

ÜSKÜP'TE MEDDAH MEDRESESİ

Editörler

Sevba Abdula

Abdullah Taha İmamoğlu

İDEFE

İSAN
İSLAMİ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI

ÜSKÜP'TE
MEDDAH MEDRESESİ

iDEFE

İSAN
İSLAMİ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI

IDEFE-
FETTAH EFENDİ EĞİTİM
VE DÜŞÜNCE DERNEĞİ

Araştırma: 06

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 40

Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 117

Sertifika: 45103

Editörler

Sevba Abdula, *Balkan Çalışmaları Vakfı Başkanı*
Abdullah Taha İmamoğlu, *Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Tashih

Elif Rushiti

Son Kontrol

Dr. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, *İslâmî İlimler Araştırma Vakfı*

Yayıncı

IDEFE-Fettah Efendi Eğitim ve Düşünce Derneği

ISBN : 978-608-4944-13-3

Kapak Görseli: Muhammed Ataullah Kurtiş'e ait mühür.

Baskı

Ajgraf Skopje, 500,

Çair-Üsküp, Kuzey Makedonya

1. Baskı, Üsküp, 2024 | Adet : 500

© IDEFE

Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Kütüphane Bilgi Kartı

ÜSKÜP'TE MEDDAH MEDRESESİ

Editörler: Sevba ABDULA - Abdullah Taha İMAMOĞLU, 2024, 674 s., 16x23,5 cm.

ISBN: 978-608-4944-13-3

1. Üsküp, 2. Toplum, 3. Tarih; 4. Dinî ve Sosyal Hayat; 5. Kültür, 6. Medeniyet

Makedonska-Kosovska Brigada No:32 1A,
Cair-Skopje, North Macedonia
Tel: +38970728470
balkanfoundation.com

Kıztaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 5;
Fatih/İstanbul
Tel: +90 (0212) 523 54 57 – 523 74 36
isavvakfi.org – isav.org.tr

ÜSKÜP'TE MEDDAH MEDRESESİ

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

Üsküp – Kuzey Makedonya

Editörler:

Sevba Abdula

Abdullah Taha İmamoğlu

Sevba Abdula

Sevba Abdula 1984 yılında Üsküp'te doğdu. 2008 yılında lisans eğitimini Ankara Üniversitesi İktisat bölümünde tamamladı. İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında Din ve Milliyetçilik: Sırp Ortodoks Klisesi ve Sırp Milliyetçiliği Örneği başlığı ile yüksek lisans eğitimini tamamladı. Doktora eğitimini “İktidar, Tarih ve Kimlik: Sırp Tarihyazımında ve Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu Anlatısı” tezini savunarak Marmara Üniversitesi'nde tamamladı. Balkan Çalışmaları Vakfı'nın kurucularındandır. Çalışmalarında Balkanlarda modernleşme, din-devlet ilişkileri ve siyasi tarih merkez konumdadır. Evli, bir kız ve erkek çocuğu babasıdır.

Abdullah Taha İmamoğlu

1979'da İstanbul/Beşiktaş'ta doğdu. 1997'de Kartal Anadolu İmam-Hatip Lisesi'nden, 2002'de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2005 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “Hurmanın Aşılınması/Döllenmesi ile İlgili Rivayetin Tetkik, Tahlil ve Tenkidi” adlı yüksek lisans tezini tamamladı. Ayrıca Almanya'da Tübingen ve Freiburg Üniversitelerinde araştırma yapmak üzere, Ürdün ve Tunus'ta da dil programları için bulundu. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “Hadis Edebiyatında Kitâbu'l-İmâre'ler ve Sahîh-i Müslim Örneği” adlı teziyle 2013 yılında doktorasını tamamladı. Hâlen Edirne'de Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Hadis ve Siyaset adlı kitabı ve Osmanlı hadis çalışmaları üzerine kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Evli ve iki kız çocuğu babasıdır.

İçindekiler

TAKDİM	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM I	
MAKEDONYA MEDRESELERİ VE BALKANLAR	7
<hr/>	
XV-XX. YÜZYILDA MAKEDONYA MEDRESELERİ	9
Bilgin Aydın, Rifat Günalan, <i>Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi</i>	
OSMANLI DEVRİ ÜSKÜP MEDRESELERİ.....	61
Dr.Ertan Emin, <i>Araştırmacı</i>	
XIX. ASIRDA MAKEDONYA'DA OHRİ KAYMAKAMI ŞERİF AHMED BEY MEDRESESİ	105
Mumin Omerov, <i>Dr., Kuzey Makedonya Üsküp İslami Bilimler Fakültesi</i>	
OSMANLI DÖNEMİNDEN BUGÜNE MOSTAR MEDRESELERİ VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU	117
Emel Topçu, <i>Prof. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi</i> Yunus Dilber, <i>Yunus Emre Enstitüsü Koordinatörü</i>	
OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA'DA AÇILAN DARÜLHADİS MEDRESELERİ	155
Cemile Tekin, <i>Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi</i>	
BÖLÜM II	
BALKAN MEDRESELERİNDE EĞİTİM VE KÜLTÜR	175
<hr/>	
MAKEDONYA MEDRESELERİ İLE ANADOLU MEDRESELERİNİ ARAP DİLİ ÖĞRETİMİ AÇISINDAN BİR KARŞILAŞTIRMA-ÜSKÜP ÖRNEĞİ	177
Şükran Fazlıoğlu, <i>Prof. Dr., Marmara Üniversitesi</i>	

BALKANLAR'DA DİN EĞİTİMİ: MAKEDONYA, BOSNA HERSEK, KOSOVA VE ARNAVUTLUK ÖRNEĞİ..... 203

Muhammed Esat Altıntaş, *Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

ÜSKÜP İSÂ BEY KÜTÜPHANESİNDEKİ YAZMA ESERLERE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME..... 225

Sadık Yazar, *Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

MÜSTENSİHLERİ, ÜRETİM YERLERİ VE ÜRETİM ZAMANLARIYLA ÜSKÜPLÜ YAZMA ESERLER 255

Sami Arslan, *Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi*

BÖLÜM III

MEDDAH MEDRESESİ: TARİHİ SÜREÇ VE EĞİTİM **267**

1918-1939 ARASI KRALLIK YUGOSLAVYA'SINDA YÜKSEK DİNİ EĞİTİM VE MEDDAH MEDRESESİ 269

Ali Erken, *Doç. Dr., Marmara Üniversitesi*

1945 İSLAM DİNİ BİRLİĞİ KANUNU'NUN YENİLENMESİ SÜRECİ VE TARTIŞMALAR 277

Eren Atala Eriş, *Araştırmacı-Yazar*

MEDDAH MEDRESESİ MÜFREDATINDA AKLÎ İLİMLERİN YERİ 325

Mahmut Meçin, *Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi*

MEDDAH MEDRESESİNDE FIKİH EĞİTİMİ 341

Mustafa Türkan, *Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi*

BÖLÜM IV

MEDDAH MEDRESESİ'NİN KURUCU ŞAHSİYETLERİ: ATAULLAH KURTİŞ - ABDÜLFETTAH RAUF **357**

MÜDERRİS ATAULLAH EFENDİ VE MEDDAH MEDRESESİ..... 359

Enes Selam, *Kuveyt Üniversitesi*

CUMHURİYET REJİMİNDEN MEDDAH MEDRESESİ'NE BALKANLAR'DA TÖRELİ DURUŞUN BİR ÖNCÜSÜ OLARAK FETTÂH EFENDİ..... 397

Erhan Çapraz, *Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi*

MEDDÂH MEDRESESİ'NİN ŞÂİR ÂLİMİ FETTÂH EFENDİ'NİN ŞİİRLERİNDE
HAZRET-İ MUHAMMED 411

Abdülkadir Dağlar, *Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi*

ÜSKÜP MEDDAH MEDRESESİ BAŞMÜDERRİSİ VE BALKAN ŞÂİRİ
ABDÜLFETTAH RAUF'UN EDEBİYÂT/BELÂGAT NOTLARI ÜZERİNE 437

Ertuğrul Karakuş, *Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi*

FETTAH EFENDİ'NİN NECİP FAZIL KISAKÜREK'İN ÇİLE ŞİİRİNE YAZDIĞI
NAZİRE VE METAFİZİK ÜRPERTİ 455

M. Necip Yılmaz, *Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi*

ÜSKÜP'TE TÜRKLÜK VE İSLAMİYET İÇİN MÜCADELE EDEN MEDDAH
MEDRESESİ MEZUNU İKİ DAVA ADAMI: ŞUAYB AZİZ VE ABDÜLFETTAH RAUF 467

H. Yıldırım Ağanoğlu, *Tarihçi-Yazar*

BÖLÜM V

MEDDAH MEDRESESİ'NİN MEZUNLARI:

BEKİR SADAK-KEMAL ARUÇI- ALİ YAKUP CENKÇİLER 497

ÜSKÜP'TEN İSTANBUL'A BİR ÂLİMİN BİBLİYOGRAFYASI: BEKİR SADAK
VE HADİS KİTABI TÂC TERCÜMESİ ÜZERİNE 499

Abdullah Taha İmamoğlu, *Prof. Dr, Trakya Üniversitesi*

ÜSKÜP'TEN İSTANBUL'A İLMİ MİRAS: PROF. DR. BEKİR SADAK VE
HADİS İLMİNE KATKILARI 519

Fatma Betül Altıntaş, *Doç., İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

BEKİR SADAK'IN KUR'AN-I KERİM'İN TÜRKÇE ANLATIMI ADLI MEÂLİ
VE MÜTEŞÂBİH ÂYETLERE YAKLAŞIMI 543

Mustafa Şentürk, *Prof. Dr., Trakya Üniversitesi*

BEKİR SADAK'IN KUR'ÂN-I KERİM VE TÜRKÇE ANLATIMI İSİMLİ MEÂLİNDE
KEVNÎ/TEKVÎNÎ AYETLERİN ANLAMLANDIRILMASI SORUNU 569

Yakup Bıykoğlu, *Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi*

BİR MEDDAHLI OLARAK KEMAL ARUÇI'NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE DAVASI ... 581

Meral Jahjai, *Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi*

MEDDAH MEDRESESİ MEZUNU KEMAL ARUÇI'NIN ULÛHİYET ANLAYIŞI 601

Mehmet Kenan Şahin, *Prof. Dr., Ordu Üniversitesi*

KEMAL ARUÇI'NİN EHLİ KİTAP KONUSUNDA HÜSEYİN COZO'YA
TENKİTLERİNİN USÛLÎ AÇIDAN TAHLİLİ 617

Muhammet Altaytaş, *Prof. Dr., Trakya Üniversitesi*

MEDDAH MEDRESESİ ÖĞRENCİLERİNDEN ALİ YAKUP CENKÇİLER'İN İLMÎ
KİŞİLİĞİ VE FAALİYETLERİNİN TÜRKİYE'NİN DİN EĞİTİMİ ALANINDAKİ
ETKİSİ 639

Feyza Betül Köse, *Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi*

TAKDİM

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), kuruluşundan bu yana milletlerarası ve millî tartışmalı ilmî toplantılar ile İslâmî ilimlerin her bir dalı için ayrı ayrı ilmî ihtisas toplantıları düzenlemiştir, bu toplantılarda sunulan tebliğler konularında uzman ilim adamları tarafından tartışılıp değerlendirilmiş, sunulan tebliğ ve müzâkere metinleri neşredilmiştir.

Vakfımız (İSAV), özellikle “milletlerarası ve millî tartışmalı ilmî toplantılar” düzenlemede ihtisaslaşmış olup şimdiye kadar 40’i beynelmilel olmak üzere 117 tartışmalı ilmî toplantı gerçekleştirmiş ve bu toplantı metinlerinin tamamını neşretmeye muvaffak olmuştur.

Vakfımız (İSAV) millî ve milletlerarası toplantıların bir kısmını üniversitelerle işbirliği halinde yürüterek toplantıların ilmî seviyesini artırmak gayesiyle şimdiye kadar Türkiye’deki 18 üniversite ile müştereken 27 tartışmalı ilmî toplantı tertiplemiştir.

Bu defa 07-08 Kasım 2023 tarihlerinde Uluslararası Balkan Üniversitesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Balkan Çalışmaları Vakfı, Fettah Efendi Araştırmaları Merkezi ve Üsküp Müftülüğü işbirliği ile Üsküp – Kuzey Makedonya’da “100. Yılında Meddah Medresesi” konulu milletlerarası tartışmalı ilmî toplantısını ilk defa yurtdışında gerçekleştirmiş, ikinci yurtdışı toplantısını Filibe’de 25-26 Ekim 2024 tarihlerinde tertipleyecektir.

İslam medeniyetinin yakın tarihteki en önemli temsilcilerinden biri şüphesiz Osmanlı Devleti’dir. Asırlara yayılan ilim, kültür ve sanat üreten bu devlet birçok ilim havzasını da kendinde toplamıştır. Balkan havzası, Osmanlı ile kayda değer bir zaman diliminde inşa eden, artı değer üreten, öngörülebilir bir hukuk, siyaset, toplum pratiği ortaya koyabilmiştir. Modernite, kapitalist ekonomi, modern devlet, modern ulus ve ideolojiler dünya tarihinin yeni bir döneme geçişini sağlarken Osmanlı ve İslam medeniyeti bu değişim ve dönüşümden payını olumsuz

bir şekilde alarak ciddi bir gerileme dönemine ve krize girmiştir. Osmanlı'nın Balkanlardan çekilmesini doğuran bu süreç asırlarca hâkim grup olarak bölgede yaşayan önemli bir nüfusu göçe zorlasa da önemli bir toplumsal kesim bu coğrafyada yaşamaya devam etmiştir.

Elinizdeki bu eser Osmanlı sonrası yeni bir medeniyetin iktidarında azınlık olarak var olma mücadelesi veren Müslümanların yeni dünya düzenine karşı verdikleri kurumsal cevabın kısa bir hikayesini tarihe not düşmeyi amaçlamaktadır.

Balkanlarda ilk dönem Osmanlı medreselerinden biri olan ve 1923 yılında Fatih medresesi mezunu Ataullah Kurtiş tarafından yeniden ihya edilen Meddah Medresesi'nin ihya edililişinin "100. Yılında Meddah Medresesi" konulu bu toplantının tertiplenmesi ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu milletlerarası toplantıda sunulan tebliğ metinlerinin yeniden düzenlenip geliştirilmesiyle ortaya çıkan bu çalışma, alanında kurucu bir eser olması ve Osmanlı sonrası Balkan Müslümanlarının yaşadığı, yüzleştiği, cevap ürettiği birçok meseleyi içermektedir.

Elinizdeki bu eser, "100. Yılında Meddah Medresesi" konulu milletlerarası ilmî toplantıda sunulan tebliğlerden müteşekkil olup Balkan Çalışmaları Vakfı Yayınları İDEFE tarafından yayına hazırlanmış ve İSAV'ın imkanlarıyla bastırılmıştır.

Eserin okuyanlara ve araştırmacılara önemli katkı sağlayacağını ümit ediyor, bu çalışmayı benzer çalışmaların takip etmesini temenni ediyor, toplantı tertip heyetine, tebliğ sunan, toplantıya iştirak eden, bu eserin ortaya çıkmasına kadar geçen sürede emeği geçen, katkıda bulunan şahıs, kurum ve kuruluşlara bu vesile ile bir daha teşekkür eder, başarılar dileriz.

Prof. Dr. Salih Tuğ

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Mütevelli Heyet Başkanı

***

İslam medeniyetinin yakın tarihteki en önemli temsilcilerinden biri kuşkusuz Osmanlı devletidir. Asırlara yayılan bir siyasa, bilim, kültür ve sanat üreten bu devlet birçok ilim havzasını da kendinde toplamıştır. Balkan havzası Osmanlı ile kayda değer bir zaman diliminde inşa eden, artı değer üreten, öngörülebilir bir hukuki siyaset, toplum pratiği ortaya koyabilmiştir. Modernite, kapitalist ekonomi, modern devlet, modern ulus ve ideolojiler dünya tarihinin yeni bir döneme geçişini sağlarken Osmanlı ve İslam medeniyeti bu değişim ve dönüşümden payını olumsuz bir şekilde alarak ciddi bir gerileme ve krize girmiştir. Osmanlı'nın Balkanlardan çekilmesini doğuran bu süreç asırlarca hakim grup olarak bölgede yaşayan önemli bir nüfusu göçe zorlasa da önemli bir toplumsal kesim de bu coğrafyada yaşamaya devam etmiştir.

Elinizdeki bu eser Osmanlı sonrası yeni bir medeniyetin iktidarında azınlık olarak var olma mücadelesi veren Müslümanların yeni dünya düzenine karşı verdikleri kurumsal cevabın kısa bir hikayesini tarihe not düşmeyi amaçlamaktadır. Balkanlarda ilk dönem Osmanlı medreselerinden biri olan Meddah Medresesi'nin 1923 yılında Fatih medresesi mezunu Ataullah Kurtiş tarafından yeniden ihya edilip yeni bir çehreye büründürülmesinden sonra aradan yaklaşık bir asır geçti. Bu doğrultuda 07-08 Kasım 2023 tarihlerinde Üsküp'te Balkan Çalışmaları Vakfı, İslami İlimler Araştırma Vakfı, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Üsküp Müftülüğü ve Sofya Yüksek İslam Enstitüsü işbirliğinde bir sempozyum gerçekleştirildi. Sempozyumda sunulan metinlerin yeniden düzenlenip geliştirilmesiyle ortaya çıkan bu çalışmanın alanında kaynak bir eser olması temenni edilmekte ve Osmanlı sonrası Balkan Müslümanlarının yaşadığı, yüzleştiği, cevap ürettiği birçok meseleyi içerdiği düşünülmektedir.

Bu çerçevede bu eserin ortaya çıkmasında emek veren başta İSAV olmak üzere tüm kurum ve kuruluşlara hususiyetle de Prof. Dr. Bedrettin Çetiner'e, Ahmet Yıldız'a, Kenan İsmaili'ye, Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Tırabzon'a, Prof. Dr. Lütfi Sunar'a, Prof. Dr. İlyas Çelebi'ye, Elif Ruşiti ve Zehra A. Sadiki'ye sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

Dr. Sevba Abdula
Balkan Çalışmaları Vakfı Başkanı

GİRİŞ

Kamuoyu, kamusal alan, kitlelerin siyasal alanın belirleyicileri olmaları devletlerin meşruiyet üretme zorunluluğunu da ortaya çıkarmıştır. Anayasa, vergi, vatandaşlık gibi kurumlar bu meşruiyet zeminin en önemli unsurları olarak modern 20. yüzyılı belirlemişlerdir. Balkanlarda Osmanlı sonrası siyasal, toplumsal, kültürel ve dini hayat yepyeni bir dönemi içermekle beraber ilk kez Müslümanların azınlık olması gerçeğiyle onları karşı karşıya bırakmıştır. Yugoslavya Krallığı yeni bir modern devlet, ulus ve ideoloji inşasının baskısı ile yüzleşirken Müslümanlar (Türkler, Arnavutlar ve Boşnaklar) bu yeni duruma karşı çeşitli pozisyonlar üretmeyi amaçlamışlardır. Bu zeminin önemli çıktılarında biri kurumsal ve geleceğe yönelik ideolojik bir aygıt olması hasebiyle kuşkusuz eğitim olmuştur. Devlete meşruiyet üretmenin en güçlü ve doğrudan yolu bilginin aktarılma şekli olması hasebiye Yugoslavya Krallığı modern devlet pratiklerini kullanmada kayıtsız kalmayarak devletin mevcut tüm altyapısal iktidarını bu süreçte devreye sokabilmiştir. Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesinden, Katolik kilisesi ile Konkordat (Anlaşma) görüşmelerine kadar din eğitiminin nasıl olacağına dek bir çok farklı alanlardan topluma din üzerinden nüfuz etmeye çalışılmıştır. Balkanlarda Osmanlı devletinin şekillendirdiği topluluklarda din ve eğitim birbirine geçmiş süreçler olarak benimsenmiş ve buna yönelik kurumsallaşmış yapılar üretilmesiyle yeni devlet ve millet inşa süreçlerinde ciddi bir direnç oluşturulmuştur. Müslümanlar için bu anlamda medreseler hem eğitim hem de din eğitimi barındıran en temel kurumlar olarak görülmüştür. Krallık döneminde medreseler geleneksel yapı ve modern devlet arasındaki mücadelenin önemli kavşaklarından biri haline dönüşmüştür. Makedonya'daki toplumsal yapı bu anlamda önemli örneklerden birini de ortaya çıkarmıştır. Meddah Medresesi, Kral Aleksandar Medresesi ve İsa Bey Medresesi ortaya çıkışları, eğitim müfredatları, sonuçları itibarıyla din-devlet ilişkileri, devletin müdahalesi açısından önemli örnekler olarak dikkat çekmektedir.

Meddah medresesi, 1918 Osmanlı sonrası Makedonya ve yakın coğrafyasında yaşayan Müslümanların toplumsal hafızasının, dinî düşünce ve hayatının, kimliğinin öne çıkan tezahürlerinden birisidir. Meddah medresesini çok değerli kılan husus ise Osmanlı sonrası siyasal, kültürel, ekonomik iktidarlarını kaybeden ve bölgede kalan Müslümanların (Türkler, Arnavutlar ve Boşnaklar) yeni duruma karşı verdikleri mücadelenin bir ayağı olmasıdır.

Bazı dönüşümleri barındırsa da beş asır süreklilik arz eden İmparatorluğun dağılması ve yerine ulus-devlet modelinin inşa edilmesi bölgede Müslüman kimliğinin de uluslaşmasını, İslam düşüncesi bağlamında ise hukuk, kültür, eğitim konularında derin bir krizi ve tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu durum 1918-1945 döneminde Müslüman entelektüel, alim ve eşraf için büyük bir meydan okumayı da beraberinde getirmiştir. İktidar, düşünce ve fiziksel varlığa dair bu meydan okuma Müslümanların son kez belki de özne-fail olabilecekleri yapıları üretebilmelerine de neden olmuştur.

Meddah Medresesi bu bağlamda özetle üç temel kriz alanına olabildiğince cevap üretebildi. a) İktidar alanlarında yer alıp Müslümanların dini hayat ve düşünce dünyalarını genişletebilmeyi önceledi, b) nitelikli bir kadro ile süreklilik ve geleneği merkeze alarak kimliği muhafaza etmeyi mesele edindi ve c) göçe karşı çıkarak bu kadim coğrafyada fiziksel yok olmaya şiddetli bir şekilde itiraz etti. Muhakkak arzularıyla ve düşündükleriyle, reel olarak gerçekleşen durum arasında bir farklılık oluştu. Yargılandılar. Medreseleri kapandı. Dinî düşünceye dair perspektifleri güncellendi fakat kısmen göçü engelleyerek, kısmen de İslam düşüncesi ve kültürünü etkileyerek varlığını sürdürmesine neden oldular. Müslüman kimliğini güçlendirerek bu topraklara kayda değer bir katkı sundular.

Meddah Medresesi'nin hikayesi aynı zamanda bölgenin İstanbul ile ne denli iç içe olduğunu gösteren önemli örneklerden de biridir. Ataullah Kurtiş, Fettah Efendi, Bekir Sadak üç sembol isim ve hikaye olarak öne çıktılar. Bu hikayeler İstanbul ile Üsküp'ün ortak kaderini büyük ölçüde resmeder. Üsküp'te doğan daha sonra eğitimi için İstanbul'a giden Ataullah Kurtiş, Osmanlı döneminin en hareketli zamanlarında Fatih medresesinde eğitim alır ve önemli bir alim olarak yetişir ve daha sonra 1923 yılında Üsküp'te, Meddah Medresesini tekrar ihya ederek, 20.yüzyılda Balkanların en önemli şairi ve alimi Abdülfettah Rauf'u yetiştirir. Abdülfettah Rauf'da 1950'lerin Türkiye'sine İstanbul İmam Hatip Okulu ve İstanbul Yüksek İslam Enstitüsüne büyük katkılar sunacak olan Bekir Sadak gibi bir alimin yetişmesine öncülük eder.

Meddah Medresesi, Ataullah Kurtiş, Abdülfettah Rauf, Bekir Sadak, Kemal Aruçi, Osmanlı'da medreseler, din eğitimi gibi alanlar üzerinden bir literatür taraması

yapıldığında bazı konuların ve isimlerin öne çıktığı görülmektedir. Özellikle de Ataullah Kurtiş ve Meddah Medresesine dair çalışmalara odaklanıldığında Bekir Sadak, Muhammed Aruçi, Muhammed Ali, Süleyman Baki gibi araştırmacıların isimleri öne çıkmaktadır.¹ Osmanlı'da medreseler ve din eğitimi gibi alanlarda ise Eljesa Asani, Ertan Emin, Mefail Hızlı, Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, Muhammed Ali'nin çalışmaları kayda değerdir.² Abdülfettah Rauf'a dair çalışmalar özellikle son dönemde artmaya başlamıştır. Şiir kitaplarının yayınlanması³ bu alana dair canlılık getirmiştir. Abdülfettah Rauf'a dair çalışmalarda Muhammed Aruçi, Fahri Kaya, Ertuğrul Karakuş, Sevba Abdula, Süleyman Baki, Zeki Gürel

- 1 Bekir Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi", t.y.; Ali Muhammed, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2011; Süleyman Baki, "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler", *Balkanlar ve İslam: Balkanlarda İslam Dini ve Kültürel Hayat*, c. II, 2020; Muhammed Aruçi, "İki Dünya Savaşı Arasında Makedonya'da İslami Eğitim Müesseseleri", *Köprü*, 4/14 (2006), 37-41; 4/15, 36-39; Muhammed Aruçi, "Osmanlı Sonrası İki Dünya Savaşı Arasında Makedonya'daki Müslüman Toplum ve İslami Eğitim Kurumları", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2011, 11-38; Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi" ed. Ali Çaksu, *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, 21-23 Nisan 2000, Sofya, 181-198; Bekir Sadak, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmadık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", *el-Hilâl* (nşr. Starešinstvo na Islamska Zaednica vo SRM Skopje), IV/22, Üsküp 1990, 15; V/23 (1991), 15; V/24, 18; V/25, 18; V/26.
- 2 Eljesa Asani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010; Ertan Emin, Üsküp Medreseleri, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora tezi, 2023; Hasan Telli, "Osmanlı Döneminde Makedonya Kratova'da Eğitim Kurumları", *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Ekim 2019, 2020, c. II; Mefail Hızlı, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", *Balkanlar ve İslâm*, İstanbul 2020, 2/262-263; Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "XV-XIX. Yüzyılda Makedonya Medreseleri", *Uluslararası Meddah Medresesi Sempozyumu 7-8 Kasım Üsküp 2023*; Muhammed Ali, "Analysis of Religious Education at Public Schools in North Macedonia". *Religious Diversity at School*, 351-363. Wien: Springer, 2021; Mumin Omerov, "Makedonya'da İslami Eğitim Araştırması" içinde *Balkanlarda Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2016; G. Fontana, "State-Building and Religious Education in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", *Policies and Politics of Teaching Religion*, 69-89. Germany: Bloomsberry, 2014.
- 3 Abdülfettah Rauf. *Yine Vatan İçin*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2021; Abdülfettah Rauf. *Zulmetten Nûra*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022; Abdülfettah Rauf. *Garâmî Parçalar*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022; Abdülfettah Rauf. *Var-dar*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022; Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2023; Abdülfettah Rauf, *Na't ve Münâcât*, haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2023.

gibi araştırmacılar değerli çalışmalar kaleme almışlardır.⁴ Bekir Sadak'a yönelik çalışmalarda ise Bekir Sadak'ın kendi çalışmaları, röportajları hem kendisine dair bilgileri hem de hocaları ve Meddah medresesine dair bilgiler açısından son derece önemlidir.⁵ Bekir Sadak üzerine yapılan çalışmalarda Muhammed Aruçi ve Süleyman Baki'nin çalışmaları dikkat çekmektedir.⁶ Kemal Aruçi ile ilgili yapılan çalışmalarda oğlu Muhammed Aruçi, Meral Jahjai, Muhammed Altaytaş ve Zeki Gürel bazı çalışmalar yapmışlardır.⁷

- 4 Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 12/483-484; Muhammed Aruçi, "Fettah Rauf ve Onun Grupuna Dahil Balistlerin Yargılanması", *Birlik*, 1947; Ertuğrul Karakuş, "Bir Neo-Klasik Balkan Şairinin Vatan Ağdı: Abdülfettah Rauf'un Şiirinde Üsküp ve Makedonya – 2". *Makedonya Hikmet Dergisi*, sy. 24 (2014/1): 136-149; Ertuğrul Karakuş, Üsküp'ün Âkîf'i: Balkan Şairi Üsküplü Abdülfettah Rauf'un Şiiri Üzerine Makaleler. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2021; Sevba Abdula (ed), *Abdülfettah Rauf; Şiiri, Düşünce Dünyası ve Hayatı*, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2023; Sevba Abdula, "Medeniyetin Düşüşü ve İki İslam Şairi: Mehmed Akif ve Fettah Efendi". *100. Yılında İstiklâl Marşı ve Mehmed Âkif*, ed. Mehmet Tuğrul, 433-450. Ankara: TBMM Başkanlığı Yayınları; Sevba Abdula, "Yugoslavya Krallığında Din-Devlet İlişkileri ve Müslümanlar: Meddah Medresesi, Fettah Efendi ve Mehmed Fikri" (ed.) Vedat Ahmed, Mehmet Taha Boyalık, Abdullah Tırabzon, *Asırlık İlim ve İrfan Ocağı: Nüvvab, Sofya Yüksek İslam Enstitüsü*, 2023; Sevba Abdula, "Vatanımı Kaybeden Bir Şair, Alim ve Entelektüel: Abdülfettah Rauf", Sevba Abdula (ed), *Abdülfettah Rauf; Şiiri, Düşünce Dünyası ve Hayatı*, Üsküp: İDEFE Yayınları, 2023; Suat Engüllü, "Üsküp'te Abdülfettah Rauf da Yaşadı". *Yedi İklim*, sy. 64 (1995): 21-26; Zeki Gürel, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı Balkanlarda Yücelcilerden ve Son Devrin Din Mazlumlarından Abdül Fettah Rauf Efendi Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2023.
- 5 Sadak, Bekir. Biz Oralarda Kalmalyıdık (1). *el-Hilâl Dergisi*, Aralık 1990; Bekir Sadak, Biz Oralarda Kalmalyıdık (2). *el-Hilâl Dergisi*, Şubat 1991.
- 6 Bekir Sadak, "Biz Oralarda Kalmalyıdık". *Prof. Dr. Bekir Sadak ile Konuşma, el-Hilâl*, sy. 26 (1990); Bekir Sadak, "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine" (Görüşmecisi: İslâmî Edebiyat, Görüşme Transkripsiyonu). *İslâmî Edebiyat* 2/1 (1989), 18-19; Sadak, Bekir. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993; Bekir Sadak, "Bosnevî". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6: 306. İstanbul: TDV Yayınları, 1992; Bekir Sadak, Muhammed Aruçi, "Hancıç, Mehmet". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15: 547-48, İstanbul: TDV Yayınları, 1997; Bekir Sadak, "Ali Fehmi Câbiç". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 393-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1989; Muhammed Aruçi, "Bekir Sadak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/382-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2008; Süleyman Baki, "Üsküplü İstanbul'a Bağlayan Köprü: Prof. Dr. Bekir Sadak Hocaefendi (1920-1923)". *Köprü Dergisi* 3, sy. 7 (2005); "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üstüne". *İslami Edebiyat*, 1989.
- 7 Kemal Aruçi, Matkovski, Aleksandar. *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*. ed. Muhammed Altaytaş, A. Taha İmamoğlu, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022; Матковски, Александар. "Кемал Илџази Аручи", Гласник ИНИ, XXI/2-3, Скопје 1977; *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*, (çev. Meral Jahjai-Abas Jahjai), (ed. Muhammed Altaytaş, A. Taha İmamoğlu), Muhammed Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi: Şiirlerim*, Üsküp: Logos-A, 1999; Kemal Aruçi, "İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti", (haz. M. Aruçi), Üsküp: el-Hilal, 1988; Muhammed Aruçi, "Kemal Aruçi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı

Elinizdeki eser Meddah Medresesine yönelik bugüne kadar yapılan en kapsamlı çalışmayı içermektedir. Meddah Medresesi bağlamında bu kurumun tarihi, mezunları, müfredatı ve etkisi bağlamında incelendiği gibi Balkanlarda medrese geleneği, medreseler, müfredatlar, din eğitimi, yazma eserler gibi çalışmaları da kapsamaktadır. Eser 5 bölüm ve 27 makaleden oluşmaktadır. İlk bölüm “Makedonya Medreseleri ve Balkanlar”ı konu edinmektedir. Bilgin Aydın ve Rifat Günalan’ın kaleme aldığı makale beş asır boyunca Makedonya topraklarında kurulan medreselere dair önemli bir envanter çalışmasını içermektedir. Ertan Emin ise “Osmanlı Devri Üsküp Medreseleri” makalesi ile Üsküp’te kurulan medreseleri daha yakın bir perspektiften inceleyerek tarihe tekrar mal etmektedir. Mumin Omerov ise odak noktasını daha da küçülterek “XIX. Asırda Makedonya’da Ohri Kaymakamı Şerif Ahmed Bey Medresesi”ne yoğunlaştığı makale ile çalışmaya katkı sunmaktadır. Emel Topçu, Yunus Dilber ve Cemile Tekin’in makaleleri ise Balkanların bir diğer önemli ülkesi Bosna-Hersek’e odaklanmaktadır. Mostar’da açılan medreseler ve Darülhadis medreseleri araştırmacıların odak noktasını teşkil etmektedir.

İkinci bölüm ise “Balkan Medreselerinde Eğitim ve Kültür” başlığı altında Balkan Medreselerinde kullanılan müfredata ve yazma eserlere odaklanmaktadır. Şükran Fazlıoğlu, “Makedonya Medreseleri ile Anadolu Medreselerini Arap Dili Öğretimi Açısından Bir Karşılaştırma: Üsküp Örneği” makalesi ile müfredatta yer alan Arap diline odaklanırken, Muhammed Esat Altıntaş, Balkanlar’da güncel din eğitimine dair karşılaştırmalı bir analiz sunmaktadır. Sadık Yazar ve Sami Arslan, Üsküp’teki yazma eserlere dair önemli bilgiler sunarak bu alana dair yapılabilecek birçok çalışmaya öncü kabul edilebilecek veriler ortaya koymaktadır.

Üçüncü bölümde “Meddah Medresesi: Tarihi Süreç ve Eğitim” konulu çalışmalara yakından odaklanılmıştır. Meddah Medresesi’nin tarihi sürecini ve müfredatını Ali Erken ve Eren Atala Eriş incelerken, Mahmut Meçin ve Mustafa Türkan, Meddah Medresesi’nin müfredatına dair bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Özellikle Eren Atala Eriş’in Yücelcilerin torunu olarak “1945 İslam Dini Birliği Kanunu’nun Yenilenmesi Süreci ve Tartışmalar”a dair makalesi son derece önemli ve dikkate değerdir.

Dördüncü bölüm “Meddah Medresesi’nin Kurucu Şahsiyetleri: Ataullah Kurtiş - Abdülfettah Rauf” başlığını taşımaktadır. 1923 sonrası Üsküp ve civarında

Yayınları, 2002), 25/225-226. Meral Jahjai, “Makedonyalı Kemal Aruçi’nin Hüseyin Cozo’ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (Nisan 2018): 52-104; Meral Jahjai, *Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017; Zeki Gürel, “Miraç Kandili ve Makedonya Türk Edebiyatında Bir Miraçnâme Yazarı Kemal Aruçi”, *Hilal-İslami Kültür ve Haberler Dergisi*, sy. 129, ss. 18-19.

Meddah Medresesi'nin kollektif hafızasında yer edinmesini sağlayan iki kurucu isme dair çalışmaları içermektedir. Enes Selam bu bağlamda Ataullah Kurtiş hocasına dair yapılan en kapsamlı ve nitelikli çalışmayla yer almaktadır. Erhan Çapraz, Abdülfettah Rauf Efendi'yi töreli şair bağlamında incelerken; Abdülkadir Dağlar, Abdülfettah Rauf'un şiirlerinde Hz. Peygamber'e dair dizelere odaklanmıştır. Abdülfettah Rauf çalışmalarının önde gelen isimlerinden biri olan Ertuğrul Karakuş ise Fettah Efendi'nin edebiyat notları üzerine bir değerlendirme yapmaktadır. Mustafa Necip Yılmaz ise Abdülfettah Rauf'un Necip Fazıl Kısakürek ile şiir ve düşünce bağlamında ortak anlam dünyasına vurguda bulunmaktadır. Yıldırım Ağanoğlu ise Üsküp'ün çok önemli iki hareketinin kurucu isimlerini kaleme alarak bu alanda Yücel Teşkilatı ve Meddah Medresesi'nin ortak yanlarını dile getiren önemli bir çalışmaya imza atmaktadır.

Son bölüm "Meddah Medresesi'nin Mezunları: Bekir Sadak-Kemal Aruçi-Ali Yakup Cenkçiler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Meddah Medresesi'nin ilk nesil mezunlarından Bekir Sadak, Kemal Aruçi ve Ali Yakup Cenkçiler'e ait çalışmalara yer verilmektedir. Abdullah Taha İmamoğlu, Bekir Sadak'a dair bu güne kadar yapılan en kayda değer bibliyografya çalışmalardan biriyle eserde yer alırken, Fatma Betül Altıntaş, Bekir Sadak'ın hadis ilmine katkılarını irdelemiştir. Tefsir ve Kuran tarihi çalışmalarıyla bilinen Mustafa Şentürk ise Bekir Sadak hocasının Kuran-ı Kerim mealindeki müteşabih ayetlere odaklanırken, Yakup Bıyıkoğlu eserindeki kevnî/teknî ayetlerin anlamlandırma sorununa dair bir makale kaleme almıştır. Meral Jahjai, Mehmet Kenan Şahin ve Muhammet Altaytaş ise Meddah Medresesi'nin bir diğer önemli ismi Kemal Aruçi'nin kelam ilmine katkılarını ortaya koyarak eserde yer almışlardır. Son dönemlerde Kemal Aruçi ile ilgili çalışmalarıyla öne çıkan Meral Yahjai, Kemal Aruçi'ye dair bir bibliyografya ile karşımızda yer alırken diğer yandan Mehmet Kenan Şahin, Kemal Aruçi'nin uluhiyet anlayışını incelemektedir. Muhammet Altaytaş ise Kemal Aruçi'nin Bosnalı âlim Hüseyin Cozo'ya olan tenkitlerine odaklanmıştır. Eserimizin son makalesi Fatma Betül Köse tarafından kaleme alınmıştır. Meddah Medresesi'nin ilk talebelerinden olan Ali Yakup Cenkçiler'in ilmi kişiliği ve din eğitimi alanındaki katkıları bu yazıyla irdelenmiştir.

Sevba Abdula

Abdullah Taha İmamoğlu

BÖLÜM I

MAKEDONYA MEDRESELERİ VE BALKANLAR

XV-XX. YÜZYILDA MAKEDONYA MEDRESELERİ

Bilgin Aydın

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Rıfat Günalan

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Giriş

Kuzey Makedonya'da XIV. yüzyıldan başlayıp XIX. yüzyılın sonuna kadar devam eden Osmanlı hâkimiyetinin en önemli kurumlarından biri de medreselerdir. Bölgede kurulan ve yaklaşık beş asır boyunca faaliyetlerine devam eden medreselerin tarihsel olarak gelişimini tespit etmek amacıyla hazırlanan bu çalışmada medreselerin şehirlere ve yüzyıllara göre dağılımı incelenmiş ve çok sayıda yeni medrese literatüre kazandırılmıştır.

XIV. yüzyılda Osmanlıların Balkanlar'daki fetih hareketlerinin bir sonucu olarak Osmanlı topraklarına ve Osmanlı sistemine dâhil edilen Kuzey Makedonya coğrafyasındaki şehirlerin İslam kültürüne eklemlenmesindeki en önemli araçlardan biri de vakıf olarak kurulan medreseler olmuştur. Makedonya coğrafyasının Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı beş asırlık süre içerisinde kurulan medreseler, Osmanlı eğitim sisteminin bir parçasıydı ve Osmanlı ilim ve zihniyetini bütün Osmanlı coğrafyasına olduğu gibi Makedonya'ya da taşıyordu. Bu şekilde XIV. yüzyılın sonlarından itibaren kurulan medreseler, Balkanlarda İslamlaşmanın bir aracı oldular ve Osmanlı hâkimiyeti Balkanlar'da en önemli dönüşümü medreseler aracılığıyla gerçekleştirdi. Makedonya'daki Osmanlı medreseleri, Balkanlar'ın bu önemli bölgesini fikir, düşünce ve zihniyet bakımından etkilemiş ve şekillendirmiş bir kurum olarak Osmanlı medeniyetinin güçlü kurumsal yapılarının başında gelmektedir. Sayıları yüzü geçen bu eğitim kurumları, Balkan coğrafyasının müslüman toplumunun inşasında ve onların Osmanlı kimliğini kazanmasında şüphesiz çok önemli tarihi bir role sahipti.

Makedonya'daki Osmanlı medreseleri, Osmanlıların Rumeli'ye geçişi ile birlikte XIV. yüzyılın ikinci yarısında burada başlatılan iskân faaliyetlerinin neticesi olarak kurulmaya başlamıştır. Osmanlıların fethettikleri büyük şehir ve kasabalarda müslüman Türk nüfusun iskânıyla beraber ortaya çıkan eğitim ihtiyacı medreselerle karşılanmaya çalışılmış ve başta Rumeli beylerbeyileri olmak üzere sancak beyleri ve kadılar Üsküp, Ohri, Manastır gibi şehirlerde kurdukları vakıflar ile medreselerin açılmasına öncülük etmişlerdir. Makedonya'da kurulan medreseler her asırda sayısal olarak sürekli artış göstermiş ve XX. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu süreçte kadı, müderris, âlim ve şair olarak çok sayıda Osmanlı bürokrat ve entellektüelinin yetişmesine katkı sağlamıştır.¹

Osmanlı döneminde Kuzey Makedonya, günümüz Balkan ülkeleri arasında Yunanistan, Bulgaristan ve Bosna Hersek'ten sonra en çok medresenin kurulduğu bölge olmuştur. Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Balkanlarındaki medreselerin sayısal dağılımını XX. Yüzyılın sonlarında hazırlamış olduğu eserlerle ortaya çıkarmıştır.² Onun tespitlerine göre Osmanlı dönemi boyunca Bulgaristan'da 142 medrese, Yunanistan'da 182 medrese, eski Yugoslavya'da 223 medrese ve Arnavutluk'ta 28 medrese olmak üzere toplam 575 medrese yaptırılmıştır. Yürütmekte olduğumuz Balkan Medreseleri envanter çalışmasına göre ise bu sayılar ciddi anlamda artmıştır. Yunanistan'da daha önce 182 olarak tespit edilen medrese sayısı araştırmalarımızda yeni tespit edilen medreselerle 360 rakamına ulaşmakta, Bulgaristan'da 142 olarak bilinen medrese sayısı 281'in üzerine çıkmaktadır. Bulgaristan'ı 127 medrese ile Bosna-Hersek, 115 medrese ile Makedonya, 56 medrese ile Sırbistan, 46 medrese ile Kosova, 40 medrese ile Macaristan, 28 medrese ile Arnavutluk 12'şer medrese ile Hırvatistan, Romanya ve Karadağ takip etmektedir. Osmanlı dönemi bir bütün olarak ele alındığında Balkanlar'da yaptırıldığı tespit edilebilen medreselerin sayısı 1087'yi bulmaktadır.³

1 Cüneys Nureski, "Şuara Tezkirelerine Göre Osmanlı Döneminde Makedonya'dan Yetiştirilmiş Mutasavvıf Divan Şairleri" *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Mayıs 2014* içinde (2014), 581-606; Hüseyin'd Algül, "Osmanlılar Döneminde Makedonya'da Yetişen ve Türk Bilim Dünyasına Katkıda Bulunan Alimler" [Atatürk'ün Manastır Askerî İdâdisinden Mezun Oluşununun 100. Yıl Hâtrısına], *Atatürk ve Manastır Sempozyumu Bildiriler, 12-13 Ekim 1998*, içinde (Manastır-Bitola: 1999), 359-370.

2 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, (c. I-III, İstanbul 1981).

3 Yürütülmekte olan projenin Bulgaristan ve Yunanistan medreseleri kısmı tamamlanmıştır: Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan, *Balkanlar'da Osmanlı Medreseleri I: Bulgaristan Medreseleri*, (İstanbul Ketebe Yayınları 2023); Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan, *Balkanlar'da Osmanlı Medreseleri I: Yunanistan Medreseleri*, (İstanbul: Ketebe Yayınları 2023).

Tablo I**Balkanlarda kurulan medreselerin güncel sınırları ve ülkelere göre dağılımı**

Ülke	Medrese sayısı
Yunanistan	360
Bulgaristan	281
Bosna Hersek	128
K. Makedonya	115
Sırbistan	53
Kosova	46
Macaristan	40
Arnavutluk	28
Hırvatistan	12
Karadağ	12
Romanya	12
Toplam	1087

Bugünkü Kuzey Makedonya sınırları içinde kesinlik taşımaya da ilk medreselerin XIV. yüzyıl sonlarında kurulduğu belirtilmektedir. Üsküp ve İştip'te bu dönemde kurulduğu ileri sürülen iki medrese hakkındaki bilgiler rivayetlere dayanmakta ve medreseler hakkında belge bulunmamaktadır.

XV. yüzyılda 3 medresenin yaptırıldığı Kuzey Makedonya'da XVI. yüzyılda medrese sayısı % 700'den fazla artarak 22'ye yükseldi ve Üsküp'ün dışında Manastır, Ohri, İştip, Kalkandelen, Kratova ve Pirlepe şehirlerinde de medrese eğitimi başlamış oldu. Böylece medrese kurulan şehir sayısı 7 oldu. Üsküp ve Manastır altışar medrese ile en çok medresenin kurulduğu şehirler oldu. Bunları 3 medrese ile Ohri, ikişer medrese ile İştip, Kalkandelen ve Kratova ve 1 medrese ile Pirlepe takip etti.

XVII. yüzyılda 20 yeni medrese kuruldu ve bu bölge genelindeki medrese sayısı 47'ye yükseldi. XVII. yüzyılda medrese eğitiminin başladığı tek şehir Gırgoviçe olmuş ve burada iki medrese yaptırılmıştır. Kuzey Makedonya'da en az medrese XVIII. yüzyılda yaptırıldı. Bu yüzyılda Manastır'da 2, Pirlepe ve Radovişte'de birer medrese olmak üzere 4 medrese yaptırıldı. Fakat bu sayı, arşiv kaynaklarının ve araştırmaların artmasıyla şüphesiz değişecektir.

XIX. yüzyıl, 63 medrese ile en çok medresenin yaptırıldığı dönem oldu ve Tikveş, Gostivar, Doyran, Debre, Kratova, Köprülü, Radovişte, Kumanova, Koçana,

Gırgoviçe, Kırçova ve Gevgili'de medrese eğitimi başladı. XX. yüzyılda ise bir medresenin yaptırıldığı tespit edilmektedir. Böylece bu bölgede yaptırılan medreselerin sayısı 115'e ulaşmaktadır.

Tablo II

XV- XX. Yüzyılda Kuzey Makedonya'da Yaptırılan Medreselerin Yüzyıllara Göre Dağılımı

Yüzyıl	Medrese sayısı
XIV	2?
XV	3
XVI	22
XVII	20
XVIII	4
XIX	63
XX	1
Toplam	115

12000 kadar olan nüfusuyla XV. yüzyılda ve 30.000 nüfusuyla XVI. yüzyılın sonlarında Balkanların nüfusça en büyük şehri olan Üsküp, Kuzey Makedonya'nın başlıca eğitim merkeziydi. (1528 tarihli tahririne göre Edirne'nin nüfusu 20.000 iken bu sayı ancak 1570'lere doğru 30.000'e ulaşmıştı. Dolayısıyla Üsküp Balkanlarda büyüklük bakımından Edirne ve Selanikle yarış halindeydi.) Üsküp, XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar burada kurulduğu tespit edilebilen 22 medrese ile bu bölgede en çok medresenin kurulduğu şehir olmuştur.

Üsküp'te en eski medrese, vakıf kaydı bulunmamasına rağmen Meddah Baba Medresesi olmalıdır. Bu medreseyle ilgili yeterli bilgi maalesef yoktur. Medresenin Üsküp fatihi Paşa Yiğit döneminde yapıldığı düşünülürse, şehrin en eski belki de XIV. yüzyıldan kalma medreselerinden biri olduğu söylenebilir. XV. yüzyılın ortalarında toplam nüfusu 12.000 olan Üsküp'te üç önemli medrese eğitim faaliyetlerine başlamıştı. Bunlar Sultan Murad külliyesi dahilinde yaptırılan bir medrese (1436) ile şehrin fatihi Paşa Yiğit Bey'in oğlu İshak Bey (1445) ve torunu İsa Bey (1469) tarafından yaptırılan medreselerdi. Kuzey Makedonya'da XV. yüzyılda Üsküp'ün dışında medrese kurulan başka bir şehir şimdilik tespit edilememiştir. XVI. yüzyılda Üsküp'te altı yeni medrese daha kurulmuş ve medrese sayısı dokuza yükselmiştir. Bu medreselerin banileri genellikle beylerbeyleri ile sancak beyleridir. İlginç bir şekilde XVII ve XVIII. yüzyıllarda Üsküp'te yeni kurulan bir medrese tespit edilememiştir. XIX. yüzyılda ise 12 medrese tespit edilmektedir. Bunların bazıları XVII veya XVIII. yüzyıllarda yaptırılmış olabilir.

Üsküp'ten sonra en çok medresenin yaptırıldığı şehir Manastır olmuştur. XVI. yüzyılda altı medresenin yaptırıldığı Manastır'da XVII. yüzyılda üç, XVIII. yüzyılda iki ve XIX. yüzyılda dört medrese yaptırılmıştı. Şehirde eğitim veren medreselerin toplam sayısı ise 15'e ulaşmaktadır.

Tablo III

XV- XX. Yüzyılda Kuzey Makedonya'da Yaptırılan Medreselerin Şehirlere Göre Dağılımı

Yüzyıl	Medrese sayısı
Üsküp	22
Manastır	15
Ohri	11
İştıp	10
Usturumca	9
Pirlepe	7
Kalkandelen	6
Tikveş	5
Gostivar	4
Doyran	4
Debre	4
Kratova	4
Köprülü	4
Radovişte	3
Kumanova	2
Gırgoviçse	2
Koçana	1
Kırçova	1
Gevgili	1
Toplam	115

Ohri de Kuzey Makedonya'nın önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biriydi. XVI. yüzyılda üç medresenin yaptırıldığı Manastır'da XVII. yüzyılda altı ve XIX. yüzyılda iki medrese yaptırılmıştı. Şehirde eğitim veren medreselerin toplam sayısı ise 11'e ulaşmaktadır.

Ohri'den sonra on medrese ile İştîp, dokuz medrese ile Usturumca, yedi medrese ile Pirlepe, altı medrese ile Kalkandelen beş medrese ile Tikveş en çok medresenin kurulduğu şehirler olmuştu. Üsküp, Manastır, Ohri, İştîp ve Usturumca gibi şehirler buralarda kurulan çok sayıdaki medrese ile önemli eğitim merkezleri olarak öne çıkmış ve İslam kültürünün Balkanlarda ve Makedonya'da yerleşmesini sağlamıştır.

Tablo IV

XIV- XX. Yüzyıllarda K. Makedonya'da Kurulan Medreselerin Şehirlere Göre Dağılımı

Şehir	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	Top.
Üsküp	1	3	6			12		22
Manastır			6	3	2	4		15
Ohri			3	6		2		11
İştîp	1		2	3		3	1	10
Usturumca			1	1	1	4		9
Pirlepe						2		7
Kalkandelen			2	1		3		6
Tikveş						5		5
Gostivar						4		4
Doyran						4		4
Debre						4		4
Kratova			2			2		4
Köprülü						4		4
Radovişte					1	2		3
Kumanova						2		2
Gırgoviçse				2				2
Koçana						1		1
Kırçova						1		1
Gevgili						1		1
Toplam	2	3	22	20	4	63	1	115

Üsküp Medreseleri

1391 yılında Osmanlı hakimiyetine geçen Üsküp, XV ve XVI. yüzyıllarda nüfus bakımından Balkanların en büyük şehriydi. Vardar nehrinin her iki yakasında yer alan şehir, çeşitli yollar vasıtasıyla Kosova-Priştine'ye, Selânik ve Ege denizine, Niş ve Belgrad'a, Sofya ve İstanbul'a bağlanan önemli bir güzergâh üzerinde bulunduğu için Balkanlarda gelişmeye müsait bir konumdaydı. Ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı önemli bir ticaret merkezi olan şehirde Eski Han, Îsâ Bey Hanı, Kurşunlu Han, Sulu Han ve Kapan Han gibi çok sayıda ticaret hanı yaptırılmıştı. XVI. yüzyılda kalenin kuzey kesimiyle Vardar nehri arasında büyük bir pazar kuruluyordu. Bu dönemde şehirde 133 meslek kolu faaliyetliydi. Ayrıca Yahudi ve Raguzalı tüccarlar da ticarî koloniler kurmuşlardı. Şehrin bu özellikleri onun hızla büyümesinde önemli bir rol oynadı. Üsküp'te 1455'te ve 1468'de Müslüman erkek nüfusu 2500'ü geçmişti ve daha XV. yüzyılın ortalarında şehrin toplam nüfusu 12.000 civarındaydı. Müslümanlar şehir nüfusunun % 63'ünü teşkil ediyordu. XVI. yüzyıl ortalarında bu oran % 76'ya ulaştı. Makedon, Arnavut ve az sayıda Yahudi'den oluşan gayri müslim erkek nüfusu 1455'te 1507 iken 1569'da 2445'e yükseldi. Hem Müslüman hem de gayri müslim nüfustaki artışlar burada doğal bir nüfus artışının yanısıra şehrin göç aldığını da göstermektedir. Şehrin toplam nüfusu 1455'te 12.000, 1498'de 15.000, 1544'te 18.000, 1569'da 30.000'i bulmuştu.⁴ Bu nüfusla Üsküp, Balkanların nüfus bakımından en büyük şehri haline geldi. 1528 tarihli tahririne göre Edirne'nin nüfusu 20.000 iken bu sayı ancak 1570'lere doğru 30.000'e ulaşmıştı. Dolayısıyla Üsküp Balkanlarda büyüklük bakımından Edirne ve Selanik'le yarış halindeydi. Nüfusun XVII. yüzyılda daha da arttığı açıktır. Evliya 10.000 kadar evden bahsettiğine göre şehrin nüfusu XVII. yüzyılın ikinci yarısında 50.000 civarında olmalıdır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da ancak Bursa 50.000'i aşan nüfusa sahipti.

XVI. yüzyılın sonlarına kadar Balkanların nüfusça en büyük şehri olan Üsküp, XV. yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar burada kurulduğu tespit edilebilen 22 medrese ile Makedonya'da en çok medresenin kurulduğu şehir olmuştu.⁵ Üsküp'te ve

4 Mehmet İnbaşı, "Üsküp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42, (Ankara: TDV Yay., 1989), 377-381.

5 Süleyman Baki, makalesinde Sâlih Âsım Bey'e dayandırarak Üsküp'te 12 medrese olduğunu ifade etmiştir. H. 1311/M. 1893 yılına ait *Kosova Vilayeti Salnâmesi*'nde yedi medresede toplam 160 talebenin öğrenim gördüğü belirtilmektedir. E. H. Ayverdi 12 adet, Eljesa Asani 14, Mevlüt Dede 10, Büşra Tamaç 4, Hasan Telli ise 11 medreseden bahseder. Hasan Telli çalışmasının sonunda verdiği tabloda bazılarının sadece ismini tespit edebildiği 17 medrese olduğunu ileri sürer. Ertan Emin tarafından 2023 yılında yapılan doktora tezi, Üsküp'te 21 medrese bulunduğunu tespit etmektedir (Üsküp Medreseleri, Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023).

Makedonya'daki en eski medrese, vakıfnamesi bulunmamasına rağmen Meddah Baba medresesi olmalıdır. Meddah Medresesi'yle ilgili yeterli bilgi maalesef yoktur. Medrese'nin Üsküp fatihi Paşa Yiğit döneminde yapıldığı düşünülürse, şehrin en eski belki de XIV. yüzyıldan kalma medreselerinden biri olduğu söylenebilir.⁶ Üsküp'ü H. 794/M. 1392 yılında kumandasındaki Osmanlı ordusu ile fetheden Paşa Yiğit Bey, Üsküp'ün ilk sancak beyi olarak bilinmektedir. Meddah Baba olarak tanınan Muhiddin Hoca ise Haziran 1389 yılında yapılan ve Priştine yakınlarında vuku bulan Kosova Savaşı'nda Paşa Yiğit Bey ile aynı safta savaşmış ve Üsküp'ün fethinde önemli rol oynamış biri idi. Adını taşıyan medrese Paşa Yiğit Camii avlusundadır. Üsküp'ün bu Gazi Fatihi'nin kabir taşı da Paşa Yiğit Camii avlusunda olup fotoğrafı Elezovic tarafından yayınlanmıştır.⁷ Bu medrese daha sonraları meşhur olup, buradaki eğitim II. Dünya Harbine kadar devam etmiştir.⁸

XV. yüzyılın ortalarında toplam nüfusu 12.000 olan Üsküp'te üç önemli medrese eğitim faaliyetlerine başlamıştı. Bunlar Sultan Murad külliyesi dahilinde yaptırılan bir medrese (1436) ile şehrin fatihi Paşa Yiğit Bey'in oğlu İshak Bey ve torunu İsa Bey tarafından yaptırılan medreselerdi. XV. yüzyılda kurulan üç medrese ile Üsküp, önemli bir kültür ve eğitim merkezi haline gelmişti.

Sultan II. Murad'ın M. 1436-1437 senesinde Üsküp'te yaptırdığı cami, medrese ve imaretten müteşekkil Sultan Murad Külliyesi, çağdaşı diğer külliyeler gibi şehri imarında önemli bir rol oynamış ve Üsküp'ün fizikî gelişimini etkilemiştir. Osmanlı'nın fethinden önce sur içi yerleşime sahip olan Üsküp, inşa edilen bu sultan külliyesi sayesinde sur dışına taşınmıştır.⁹ Külliye inşa edildiğinde cami, medrese ve imaretten ibaret iken sonradan avluya iki türbe, hazire, saat kulesi ile mektep ve Evkaf İdaresi olarak kullanılan bina dahil edilmiştir. Caminin güneydoğu köşesinde, caminin oturduğu set duvarı üstünde, son zamanlarda mektep olarak kullanılan bina, Sultan Murad Medresesidir.¹⁰ Günümüzde medrese-

6 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, s. 247; Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, 21-23 Nisan 2000)* içinde, (İstanbul 2002), 185; Mefail Hızlı, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", *Balkanlar ve İslam, Balkanlar'da İslam Dini ve Kültürel Hayat*, içinde ed: Abdullah Taha İmamoğlu, v. dğr., Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 03-04 Ekim 2019, Trakya Üniversitesi Balkan Kongre Merkezi Edirne, c. 1, (İstanbul 2020), 259-260.

7 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 247.

8 Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", s. 185.

9 Büşra Koçer, Üsküp'te Sultan Murad Külliyesi, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa), s. 74-75.

10 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 265-267.

den sadece kalıntılar olmakla birlikte, imareten herhangi bir iz yoktur. Mektep ve sonrasında Evkaf İdaresi olarak kullanılan bina ise 1963 Üsküp depreminden bir müddet sonra yıkılmıştır. Cami, türbeler, hazire ve saat kulesi halen işlevselliğini sürdürmektedir.

İshak Bey Medresesi, XV. yüzyılın ortalarında kuruldu. İshak Bey, 1445 tarihli vakfiyesiyle tüm zenginliğini yaptırmış olduğu eserler için vakfetti. Alaca Câmii ve camiye çok uzak olmayan bir yerde medresesini inşa ettirdi. Külliye içerisinde tesis edilen kütüphane ise Balkanlarda kurulan ilk kütüphanelerden biriydi. Medrese, İshak Bey caminin kuzeyinde bulunmaktaydı.¹¹ Cami, imaret ve medresenin giderleri için birçok vakıf tahsis edilmiştir. Paye bakımından 1548 yılında ellili medreseler arasında bulunan medrese, muhtemelen cami civarındaydı. Ancak bugün medreseden hiçbir iz kalmamıştır. İshak Bey Üsküp'teki medresesi için bir de kütüphane kurmuştu. Bu kütüphane eski Yugoslavya topraklarında kurulan en eski kütüphanedir.¹²

Bu dönemde şehirdeki bir diğer medrese ise İsa Bey tarafından yaptırıldı. Sancak beyi olarak elde ettiği büyük gelirlerin bir bölümünü hayrata sarfeden İsa Bey Üsküp'te kendi adını taşıyan bir cami, mescid, kervansaray, hankah, medrese yaptırdı; ayrıca su kemerleri inşa ettirerek şehrin su ihtiyacını karşıladı. Bu eserlerden medrese ve hankah için tanzim ettirdiği Safer 874 (Ağustos 1469) tarihli bir de vakfiyesi bulunmakta olup bu vakfiye Gliša Elezović tarafından yayımlanmıştır. Üsküp'ün en meşhur medreselerinden olan eser ile ilgili, İsa Bey'e ait vakfiye bilgi vermektedir. Medrese, Serova ırmağı kenarında inşa edilmiştir. İnşa edildiği dönemde medresenin yakınında İshak Bey'in kardeşi Mustafa Bey'in de mülkü bulunmaktadır. Medrese 10 odalıdır. Müderrise günlük 20 akçe, hücrelerde kalan 10 talebeye de günde toplam 10 akçe ile hücre başına iki ekmek ve iki çanak etli yemek verilmekteydi. Vakfiyeye göre, müderris, dini ilimleri ve mevcut muteber kitapları öğretme konusunda yetkin bir kişi olacaktı. Medrese, inşa edildiği tarihten Üsküp'ün ateşe verildiği 1689'a kadar 221 yıl boyunca faaliyet göstermiştir. Daha sonraları medrese yeniden eğitim-öğretime başlamıştır. Ayrıca fakir, miskin ve salihler için medrese yanında bir de hangâh inşa edilmiştir. Medresenin kütüphanesi için a) 68 cild tefsir, b) 8 cild kıra'at, c) 29 cild Hadîs,

11 Eyüp Kul, *XVII. Yüzyılda Üsküp Şehri*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 42-43; Mustafa Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi*, (Ankara TTK 2006) 291; Ahmet Suphi Furat, "Üsküp Medresesi'nde Hocalık Yapmış Osmanlı Âlimleri", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 12 (İstanbul 1998): 89-94; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul 2005) 492; İsmail Bardhi, "Yok Olma ile Unutulma Arasında Makedonya'da Vakıflar", *Balkanlarda Vakıf Müessesesinin Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, içinde (Tiran, 2021): 244.

12 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, (İstanbul, 2015), 89-90.

d) 10 cild nahiv, e) 2 cild sarf, f) 10 cild lügat, g) 4 cild dıvan, h) 15 cild tıb kitabı vakfedilmiştir.¹³

Üsküp Medreseleri (XV-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Meddah /Paşa Yiğit	XIV. Yüzyıl?
2	Sultan Murad	1436-37
3	İshak Bey Medresesi	1445
4	İsâ Bey Medresesi	1475-76
5	Hüseyinşah Bey	XVI. Yüzyıl
6	Hacı Hüseyin Bey	XVI. Yüzyıl
7	Burmalı Karlılı Mehmed Paşa	XVI. Yüzyıl
8	Mustafa Paşa	XVI. Yüzyıl
9	Mehmed Bey	XVI. Yüzyıl
10	Yahyâ Paşa	XVI. yüzyıl?
11	Karakapucu Camii	XIX. yüzyıl
12	Caca Bey/Halile	XIX. yüzyıl
13	Celile Hacı Bey	XIX. yüzyıl
14	Hacı İsmail Ağa Camii	XIX. yüzyıl
15	Musa	XIX. yüzyıl
16	Hacı Hasan	XIX. yüzyıl
17	Tütünsüz	XIX. yüzyıl
18	Emir İsmail	XIX. yüzyıl
19	Tophane	XIX. yüzyıl
20	Atiye Hanım binti Arslan Bey (Debbağ)	XIX. yüzyıl
21	Lonca (Üveyik Baba Tekke)	XIX. yüzyıl
22	Hasan Rıza	1894

XVI. yüzyılda yaptırılan Burmalı Medrese'nin banisi Karlılı beyi Mehmed Bey'dir. Vardar köprüsü başında sol sahilde olan Burmalı Camiinin de banisi olan bu zat hanedana mensuptur. Seyahatnamede Karlızâde olarak ve şehrin meşhur

¹³ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 265-267; Hızlı, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", 260-261.

medreseleri arasında zikredilen medrese bu olmalıdır. Bu zatın Üsküp'te türbesi de vardır. Cami 1925'te yıktırılmış, yerine askerî kışla yapılmıştır.¹⁴

Ertan Emin, Karlili beyi Mehmed Bey'in dışında ikinci bir Mehmed Bey Medresesi'nden bahseder. Mehmed Bey Medresesi'nin içinde bulunduğu caminin Üsküp haritalarında yer aldığını ifade etmekte ve bu medresenin Karlı-İli Mehmed Bey Medresesiyle karıştırıldığını öne sürmektedir.¹⁵

XVI. yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından olan Hüseyin Şah Bey de (ö. H. 971/M. 1566-67), bir medrese yaptırmıştır.¹⁶ Onun Burmalı Camii banisi Karlili Mehmed Bey'in akrabası olup Karlili sancakbeyliği yaptığı bilinmektedir.¹⁷ Hüseyin Şah Bey Rumeli'de vakıfları bulunan Karlı-İli beyleri soyundandır. Bulgaristan'daki Karlova kasabasında da vakıfları olduğu bilinmektedir. Hüseyin Şah Bey'e ait Üsküp'e bağlı Saray Köyü'nde bulunan türbesindeki kitabeden cami ile birlikte medrese yaptırdığı anlaşılmaktadır. Medreseye ait günümüzde herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır.¹⁸

Üsküp'te XVI. yüzyılda mevcut medreselerden biri de Hacı Hüseyin Medresesi'dir. Üsküp'de Eşrefzade namıyla bilinen Hacı Hüseyin Medresesi müderrisi Mehmed Çelebi bin Ali, Cami-i Atik mahallesindeki emlakini, tahtani ve fevkani üç evi ile bunun haricindeki odaları, ahır ve müstemilatını, evlatlık vakfı haline getirerek vakfetmişti. Vakfın yönetimi, hayatta olduğu müddetçe vakıf kurucusunun tasarrufunda olacak sonra evlatlarına, bunların nesli kesilirse cami in vazine intikal edecekti. Bundan başka, 2000 akçenin işletilmesinden elde edilen kardan günde on dirhem mütevelliyeye hayatı müddetince kendine, sonra Hacı Hüseyin evkafı mütevellisine verilecek, günde beş dirhem vakfın katip ve cabisine, iki dirhem bu menzilin rakabesine, günde on dirhem bu medresenin müderrisine, 2 dirhem bevvalına, günde on dirhem fünün-ı mutebereden ve *Sadrüşşeria*'dan ders vermeğe muktedir, takrir ve ifadesi güzel fazıl ve salih bir kimseye, beş dirhem kasaba camilerinden herhangi birisinde halka vaaz veren birisine, günde beş dirhem mu'tad günlerde talebelere muhtasarat dersleri vermek şartıyla Çıkrıkçı-zade denmekle maruf Mevlana Mehmed Çelebi bin Mehmed'e tahsis edilecekti. Mevlana Mehmed Çelebi bin Ali'nin evail-i Rebi'ü'levvel 987 (Nisan

14 Eljesa Asani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010), 55.

15 Ertan Emin, *Üsküp Medreseleri*, (Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023), 136.

16 Emin, *Üsküp Medreseleri*, 115.

17 Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi*, 291-293; Kul, *XVII. Yüzyılda Üsküp Şehri*, 53.

18 Mehdi Çiftçi, *1037-1038 (1628-1629) Tarihli Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçesine Göre Osmanlı Medreseleri*, (Bursa, Emin Yayınları, 2016), 274.

1579) da kurduğu vakıf Mevlana İbrahim Çelebi bin Abdullah, Mevlana Mustafa Çelebi müderris, Mevlana Muharrem Çelebi bin İvaz, el-Hac Ahmed bin Ali şehadetleriyle tescil edilmişti.¹⁹

XVI. yüzyıl medreselerinden biri de Koca Mustafa Paşa'ya izafe edilen medresedir. Evliya Çelebi, Üsküp'de Koca Mustafa Paşa Camii, medrese, mektebi, imareti bulunduğunu yazar. Şehirde 898 (1492-93) tarihli bir Mustafa Paşa camii vardır. Fakat T. Gökbilgin, Üsküp'de vakıfları olan kişinin Çoban Mustafa Paşa olduğunu ifade eder. Mevcut camiin hangisine ait olduğu, tespiti muhtaktır. Çünkü G. Elezovic'e göre Üsküp'de ayrı ayrı iki Mustafa Paşa Câmii vardır.²⁰ Vamık Şükrü, medresenin Koca Mustafa Paşa'nın olduğunu belirtir.²¹ Ayverdi, camiin Koca Mustafa Paşa'ya mal edilmesinin yanlış olduğunu Koca Mustafa Paşa'nın bu zâtın vefatından evvel idam edilmiş olduğunu söyler. Medrese, Evliya Çelebi'de Üsküp'ün en meşhur medreseleri arasında zikredilir.²²

Sultan II. Bâyezid dönemi ricalinden olan Yahya Paşa'ya izafe edilen bir medrese mevcuttur. Yahya Paşa, Hatice sultanın kocasıdır. Radoşani köyü, Sultan II. Bayezid tarafından damadı Yahya Paşa'ya vezirlikte kaldığı ve hayatta olduğu müddetce mülk olarak verilmiş, Yahya Paşa da Üsküp'te bulunan eserlerine vakfetmişti.²³ Yahya Paşa birkaç defa Rumeli beylerbeyi olmuştur. Oğulları meşhur akıncı beylerinden Bâli, Mehmed, Mahmud, Yusuf ve İskender Bey'lerdir. Yahya Paşa Bosna Bey'i, Rumeli ve Çankırı valisi, tekrar Rumeli beylerbeyi, Anadolu beylerbeyi ve 910/1504'te vezir olmuştur. Yahya Paşa'nın vakfiyesinde medresesinin ismi geçmemektedir. Ona izafe edilen medresenin yeri ve durumu hakkında bilgimiz yoktur. Belki daha sonra başka bir vakfiye ile inşa edilmiş olmalıdır. Evliya Çelebi bu medreseyi de zikreder.²⁴ Yahya Paşa'nın ayrıca Paşa Mahallesinde bir hamamı da vardır.²⁵

19 M. Tayyib Gökbilgin, "Müesseseler Tarihimizin Kaynaklarından: 1579 Senesinin Rumeli Sadâreti Sicillerinden Bazı Önemli Kayıtlar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sy, 25 (İstanbul, 1971), 80.

20 Semavi Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve Onun Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri", *Tarih Dergisi*, V/8 (İstanbul 1953), 153-182.

21 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, IV: 227.

22 Eljesa Asani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010), s. 58.

23 İsmail Bardhi, "Yok Olma ile Unutulma Arasında Makedonya'da Vakıflar", *Balkanlarda Vakıf Müessesesinin Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (Tiran, 2021), 244.

24 Asani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 58-59.

25 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 270.

Musa Medresesi'nin varlığı 16 Rebiyülahir 1244/26 Ekim 1828 tarihinde Müftizâde Osman Efendi'nin bu medreseye müderris olarak tayin edilmesi dolayısıyla öğrenilmektedir.²⁶

Caca Bey veya Halile adıyla bilinen medrese 1252 Recep/1836 Ekim tarihli bir belgede tespit edilmektedir. Evlatlık vakıf olarak kurulmuş olan vakfa bağlı bulunan medresenin yaptırımı ve yapım tarihi bilinmemektedir.²⁷

XIX. yüzyılda varlığı tespit edilebilen medreselerden bir de Hacı Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır. Banisi ve oğlu Mehmed Ali Bey tarafından da vakıflar tahsis edilen Lonca yanındaki bu medrese günümüzde mevcut değildir.²⁸ Hacı Hasan Bey'in oğlu Mehmed Ali Bey'in babasının yaptırdığı medreseye zam olarak akarlar vakfettiği öğrenilmektedir. Dervişan Mahallesi'ndeki evlerini babasının Lonca bitişiğinde yaptırdığı medreseye vakfetmektedir. Hayatta oldukça ev tasarrufunda olacak vefatından sonra medrese müderrisine sükna olarak tahsis edilecektir. Vakfiye tarihi 23 Şaban 1281/21 Kânûnsânî 1865'dir. Ondan daha evvel de tekve civarında Kovacı Dergahı ile Küreler Kariyesi'nde bir hanının iradını da medreseye bırakmaktadır. Bunun tarihi Gurre-i Ramazan 1254 Teşrin-isânî 1838 başlarıdır.²⁹

Celiliye Hacı Bey Medresesi, 1277/M.1860 tarihli bir belgeden öğrenilmektedir. Evlatlık vakıf olarak tesis edildiği anlaşılan bu medresenin tevliyet görevi 21 Safer 1277/8 Eylül 1860 tarihinde Hüseyin oğlu Mustafa'ya verilmiştir.³⁰

Hacı İsmail Ağa Camii ve Medresesi'ni Hacı İsmail Ağa yaptırmıştır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Banisinin ölüm tarihi H. 1282/M. 1864 olduğuna göre bu tarihten önce yaptırılmış olmalıdır.³¹ Hacı İsmail Ağa Medresesi, Sultan Murad Camii ile kuzeydoğusundaki saat kulesi arasındadır.³²

Atiye Hanım veya Debbağ Medresesi, 3 Zilhicce 1324/18 Ocak 1907 tarihinde Atiye Hanım tarafından tesis edilmiştir. Medrese, Debbağ Şahin Mahallesi'nde bulunduğu için H. 1321/M. 1903 yılına ait *Maarif Salnâmesi*'nde Debbağ Medresesi olarak da adlandırılmıştır.³³

26 Emin, Üsküp Medreseleri, 140.

27 Emin, Üsküp Medreseleri, 142.

28 Hızlı, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", 263.

29 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 290-291; Asani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 51.

30 Emin, Üsküp Medreseleri, 143.

31 Emin, Üsküp Medreseleri, 146.

32 Asani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 51.

33 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 290-291.

Tütünsüz Medresesi, “Tütünsüz” lakaplı Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmış olup medrese, 1896 tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi’nde zikredilmektedir.³⁴ Tütünsüz Hüseyin Paşa’nın ismini taşıyan bir de camisi vardır.³⁵

Emir İsmail Medresesi’nin yapım tarihi tespit edilememiştir. Salih Asım Bey, yaşadığı dönemde Üsküp’te faaliyet gösteren iki medreseden biri olarak Emir İsmail Medresesi olduğunu eserinde haber vermektedir.³⁶

Tophane Medresesi’nin banisi ve yapım tarihi bilinmemektedir. 1314 Kosova Vilâyeti Salnâmesi’nde zikrolunan bu medresenin Mustafa Paşa ile aynı medrese olması muhtemeldir.³⁷

Hasan Rıza Efendi Medresesi Hasan Rıza Efendi tarafından câmi ile birlikte yaptırılmıştır. Hasan Rıza Efendi b. Numan Efendi’nin yaptırdığı bu medresenin vakfiyesi Türkçe olup 3 Receb 1311 (10 Ocak 1894) tarihlidir.³⁸

Vamık Şükrü, Üsküb’de Debbâğ Şâhin Mahallesi’nde bir medreseden bahsetmekle beraber ismini vermemiştir. (Kuyûd-ı Vakfiye).³⁹

Karakapucu Medresesi’nin adı 14 Ağustos 1316/27 Ağustos 1900 tarihli bir belgeden öğrenilmektedir. Üsküp Belediyesi’ne hitaben yazılmış bu belgeye göre, Üsküp’te iskan edilen muhacirlere belediye tarafından arsa verilip hane inşa izni çıkarıldığı için Karakapucu Mahallesi Camii ve Medresesi ile İne Bey Mahallesi Mescidi’nde kalan muhacirlerin oradan tahliye edilmesi istenmişti.⁴⁰

Üsküp’te medreseler dışında çok sayıda daru’l-kurrâ mevcuttu. Evliyâ Çelebi’nin verdiği bilgiye göre XVII. yüzyılda Üsküp’te 9 ve Ohri’de 1 daru’l-kurrâ vardı. Evliyâ Çelebi Üsküp’teki daru’l-kurrâlar hakkında bilgi verirken bunların ayrı kubbeleri olan binalar olmadığını, ayrıca bütün selatin camilerinde kurra şeyhlerinin yani Kur’an muallimlerinin ders verdiğini fakat Hafs kıraatından başka Seb’a, Aşere ve Takrîb kıraatlarının okutulmadığını belirtir.⁴¹

34 Hızlı, “Kuzey Makedonya’daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp”, 264.

35 Asani, *Makedonya’daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 58.

36 Asani, *Makedonya’daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 59; Hızlı, “Kuzey Makedonya’daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp”, 264.

37 Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 290-291.

38 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, V: 661.

39 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, VI: 114.

40 Emin, Üsküp Medreseleri, 143.

41 Djuneis Nureski, “Osmanlı’dan Günümüze Makedonya’daki Türk Kültürü ve Makedonya’nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Avrasya Etüdleri*, sy. 50/2 (Aralık 2016), 366-368.

Manastır Medreseleri

Manastır, I. Murad döneminde 784-785'te (1382-1383), bazı rivayetlere göre ise 787'de (1385) fethedilmiştir. Adriyatik kıyıları ile Rumeli'nin iç bölgeleri arasındaki güzergâh üzerinde olduğundan Osmanlılar'ın Balkanlar'daki önemli ekonomik merkezlerinden biri haline gelen Manastır'da, yapılan sayımlara göre 1468'de 295 Müslüman hâneye karşılık sadece 160 Hıristiyan hâne bulunmaktaydı. Bu rakamlar şehirde 2500 civarında nüfus olduğunu gösterir. Zamanla gelişmeye paralel olarak nüfusta artışlar oldu. 1519'da 756 Müslüman aileye karşılık Hıristiyan aile sayısı 300 civarındaydı (toplam 5000 kişi). XVI ve XVII. yüzyıl seyahatleri buranın nüfusça daha da kalabalıklaştığına işaret eder. Özellikle Evliya Çelebi XVII. yüzyıl ortalarında burayı yirmi bir mahalle, 3000 ev, 900 dükkân ve yetmiş cami ve mescidden ibaret büyük bir şehir olarak tanımlar. Şehirdeki en eski yapı İshakiye Camii ve Külliyesi'dir. Bu külliye, II. Bayezid zamanında Manastır'da oturan eski Selânik kadısı İshak Çelebi tarafından 914 (1508) yılında şehrin ortasında inşa edilmiştir. Hacı Bey Camii Hacı Mehmedî tarafından pazarda Manastır'ın alt kısımlarında 928'de (1522), Hoca Kadı Camii Ahmed Efendi tarafından hamam yakınlarında 938'de (1531-32), Sungur Çavuş Bey Camii yine kasabanın aşağısında aynı tarihte, Yenicami Manastır Kadısı Mahmud Efendi tarafından şehrin çarşısında 959'da (1552), Haydar Kadı Camii yine Manastır Kadısı Haydar Efendi tarafından Karaoğlan mahallesinde Mimar Sinan zamanının çok iyi bilinen projesine uygun olarak 969'da (1561-62) inşa edilmiştir.⁴²

Osmanlı Devleti zamanında Manastır önemli bir İslâmî eğitim ve kültür merkezine dönüşmüş, XVI. yüzyıldan itibaren medreseler ve okullar açılmıştır. Manastır'ın Osmanlılar tarafından fethinden XIX. yüzyıla kadar en az 15 medresenin kurulduğu tespit edilmektedir. Bu medreselere dair mevcut bilgiler kronolojik bir sıra takip edilerek aşağıda değerlendirilmiştir. Manastır'da yaptırılan ilk medrese olarak bilinen medrese, Sungur Çavuş tarafından 1434 tarihinde yaptırıldığı öne sürülen Sungur Çavuş Bey Medresesi'dir. Bazı araştırmacılar bu bilginin yanlış olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu medreseyi XVI. yüzyılın başlarında 911/1506 tarihinden önce Hacı Bey tarafından yaptırılan Hacı Bey Medresesi diğer adıyla Türkler Medresesi takip etmektedir. XVI. yüzyılda Manastır'da yaptırılan önemli bir medrese İshak Efendi Medresesi olup İshâkiye, İshak Çelebi, Dülbend Kadı ve Dülbendzâde Medresesi gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Ruznamçe defterlerindeki müderris tayin kayıtlarında da bu farklılıklar kayıtlara yansımıştır. Koca Kadı, Kadı Mahmud Efendi, Haydar Kadı ve Kadı Yahya Medreseleri de XVI. yüzyılda Manastır'da yaptırılan diğer medreselerdir. XVII. yüzyılda ise Hasan Bey, Mehterbaşı ve Şehzâde

42 Kristaq Bifti, "Manastır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: TDV Yay., 2003), 562-563.

Hâtun Medreseleri eklenmiştir. XVIII. yüzyılda iki medrese daha yaptırılmış olup bunlar Ahmed Paşa ve Yeğen Ali Paşa Medreseleridir. XIX. yüzyıla geldiğimizde Şerif Bey, Fevziye ve Tevfikiye Medreselerini ilave olarak görmekteyiz. Üç Şeyhler Medresesi'nin inşa ve vakıf tarihine dair bilgi verilmemiş ancak kaynaklarda bu medresenin de Manastır medreseleri arasında yer aldığı görülmüştür.

Manastır Medreseleri (XV-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Sungur Çavuş	XV. Yüzyıl?
2	Hacı Bey/Türkler	1506'dan önce
3	İshak Efendi	1506
4	Koca Kadı	XVI. Yüzyıl
5	Kadı Mahmud Efendi	1558-59
6	Haydar Kadı	1561-62
7	Kadı Yahya	XVI. Yüzyıl
8	Hasan Bey	1644'den önce
9	Mehterbaşı	XVII. Yüzyıl
10	Şehzâde Hâtun	XVII. yüzyıl
11	Ahmed Paşa	XVIII. yüzyıl
12	Yeğen Ali Paşa	XVIII. yüzyıl
13	Şerif Bey	1849
14	Fevziye	XIX. yüzyıl
15	Tevfikiye	XIX. yüzyıl
16	Üç Şeyhler	XIX. yüzyıl

Manastır'da yaptırılan ilk medresenin Sungur Çavuş Bey Medresesi olduğu kabul edilir. XV. yüzyılda Manastır'da II. Murat dönemi komutanlarından Sungur Çavuş tarafından yaptırılan camiin yanında yer alan medresenin yapım yılı bilinmemektedir. Camiinin inşa tarihi olarak 838/1434 yılı verilmekte olup medresenin de bu tarihte veya buna yakın bir zamanda inşa ettirilmiş olduğu ileri sürülmüştür.⁴³ Sahip olduğumuz vakıfnamesi medresenin varlığını doğrulamamaktadır.⁴⁴ Manastır'ın, bir şehir olarak gelişiminde Sungur Çavuş Bey Vakfı'nın önemi büyüktür.

43 Haluk Selvi ve Galip Çağ, *Geçmişten Günümüze Manastır Şehri*, (Sakarya, 2011), 48, 116.

44 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi Ne Değildi? Osmanlılarda Aklî İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 146-147.

H.838/m. 1435-36 tarihli vakfiyeye göre, Sungur Çavuş Manastır'da yaptırdığı cami, han, imaret için 7 değirmen, 25 dükkân, 1 üzüm bağı ve 2 arsa vakfetmişti.

Hacı Bey Medresesi (Türkler Medresesi) XV. yüzyılın sonlarında veya XVI. yüzyılın başlarında kurulmuş olmalıdır. 911/1506 tarihli bir belgede bu medreseden bahsedilmektedir. Buna göre medrese XV. yüzyılın sonunda veya XVI. yüzyılın başında yapılmış olmalıdır. Rumeli medreseleri müderrislerinden mülâzemet için İstanbul'a gelenlerin kayıtlarının yer aldığı bir defterden Hacı Bey Medresesi'nin H. 911/M. 1506 yılında mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Hacı Bey Medresesi'nin müderris tayinlerine ait ruznamçe defterlerinden dokuz kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan ilki 10 Ramazan 999/2 Temmuz 1591 tarihli olup şeyhülislam mülâzımlarından Mevlana Receb b. Mustafa'nın göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile müderris tayin olduğu bildirilmektedir.⁴⁶

İshak Efendi Medresesi (İshakiye, İshak Efendi, İshak Çelebi, Dülbend Kadı/Dülbendzâde Medresesi), İshakiye Camii bitişiğinde olup, Selanik Kadısı İshak Çelebi b. İsa Fakih (ö. 1510) tarafından 914/1506 yılında yaptırılmıştır.⁴⁷ Evliya Çelebi'ye göre Manastır'daki dokuz medreseden en mükellefidir. Medrese Dülbendzâde Kadı İshak Efendi, İshâkiye, İshak Çelebi Medresesi olarak da bilinir.⁴⁸ Vakfiyesinde 10 hücreli olduğu belirtilen medreseye vâkıf İshak Efendi tarafından 20 değirmen ve 25 dükkân vakfedilmiştir. Medrese müderrisinin yevmiyesi H. 930 senesinde 20 akçe idi.⁴⁹ II. Bâyezid devrinde Balkanlarda kurulan iki kütüphânedenden ilkini önce Manastır ve daha sonra Selanik kadılıklarında bulunan İshak Çelebi b. İsa Fakih, 914/1506 tarihinde hazırlattığı vakfiyesiyle Manastır'daki medresesinde kurmuştur.⁵⁰ Bu Manastır'da Türk devrinde kurulan ilk kütüphânedir.⁵¹ Medresede öğrenim gören talebeler için medrese kütüphanesine

45 Ercan Alan-Abdurrahman Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları*, XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri, ed. Bilgin Aydın, (Ankara, 2018), 43.

46 NOR, 5139-04, vr. 40a.

47 Selvi-Çağ, *Geçmişten Günümüze Manastır Şehri*, 115.

48 Bu medrese Cahit Baltacı tarafından Dülbendzade Kadı İshak Medresesi başlığıyla ayrı bir medrese olarak ele alınmıştır. Aynı hata Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından da tekrarlanmıştır. Bunun için bkz. Çiftçi, *1037-1038 (1628-1629) Tarihli Rumeli Kadıaskerliği*, 232-233.

49 "Medrese-i İshak Çelebi fi Manastır der tasarruf-ı Mevlânâ Abdülkerim: Cihet-i tedrisi yirmi akçedir. Medrese-i mezbûra mutasarrıf olup ma'zûl olduktan sonra yine medrese-i mezbûre mukarrer kılındı. Fî evâsıt-ı Ramazan sene 930" (Alan-Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları*, 228)

50 Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaner ve Kütüphanecilik*, s. 89-90; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 100-101.

51 Hasan Kaleşi, "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphâneleri", *Türk Kültürü*, sy IV/38 (1965), 170.

21 cilt kitap vakfedilmiştir. 1508'de 21 olan kitap sayısı yeni vakfedilen kitaplarla 1511'de 34 kitaba yükselmiştir. Müderris ve talebelerin kitap taleplerini hafız-ı kütüp karşılıyor kitaplar dışarıya verilmiyordu.⁵² İshak Efendi Medresesi'nin müderris tayinlerine dair ruznamçe defterlerinden dokuz adet kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan ilki 19 Rebülevvel 996/17 Şubat 1588 tarihli olup Kudüs Kadısı Mevlana Ömer Efendi'nin mülazımlarından Mevlana Ahmed'in göreve talip olması üzerine yevmi yirmi beş akçe ile müderris tayin edildiğini bildirmektedir.⁵³

Koca Kadı Medresesi, Manastır kadısı Ahmet Efendi tarafından yaptırılmış olup medrese Koca Kadı Camii yanındadır. Camiin inşa tarihi 936/1529 yılı olduğuna göre medresenin de bu tarihlerde yapılmış olması icap eder.⁵⁴ 17. ve 18. Yüzyıllarda kendinden söz ettiren Koca Kadı medresesidir. Bu medresede 1766/67 öğretim yılında dini derslerin yanında matematik alanındaki eserlerin de öğretim programına dahil edildiği belirtilmektedir.⁵⁵

Kadı Mahmud Efendi Medresesi, XVI. yüzyılda kadılar tarafından yaptırılan bir diğer medresedir. Manastır'da Kadı Mahmud Efendi Câmii civarında bulunan medresenin Kadı Mahmud Efendi tarafından 966/1558-1559 tarihinde yaptırıldığı belirtilmektedir.⁵⁶ Yeni Camii yanında olması hasebiyle Yeni Câmii Medresesi olarak da bilinmektedir.⁵⁷ 1903 yılında 15 talebesi bulunmaktaydı.⁵⁸

Haydar Kadı Medresesi, XVI. yüzyılda kadılar tarafından yaptırılan üçüncü medresedir. Kadı Haydar Efendi tarafından 969/1561-62 yılında tayin edildiği Manastır'da Karaoğlan mahallesinde Mimar Sinan zamanının çok iyi bilinen projesine uygun olarak yaptırılan medrese Haydar Kadı Camii yanındadır. H. 1100 yıllarında Manastır'ın en meşhur medresesi kabul edilen bu medreseye talebelerin büyük rağbet gösterdiği ve dönemin en önemli müderrislerinin bu müessesede eğitim verdiği belirtilir. H. 1180 yıllarında medresede hendese ve heyet okutulduğu da rivayet edilir.⁵⁹

52 Murtezan İdrizi, *XIV ve XV Yüzyıllarda Bitola (Manastır)*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi 2008), 75-76.

53 MŞA, 4, vr. 18a.

54 Selvi-Çağ, *Geçmişten Günümüze Manastır Şehri*, 116.

55 Mehmet Z. İbrahimgil, "Manastır'da Osmanlı Dönemi Türk Eğitim Yapıları ve Atatürk'ün okuduğu askeri idadi", *Atatürk ve Manastır Sempozyumu*, (Manastır-Bitola, 12-13 Ekim 1998).

56 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 105.

57 Selvi-Çağ, *Geçmişten Günümüze Manastır Şehri*, 115.

58 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, Altıncı Sene, Asır Matbaası, (İstanbul 1321/1903), 669.

59 Selvi-Çağ, *Geçmişten Günümüze Manastır Şehri*, s. 47, 116; Brifti, "Manastır", 562-563

Kadı Yahya Medresesi'nin varlığı XVI. yüzyıl ruznamçe kayıtlarından öğrenilmektedir. Kadı Yahya Medresesi müderris tayinlerine ait ruznamçe defterlerinde dokuz kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan ilki 8 Zilka'de 995/10 Ekim 1587 tarihli olup Müderris Mevlana Bâli'nin maaşına zam yapılması hakkındadır.⁶⁰

Hasan Bey Medresesi de ruznamçe defterlerinden tespit edilen medreselerdendir. Ruznamçe defterlerinde bu medreseye ait bir tayin kaydı tespit edilmiştir. 1 Cumâde'l-ûlâ 1054/6 Temmuz 1644 tarihli kayıt Pir Ahmed Medresesi müderrislerinden Mevlana Mehmed'in yevmi yirmi beş akçe ile Hasan Bey Medresesi'ne tayin edildiğini bildirmektedir.⁶¹

Mehterbaşı Medresesi de XVII. yüzyıl medreselerinden olup ruznamçe defterlerinde müderris tayinleriyle ilgili bir kayıt tespit edilmiştir. 1 Rebîülâhir 1055/27 Mayıs 1645 tarihli bu kayıtta Edirne'deki Ali Kuşcu Medresesi müderrislerinden Mevlana Mehmed'in göreve talip olması üzerine yevmi otuz akçe ile müderris tayin olduğu haber verilmektedir.⁶²

Şehzâde Hâtun Medresesi olarak bilinen medrese, 1196 tarihli tapu defteri ile 1085 tarihli perakende defterde Şehzade Hatun Vakfı mütevellisi tayini münasebetiyle yer almaktadır. Vakıf kaydında Şehzâde Hâtun Câmii'nin yanında olduğu belirtilen medresenin, Zaimzâde Seyyid Ali tarafından yaptırıldığı da bildirilmektedir.⁶³ Ancak Şehzâde Hâtun Medresesi ile Zaimzâde Seyyid Ali tarafından yaptırılan medresenin aynı olup olmadığı konusu tam olarak açıklanamamaktadır.⁶⁴

Ahmed Paşa Medresesi, Manastır kasabasında Hüseyin Subaşı Mahallesi'nde olup Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁶⁵ Medrese ve caminin varlığı tapu defterine 1180 tarihindeki bir muamele münasebetiyle kayıtlıdır.⁶⁶

Yeğen Ali Paşa Medresesi, Emir Bey mahallesinde Rumeli Valisi Yeğen Ali Paşa'nın adına düzenlenmiş bir kayıtta geçmektedir. Bu kayıt daha etraflı olarak Tapu Defterinde de bulunmaktadır. Tapu defterinde 1205 tarihinde Rumeli Valisi iken Ali Paşa'nın câmii tevzi ve avludaki medrese ve kütüphaneyi inşa ettirdiği

60 MŞA, 4, vr. 10b.

61 MŞA, 28, vr. 38.

62 MŞA, 28, vr. 127.

63 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 107-108

64 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 95.; Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, c.7, s. 403.

65 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, c. 6, . 466.

66 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 95.

bildirilmektedir. Emir Bey Câmii'ni büyüterek bir medrese ilave eden Yeğen Ali Paşa, Nisan 1750'de Rumeli Valisi olmuştur. Medrese mevcut değildir.⁶⁷

Şerif Bey Medresesi, Manastır'da Bey Mahallesi'nde Şerif Ahmed Bey b. Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyesi Türkçe olup 25 Şevvâl 1265 (4 Eylül 1849) tarihlidir.⁶⁸ 1903 yılında 35 talebesi bulunmaktaydı.⁶⁹

Feyziye Medresesi'nin banisi ve yapım tarihi kesinlik kazanmış değildir. Manastır'da Hamza Bey mahallesinde bulunan medresenin Defterdâr Ali Paşa tarafından yaptırıldığı ileri sürülür.⁷⁰

Tevfikiye Medresesi, Rabia isimli bir hanımın kendi hanesini vakfetmesiyle kurulmuş olup bu ev sonra yıktırılmış ve yeniden inşa edilerek medreseye dönüştürülmüştür.⁷¹

Üç Şeyhler Medresesi, Mehmed Tefvik risalesinin 3. Sayfasında kayıtlıdır.⁷²

Ohri Medreseleri

Ohri Üsküp'ün 175 km. güneybatısında Ohri gölünün kuzeydoğu kıyısında, bu göle doğru çıkıntı şeklinde sokulan bir burnun yamaçları üzerinde deniz seviyesinden 792 m. yükseklikte kurulmuştur. Şehir 787'de (1385) Osmanlı hâkimiyetine girmiş olmalıdır. Slav kaynakları, Sırp yönetiminin sonlarına doğru Pirlape merkezli Kraljević Marko Prensligi'nin bir parçası olan Ohri'nin Kraljević Marko'nun 797'deki (1395) Rovin savaşında ölümünün ardından aynı yıl Osmanlı idaresine alındığını belirtir. XVI. yüzyılın ilk yarısında Ohri'de 349'u hristiyan, 93'ü müslüman olmak üzere toplam 441 hânelik bir nüfus (2000-2500 arası) vardı. 973-990 (1566-1582) yılları arasında özellikle müslüman nüfusta artış oldu ve sayıları hristiyanlara yaklaştı (287 hristiyan, 249 müslüman hânesi), nüfus ise 2500'ü geçti (Stojanovski, s. 65-71). 991 (1583) tahririne göre yirmi beş mahalleli Ohri'de 263'ü hristiyan, 270'i müslüman 533 hâne mevcuttu.⁷³

67 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 95.

68 Muhammed Vamık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, 5: 565.

69 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 669.

70 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, s. 669.

71 İdrizi, *XIV ve XV Yüzyıllarda Bitola (Manastır)*, 75-76.

72 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 105.

73 Muhammed Aruçi, "Ohri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, (Ankara: TDV Yay., 2007), 330-333.

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın ilk yarısına ait Rumeli Kazasker Ruznamçesi defterleri, Ohri'de Hamza Bey, Siyavuş Paşa, Hamza Çavuş, Fâik Bey, Hızır Çavuş, Siyavuş Bey ve Muhyiddin Bey isimli yedi medresenin mevcut olduğunu göstermektedir.

XVI. yüzyıl medreselerinden olan Hamza Bey Medresesi'yle ilgili ruznamçe defterlerinde altı müderris tayin kaydı bulunmaktadır. 3 Şaban 996/28 Haziran 1588 tarihli ilk kayda göre Edirne kadılığında mütekaiden vefat eden Ağazâde Mevlana Muhyiddin Efendi'nin mülazımlarından Mevlana Ahmed'in göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile tayin olmuştur.⁷⁴ 29 Muharrem 997/18 Aralık 1588 tarihli ikinci kayıta Rumeli kadıaskerliğinden mütekaiden vefat eden Mevlana Ivaz Efendi'nin mülazımlarından Mevlana Ahmed'in göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile tayin edildiği haber verilmektedir.⁷⁵ 13 Zilka'de 999/2 Eylül 1591 tarihli kayıta ise Şeyhülislam'ın mülazımını Mevlana Abdurrahman b. Ali'nin yevmi yirmi akçe ile tayini bildirilmektedir.⁷⁶ 1 Cumâde'l-ülâ 1044/23 Ekim 1634 tarihinde ise Koniçe'deki Ali Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa'nın göreve talib olduğu ve yevmi elli akçe ile atandığı belirtilmektedir.⁷⁷ 1 Şaban 1046/29 Aralık 1636 tarihli kayıttan Vardar'daki Musa Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa'nın yevmi kırk akçe ile atandığı anlaşılmaktadır.⁷⁸ 10 Zilhicce 1047/25 Nisan 1638 tarihli kayıt Müderris Derviş Mehmed Efendi'nin mülazımlarından Karasu Yenicesi'nden Hasan b. Mehmed el-Tavil'in yevmi yirmi akçe ile tayini hakkındadır.⁷⁹

Ohri Medreseleri (XV-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Tekke-Sultan Süleyman	XVI. yüzyıl?
2	Hamza Bey	1588'den önce
3	Siyavuş Paşa	1591'den önce
4	Hamza Çavuş	1626'dan önce
5	Faik Bey	1659'dan önce
6	Hızır Çavuş	1633'den önce

74 MŞA, 4, vr. 28a.

75 MŞA, 4, vr. 38a.

76 NOR, 5139-04, vr. 43b.

77 MŞA, 23, vr. 37a.

78 NOR, 5193-6, vr. 31b.

79 MŞA, 26, vr. 35a.

7	Siyavuş Bey	1644'den önce
8	Muhyiddin Bey	1645'den önce
9	Zeynelabidin Paşa	XVII. yüzyıl
10	Şerif Bey	1846
11	Ali Paşa	XIX. yüzyıl

Siyavuş Paşa Medresesi, XVI. yüzyıl medreselerindedir. Banisi Kanijeli Siyavuş Paşa (ö. 1602) olmalıdır. Siyavuş Paşa Medresesi hakkında Evliya Çelebi medresenin göl kenarında Hacı Kasım Camii'nin solunda bulunduğunu ve çok sayıda odası olduğunu, vakfından medreseye et ve yakacak tahsis edildiğini belirtir. Medresenin inşa tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁸⁰ Medreseyle ilgili ruznamçe defterlerinde on sekiz müderris tayin kaydı bulunmaktadır. 1 Safer 1000/18 Kasım 1591 tarihli ilk kayda göre Üsküb'deki İshak Bey Medresesi müderrisinden Mevlana Abdülkerim yevmi altmış akçe ile bu medreseye müderris tayin edilmiştir.⁸¹ 3 Safer 1035/4 Kasım 1625 tarihli ikinci kayıta Bursa'daki Hüsam Bey Medresesi müderrisi Mevlana Ahmed'in talebi üzerine yevmi otuz akçe ile tayin edildiği haber verilmektedir.⁸² 1 Receb 1035/29 Mart 1626'da Midilli'deki Hayreddin Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa göreve talip olup yevmi kırk akçe ile tayin edilmiştir.⁸³ 6 Cumâde'l-âhire 1041/30 Aralık 1631 tarihinde ise Balat'daki İlyas Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Ali göreve talip olmuş ve yevmi kırk akçe ile tayin edilmiştir.⁸⁴ 10 Şevval 1045/18 Mart 1636 tarihli kayıt İstanbul'daki Hızır Çavuş müderrisi Mevlana Mehmed'in yevmi otuz akçe ile atandığı ifade edilmektedir.⁸⁵ 10 Ramazan 1046/5 Şubat 1637'da Gelibolu'daki Derviş Çelebi Medresesi müderrislerinden Mevlana Yusuf yevmi otuz akçe ile atanmıştır.⁸⁶ 1 Cumâde'l-ülâ 1047/21 Eylül 1637 tarihinde Yenişehir'deki Eymir Şah Gâzî Medresesi müderrislerinden Mevlana Derviş Mehmed'in yevmi elli akçe ile atanması yapılmıştır.⁸⁷ 10 Zilhicce 1047/25 Nisan 1638 tarihli kayıt Prizren'deki Mehmed Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Seyyid

80 Çiftçi, 1037-1038 (1628-1629) Tarihli Rumeli Kadaskerliği, s. 243.

81 NOR, 5139-04, vr. 47a.

82 MŞA, 17, vr. 21a.

83 MŞA, 18, vr. 14b.

84 MŞA, 23, vr. 40a.

85 NOR, 5193-6, vr. 26a.

86 NOR, 5193-6, vr. 32a.

87 MŞA, 26, vr. 27b.

Mehmed'in yevmi elli akçe ile tayini hakkındadır.⁸⁸ 1 Zilka'de 1054/30 Aralık 1644 tarihli kayıt eski şeyhülislamıardan Hüseyin Efendi'nin mülazımı Melana Mehmed b. Mustafa el-Kastamonî'nin yevmi yirmi akçe ile tayin olduğunu ifade etmektedir.⁸⁹ 15 Safer 1055/12 Nisan 1645 tarihinde İstanbul'da Bayram Kethüdâ Medresesi müderrislerinden Mevlana Hüseyin'in göreve talib olması üzerine yevmi kırk akçe ile tayinini bildirmektedir.⁹⁰ 1 Rebî'ü'l-âhir 1055/27 Mayıs 1645 tarihinde İstanbul'daki A'mâ Hasan Medresesi müderrislerinden Mevlana Mahmud'un talebi üzerine yevmi kırk akçe ile tayin olmuştur.⁹¹ 1 Ramazan 1055/21 Ekim 1645'de Mevlana Kemaleddin yevmi kırk akçe ile atanmıştır.⁹² 1 Muharrem 1057/6 Şubat 1647 tarihinde Edirne'deki Tütünsüz Medresesi müderrislerinden Mevlana Fethullah'ın göreve talib olduğu ve yevmi otuz akçe ile tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁹³ 10 Rebî'ü'l-âhir 1057/15 Mayıs 1647 tarihli kayıt Mevlana Mehmed b. Mustafa el-Esterevî'nin yevmi yirmi akçe ile tayinini ifade etmektedir.⁹⁴ 10 Cumâde'l-ûlâ 1057/13 Haziran 1647 tarihinde ise Mevlana Ahmed'in tayin olduğu görülmektedir.⁹⁵ 15 Receb 1057/16 Ağustos 1647 tarihinde Edirne'deki Kemal Efendi Medresesi müderrislerinden Mehmed göreve talib olmuş ve yevmi elli akçe ile ataması gerçekleşmiştir.⁹⁶ 1 Şaban 1070/12 Nisan 1660 tarihli kayıtla İstanbul'daki Hoca Hayreddin Medresesi müderrislerinden Mevlana Ali'nin yevmi kırk akçe ile tayin edildiği ifade edilmektedir.⁹⁷ 1 Rebî'ü'l-evvel 1071/4 Kasım 1660 tarihli son kayıta İstanbul'daki Haydar Paşa Medresesi müderrislerinden sâdâttan Mevlana es-Seyyid Abdülhadi'nin göreve talib olması üzerine yevmi kırk akçe ile tayin edildiği bildirilmektedir.⁹⁸

Hamza Çavuş Medresesi'yle ilgili ruznamçe defterlerinde yedi müderris tayin kaydı bulunmaktadır. 1 Cumâde'l-âhire 1035/28 Şubat 1626 tarihli ilk kayda göre İstanbul'daki Cerrâhbaşı Medresesi müderrislerinden Mevlana Sinanzâde

88 MŞA, 26, vr. 34b.

89 MŞA, 28, vr. 73.

90 MŞA, 28, vr. 106.

91 MŞA, 28, vr. 128.

92 MŞA, 28, vr. 195.

93 MŞA, 2, vr. 14a.

94 MŞA, 2, vr. 47a.

95 MŞA, 2, vr. 56b.

96 MŞA, 30, vr. 27b.

97 MŞA, 37, vr. 25a.

98 MŞA, 37, vr. 26b.

Mustafa'nın göreve talib olup yevmi otuz akçe ile tayin olmuştur.⁹⁹ 20 Ramazan 1043/20 Mart 1634 tarihli ikinci kayıt Edirne'deki Cemal Bey müderrisi Mevlana es-Seyyid Ahmed'in yevmi kırk akçe ile göreve talib olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ 1 Ramazan 1045/8 Şubat 1636 tarihinde Narda'daki Fâyik Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Mehmed'in yevmi kırk akçe ile tayin olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹ 1 Cumâde'l-ûlâ 1047/21 Eylül 1637 tarihli kayıt İstanbul'daki Kirmasti müderrisi Mevlana Süleyman'ın göreve talib olması üzerine yevmi elli akçe ile naklen tayin edildiği ifade edilmektedir.¹⁰² 10 Rebî'ü'l-âhir 1062/21 Mart 1652 tarihli kayıttan İstanbul'daki eş-Şeyh Abdülfettah Medresesi müderrislerinden İbrahim'in kırk akçe ile atandığı haber verilmektedir.¹⁰³ 1 Cumâde'l-ûlâ 1062/10 Nisan 1652 tarihli kayıttan ise Rumeli Kadıaskeri Kabakulakzâde Mehmed Efendi'nin mülazımı Abdüsselam b. Şaban el-Boluvî yirmi akçe ile atandığı görülmektedir.¹⁰⁴ 1 Şaban 1055/22 Eylül 1645 tarihli son kayıt Bursa'daki Elhâc Sinan Medresesi müderrislerinden Mevlana Abdülbaki göreve talib olup yevmi kırk akçe ile tayin edilmesi hakkındadır.¹⁰⁵

XVII. yüzyıl medreselerinden olan Fâik Bey Medresesi'yle ilgili ruznamçe defterlerinde bir müderris tayin kaydı bulunmaktadır. 1 Şevval 1069/22 Haziran 1659 tarihli kayda göre Sütlüce'deki Kadı Mahmud Medresesi müderrislerinden Mevlana Sinan'ın göreve talib olması üzerine yevmi kırk akçe ile müderris tayin olmuştur.¹⁰⁶

XVII. yüzyıl medreselerinden olan Hızır Çavuş Medresesi'yle ilgili ruznamçe defterlerinde beş müderris tayin kaydı bulunmaktadır. 10 Rebî'ü'l-evvel 1043/14 Eylül 1633 tarihli ilk kayda göre Edirne'deki Ali Kuşcu Medresesi müderrisi Mevlana es-Seyyid Halil'in göreve talib olması üzerine yevmi kırk akçe ile tayin edildiği görülmektedir.¹⁰⁷ 15 Ramazan 1043/15 Mart 1634 tarihinde Edirne'deki Kadı Hüseyin müderrisi Mevlana Hüseyin'in yevmi kırk akçe ile atanmıştır.¹⁰⁸ 1 Cumâde'l-âhire 1044/22 Kasım 1634 tarihli kayıttan Karasu Yenicesi'ndeki Mustafa Ağa

99 MŞA, 18, vr. 13b.

100 MŞA, 23, vr. 32a.

101 NOR, 5193-6, vr. 24a.

102 MŞA, 26, vr. 27b.

103 MŞA, 33, vr. 34a.

104 MŞA, 33, vr. 36a.

105 MŞA, 28, vr. 181.

106 MŞA, 37, vr. 23b.

107 MŞA, 23, vr. 28b.

108 MŞA, 23, vr. 31a.

Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa'nın göreve talib olup yevmi otuz akçe ile tayin olduğu haber verilmektedir.¹⁰⁹ 10 Şaban 1046/7 Ocak 1637 tarihli son kayıt Zilhova'daki Kara Ali Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa'nın yevmi elli akçe ile atanması hakkındadır.¹¹⁰

XVII. yüzyıl medreselerinden Siyavuş Bey Medresesi'yle ilgili ruznamçe defterlerinde bir müderris tayin kaydı bulunmaktadır. 1 Cumâde'l-ülâ 1054/6 Temmuz 1644 tarihli ilk kayda göre Edirne'deki İlyas Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Mehmed'in göreve talib olması üzerine yevmi otuz akçe ile tayin olmuştur.¹¹¹

XVII. yüzyıl medreselerinden Muhyiddin Bey Medresesi'yle ilgili ruznamçe defterlerinde bir müderris tayin kaydı bulunmaktadır. 1 Ramazan 1055/21 Ekim 1645 tarihli ilk kayda göre İznik'deki Hacı Kadı Medresesi müderrislerinden Mevlana Seyyid b. Abidin'in yevmi otuz akçe ile tayin olmuştur.¹¹²

Ruznamçe defterlerinin dışında muhtelif çalışmalardan Ohri'de Tekke-Sultan Süleyman Medresesi, Zeynelabidin Paşa Medresesi, Şerif Bey Medresesi, Ali Paşa Medreseleri tespit edilmiştir.

Tekke-Sultan Süleyman Medresesi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Ohri'de mevcut iki medreseden biri olarak adı geçer. Bu medrese şimdi yoktur.¹¹³ Sultanın, Ohri'de aynı ismi taşıyan camisi de vardır. Rivayete göre Halveti tarikatı şehirden yayılmaya başlayınca tarikat mensupları, Ohri'deki Sultan Süleyman cami ve medresesinin, Halvetilerin ayin ve merasimlerinde kullanacakları bir tekkeye dönüştürülmesi talebinde bulunmuşlardır. İstekleri kabul edilip Cami Piri Hayati Tekkesi adını almıştır. Medrese ise eğitim faaliyetine devam etmiş, daha sonraları ise tekkenin dışında ama yine yakında bir yerde eğitime devam etmişti.¹¹⁴

Zeynelabidin Paşa Medresesi'nin banisi Zeynelabidin Paşa'dır. Camii 1685 yılında yapıldığına göre medrese de bu tarihe yakın bir tarihte yapılmış olmalıdır. Hayratı, Ohri'de İskender Bey mahallesinde cami ve ona bitişik tekke ve yakınında beş talebe için medrese hücreleri ve bir matbahtır. Bu yapıların giderleri için de Ohri ve Struga'da çok sayıda dükkân, değirmen vs. vakfetmiştir. Bu vakıflardan elde edilecek gelirlere camide vaaz edip talebelere müderrislik yapacak olana

109 MŞA, 23, vr. 39a.

110 NOR, 5193-6, vr. 31b.

111 MŞA, 28, vr. 37.

112 MŞA, 28, vr. 195.

113 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 142.

114 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 39-40

günlük otuz akçe ve değirmen mahsulünden 50 kg. un tahsis edilmiştir. Talebelere ise iki kişi bir hücreye yerleşip camide müezzinlik ve kayyumluk yapıp günlük altışar akçe ve 10'ar kg. un tahsis edilmiştir. Diğer üç hücrede üç talebe oturacak ve yalnız camide Kur'an okumakla görevlendirilip günlük ikişer akçe ve 10 kg. un alacaklardır.¹¹⁵

Şerif Bey Medresesi'nin banisi Şerif Bey olup yeri Hacı Hamza mahallesindedir. Vakfiyesi 7 Eylül 1846 tarihli dir. Vakfiyesine göre, Şerif Bey medreseye bitişik beş dükkân ve karşısında üç dükkân, diğer mahallelerde dükkânlar, değirmenler, arsalar, sebze bahçeleri vakfetmiştir. Vakfedilenlerden elde edilecek gelir medrese giderlerine, aşure gününde yapılacak aşureye, mevlit, Kur'an ve kelime-i tevhit okuyana, artanı da tamirata ayrılacaktır. Medreseden geriye kalan, Hacı Hamza Caminde muhafaza altına alınan sekiz satırlık ait kitabedir. Medresede dokuz odada on dört talebe ikamet etmekteydi.¹¹⁶

Ali Paşa Medresesi'nin banisi Ali Paşa olup, yeri Ali Paşa Camii yanındadır. 1903 yılında 30 talebesi bulunmaktaydı. Medrese'nin müderrisliğini bir dönem 1285/1868 doğumlu, Alipaşa Camii imam ve hatibi Hafız Osman Efendi yapmıştır.¹¹⁷

Evliyâ Çelebi Ohri'de bir daru'l-kurrâ olduğunu belirtir. Ona göre buradaki daru'l-kurrâda tecvid ilminin yanında hadis ilmi de okutulmaktadır. Burası aynı zamanda bir daru'l-hadis görevini ifa eder. Fakat Evliya, Ohri'den muhaddis ve Kur'an hafızının pek çıkmadığını, dolayısıyla burada tecvid ilminde Hafız kıraatından başka bir kıraatın ve İmam Buharî'nin hadis kitabından başka bir hadis kitabının okutulmadığını anlatır.¹¹⁸

Usturumca Medreseleri

Usturumca XVII. yüzyılın başlarında şehirde faal olan dört medrese ile Makedonya'daki en önemli eğitim merkezlerinden biri durumundadır. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait Rumeli Kazasker Ruznamçe defterlerinden Usturumca kasabasında; Behrâmiye, Mesih Bey, Seyyid Muslı ve Seyyid Mustafa isimli dört medrese tespit edilmiştir.

115 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 142-143; Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 41

116 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 195; Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 41

117 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 42

118 Nureski, "Osmanlı'dan Günümüze Makedonya'daki Türk Kültürü", 366-368.

Usturumca Medreseleri (XVII-XIX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Bahramiye	1631'den önce
2	Seyyid Mustafa	1636'dan önce
3	Seyyid Muslı	1633'den önce
4	Mesih Bey	1633'den önce
5	Hasan Tahsin Efendi	XIX. yüzyıl
6	Durak Efendi	XIX. yüzyıl
7	Abdullah Bey	XIX. yüzyıl
8	Mehmed Efendi	XIX. yüzyıl
9	Çalı veya Çalı Bey	XIX. yüzyıl

Behrâmiye Medresesi, XVII. yüzyılın başlarında kurulmuş olmalıdır. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait Rumeli Kazasker Ruznamçe defterlerinde Behrâmiye Medresesi'ne tayin edilen müderrislere ait dört kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilki 10 Cumâde'l-ûlâ 1041/4 Aralık 1631 tarihli olup Drama'daki Sinan Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Hüseyin'in yevmi otuz akçe ile Behrâmiye Medresesi'ne müderris tayin olduğunu haber vermektedir.¹¹⁹ 15 Ramazan 1043/15 Mart 1634 tarihli ikinci kayıta Sofya'daki Mehmed Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Sadi'nin yevmi kırk akçe ile tayin edildiği bildirilmektedir.¹²⁰ 1 Ramazan 1047/17 Ocak 1638 tarihli kayıt İstanbul'daki Fîruz Ağa Medresesi müderrislerinden Mevlana Sunullah'ın göreve talib olması üzerine yevmi elli akçe ile tayin edildiğini ifade etmektedir.¹²¹ 10 Zilhicce 1047/25 Nisan 1638 tarihli son kayıttan Bağdad kadılığından ma'zûlen vefat eden Bekir Efendi mülazımlarından Mevlana Mehmed b. Ali el-Yenişehirî'nin yevmi yirmi akçe ile müderris tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹²²

XVII. yüzyıl Usturumca medreselerden biri de yine ruznamçe kayıtlarından varlığını öğrendiğimiz Seyyid Mustafa Medresesi'dir. Bu medreseye tayin edilen müderrislere dair ruznamçe defterlerinde sekiz kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilki 1 Rebî'ül-âhir 1046//2 Eylül 1636 tarihli olup İstanbul'daki Kadı Mahmud Medresesi müderrislerinden Mevlana Şeyh Mehmed'in yevmi kırk akçe

119 MŞA, 23, vr. 39b.

120 MŞA, 23, vr. 31b.

121 MŞA, 26, vr. 30b.

122 MŞA, 26, vr. 34a.

ile Seyyid Mustafa Medresesi'ne tayin olunduğu haber verilmektedir.¹²³ 1 Şaban 1046/29 Aralık 1636 tarihli kayıta ise Mevlana Şeyh Mehmed'in maaşına zam yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁴ 20 Şevval 1046/17 Mart 1637 tarihinde ise İstanbul'daki Derviş Çelebi Medresesi müderrislerinden Mevlana Mehmed yevmi kırk akçe ile müderris tayin edilmiştir.¹²⁵ 10 Zilhicce 1047/25 Nisan 1638'de İstanbul'daki Sayyâdbaşı Medresesi müderrislerinden Mevlana Ömer'in talebi üzerine yevmi kırk akçe ile müderris olarak atandığı görülmektedir.¹²⁶ 1 Cumâde'l-âhire 1054/5 Ağustos 1644 tarihinde Saray'daki Fîruz Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Recep yevmi kırk akçe ile müderris tayin edilmiştir.¹²⁷ 15 Ramazan 1055/4 Kasım 1645 tarihli kayıt Gelibolu'daki Hızır Çelebi Medresesi müderrislerinden Mevlana İbrahim'in göreve talib olduğunu ve yevmi otuz akçe ile tayin edildiğini haber vermektedir.¹²⁸ 10 Safer 1057/17 Mart 1647 tarihli kayıt, Kudüs kadılığında mütekeid Muzafferzâde Salih Mehmed Efendi'nin mülazımı olup Zağra-i Atik'den olan Mevlana Mehmed b. Hüseyin'in yevmi yirmi akçe ile atandığını bildirmektedir.¹²⁹ 1 Receb 1057/2 Ağustos 1647 tarihli son kayıt Edirne'deki Şeyh Sinan müderrisi Mustafa'nın talebi üzerine yevmi elli akçe naklen atandığı hakkındadır.¹³⁰

Seyyid Muslı Medresesi de aynı dönemde faal olan medreselerdendir. Seyyid Muslı Medresesi'nin müderris tayinlerine dair iki kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilki 10 Rebi'ü'l-evvel 1043/14 Eylül 1633 tarihli olup Gelibolu'daki Sebâ'îye Medresesi müderrislerinden Mevlana Emrullah'ın göreve talib olması üzerine yevmi otuz akçe ile müderris tayin edildiği bildirilmektedir.¹³¹ 1 Cumâde'l-âhire 1043/3 Aralık 1633 tarihli ikinci kayıta ise adı geçen Mevlana Emrullah'ın maaşına zam yapıldığı ifade edilmektedir.¹³²

Mesih Bey Medresesi'nin müderris tayinlerine dair bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıt 20 Rebi'ü'l-evvel 1043/24 Eylül 1633 tarihli olup Mevlana Osman'ın yevmi otuz akçe ile müderris tayin edildiğini bildirmektedir.¹³³

123 NOR, 5193-6, vr. 29a

124 NOR, 5193-6, vr. 31b.

125 NOR, 5193-6, vr. 32b.

126 MŞA, 26, vr. 35a.

127 MŞA, 28, vr. 40.

128 MŞA, 28, vr. 207.

129 MŞA, 2, vr. 25a

130 MŞA, 30, vr. 26a-26b.

131 MŞA, 23, vr. 29a.

132 MŞA, 23, vr. 42b.

133 MŞA, 23, vr. 29b.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Ustrumca kazasında beş medrese tespit edilmektedir. Muhammed Vâmık Şükrü, Pazarcıklı Hasan Tahsin Efendi ve Durak Efendi medreselerinin adlarını kaydetmektedir. 1903 tarihli *Ma'ârif Nezâreti Salnâmesi*'ne göre Ustrumca'da Abdullah Bey, Mehmed Efendi ve Çalı veya Çalı Bey adıyla bilinen üç medrese bulunmaktadır.¹³⁴ Ustrumca'da ayrıca Hulûsi Efendi Kütübhânesi adıyla bir de kütüphane mevcuttur. 1318 tarihli *Ma'ârif Salnâmesi*'ne göre kütüphanede mevcut kitapların adedi 284 kadardır.¹³⁵

İştîp Medreseleri

İştîp, Otinja nehriyle Vardar'ın kolu olan Bregalnitsa'nın birleştiği yerde kurulmuştur. Üsküp'ün 70 km. güneydoğusunda ve Köprülü'nün 23 km. doğusunda yer alır. Ortaçağ'larda Sırp Prenslîği'nin en önemli şehirlerinden biri iken Osmanlı döneminde geniş verimli toprakları ve yoğun Türk nüfusuyla İslâmî hayatın etkili olduğu bir kaza merkezi özelliği kazanmıştır.¹³⁶

Evliya Çelebi XVII. yüzyılda şehirde iki bin ikiyüz kırk hanenin, yirmi dört cami ve mescidi, iki hamam, yedi han ve yedi tekkenin bulunduğunu yazar. Seyahatnamede sadece bir medresenin zikri geçer. O da Gazi Mehmed Han önündeki medresedir. 1314/1896 tarihli Kosova Vilayeti Salnamesinde de şehrin bir medresesi olduğu bildirilir. Şehrin XIX. yüzyıldaki durumunu tasvir eden Şemseddin Sami ise üç medresenin bulunduğunu bildirir. İştîp'te darülkurralarla birlikte on medrese tespit edilmektedir.¹³⁷

İştîp Medreseleri (XIV-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Hüdavendigâr (Demitaş Paşa)	XIV. yüzyıl?
2	Çeribaşı	1587'den önce
3	İştîbîzâde Mehmed	1591'den önce
4	Çarşı Câmii Dârülkurrası	XVII. yüzyıl
5	Hüsâm Paşa Dârülkurrası	XVII. yüzyıl
6	Kadınana Dârülkurrası	XVII. yüzyıl
7	Mehmet Emin Ağa	XIX. yüzyıl

134 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 522-23.

135 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 6, s. 795.

136 Kiel, "İştîp", 440-442.

137 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 25.

8	Penbe Hanım	1862
9	Çınarlı	XIX. yüzyıl
10	Hamidiye	1902-1903

Hüdavendigâr Medresesi şehrin en eski medresesidir. Medrese ve dârülhadi-
sin 784/1383 yılında şehrin fethini müteakip Demirtaş Paşa tarafından yapıldığı
tahmin edilmektedir.¹³⁸ Medresenin Murad Hüdavendigâr mı yoksa II. Murad
tarafından mı yaptırıldığı tartışmalıdır. Evliya Çelebi bu medrese hakkında şu
bilgileri verir: “Fâtih-i vilâyet Gâzî Murad Hüdâvendigar Câmii önünde Murâdiye
nâmıyla ma’mûr bir medresesi vardır. Medrese-i Murâdiye’de husûsî ilm-i hadîs
okutulur ders-i âmm-ı mahsusu vardır.” Bu medrese mevcut değildir. Vakfiye ve
müdürrisleri hakkında bir kayıt da bulunmamaktadır.¹³⁹

Çeribaşı Medresesi, XVI. yüzyıl medreselerindedir.¹⁴⁰ Çeribaşı Medresesi’ne
müdürris tayinleriyle ilgili ruznamçe defterlerinde on adet kayıt tespit edilmiştir.
Bu kayıtlardan ilki 23 Şevval 995/26 Eylül 1587 tarihli olup Bağdad kadılığından
ayrılan Mevlana Muhyiddin Efendi’nin mülazımlarından Mevlana Alaaddin’in
göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile tayin edildiğini haber vermektedir.¹⁴¹
28 Zilhicce 999/17 Ekim 1591 tarihli ikinci kayıt Mevlana Abdülkerim Efen-
di’nin mülazımı Mahmud’un yevmi yirmi akçe ile tayin edildiğini bildirmektedir.¹⁴²
1 Cumâde’l-âhire 1035/28 Şubat 1626 tarihli üçüncü kayıttan Ayurca’da Kadı
Nasrullah Medresesi müdürrislerinden Mevlana Ahmed’in yevmi yirmi beş akçe
ile tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴³ 1 Cumâde’l-ülâ 1041/25 Kasım 1631 tarihinde
Foça’daki Memişah Medresesi müdürrislerinden Mevlana Mehmed’in göreve
talib olduğu ve yevmi yirmi beş akçe ile tayin edildiği görülmektedir.¹⁴⁴ 1 Cumâ-
de’l-âhire 1046/31 Ekim 1636 tarihinde ise İstanbul’daki Sinan Paşa Müdürrisi
Mevlana Abdülbaki’nin görevi istemesi üzerine yevmi elli akçe ile tayin edildiği
haber verilmektedir.¹⁴⁵ 1 Cumâde’l-ülâ 1047/21 Eylül 1637 tarihli kayıt Edirne’de-
ki Safiye Hâtûn Müdürrisi Seyyid Abdünnebi’nin göreve talib olduğu ve yevmi

138 Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri* Yugoslavya, 47-48.

139 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul 1984), 175.

140 Çiftçi, *1037-1038 (1628-1629) Tarihli Rumeli Kadaskerliği*, 202.

141 MŞA, 4, vr. 8b-9a.

142 NOR, 5139-04, vr. 45a.

143 MŞA, 18, vr. 13b-14a.

144 MŞA, 23, vr. 39b.

145 NOR, 5193-6, vr. 30a.

kırk akçe ile naklen tayin olduğu bildirilmektedir.¹⁴⁶ 1 Ramazan 1054/1 Kasım 1644'de Bursa'daki Balaban Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana İbrahim yevmi elli akçe ile atanmıştır.¹⁴⁷ 20 Rebî'ü'l-âhir 1057/25 Mayıs 1647 tarihine gelince Siroz'daki Zeynelabidin Medresesi müderrislerinden Mevlana Hüseyin'in yevmi elli akçe ile tayini gerçekleşmiştir.¹⁴⁸ 1 Şevval 1057/30 Ekim 1647 tarihinde ise Edirne'deki Kara Hüsam Medresesi müderrislerinden Mevlana Seyyid Burhaneddin'in göreve talib olduğu ve yevmi kırk akçe ile tayin edildiği görülmektedir.¹⁴⁹ 10 Şevval 1057/8 Kasım 1647 tarihli son kayıt Edirne'deki Muhyiddin Medresesi müderrislerinden Hızır'ın talebi üzerine yevmi otuz akçe ile tayin edilmesi hakkındadır.¹⁵⁰

İştibli-zâde (İştibîzâde) Mehmed Efendi Medresesi de XVI. yüzyılda yaptırılmıştır. İştibîzâde Mehmed şehirde bir medrese, bir kervansaray ve küçük bir kütüphane tesis etmiştir. Mevlana Muhyiddin Çelebi, bu medreseye 25 cilt kitap-tan oluşan bir koleksiyonu bağışlamıştır.¹⁵¹ Mevlânâ Mehmed, Kadı Nûreddin'in oğlu ve halefidir. Kadı Nûreddin İştîp'teki önemli vakıf kurucularından olup bir cami, kervansaray ve hamam inşa ettirmiştir. Bu vakıfların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.¹⁵² İştibîzâde Medresesi'ne müderris tayinleriyle ilgili ruznamçe defterlerinde yedi kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan ilki 28 Safer 1000/15 Aralık 1591 tarihli olup Mirza Mahdûm Efendi'nin mülazımlarından Mevlana Hasan b. Abdülkadir'in göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile atandığını haber vermektedir.¹⁵³ 14 Rebî'ü'l-evvel 1035/14 Aralık 1625 tarihli ikinci kayıtta Bursa'daki İskender Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa'nın göreve talib olması üzerine yevmi otuz akçe ile tayin edildiği bildirilmektedir.¹⁵⁴ 1 Safer 1055/29 Mart 1645 tarihli üçüncü kayıtta ise Yenişehir'deki Turhan Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Mehmed'in yevmi elli akçe ile tayin edildiği ifade edilmektedir.¹⁵⁵ 1 Cumâde'l-âhire 1055/25 Temmuz 1645 tarihinde Kara Çelebizâ-

146 MŞA, 26, vr. 28a.

147 MŞA, 28, vr. 57.

148 MŞA, 2, vr. 49b.

149 MŞA, 30, vr. 41b.

150 MŞA, 30, vr. 42b.

151 Erünsal 2020, s. 166.

152 Kiel, "İştîp", 440-442; Machiel Kiel, "Some Little-known Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Makedonian Province, Stip, Kumanovo, Prilep, Strumitsa", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, IV-V, (İstanbul 1975-76), 153-178.

153 NOR, 5139-04, vr. 48a.

154 MŞA, 18, vr. 12a.

155 MŞA, 28, vr. 103.

de Mehmed Efendi mülazımlarından Mevlana Süleyman b. Mehmed el-İştîbî'nin yevmi yirmi akçe ile tayin olduğu görülmektedir¹⁵⁶. 20 Reb'ü'l-evvel 1057/25 Nisan 1647 tarihine gelince Edirne'deki Mihriban Medresesi müderrisi Mevlana Hızır, yevmi otuz akçe ile tayin olmuştur.¹⁵⁷ 1 Reb'ü'l-âhir 1057/6 Mayıs 1647 tarihli kayıt ise müderrislik görevini ifa eden Receb'in elinden alınıp Hızır'a verildiği haksızlığın anlaşılması üzerine tekrar Receb'in görevine yevmi elli akçe ile iade edildiğini bildirmektedir.¹⁵⁸ 10 Şevval 1057/8 Kasım 1647 tarihli son kayıt Halıcızâde Abdurrahman Efendi mülazımlarından Mehmed b. Mustafa el-İştîbî'nin yevmi yirmi akçe ile İştîbâde Medresesi'ne müderris tayin edildiği hakkındadır.

Evliya Çelebi İştîp'te üç dârülkurradan bahsetmektedir. Çarşı Câmii, Hüsam Paşa ve Kadın Ana. Evliya, Hüsam Paşa Dârülkurrâsı'nın camiyle bir arada olduğunu bildirmektedir. Bunlar günümüze ulaşmamıştır.¹⁵⁹

Mehmet Emin Ağa Medresesi, İştîp ayanlarından Mehmet Emin Ağa'nın mevcut bir medreseyi yeniden yaptırmasıyla tesis edilmiştir.¹⁶⁰ Penbe Hanım Medresesi, Sinan Bey mahallesinde Penbe Hanım bt. Yusuf Ağa tarafından yaptırılmış olup vakfiyesi 1 Şabân 1278 (1 Şubat 1862) tarihli ve Türkçe'dir.¹⁶¹ Çınarlı Medresesi, 1313/1897 yılında faal olup bu medreseye İştîpli Mehmet Esat Efendi müderrisliğe tayin edilmiştir. 1319/1903'da ilk olarak talebelerine icazet vermiştir. Albayrak bu medresenin Hamidiye Medresesiyle aynı olabileceği ihtimalinden bahseder. Ancak Hamidiye Medresesi 1902-1903'te inşa edilmiş, Çınarlı medresesi ise 1903'te talebelerine ilk icazeti verdiği göre tarih olarak Hamidiye Medresesinden önce olduğundan ayrı bir medrese olduğu sonucuna varılabilir.¹⁶²

Hamidiye Medresesi'nin varlığı bir gece konu üzerinde tesadüfen bulunan kitabeden öğrenilmektedir. II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde 1902-1903 yılında inşa edildiği kaydına rastlanmıştır. İştîp Kaymakamlığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Şubat 1902 tarihli yazıda İştîp'in Tekke-i Bala mahallesinde harap durumda olan medresenin yerine halkın yardımıyla yeni bir medresenin inşası ve Sultan II. Abdülhamit'in isminin verilmesi, medresenin kargir ve sekiz oda ile bir dershaneden ibaret olmak üzere giderlerine katkı sağlamak amacıyla

156 MŞA, 28, vr. 153.

157 MŞA, 2, vr. 38b.

158 MŞA, 2, vr. 43b.

159 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 65-66.

160 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 65-66; Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 25.

161 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 604.

162 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 26.

da üç dükkânın medreseye tahsis edildiği bildirilir. Bu medrese Şemseddin Sami'nin zikrettiği üç medrese dışında biri olabilir. Çünkü 1902–1903 yıllarında inşa edilmiştir. Kamus ise 1889–1898 yıllarında basılmıştır.¹⁶³

Pirlepe Medreseleri

Üsküp'ün güneyinde bulunan ve Makedonya'nın önemli şehirlerinden biri olan Pirlepe (Prilep) Babuna dağlarının kayalık bir bölümünün eteklerinde, çok verimli bir ova olan Pelagonia ovasının kuzey tarafında yer alır. Ortaçağ'da küçük bir Slav krallığının başkenti olan şehir Osmanlı döneminde (1395-1912), güneyde Yunan sınırından kuzeyde Makedonya'nın en yüksek dağı olan Solunska Glava'ya uzanan bir bölgede bulunan geniş bir kazanın merkezi haline gelmiştir.¹⁶⁴ Asıl Prilep şehri bu günkü şehrin uzağında yalçın kara kaya üzerinde kale civarında ve güney tarafında meşhur Kral Marko'nun ikamet ettiği yerdedir. Ancak burada su kaynaklarının kurumasıyla Hıristiyan ahali yavaş yavaş Osmanlıların fethettikten sonra Cerne nehrinin yakınlarında ikamet ettikleri yere gelerek bugünkü Prilep şehri inşa edilmiştir. Şehrin fethi Gazi I. Murad Hüdâvendigâr döneminde 784/1382'de Timurtaş Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda burada on mahalle, bin adet kargîr bina, Alaybey Camii, Arslan Paşa Camii, mescidler, bir medrese, tekke, mektep ve handan bahseder. Şemseddin Sami, XIX. yüzyılda on sekiz bin üç yüz yetmiş sekiz ahaliyle on cami, üç tekke, beş medrese, iki kilise, iki hamam, bir rüşdiye, iptidaiye, yedi sıbyan ve altı Hıristiyan iptidaiyesi olduğunu aktarır. Aynı şekilde 1308/1890 yılına ait Salname-i Vilâyeti Manastır'da da diğer eserlerin yanı sıra medrese sayısı beştir. Onlardan biri dışında dördü tespit edilebilmiştir.¹⁶⁵

Osmanlı döneminde Pirlepe'de faaliyet gösteren medrese sayısı yedi olarak tespit edilmektedir. Bunlar Kadı Muhyiddin, Kadı Mahmud, Yusuf Ağa, Câmî-i Evsat, Mehmed Bey, Bekir Ağa ve Osman Bey Medresesi'dir. XVI. yüzyılın son yılları ile XVII. yüzyılın ilk yarısına ait Rumeli Kazasker Ruznamçesi defterlerinden Pirlepe kasabasında Kadı Muhyiddin ve Kadı Mahmud medreselerinin varlığı öğrenilmektedir.

163 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 26.

164 Machiel Kiel, "Pirlepe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. EK-2, (Ankara: TDV Yay., 2019), 398-402.

165 Kiel, "Pirlepe", s. 398-402; Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 42-43.

Pirlepe Medreseleri (XVI-XIX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Kadı Muhyiddin	1587'den önce
2	Kadı Mahmud	1637'den önce
3	Yusuf Ağa	1784
4	Câmi-i Evsat	XIX. yüzyıl
5	Mehmed Bey	XIX. yüzyıl
6	Bekir Ağa	XIX. yüzyıl
7	Osman Bey	XIX. yüzyıl

Kadı Muhyiddin Medresesi, XVI. yüzyılda Pirlepe'de tespit edilebilen ilk medresedir. Kadı Muhyiddin Medresesi'nin müderris tayinlerine dair Ruznamçe defterlerinde on iki kayıt mevcuttur. 30 Receb 995/6 Temmuz 1587 tarihli ilk kayıt Müderris Mevlana Derviş Ali'nin maaşına zam yapıldığını haber vermektedir.¹⁶⁶ 20 Ramazan 995/24 Ağustos 1587 tarihli kayıta Mekke kadılığından mütekaiden vefat eden Fazıl Efendi'nin mülazımlarından Mevlana Muhyiddin'in göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile tayin olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁷ 3 Şaban 996/28 Haziran 1588 tarihli üçüncü kayıta Konya kadısı iken vefat eden Mevlana Muhyiddin'in mülazımlarından Mevlana Muhyiddin göreve talib olup yevmi on sekiz akçe ile tayin edildiği görülmektedir.¹⁶⁸ 29 Ramazan 996/22 Ağustos 1588 tarihinde ise Mevlana Muhyiddin'in maaşına zam yapılmıştır.¹⁶⁹ 7 Receb 1000/19 Nisan 1592 tarihli kayıtle Galata kadılığından mütekaid Abdülkerimzâde Abdullah Efendi'nin mülazımlarından Mevlana Süleyman'ın göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile tayin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ 13 Receb 1000/25 Nisan 1592 tarihinde ise Mevlana Süleyman'ın maaşına zam yapıldığı görülmektedir.¹⁷¹ 15 Ramazan 1043/15 Mart 1634 tarihinde Yenişehir'deki Kara Kadı Medresesi müderrislerinden Mevlana Ali Murtaza'nın yevmi kırk akçe ile tayini gerçekleşmiştir.¹⁷² 15 Cumâde'l-ûlâ 1055/9 Temmuz 1645 tarihine gelince İstanbul'daki Kara Çavuş Müderrisi Mevlana Beşir'in talebi üzerine yevmi kırk akçe ile naklen tayin olduğu görülmektedir.¹⁷³ 1 Rebî'ü'l-âhir 1057/6 Mayıs 1647 tarihinde Mostar'daki

¹⁶⁶ MŞA, 4, vr. 5b.

¹⁶⁷ MŞA, 4, vr. 8a.

¹⁶⁸ MŞA, 4, vr. 28b.

¹⁶⁹ MŞA, 4, vr. 30a.

¹⁷⁰ NOR, 5139-04, vr. 54a.

¹⁷¹ NOR, 5139-04, vr. 54b.

¹⁷² MŞA, 23, vr. 31b.

¹⁷³ MŞA, 28, vr. 151.

Mehmed Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Ahmed'in yevmi yirmi beş akçe ile atandığı ifade edilmektedir.¹⁷⁴ 25 Cumâde'l-ûlâ 1057/28 Haziran 1647 kayıttan Alasonya'daki Mahmud Bey Medresesi müderrislerinden Abdülaziz'in yevmi otuz akçe atandığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ 1 Cumâde'l-ûlâ 1059/13 Mayıs 1649 tarihinde Peyker Medresesi müderrislerinden Mevlana Mehmed'in göreve talib olması üzerine yevmi elli akçe ile tayin edildiği haber verilmektedir.¹⁷⁶ 10 Re-bî'ü'l-âhir 1062/21 Mart 1652 tarihli son kayıt Edirne'deki Sinan Ağa Medresesi müderrislerinden Osman'ın göreve talib olması üzerine Kadı Muhyiddin Medresesi'ne müderris olarak tayin olması hakkındadır.¹⁷⁷

Kadı Mahmud Medresesi ise XVII. yüzyılda faal olan medreselerdendir. Ruznamçe defterlerinde bu medreseye ait müderris tayinlerine dair bir kayıt bulunmaktadır. 10 Ramazan 1046/5 Şubat 1637 tarihli kayıttan Kıbrıs'taki Mustafa Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa'nın yevmi yirmi beş akçe ile müderris tayin edildiği öğrenilmektedir.¹⁷⁸

XVIII. yüzyıldan itibaren eğitim veren Yusuf Ağa Medresesi, 1784 yılında Yusuf Ağa tarafından yaptırılmıştır. Yusuf Ağa miralem olarak görev yapmış ve yaptırdığı medrese için 1000 kuruş vakfederek elde edilen gelirin (yıllık 150 kuruş) Pirlepe'de yaptırdığı medresenin müderrisine verilmesini istemiştir.¹⁷⁹ Bu medresenin müderrislerinden olan Pirlepe'li İbrahim Ethem Efendi 1244/1828 tarihinde Pirlepe kazasının Debreşte köyünde dünyaya gelmiş, eğitim için İstanbul'a giderek tahsilini tamamlamış, icazetini aldıktan sonra memleketine dönerek burada müderrislik yapıp icazet vermiştir.¹⁸⁰

Cami-i Evsat Medresesi'nin yapım tarihi ve banisi tespit edilememiştir. Câmî-i Evsat Medresesi'nin Yusuf Ağa Medresesi olabileceği görüşü de bulunmaktadır.

Mehmed Bey Medresesi, Mehmed Bey tarafından yaptırılmıştır. Müderrisleri Selim ve Salih Efendiler olup, talebe sayısı ellidir.¹⁸¹

174 MŞA, 2, vr. 42b.

175 MŞA, 30, vr. 19a.

176 MŞA, 31, vr. 29a.

177 MŞA, 33, vr. 34a.

178 NOR, 5193-6, vr. 32a.

179 Mumin Omerov, *Vakfiyelere Göre XVI-XVIII. Asırlarda Makedonya'da Vakıflar ve İşlevleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2016), 43.

180 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 43.

181 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 43; Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 7, s. 138.

Osman Bey Medresesi'nin banisi Osman Bey'dir. Müderrisi Şerif Efendi olup, talebe sayısı ise ellidir.¹⁸²

Bekir Ağa Medresesi'nin banisi Hacı Bekir Ağa olup yeri Akmescit mahallesindedir. Müderrisi Yusuf Efendi, talebe sayısı da otuzdur.¹⁸³

Kalkandelen Medreseleri

Kosova vilâyetinin Prizren sancağına bağlı, Prizren'in 33 km. güneydoğusunda, Şar dağının doğu eteğinde Vardar nehrine ulaşan bir çayın iki yanında olup kaza merkezi olan bir kasabadır. 1455'te burada altmış hâne müslüman, 153 hâne hıristiyan bulunmaktaydı. Buna göre toplam nüfus 1000 kişi dolayındaydı. 1582'de nüfusun üç kat artması dışarıdan kasabaya yönelik göçlerle ilgili olmalıdır. Bu tarihte 462 hâne nüfusun (2300 kişi) 320 hânesini müslümanlar, 106'sını hıristiyanlar teşkil etmekteydi. 320 müslüman hanenin olduğu Kalkandelen'de bu dönemde iki medrese mevcuttu. XVI. yüzyılın son yılları ile XVII. yüzyılın ilk yarısına ait Rumeli Kazasker Ruznamçe defterlerinde Kalkandelen kasabasında; Oruç Paşa, Oruç Çavuş ve Koçi Çavuş adlarını taşıyan üç medrese tespit edilmiştir. Oruç Paşa Medresesi'nin banisi olan Oruç Paşa'nın 1425 yılında vefat eden ve Timurtaş Paşa'nın oğlu olan Oruç Paşa olması güç görünmektedir. Ruznamçe defterlerinde bu medreseye ait iki müderris tayin kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilki 8 Receb 989/8 Ağustos 1581 tarihli olup Rumeli Kazaskeri Bostan Muhibdin'in mülazımı olan Mevlana İhsan'ın Oruç Paşa Medresesi'ne müderris tayin edildiğini,¹⁸⁴ 28 Zilhicce 997/7 Kasım 1589 tarihli ikinci kayıt ise Oruç Paşa Medresesi'ne, Saray kadılığından ayrılmış iken vefat eden Bâlî Efendi'nin mülazımı Mevlana Alaaddin'in yevmi yirmi akçe ile tayin edildiğini haber vermektedir.¹⁸⁵

182 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 44.

183 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 44.

184 NOR, 2, vr. 32b.

185 MŞA, 5, vr. 51a.

Kalkandelen Medreseleri (XVI-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Oruç Paşa	1581'den önce
2	Oruç Çavuş	1590'dan önce
3	Koçi Çavuş	1647'den önce
4	Saat	XIX. yüzyıl
5	Köprü	XIX. yüzyıl
6	Yukarı Çarşı	XIX. yüzyıl

XVI. yüzyılın son yıllarında Kalkandelen'de mevcut ikinci medrese Oruç Çavuş Medresesi'dir. Medresenin müderris tayin ve terakkilerine dair ruznamçe defterlerinde dokuz kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan ilki 20 Cemaziyelevvel 998/27 Mart 1590 tarihli olup Müderris Mevlana Alaaddin'in maaşına yevmi beş akçe zam yapılması hakkındadır.¹⁸⁶ 17 Şaban 999/10 Haziran 1591 tarihli ikinci kayıt Hâcegîzâde Mustafa Efendi'nin mülazımı Mevlana Taceddin'in yevmi yirmi akçe ile müderris tayin edildiğini haber vermektedir.¹⁸⁷ 14 Rebî'ü'l-evvel 1035/14 Aralık 1625 tarihli üçüncü kayıt Mevlana Mehmed'in göreve talib olması üzerine yevmi yirmi akçe ile tayin edildiği bildirilmektedir.¹⁸⁸ 20 Rebî'ü'l-evvel 1043/24 Eylül 1633 tarihli Oruç Çavuş Müderrisi Ali ile Akkırman'daki Elhâc İbrahim Müderrisi Şeyhî'nin birbirlerinin yerine naklen tayin edildiğine dairdir.¹⁸⁹ 25 Şevval 1043/24 Nisan 1634 tarihli kayıttan Mevlana Şerif Mehmed'in yevmi kırk akçe ile tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ 20 Zilka'de 1045/26 Nisan 1636 tarihinde ise Eyüb'deki Abdurrahman Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Mesud'un talebi üzerine yevmi elli akçe ile tayin olmuştur.¹⁹¹ 1 Receb 1047/19 Kasım 1637 tarihinde Bursa'daki Hasan Paşa-yı Atık Medresesi müderrislerinden Mevlana Mustafa'nın göreve talip olması üzerine yevmi otuz akçe ile tayin edildiği haber verilmektedir.¹⁹² 1 Cumâde'l-âhire 1054/5 Ağustos 1644 tarihinde ise Bursa'daki Karakadı Medresesi müderrislerinden Mevlana Abdülbaki'nin göreve talip olduğu ve

186 MŞA, 5, vr. 55b.

187 NOR, 5139-04, vr. 39a.

188 MŞA, 18, vr. 12b.

189 MŞA, 23, vr. 29a.

190 MŞA, 23, vr. 35a.

191 NOR, 5193-6, vr. 26a.

192 MŞA, 26, vr. 29b.

yevmi kırk akçe ile tayin edildiği bildirilmektedir.¹⁹³ 15 Ramazan 1055/4 Kasım 1645 tarihli kayıt Semendre'deki Ali Paşa Medresesi müderrislerinden Mevlana Ali'nin yevmi otuz akçe ile tayini hakkındadır.¹⁹⁴

XVII. yüzyılda Kalkandelen kasabasında faaliyette bulunan medreselerden tespit edilebilen bir diğeri Koçi Çavuş Medresesi'dir. Bu medreseye ait ruznamçe defterlerinde bir kayıt tespit edilebilmiştir. Bu kayıt 15 Cumâde'l-âhire 1057/18 Temmuz 1647 tarihli olup Gelibolu'daki Hasan Bey Medresesi müderrislerinden Mevlana Ahmed'in yevmi otuz akçe ile Koçi Çavuş Medresesi'ne tayin edildiğini haber vermektedir.¹⁹⁵

XIX. yüzyıl sonlarında Kalkandelen'de üç medrese mevcuttu. Saat mahallesinde olan Saat Medresesi'nin banisi Gostivarlı Behlül Ağa'dır. Medrese XIX. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Bilinen son müderrislerinden biri Selman Efendi olup onun döneminde medresede öğrenim gören talebe sayısı yetmiş ikidir. Bu medresede Kalkandelenli Recep Cudi Efendi biraz okumuş, 1292/1875'te İstanbul'a gelerek Hafızpaşa Medresesinde ikametle Nevrokoplu Mahmut Hamit Efendiden, onun vefatı üzerine de Urfalı Mehmet Efendiden okumaya başlamış, 1310/1892'de icazet almış, bir yıl sonra da memleketine dönerek Kalkandelen'deki Saat Medresesi'nde müderrisliğe başlamıştır.¹⁹⁶

XIX. yüzyıl sonlarında Köprü mahallesinde eğitim veren Köprü Medresesi'nin banisi Mehmed Efendi olup 1321/1903 tarihinde müderrisi Abdo Efendi idi. Medresenin 71 talebesi bulunmaktaydı.¹⁹⁷

Yukarı Çarşı Medresesi, Yukarı Çarşı Mahallesinde olup yapım tarihi bilinmemektedir. Medrese günümüzde mevcut değildir.¹⁹⁸ 1299/1881'de burada Cafer Efendi müderrislik yapmıştır.¹⁹⁹

1314/1896 tarihli Kosova vilâyeti salnamesinde burada dört medrese olduğu zikredilmekle birlikte isimlerinden sadece ikisine rastlanmaktadır. Kalkandelen tarihi ile ilgili yazılmış bir eserde ise 1874 yılında Kalkandelen'de yedi mektep ve beş medresenin olduğu, medreselerden birinin II. Dünya Savaşı'na kadar varlığını koruduğunu bildirir.²⁰⁰

193 MŞA, 28, vr. 40.

194 MŞA, 28, vr. 203.

195 MŞA, 30, vr. 23b.

196 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 26-27.

197 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 27.

198 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 78; Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 6, s. 383

199 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 26.

200 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 26.

Tikveş Medreseleri

Selanik vilâyeti ve sancağında bir kaza merkezi olup vilâyetin kuzeybatısındadır. Kuzeyden Köprülü, doğudan Strumitsa, Doyran, güneyden Vodine kazaları, batıdan Manastır vilâyeti ve sancağının Prilep kazasıyla çevrilidir. Evliya, âyân ve kibarının çok olduğunu, üç yüz evi, üç cami, iki mescid, bir medrese, bir mektep, bir hamam ve iki hanın olduğunu bildirir. Evliya medresenin ismini kaydetmemiştir. Tikveş'te XIX. yüzyılda beş medrese tespit edilmektedir.²⁰¹ Mustafa Bey Medresesi, XIX. yüzyılda yaptırılan medreselerin ilkidir. Tikveş ahalisinden olup, İstanbul'da Mercan kurbünde Semerciyan Hanı'nda müsafereten ikamet eden Mustafa Bey b. Kontor İsmail Ağa, yeni yaptığı medrese için çiftlik, değirmen, iskele kayığı, kahvehane, dükkanlar vakfetmiş ve vakıflarını 24 M 1249 (14 Temmuz 1833) tarihli vakfiye ile tescil ettirmiştir.²⁰² 1903 tarihli *Ma'ârif Nezâreti Salnâmesi*'nde dört medresenin adı geçmektedir. Orta Medrese, bölge halkının yardımlarıyla inşa edilmiştir. Medrese, Tikveş'in Kavadar merkezindedir. 1903'te müderrisi Halil Efendi, talebe sayısı yirmi altıdır.²⁰³ Tahir Ağa Medresesi'nin banisi, Hacı Tahir Ağa olup yeri Negotin köyündedir. Müderrisi İsmail Efendi, talebe sayısı da on dokuzdur.²⁰⁴ Marine Medresesi'nin banisi, Hacı Ali Bey olup yeri Marine köyündedir. Müderrisi Mehmed Efendi, talebe sayısı da beştir.²⁰⁵ Peşte karyesinde bulunan Peşte Medresesi Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştır. 1903 yılında 13 talebesi bulunmaktaydı.²⁰⁶

Tikveş Medreseleri (XIX-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Mustafa Bey	1833
2	Orta Medrese	XIX. yüzyıl
3	Tahir Ağa	XIX. yüzyıl
4	Marine	XIX. yüzyıl
5	Peşte	XIX. yüzyıl

201 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 45.

202 Hasan Kalesi, *Najstariji Vakufski Dokumentin Jugoslaviji Na Arapskom Jeziku*, (Pristina 1972), 229 ve 234.

203 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 46.

204 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 46.

205 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 46.

206 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 522-23.

Gostivar Medreseleri

Prizren sancağına bağlı Kalkandelen kazasına bağlı olan Gostivar, Kalkandelen'in 25 km. güneyindedir. Şar Dağlarının doğu eteklerinde olup üzerinden Vardar nehri geçmektedir. Üsküp, Kalkandelen ile Kırçova, Ohri, Struga ve Debre yolunun keşiştiği noktada yer almaktadır. Gostivar XVII. yüzyıldan itibaren imar edilmeye başlanmış bir kasabadır. 1644'te inşa edilip 1950'lere kadar ayakta kalan Kaçanik Mustafa Paşa Cami, Ebu Bekir Paşa Camii, Saat Kulesi, hamam Gostivar'ın önemli eserleri arasında yer alır. Bugün sadece Saat Kulesi ile bir Osmanlı evi ayakta kalabilmiştir. 1314/1896 Kosova Vilâyeti Salnamesinde kasabada üç yüz otuz beş hane, gayet süslü üç camii şerifle bir mescid, iki medrese, iki kütüphane, iki tekke, bir saat kulesi, doksan dükkân, yedi han, bir hamam, bir rüşdiye ve iki sıbyan mektebin bulunduğu kayıtlıdır. Medreselerinin de talebelerle dolu olduğu ve gece gündüz ilim öğrenme çabası sarf edildiği belirtilir.²⁰⁷ Gostivar'da XIX. yüzyılda dört medrese mevcuttu. Mustafa Ağa Medresesi 1861 senesinde açılmıştır. Bu medreseden önce, 1760 yılında Gostivar'da bir öğretmenin 20 akçe yevmiye ile görev yaptığı bir mektep vardı. Mustafa Ağa, söz konusu medresenin ihtiyaçlarının karşılanması için Tekirdağ Lüleburgaz'da sahip olduğu çiftliği vakfetmiştir.²⁰⁸ Vakıf kayıtlarında adından bahsedilen Mustafa Ağa Câmii ve Medresesi şimdi yoktur. Mustafa Ağa'nın Beğlikçi olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁹ Saat Medresesi, Saat mahallesinde olup banisi Hüseyin Ağa'dır. Hacı Ömer ve İdris Efendi son dönem müderrislerindedir. Talebe sayısı yüz ondur.²¹⁰ Câmî-i Cedîd Medresesi, Cedid Camiinin yanındadır. Medresenin banisi Hacı Mustafa Efendidir. Müderrisi Mehmed Efendi olup talebe sayısı yetmiş üçtür.²¹¹ Ebu Bekir Bey Medresesi, Ebu Bekir Bey Câmii'nin yanında bulunmaktadır.²¹²

207 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 23.

208 Rahman Ademi, "Bir Nahiye'nin Kazaya Dönüşümü: Gostivar", *Uluslararası Balkan Üniversitesi Turkish Studies – Historical Analysis*, sy 14 /1 (2019), 11.

209 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 37-38.

210 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 24.

211 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 23.

212 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 37-38.

Gostivar Medreseleri (XIX-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Mustafa Ağa	1861
2	Saat	XIX. yüzyıl
3	Câmi-i Cedîd	XIX. yüzyıl
4	Ebu Bekir Bey	XIX. yüzyıl

Doyran Medreseleri

Makedonya Cumhuriyeti'nin güneydoğusunda Doynan Gölü kıyısında yer alır. Osmanlı idaresi altında bir kaza merkezi haline gelmiştir. Son dönemde kaza, Kuzeybatıda Bojmija (Boymiya) nahiyesini oluşturan Valandova ovası ile güneydoğuda Doynan gölü etrafındaki toprakları içine alan iki bölgeyi kapsıyordu. Bu iki nahiye XIV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyıla kadar Köstendil sancağının bir parçası olan büyük Ustrumca (Strumista) kazasına bağlıydı. 1570 sonrasında Boymiya ve Doynan'ın her ikisi birlikte bir kaza teşkil etmiştir.²¹³ Doynan'da salnamelerde dört medresenin varlığından bahsedilmekte fakat bunların yapım tarihi ve isimleri belirtilmemektedir.²¹⁴

Doyran Medreseleri (XIX-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Mehmed Efendi	XIX. yüzyıl
2	Mehmed Fahreddin Efendi	XIX. yüzyıl
3	Doyran	XIX. yüzyıl
4	Kasaba	XIX. yüzyıl

1903 tarihli *Ma'ârif Nezâreti Salnâmesi*'ne göre Doynan'da, Mehmed Efendi, Mehmed Fahreddin Efendi, Doynan ve Kasaba Medresesi faaldi.²¹⁵ Mehmed Efendi Medresesi, kasaba sakinleri tarafından yaptırılmıştır. 1903 yılında 27 talebesi bulunmaktaydı.²¹⁶ Mehmed Fahreddin Efendi Medresesi'ni, Doynanlı

²¹³ Machiel, Kiel, "Doynan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. EK-1, (Ankara: TDV Yay., 2020) 340-342.

²¹⁴ Senem Koyuncu, *H. 1303-1304/M. 1885-1886 Selanik Vilayet Salnamesine Göre Selanik Vilayeti*, (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, 2019), 31.

²¹⁵ *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 522-23.

²¹⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 522-23; Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 6, s. 795

müdürrislerden Mehmed Fahreddin Efendi yaptırmıştır. 1285/1869 yılında Selânik'e bağlı Doyran kazasının Kalçakova köyünde doğan Mehmed Fahreddin Efendi, Doyran Medresesinde birkaç yıl eğitim gördükten sonra İstanbul'da Fâtiḥ Medresesinde eğitimini tamamlamış sonra memleketine dönüp kendi yaptırdığı medresede müdürrislik yapmaya başlamıştır.²¹⁷ Doyran Medresesi, buraya müdürris olarak atanan Doyranlı İsmail Efendi'nin biyografisi vesilesiyle bilinmektedir. Bu zat 1281/1864'te Selânik'e bağlı Doyran kazasının Kalçokva köyünde doğmuştur. İstanbul'a gelerek Kaba Halil ve Çelebi Mehmet Ağa medreselerinde on yıl tahsilin ardından icazet almıştır. Memleketine döndükten sonra birtakım görevlerin ardından 1318/1900'de Doyran Medresesi müdürrisi olmuştur. Vefat ettiği 1 Mart 1339/1917 tarihine kadar burada müdürrislik yapmıştır.²¹⁸ Kasaba Medresesi, kasaba sakinleri tarafından yaptırılmıştır. 1903 yılında 23 talebesi bulunmaktaydı.²¹⁹

Debre Medreseleri

Şemseddin Sami, Debre'de dokuz cami, beş tekke, bir rüşdiye, on bir iptidaiye, sibyan mektebi, dokuz han, iki hamam ve bir kışla olduğunu bildirmesi yanı sıra on medresenin de bulunduğunu kaydeder. Ancak Debre'deki medreselerin kaçının Debre-i Bâlâ'da ve kaçının Debre-i Zîr'de olduğunu bildirmez. 1321 tarihli Maarif Salnâmesi Hacı Abdi Ağa, adlarını taşıyan dört medrese hakkında bilgi verir. 1308/1890 tarihli Manastır Vilâyeti Salnamesi, Debre halkının zeki olduğunu ve medreselerinin bir hayli talebeye sahip bulunduğunu, medreselerde dinî ve sair ilimlerin büyük bir şevkle okunmakta olduğunu kaydeder.²²⁰

Debre Medreseleri (XIX-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Hacı Abdi Ağa	XIX. yüzyıl
2	Yeni Cami	XIX. yüzyıl
3	Tekke	XIX. yüzyıl
4	Debre	XIX. yüzyıl

217 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 21.

218 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 21.

219 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 522-23; Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 6, s. 795

220 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 669; Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 20-21

Hacı Abdi Ağa Medresesi 1903 tarihli Salname'ye göre "Debre-i Bâlâ'da Câmi'i şerîf civârında'dır. Hacı Abdi Ağa tarafından yaptırılan medresenin 1903 tarihinde müderrisi Mehmed Vehbi Efendi'dir. Talebe sayısı yirmidir.²²¹ Yeni Cami Medresesi, Yeni Cami avlusunda olup 1903 tarihinde müderrisi Nureddin Efendi'dir, talebe sayısı ondur.²²² Tekke Medresesi'nin banisi Kara Mustafa Paşa'dır. Tekke Camii avlusunda olup, müderrisi Seyfuddin Efendidir. Talebe sayısı da on'dur.²²³ Debre Medresesi'nin ismi ve banisi tespit edilememiştir. Müderrisi Hafız Celaleddin Efendi olup, talebe sayısı yirmidir.²²⁴

Kratova Medreseleri

Kosova Vilayetinin Üsküp sancağında ve Üsküp'ün 70 km. kuzeydoğusunda olarak Vardar nehrine tali bir çay üzerinde, yüksek dağ eteklerinde kurulu kaza merkezi bir şehirdir. Kuzeyden Kriva Palanka, batıdan Kumanova, güneyden İştîp ve Koçana kazalarıyla, doğudan Bulgaristan sınırlarıyla ve Selânik vilâyetinin Serez sancağıyla çevrilidir. Evliya Çelebi buranın Gazi Evrenos Bey tarafından fethedildiğini ve kalesinin yıktırıldığını kaydeder. Evliya Çelebi'de camileri, tekke, sıbyan, mektepleri, hanlar, çeşmeleri ve bir medresesi olduğu zikredilir. Şemseddin Sami, Prizren Vilayeti Salnamesi ve 1896 tarihli Kosova Vilayeti Salnamesinde medrese sayısı birdir.²²⁵

Kratova Medreseleri (XVIII-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Ahmed Çelebi	1588'den önce
2	Sufi Mehmed Paşa	XVI. yüzyıl?
3	Kuruşçuzâde	1860
4	Mustafa Bey	XIX. yüzyıl?

XVI. yüzyılın sonlarına ait Rumeli Kazasker Ruznamçesi defterleri Kratova kasabasında Ahmed Çelebi Medresesi'nin varlığını ortaya çıkarmaktadır. Bu kayıtların ilki 29 Ramazan 996/22 Ağustos 1588 tarihlidir. Kayda göre Mekke kadılığından mütekaiden vefat eden Mevlana Fazıl Efendi mülazımlarından Mevlana Muslıhiddin göreve talip olması üzerine yevmi yirmi akçe ile müderris tayin

221 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 20-21.

222 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 669.

223 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 669.

224 *Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, 669.

225 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 31.

edilmiştir.²²⁶ 17 Ramazan 999/9 Temmuz 1591 tarihli ikinci kayıtta ise Kudüs kadılığından mütekaid Samsûnîzade Hacı Efendi'nin mülazımlarından Mevlana Ramazan b. Abdullah'ın yevmi yirmi akçe ile müderris tayin edildiği görülmektedir.²²⁷

Kuruşcuzâde Medresesi'ni Kuruşcuzâde Ahmed Nâib Efendi yaptırmıştır. Vakfiyesi Türkçe olup Rebîülevvel 1277 (Eylül 1860) tarihlidir.²²⁸ Vakfiyeye göre Kuruşcuzâde Kratova'da Saat Kulesi yakınlarında İbrahim Bey'in evine, ana yola ve nehirle çevrili olan mahallede mevcut arsası üzerinde bir medrese yaptırmıştır. Medrese altı odalı olup bir oda da dershane için ayrılmıştır. Vakfiyede kütüphaneden de bahsedilmektedir. Medresenin giderleri için bir urgancı dükkanı, iki bakkal dükkanı vakfedilmiştir. Vakfedilen gayri menkullerden elde edilen gelir medrese giderleri için harcanacaktır. Medrese müderrisine yıllık 1200 kuruş, kütüphanede görevli olan hâfız-ı kütübe 120 kuruş tahsis edilmişti. Gelirlerden kalan kısım medresenin tamir ve diğer ihtiyaçlarına sarf edilecekti. Kuruşcuzâde vakfın tevliyet görevini uhdesine almış kendisinden sonra çocuklarının mütevelli olmasını vakfiye şartları arasında zikretmiştir. Kuruşcuzâde Medresesi müderrisi için Nazife Hanım bt. Mahmud Efendi Kratova'daki iki bakkal dükkanını ve bir semerci dükkanını Rebîülevvel 1277/Eylül 1860 tarihinde vakfetmiş ve kira gelirlerinin medrese müderrisine verilmesini istemişti.²²⁹

Sufi Mehmed Paşa Medresesi vakıf kayıtlarında geçmektedir. Salnamenin bahsettiği medrese de bu olacaktır.²³⁰ Mustafa Bey Medresesi'nin banisi Ahmed Efendi olup yeri Mustafa Bey mahallesindedir. Müderrisi Hacı Mahmud Efendi, talebe sayısı da yirmi altıdır.²³¹ 1291 tarihli Prizren Vilâyeti Salnâmesi Kratova'da bir medrese bulunduğunu belirtir. Manastır Vilâyeti veya Kosova Vilâyeti Salnâmeleri de şehirde bir medreseden bahseder. 1311 yılına ait Salnâme-i Vilâyet-i Kosova şehirde bir medrese olduğunu ve 5 talebenin eğitim görmekte olduğunu belirtir.²³²

226 MŞA, 4, vr. 30b.

227 NOR, 5139-04, vr. 40b.

228 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 5, s. 605.

229 f Hasan Telli, "Osmanlı Döneminde Makedonya Kratova'da Eğitim Kurumları", *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Ekim 2019, (İstanbul 2020), II: 311-312.

230 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 92-93.

231 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 32.

232 Telli, "Osmanlı Döneminde Makedonya Kratova'da Eğitim Kurumları", 310-311.

Köprülü Medreseleri

Selanik Vilayeti sancağının 145 km. kuzeybatısında kaza merkezi bir kasabadır. Güneydoğu tarafından Tikveş kazasıyla, doğu kuzey ve kuzeybatı tarafından Kosova, batı ve güneybatı tarafından da Manastır vilayetleriyle çevrilidir. Şehir, Gazi I. Murad Hüdâvendigâr döneminde 788/1386'de Timurtaş Paşa tarafından fethedilmiştir. Adını şehrin ortasından geçen Vardar nehri üzerine Timurtaş Paşa'nın inşa ettirdiği ahşap köprüden alır. Şehir bugün Tito Veles adıyla anılmaktadır. Evliya Çelebi XVII. Yüzyılda dört cami, mescid, hamam, bir mektep ve bir medreseden bahseder. Şemseddin Sami şehirde, dokuz cami, iki mescid, yedi tekke, iki mektep, otuz iki han, on altı bin nüfus ve ayrıyeten dört medresenin olduğunu kaydeder.²³³ Köprülü'de XIX. yüzyılda Hacı Mehmed, Havlular, Ali Bey ve Köprübaşı medreseleri faaliyettedir.

Köprülü Medreseleri (XIX-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Hacı Mehmed	1832
2	Havlular	XIX. yüzyıl
3	Ali Bey	XIX. yüzyıl
4	Köprübaşı	XIX. yüzyıl

Hacı Mehmed Medresesi'ni Müftü Hacı Mehmed Efendi yaptırmıştır. Medrese cami yanındaydı. Vakfiyesi Türkçe olup 21 Zilhicce 1247 (22 Mayıs 1832) tarihli dir.²³⁴ XX. Yüzyıl başlarında müderrisi Mustafa Efendi, talebe sayısı da yedidir. Ayverdi Said Bey Camii yanında olduğu bilgisini aktarır. Köprülü'de 1272/1855 tarihinde doğan Köprülülü Hasan Fehmi Efendi bu medresede müderris olan Hacı Halil Bey'den icazet almıştır.²³⁵ Havlular Medresesi'nin banisi Hacı Ali Bey olup yeri Cami-i Şerif mahallesindedir. Müderrisi Hacı Hüseyin Efendi, talebe sayısı da yirmi beştir.²³⁶ Ali Bey Medresesi Emin Ağazâde Ali Bey tarafından yaptırılmış olup yeri Tekke mahallesindedir. Müderrisi Hacı Hafız Hasan Efendi, talebe sayısı da otuzdur.²³⁷ Köprübaşı Medresesi'nin banisi Hamza Efendi olup yeri

233 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 30.

234 Muhammed Vâmık Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 5, s. 519.

235 İlhan Polat, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Yugoslavya'da Kurulan Türk Kütüphaneleri*, (DTCF. Basılmamış Bitirme Tezi, Ankara Üniversitesi 1969), 42; Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 31.

236 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 30.

237 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 30.

Köprübaşı mahallesindedir. Müderrisi Hacı Hafız Hasan Efendi, talebe sayısı da yirmi beştir.²³⁸

Radovişte Medreseleri

Radovişte (Radoviş) Kosova vilâyetinin Üsküp sancağında ve Üsküp'ün 107, İştip'in 37 km. güneydoğusunda olarak Ustrumca nehrine dökülen bir derenin üzerinde olup kaza merkezi bir kasabadır. Kuzeydoğu yönünden Bulgaristan sınırları, güneydoğu, güney ve güney batı yönlerinden Selânik vilâyeti ve kuzeybatı yönünden İştip ve Koçani kazalarıyla çevrilidir. Evliya kasabada dört yüz ev, beş mahalle, beş cami ve mescid, softa hücreleri, bir mektep, bir tekke, bir hamam ve üç hanın olduğunu kaydeder. Ayverdi, Seyahatnamede softa hücrelerinden kastın medrese olup olmadığını anlaşılmadığını dile getiriyor. Şemseddin Sami de yedi bin nüfuslu kasabada altı cami ve mescid, bir medrese, bir kütüphane, bir kilise, bir rüşdiye, üç sıbyan mektebi, yedi han ve yüz elli dükkân olduğunu bildirir. 1321/1903 tarihli Maarif Salnamesinde iki medresesi olduğu kayıtlıdır.²³⁹ Arşiv belgeleri ve salnamelerde üç medrese tespit edilmektedir.

Radovişte Medreseleri (XVIII-XIX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Sühâ Ali Efendi	1773
2	Ali Hıfzı Paşa (Medrese-i Cedîd)	XIX. yüzyıl
3	Câmi-i Kebîr	XIX. yüzyıl

Sühâ Ali Efendi Medresesi, kütüphane ve mekteple birlikte Sühâ Ali Efendi tarafından 1773 yılında yaptırılmıştır. Arşiv kaynaklarında Sühâ Ali Efendi'nin hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn'dan olduğu ve Darphâne-i Amire'de başkatip olarak çalıştığı ifade edilmektedir. 27 Şubat 1774 tarihli bir deftere göre mal ve eşyaları devlet tarafından zapt edilmiş ve kayıt altına alınmıştır. 1913 tarihli bir belgede Sühâ Ali Efendi'nin Radoviş'teki vakfının Hameyn-i Muhteremeyn evkâfına mülhak vakıflardan sayıldığı, vakfının 1185/1771-1772 yılında kurulduğu ve vakfiyesinin Safer 1187/Mayıs 1773 tarihinde kayda geçirildiği ifade edilmektedir. 1 Aralık 1786 tarihli yazıda Radoviş'teki kütüphane, medrese ve mektebin Hazîne-i Amire Defteri'nde kayıtlı olduğu görülmektedir.²⁴⁰

238 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 30.

239 Asani, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 44-45.

240 Hasan Telli, *Makedonya Radoviş'te Osmanlı İzleri: Camiler, Medreselere ve Tekkeler*, Ed. Yasin Yılmaz, İbrahim Yıldız, (İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 138.

Ali Hıfzı Paşa Medresesi (Medrese-i Cedîd), Ali Hıfzı Paşa tarafından yaptırılmış olup Medrese-i Cedîd adı verilen medrese Câmî-i Cedîd Mahallesi'nde bulunmaktadır. Arşiv kayıtlarında 1824, 1828 ve 1834 yıllarına ait belgelerde Ali Hıfzı Paşa'nın Üsküp nazırı olduğu belirtilmektedir. 1826 yılında kendisine mîr-i mîrânlık rütbesi verilmişti. Kratova Madeni Emaneti de 1838'de Ali Hıfzı Paşa'nın uhdesine bırakılmıştır. Ali Hıfzı Paşa'nın Radoviş'teki medreseyi Üsküp nazırlığı döneminde yaptırdığı söylenebilir.²⁴¹

Câmî-i Kebîr Medresesi, 1321/1904 tarihli *Salnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye*'ye göre Câmî-i Kebîr Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Medrese muallimi Ali Efendi olup bu tarihte 19 öğrenci öğrenim görmektedir. Medrese banisinin ismi verilmemiştir. Ancak medrese Abdullah Paşa Câmîi ve Mektebi ile aynı külliye içerisinde yer almaktadır.²⁴²

Kumanovo Medreseleri

Makedonya'nın kuzeyinde önemli bir kısmını Arnavutça konuşan müslümanların oluşturduğu, günümüzde 60.000'in üzerinde nüfusa sahip bulunan Kumanova, Kriva suyunun bir kolu üzerinde, Üsküp'ün 35 km. kadar kuzeydoğusunda kurulmuştur. Makedonya ile Sırbistan arasındaki ana karayolu ve Selânik-Üsküp-Niş-Belgrad demiryolu üzerinde yer alır.²⁴³ Kuman Türklerinin ismini, hatırasını yaşatan bu Makedonya kasabasını Evliya Çelebi müteaddid nehirlerin ortasında, kiremit örtülü 600 evi olan bir yerleşim yeri olarak tanıtır. Çarşı içindeki caminin güzel olduğunu, medrese, tekke, han ve hamamı bulunduğunu yazar.²⁴⁴

Kumanova Medreseleri (XIX-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Eski Medrese	XIX. yüzyıl
2	Yeni Medrese	XIX. yüzyıl

Kumanova'da Eski Medrese ve Yeni Medrese isimleriyle iki medrese bulunmaktaydı. Vakıf kayıtlarında Eski Medrese'ye kasaba ahalisinin vakfettiği bir değirmen ve bahçelerden bahsedilmektedir. Medresenin kitabesi de vardır. Medrese

241 Telli, *Makedonya Radoviş'te Osmanlı İzleri*, 136.

242 Telli, *Makedonya Radoviş'te Osmanlı İzleri*, 136.

243 Machiel Kiel, "Kumanova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26, (Ankara: TDV Yay., 2002) 363-364.

244 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 86.

tamamen yeniden yapılmıştır; eski hali ile bir alakası kalmamıştır.²⁴⁵ Yeni Medrese, müderrisleri hakkındaki kayıtlar dolayısıyla bilinmektedir. Müderrislerinden biri, Kosova Vilayetinin Kumanovo kazasının Nikoştak köyünde 1287/1870 yılında doğan Kumanovalı Hayrettin Efendi'dir. 1313/1895'te İstanbul'a gelerek Fatih Akdeniz Başkurşunlu Medresesinden 1318/1900 yılında icazet almıştır. Tahsilini tamamlamasının ardından memleketine Kumanova kazası müderrisliğine tayin edilmiş, burada dokuz yıl görev yapmıştır. Bir diğer müderrisi de 1284/1867 doğumlu Preşovalı Nuh Efendi'dir. Bir müddet Kumanova'da Eski medresede eğitim görmüş, ardından İstanbul'a gelip Fatih'te Bahr-i Siyah Çifte Ayak Kurşunlu Medresesinde tahsilini tamamlayıp 1315/1897'de icazet almıştır. 1318/1900'de Kumanova kazası nasihliğine tayin edilmiş ve beş seneye kadar Yeni Medreseye geçip iki yıl da burada müderrislik yapmıştır.²⁴⁶

Koçana Medreseleri

Kosova vilayetinin Üsküp sancağına bağlı Üsküp'ün 80 km. doğusunda olarak Bregalnitsa nehrine tabi bir çayır üzerinde, bir ovanın kenarında dağ eteğinde kaza merkezi bir yerleşim yeridir. Vilayetin güneydoğusunda olup, batı ve kuzey-batı yönünden İştîp ve Kratovo kazalarıyla, kuzeydoğu tarafından Bulgaristan sınırıyla, doğu ve güneyde ise Selanik sınırlarıyla çevrilidir. Koçana'da bir hükümet konağı, muazzam bir kışla, cami, bir kilise, bir rüşdiye ve bir iptidaiyye ile iki Müslüman bir Hıristiyan sıbyan mektebi, bir medresesi, saat kulesi ve civarında çelikli bir kaplıcası vardır.²⁴⁷ Koçana'da sadece Hasan Bey Medresesi tespit edilebilmiştir. Banisi Maden Emîni Hasan Bey'dir. Müderrisi İştîpli Mehmet Cemil Efendi'dir. 1279/1863 tarihinde İştîp Kazasının Cuma mahallesinde doğmuştur. İlk eğitimini İştîp rüştiyesinde tamamlamış, sonradan da İstanbul'a gelerek on dört yıl devamlı olarak Fatih Camiinde ilim tahsil ederek Fatih dersiamlarından Ödemişli Mustafa Fehmi Efendi'den 1311/1895'te icazet almıştır. 1322/1907'de de bu medrese müderrisliğine tayin edilmiştir.²⁴⁸

Koçana Medreseleri (XIX Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi
1	Hasan Bey	XIX. yüzyıl

245 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 87.

246 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 29.

247 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 28.

248 Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, 28.

Diğer Medreseler

XVII. yüzyılda Gırgovçse’de iki medresenin olduğunu Evliya Çelebi bildirmektedir.²⁴⁹ Kırçova Hacı Ali Ağa Medresesi, Kırçova kazasında Cum’a Mahallesi’nde bulunmaktaydı. Medrese Üsküblü Hacı Ali Ağa tarafından yaptırılmıştır. 1903 yılında 73 talebesi vardı.²⁵⁰ 1324 (1906) tarihli *Selânik Vilâyeti Salnâmesi*’ne göre Gevgili’de bir medrese, bulunmaktaydı.²⁵¹

Diğer Medreseler (XIX-XX. Yüzyıl)

	Medrese Adı	Tarihi	Medrese Sayısı
1	Gırgovçse	XVII. yüzyıl	2
2	Kırçova	XIX. yüzyıl	1
3	Gevgili	XIX. yüzyıl	1

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynaklarıyla İlgili Kısaltmalar

İstanbul Müftülüğü Bab-1 Meşihat Arşivi Rumeli Kazaskerliği Ruznamçeleri dipnotlarda MŞA kısaltmasıyla, Nuruosmaniye Kütüphanesi Rumeli Kazaskerliği Ruznamçeleri NOR kısaltmasıyla gösterilmiştir. Şeriye Sicilleri ise ŞS şeklinde kısaltılmıştır.

Arşiv Kaynakları

MŞA, 2.

MŞA, 4.

MŞA, 5.

MŞA, 17.

MŞA, 18.

MŞA, 23.

MŞA, 26.

MŞA, 28.

MŞA, 30.

249 Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 36.

250 *Salnâme-i Nezâret-i Ma’arif-i Umûmiye*, 669.

251 Machiel Kiel, “Gevgili”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. EK-1, (Ankara: TDV Yay., 2020) 475-476.

- MŞA, 31.
 MŞA, 33.
 MŞA, 37.
 NOR, 2.
 NOR, 5139-04.
 NOR, 5193-6.

Araştırmalar

- Ademi, Rahman. “Bir Nahiye'nin Kazaya Dönüşümü: Gostivar”, Uluslararası Balkan Üniversitesi *Turkish Studies – Historical Analysis*, 14 sy. 1, (2019): 1-16.
- Alan, Ercan ve Abdurrahman Atçıl. *Erken Dönem Osmanlı İlimiye Teşkilatı Kaynakları, XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, ed. Bilgin Aydın, Ankara, 2018.
- Aruçi, Muhammed. “Ohri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, EK-1: 330-333. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aruçi, Muhammed. “Üsküp'te Meddah Medresesi”, *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya, 21-23 Nisan 2000*, içinde 181-198. İstanbul 2002.
- Asani, Eljesa. “Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi” Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010.
- Aydın, Bilgin ve Rifat Günalan. *Balkanlar'da Osmanlı Medreseleri I: Bulgaristan Medreseleri*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Aydın, Bilgin ve Rifat Günalan. *Balkanlar'da Osmanlı Medreseleri I: Yunanistan Medreseleri*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, c. III, İstanbul: 1981.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: 2005.
- Bardhi, İsmail. “Yok Olma ile Unutulma Arasında Makedonya'da Vakıflar”, *Balkanlarda Vakıf Müessesesinin Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, içinde, haz. Mehdi Gurra, 237- 244. Tiran, 2021.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Brifti, Kristaq, “Manastır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27: 562-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çağ, Galipve Haluk Selvi. *Geçmişten Günümüze Manastır Şehri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Çiftçi, Mehdi. *1037-1038/1628-1629 Tarihli Rumeli Kadıaskerliği Rûznmâçesine Göre Osmanlı Medreseleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Ertan, Emin, “Üsküp Medreseleri” (Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023).
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kütüphanler ve Kütüphanecilik*, İstanbul, 2015.
- Eyice, Semavi, “İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve Onun Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri”, *Tarih Dergisi*, V sy. 8 (1953) 153-182.
- Eyice, Semavi, “Mahmud Paşa Câmii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ek: 179-180. Ankara: TDV Yayınları 2022.

- Furat, Ahmet Suphi, “Üsküp Medresesi’nde Hocalık Yapmış Osmanlı Âlimleri”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 12 (İstanbul 1998): 89-94.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Müesseler Tarihimizin Kaynaklarından: 1579 Senesinin Rume-
li Sadâreti Sicillerinden Bazı Önemli Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakülte-
si Tarih Dergisi*, sy. 25, (İstanbul, 1971): 79-98.
- Hızlı, Mefail, “Kuzey Makedonya’daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp”, *Balkanlar ve İslam,
Balkanlar’da İslam Dini ve Kültürel Hayat*, ed: Abdullah Taha İmamoğlu, İtir Rruqa,
Mehmet Fatih Soysal, Abdurrahim Bilik, içinde, 253-268. İstanbul 2020.
- İbrahimgil, Mehmet Z., “Manastır’da Osmanlı Dönemi Türk Eğitim Yapıları ve Ata-
türk’ün okuduğu askeri idadi”, *Atatürk ve Manastır Sempozyumu*, içinde, 109-123.
Manastır-Bitola:1998
- İdrizi, Murtezan, “XIV ve XV Yüzyıllarda Bitola (Manastır)” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya
Üniversitesi Sakarya 2008).
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Medreseler Neydi Ne Değildi? Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve
Modern Bilimin Girişi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- İnbaşı, Mehmet, “Üsküp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 42: 377-381. Ankara:
TDV Yayınları 1989.
- Kaleşi, Hasan *Najstariji Vakufski Dokumentin Jugoslaviji Na Arapskom Jeziku*, Pristina: 1972.
- Kaleşi, Hasan, “Yugoslavya’da İlk Türk Kütüphaneleri”, *Türk Kültürü* sy. IV/38 (1965) 40-43.
- Kiel, Machiel, “Doyran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* EK I: 340-342. Ankara:
TDV Yayınları 2020.
- Kiel, Machiel, “Gevgili”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, EK I: 475-476. Ankara:
TDV Yayınları 2020.
- Kiel, Machiel, “İştîp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23: 440-442. Ankara: TDV
Yayınları 2001.
- Kiel, Machiel, “Kumanova”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26: 363-364. Ankara:
TDV Yayınları 2002.
- Kiel, Machiel, “Pirlepe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, EK-2: 398-402. Ankara:
TDV Yayınları 2020.
- Kiel, Machiel, “Some Little-known Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the
Makedonian Province, Stip, Kumanovo, Prilep, Strumitsa”, *Güneydoğu Avrupa Araştır-
maları Dergisi*, sy. IV-V, (İstanbul 1975-76): 153-178.
- Koçer, Büşra, “Üsküp’te Sultan Murad Külliyesi” (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi,
2020).
- Koyuncu, Senem, “H. 1303-1304/M. 1885-1886 Selanik Vilayet Salnamesine Göre Selanik
Vilayeti” (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, 2019).
- Kul, Eyüp, “XVII. Yüzyılda Üsküp Şehri” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2013).
- Mehdin Çiftçi, *1037-1038 (1628-1629) Tarihli Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçesine Göre Os-
manlı Medreseleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2016.

- Kumbaracı-Bogoyeviç, Lidiya. *Üsküp'te Osmanlı Mimarî Eserleri*. Suat Engüllü (tr.). İstanbul: Mas Matbaacılık, 2008.
- Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 4-7, İstanbul 1940.
- Nuresk, Djuneis, "Osmanlı'dan Günümüze Makedonya'daki Türk Kültürü ve Makedonya'nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Avrasya Etüdleri*, 50/2 (Aralık 2016): 351-388.
- Omerov, Mumin, "Vakfiyelere Göre XVI-XVIII. Asırlarda Makedonya'da Vakıflar ve İşlevleri" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2016).
- Özer, Mustafa, *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.-XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Polat, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Yugoslavya'da Kurulan Türk Kütüphaneleri", (DTCF Basılmamış Bitirme Tezi, Ankara Üniversitesi 1969).
- Salnâme-i Nezâret-i Ma'arif-i Umûmiye*, Altıncı Sene, İstanbul: Asır Matbaası, 1321/1903.
- Telli, Hasan, "Osmanlı Döneminde Makedonya Kratova'da Eğitim Kurumları", *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Ekim 2019, içinde, II, 307-324 İstanbul 2020.
- Telli, Hasan, *Makedonya Radoviş'te Osmanlı İzleri: Camiler, Medreselere ve Tekkeler*, Ed. Yaşin Yılmaz, İbrahim Yıldız, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.

OSMANLI DEVRİ ÜSKÜP MEDRESELERİ*

Dr.Ertan Emin

Araştırmacı

Giriş

Balkanlar, stratejik açıdan Asya ve Avrupa'nın kavşak noktasında yer alması nedeniyle tarih boyunca pek çok devletin mücadele ettiği bir saha durumundadır. Bu coğrafyada uzun yıllar Bizans hakimiyeti görülmüş; VIII. yüzyılın sonundan itibaren Slav istilasına maruz kalmıştır. O dönemde, bu yerleşim sahasına "Skopje" denilmiş; Osmanlı akıncılarından olan Paşa Yiğit Bey'in (ö. 1413) burayı 6 Ocak 1392'de fethetmesinden sonra şehrin adı, Arapça'da "suların kaynaması ve akması" manasına gelen "Üsküp" olarak değiştirilmiştir¹.

Rumeli'nin Türkleştirilmesi amacıyla I. Bayezid devrinde (1389-1403), Anadolu'dan getirilen Müslüman aileler, büyük ölçüde bu coğrafyaya nakledilmiş; onlara devlet tarafından yurtluk ve timar gibi imtiyazlar tanınarak zengin topraklar verilmiştir². Buralarda vakıflar aracılığıyla cami, mescit, tekke, zaviye, hânkah, türbe, mektep, medrese, han, arasta, kervansaray ve bedesten gibi eserler inşa ettirilmiştir³.

Osmanlıların üç kıtaya hükmeden bir devlet haline gelmesinde eğitim etkin bir rol oynamıştır. İslam eğitim sisteminin temel kurumlarından olan medreseler zamanla gelişme göstermiş; Anadolu ve Rumeli topraklarındaki Osmanlı şehirlerinde pek çok yerde medrese kurulmuştur. Tabiri caizse Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese inşa etmek bir gelenek halini almıştır. Osmanlı'nın

* Bu bildiri, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında yapılmış olan "Üsküp Medreseleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

1 Sâlih Âsım Bey, *Üsküp Târîhi ve Civârı*, (Sad. Süleyman Baki), İstanbul 2004, s. 55.

2 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 3-4.

3 Omer Nakičević, *Arapsko-İslamske Znanosti i Glavne Škole od XV do XVII Vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac)*, Sarajevo 1988, s. 34-35.

Balkanlardaki hâkimiyeti boyunca bugünkü Bulgaristan'da 142, Yunanistan'da 182, eski Yugoslavya'da 223, Arnavutluk'ta 28 olmak üzere toplam 575 medrese inşa ettirildiği bilinmektedir⁴. Kosova Vilayeti'nin başkenti olan Üsküp'te de köklü eğitim kurumları yaptırılmıştır. Buna bağlı olarak el-Mevla Mustafa (Üskübî Mustafa Çelebi), el-Mevla Pîr Mehemed (Üsküb Müftisi) ve Şeyh Lütfullah el-Üskübî gibi Üsküp doğumlu çok sayıda kadı, müftü ve müderris gibi farklı görevler yapmış bürokratlar buralarda yetişmiştir⁵.

Üsküp şehrindeki medreselere dair birçok belge olmasına rağmen nedense bu konuda az sayıda çalışma yapılmıştır. Bu nedenle Üsküp medreseleri yeni ortaya çıkan arşiv belgeleri ışığında yeni medreseler tespit edilerek değerlendirilmiştir.

Bu bildiriye; Osmanlı, Vakıflar, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme ile Diyanet İşleri Başkanlığı arşivlerindeki belgeler; bunların dışında Makedonca, Sırpça, Boşnakça gibi dillerde konuyla ilgili yapılan çalışmalar ve alanda bu konu ile ilgili kitap, makale ve tezlerde de yararlanılarak irdelenmiştir. Bu çalışma, kuruluşundan Cumhuriyet devri başlarına kadar Üsküp merkezinde yer alan medreselere odaklanmaktadır. Bu konu ile ilgili bazı tez ve makaleler yayımlansa da çoğunluğu telif eserler ve birbirinin tekrarı olduğu görülmüştür. Bu nedenle konu çalışmaya değer olarak görülmüştür. Yapılan incelemeler sonucunda bazı araştırmacıların arşiv belgelerini görmeden yanlış numaralar verdikleri; arşiv kataloğunda yazan bilgilerden faydalandıkları hatta yanlış bilgileri tekrarlar halinde yaydıkları görülmüştür. Bu bilgilerin doğrusu düzeltilerek kullanılmıştır.

Üsküp medreseleri konusunda birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Süleyman Baki, makalesinde Üsküp'te 12 medrese olduğunu ifade etmiştir⁶. 1893 yılına ait KVS'de yedi medrese yedi müderris toplam 160 talebe şeklinde yazılmıştır⁷. Yine aynı kaynağın 1896 nüshasında medrese sayısı yedi olarak gösterilmiştir⁸. Diğer araştırmacılardan Ayverdi 12, Asani 14, Dede 10, Tamaç dört, Telli ise tezinde 11 medreseden bahsederek çalışmanın sonunda bazılarının sadece ismini verdiği

4 Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 328.

5 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (haz. Muhammet Hekimoğlu), İstanbul 2019, s. 578-580; Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmîleti'ş-şakâ'ik*, I, (haz. Suat Donuk), İstanbul 2017, s. 864.

6 Süleyman Baki, "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler", *Balkanlar ve İslâm*, II, İstanbul 2020, s. 270-271.

7 KVS, 1311/1893, s. 225.

8 KVS, 1314/1896, s. 191-192.

tablo ile 17 medrese olduğunu ileri sürmüşlerdir⁹. Bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda fetihten günümüze kadar 7, 8, 10, 12, 17 gibi farklı sayılar verilmişse de esasında sadece Üsküp merkezinde 21 medrese olduğu tespit edilmiştir. Bunlar aşağıda kendi içinde kronolojik olarak işlenmiştir.

Şekil 1. Üsküp Medreselerinin harita üzerindeki yerleri (Bu kısım tarafımdan belgelerden hareketle işaretlenerek düzenlenmiştir).

9 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, III, İstanbul 2000, s.290-291; Eljessa Asani, "Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi", (Uludağ Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2010; Mevlüt Dede, "Üsküp Vakıfları -Bir Sosyal Tarih İncelemesi-", (Gazi Üniversitesi Doktora Tezi), Ankara 2015; Hasan Telli, "Osmanlı Dönemi Üsküp Vakıfları", (Ankara Üniversitesi Doktora Tezi), Ankara 2018; Büşra Tamaç, "Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)", (Uludağ Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2020.

Meddah/Paşa Yiğit Bey Medresesi

Adı ve Kurucusu

Osmanlı akıncılarından olan Paşa Yiğit Bey, Üsküp'ü 1392 yılında fethedip şehrin ilk sancak beyi olarak görev yapmıştır¹⁰. Meddah Baba olarak tanınan Muhiddin Hoca ise 26 Haziran 1389'da vuku bulan Kosova Savaşı'nda Paşa Yiğit Bey'le aynı safta savaşmış ve şehrin fethinde önemli rol oynamış biriydi¹¹. Bu nedenle Yiğit Bey'in, şeyhi olan Baba Meddah'a hürmeten onun adına bir cami ve medrese inşa ettirdiği rivayet edilmektedir. Bu medreseye farklı dönemlerdeki belgelerde "Paşa Yiğit/Meddah Baba/Meddah Medresesi"¹² gibi isimler verildiği görülmektedir.

Yeri

Ayverdi, Paşa Yiğit Medresesi olarak isimlendirdiği bu eğitim kurumunun Paşa Yiğit Mescidi avlusunda olduğunu aktarmaktadır¹³. Bahsedilen alan, o dönemde Türklerin Üsküp'ü fethettikten sonra ilk kurmuş oldukları Hüdaverdi Mahallesi sınırlarında idi. Günümüzde bu yer, Bitpazarska Caddesi üzerinde çarşının hemen girişinde sağda bulunmaktadır.

Mimarisi ve Müştemilatı

Paşa Yiğit Bey'in Üsküp'ü fethinden sonra bir vakıf kurduğu ve buna bağlı olarak kendisi tarafından inşa edilip edilmediği bilinmeyen bir camii ile bunun yanında bir mektep, medrese ve türbe yapıldığı kaydedilmiştir¹⁴. Bu mabedin 1761 yılında Baba Meddah Mescidi, 1775-1780'deyse Baba Meddah Camii şeklinde anıldığına bakılırsa zamanla kullanım durumunda farklılıklar yaşandığı söylenebilir¹⁵. Cami, II. Dünya Savaşı esnasında 1943 yılında bombardımana tabi tutularak yıkılmış; 1961 yılına kadar ayakta kalabilen minaresi de rejim tarafından yıktırılmıştır¹⁶. 1903 yılına ait salnamede medresenin banisi bölge halkı ola-

10 Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, (yay. haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008 s. 122, 141.

11 Gliša Elezović, "Skopski Ísakoviçi i Paşayigit Beg", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, XI/5 (1932), s. 159.

12 BOA, *DH. MUİ.*, no. 153/34; BOA, *YB.021.*, no. 87/416; BOA, *BEO.*, no. 1178/88297.

13 Ayverdi, *aynu eser*, III, s. 247-260.

14 Elezović, "Paşayigit Beg", s. 136.

15 VGMA, *Hurufat*, 1185, vr. 121-122, 126; VGMA, *Hurufat*, 1206, vr. 223.

16 Gliša Elezović, "Turski Spomenici u Skoplju", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, I/1 (1925), s.136-137.

rak gösterilmiştir¹⁷. Buradan hareketle ileriki dönemlerde bakım ve giderlerinin halk tarafından karşılandığı sonucuna varılabilir. Fakat mektep ve medresenin akıbetine dair emare yoktur.

Müdürrisleri/Eğitim-Öğretim

Meddah Medresesi, Üsküp'ün fethinden kısa bir süre sonra inşa ettirildiği için şehrin en eski eğitim yapılarından biri olmalıdır. Yapım tarihi hakkında kesin bir malumat yoktur. Müdürrisleri ve öğrencileri hakkında da sınırlı miktarda bilgi bulunabilmiştir.

Sâlih Âsım Bey, 1888-1896 yılları arasında medresenin faal bir şekilde eğitime devam ettiğini ve burada Arapça grameri ile dini ilimlere dair dersler verildiğini ifade etmektedir¹⁸. Üsküp'te Meddâh nam mektebi iptidaisinde 13 Aralık 1898'de muallim-i sâni olan İvraniye muhaciri Hafız Süleyman Efendi, Maarif Nezâreti'ne yazdığı yazıda 100 kuruş maaş aldığını, sıkıntı çektiğini belirterek Muallim-i evvelliğe tayin edilmesi için arz-ı hâl yazmıştır¹⁹. Bu durumda kısa bir süre için medresenin mektebe çevrildiği anlaşılmaktadır.

Medresenin müdürrisi, *Maarif-i Umumiye Salnâmesi*'nde Abdülbaki Efendi, talebe sayısı 18 olarak gösterilmiştir²⁰. Kosova Vilayetine 6 Mart 1909'da gönderilmiş olan yazıda Üsküp'te İbn Payko Camii Şerifi ve Meddah Medresesi'nin tamiri için 3.600 kûsur kuruşluk tahsisat istenmiştir²¹. Bilgilerden hareketle tekrar medreseye çevrildiği söylenebilir. Balkan Savaşları neticesinde Üsküp elden çıkmış (1912) ve bu eğitim kurumu kapatılmıştır. 1920'lere gelindiğinde Üsküplü Ataulah Kurtiş tarafından yeniden açılan medrese, 1938 yılına kadar eğitime devam etmiştir. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte eğitim kısmen durma noktasına gelmiş; Yugoslavya'nın kurulmasından sonra 1945'te tekrar kapatılmıştır²².

17 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU) 1321/1903*, s. 635.

18 Sâlih Âsım Bey, *aynı eser*, s. 31.

19 BOA, BEO., no. 1178/88297.

20 *SNMU 1321/1903*, s. 635.

21 BOA, DH. MUİ., no. 153/34; BOA, DH. MUİ., no. 153/45/1-2.

22 Muhammet Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya/2000)*, İstanbul 2002, s. 190-197.

Müdürrisleri

Muhiddin Hoca

Bu medrese, Muhiddin Hoca anısına bina ettirildiğine göre ilk müdürrisi o olmalıdır. Fakat hangi yıllar arasında burada görev aldığı ve izlemiş olduğu müfredat konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır.

İsmail Hakkı Bursevî

Bu medresenin şu an için bilinen en eski müdürrislerinden biri İsmail Hakkı Bursevî'dir. Burada 1671-1677 yılları arasında görev yaptığı bilinmektedir²³. Üsküp'te muhtelif camilerde vaazlarda bulunup, *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr* adını vermiş olduğu Arapça eseri burada ortaya koymuştur²⁴.

Talebeleri

Karakapucu Mahallesi sakinlerinden Abdürreşid Efendi, Meddah Medresesi'nde Fenari'ye kadar okuduğunu, buradan mezun olmadan ayrılıp 13 Ağustos 1893'te Üsküp Mahkeme-i Şeriyesi'nde Muhzır-ı Evveliğe (mübaşir) tayin edilmiştir²⁵. Diğer bir örnekte Meddah Medresesi talebesi olan Geylanlı/Gilanlı Âdem'in 17 Ağustos 1889'da maddi durumu el vermediği için tedavi masrafları belediyece karşılanarak hastaneye kabulü için emir verilmiştir²⁶. Buna göre medrese bahsedilen tarihlerde hala aktiftir.

Sultan Murad Camii ve Medresesi

Adı ve Kurucusu

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye yaptığı akınlar neticesinde I. Kosova Savaşı (1389) kazanılmış; böylece Balkanlara yerleşimin önü açılmıştır²⁷. Şehrin fethedilmesiyle birlikte II. Murad (1421-1444, 1446-1451), burada bir cami (1436), medrese ve imaret inşa ettirmiştir²⁸. Bu nedenle adını banisinden almıştır.

23 Baki, *aynı makale*, s. 275.

24 Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 102-106.

25 MŞH. SAİD. 248/36/01.

26 BOA, *YB.021.*, no. 87/416.

27 Feridun Emecen, "Kosova Savaşları", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 221-224.

28 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, (haz.Y. Dağlı-S.Ali Kahraman-İ.Sezgin), İstanbul 2001, s. 297.

Yeri

Bu medrese, arşivde yer alan bir vesikaya göre Sultan Murad Camii'nin güneybatısında idi²⁹. Günümüzde burası Üsküp Saat Kulesi ile Kiril i Metodi Üniversitesi'nin arasındaki alanda yer almaktadır.

Müdürrisleri/Eğitim-Öğretim

Bu medreseye dair ilk bilgi, burayı 1660'ta ziyaret eden Evliya Çelebi tarafından verilmiştir. Buradan hareketle medresenin caminin inşa edildiği dönemde yani XV. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olması muhtemeldir³⁰. Arşivde yer alan bir belgeden hareketle medrese binasının iki katlı olduğunu; üst katta 11 m x 5.5 m genişliğinde iki adet; 5.5m x 5 m genişliğinde de iki olmak üzere toplam dört adet dershanenin ve bir de muallim odası bulunduğu söylenebilir³¹.

Medrese olarak inşa edilen bu yapı hakkında herhangi bir müderris atamasına veya başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Özer'in iddiasına göre bu yapı, önce medrese olarak kullanılmış, III. Ahmed döneminde (1703-1730) mektebe dönüştürülmüştür³². 1775 yılında İsmail Hamid Efendi'nin muallim olarak beratını yenilemesine dair belgenin³³ varlığı bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.

29 BOA, MF. İBT., no. 323/24

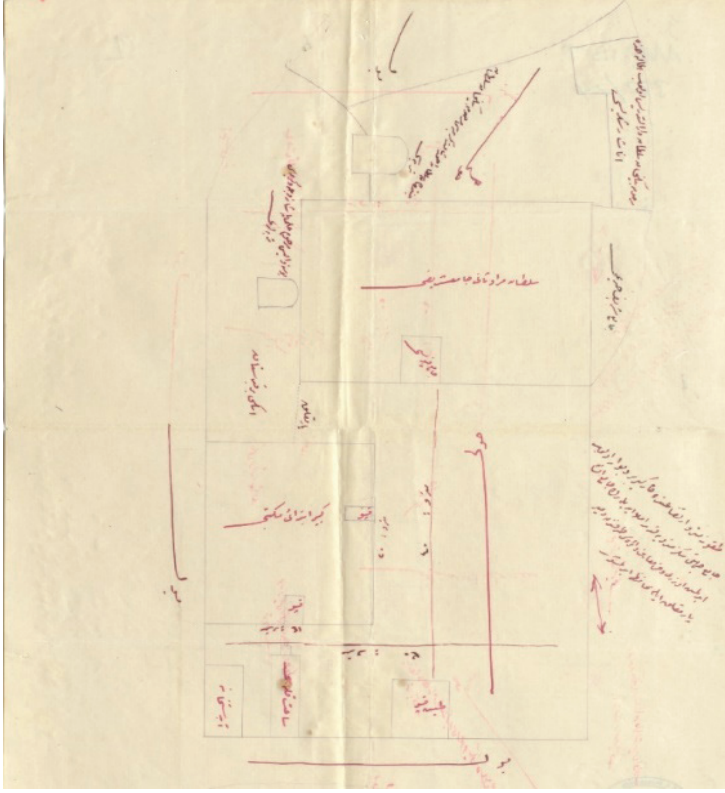
30 Lidiya Kumbaracı Bogoyeviç, *Üsküp'te Osmanlı Mimarî Eserleri*, İstanbul 2008, s. 52.

31 BOA, MF. İBT., no. 323/24.

32 Mustafa Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV-XIX. Yüzyıl)*, Ankara 2006, s. 254-255.

33 Komisyon, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2010, s. 43.

Fotoğraf 1: Sultan Murad Külliyesi'nin 1911 yılına ait yerleşim planı.

Üsküplü şair Yahya Kemal Beyatlı da hatıralarında bu mektepte okuduğunu ve adının “Yeni Mektep” olduğunu ifade etmektedir. Mektebin yerinin, Sultan Murad Camii'nin mihrabı arkasında, Beyhan Sultan Türbesi'nin avlusunda bulunduğunu ve beş yüz senelik bir vakıf eseri olduğunu ifade etmektedir³⁴. Bu yapı, 1963 Üsküp Depreminde hasar gördükten sonra yıkılmış günümüze sadece temel kalıntıları gelmiştir³⁵.

Gazi İshak Bey Medresesi

Adı ve Kurucusu

Sultan II. Murad dönemi devlet adamlarından biri olan İshak Bey, Aşıkpaşazâde'ye göre Paşa Yiğit Bey'in evlatlığı idi³⁶. O, Semendire'nin fethinde bulunmuş; daha

34 Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul 1986, s. 21-22.

35 Mehmet Zeki İbrahimgil, “Sultan Murad Külliyesi”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 509-511.

36 *Tevarih-i Âli Osman*, s. 394.

sonra Anadolu, Rumeli beylerbeyliği gibi farklı görevler üstlenmiştir. Şubat 1445'te kendi adına vakıf kurmuş; 1485'te Selanik Valisi iken vefat etmiştir³⁷. Bu medrese, farklı dönemlerde değişik isimlerle anılmıştır. İlk kurulduğu yıllarda “Üsküp Medresesi”³⁸, sonraki dönemlerdeyse “İshâk Paşa/İshâkıyye/Gazi İshak Bey/Üsküp Alaca İshak Bey ve Alaca Cami-i Şerifi Medresesi” şeklinde isimlendirilmiştir³⁹.

İshak Bey, inşa ettirdiği cami, imâret ve medresesinin finanse edilip ayakta kalması için düzenlediği vakfiyesinde çarşı içinde çok sayıda dükkân ve ev; Mirkofça, Bane ve Koçuvişte gibi köylerde arazi, bağ, bahçe, mezra, değirmen ve tarla gibi gayrimenkuller vakfetmiştir⁴⁰. Görevliler ücretlerini vakıf gelirlerinden alıyordu. Arta kalan gelirlerden de medreselerde okuyan talebeler ile fukaraya sarf edilmesi şart koşulmuştur⁴¹.

Yeri

Bu medrese, İmaret Mahallesi'nde kurulmuş idi. XIX. yüzyılda buraya İshakıyye Mahallesi denilmiştir. E. H. Ayverdi'ye göre medrese, İshak Bey Camisi'nin kuzeyinde yer alıyordu. Çünkü eskiden caminin arsası pek büyükmüş; zelzeleden sonra bir kısmı üzerinden yol geçirilmişti. Bu nedenle Çifte Hamam'ın diğer tarafında yer almalıydı⁴². Bu teori kısmen de olsa doğru olabilir. Çünkü bahsedilen iki yapı arasındaki mesafe yaklaşık 500 m'dir. Araya açılan yolun, günümüzde İshak Bey Camii'nin arkasındaki otopark alanında olması muhtemeldir.

Medresesi

Osmanlı dönemi medreselerinin seviyesi, müderrisin aldığı günlük yevmiyeye göre farklılık göstermektedir. Üsküp'te, Yirmili medreseler az olsa da çoğunlukla Kırklı ve Ellili medreselerin bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle okutulan dersler, medresenin seviyesine göre farklılık göstermekte idi.

Haşiye-i Tecrid⁴³ (Yirmili) Medreselerde verilen dersler; Belâgat, Kelâm ve Fıkıh idi. Okutulan kitaplar ise; Belâgat'ta (*Mutavvel*), Kelâm'da (*Haşiye-i Tecrîd*), Fıkıh'ta

37 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, (haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996, s. 314.

38 Taşköprülüzâde, *aynu eser*, s. 298.

39 Atâyi, *aynu eser*, I, s. 264; BOA, *DH. SAİD*. d., no. 137/152; MŞH. SAİD. 135/4/1; BOA, *TFR. I. KV.*, no. 188/18176/02; Uşşâkizâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, (haz. Ramazan Ekinci), İstanbul 2017, s. 53.

40 VGMA, *Defter*, no. 632, sayfa no. 424, sıra no. 194.

41 BOA, *EV. MKT.*, no. 1311/2B.

42 Ayverdi, *aynu eser*, III, s. 258.

43 Kelâm ilminde bu kitabın okutulmasından dolayı bu isim ile de anılmıştır.

ise (*Şerh-i Ferâiz*) idi. Kırklı Medreseler'de okutulan dersler ve kitapları; Belâgat (*Miftâhu'l-'Ulûm*), Usûl-i Fıkıh (*Tavzîh/Teftezânî'nin*), Fıkıh (*Sadru's-Şerîa/'Ubeydullah b. İshâk*) ile Meşârik, Hadîs (*Mesâbîh/Bagavî*) verilmekte idi.

Ellili Medreseler, kendi içerisinde Hâric ve Dâhil olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Hâric kısmında verilen dersler/kitaplar; Fıkı'ta (*Hidâye*), Kelâm'da (*Şerh-i Mevâ-kıf*), Hadîs'te ise Mesâbîh şeklinde idi. Dâhil bölümünde ise Fıkıh'ta (*Hidâye*), Usûl-i Fıkıh'ta (*Telvîh*), Hadîs'te (*Buhârî*), Tefsir'de Keşşâf ve Beyzâvî okutuluyordu. Gazi İshak Bey Medresesi paye bakımından, 1512 tarihinden önce kırklı idi. 1548 tarihinde ise ellili medreseler arasına yükselmiştir⁴⁴.

Saraybosna'da bulunan Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde müderris olarak hizmet eden kişilere de günlük 50 akçe verildiği bilinmektedir. Burada yine Sahn-ı Semân'da olduğu gibi dahil ve hariç medreselerde Fıkıh, Kelâm, Hadîs, Tefsir, Usûl-i Fıkıh, Akâid gibi dersler okutulurdu⁴⁵. Bu durumda Üsküp, Saraybosna ve İstanbul'un eğitim sisteminin ortak olduğu söylenebilir.

Medrese Tamiratları

Medreseye dair şu an için ulaşılabilen ilk tamirat belgesi, 1727 yılına ait olup bu iş için 380 kuruş harcadığı görülmüştür⁴⁶. Vakfın muhasebe defterleri incelendiğinde 2 Şubat 1856'da camii, imaret ve medrese için toplam 200 kuruş harcana-rak küçük bir tamirat geçirdiği tespit edilmiştir⁴⁷. Diğer kayıtlarda ise medrese, cami ve avlu duvarlarının tamirati için 5 Haziran 1864'te 2000 kuruş sarf edildiği⁴⁸, 24 Mayıs 1888'de yeniden tamir edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁹.

Medresede öğrenci sayıları giderek artmıştır. Bu nedenle medreseye iki oda ve bir gezinti alanı ilave edilmek istenmiştir. Vakfın geliri buna müsait olduğundan tadilatın gerçekleştirilmesi için hükümet tarafından 8 Kasım 1904 yılında izin verilmiştir⁵⁰. Aradan iki yıl geçtikten sonra mütevellisi tarafından yıkılmak derecesinde harap olduğu gerekçesiyle 30.000 kuruş ile hedm (yıkılmak suretiyle) ile

44 Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 37-41, 259-260.

45 Omer Nakičević, "Mjesto Gazi Husrev-Begove Medrese u Sistemu Osmansko-Turskog Školstva i Sistem Školstva u Osmanskoj Turskoj", *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, Knjiga IX-X, Sarajevo 1983, s. 247-248.

46 BOA, *TS.MA. d.*, no. 9421.

47 BOA, *EV. d.*, no. 15499, vr. 1.

48 BOA, *EV. d.*, no. 18455, vr. 1.

49 BOA, *İ. ŞD.*, no. 91/5417.

50 BOA, *İ. EV.*, no. 37/36; BOA, *ŞD.*, no. 167/36.

medrese 18 Haziran 1906'da yeniden inşa ettirilmiştir⁵¹. Yine aynı sene masrafi vakıftan karşılanmak suretiyle ilaveler gerçekleştirilmiştir⁵². Günümüzde medreseye dair herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Ne zaman yıkıldığı ve yerine dair şu an için tahminler dışında bir bilgi de yoktur.

Müdürrisleri

Şücâeddin İlyas Efendi (ö. 920/1514)

Sultan II. Murad dönemi âlimlerinden olan Müfred Şücâ'adıyla da bilinen Şücâüddin İlyas Efendi, aynı zamanda Üsküp Şeyhi olarak anılmakta idi. Bu zatın, Üsküp'te bulunan İshakiyye Medresesi'nde 40 yıl müdürrislik yaptığı bilinmektedir. Fakat hangi yıllar olduğuna dair bir ipucu yoktur⁵³. Eski Osmanlı âlimlerinden Molla Zeyrek (ö. 903/1497?), onun şakirdi yani öğrencisi olduğu bilinmektedir⁵⁴. Bu durumda o, 1455'li yıllardan sonra İshak Paşa Medresesi'nin kuruluşundan bu yana bilinen en eski hatta ilk müdürrisi olmalıdır. Buradan hareketle o dönemde kırklı medreseler grubundaki dersleri okutmuş olmalıdır.

Hızır Bey oğlu Ahmed Paşa (ö. 1520)

İshak Bey Medresesi'nin ikinci müdürrisi II. Mehmed dönemi (1444-1446, 1451-1481) ulemâsından olan Hızır Bey oğlu Ahmed Paşa, ilk görev yeri olan Sahn-ı Semân'dan sonra 1476 yılında görevden alınıp Üsküp müdürrisliği ve kadılık görevine getirilmiştir⁵⁵. Müfred Şücâ'dan sonra görev yapmış olduğu düşünülmektedir.

İbn Kemalpaşa [Kemalpaşazâde] (ö. 1534)

I. Selim dönemi (1512-1520) âlimlerinden olduğu bilinen Süleyman oğlu Kemalpaşa, Türkçe olarak kaleme aldığı *Tevârîh-i Âl-i Osmân* eseri ile tanınmaktadır. Çeşitli medreselerde görev yaptıktan sonra İshak Paşa Medresesi'ne 40 akçe ile görevlendirilmiştir (1505)⁵⁶.

51 BOA, *EV. MKT.*, no. 3055/211; BOA, *EV. MKT.*, no. 2911/14.

52 BOA, *İ. EV.*, no. 42/19; BOA, *BEO.*, no. 2942/220582.

53 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, II, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar vd), Kayseri 1997, s. 398.

54 Edirneli Mehmed Mecdi, *Hadâîku's-Şekâik (Terceme-i Şekâik)*, İstanbul 1269, s. 125.

55 Ahmet Suphi Furat, "Üsküp Medresesi'nde Hocalık Yapmış Osmanlı Âlimleri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (1998), s. 91.

56 Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *DİA*, XXV, Ankara 2022, s. 238-240.

Paşa Çelebi oğlu Zeyrek (ö. 1512-13?)

Sultan I. Selim döneminde yaşamış olan Paşa Çelebi oğlu Zeyrek'in nerede göreve başladığı bilinmemektedir. Üsküp Medresesi'nde müderris olduğuna dair kayıt vardır. Sultan Selim Han'ın saltanatının başlarında, müderris olduğu sırada vefat ettiği bilinmektedir⁵⁷. Bu durumda o, İshak Bey Medresesi'nin dördüncü müderrisi olmalıdır.

Nihânî (ö. 1519-20)

Sultan Selim dönemi âlimlerinden olan Nihânî'nin gerçek adına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İlk görev yeri İstanbul olan müderrisin daha sonra İshâkıyye Medresesine görevlendirildiği bilinmektedir. 1520'li yıllarda vefat ettiğine göre bu tarihten önce görev almış olmalıdır⁵⁸.

Nûreddin el-Karesilî (ö. 1522)

Karesili Nûreddin Efendi, aynı zamanda Sarıgörez⁵⁹ olarak da bilinmektedir. İlk müderrisliğini nerede yaptığına dair bilgi bulunmamaktadır. Sırasıyla Üsküp Medresesi, Edirne'deki Dârülhadis'te ve Sahn-ı Semân'da görev yaptığı bilinmektedir⁶⁰. Baltacı, 1544 yılında İshak Paşa Medresesi'nde müderrislik yaptığını ifade etmişse⁶¹ de bu bilgi hatalı olmalıdır. Çünkü o tarihten 22 yıl önce vefat etmiştir. Muhtemelen 1505-1510'lu yıllarda Nihânî Efendi'nin yerine göreve getirilmiş olmalıdır.

Ahîzâde el-Aydinî (ö. 1528-29)

Ahîzâde diye bilinen Sinâneddin Yûsuf bin Ahî el-Aydinî, devrin meşhur âlimlerinden dersler aldıktan sonra sırasıyla İstanbul'daki Murad Paşa; Üsküp'te İshâkıyye Medresesi'nde müderrislik yaptığı bilinmektedir⁶².

Molla Mustafa b. Halil (ö. 1528)

Taşköprülüzâde'nin babası olan bu âlim, Ankara'daki Ak ve Seyfiye medreselerinde görev aldıktan sonra Üsküp'te İshâkıyye Medresesi'nde görevlendirilmiştir. Muhtemelen bu tarih 1519 yılından önce olmalıdır⁶³.

57 Taşköprülüzâde, *aynı eser*, s. 642.

58 Mecdî, *aynı eser*, s. 421.

59 Sarışın ve kısa boylu olması sebebiyle "Sarıgörez" lakabıyla tanınmıştır. Bk. Mehmet İpşirli, "Sarıgörez Nûreddin Efendi", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 151-152.

60 Taşköprülüzâde, *aynı eser*, s. 478.

61 XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, s. 354.

62 Baltacı, *aynı eser*, 1976, s. 501.

63 Furat, *aynı makale*, s. 92.

Muslihuddin Mustafa

Halil oğlu Muslihuddin Mustafa, Üsküp'teki İshâkiye Medresesi'nde bir dönem müderrislik yapmış; daha sonra II. Bayezid tarafından oğlu I. Selim'in Lâlâsı olarak görevlendirilmiştir⁶⁴. Şehzade Selim'in ilk görev yeri olan Trabzon Sancakbeyliği'ne tayini 1487 olarak kabul edilmektedir⁶⁵. Bu durumda o, bu tarihten önce Üsküp'te bulunmuş ve müderrislik vazifesini yapmış olmalıdır.

İbnü'l-Kırtâs [Kırtâszâde]

I. Süleyman döneminin (1520-1566) âlimlerinden olan Kırtâszâde diye bilinen Muhyiddin Mehmed Efendi, hangi medresede göreve başladığı bilinmemektedir. İlk görev yerinin ardından İshâkiye Medresesi'nde müderris olduğuna dair malumat vardır⁶⁶.

İbnü'l-Mimar [Mimarzâde] (ö. 1527)

Mimarzâde diye bilinen Muhyiddin Mehmed Efendi, devrinin âlimlerinden dersler aldıktan sonra Üsküp Medresesi'nde müderrisliğe başladı. Daha sonra İstanbul, Bursa ve Edirne'de çeşitli medreselerde görev almış; 1527'de vefat etmiştir⁶⁷. Üsküp Medresesi'nde ne zaman müderrislik yaptığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.

İshak el-Üskübî [İshak Çelebi]

Kanûnî dönemi âlimlerinden biri olan İshak Çelebi'nin ilk görev yeri Edirne'deki İbrâhim Paşa Medresesi'dir. Ardından sırasıyla; Üsküp, Kaplıca ve İznik medreselerinde müderrislik yapmıştır. 1536 senesinde vefat etmiştir⁶⁸.

İbn Leys Çelebi (ö. 1545)

Leyszâde diye bilinen Pîr Ahmed bin Nûreddin Hamza Efendi, icazet aldıktan sonra sırasıyla Üsküp Medresesi ve İstanbul'da Vezir Mustafa Paşa Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Son görev yeri olan Edirne Halebiye Medresesi'nde görev aldığı sırada 1545'te vefat etmiştir⁶⁹.

64 Taşkoprülüzâde, *aynı eser*, s. 612.

65 Feridun Emecen, "Selim I", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 407-409.

66 Baltacı, *aynı eser*, 1976, s. 291.

67 Taşkoprülüzâde, *aynı eser*, s. 726-728.

68 Taşkoprülüzâde, *aynı eser*, s. 742.

69 Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, IV, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar vd), Kayseri 1997, s. 1222.

Karasulu Hüsâmeddin Hasan Çelebi (ö. 1550)

Hasan Çelebi el-Karasuyî, Kanuni döneminin âlimlerinden biridir. Bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Üsküp Medresesi, Bursa'daki Sultan Bayezid Han, Trabzon Medresesi'nde müderris olduğu bilinmektedir. 1550'de vefat ettiği bilinmektedir⁷⁰.

Hayreddin Hızır Efendi (ö. 1538)

Küçük Hayreddin lakabıyla bilinen Hayreddin Hızır Efendi'nin hangi medresede göreve başladığı bilinmemektedir. Üsküp ve Çorlu medreselerinde müderrislik yaptığına dair bilgiler mevcuttur. Son görev yeri olan Çorlu'da 1538'de vefat ettiği bilinmektedir⁷¹.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 1561)

Ahmed Efendi, Temmuz 1530'da Üsküp'te İshâkiye Medresesi'nde 40 akçe yevmiye ile müderrislik yapmıştır. O dönemde bu eğitim kurucu kırklı medrese grubunda yer almakta idi. Burada Hadis'ta *el-Mesâbîh* ve *el-Meşârik*; Usûl-i Fıkıh'da *et-Tavzîh*'i; Fıkıh alanında Sadrüşşerîa'ya ait olan *Şerhu'l-Vikâye*'si ile Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Ferâiz*'i ve Belâgat'ta *Şerhu'l-Miftâh* adlı eseri okuttuğunu ifade etmiştir⁷². Nisan 1536'da İstanbul'da Kalenderhâne Medresesi'nde göreve başladığına göre 1530-1536 yılları arasında Üsküp'te müderrislik yapmış olmalıdır. *Şakâ'ik-ı Nu'mâniyye* ve *Târîh-i Kebîr* gibi pek çok eseri burada müderris iken yazdığına dair malumat vardır⁷³.

el-Mevlâ Hüsâmeddîn (ö. 1553)

Üsküplü âlimlerden olup "Şeydâ" mahlası ile şöhret bulan Hüsâmeddîn Efendi, bir süre Üsküp'te İsa Bey; daha sonra Saraybosna'daki Hüsrev Bey Medresesi'nde 50 akçe yevmiye ile görev almıştır. Üsküp'te İshakiyye Medresesi'nde müderrislik yapan Mevlâna Hayreddin yerine 1548'de göreve başladığı bilinmektedir. Burada yaklaşık 12 yıl müderrislik yaptıktan sonra 1553 yılında vefat etmiştir⁷⁴. O dönemde bu eğitim kurumu ellili medreseler derecesinde yer aldığı için yukarıda daha önce zikredilmiş olan dersleri okutmuş olmalıdır.

70 Baltacı, *aynu eser*, 1976, s. 358.

71 Taşköprülüzâde, *aynu eser*, s. 796.

72 Baltacı, *aynu eser*, 1976, s. 39.

73 Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *aynu eser*, s. 53-54.

74 Nev'îzâde Atâyî, *aynu eser*, I, s. 271.

Seyyid Mehmed Efendi

İshak Bey vakfına ait bir belgeye göre, 2 Eylül 1701'de İshak Bey Medresesi'nde Seyyid Mehmed'in günlük 60 akçe ve iki vukıyye⁷⁵ ekmek verilmesi şartıyla müderris olduğu ifade edilmiştir⁷⁶.

Şeyh Ali Efendi

Seyyid Mehmed Efendi'nin yerine müderris olarak tayin edildiği anlaşılan Şeyh Ali Efendi, burada 15 yıl kadar müderrislik yaptıktan sonra 50 akçe yevmiye ile bu vazife oğlu Mehmed'e verilmiştir. Bu sırada çok sık müderris değiştiği için öğrencilerin mağdur edilmemesi adına Rumeli Valisi Abdi Paşa ve Üsküp Kadısı Arif Mehmed Efendi'nin teklifi üzerine 30 akçe ve iki kayd-ı nân-ı aziz ile es-Seyyid Mehmed Efendi ile el-Hâc es-Seyyid Hüseyin efendilerin 12 Haziran 1712'de müderris olarak atamaları yapılmıştır⁷⁷.

Ataullah oğlu Mehmed Efendi

Vakıf mütevellisi tarafından yazılan dilekçede babası Seyyid Mehmed Efendi yerine bu medreseye günlük altı akçe vazife öz oğlu Ataullah'ın atanması uygun görülmüş ve 21 Haziran 1719 tarihinde göreve başlamıştır⁷⁸.

Şeyh Mustafa Efendi

Günlük 30 akçe müderrislik görevini yürüten Ali Efendi'nin vefat etmesi üzerine yerine 1763 yılında Üsküp ahalisinden Şeyh Mustafa Efendi'nin tayin edildiği tespit edilmiştir. Bu zat, müderrislik vazifesini 14 yıl sürdürmüştür. 1776'da vefat edince yerine Hacı Hamza Efendi göreve getirilmiştir⁷⁹.

el-Hâc Hamza Halife

İshak Paşa Medresesi'nde günlük 14 akçe ve iki kıyye nân-ı aziz alan alarak müderrislik görevini yürütmekte idi. Müderris Hamza Halife vefat edince yerine, ahaliden işin ehli olan Ali Halife, 17 Mayıs 1784 tarihinde müderris olarak atanmıştır⁸⁰.

75 Ukıyye, vukıyye veya halk ağzında vakıyye şeklinde kullanılan bu kavram 400 dirhemlik birimi karşılayan bir ağırlık birimidir. Bk. Cengiz Kallek, "Ukıyye", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 67-70.

76 BOA, *İE. EV.*, no. 3766.

77 BOA, *C. MF.*, no. 116/5777.

78 BOA, *AE. SAMD. III.*, no. 32/3095.

79 Telli, *aynu tez*, s. 76-77.

80 BOA, *AE. SABH. I.*, no. 196/13139.

el-Hâc Edhem Efendi

Radoviş'te Müftüsü Ali Efendi, 1847'de Üsküp'te Alaca Camii Şerifi Medresesi'ne geçerek burada dört sene okuduğunu ifade etmiştir. Bu medresede Avâmîl, İz-hâr, İsågocî, Adâb gibi dersler almış, Molla Câmî'deki eksiklerini tamamlamış; *İlm-i Beyân*'dan dersleri dahi medresedeki müderris olan Hacı Edhem Efendi'den okuduğu bilinmektedir⁸¹. Buradan hareketle Ali Efendi, müderris Edhem Efendi'nin öğrencisi olmalıdır.

Haydar Efendi

Üsküp'te İshak Bey Medresesi müderrisi olan Haydar Efendi'nin mahkemedeki 147 numaralı dosyasına göre hakkında soruşturma açılmış ve yapılan inceleme sonucunda 26 Haziran 1902'de görevine iade edilmesine karar verilmiştir⁸². Buna istinaden 14 Mart 1906'da tekrar göreve başladığı görülmektedir⁸³.

Abdülrahim Efendi

Üsküp'te Gazi İshak Bey Medresesi Müderrisi Abdülrahim Efendinin 30 Ağustos 1904'te 900 kuruş maaşla müderrisliğe başladığı görülmüştür⁸⁴. Aynı zamanda medresede ders vermek dışında Mekteb-i İdadide de 15 yıl boyunca (1890'dan itibaren) 130 kuruş maaşla birinciden dördüncü sınıfa kadar Ulum-ı Diniyye (dini ilimler) muallimi olan olarak ders verdiği de tespit edilmiştir⁸⁵. Bir dönem müderrislik görevinden alındığı anlaşılan müderrisin 26 Eylül 1908'de görevine iade edildiği anlaşılmaktadır⁸⁶.

Üsküplü şair Yahya Kemal Beyatlı, hatıratında Üsküp İdadisine 1895'te başladığını, aynı zamanda İshak Bey Medresesi'nde Arapça ve Farsça derslerine devam ettiğini ifade etmektedir⁸⁷. Buradan hareketle talebe olduğu dönemde bu medresenin müderrisi olan Abdülrahim Efendi'den ders almış olduğu düşünülmektedir.

81 USAD 1808_01/MŞH. SAİD. 135/4/1

82 BOA, EV. MKT. CHT., no. 519/82.

83 BOA, EV. MKT. CHT., no. 627/164.

84 BOA, TFR. I. KV., no. 188/18176/03.

85 BOA, MF. MKT., no. 892/66/01.

86 BOA, BEO., no. 3404/255249.

87 Beyatlı, *aynı eser*, s. 21-22.

Hacı Kemal Efendi

Hacı Kemal Efendi'nin, Üsküp Müderrisi iken harp dolayısıyla Salihli'ye göç ettiği bilinmektedir⁸⁸. Üsküp'teki görevi ile ilgili herhangi başka bir malumata rastlanmamıştır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Üsküp'te Gazi İshak Bey Medresesi'nde Osmanlı dönemi meşhur âlimlerinin görev yaptığı görülmüştür. Müderrislerin aldığı yevmiler, medresede okutulan ders ve müderrisin kıdemi ile doğrudan ilgilidir. Bunun için alınan ücretin birbirinden farklı olduğunu ifade etmek mümkündür.

Gazi İsa Bey Medresesi

Adı ve Kurucusu

Kaynaklarda adı, İshakbeyoğlu İsa Bey veya Gazi İsa Bey (ö. 1476?), olarak geçmektedir. Üsküp Sancak Beyi Gazi İshak Bey'in de oğludur. İsa Bey'in 1439'da Sırp despotluğuna son verildiği sırada burada sancak beyliği görevine getirildiği düşünülmektedir⁸⁹. Vakfın farklı tarihlerde değişik isimlerle anıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle medresenin adı "*Gazi İsa Bey/İsa Bey ibn Ahmed Bey Medresesi*" olarak adlandırıldığı görülmektedir⁹⁰. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi ise Ahmed Bey döneminde bu medreseye bir tamirat veya ekleme yapılmış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Yeri

Vakfiyesine göre (1469) Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunuyordu. Günümüzde Nikola Karev bulvarı üzerinde Bit Pazar polikliniğinin yanında yer alan medreseden herhangi bir iz kalmamıştır.

Medresesi

Medrese, Gazi İsa Bey tarafından 1475/1476 yılında yaptırılmıştır⁹¹. Medresenin bir tarafında yol ve Serova Irmağı, diğer tarafında Mustafa Bey'in kardeşi İsa Bey'e hediye ettiği arsa bulunmaktaydı. Medrese bu arsa üzerinde inşa edilmiş

88 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, III, İstanbul 1980, s. 8.

89 Enes Pelidija-Feridun Emecen, "İsa Bey", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 475-476.

90 BOA, C. MF., no. 21/1029/01; BOA, TS.MA. e., no. 824/20/48; BOA, TS.MA. e., no. 824/20/45; BOA, EV. BKB., no. 168/168.

91 Ayverdi, *aynu eser*, III, s. 251-255.

olup medreseye ait 10 adet de oda bulunmaktaydı⁹². Vakfiyesine göre medresenin 10 hücrelerinde kalan 10 öğrenciyi birer akçe verilerek, her odaya iki ekmek, iki çanak etli aş, medrese mescidinin imamına iki akçe ve müezzine bir akçe tahsis yapıldığı ifade edilmektedir⁹³. İsa Bey, vakfiyesinde müderrisin ücretini yevmî 20 akçe olacak şekilde belirlemiştir⁹⁴.

Medrese Tamiratları

Gazi İsa Bey Camii ve Medresesi'nin bazı müstemilatının tamiri için mütevellileri tarafından 14 Ağustos 1894'te dilekçe yazılmış fakat 10 ay geçmesine rağmen merkezden cevap gelmemiştir. Bu nedenle 1895'te buraya boya yapılarak tamiratına başlanmıştır⁹⁵.

Müderrisleri/Eğitim-Öğretim

Şeyh Hüsam Efendi (ö. 1548-49)

Bu medreseye dair bilinen en eski müderris Şeyh Hüsam Efendi olmalıdır. Kendisi icazet aldıktan sonra Üsküp'te İsa Bey, Bosna'da Gazi Hüsrev Bey ve 1548'de Üsküp'te İshak Paşa medresesinde müderrislik yapmıştır⁹⁶. İshak Bey'deki görevine 1548'li yıllarda atandığına bakılırsa bu tarihten önce İsa Bey Medresesi'ne atanmış olmalıdır. Bu durumda onun, bu medresenin bilinen ilk müderrisi olduğu söylenebilir.

el-Mevlâ Hüsâmeddîn (Şeydâ) (ö. 1553)

Bu vakfa ait medresede müderrislik yaptığı bilinen bir diğer isim ise Hüsameddin Efendi'dir. Devrin alimlerinden icazet aldıktan sonra İsa Bey Medresesi'nde tekrardan müderris olarak atandığı bilinmektedir⁹⁷. Muhtemelen Şeyh Hüsam Efendi'nin vefatından sonra buraya tekrardan göreve getirilmiş olmalıdır.

92 Eyüp Kul, "XVII. Yüzyılda Üsküp Şehri", (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Erzurum 2013, s. 52.

93 Ayverdi, *aynu eser*, III, s. 251.

94 Cahit Baltacı, *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, İstanbul 2005, s. 490.

95 BOA, *EV. MKT.*, no. 2109/30.

96 Baltacı, *aynu eser*, 2005, s. 261.

97 Nev'îzâde Atâyî, *aynu eser*, I, s. 271.

Alâeddin Efendi

Alâeddin Efendi'nin bu göreve ne zaman geldiğine dair bir malumat yoktur. Fakat beratsız bir şekilde bu görevi icra ettiği için 1581'de görevden alınmıştır. Onun için bu tarihten önce görev yapmış olmalıdır.

Hayreddin Efendi

Alâeddin Efendi görevden alındıktan sonra yerine günlük 50 akçe ve müftülük makamı verilerek Hayreddin Efendi bu göreve layık görülmüştür. Onun yerine 1587'de günlük 50 akçe ücret ile İsa Bey Medresesi'nde Ahmed Efendi göreve başlamıştır. Burada kısa süre görev yaptıktan sonra 1589 yılında Pîrî Mehmed Efendi günlük 70 akçe ve müftülük göreviyle bu medreseye tayin edilmiştir⁹⁸.

Bu müderrislerin çalıştıkları dönemde eğitim kurumu, ellili bir medrese olduğu için fıkıh ilminde “*Hidâye*”, usulü fıkıh ilminde “*Telvîh*”, hadis ilminde Buhari'nin “*Sahîh*”, tefsir ilminde “*Keşşâf*” ile Beyzavi'nin “*Envâru't-tenzîl*” adlı eserleri okutuluyor idi⁹⁹.

Mustafa Efendi

Üsküp'te İsa Bey Medresesi'nde müderris olan Mustafa Efendi'ye Şeyhülislam Ali Efendi'nin işaretleriyle 2 Haziran 1675 yılında Musıla-i Süleymaniye verilmiştir¹⁰⁰. Şu durumda o, atandığı dönemde bu eğitim kurumunun müderrisi idi.

Abdülbaki Efendi

Bir dönem Üsküp'te Gazi İsa Bey Medresesi'nde müderrislik yapan Abdülbaki Efendi'nin 2 Ekim 1703 tarihinde verdiği dilekçeye istinaden tekrar bu görevine tayinini talep ettiği görülmektedir¹⁰¹. Bu durumda o, Mustafa Efendi'den sonra göreve gelmiş; daha sonra sebebi bilinmeyen bir durumdan ötürü görevden alınmıştır.

Şeyh Osman Efendi

Abdülbaki Efendi'den sonra göreve kimin geldiğine dair herhangi bir belgeye şu an için rastlanmamıştır. Anlaşılabacağı üzere Abdülbaki Efendi'den sonra bu vazife boş kalmış; bu nedenle Bâbüssaâde Ağası el-Hâc Abdullah tarafından bir dilekçe

98 Baltacı, *aynı eser*, I, 2005, s. 490-492.

99 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, İstanbul 1999, s. 56.

100 BOA, *AE. SMMD. IV.*, no. 39/4427.

101 BOA, *İE. TCT.*, no. 12/1384.

verilerek vakfiye şartlarına uygun olarak günlük 20 akçe yevmiye ile Şeyh Osman Efendi'nin müderris olarak atanmasını önermiştir. Bu önerisi dönemin padişahı III. Ahmed tarafından 21 Mayıs 1710'da uygun görülerek onaylanmıştır¹⁰². XVIII. yüzyılda medrese yirmili düzeyine kadar düşer. XIX. yüzyılda yeniden altmışlı seviyesine yükselir. Bu düşüş ve yükselişleri belirleyen müderrisin seviyesidir.

Mustafa Efendi oğlu el-Hâc Abdullah Efendi

Gazi İsa Bey Medresesi'nde günlük 60 akçe vazife ile müderris Hüseyin Efendi vefat ettiği gerekçesi ile Şeyhülislam Mustafa Aşîr Efendi'nin işaretleriyle yerine el-Hâc Abdullah Efendi'nin atanması önerilmiş ve istek 8 Eylül 1799 tarihinde padişah III. Selim (1789-1807) tarafından uygun görülmüştür¹⁰³.

Abdülcelil Efendi

İsa Bey oğlu Ahmed Bey Medresesi müderrisi Müfti Mustafa Efendi oğlu el-Hâc Abdullah Efendi 60 akçe vazife ile görevini sürdürürken vefat etmiş; yeri boş kaldığı için öz oğlu Abdülcelil Efendi'ye bu görev, 7 Nisan 1843 yılında verilmiştir¹⁰⁴.

Hacı Şakir Efendi

Abdülcelil Efendi'den sonra kuvvetle muhtemel Üsküp müderrislerinden Şakir Efendi bu göreve getirilmiş olmalıdır. Bununla ilgili herhangi bir atama kaydına rastlanılmamıştır. Yahya Paşa Medresesi müderrisi Hasan Fehmi Efendi'nin sicil dosyasından edinilen bilgiye göre 1870 yılında Gazi İsa Bey Medresesi'nde Hacı Şakir Efendi'den sarf ve nahiv gibi alet ilimlere ait dersleri aldığı ifade edilmiştir¹⁰⁵. Bu durumda O, Hacı Şakir Efendi'nin öğrencisidir.

el-Hâc İsmail Hakkı Efendi

Şakir Efendi'nin vefatından sonra muhtemelen aynı medresede Üsküp Müftüsü el-Hâc İsmail Hakkı Efendi ders vermiş olmalıdır. Dönem hakkında bilgi vermeye devam eden H. Fehmi Efendi, bu ilim adamından da mantık, hadis, fıkıh ve tefsir gibi yüksek ilimleri gördüğünü ifade etmiştir.

102 BOA, *İE. EV.*, no. 50/5595.

103 BOA, *AE. SSLM. III.*, no. 247/14333.

104 BOA, *C. MF.*, no. 21/1029/01; BOA, *YB.021.*, no. 63/104; BOA, *EV. EMH.*, no. 178/61; BOA, *EV. d.*, no. 16853, vr. 1.

105 Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Arslan Hasan Fehmi Efendi Sicil Dosyası.

Nabi Efendi

Nabi Efendi hakkında arşivlerde herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1903 yılına ait *Maarif Salnâmes*'inde İsa Bey Medresesi'nin müderrisi Nabi Efendi ve 39 talebeye sahip olduğu yazılıdır¹⁰⁶.

Gazi İsa Bey Medresesi'nin Sonraki Yılları

İsa Bey Medresesi'nin yakıldıktan sonra ne zaman tamir edildiği ve faaliyete geçirildiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. S.H.S. Krallığı'nın hâkim olduğu dönemde kurulmuş olan Kral Aleksandar Medresesi'nin Müslüman halk tarafından itibar görmemesi sonucu, 1936 yılında ismi değiştirilmiş; "*İsa Bey Medresesi*" adıyla tekrar faaliyet göstermeye başlamıştır. İsa Bey Medresesi'nin hatırasını yaşatmak amacıyla 1984 yılında Kondova Köyü'nde inşa edilen yeni bir binada tekrar eğitime açılmış ve her yıl 200'den fazla mezun vermektedir¹⁰⁷.

Hüseyin Şah Bey Medresesi

Adı ve Kurucusu

Hüseyin Şah Bey (ö. 1566), Rumeli'de vakıfları bulunan Karlı-İli beyleri soyundan olup aynı zamanda Karlı-İli'nin de sancakbeyi olarak kayda geçmiştir¹⁰⁸. Vakfa ait bir vakfiyeye şu an için ulaşılamamıştır. Fakat arşivlerdeki bilgilerden kendi adını taşıyan köyde Matka Gölü yakınında olan bir cami, (1553)¹⁰⁹ türbe ve medrese gibi yapılar inşa ettirdiği görülmektedir¹¹⁰.

Yeri

Kalkandelen yolu üzerinde şehir merkezinde yaklaşık 12 km mesafede Hüseyin Paşa'nın sarayının bulunmasından dolayı bu yerleşim yerine Saray denilmiş ve günümüze kadar bu isimle gelmiştir.

106 *SNMU 1321/1903*, s. 635.

107 Meral Jahyai, "Son dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", (Trakya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2017, s. 23-25.

108 Semavi Eyice, "Hüseyin Şah Camii ve Türbesi", *DİA*, İstanbul 1999, s. 12-13; Bogoyevič, *aynı eser*, s. 140.

109 Özer, *aynı eser*, s. 92, 94.

110 *KVS*, 1314/1896, s. 193.

Medresesi/Eğitim-Öğretim

Vakfiyesi olmadığı için medrese hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Bu nedenle araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. L. Bogoyeviç, bu şahsın türbesindeki kitâbede yer alan “*Allah rızası için mescidi ve medreseyi yaptırdı*” ifadesine bakarak medresenin de aynı tarihte diğer unsurlar ile birlikte yapıldığını öne sürmüştür¹¹¹. Baltacı ise medresenin adının 1588 yılına ait Kadıasker defterine işlendiğini ifade etmiştir¹¹². Bu durumda medresenin sonradan külliyyeye eklenerek ikinci bir vakfiye düzenlendiği düşünülebilir. Böyle bir durum söz konusu ise de böyle bir vakfiye henüz arşiv kayıtlarına girmemiştir.

Medresenin ne zaman ve nasıl yıkıldığına dair herhangi bir bilgiye şu an için rastlanamamıştır. Bu konuda farklı görüşler mevcuttur. 1689 yılında Avusturyalı General Piccolomini'nin Üsküp şehrini yakıp tahrip ettiği bilindiği¹¹³ için ihtimaller dahilinde olduğu düşünülmektedir. Fakat o tarihte yıkılmış olması mümkün değildir. Çünkü arşiv belgelerindeki müderris atamaları 1808'li yıllara kadar devam etmektedir. G. Elezović de 1915'te Üsküp'ün Bulgar istilâsına uğradığını bu nedenle cami ve türbenin tahrip edildiğini vurgulamaktadır¹¹⁴. Bu dönemde yıkılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Müderrisleri

Halil Efendi

Hüseyin Şah Bey Medresesi'nde ilk müderrisin Halil Efendi olduğu düşünülmektedir. Halil Efendi, bu medresede günlük 20 akçe yevmiye ile müderrislik yapıyordu.

Muhyiddin Efendi

Medresenin bilinen ilk müderrisi yerine 19 Mayıs 1588'de Muhyiddin Efendi getirilmiştir. Burada bir yıl gibi kısa bir süre müderrislik yaptıktan sonra görevi bırakmıştır¹¹⁵.

Hasan Efendi

Hüseyin Şah Bey Medresesi'nin Şubat 1689'da müderrisi olan ulemadan Hasan Efendi, vazifesi gereği alması gereken ücreti mütevelliden tahsil edemediği için

111 Bogoyeviç, *aynı eser*, s. 138-142.

112 *aynı eser*, I, 2005, s. 202.

113 Özer, *aynı eser*, s. 95.

114 Eyice, *aynı madde*, s. 13.

115 Baltacı, *aynı eser*, I, 2005, s. 202.

şikâyette bulunmuş ve merkezden vakıf mütevellisine verilen emirle bu paranın müderrise ödenmesi istenmiştir¹¹⁶.

Osman Efendi

Hüseyin Şah Bey Vakfı'nın mütevellisi olan Süleyman'ın kaleme aldığı 21 Mayıs 1710 tarihli yazısında, “*Hüseyin Şah Bey karyesinde vakı‘ Hüseyin Şah Bey'in bina eylediği Camii Şerifte*” müderris olan Osman Efendi'nin kendi rızası ile müderrislik görevini oğlu Mustafa'ya vermesinden¹¹⁷ müderrislik görevinin babadan oğluna geçtiğini göstermesi açısından önemlidir.

Mustafa Efendi

Babası müderris Osman Efendi'nin görevi kendi rızasıyla 21 Mayıs 1710'da bırakmasından sonra müderrislik görevine başlamıştır¹¹⁸. Abdullah Efendi'nin 1731'de atandığına bakılırsa, Mustafa Efendi burada uzun bir süre müderrislik yapmış olmalıdır.

Abdullah Efendi

Medreseye ait bir diğer müderrislik ataması, babasının vefatı üzerine Abdullah Efendi, 7 Şubat 1731'de babasından boşalan bu vazifeye atanmıştır¹¹⁹.

Ahmed Halife veledi Ali

Hüseyin Şah Bey vakfından olan medresede günlük 10 akçe yevmiye ile müderris olan Ahmed Halife veledi Ali vefat eder. Oğlu olmadığı ve yeri boş kaldığı için yerine erbab-ı istihkakdan¹²⁰ Ömer Halife veledi Mehmed yapılan imtihan sonucu 18 Aralık 1808 tarihinde müderris olarak atanmıştır¹²¹. Buradan hareketle medresenin XIX. yüzyılda hâlâ ayakta olduğu ve ücret olarak yevmiyenin 10 akçeye düşürüldüğü anlaşılmaktadır.

Ömer Halife veledi Mehmed

Bu medreseye 18 Aralık 1808'de ataması yapılan Ömer Halife'nin ne zamana kadar vazifeyi yürüttüğüne dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır¹²².

116 Kul, *aynı tez*, s. 53, 181.

117 BOA, *İE. EV.*, no. 50/5559.

118 BOA, *İE. EV.*, no. 50/5559.

119 BOA, *İE. TCT.*, no. 24/2522.

120 Tayin edilecek göreve uygunluk/layık olmak hak etmek anlamında kullanılmaktadır.

121 BOA, *C. MF.*, no. 95/4742.

122 BOA, *C. MF.*, no. 95/4742.

Hacı Hüseyin Medresesi

Üsküp şehir merkezinde fetihten itibaren ilk kurulan vakıflar ve bunlara bağlı olarak açılmış olan medreseler genellikle varlıklı devlet adamları veya padişah tarafından açılmıştır. XVI. yüzyıla gelindiğinde durumu vakıf kurmaya elverişli olan sivil vatandaşların da hayır eserleri inşa ettiği görülmektedir. Bunlardan biri de arşivlerde hakkında pek bilgi bulunmayan Hacı Hüseyin Medresesi'dir.

Adı ve Kurucusu

Kazasker defterine, 1587'de Üsküp'te Hacı Hüseyin Medresesi adında bir medresenin kaydedildiği görülmektedir¹²³. Bu medresenin yerine dair herhangi bir bilgi bulunmamıştır.

Müdürrisleri/Eğitim-Öğretim

Muhyiddin Efendi

Hacı Hüseyin Medresesi'nde günlük 20 akçe ile 22 Aralık 1581'de müdürris olarak atanmıştır. Kendisinin beratı olmadığı gerekçesiyle aynı yıl görevine son verilmiştir.

Abdülhalim Efendi

Muhyiddin Efendi'nin görevine son verilmesinden sonra yerine Abdülhalim Bey bu medresede göreve başlamıştır¹²⁴.

Burmalı/Karlı-İli Beyi Mehmed Bey Medresesi

Adı ve Kurucusu

Üsküp'te hayır eserleri inşa ettiren Karlı-İli Beyi Mehmed Bey hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar onu, II. Bayezid'in (1481-1512) kızlarından birinin oğlu olarak göstermektedirler¹²⁵. Karlı-İli, bilindiği üzere Patras Körfezi'nin kuzeyi ile Arta Körfezi'nin güneyi arasında bulunan tarihî sancağın batısında kalan alandır. Osmanlı dönemindeki Karlı-ili adı "*Karlo'nun (Carlo Tocco) toprakları*" anlamındaki Karlo İlin'den

123 Baltacı, *aynı eser*, I, 2005, s. 327.

124 Baltacı, *aynı eser*, I, 2005, s. 327.

125 Mustafa Özer, "Karlı-İli Beyi Mehmed Bey Külliyesi", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 502; Ayverdi, *aynı eser*, III, s. 248.

bozmadır¹²⁶. Mehmed Bey'e Karlı-İli Beyi unvanı verildiğine göre o, hanedan mensubu olmalıdır. Mehmed Bey tarafından Vardar kenarına Taş Köprü'nün yanına inşa ettirilen camiye yakın bir alanda medresesinin de mevcut olduğu düşünülmektedir. İnşa ettirdiği caminin minaresinin gövdesi burmalı olduğu için zamanla buraya Burmalı Camii de denilmiştir¹²⁷. Bu nedenle 1896 yılına ait *Kosova Vilayeti Salnâmesi*'nde adı "*Burmalı Medresesi*" olarak geçer¹²⁸. Bu yapıyı Evliya Çelebi ise "*Karluzade Medresesi*" olarak anmıştır¹²⁹.

Yeri

Burmalı Camii, Üsküp'te Gazi Menteş Mahallesi'nde Vardar Nehri'nin kıyısında Taş Köprü'nün sağ tarafında bulunmaktaydı¹³⁰. Medresenin ne zaman yıkıldığına dair herhangi bir emare bulunmamaktadır. Burmalı Camii ise 1925 yılında yıktırılmıştır¹³¹. Bahsedilen alan, Üsküp şehir meydanında Üsküp Çarşısı'ndan Ploşad Meydanı'na giderken Taş Köprü'nün hemen sağında I. Justinianus Anıtı ve Officerski Dom denilen alanda yer almakta idi.

Müdürrisleri/Eğitim-Öğretim

Bu medresede işlenen dersler ve müdürrislerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Üsküp Rüştüyesinde Rik'a muallimliği yapan İdris Efendi; Mehmed Paşa Medresesi'nde Arabî'den Mürteka, Farîsi'den ise *Divan-ı Hafız*'a kadar ders gördüğünü ifade etmiştir¹³². Mehmed Paşa olarak isimlendiren bu eğitim kurumun, Karlı-İli Mehmed Bey Medresesi olduğu düşünülmektedir.

Mustafa Paşa Medresesi

Adı ve Kurucusu

Gazi unvanıyla anılan Mustafa Paşa; Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Kanuni Sultan Süleyman gibi Osmanlı padişahlarının dönemlerinde Üsküp

126 Machiel Kiel, "Karlı-İli", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 499.

127 Bogoyeviç, *aynı eser*, s. 187.

128 KVS, 1314/1896, s. 188-189.

129 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, s. 297-298; Nazif Hoca, "Üsküb", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XIII, İstanbul 1979, s. 124.

130 Bogoyeviç, *aynı eser*, s.184.

131 Mefail Hızlı, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", *Balkanlar ve İslâm*, II, İstanbul 2020, s. 262-263.

132 BOA, *DH. SAİD. d.*, no. 29/44.

mutasarrıflığı ve vezirlik görevlerinde bulunmuş bir devlet adamıdır¹³³. Serez'in güneyinde bulunan Anfipoli Köyü'nde doğan Abdülkerim oğlu Mustafa Paşa'nın birçok şehirde hayır eserleri bulunmaktadır. Bu eğitim kurumunun adı, banisi yani Mustafa Paşa'dan gelmektedir.

Ayverdi, medresenin Mustafa Paşa tarafından değil, yakınları tarafından daha sonra yaptırıldığını 5 Kasım 1716 ikinci bir vakfiyesi olduğunu ifade etmektedir¹³⁴. Vakıf atamalarına ve muhasebe defterlerine bakıldığında böyle bir durumun söz konusu olma ihtimali daha da güçlenmektedir.

Yeri

Mustafa Paşa Camii, Osmanlı döneminde Mustafa Paşa Mahallesi'nde idi¹³⁵. Günümüzde ise Üsküp Kalesi'nin hemen sırt kısmında çarşının doğusunda Samoilova Caddesi'ne yakın Svekarska Sokağı'nda yer almaktadır.

Mimarisi ve Müştemilatı

Bu vakfa ait 1514 tarihli vakfiyesine göre; Üsküp merkezinde Kradviçe, Plaçine, Hraškova, Raştak, Çeraşova, İstaykofça ve Batice köyleri ile Bolaşhane, Brezince, Raven Gabin, Dikova ve Umurilik gibi mezarlar ile Kalkandelen, Hersek, Arnaut vilayeti gibi farklı yerlerde bağ, bahçe, tarla ve gayrimenkuller vakfedilmiş; vakıf gelirlerinden maaşların ödenmesini kalan fazla para ile de gerekli tamiratların yapılmasını şart koşulmuştur¹³⁶.

Müdürlükleri/Eğitim-Öğretim

Medreseye dair ilk bilgi, 1860 yılına ait bir muhasebe defterinde verilmiştir. Buna göre medresede dersiâmlık cihetine Mahmud Efendi'nin atamasının yapıldığı görülmüştür¹³⁷. Bununla ilgili olarak yine aynı vakfın 5 Haziran 1864 yılındaki muhasebesinde dersiâm olarak görev yapan Mahmud Efendi'nin günlük 100 akçe aldığına dair bilgi verilmiştir¹³⁸.

133 Mehmet Zeki İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Edirne 2014, s. 159-160.

134 Ayverdi, *aynu eser*, III, s. 263.

135 KVS, 1314/1896, s. 192-194; SNMU 1321/1903, s. 635.

136 VGMA, *Defter*, no. 632/203, sayfa no. 462-467; BOA, *EV. d.*, no. 14170, vr. 2-3; BOA, *EV. d.*, no. 15821, vr. 10; BOA, *TFR. I. KV.*, no. 9/869/01.

137 Telli, *aynu tez*, s. 93.

138 BOA, *EV. d.*, no. 18455, vr. 1.

Üsküp Gazi Mustafa Paşa Camii Medresesi'nde kalan üç Nişli muhacir, hasta oldukları ve tedavi edilmeleri için belediyeye 10 Aralık 1882'de yazı göndermişlerdir¹³⁹. Buna göre Mustafa Paşa Medresesi bu tarih de ayakta olmalıdır.

Sâlih Âsım Bey, bu medresenin 1888'de faaliyette olmadığına işaret etse de¹⁴⁰ 1903 tarihli *SNMU*'da bu eğitim kurumunun aktif olduğu, müderrisinin Halid Efendi ve 13 talebesi olduğuna dair kayıt tutulmuştur¹⁴¹. Buradan hareketle medresenin XX. yüzyılın başında aktif olduğunu ve 1963 depreminden sonra yıkılması ihtimalinin daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

Mehmed Bey Medresesi

Arşivlerde hakkında henüz bilgi bulunmayan bu eğitim kurumunun içinde bulunduğu camiye Üsküp haritalarında rastlanmaktadır. Buna göre Butel Yolu üzerinde olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle yeri farklı olduğu halde adından dolayı Karlı-İli Mehmed Bey Medresesi ile karıştırılmaktadır.

Karakapucu Camii ve Medresesi

Üsküp şehir merkezinde yer alan ve Tanrıverdi Mahallesi'nden sonra en eski Osmanlı mahallelerinden biri olan Karapucu Mahallesi'nde çok sayıda cami ve mescit bulunmaktadır. Osmanlı Arşivinde yer alan bazı belgelerde Karapucu Camii'nin dışında burada bir de medrese olduğu tespit edilmiştir. Günümüze sadece restore edilen camisi gelebilmiştir.

Adı ve Kurucusu

Üsküp Belediyesi'ne hitaben 27 Ağustos 1900 tarihinde yazılmış bir yazıya göre, muhacirlere belediye tarafından arsa verilip hane inşa izni çıkarıldığı için Karapucu Mahallesi Camii ve Medresesi ile İne Bey Mahallesi Mescidi'nde kalan muhacirlerin oradan tahliye edilmesi istenmiştir¹⁴². Bu durumda 1900'lü yıllarda böyle bir medresenin varlığı söz konusu olmalıdır. Fakat bu cami ve medrese ile ilgili başka bir bilgi bulunamamıştır. Banisi de belli değildir.

139 BOA, YB.021., no. 76/157.

140 Sâlih Âsım Bey, *aynı eser*, s.31.

141 *SNMU 1321/1903*, s. 635.

142 BOA, YB.021., no. 107/136.

Yeri

Osmanlı döneminde Üsküp'te İsmail Voyvoda, Pazarbaşı, Oruç Paşa ve İbn-i Bahri mahallelerinin ortasında, bir bölgede bulunan küçük bir mahalleye Karakapucu adı verilmiştir¹⁴³. Günümüzde camisi, Gazi Baba semtinde Kara Kapucu Baş (Hacı Kazım) Camii olarak varlığını sürdürmektedir. Yeri Üsküp'teki Tefeyyüz İlköğretim Okulu'na yakındır.

Musa Medresesi

Üsküp'te hayrat olarak yapılan eserlerden birisi de Musa Medresesidir. Bu yapı ile ilgili yeri, yaptıran kişi, vakfiyesi, vakfedilen malları, müştemilatı ve vakıf çalışanlarına dair yeterli düzeyde bilgi bulunmamaktadır.

Müdürrisleri/Eğitim-Öğretim

Üsküp'te Musa Medresesi'nin yönetimi ve müdürrisliği ber vech-i hasbî olarak (Allah rızası için yani ücretsiz çalışarak) 26 Ekim 1828'de Müftizâde Osman Efendi'ye berât-ı 'âli-şân verilip kaydedildiği görülmüştür¹⁴⁴. Buradan hareketle Osman Efendi, vakfı kuran şahsın soyundan gelmekte olup, medresenin de 1828'li yıllarda hâlen aktif biçimde işlevine devam ettiği söylenebilir.

Caca Bey/Halile Medresesi

Adı ve Kurucusu

Üsküp'te yönetimde bulunan asker kökenli devlet adamları dışında sivil halk da hayır amaçlı vakıflar kurabiliyordu. Anlaşılacağı üzere Caca Bey Medresesi Vakfı da bunlardan biridir. Bu vakıf ile ilgili devlet arşivlerinde şu an için başka bir belge tespit edilememiştir.

Üsküp kazasına bağlı diğer adı Halile Medresesi olarak da bilinen Caca Bey Medresesi adının, nereden geldiğine dair net bir bilgi yoktur. Arşivdeki belgelerden vakıf yönetiminin 1836 Ekim ayında evlatlar arasında üç parçaya paylaştırıldığı görülmektedir¹⁴⁵. Bu durumda böyle bir evladiyyet vakfının kurulmuş olduğu ve medresesinin XVII. yüzyıl başlarında aktif olduğu söylenebilir.

143 Kul, *aynı tez*, s. 90.

144 VGMA, *Defter*, no. 4618/17.

145 BOA, *EV. ZMT.*, no. 54/34.

Hacı Hasan/Mehmed Ali Bey Medresesi

Adı

Üsküp'te el-Hâc Kasım Mahallesi sakinlerinden olan el-Hâc Hasan Bey oğlu Ali Bey'in mahdumu Mehmed Ali Bey; Üsküp'teki medresesi için bir adet Kovacı Dükkâm ile Güreler Köyü'ndeki bir adet hanı, Dervişan Mahallesi'ndeki evini vakfetmiştir. Vakfiyesi, 7 Ekim 1872 tarihinde yazılıp kayda girmiştir. Burada der-siâm olan müderris ve onun vefatından sonra atanan müderrislerin aynı zaman-da mutasarrıf olarak kira gelirlerini toplayacağı, vakıf yönetiminin önce kendine sonra erkek evlatlarına verilmesi istenir¹⁴⁶.

Mehmed Ali Bey, Dervişân Mahallesi'ndeki¹⁴⁷ evlerini, babasının Lonca yanın-da yaptırdığı medreseye vakfetmiştir. Hayatta olduğu müddetçe evde ikamet edecektir. Vefatından sonra bu ev, medrese müderrisinin oturacağı yer olarak vakfedilmiştir¹⁴⁸.

Yeri

Vakfiyesinden ve diğer arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere bu medrese, Üs-küp'ün Hacı Kasım Mahallesi'nde bulunmakta idi¹⁴⁹. Bu durumda medrese Üs-küp Çarşısı'na yakın bir mevkide olmalıdır.

Müderrisleri/Eğitim-Öğretim

es-Seyyid Abdülrahim Efendi oğlu Ali Efendi

Üsküp'te bulunan Mehmed Ali Bey Medresesi'nde 13 Nisan 1872 tarihinde mü-derrislik görevine Ali oğlu es-Seyyid Abdülrahim Efendi atanmıştır¹⁵⁰. Buradan hareketle vakıf kurulmadan önce müderrisin bu göreve getirildiği ve medresenin ilk müderrisi olduğu söylenebilir. Abdülrahim Efendi burada 20 yıl görev yaptıktan sonra bu medreseye Oyuzzâde Tekkesi adı verilir. Ardından postnişin olarak ve İstanbul'da dersiâm olduğu söylenen Üsküplü Rif'at Efendi, idare meclisinden mazbata alarak bu medreseyi zorla tekkeye çevirerek el koymuştur. Hac dönüşü durumun farkına varan müderrisi Hacı Abdülrahim Efendi ile Üsküp ahalisiyle

146 VGMA, *Defter*, no. 988, sayfa no. 142, sıra no. 56; BOA, *EV. MKT. CHT.*, no. 615/248-249.

147 Müderris evi olarak kullanılan yer günümüzde Tütünsüz Camii'nin bir arka caddesinde bulunmaktadır.

148 Ayverdi, *aynı eser*, III, s. 290; BOA, *EV. MKT. CHT.*, no. 615/248-249.

149 BOA, *EV. MKT. CHT.*, no. 615/248-249.

150 BOA, *EV. MKT. CHT.*, no. 613/2.

imza toplayarak idareye 10 Mayıs 1882'de bir dilekçe sunarak bu durumun araştırılmasını talep etmiştir. Kısa bir süre sonra Rif'at Efendi'ye verilen mazbata iptal edilerek kurum yeniden medreseye dönüştürülmüştür¹⁵¹.

Ahmed Kemal Efendi

es-Seyyid Abdulrahim Efendi oğlu Ali Efendi'nin oğlu olup babası bu medresede 34 yıl görev yaptıktan sonra onun yerine 20 Şubat 1906'da atanmıştır¹⁵². Görüleceği üzere müderrislik babadan oğula "*ehil olan*" geçmektedir. Bu tarihten sonra herhangi bir atama belgesi şu an için ortaya çıkmamıştır. Muhtemelen medrese, Balkan savaşlarına kadar faaliyetini sürdürmüş olmalıdır.

Celiliye Hacı Bey Medresesi

Adı ve Kurucusu

Üsküp'ün adı bilinen eğitim kurumlarından biri de Celiliye Hacı Bey Medresesi'dir. Burası Hacı Bey adında bir hayırsever tarafından inşa ettirilmiştir. Hakkında çok fazla bilgiye ulaşılamayan bu vakıf ile ilgili 1860 yılında vâkıfın oğulları arasında paylaştırıldığı kaydı mevcuttur¹⁵³. Buradan hareketle XIX. yüzyılın ortalarında böyle bir vakıf ve buna bağlı bir medrese olduğu söylenebilir. Fakat arşivlerde bu konu ile ilgili farklı belgelere rastlanmamıştır. Bu nedenle medresenin işleyişi, müderrisleri vb. gibi bilgiler mevcut değildir.

Hacı İsmail Ağa Medresesi

Adı ve Kurucusu

XIX. yüzyılda Üsküplü hayırseverlerden olan İsmail Ağa, Sultan Murad Camii'nin bulunduğu bölgede kendi adına bir cami, çeşme ve medrese inşa ettirmiştir. Smail Softić'e göre, Üsküp'te Hacı İsmail Ağa Camii ve Medresesi'ni Hacı İsmail Ağa yaptırmıştır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Banisinin ölüm tarihi 1864 olduğuna göre bu tarihten önce yaptırılmış olmalıdır¹⁵⁴.

151 BOA, *EV. MKT.*, no. 1238/182; BOA, *EV. MKT.*, no. 1200/298.

152 VGMA, *Defter*, no. 171/101, s. 220-221.

153 Telli, *aynu tez*, s. 206.

154 Smail Softić, "Muslimanske Starine u Skoplju", *Izveštaj Državna Merdesa Kralja Aleksandra u Skoplju*, Skopje 1933-34, s. 97.

Yeri

Üsküp'te Sultan Murad Camii'nin yakınında bulunan Saat Kulesi'nin yanında inşa edildiği ifade edilmiştir.

Müdürrisleri/Eğitim-Öğretim

Softic, bu medresenin en meşhur müdürrislerinin H. Ahmed Süleyman olduğunu ve çok sayıda öğrenci olduğunu da kaydetmiştir¹⁵⁵. Bunun dışında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yahya Paşa Medresesi

Adı ve Kurucusu

Sultan II. Bayezid dönemi devlet adamlarından biri olan Abdülhay oğlu Yahya Paşa, Bosna Sancakbeyliği ile Rumelil ve Anadolu Beylerbeyliği gibi farklı görevlerde bulunmuştur¹⁵⁶. Bulgaristan, Selanik, İstanbul gibi yerlerde olduğu gibi Üsküp'te de hayır eserleri inşa ettirdiği bilinmektedir. Medrese adını, banisi Yahya Paşa'dan almaktadır.

Yeri

Vakfiyesine göre Üsküp'te Bozdoğan İlyas Evleri olarak bilinen yerde inşa edildiği yazılıdır¹⁵⁷. Burası o dönemde konum itibarıyla Çelebi Gazi Mahallesi'ne bağlı olmalıdır. E. H. Ayverdi, bir Tapu defterinde Yahya Paşa Medresesi'nden bahsedildiğini ifade etmişse de böyle bir kayda rastlayamamışlardır. Bu durumda vakfiyede adı geçen mektebin daha sonra (1890'lardan) medreseye çevrildiği veya külliyeinin inşasından çok sonra bu alana bir de medrese inşa edildiği söylenebilir. Burası Bit Pazar'ına yakın bir mesafede olan Tsevetan Dimov Caddesi üzerinde Çayır Mahallesi'ne giderken yolun solunda kalmaktadır. Şehri eline geçiren Avusturyalılar ile Bulgarların tahribi sonucu veya meydana gelen doğal afetler ile yıkılmış olabileceği düşünülmektedir.

155 Mustafa Özer, bu bilgiyi medresenin 10. müdürrisi şeklinde eserine almıştır (bk. *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV-XIX. Yüzyıl)*, s. 291). Aynı bilgiyi Eljesa Asani de tezinde (s. 51) kullanmıştır.

156 İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, V, İstanbul 1983, s. 397.

157 VGMA., *Defter*, no. 629, sayfa no. 415, sıra no. 332.

Medresesi

Yahya Paşa'nın ikinci bir vakfiyesi ise 629 numaralı defterin 423. sayfa ve 333. sırasında olup 5 Şubat 1509 tarihinde düzenlenmiştir. Fakat burada da bir medreseden bahsedilmemektedir. Medrese ve müderrislik atamaları ile ilgili Osmanlı Arşivinde vesikalar mevcuttur. Bu durumda vakfiyede adı geçen mektebin daha sonra medreseye çevrildiği veya külliyenin inşasından çok sonra bir medrese inşa edildiği söylenebilir. Bu medreseye dair ilk malumata 1897 yılında rastlanmıştır. Buna göre medresenin yukarıda zikredilen tarihten önce kurulmuş olması gerekmektedir.

Müderrisleri/Eğitim-Öğretim

Üskübî Salih Efendizâde Mustafa Efendi

Gazi Yahya Paşa Camii'nde 1 Mart 1864 tarihinde ücret almaksızın Allah rızası için Üskübî Salih Efendizâde Mustafa Efendi dersiâmlık olarak görev yapmıştır. Mustafa Efendi'nin bu görevi ne kadar süre yürüttüğüne dair başka bir bilgi bulunamamıştır.

es-Seyyid Abdülhamid Kadir Efendi

Yahya Paşa Medresesi'nde dersiâm Üskübî Salih Efendizâde Mustafa Efendi'den sonra 1 Mart 1864 yılı içinde onun yerine müderris olarak göreve getirilmiştir¹⁵⁸.

Arslan Hasan Fehmi Efendi

Üsküp'ün Virtikce Köyü'nde 21 Nisan 1856 tarihinde doğan Hasan Fehmi Efendi, Üsküp müderrislerinden Hacı Şakir Efendi'den sarf ve nahiv dersi gördükten sonra Üsküp Müftüsü İsmail Hakkı Efendi'den mantık, hadis, fıkıh ve tefsir dersi görmüştür. Hocası vefat edince İstanbul'a giderek Şeyh Ebü'l-Vefa Medresesi'nde Fatih Camii dersiâmlarından Kalkandelenli Recep Efendi'den mantık, meani, usul, kelâm, hikmet derslerini okumuş ve icazet almıştır.

Osmanlı Arşivinde yer alan birçok belgede kendisinin Yahya Paşa Medresesi'nde müderrislik yaptığına dair kayıt mevcuttur. 1903 tarihli *Maarif Salnâmesi*'nde ise Debbağ Şahin Medresesi'nde müderris olduğu bilgisi yer almaktadır. Balkan savaşları döneminde Arslan Hasan Fehmi Efendi, İnegöl Müftüsü olarak görevine devam etmiştir¹⁵⁹.

158 BOA, A. {DVNSRSK. d.}, no. 205, vr. 6.

159 Ertan Emin, "Üsküplü Hasan Fehmi Efendi", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, VII/1 (2023), s. 1-11.

Tütünsüz Medrese

Halk arasındaki söylentiye göre; çok sigara içen biri olarak tütünün insan sağlığına verdiği zararı fark ettiği için bir anda bunu bırakmaya karar vermiştir. Sigaraya vereceği parayı biriktirerek bir cami yaptırmaya karar vermiştir. Sadece ekmek ve simit tüketerek karnını doyurmuş; kalan parayı biriktirerek Tütünsüz adını verdiği bu camiyi ve diğer hayır eserlerini inşa ettirdiği söylenmektedir¹⁶⁰.

Adı ve Kurucusu

Banisi, (Tütünsüz) lakabıyla bilinen Lala Hüseyin Paşa'dır¹⁶¹. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hüseyin Paşa, Pertev Mehmed Paşa'nın akrabası ve saray çıkışlıdır. II. Selim'in şehzadeliği döneminde Lâlâ olarak görev yaptığı için bu isimle anılmıştır¹⁶².

Tütünsüz Medresesi'nin adını E. H. Ayverdi, 1894 tarihli *Kosova Vilâyeti Salnâmesi*'nde geçtiğini zikretmektedir¹⁶³. Fakat devlet arşivlerinde bu medrese ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Hüseyin Paşa'nın camisi, varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir. Medreseye dair hiçbir kalıntı bulunamamıştır.

Yeri

Tütünsüz Camii, Osmanlı döneminde Üsküp'ün kuzeydoğusunda bulunan Oruç Paşa Mahallesi'ndedir. Günümüzde ise Gazi Baba Sempti'nde Ordan Corela Caddesi'nin uzantısında yer almaktadır.

Emir İsmail Medresesi

Adı ve Kurucusu

Bu medresenin banisine dair herhangi bir bilgiye şu an için ulaşamamıştır. Bu eğitim kurumunun varlığından 1888-1896 yılları arasında da Üsküp Belediye Başkanlığı yapmış olan Sâlih Âsım Bey (ö. 1935) bahsetmektedir.

160 Softić, *aynı makale*, s. 55-98; KVS, 1314/1896, s. 188-189.

161 Özer, *aynı eser*, s. 97, 293.

162 Mehmed Süreyya, *aynı eser*, s. 724.

163 Ayverdi, *aynı eser*, III, s. 290.

Yeri

O dönemde Eski-Yeni Hamam civarında Emîr İsmâil Medresesi mevcuttur¹⁶⁴. Burası o dönemde Kebir Çelebi Mehmed Mahallesi'nde yer alıyor olmalıdır. 1896 yılına ait *Kosova Vilayeti Salnâmesi*'nde Yeni Hamam civarında bu tarihlerde bir medreseden bahsedilmektedir¹⁶⁵. Buna göre bahsi geçen eğitim kurumunun burası olabileceği düşünülmektedir. Bunun dışında arşivlerde veya diğer muhtelif çalışmalarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Tophâne Medresesi

Adı ve Kurucusu

Tophâne Camii adı, 1896 tarihli *Kosova Vilayeti Salnâmesi*'nde isim olarak zikredilmiştir¹⁶⁶. Medresesine dair neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. E. H. Ayverdi, ismi yukarıda bahsi geçen salnamede zikredildiği için bunu eserinde medrese olarak bahsetmiştir. Ayrıca bunun Mustafa Paşa Medresesi olabileceğini ifade etmiştir¹⁶⁷. Fakat Osmanlı döneminde Üsküp Mahalleri incelendiğinde Mustafa Paşa Camii'nin eskiden Balaban Baba Mahallesi veya İne Bey Mahallesi'ne tabi olması gerekmektedir. Tophane Mahallesi ise, Üsküp Kalesi'nin hemen alt tarafında günümüzde Plastik ürünlerin satıldığı Plastičarska olarak bilinen yere yakın bir konumdadır. Bu nedenle burası Mustafa Paşa olarak değil farklı bir yapı şeklinde değerlendirilmelidir.

Yeri

Fatih Sultan Mehmed, II. Belgrad kuşatmasını (1456) yaparken topların bir kısmını Belgrad önlerine götürmüş; bir kısmını ise Üsküp'de döktürmüştür. Bu nedenle Şehrin 1529 yılından sonra burası "*Mahalle-i Tobhâne nâm-ı diğer Ali Menteshelii*" şeklinde anılmaya başlanmıştır¹⁶⁸. Günümüzde Tophane Mahallesi'nin yeri, Nikola Karev Bulvarı üzerinde Plastičarska (Plastikçiler) olarak bilinen yerin arkası ile Kosova Konsolosluğu'nun bulunduğu alandır.

164 Sâlih Âsım Bey, *aynı eser*, s. 31.

165 KVS, s. 191.

166 KVS, 1314/1896, s. 188-189.

167 Ayverdi, *aynı eser*, III, s. 290.

168 Kul, *aynı tez*, s. 95.

Atiyye Hanım Binti Arslan Bey/Debbağ Şahin Medresesi

Adı ve Kurucusu

Üsküp'te vakıf kuran kadın hayırseverler de vardı. Bunlardan biri de 18 Ocak 1907'de Atiyye Hanım'dır. Onun kurduğu vakıf medrese adını, banisinden almaktadır¹⁶⁹. Medresenin yeri, Debbağ Şahin Mahallesi'nde bulunduğu için 1903 yılına ait *Maarif Salnâmesi*'nde Debbağ Medresesi olarak da adlandırıldığı görülmektedir¹⁷⁰.

Yeri

Vakfiyesine göre; Debbağ Şahin Mahallesi sakinlerden olan Atiyye Hanım, mahalleye adını vermiş olan Debbağ Şahin Mescidi'nin avlusunda fevkani (iki katlı) olarak inşa ettirdiği mülkünü vakfetmiş; buranın alt katını fırın, üst katını ise medrese olarak inşa ettirmiştir¹⁷¹. O dönemde medresenin olduğu yere yakın alanda Serova Çay'ı vardı. Buna bağlı olarak Debbağlara ait birçok iş yeri bu alanda idi. Bu yüzden o bölgeye Debbağ Şahin; daha sonra Tabak Şahin Mahallesi denilmiştir. Günümüzde bu yer, Yahya Paşa Camii'nden Çayır'a doğru giderken Cvetan Dimov Caddesi'nin devamı niteliğindeki Liria İlköğretim Okulu'nun karşısındaki alanda olmalıdır (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2: Debbağ Şahin Medresesi'nin tahmini olarak bulunduğu alan
(Foto: Ertan EMİN).

169 VGMA, *Defter*, no. 991/76, sayfa no. 59.

170 SNMU 1321/1903, İstanbul 1321/1903, s.635.

171 VGMA, *Defter*, no. 991/76, sayfa no. 59.

Müdürrisleri/Eğitim-Öğretim

Müdürris Hasan Fehmi Efendi, İstanbul'da icazet aldıktan sonra ilk görev yeri Atiyye Hanım binti Arslan Bey Medresesi'ne M. 1898 yılında göreve başlamıştır¹⁷². Atiyye Hanım'ın vakfiyesi ise 3 Zilhicce 1324/18 Ocak 1907 senesinde tasdiklenmiştir. Şu hâlde medresede eğitimin M. 1898; vakfın kuruluş tarihinin 1907 yılı olması göz önüne alınırsa vakıf tescilinden önce böyle bir yapılanmanın organize edilerek daha sonra vakıf olarak tescil ettirildiği anlaşılmaktadır.

Hasan Fehmi Efendi

Bu medresenin şu an için tek bilinen müdürrisidir. Bu kişi, Yahya Paşa Medresesi kısmında detaylı olarak anlatıldığı için burada tekrara düşmemek açısından işlenmemiştir.

Lonca Medresesi

Adı ve Kurucusu

Lonca kavramı, Osmanlılar döneminde söz sahibi esnaflar, kethüda ve yiğitbaşı bir araya gelerek esnaf sorunlarının görüşülmesi ve bunların kendi arasındaki sorunların kadiya gitmeden çözüme ulaştırılması amacıyla toplanıp görüştükleri yer anlamında kullanılan bir tabirdir¹⁷³. Arşivdeki belgelerde isminin Lonca Medresesi, diğer bir adının ise Üveyik Baba Tekkesi olduğu müdürrisi Hacı Kemâl Efendi tarafından 9 Ekim 1904 tarihinde Rumeli Vilayeti Müfettişliğine hitaben yazdığı dilekçeden anlaşılmaktadır. Lonca ismi, bulunduğu yerden dolayı buraya verilmiş olmalıdır. Banisi belli olmamakla birlikte esnaf teşkilatına mensup kişiler tarafından ortaklaşa yaptırılmış olması muhtemeldir.

Yeri

Günümüzde Üsküp'te Bit Pazarı ve çevresinden başlayıp Taşköprü'ye kadar olan alanda yani Osmanlı Çarşısı'nda belirli esnaf gruplarına ait iş yerleri ve dükkânlar bulunuyordu. 28 Ağustos 1900 tarihine ait bir belgede, "*Beledî emlakından Lonca'da vakı' olan Semerci dükkânında*" yapılan bir keşifle buranın tamirine izin verilmesi¹⁷⁴ ifadesi, Lonca denilen bölgenin kısmen de olsa yeri hakkında malumat vermektedir. Bu nedenle yönetim binasının çarşının girişinde olduğu düşünülmektedir. Zira günümüzde de Bit Pazarı'nın yönetim kısmı burada bulunmaktadır.

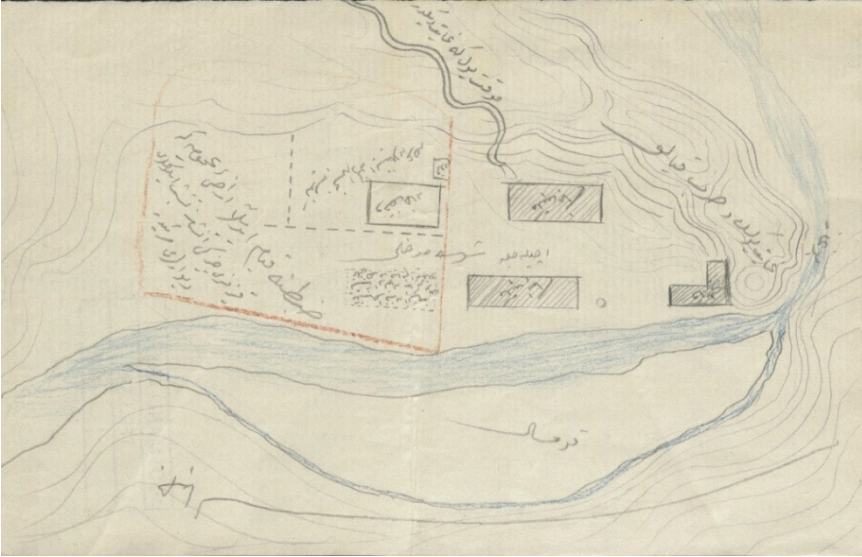
172 MŞH. SAİD. 236/17.

173 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1951, s. 369-370.

174 BOA, YB.021, no. 107/136.

Rumeli Vilayeti Müfettişliğine, vakfın sınırlarına tecavüz edildiği gerekçesiyle şikâyette bulunan Lonca Tekkesi Şeyhi ve Müderrisi Kemal Efendi tarafından, vakıf sınırlarını belirlemek amacıyla etrafına duvar ördürülmek istenmiştir. Fakat Sanayi Komisyonu Reisi Mektupçu Bey ile azalarından İbrahim ve Hasan efendiler ile dönemin maarif müdürü, duruma itiraz ederek bu işlemi belediyeye başvurarak durdurmuşlardır. Bu hukuksuz davranışın araştırılması için 17 Haziran 1905'te dönemin valisi, Kemal Efendi'den araziye dair bir kroki çizerek olayın mahiyetini detaylıca anlatmasını istemiştir (Belge 4.1). Fakat sorun çözülme ulaşamamış ve mahkemeye sevk edilmiştir¹⁷⁵.

Üsküp Sanayi Mektebi'nin eskiden Karşiyaka denilen mevkide olup günümüzde Şehir Parkı'nın bulunduğu yerde olduğu bilinmektedir¹⁷⁶. Bu iki kurum arasındaki sorun, sınır davası olduğuna göre Lonca Medresesi de Sanayi Mektebi'nin bitişiğinde olmalıdır. Krokiye göre de "Cibal" denilen yer, günümüzdeki Vodno Dağı'nı, akarsu olarak gösterilen yer de Vardar Nehri'ni ifade ediyor olmalıdır. Buradan hareketle medresenin yeri, günümüzde Üsküp Şehir Parkı ile Todor Proeski Arena Stadyumu'nun bulunduğu alanların arasında olmalıdır.

Belge 4.1: Lonca Vakfına ait kroki (Kaynak: BOA).

175 BOA, TFR. I. ŞKT, no. 67/6603/2-3-4

176 Alper Gönül, "Erken Dönem Osmanlı Kentlerinden Bursa ve Üsküp'ün Kentsel ve Mimari Gelişiminin 14. Yüzyıldan Günümüze Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi", (Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2017, s. 61-62.

Vakfiyesi

Lonca Vakfına ait herhangi bir vakfiye şu an için bulunamamıştır. Müderrisin yazdığı dilekçede, Üsküp'ün Kaplan Köyü'nde bulunan Ilıca olarak bilinen yerde vakıf binası, vakfa ait boş arsa, mektep, medrese, fırın, gibi vakıf mallarının bulunduğu, Üsküp Ilıca'da Sanayi Mektebi adına yapılan bir hane inşası ile vakıf bahçesine tecavüz edildiğini bildirilmiştir¹⁷⁷.

Osmanlılar döneminde bir tekkenin aynı zamanda medrese olarak da kullanılması nadir görülen durumlardandır. Örneğin; 1909 yılında aynı yerde müderris olan üç kardeşin (Zeynelabidin, Rifat ve Ahmet Ziya efendilerin) kurmuş oldukları İslah-ı Medaris-i İslamiye Medresesi'nde de böyle bir durum söz konusu olmuştur¹⁷⁸. Bu bağlamda Üsküp'te olan Lonca Medresesi'nde de bu geleneğin devam ettirildiği söylenebilir.

Fotoğraf 3: Günümüzde Lonca Medresesi'nin tahminen bulunduğu alan (Foto: Ertan EMİN).

Müderrisleri/Eğitim-Öğretim

Kemal Efendi

Arşiv belgelerinde ismi, Lonca Tekkesi Şeyhi ve Müderrisi olarak geçmektedir¹⁷⁹. Bunun dışında verdiği dersler, aldığı ücret gibi herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

177 BOA, TFR. I. ŞKT. no. 53/5203.

178 Caner Arabacı, "İslah-ı Medaris-i İslamiye Medresesi", *Konya Ansiklopedisi*, IV, Konya 2012, s. 303.

179 BOA, TFR. I. ŞKT, no. 67/6603/2-3-4.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Balkanlardaki fetih hareketlerini hızlandırmasıyla birlikte Dubrovnik, Dimetoka, Gümölcine, Makedonya, Bulgaristan, Güney Sırbistan gibi birçok şehri fethederek burada hakimiyet kurmuştur. Üsküp de bu fetihler neticesinde 1392'de Osmanlı topraklarına katılmıştır. Burada bir Türk şehri kurmak adına devlet, fetihle rol üstlenmiş bazı ailelere topraklar temlik etmiş; ardından vakıflar kurdurarak cami, mescit, han, hamam, kervansaray, mektep, medrese gibi çeşitli kurum ve kuruluşlar inşa ettirmiştir. Başlangıçta zengin vakıflar; padişah, paşa ve bey gibi kişiler tarafından kurulmuş; XVII. yüzyıldan sonra hayırsever kişilerin kurdukları vakıf sayısı hızla artmıştır.

Üsküp'ün en eski vakıfları Gazi İsa Bey, Gazi İshak Bey ve Paşa Yiğit Bey'in vakıfları olarak kabul edilir. Bunlar şehrin en zengin vakıfları olmaları sebebiyle Üsküp şehir merkezinde ve az gelişmiş olan merkeze yakın köylerde eserler inşa edilerek hem nüfusun artması hem de oradaki insanlar istihdam edilerek bölgenin kalkınması amaçlanmıştır.

Üsküp'teki bu hayır eserlerinin, şehrin sosyoekonomik gelişiminin yanı sıra eğitim hayatına önemli katkılarının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Üsküp şehir merkezinde devlet yönetiminde rol oynayan kişilerin kurduğu vakıflar aracılığıyla dokuz; varlıklı kişilerin açtıkları 13 medrese ile birlikte toplam 21 medrese inşa ettirildiği ve burada aktif olarak faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir.

Üsküp medreselerinde İbn Kemalpaşazâde ve Taşköprülüzâde gibi Osmanlıda meşhur âlimlerin müderrislik yaptığı görülmüştür. Yine aynı medreselerde yetişen âlimlerin başta İstanbul olmak üzere birçok vilayette müftülük, müderrislik gibi önemli görevler aldıkları görülmüştür. Bu bağlamda Üsküp medreseleri ile Osmanlıya tabi Saraybosna, Edirne, Bursa ve Konya gibi yerlerin eğitim yapısı, müfredat, medreselerin fiziki yapısının büyük oranda benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir.

Medreseler, işleyişin devamlılığı ve fiziken ayakta kalması için vakıf mütevellileri tarafından sürekli denetlenir ve bakımları düzenli olarak yaptırılırdı. Fakat elde olmayan bazı durumlarda bu hayır eserlerinin yok olmasına engel olunmadığı görülmektedir. Örneğin Avusturya ordusunun 1689 yılında Üsküp'ü işgal etmesi sonucunda pek çok cami, mescit, çarşı, mektep ve medrese gibi eserlerin yıkıldığı veya tahrip edilerek yok olmaya mahkûm edildiği bilinmektedir. Bunun dışında Üsküp'te meydana gelen savaşlar, büyük zelzeleler sonucunda da Osmanlı eserleri yıkılmıştır. Özellikle son dönemde yıkıcı etkisi büyük olan 1963 depreminde kalan birçok eser hasar görmüştür. Üsküp medreselerinin hiçbiri günümüze intikal etmemiştir. XX. yüzyılın son çeyreğinde medrese geleneğini

yaşatmak adına İsa Bey Medresesi adında bir yapı, 1984 yılında Üsküp'ün Kondova Köyü'nde yeniden kurulmuş ve eğitim faaliyetlerine başlamıştır.

Sonuç olarak Osmanlı devrinde Üsküp, İslam Medeniyeti ve Türk kültürünün hâkim olduğu bir şehir haline gelmişti. Bu durumda medreselerin insan yetiştiren eğitim kurumları olarak rolleri büyüktür. Ama aynı zamanda birlikte yaşamak kültürünün de en canlı görüldüğü bir şehirdir. Farklı köken ve kültürden insanlar yan yana ve bir barış havzası oluşturarak yaşayabilmişlerdir. Anlayış olarak gerçekleştirilen Osmanlı barışını medreselerin beslediği vurgulanabilir. Fakat savaş ve Osmanlı'nın çekildiği dönemlerde birlikte yaşama ortamının zehirlendiği görülmüştür. Bu durum en çok medrese ve cami varlığına zarar vermiştir. 230 camiden 20 cami kalmış; 21 medrese varken hiç medrese günümüze gelmemiştir. Araştırma, bu yönü ile Üsküp kültür tarihini anlamada yararlanılabilecek malzeme sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

A. {DVNSRSK. d.}, no. 205; AE. SABH. I., no. 196/13139; AE. SAMD. III., no. 32/3095; AE. SMMD. IV., no. 39/4427; AE. SSLM. III., no. 247/14333; BEO., no. 1178/88297; 2942/220582; 3404/255249; C. MF., no. 21/1029; 95/4742; 116/5777; DH. MUİ., no. 153/34; 153/45; DH. SAİD. d., no. 29/44; 137/152; EV. BKB., no. 168/168; EV. d., no. 14170; 15499; 15821; 16853; 18455; EV. EMH., no. 178/61; EV. MKT. CHT., no. 519/82; 613/2; 615/248; 615/249; 627/164; EV. MKT., no. 1200/298; 1238/182; 1311/2B; 2109/30; 2911/14; 3055/211; EV. ZMT., no. 54/34; İ. EV., no. 37/36; 42/19; İ. ŞD., no. 91/5417; İE. EV., no.; 50/5595; 50/5559; 3766; İE. TCT., no. 12/1384; 24/2522; MF. İBT., no. 323/24; MF. MKT., 892/66; ŞD., no. 167/36; TFR. I. KV., no. 9/869; 188/18176; TFR. I. ŞKT, no. 53/5203; 64/6316; TS. MA. d., no. 9421; TS. MA. e., no. 824/20; TT.TTd., no. 232; YB 021., no. 63/104; 76/157; 87/416; 88/485; 107/136.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı

TK.GM., TKG. KK. TT.d., no. 190.

T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Atiyye Hanım binti Arslan Bey Vakfiyesi, VGMA, Defter, no. 991/76, s. 59.

el-Hac Mehmed Ali Bey ibn-i el-Hac Hasan Bey Vakfiyesi, Defter, no. 988, s. 142, sıra 56.

İshak Bey b. İsa Bey Vakfiyesi, Defter, no. 632, s. 424, sıra 194.

Mustafa Paşa Vakfiyesi, Defter, no. 632/203, s. 462-467.

Yahya Paşa bin Abdülhay Vakfiyesi, *Defter*, no. 629, s. 415, sıra 332.

VGMA, *Defter*, no. 171/101; 4618/17.

VGMA, *Hurufat*, no. 1185; 1206.

İSAM Meşihat Arşivi

USAD 1808_01/MŞH. SAİD. 135/4/1.

USAD 5626_01/MŞH. SAİD. 248/36/01.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Arslan Hasan Fehmi Efendi Sicil Dosyası.

Salnameler

KVSR 1311 (1893), Üsküp Matbaa-i Vilâyet, ss.1-239.

KVSR 1314 (1896), Üsküp Matbaa-i Vilâyet, ss.1-753.

MNSU 1321 (1903) Matbaa-i Âmire, ss.1-740.

Kitap, Makale ve Tezler

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, III, Millî Gazete Yayınları, İstanbul 1980.

ARABACI, Caner, "İslah-ı Medaris-i İslamiye Medresesi", *Konya Ansiklopedisi*, IV, Konya 2012, s. 303-305.

ARUÇI, Muhammet, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya/2000)*, IRCICA, İstanbul 2002, s. 181-198.

ASANİ, Eljesa, "Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi", (Uludağ Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2010.

Aşıkpaşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (haz. Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., İstanbul 2003.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, III, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2000.

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Coşkun Üçok), Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin 1992.

BAKİ, Süleyman, "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler", *Balkanlar ve İslâm*, II, İstanbul 2020, s. 269-292.

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2005.

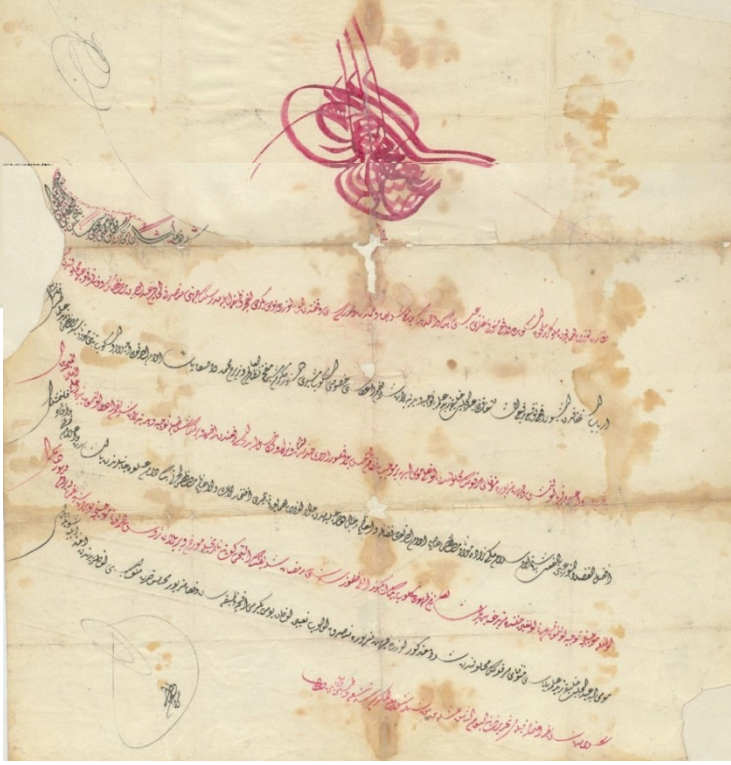
BEYATLI, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1986.

DEDE, Mevlüt, "Üsküp Vakıfları -Bir Sosyal Tarih İncelemesi-", (Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

- Edirneli Mehmed Mecdî, *Hadâiku'ş-Şekâik (Terceme-i Şekâik)*, Dar ut-Tıbaat ül-Amire, İstanbul 1269.
- ELEZOVIĆ, Gliša, "Skopski Isakovići i Paşayigit Beg", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, XI/5 (1932), s. 159-168.
- ELEZOVIĆ, Gliša, "Turski Spomenici u Skoplju", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, I/1 (1925), s.136-176.
- EMECEN, Feridun, "İshak Bey", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 524-525.
- EMECEN, Feridun, "Kosova Savaşları", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 221-224.
- EMECEN, Feridun, "Selim I", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 407-414.
- EMİN, Ertan, "Üsküplü Hasan Fehmi Efendi", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, VII/1 (2023), s. 1-11.
- Evlıya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, (haz. Y. Dağlı- S. Ali Kahraman-İ.Sezgin), Şefik Matbaası, İstanbul 2001.
- EYİCE, Semavi, "Hüseyin Şah Camii ve Türbesi", *DİA*, İstanbul 1999, s. 12-13.
- FURAT, Ahmet Suphi, "Üsküp Medresesi'nde Hocalık Yapmış Osmanlı Âlimleri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (1998), s. 89-94.
- Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, II-IV, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar vd), Kayseri 1997.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı (Vakıflar-Mülkler-Mukataalar)*, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.
- GÖNÜL, Alper, "Erken Dönem Osmanlı Kentlerinden Bursa ve Üsküp'ün Kentsel ve Mimari Gelişiminin 14. Yüzyıldan Günümüze Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi", (Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2017.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1988.
- HIZLI, Mefail, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", *Balkanlar ve İslâm*, II, İstanbul 2020, s. 253-268.
- İBRAHİMĞİL, Mehmet Zeki, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Edirne 2014, s. 159-180.
- İBRAHİMĞİL, Mehmet Zeki, "Sultan Murad Külliyesi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 509-511.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 327-333.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Sarıgörez Nûreddin Efendi", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 151-152.
- JAHYAİ, Meral, "Son dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", (Trakya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2017.
- KALLEK, Cengiz, "Ukıyye", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 67-70.
- KİEL, Machiel, "Karlı-İli", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 499-502.
- KOMİSYON, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010.
- KUL, Eyüp, "XVII. Yüzyılda Üsküp Şehri", (Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2013.

- KUMBARACI BOGOYEVİÇ, Lidiya, *Üsküp'te Osmanlı Mimarî Eserleri*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2008.
- Mehmed SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmanî*, III, (haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ* (Osmanlı Tarihi 1288-1485), (yay. haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- NAKİÇEVİĆ, Omer, "Mjesto Gazi Husrev-Begove Medrese u Sistemu Osmansko-Turskog Školstva i Sistem Školstva u Osmanskoj Turskoj", *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, Knjiga IX-X, Sarajevo 1983, sf. 241-262.
- NAKİÇEVİĆ, Omer, *Arapsko-İslamske Znanosti i Glavne Škole od XV do XVII Vijeka* (Sarajevo, Mostar, Prusac), Gazi Husrev-begova Biblioteka, Sarajevo 1988.
- NAMLI, Ali, "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, 102-106.
- Nazif Hoca, "Üsküb", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XIII, İstanbul 1979, s. 122-127.
- Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletî's-şakâ'ik*, I, (haz. Suat Donuk), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZER, Mustafa, "Karlı-İli Beyi Mehmed Bey Külliyesi", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 502-503.
- ÖZER, Mustafa, *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV-XIX. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 2006.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.
- PELİDİJA, Enes-Feridun EMECEN, "İsâ Bey", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 475-476.
- Sâlih Âsım Bey, *Üsküp Târîhi ve Civârı*, (Sad. Süleyman Baki), Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2004.
- SOFTİĆ, Smail, "Muslimanske Starine u Skoplju", *İzvještaj Državna Merdesa Kralja Aleksandra u Skoplju*, Skopje 1933-34, s. 55-98.
- TAMAÇ, Büşra, "Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)", (Uludağ Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2020.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (haz. Muhammet Hekimoğlu), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- TELLİ, Hasan, "Osmanlı Dönemi Üsküp Vakıfları", (Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.
- TURAN, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *DİA*, XXV, Ankara 2022, s. 238-240.
- Uşşâkizâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, (haz. Ramazan Ekinci), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017.
- YÜKSEL, İ. Aydın, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, V, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1983.

EKLER

EK 1: Üsküp'teki Gazi İshak Bey ve Ahmed Bey Camii ve İmareti Vakfı'nın müderrislik cihetine mutasarrıf Mustafa oğlu el-Hâc Abdullah'ın vefatı üzerine vazifenin oğlu Abdülcelil Halife'ye tevcih edildiğine dair 21 Kasım 1843 tarihli berat sureti (BOA, YB.021, no. 63/104).

XIX. ASIRDA MAKEDONYA'DA OHRİ KAYMAKAMI ŞERİF AHMED BEY MEDRESESİ

Mumin Omerov

Dr., Kuzey Makedonya Üsküp İslami Bilimler Fakültesi

Giriş

Ohri, Manastır'ın 70 km batısında ve Arnavutluk sınırına yakın bir konumda yer alır. Şehir, Başkent Üsküp'e 180 km uzaklıkta bulunmaktadır. Mezkûr beldenin ismi Makedonca ve Slav dillerinde Ohrid, Osmanlı ve günümüz Türkçesinde Ohri olarak geçer. Kent kendisiyle aynı ismi taşıyan Ohri gölü kenarında ve tepenin eteklerine yayılmıştır. Zikredilen bölgeyi her devirde önemli kılan Ohri gölü ve Via Egnatia yolu olmuştur. Bu yol Adriyatik'ten başlar Ohri üzerinden Selanik'e oradan da İstanbul'a ulaşır. Bu güzergâh gerek ticari gerekse askerî gayelerle çokça tercih edilmiştir. Ohri stratejik konumu nedeniyle erken dönemde ve Osmanlı yönetimi boyunca güncel pozisyonunu muhafaza etmiştir. Günümüzde şehir hem Makedonya'nın hem de Balkanlar'ın en önemli turizm merkezlerinin başında gelmektedir.

Ohri'nin hangi yılda ve kim tarafından fethedildiği konusunda kaynaklarda muhtelif bilgiler vardır. Uzunçarşılı eserinde burasının 1385 yılında Osmanlı egemenliğine girdiğini ifade etmiş, ancak kim tarafından fethedildiğini belirtmemiştir.¹ Fethin tarihi konusunda Uzunçarşılı ile hem fikir olan Kihtir, kentnin I. Murad döneminde 1385 yılında Çandarlı Halil Paşa tarafından fethedildiğini

1 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, haz, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, İstanbul :Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 2001, 8: 327; Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Â'lâm*, İstanbul: Mehran Matbaası, 1891, 2:1066; Muhammed Aruçi, "Ohri", *DİA, İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, 33: 330-333 ; Mumin Omerov, XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları, Bursa :Emin Yayınları 2023:57.

kaydetmiştir.² Bir diğer kaynakta 1385 yılında mezkûr şehrin Osmanlı vasalı olan Prilepe Prensi Kraljevic Marko yönetiminde olduğu, onun 1395 yılında Rovin savaşında ölmesinin ardından şehrin Osmanlı idaresine dâhil olduğu zikredilmiştir.³

Şehrin Osmanlı idaresine girmesine müteakip Makedonya'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi Anadolu'dan getirilen Türk aileleri iskân ettirilmiştir. Türklerin buraya yerleşmesi akabinde şehirde yeni bir yapılanma ve yeni bir düzen başlamıştır. Ohri'de ilk olarak daha önce kilise olan iki eser camiye çevrilmiştir. Bunlardan biri 1065 yılında inşa edilen Ayasofya kilisesi camiye çevrilmiş ve Fethiye Camii olarak adlandırılmıştır. Diğer yapı da Aziz Kliment Kilisesi'nin harabeleri üzerine inşa edilmiş İmaret Fatih Camii'dir.⁴ Mezkûr şehirde dini yapıların yanı sıra ilmi faaliyetlerde hız kazanmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nin Balkan stratejisi içerisinde askeri, siyasi ve iktisadi hayatın önemli bir yeri olmuş, ilmî ve kültürel çalışmalar da her dönem güncelliğini muhafaza etmiştir. İlmî faaliyetlerin aksamadan devam etmesi adına camiler, mektep ve medreseler inşa edilmiştir. Vâkıflar, tesis ettikleri medrese ve diğer yapılarda pek çok ilim adamı yetişmesinde başat rol oynamıştır. Vakıf mefkûresiyle inşa edilen medreselerdeki başta müderrislerin maaşları olmak üzere talebelerin ibâte ve îâşe ihtiyaçlarını da finanse etmişlerdir. Vakıf bânileri, inşa ettirdikleri medreselerin giderlerini karşılamak amacıyla sahip oldukları pek çok menkul ve gayrimenkulü vakfetmişlerdir. Medreseler, muhkem bir düzen üzerine kurulan vakıf sisteminde ek gelirlere ihtiyaç duymadan asırlarca ayakta kalmış ve yüzlerce ilim adamının yetiştilmesinde mihenk taşı olmuştur.

Makedonya'nın her kazasında olduğu gibi Ohri şehrinde ilim alanında planlı ve sistematik olarak hızlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Şehirde kısa bir zaman diliminde ilmi yapıların faal olduğunu çeşitli kayıtlarda görmek mümkündür. Medreselerin sayısı ve isimleriyle alakalı ilk bilgilere Osmanlı döneminin meşhur seyyahı Evliya Çelebi'nin eserinde rastlanmaktadır.

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi'nde* Ohri'de 4 medresenin aktif olduğunu zikretmiştir. Bunlar, Ohrizâde Medresesi, Eski Siyavuş Paşa Medresesi, Hamza Bey

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1: 195; Omerov, XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları:57-58.

3 Tuğrul Kihitir, *Balkanlar'ın Osmanlı Tarihi 1352-1913*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015: 40-41; Omerov, XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları: 57-58.

4 Aruçi, Ohri:330-333; Omerov, XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları: 57-58.

5 Omerov, XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları: 57-58.

Medresesi ve Süleyman Han Tekye Medresesi'dir.⁶ Sonraki dönemlerde Ohri'de vakıflar tarafından, Hızır Çavuş, Faik Bey, Hamza Çavuş, Şerif Ahmed Bey Medresesi, Zeynelabidin Paşa Medresesi ve Ali Paşa Medresesi inşa edilmiştir.⁷ Ohri şehrinde Osmanlı idaresi boyunca muhtelif dönemlerde 10 medresede eğitim yapıldığı görülmektedir. Bahsi geçen medreselerden bu çalışmada sadece Şerif Ahmed Bey Medresesi ele alınacaktır.

Şerif Ahmet Bey Medresesi

Ohri Kaymakamı Şerif Ahmed Bey hakkında kaynaklarda geniş malumat bulunmamıştır. Vâkîf, vakfiyede kendisinin görevini, babasının ismini ve statüsünü açıklamıştır. O kendini vakfiyede Mahmut Paşa'nın oğlu ve Ohri Kaymakamı olarak tanıtmıştır.⁸ Hayırsever bir şahsiyet olan vâkîf, önce Ohri'de 1846 senesinde bir vakıf tesis etmiş daha sonra 1849 yılında Manastır'da ikinci bir vakıf kurmuştur. Ohri sancağında kurduğu vakıfta kendini Ohri kaymakamı olarak tanıtırken Manastır Vilayeti'nde tesis ettiği vakıfa ise sâbık Ohri kaymakamı olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla vakfın kuruluşundan yaklaşık üç sene sonra Ohri'deki kaymakamlık vazifesi sona ermiş ve muhtemelen Manastır vilayetine yerleşmiştir. Vakfiyeler haricinde Osmanlı Devlet arşivinde Şerif Bey'le ilgili 15 civarında muhtelif bilgiler içeren belgeler mevcuttur. Bunlar arasında Şerif Bey'le ilgili en dikkat çeken belge onun vefat ettiğiyle alakalı olanıdır. Vesikada Manastır sancağının öşrü Şerif Bey'in uhedisinde olduğu ve kendisinin vefat ettiği beyan edilmiştir. Onun vefat akabinde yapılan hesaplamada Manastır Sancağı öşür vergisinden Şerif Bey'de kalan dokuz yük 26.932 kuruş ve diğer hesaplarda kalan iki yük 58.753 kuruşun tazmin edilmesi için başvuru yapılmıştır.⁹ Bu veriler onun vefat ettiğinin en açık nişanesi olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda kaymakamlık haricinde muhtelif vazifelerinin olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰

Bu çalışmada Şerif Bey'in çeşitli konularda isiminin geçti diğer vesiklardan bahsedilmeyeceği gibi Manastır vilayetinde tesis ettiği vakfın da ayıntısına girilmeyecektir. Fakat Manastır'daki vakfını bir kaç kelimeyle özetlemek gerekirse

6 Semavi Eyice, Ohri'nin Türk Devrine Ait Eserleri, Ankara :Vakıflar Dergisi, 1964, 4: 139-144.

7 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, 8: 326-329; Omerov, XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları: 57-58; Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "XV-XIX. Yüzyılda Makedonya Medreseleri", Uluslararası Meddah Medresesi Sempozyumu 7-8 Kasım, Üsküp 2023:25.

8 Ekrem Hakkı Ayverdi'nin *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Yugoslavya)*, İstanbul: Bilmen Basımevi, 3: 144.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MKT.UM:140.15.

10 BOA, MVL, 136, 70; BAO, A.MKT.UM: 158, 87.

Ohri'de tesis ettiği vakıftan üç sene sonra Manastır'da vakıf banisi, cami, mektep ve medrese inşa ettirmiştir.¹¹ Bu yapıların giderlerini finanse etmek adına ise iki değirmen vakfetmiştir. Lakin Manastır'daki vakfın gelirleri Ohri'deki vakfa kıyasla daha küçük bir bütçeye sahip olduğu görülmektedir.

Vakıf kurucusu, vakfiyede vakıf ettiği mülkeri ayrıntılı bir şekilde tarif etmiştir. Aynı zamanda vakfiyede yaptırdığı medresenin fiziki özellikleri hakkında da teferruatlı bilgi vermiştir. belgede medresenin Hacı Hamza Mahallesi'nde bulunduğu belirtmiştir. Günümüzde mahalle isimleri değişmiş olsa da Hacı Hamza Bey Camisi'nin bahsi geçen mahallede bulunduğunu, camilerle mahalle isimlerinin aynı olduğu başka misallerle kıyaslayarak söyleyebiliriz. Halihazırda bu mahallenin ismi Gotse Delcev Mahallesi hemen yanı başına ise Abbas Emin Mahallesi olarak Ohri belediyesine kayıtlıdır. Netice itibarıyla günümüzde ibadete açık olan Hacı Hamza Bey Camisi'nin bulunduğu mahallin Şerif Bey medresesinin kurulduğu bölge olduğu söylenebilir.

Medresenin civarında yer alan yapılarla ilgili bilgilere de vakfiyede detaylı olarak yer verilmiştir. Şerif Bey'in vakıf dükkânları, Çelebi Mehmet Ağa'nın evi, Arap Said evi ve ana yol ile sınırlı ve etrafı taş duvarla çevrili arsasının içerisine müesseseyi yaptırmıştır. Medresenin, sekiz öğrenci hücre, bir müderris hücre, bir imarethane, bir çeşme, bir şadırvan ve bir miktarda avlusu olduğu belirtilmiştir. Şerif Ahmed Bey Medresesi'nin de mimari özellikleri, klasik Osmanlı medrese şeması olarak kabul edebileceğimiz avlu çevresinde gelişen, revak ve oda dizileriyle biçimlenen plan düzenin tipik bir örneğini sergilemektedir.

Ayrıca medresede eğitim gören talebelerin sabah ve akşam yemek ihtiyaçları için vakıf bir imarethane de inşa ettirmiştir. Fakat öğrencilere verilen yemekler hakkında vakfiyede kısıtlı malumat bulunmaktadır. vâkıf 14'ü öğrencilere birer tane olmak kaydıyla her gün 64 ekmeğin pişirilmesini kalanın ise Ohri'nin fakirlerine dağıtılması için bir kişinin görevlendirilmesini şart koşturmuştur. Dolayısıyla her ne kadar vakıf öğrenci sayısını net olarak belirtmese de talebelere birer ekme verilmesine bakılırsa, medresede 14 öğrencinin eğitim gördüğü söylenebilir.¹² Ayrıca medrese sekiz öğrenci odası bir de müderris odası olduğu masaya yatırıldığında Osmanlı klasik döneminde olduğu gibi talebelerin ikişer kişi bir odada kaldığı anlaşılmaktadır.

vakfın kuruluşundan yaklaşık 60 yıl sonra 1321/1903 yılı salnamesinde Şerif Ahmed Bey Medresesi'nde 70 talebenin eğitim gördüğü kaydedilmiştir. Yukarıda

11 Kuzey Makedonya Devlet Arşivi: 25 Numaralı Vakfiye.

12 BOA, Cevdet, Evkafı, 540 27269-01-01; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 581/2, Sayfa 380-383, Sıra 282; Omerov, XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları: 340.

vakfiyeye dayanarak 14 öğrencinin bulunduğundan bahsedilmişti. Kuvvetle ihtimal ki bazı şartların değişmesine binaen medresede kapasitesinden fazla öğrenci okutulmuştur. Bahsi geçen salnamede verilen bilgiler dikkate alındığında bölgede Şerif Ahmed Bey Medresesi hariç bir de Ali Bey Medresesi'nin de aktif olduğu beyan edilmekte ve bunlardan başka bir medresenin ismi geçmemektedir. Sonuç olarak, Balkanlar'da yaşanan savaşlar, kargaşalar, göçler ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle bazı medreseler kapanmış dolayısıyla da aktif olan medreselerde yoğunluk yaşanmıştır.

Medreselerin eğitim-öğretim sisteminin yegâne sorumlusu olan müderrisler hakkında da kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. Şerif Bey Medresesi'nde müderrislik görevi ifa eden bazı müderrislerin isimlerine salname ve sözleşme kayıtlarında rastlanmaktadır. Şerif Ahmed Bey Medresesi'nde 1321/1903 yılı salnamesinde Mustafa Efendi isminde bir kişinin müderrislik görevini ifa ettiği zikredilmiştir.¹³ Bir diğer şahsi belgede Osman Bey, 1900 senesinde vakıf Medresesi'nde Abdurrahman Mustafa isimli bir şahsın müderrislik yaptığını belirtmiştir. Osman Bey'de 1900 senesinde mezun olduğu kurumda müderris olarak çalıştığını da hassaten beyan etmiştir. Osman Bey'in bilgi verdiği sözleşme 1910 yılında kayıt altına alınmıştır.

Vâkıf, pek çok konu da detaylı bilgi verdiği vakfiyesinde tayin müderrisin maaşını da beyan etmiştir. İnşa ettiği medresede görev yapan müderrise senelik 4.000 kuruş verilmesini şart koşturmuştur. Ulaştığımız vakfiyelerden elde ettiğimiz verilere göre halihazırda Makedonya sınırları dahilinde yer alan XIX. Yüzyılda kurulan vakıflar arasında müderrislere en yüksek mikatarda maaş veren vakıf Şerif Bey vakfıdır. Bu vakfı, Kratova'da vakıf tesis eden Kuruşçuzade Ahmed Naib Efend'nin vakfı takip etmektedir. Ahmed Efendi atadığı müderrise 1.500 kuruş ücret tahsis etmiştir. Diğer vakıfların müderrislere verdikleri ücretlerin yukarıda zikredilen rakamların altında olduğu gözlemlenmiştir.

Şerif Ahmed Bey Medreseden İcazet Alan Talebeler

1262/1846 yılında eğitim-öğretime başlayan Şerif Ahmed Bey Medresesi'nin sonraki dönemlerde faal olduğunu gösteren muhtelif kayıtlar bulunmaktadır. Arşiv belgeleri ve salnamelerin yanı sıra bu medreseden icazet alan talebelerde çeşitli vesikalarda medresenin ismini alenen belirtmeleri sayesinde gerek medrese hakkında gerekse burada eğitim gören öğrenciler hakkında teferruatlı malumata ulaşılmaktadır. Zikredilen kurumdan diploma alan talebelere bir kısmı şu

13 *Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye 1312/1895*, : 669.

alanlarda çalışmıştır: imamlık, hatiplik, din dersleri öğretmenliği, müderrislik, nüfus memurluğu. İşe kabul edildikten sonra bu şahıslara gerek Osmanlı Devleti din işleri kurumu, gerekse Sırp Hırvat Sloven Krallığı dönemi Ulema Meclisiyle imzaladıkları sözleşmelerde şahısların aile hayatı, medeni hali, bildikleri dillerin seviye durumu, eğitim gördükleri kurumlar, ek iş yapıp yapmadıkları gibi konular sözleşmelerde detaylı olarak belirtilmiştir. Bu vesikalardaki veriler ışığında aşağıdaki belgeler ele alınacaktır.

1869 yılında Ohri'de dünyaya gelen Osman M. Osmanoviç, yaptığı iş sözleşmesinde şahsi ve çalışma hayatı hakkında ayrıntılı malumat vermiştir. 1910 yılında şahsın verdirdiği bilgilerde; kendisinin bekâr olduğunu, Türkçe ve Arapça dillerinde konuşup yazdığını, Sırpça dilini ise sadece konuşabildiğini belirtmiştir. Mezun olduğu kurumun ise Ohri Medresesi olduğunu zikretmiştir. Lakin Osman Bey çalıştığı kurumla alakalı bilgi verirken, Şerif Ahmed Bey Medresesini zikretmiştir. Ayrıca Osman Bey, Abdurrahman Mustafa'nın yerine 1900 senesinde tayin olduğunu da hassaten ifade etmiştir. O, vesikada detaylı malumat sunması sayesinde, ondan önce müessesede kimin görev ifa ettiğini ismen de öğreniyoruz. Lakin kayıтта Abdurrahman Bey'in bu kurumda kaç yıl müderrislik yaptığıyla ilgili veri mevcut değildir. Osman Bey'in 1895 senesinden itibaren Ali Paşa Camii'nde imam ve hatip olarak vazife yaptığını belirtmiştir. Onun imamlık vazifesini sürdürdüğü esnada 16 yaşında olduğu görülmektedir. O, bir yandan eğitime devam ederken diğer yandan da çalıştığı anlaşılmaktadır.¹⁴ Öte yandan veriler irdelendiğinde Osman Bey'in 31 yaşında müderris olarak tayin edildiği müşahede edilmektedir.

1875 yılında Ohri'de dünyaya gelen Süleyman Salih Emin şahsi bilgilerini sunduğu özel bir belgede kendisinin evli ve dört çocuk sahibi olduğu ve çocuklarından biri 25 biri 15, biri 13 ve en küçüğü ise belgenin yazıldığı esnada 10 yaşında bulunduğu zikretmiştir. Ayrıca dokümanda Süleyman Bey, Türkçe ve Sırpça okuyup-yazdığını ve konuştuğunu belirtmiştir. Şerif Ahmed Bey ve İstanbul'da Hatip Ali Paşa Medresesi'nde eğitim gören Süleyman Bey din dersleri öğretmenliği ve sıbyan mektebi muallimliği yaptığını, hassaten din dersleri öğretmenliğine 1906 senesinde Ömer Ahmed'in yerine tayin edildiğini belirtmiştir. Din dersleri muallimliği yanı sıra Eğitim Bakanlığında 1927 yılından itibaren ilave bir iş olarak görev yaptığını beyan etmiştir. Diğer bir vazifeye de Süleyman Bey vakfında 1933 yılında başlamış ve ondan önce bu görevi ifa eden Ömer Bey'in ise hangi nedenle işinden ayrıldığı açıklanmamıştır. Fakat Süleyman Bey burada hangi pozisyonda görev aldığını ismen beyan etmemiştir. O, kendisi hakkında teferruatlı malumat

14 Kuzey Makedonya İslam Dini Birliği Arşivi, Belge no 2907

verdiği bu belgeyi 1933 yılında kaydettirmiş ve dokümandaki tüm bilgiler incelendiğinde onun o esnada 58 yaşında olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵

1879 yılında Ohri'de dünyaya gelen Emrullah Hayreddin, işe başladığı yıl Üsküp vakıflar müdürlüğüyle imzaladığı sözleşmede gerek çalışma hayatı gerekse ailesiyle ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir. Evli ve 10 ile 6 yaşında iki çocuğu olan Emrullah Bey imamlık, muallimlik ve nüfus memurluğu görevlerini birlikte yaptığını beyan etmiştir. Emrullah, Türkçe ve Arapçayı okuyup yazdığını, Sırpçayı ise sadece okuyabildiğini belirtmiştir. Kendisinin medrese mezunu olduğunu aktarmış, fakat hangi medreseden mezun olduğunu ismen açıklamamış, ancak Şerif Bey Medresesi'nden sertifikasının olduğunu hassaten zikretmiştir. 1900-1910 yılları arasında salnamelerde Ohri'de, Ahmed Şerif Bey ve Ali Bey Medreselerinin aktif olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla bu iki kurumdan birinden icazet aldığı düşünülmektedir. O, 1908 senesinden beri muallimlik yaptığını 1932 senesinde ise Ohri'nin Hacı Durgut Camii'ne imam olarak tayin edildiğini beyan etmiştir. Bahsi geçen camide ondan önce bu vazifeyi Fehim Salimoviç isminde bir kimsenin yürüttüğünü ifade etmiştir.¹⁶ İsmi zikrettiğimiz bu tarihi cami hâlihazırda ibadete açıktır.

1912 yılında Balkan Savaşı akabinde Ohri'de doğan Hüseyin Yahya Feyzovit, diğer görevliler gibi, kendisi hakkında teferruatlı malumat vermiştir. Hüseyin Bey, bekâr, imam, hafız ve Ohri Mektebinden mezun olduğunu beyan etmiştir. Türkçe ve Sırpça bildiğini, Birleşik Ohri Vakfında görev yaptığını kaydettirmiştir. Onun ifa ettiği vazifeyi kendisinden önce Süleyman Salih isminde bir kimsenin sürdürdüğünü ifade etmiştir. Ulema Meclisi kararıyla işe başlama tarihi 2 Kasım 1936 olarak not düşülmüştür.¹⁷ Ayrıca Hüseyin Bey, Şerif Ahmed Bey Medresesi'nde gönüllü olarak çalıştığını belirtmiştir. Fakat medresede hangi sıfatla görev yaptığını izah etmemiştir. Bahsi geçen yıllarda Kuzey Makedonya sınırları içinde üç medresenin aktif olduğu alenen bilinmektedir. Bunlar: Kral Aleksandar Medresesi, İsa Bey Medresesi ve Meddah Medresesidir.

Hüseyin Bey belgede Şerif Ahmed Bey Medresesi'nde çalıştığını belirtirken ismen hangi pozisyonda görev yaptığını beyan etmemesi nedeniyle bu konuda vesikadaki bilgilerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Kuvvetli ihtimalle Hüseyin Bey, Şerif Ahmed Bey Medresesi'nde müderrislik haricinde bir vazifede bulunmuştur. Muhtemelen müderrislik görevini ifa etseydi bunu ismen belirtirdi. Vakıfla ilgili en önemli mevzu bu yılda Şerif Ahmed Bey vakfının aktif olarak hizmetlerine devam etmesi meselesidir. Vakfın Sırp Hırvat Sloven Krallığı

15 KMİDBA, Belge no 2273/35.

16 KMİDBA, Belge no 8562/32

17 KMİDBA, Belge no 12569/36

döneminde gelirlerinin kesilmediği ve hizmetlerine devam ettiğini kesin olarak söyleyebiliriz. Fakat net olmayan mevzu medresede hangi seneye kadar eğitim-öğretim yapıldığı kısmıdır. Arşiv belgelerindeki malumat masaya yatırıldığında medrese eğitime Balkan savaşlarına kadar aralıksız devam ettiğini sarîh olarak bilinir. Fakat Balkan savaşları akabinde medresenin daha kaç yıl eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü kısmı ise bilinmemektedir. Ancak vakfın faal olarak muhtelif hizmetleri 1936 yılına kadar devam ettirdiği Hüseyin Bey şahsi kaydına dayanarak söyleyebiliriz. Ancak 1936 sonrasında Şerif Bey vakfının hizmetlerine hangi yıllara kadar aktif olarak sürdürdüğü kısmı ise meçhuldür. Bu konuda muhtelif dosyalar içerisinde bulunacak yeni belgelerle daha somut bilgilere ulaşıp konunun aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Medreseye Gelir Sağlayan Vakıf Mülkleri

Şerif Ahmed Bey Medresesi'ne ve vakfın sosyal alandaki hizmetlerine gelir sağlayan gayrimenkullerin önemli bir kısmı Ohri şehrinde yer alırken az bir kısmı Manastır Vilayeti ve Resne kazasında bulunmaktadır. Vakfın gayrimenkullerinin sayıları, yerleri ve isimleri hakkında aşağıda kısaca bilgi verilecektir.

Vâkıf, Hacı Hamza Mahallesi'nde medresenin bulunduğu mevkide Şerif Bey'in 5 adet dükkânı, yine aynı mahallede dükkânların karşısında 3 adet dükkânı, Hacı Hamza Camii bitişiğinde 6 adet dükkânı, ana yol kenarında 1 adet dükkân olmak üzere toplamda 15 adet dükkân vakfetmiştir. Kiraya verilen vakıf dükkânlarının tamamı çarşı civarında yer almaktadır.

Hacı Kasım Mahallesi ve Hacı Hamza Bey Mahallesi birbirine oldukça yakın yakın mesafededir. Bu iki mahallenin en önemli özelliği çarşı merkezinde yer almalarıdır. Çarşı etrafında bulunan dükkânlar vakfa, mahalle aralarındakilere nazaran daha çok kira geliri sağlamaktadır. Şerif Ahmed Bey'in Hacı Kasım Mahallesi'nde 12 adet dükkân, 9 dönüm sebze bahçesi, bahçe bitişiğinde üst katında 9 oda, alt katı ise bir postahane, bir samanlık, bir ahır ve bir hanı vakfetmiştir. Vakıf kurucusu, şehrin diğer iki mahallesi olan Sazlık ve Vlahlık mahallelerinin kesiştiği mevkide vakfa ait 20 dönüm sebze ve meyve bahçesini de vakıf hizmetlerine sunmuştur. Günümüzde isimleri değişmeyen bu iki mahalle şehrin daha dış kısmında Struga yolu üzerinde yer almaktadır.¹⁸

Ohri'nin doğusunda ve 36 km. uzaklığında yer alan Resne nahiyesinde Şerif Ahmed Bey sahip olduğu bir hanını vakfetmiştir. Yine aynı güzergâh üzerine ve Ohri'ye 70 km uzaklık bulunan Manastır Vilayeti'nin Mogoriçe köyünde 3 taşlı bir değirmenini

18 VGMA, Defter581/2, Sayfa380-383, Sıra 282.

de vakfetmiştir. Ayrıca vakıf imarethanesinde kullanılmak üzere çeşitli kapları da vakfa bağışlamıştır.¹⁹ Öte yandan vâkıf kurucusu vakıf işlerinin vakfiyede belirlenen kaidelere göre akamete uğramadan sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi, vakıf mülklerinin bakım ve onarımlarının zamanında yapılması, personelin maaşların düzenli olarak verilmesi, gelir-giderinin kontrol edilmesi ve kayıt altına alınması için Halveti tekkesi şeyhi Abdülhadi Efendi'yi vakfa müteveli olarak tayin etmiştir. Ancak belgede bu görevi için şeyhe verilecek ücret açıklanmamıştır.²⁰

Sonuç

Muhtelif medeniyetlere ait eserleri bünyesinde barındıran Ohri kadim bir yerleşim yeridir. Özellikle kent Osmanlı Devleti yönetimiyle birlikte yeni bir yapıya bürünmüştür. Şehir siyasi, askeri, iktisadi ve turistik açıdan önemli olduğu gibi aynı zamanda bir ilim merkezidir. Şehirde cami, mektep, tekke ve medreselerde farklı seviyelerde eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Ohri'de 1846 yılında Şerif Ahmed Bey tarafından inşa ettirilen dokuz odalı medrese pek çok din adamı ve ilim adamı yetişmesine katkı sağlamıştır. Balkan savaşına kadar kesintisiz hizmet veren medresenin Osmanlı sonrası ise akıbeti net olarak bilinmemektedir. 1936 yılında Hüseyin Yahya, Ulema Meclisiyle yaptığı din hizmetleri sözleşmesinde Şerif Ahmed Bey vakfının aktif olarak hizmetlerine devam ettiği belirtilmiş lakin hizmet alanı hakkında malumat verilmemiştir. Balkan savaşlarından sonra medrese hangi yıllara kadar eğitim-öğretim faaliyetlerinin devam ettiği meçhuldür. Öte yandan vakıf mülklerine ne zaman el konulduğu konusu da bilinmemektedir. Hâlihazırda vakıf mülklerinden günümüze intikal eden bir yapı kalmamış zaman içinden peyderpey yıktırılmıştır.

Bu medreseden mezun olan talebelerin verdiği bilgiler Balkan savaşı öncesi ve sonrası müessesenin Ohri'nin dini ve ilmi hayatına sağladığı katkıyı net olarak görmemizde başat rol oynamıştır. Şerif Bey Medresesi'nden icazet alan Osmanoviç aynı kurumda müderris olarak hizmet ettiğini beyan etmiştir. Yine aynı ilim merkezinden mezun olan Emrullah Bey, Hacı Durgut Camii'nde imamlık vazifesini sürdürmüştür. Günümüzde cami ibadete açık olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Keza aynı müesseseden icazet alan Süleyman Efendi, Hatip Ali Paşa Camii'nde imamlık görevi yanında nüfus memurluğu ve din dersleri öğretmenliğini yaptığını belirtmiştir. Dolayısıyla medreseden mezun olan şahısların Ohri'de geniş bir yelpazede hizmet verdiği sarih olarak görülmektedir. Öte yandan Taşra medreseleri ile ilgili yapılacak çalışmalarla, medreselerin dini ve ilmi hayata sağladıkları faydalar daha teferruatlı ortaya çıkarılacaktır.

19 VGMA, Defter581/2, Sayfa380-383, Sıra 282.

20 BOA, Cevdet Evkafi, 540 27269-01-01.

KAYNAKÇA

- Kuzey Makedonya İslam Dini Birliği Arşivi, (KMİDA), Belge no 12569/36.
- KMİDA, Belge no 12569/36.
- KMİDA, Belge no 8562/32.
- KMİDA, Belge no2273/35.
- KMİDA, Belge no 2907.
- Kuzey Makedonya Devlet Arşivi, 25 Numaralı Vakfiye.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkafı, 540, 27269-01-01
- BOA, MKT.UM. 140.15.
- BOA, MVL, 136, 70.
- BAO, A.MKT.UM, 158, 87.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 581/2, Sayfa380-383, Sıra 282.
- VGMA, Defter 988, Sayfa 77, Sıra 65.
- Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye 1312/1895.*
- Ağanoğlu, Yıldırım, *Rumeli'de Bir İrfan Ocağı Ohri Hayâtî Asitanesi-Arşiv Belgeleri Işığında*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "XV-XIX. Yüzyılda Makedonya Medreseleri", Uluslararası Meddah Medresesi Sempozyumu 7-8 Kasım, Üsküp 2023: 25-40
- Aruçi, Muhammed, "Ohri", İstanbul: DİA İslam Ansiklopedisi, 2007, 33: 330-333.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 3 :3 kitap, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1981.
- Çelebi, Evliya, *Seyahatnamesi*, haz, Yücel Dağılı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, 8: İstanbul :Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 2001.
- Eyice, Semavi, "Ohri'nin Türk Devrine Ait Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1964, 4: 137-145.
- Kihtir, Tuğrul, *Balkanların Osmanlı Tarihi 1352-1913*, İstanbul :İnkılap Kitabevi, 2015.
- Omerov, Mumin, *XIX. Asırda Osmanlı Dönemi Makedonya Vakıfları*, Bursa: Emin Yayınları 2023.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûsu'l- Â'lâm*, İstanbul Mehran Matbaası, 1891: 5.
- Ohri Kaymakamı Şerif Ahmed Bey Vakfı BOA, C.EV.540.27269.

OSMANLI DÖNEMİNDEN BUGÜNE MOSTAR MEDRESELERİ VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Emel Topçu

Prof. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi

Yunus Dilber

Yunus Emre Enstitüsü Koordinatörü

Giriş

Eğitim kurumlarımız ve medreseler, somut kültürel mirasımızın korunmasında ve kültürümüzün nesiller boyu aktarılmasında hayati rol oynayan en değerli yapılarımız arasında yer alır. Balkanlar'da Osmanlı döneminde yapılan toplam 655 medreseden 98'i Bosna Hersek'te yer almakta, bu medreselerin ise 11'i Mostar şehrinde konumlanmıştır.¹ İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nden Prof. Dr. Bilgin Aydın ve İstanbul Üniversitesi'nden Arşivcilik Ana Bilim Dalı Başkanları Prof. Dr. Rıfat Günalan'ın Balkanlar'da bulunan medreselerin envanter çalışmaları yapmış ve bulgularına göre Balkanlar'daki toplam medrese sayısını 1087, Bosna-Hersek'te ise 127 olarak belirtmişlerdir.²

Bosna'nın 1463 yılında Osmanlılar tarafından fethi sonucunda ilk medreseler Saraybosna'da kurulmuş ve 1465 yılında Hersek Düklüğü'nün Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanması ile Mostar şehrinde de camiler, mektepler ve sonrasında ise yüksek İslami eğitim kurumları sayılan medreseler inşa edilmeye başlanmıştır.

1 Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek* (Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2010), 203.

2 Bilgin ve Rıfat, *XV-XX. Yüzyılda Makedonya Medreseleri* (Balkan Araştırmaları Vakfı, 100. Yılında Meddah Medreseleri Sempozyumu, Yayınlanmamış Sempozyum Bildiri Metni, Üs-küp, Kasım, 7-8, 2023).

1468 yılında Osmanlı kayıtlarında Köprühisar ismiyle anılan Mostar'da, Keyvan Kethüda Camii (Ćejvan-Ćehajina Džamija) inşa edilmiş ve hemen yanında 1554 yılında Keyvan Kethüda Mektebi (Ćejvan Ćehajin Mekteb) adıyla bir okul kurulmuştur. Ardından dört yıl sonra, 1558'de, şehrin 'L' mimari yapısına sahip ilk medresesi olan Keyvan Kethüda Medresesi (Ćejvan-Ćehajina Medresa) açılmıştır. Ancak zamanla, bu medrese 1885 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde yıkılmıştır. Yıkılan mektep ve medresenin yerine, 1897 yılında, Mostar'da Habsburg dönemine ait birçok yapının mimarı olan Miloş Komadina tarafından mektep yeniden inşa edilmiştir. Yıkılan medrese ise yeniden inşa edilmemiş ve günümüzde bu medresenin yer aldığı alanda özel mülkiyete ait bir ev bulunmaktadır.³

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Mostar'da yapılan ve Hanikah ile Bu'ka'yı da içeren 11 medreseden bir kısmı çeşitli nedenlerle yıkılmış, ancak Mimar Sinan tarafından 1571 yılında inşa edilen ve L şeklindeki Karagöz Bey Medresesi günümüze ulaşabilmiştir.⁴ Bu medrese, I. Dünya Savaşı'nın ardından bir süre eğitime ara vermiş, daha sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde Keyvan Kethüda Mektebi olarak inşa edilen bina, 1950'den Bosna Savaşı'na kadar müze olarak kullanılmış ve 1997 yılında Suudi Arabistan'ın desteğiyle yenileme sonrası eğitime tekrar başlamıştır.⁵ Mevcut binanın fiziki koşullarının artan talebi karşılayamaması üzerine, TİKA'nın desteğiyle Mostar Dzemal Bijedić Üniversitesi kampüsünde hem okul hem de kız yurdu olarak hizmet verecek şekilde Karagöz Bey Medresesi için yeni bir yapı inşa edilmiştir.

1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Bosna Hersek'i işgal eden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve daha sonraki Yugoslavya dönemlerinde, öğrenci azlığı, bakım eksikliği, yol genişletme çalışmaları ve bina yenileme gibi çeşitli gerekçelerle Osmanlı dönemine ait birçok medrese yıkılmıştır. Bu süreçte ayakta kalan sadece birkaç yapı günümüze ulaşabilmiş ve bunlardan sadece biri eğitim

3 Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave* (Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 1999), 112-3. Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, Urbani i Demografski Razvoj Grada do Kraja 16. Stoljeća* (Sarajevo: Orižantalni Institut u Sarajevu, University of Sarajevo), 2014, 25-7. Muhammed Aruçi, 'Mostar' Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 30 (Ankara, TDV Yay., 2020), 294-296. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı Belgelerinde Mostar* (Mostar: Mostar Yunus Emre Enstitüsü, Editörler: Yunus Dilber ve Sedat Bešlija, 2022), 18. Sanja Zadro, *Mostarska Arhitektura od 1850. do Drugoga Svjetskog Rata* (Doktora Tezi, Zagreb üniversitesi, 2017), 91.

4 Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 190-191.

5 UNESCO, *Nomination Dossier, The Old City of Mostar*, Nomination for Inscription on the World Heritage List, (Bosnia and Herzegovina, 2005), 34, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2023, <https://shorturl.at/sBJKO>. Muzej Hercegovine (2023).

faaliyetlerini sürdürebilmiştir.⁶ Günümüzde, Karagöz Bey Medresesi dışında kalan yapılar özel mülk olarak, restoran, yerel İslami yönetimlerin eğitim kurumları veya sağlık merkezleri gibi farklı işlevler için kullanılmaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Mostar'da kurulan ve 15. yüzyıldan itibaren imparatorluğun resmi dili olan Türkçe ile birlikte Doğu dillerinde eserler üreten birçok âlimin yetiştiği medreselerin sayısını, mimari özelliklerini, Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Yugoslavya dönemlerindeki durumlarını, öğrenci sayılarını ve günümüzde hala eğitim faaliyetlerini sürdüren Mostar'ın tek medresesi olan Karagöz Bey Medresesi'nin mevcut durumuna dair bilgileri sunmaktadır. Araştırma kapsamında, Osmanlı dönemine ait vakıfnameler, salnameler, Avusturya-Macaristan döneminde aktif olan medreselerle ilgili Almanca arşiv belgeleri ve kaynaklar ile Yugoslavya dönemine ait Boşnakça eserler incelenmiştir.

Bosna-Hersek Topraklarının Osmanlı Yönetimine Geçmesi

Bosna Krallığı'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesi, 1383 yılında Sultan Murat zamanında sadrazam Timurtaş Paşa'nın, Mostar'ı da içine alan Doğu ve Güney Bosna'ya yönelik düzenlediği kısa süreli akınlarla başlamıştır.⁷ 1450 yılında Hersek Düklüğü, Bosna Krallığı'ndan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş ve bu dönemde Stefan Kosaça, Hum ve Saint Sava'nın Dükü (Herzog⁸) olarak anılmaya başlamıştır. Ancak oğlu Vladislav Hersegoviç (Hercegović) tarafından tahttan indirilen Stefan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım isteyerek tahtını geri kazanmış ve karşılığında diğer oğlunu Osmanlı'nın devşirme sistemine dâhil etmiştir. Bu çocuk, daha sonraları beş kez Vezir-i Azamlık görevini üstelenecek olan Hersezkade Ahmet Paşa'dır⁹. 1468 yılında yeniden Osmanlı kontrolüne geçmesiyle birlikte yeni bir sancak olarak belirlenmiş ve Bosna Sancak Bey'i, İsa Bey İshakoviç'e bağlanmıştır.¹⁰

6 Emel Topçu ve Yunus Dilber, *Modernization of Education System in Bosnia and Hercegovina (1484-1914)*, (Saraybosna: The Western Balkans Cooperation, Geopolitics and Economic Transitions and Relations (Editörler: Muhidin Mulalic, Emel Topcu ve Jahja Muhasilovic, International University of Sarajevo, 2021), 356-70.

7 Joseph von Hammer-Purgstall, *Rumeli and Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdallah Hadschi Chalfa* (Wien: Verlag des Kunst- und Industrie-Comptoits, 1812), 159. Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, (, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C.III, 1979, Sadeleştiren: İsmet Pamaksızoğlu), 155-6.

8 Hum Hanedanının dükü olan Stefan Kosaça, 1448 yılında Bavyera Prensesi ile evlendikten sonra Hum Kutsal Roma German İmparatorluğu'nun bölgedeki valisi ya da bölge yöneticisi olarak atanmış ve Almanca kökenli *Herzog(Hersek)* ünvanı aldığından dolayı bölge artık Herzegovina (Hersek'in Ülkesi) olarak anılmaya başlanmıştır (Castellan, 1995, s. 94, Malcolm, 1999, 58-9.

9 Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 42-3.

10 Hivzija Hasandedić, *Spomenci Kulture Turkog Doba u Mostaru* (Mostar: Islamski Kulturni Centar, 2005), 8.

Fatih Sultan Mehmet'in 1463 yılında Bosna Krallığı'nı mağlup ederek topraklarını Osmanlı'ya katmasının ardından, günümüz Bosna Hersek sınırlarının tamamı ise Osmanlı egemenliğine geçişi 129 yıl sürmüş ve Bihaç'ın fethi ile 1592 yılında tamamlanmıştır. Bosna Krallığı'nın çöküşünden önce, 1434-1435 yıllarında Üsküp Uç Beyliği döneminde Bosna'nın doğu bölgelerinde akınlar yapılmış ve bazı yerler fethedilmiştir. Ayrıca kaynaklara göre Bosna Hersek'teki ilk cami, daha sonraları Hersek Sancağı'nın idari merkezi haline gelecek olan Foça ve Gorajde (Goražde) şehirlerinin arasında yer alan Uskolina kasabasında 1430'larda inşa edilmiştir.¹¹

Mostar, Osmanlı İmparatorluğu döneminden önce, Hum Düklüğü'nün yönetim merkezi olan Blagay şehrinin bir nahiyesi konumundaydı. Mostar'ın kentsel gelişimi, 1465 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Dük Stefan Hersek'in yönetimindeki Hersek Kalesi'ni ve dolayısıyla Hum Düklüğü'nü ele geçirmesiyle hız kazanmıştır.¹² O dönemde *most*, Slav dillerinde "köprü" anlamına gelmekteydi ve zamanla köprü bekçileri anlamına gelen *mostiçi* (mostiçi), *Mostar* ya da *Mostari* isimleriyle anılmaya başlanmıştır. Mostar, 1468/69 yıllarında Hersek Sancağı'na bağlandıktan sonra ilk kez Osmanlı kayıtlarında *Köprü Hisar* ve *Mostari* kaza olarak yer almış Köprühisar nahiyesinin yanında *Prokine* nahiyesi olarak kayda geçmiştir. O dönemde burada sadece 16 Hristiyan ailenin yaşadığı bilinmektedir. Mostar, Evliya Çelebi tarafından da seyahatnamesinde "Köprülü Şehir" olarak adlandırılmıştır.¹³ Mostar, 1477-1528 yılları arasında bir nahiye olarak, 1532-1540 yılları arasında bir kaza olarak idare edilmiş, 1580-1730 yılları arasında ise Bosna eyaletinin bir parçası olarak Hersek Sancağı'nın merkezi haline gelmiştir. Daha sonrasında 1847-1866 yılları arasında Bosna Eyaleti'nin ve 1867-1878 yılları arasında ise Bosna Vilayeti'nin merkezi olmuştur.¹⁴

11 Mustafa İmamović, 'Boşnakların Tarihi', trc. Hüseyin Gül ve Cenita Özgüner (İstanbul: Tarih Vakfı ve Bosna Sancak Akademik Kültür ve Tarih Vakfı Yay.,2018), 125-31.

12 Hamdija Kreševljaković, *Stari Hercegovski Gradovi*, (Saraybosna: Naše starine, vol. II:9-22, Sarajevo, 1954), 9. Nermina Mujezinović, *Blagaj kod Mostara* (Mostar: Hercegovina Casopis za kulturno i historijsko nasljeće, br. 11-12: 2000), 55-60. Amir Pašić, *Celebreiting Mostar, Architectural history of the city (1452-2002)*(Sarajevo: Katologizacija u publikacija Nationalni I univerzitetska biblioteka, 2005), 5.

13 Drnda, 'Nastanak Mostara, Urbani i Demografski Razvoj Grada do Kraja 16. Stoljeća, 25-27. Aruçi, Mostar, 294, Aĝanoĝlu, *Osmanlı Belgelerinde Mostar*, 18. Ahmet Özkılınç (Edt), *174 Numaralı Hersek Livası İcmal Eflakan ve Voynugan Tahrir Defteri (939-1533)*, (T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 103, Ankara, 2009), 4. Tahir Sezen, *Osmanlıda Yer Adları* (T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara. 2017), 629, 920.

14 Sezen, *Osmanlıda Yer Adları*, 346, 562.

Mostar'da Osmanlı İmparatorluğu Döneminde İslami Eğitimin Kurumsallaşması ve Medreselerin Oluşum Süreci (1465-1878)

1067 yılında Bağdat'ta kurulan ve din eğitimi, hukuk, astroloji ile dil gibi temel bilimlerin öğretildiği Nizamiye Medresesi, medrese eğitiminin kökeni olarak kabul edilmekte ve bu eğitim modelinin sonraki dönemlerde İslam dünyasında yayıldığı bilinmektedir.¹⁵ Osmanlı'da bu eğitim kurumlarının ilk örnekleri, 14. yüzyılda açılan ve İznik Orhaniyesi adıyla tanınan medresedir¹⁶. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim kurumları, mekteplerin yanı sıra, derviş ve mistiklerin öğrenim gördüğü tekke gibi hangahlar, Kur'an eğitimi veren Dârü'l-Kurra ve hadis öğretiminin yapıldığı Dârü'l-Hadîs olarak çeşitlendirilmiştir.¹⁷

Bosna Hersek'teki en eski medrese, fethin üzerinden yaklaşık kırk yıl geçtikten sonra 1505-1512 yılları arasında inşa edilen ve 1697 yılında, Osmanlı'nın 2. Viyana Kuşatması'nda başarısız olmasının ardından, Saraybosna'ya kadar olan Osmanlı topraklarını işgal eden Avusturyalı Prens Eugen tarafından yıkılan Firuz Bey Medresesi'dir. Günümüzde Bosna Hersek'te en tanınmış olan Gazi Hüsrev Bey Medresesi (*Gazi Husrev Begova Medresa*) ise 1531 yılında dervişler için bir hanikah olarak inşa edilmiş ve 1536/37 yılında Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ne (*Kurşumlu medresa*)¹⁸ çevrilmiştir. Bu medrese aynı zamanda Gazi Hüsrev Bey'in annesi, 2. Beyazıd'ın kızı Selçuk Hatun adına inşa edildiği için Selçukiye Medresesi olarak da bilinir. Bu medrese, Balkanlar'daki en eski üçüncü, Bosna Hersek'te hala eğitim veren medreseler arasında ise en eskisidir.¹⁹

Mostar'ın kentsel gelişimi ve eğitim kurumlarının temelleri, Sinan Paşa Camii'nin inşasının ardından atılmıştır. 1519 yılında kadılık seviyesine yükselen

15 Zeki Salih Zengin, *İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam'da Eğitim ve Öğretim* (Ankara: Din Eğitimi El Kitabı, Editörler: Recai Doğan ve Remziye Ege, Grafiker Yay. 2012), 24.

16 Ünal Taşkın, *Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları* (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 1/3 Bahar: 343-365, 2008), 345.

17 Mesut İdriz ve Muhamed Ali, *Arnavutluk ve Bosna Çevresine Odaklı Balkanlarda İslamî Dinî Eğitim* (Ankara: Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce, Editörler: Lütfi Sunar, Cilt 5: Balkanlarda Müslüman Düşüncesi, Yurtdışı, 263-289, Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2023), 264.

18 Genellikle çatısı kurşundan yapıldığı için Balkanlardaki birçok cami ve eğitim kurumları gibi bu medrese de o şekilde anılmaktadır.

19 Safvet Bašagić, *Gazi Husrev beg (U spomen četiristogodišnjice dolaska u Bosnu)*, (Sarajevo, Braća Bašagić, 1907), 7. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 157-60. Sabiha Nevin İslam, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, Kültür Ajansı Yay., T.C. Kültür Bakanlığı, 2013, 214.

Mostar'da, o dönemde 75 Hristiyan ve 15 Müslüman aile ikamet ediyordu²⁰. Şehirleşmeyle birlikte, mektep ve medrese gibi İslami eğitim kurumları da kurulmaya başlamış, bu medreselerde özellikle Türkçe ve diğer Doğu dillerinde divan edebiyatı tarzında şiir ve edebi eserler üreten Mostarlı âlimler yetişmiştir.²¹

1552 yılında Mostar Köprüsü'nün yanında inşa edilen Keyvan Kethüda Camii'nin ardından iki yıl sonra, şehrin ilk eğitim kurumu olarak bilinen Keyvan Kethüda Mektebi yapılmıştır.²² 1585 yılına gelindiğinde, o dönemdeki tahrir kayıtlarına göre Mostar'da 17 mahalleden 15'inde Müslümanların yaşadığı toplamda yaklaşık 513 aile bulunuyordu.²³ 1631 yılında ise şehirdeki Müslüman mahalle sayısı 22'ye yükselmiştir.²⁴ Seyyah Evliya Çelebi'nin 1664 yılında Mostar'ı ziyareti sırasında 53 mahalle, 45 cami, çok sayıda eğitim kurumu ve 3.040 hane kaydettiği bilinmektedir. Ayrıca, şehirde yalnızca 17. yüzyılda toplamda yedi medrese inşa edilmiştir.²⁵

Bilindiği üzere medreseler, mektep eğitiminden sonraki eğitim kurumlarıdır. Mostarlı tarihçi Hıfzija Hasandediç'e göre 1867 yılında şehirde 23 adet mektep bulunmaktaydı. O dönemdeki Hırvat halk bilimci Luka Grdiç-Byelokosiç, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu zamanında Mostar'da 13 mektep olduğunu kaydetmiştir. Bu mektepler, Avusturya-Macaristan döneminde karşılaşılan bakım-sızlık, yol genişletme çalışmaları ve özel mülke dönüştürülerek el konulması gibi sebeplerle zamanla yok olmuştur.²⁶

20 Ağanoğlu, *Osmanlı Belgelerinde Mostar*, 20.

21 Nusret Omerika, *Biserna Školjka* (Mostar: Kulturno-Historijski Spomenici Mostara u Usme-
noj Pjesmi, IC Štamparija Mostar, 2006), 11-41.

22 Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 112-113.

23 Sabit Hodžić, *Nekoliko podataka o Mostarskim mahalama i strukturi stanovništva* (Mostar: Hercegovina – Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, broj 11-12: 1-14, Arhiv Hercegovine Mostar i Muzej Hercegovine Mostar, 2000), 80. Ağanoğlu, *Osmanlı Belgelerinde Mostar*, 20.

24 Zadro, *Mostarska Arhitektura od 1850. do Drugoga Svjetskog Rata*, 24.

25 Sedat Bešlija, *The Sanjak of Herzegovina in 17th Century: Waqf Heritage*, (Sarajevo: Historijska traganja, Issue no: 18: 55-81, 2019), 68-9.

26 Hasandediç, *Spomenici Kulture Turkog Doba u Mostaru*, 2005, 85. Bešlija, *The Sanjak of Herzegovina in 17th Century: Waqf Heritage*, 66-67.

Tablo 1: Mostar Medreselerin Listesi ve İnşa Yılları

	Yapılış Tarihi	Adı	Mimari Yapısı	Notlar
1	1558	Keyvan Kethüda (Ćejvan-ćehajina medresa)	6 hücre	1895'de yıkıldı ve yerinde özel bir ev bulunmaktadır.
2	1571	(Karagöz Bey Medresesi (Karadoz-Begova medresa)	5 hücre	1918'de kapandı ve matba olarak kullanıldı. Tapı hala ayaktadır.
3	1601	Derviş Paşa Beyazıdagiç Medresesi (Derviş-paşa Bajezidagića medresa)	6 hücre	Mesnevinin okutulduğu medresi idi, 1890-1912 arası faaliyet göstermedi, 1913 yılında yıkıldı. 1945 yılında mektep binası olarak yeniden inşa edildi ve son savaş zamanı yeniden yıkıldı.
4	1612	Koski Mehmet Paşa Medresesi (Koski Mehmet Paşina medresa)	11 hücre	1924'e kadar medrese olarak kullanıldı. Birinci dünya Savaşı sonrasında Bosna'nın doğusundaki Gaçko şehrinden gelen mültecilere 1951 yılındaki yıkılışına kadar ev olarak verildi. Halihazırda yapı ayakta ve hediyelik eşya satan dükkanlar olarak hizmet vermektedir.
6	1620	(Ruznamesi İbrahim Efendi Medresesi (Roznamedži İbrahim-efendina medresa)	10 hücre	1924 yılına kadar kullanıldı ve 1940 yılında yıkıldı. Halihazırda bir restoran olarak kullanılmaktadır.
7	1648	Hacı Veliyina Medresesi (Hadži Velijina medresa)		Kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

8	1654'den önce	Darüsseade Ahmet Aga Medresesi (Darusseade Ahmed-Agina medresa)		Kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.
9	1668	Şeyh İsmail Opijac Medresesi (Medresa šejh ismaila Opijaca medresa)		Türk Diyanet Vakfı tarafından 2023 yılında restorasyonu başlamıştır.
10	18. yüzyıl başlangıcı	Hacı Balina Medresesi (Hadži Balina medresa)	4 hücre ve 2 sınıf	1878 yılına kadar medrese, sonrasında Hadzi Balin mektebi olarak 1911'deki yıkılışına kadar faaliyet göstermiş, 1938-1943 yıllarında kızlar mektebi ibtidaiyesi olarak faaliyet göstermiştir. Hali hazırda özel mülktür.
11	1800'den önce	Buka Medresa/ Darü'l-kurra	4 hücre ve 1 sınıf	1907 yılına kadar Karagöz Bey Camisinin yanında eğitim verdiği tespit edilmiştir.

Kaynaklar: Kasumović,186-98, Hasandedić, 87-94 (Tablo yazarın kendi derlemesidir).

Kaynaklara göre Osmanlı İmparatorluğu döneminde Balkanlar'da toplamda 655 medrese inşa edilmiş, bunların 98 tanesi Bosna Hersek'te yer almaktadır. Bosna Hersekli Osmanlı tarihçisi İsmet Kasumović, Bosna Hersek genelindeki medreseler üzerine çalışırken, Mostarlı Hıfzija Hasandedić ise özellikle Mostar'da bulunan 11 medrese üzerine kapsamlı çalışmalar gerçekleştirmiştir.²⁷ Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Mostar'da da medreseler genellikle cami avluları ile iç içe, L veya U şeklinde tasarlanmıştır; medreselerin merkezinde bahçe, şadırvan ve danışment öğrencileri için ayrılmış hücreler bulunmaktadır. Cami avlusu ile iç içe planlanan bu yapıların amacı, cami cemaati ile öğrenciler arasında bir kaynaşma sağlamaktır.

²⁷ Hasandedić, *Spomenici Kulture Turkog Doba u Mostaru*, 2005, 87-94. Sedat Bešlija, *The Sanjak of Herzegovina in 17th Century: Waqf Heritage*, 68-69.

Bundan sonraki bölümde, yukarıda tablo halinde özetlediğimiz medreselerden önemli olanları ve mimari açıdan ayakta kalanları, Bosna Hersekli tarihçilerin çalışmaları doğrultusunda, kuruluş tarihleri, mimari özellikleri, fotoğrafları ve dikkat çeken özellikleri ile kronolojik olarak sırayla detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Keyvan Kethüda Medresesi (1558)

1554 yılında Mostar Köprüsü'nün yanında inşa edilen Keyhan Kethüda Camii ve Keyvan Kethüda Mektebi ile Mostar'daki ilk İslami eğitim kurumunun temelleri atılmıştır. Halk arasında, imamın çocuklara derslerin ardından şeker dağıtması nedeniyle "Şeker Mektep" olarak da tanınmaktadır.²⁸ Keyvan Kethüda Medresesi (*Ćejvan-ćehajina Medresa*), Mostar'ın en eski medresesi olarak bilinir ve vakfiyesi-ne göre 1558 yılından sonra inşa edilmiştir. Ayverdi, İsmet Kasumović ve Hifzija Hasandedić gibi, medresenin 6 hücre içerdiğini ifade ederken, Drnda 4 hücre olduğunu belirtmiştir.²⁹ Keyvan Kethüda Medresesi gibi diğer medreselerin de vakıf gelirleriyle masraflarının karşılandığı bilinmektedir. 1889 yılında Kethüda Vakfı'nın 14 dükkân, iki mağaza, bir fırın ve arazi gelirleri sayesinde 2.663 florin gelir elde ettiği kaydedilmiştir.³⁰

Keyhan Kethüda Mektebi, Avusturya-Macaristan döneminde ahşap yapıya sahip olması nedeniyle, kasıtlı ya da kasıtsız olarak 1895 yılında çıkan yangın dolayısı ile hasar görmüş ve yerle bir olmuştur. Binanın köprüye çok yakın bir konumda bulunması, onun bilinçli olarak ateşe verildiği söylentilerini kuvvetlendirmektedir. Yeniden yapılandırılmasının ardından, tarihi Keyvan Kethüda Mektebi³¹, Pseudo-Maurish mimari üslubuyla eski haline benzer bir şekilde inşa edilerek yeniden kullanıma açılmıştır.³² Bina, Bosna Savaşı'ndan sonra Mostar'da yeniden bir medresenin açılmasına olanak sağladığı için, bu konu ilerleyen kısımlarda tekrar ele alınacaktır.

Bina, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1990 yılına kadar yanındaki Keyvan Kethüda camisi ile birlikte Hersek Müzesi olarak kullanılmıştır. Bosna Savaşı sonrasında

28 Omerika, *Biserna Školjka*, 127.

29 Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 187-188. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri (İstanbul: II. Cild, 3. Kitap, Yugoslavya)*, 234. Hasandedić, 2005, 92. Drnda, *Nastanak Mostara, Urbani i Demografski Razvoj Grada do Kraja 16. Stoljeća*, 119-20.

30 Jusuf Mulić, *Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)*, 92-98.

31 Bu Pseudo-Maurish tarz, aynı zamanda Saraybosna'da ilk belediye binası olarak inşa edilen ve son savaş zamanında Sırp güçlerin bombaları ile yakılan meşhur kütüphane binası ile Şeriat Kadı Okulu gibi yapılarda da görülmüştür.

32 Hasandedić, *Spomenici Kulture Turkog Doba u Mostaru*, 2005, 81-82. Zadro, *Mostarska Arhitektura od 1850. do Drugoga Svjetskog Rata*, 244.

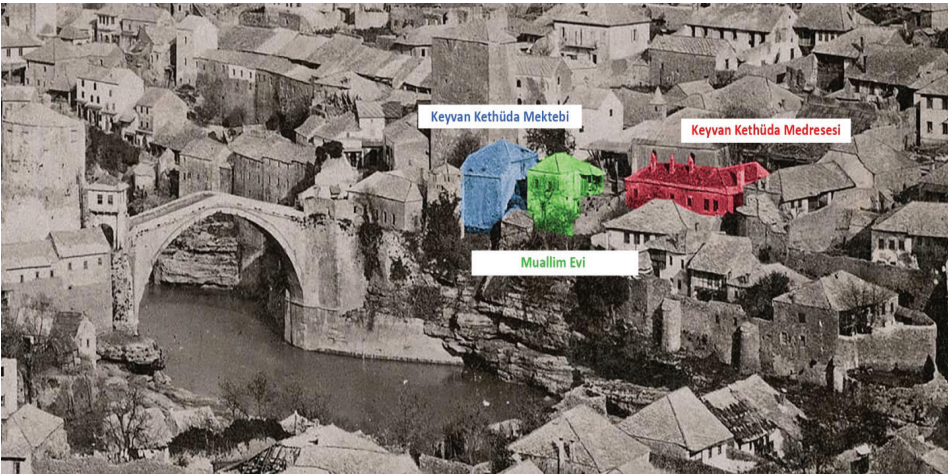
onarılarak daha önce uzun süre kapalı kalmış olan Karagöz Bey Medresesi için tahsis edilmiş ve böylece Karagöz Bey Medresesi yeniden eğitim faaliyetlerine başlamıştır. 2016 yılından itibaren Yunus Emre Enstitüsü olarak hizmet vermektedir

Görsel 1: Keyvan Kethüda Camisi, Mektep ve Medresenin 1880 öncesi fotoğrafı

Kaynak: Tomlinovic, 1880

Görsel 2: Keyvan Kethüda Camisi, Mektebi ve Medresesi'nin 1895 öncesi fotoğrafı

Kaynak: Laforest, 1895, 70 (Renklendirmeler yazar tarafından yapılmıştır)

Karagöz Bey Medresesi

Mimar Sinan'ın Bosna Hersek'te inşa ettiği ilk yapı olarak bilinen Mostar Karagöz Bey Medresesi, 1557 yılında yapılmıştır.³³ Osmanlı medreseleri, öğretmenlerin aldığı günlük ücret ve kullanılan ders kitaplarının düzeyine göre bir sınıflandırma sistemine tabi tutulurdu. Anadolu'da farklı şehirlerde 20'den başlayıp 10'ar 10'ar artarak 60'a kadar derecelendirilen payelere göre medreseler vardı. Bosna Hersek'te, Gazi Hüsrev Bey Medresesi 50'lik bir payeye sahipken, Mostar Karagöz Bey Medresesi'nin 20'lik bir paye ile kaydedildiği bilinmektedir.³⁴

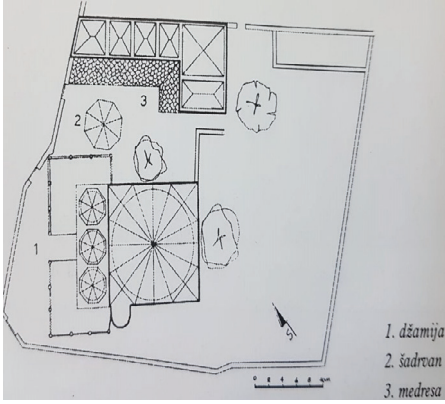
Ancak Karagöz Bey Medresesi ilk yapıldığı günden güne bu güne üç farklı binada hizmet vermek durumunda kalmıştır. Karagöz Bey Medresesi kurulduktan sonra ikinci Dünya savaşı yıllarına kadar hizmetlerine aralıksız devam etmiştir. Bu arada Birinci Dünya Savaşı yaşanmış ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bölgedeki hâkimiyetini kaybetmiş ve 1918 yılında Yugoslavya Krallığı kurulmuştur. Karagöz Bey Medresesi, 1557'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar eğitim faaliyetlerine aralıksız devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1914-18 yıllarında bazı medreseler faaliyetlerine ara vermek durumunda kalmışlardır. 1918 yılında kurulan Yugoslavya Krallığı zamanında sadece 12 medrese faaliyetine devam edebilmiştir fakat Karagöz Bey Medresesi faaliyete geçirilmemiştir. Fakat bina, medrese olarak faaliyet göstermese de, 1918 yılında sonra konut olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Ahmet Karabeg Efendi tarafından, 1922'den vefat ettiği 1942 yılına kadar Kasım ve Nisan aylarında akşamları şehirdeki hocalar ve ulemanın katıldığı halkalar kurularak hadis, Arapça-Boşnakça tefsir ve tercüme dersleri yapıldığı bilinmektedir. Binanın ve 1968 yılında bazı restorasyonlar yapılarak kültürel anıt olarak kaydedilmiştir.³⁵

33 Karagöz Bey Medresesi, Mimar Sinan'ın 1577'de Vişegrad'da yaptığı Sokullu Mehmet Paşa Köprüsü (Drina Köprüsü) ile birlikte Bosna-Hersek'te bulunan iki eserinden birisidir.

34 Nesip Pepiç, 'Osmanlı Döneminden Günümüze Kadar Arapçanın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesindeki Varlığı ve Durumu' (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2014), Son erişim: 15.2.2023, <https://shorturl.at/ALUVZ>, 27-28. Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac)*, (Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 1999), 100.

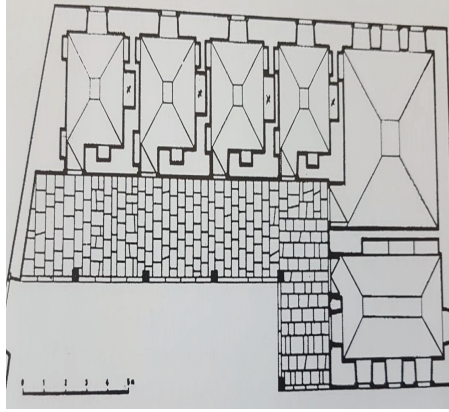
35 Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, 192-93*. Hasandedić, *Spomenici Kulture Turkog Doba u Mostaru*, (2005), 88-90. İslam, Geçmişten Günümüze Bosna Hersek, 226.

Görsel 3: Karagöz Bey Camii ve Külliyesi

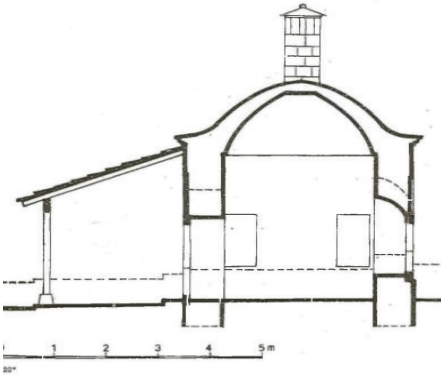
Kaynak: Kasumović, 1999, 191

Görsel 4: Medrese Planı

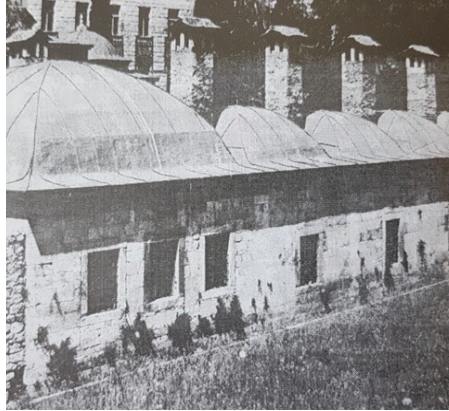
Kaynak: Kasumović, 1999, 191

Görsel 5: Hücrelerin mimari çizimleri

Kaynak: Ayverdi, 2000, 233

Görsel 6: Medresenin dışdan görünümü

Kaynak: Kasumović, 1999, 192

Görsel 7: 1557 yapımı Karagöz Bey Medresi

Kaynak: 'Karadoz-begova medresa'

Görsel 8: Bosna Savaşı öncesi Hersek Müzesi ve sonrasında medrese olarak kullanılacak olan binanın savaş dönemindeki görüntüsü (1993-95)

Kaynak: 'Karadoz-begova medresa'

Derviş Paşa Beyazidagiç Medresesi

Mostar'ın tanınmış eğitim kurumlarından biri olan bu yapı, 4 hücre, bir sınıf ve bir derviş odasından oluşuyordu. 1913'te medresenin kapanması ve sonrasında yaşanan bakımsızlık nedeniyle yıkılan yapının üzerine Derviş Paşa Beyazidagiç İlkokulu (*Mektebi-ibtidaiija Derviš-paše Bajezidagića*) inşa edilmiş ve 1932

yılına kadar eğitim hizmeti vermiştir. Daha sonra 1945 yılına kadar iki yıllık bir okul olarak kullanılan bina, 1993 yılında savaş nedeniyle tamamen yıkılmıştır. Günümüzde, bu mektep binasında caminin imamı ikamet etmektedir ve bölgedeki sokak, bu medrese ve camiye atfen hala Medresanska Sokak olarak adlandırılmaktadır.³⁶

Görsel 9: 1913 yıkılan medrese üzerine Avusturya-Macaristan döneminde inşa edilen mektep binası

Kaynak: Dizdar, 2019, 131

Görsel 10: Medresenin Bosna Savaşından sonraki hali

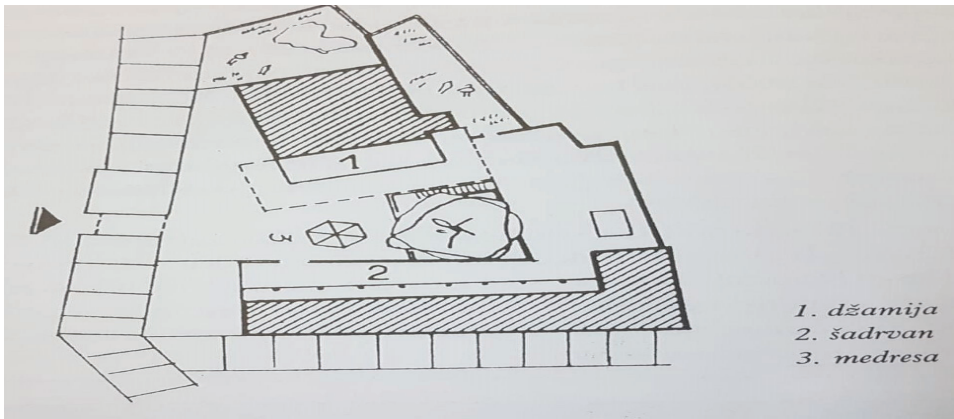
Kaynak: Eminović, 2018, 13

³⁶ Hasandedić, *Spomenici Kulture Turkog Doba u Mostaru*, 2005, 89. Mulić, «Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)», 90-122. Ibrahim Dizdar, *Bosnia and Hercegovina, Through Anton Zimolo's photographs*, 131. Hasan Eminović, *Mostarske Džamija*, Fotomonografija, 12-13.

Koski Mehmet Paşa Medresesi

1612 yılında başlangıçta hanikah olarak inşa edilen yapı, sonradan 10 hücreli bir medreseye çevrilmiştir ve avlusu Mostar Köprüsü'ne bakmaktadır.³⁷ Medresenin vakfı, Koski Mehmet Paşa tarafından 26 dükkân vakfedilerek, medresenin inşası için 200.000 Osmanlı akçesi bağışlanmıştır³⁸. Ayverdi, medresede 9-10 hücre bulunduğunu yazmaktadır.³⁹ Günümüzde bu hücreler, turizme yönelik ürünler satan dükkânlar, Yunus Emre Enstitüsü'nün ek binası ve Kayseri Büyükşehir Belediyesi Meslek Edindirme Kursları (KAYMEK) gibi çalışma ofisleri için de kullanılmaktadır.

Görsel 11: Koski Mehmet Paşa Külliyesi Planı

Kaynak: Kasumović, 1999, 196

Ruznameci İbrahim Efendi Medresesi

1620 yılından önce inşa edilen bu medrese, Mostar'daki diğer medreseler gibi L harfi şeklinde yapılmıştır. Medresede, her biri 10 metrekare büyüklüğünde 10 hücre ve iki sınıf bulunduğu belirtilmektedir ve bu yapının Darülkurra medresesi olarak bilindiği kaydedilmiştir. 1923 yılına kadar 304 yıl boyunca eğitim faaliyetinde bulunmuştur.⁴⁰ Ayrıca ünlü Türk mimar Ayverdi, bu yapıyı Mostar'daki en geniş medrese olarak tanımlamış ve 11 hücre ile bir sınıfı olduğunu belirtmiştir.⁴¹

37 Alija Dilberović, 'Nakšibendijska tradicija Mostarau XIX i prvoj polovini XX stoljeća- Slučaj Koski-pašinog hanikaha', 2013, 266.

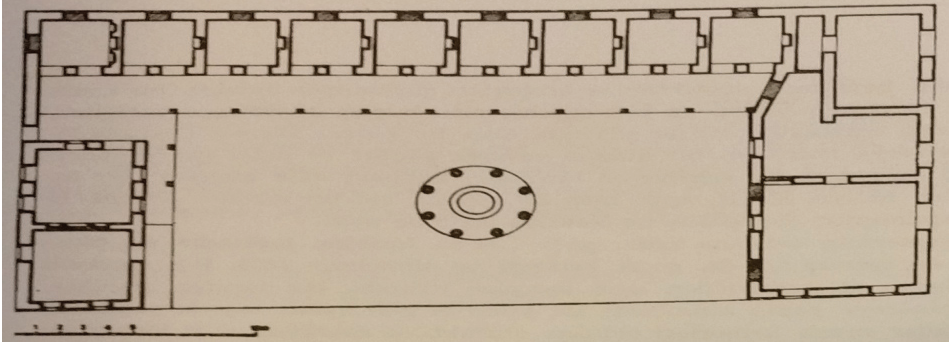
38 Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, 20-21.

39 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri*, 236.

40 Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, 196-197. Mulić, *Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)*, 144, 151.

41 Ayverdi, *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri*, 238.

Kaynak: Ayverdi, 2000, 238

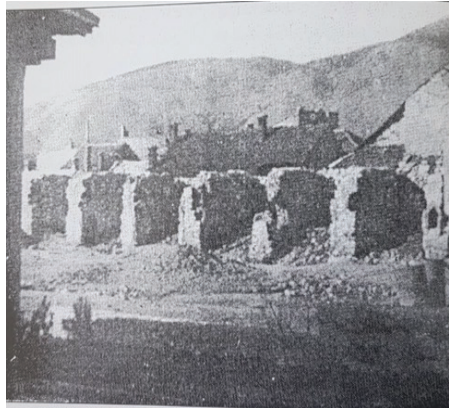
Bahsi geçen medreselerin haricinde, dârü'l-hadis, dârü'l-kurrâ ve buk'a medreseleri gibi hadis ve kuran eğitimlerinin verildiği medreseler de, Osmanlı Devleti'nde medrese statüsünde değerlendirilmektedir. Mostar'daki, dârü'l-kurrâ medresesinde tüm medreselerden talebelerin Arapça eğitim aldığı bilinmektedir. 1848 yılında Mahmud Efendi Çişiç'in (Mahmud ef. Čišič) vakfiyesinde, Karagöz Bey Medresesi yanındaki dârü'l-kurrâ ve buk'a medresesinin onarımı hakkında bilgiler yer alır ki bu da dârü'l-kurrâ ve buk'a medresesinin Karagöz Bey Medresesi'nin yanında bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca, Ruznameci İbrahim Efendi Medresesi ve Şeyh Hacı İsmail Efendi Opijac Tekkesi'nde de, dârü'l-hadis, dârü'l-kurrâ ve buk'a medreselerinin faaliyet gösterdiği kaydedilmiştir.⁴²

Görsel 13: Ruznameci İbrahim Efendi Medresesi'nin Yugoslavya Dönemi Dış Görünümü

Kaynak: Kasumović, 1999, 197

Görsel 14. Sonraki dönemlerde yıkılan medresenin harabesinin avludan görünümü

Kaynak: Kasumović, 1999, 198

42 Mulić, *Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)*, 144, 151, 82-85. Alija Dilberović, *Buk'a Medresa u Mostaru*, 95-123.

Tanzimat Dönemi Medreselerin Durumu

1851 yılında Tanzimat dönemi modernleşme hareketleriyle birlikte rüşdiye, idadi ve dar'ül-muallim'in gibi Avrupa tarzı yeni eğitim kurumlarının açılması, medreselerin yerini bu tür modern okullara bırakmasına sebep olmuştur. Tanzimat sonrası, Bosna Vilayeti'nde hem mektep hem de medreselerdeki Müslüman öğrenci sayıları incelendiğinde Tablo 2'de belirtilen durum ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2: Bosna Vilayetindeki Müslümanlara ait okul ve öğrenci sayısı (1867-1878)

Yıl	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1867	824	39.644
1868	819	42.455
1869	855	45.011
1870	945	41.651
1871	1054	43.134
1873	960	37.651
1874	960	37.651
1875	979	37.768
1876	860	35.11995
1877	860	35.009

Kaynak: Gölen, 2010, 399

Tanzimat reformlarının 1851 yılında hayata geçirilmesiyle birlikte, Bosna Vilayeti'nin her kazasında medreseler yerine rüşdiye okullarının açılması kararı alınmış ve 1878 yılına kadar Yeni Pazar Sancağı da dahil olmak üzere toplam 12 merkezde bu yeni tip okullar faaliyete geçirilmiştir.⁴³

1863 yılında Bosna-Hersek'e 6 ay süreyle müfettiş olarak atanan Ahmet Cevdet Paşa, özellikle eğitim alanında önemli adımlar atmıştır. Bir rüşdiye mektebinin talebi üzerine, 1867'de Ahmet Cevdet Paşa'nın 320 adet kitap, harita ve öğretim materyali yolladığı kaydedilmiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde 1894 yılında çıkan Okul Kanunu'na kadar bu eğitim kurumu etkinliğini sürdürmüştür.⁴⁴

43 Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 195-199, 226.

44 Hasandedić, 95-96, Fatma Issa, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnasında Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)*, 104-112. Topçu ve Dilber, *Modernization of Education System in Bosnia and Herzegovina (1884-1914)*, 362-365.

Tanzimat reformları sonrasında Mostar'da yeni bir medrese yapılmamış, ancak mevcut eğitim yapılarının fiziki koşulları iyileştirilmiştir. Mostar'da olmasa da, 1873 yılında bir vakfın kurulmasıyla, Banja Luka'da 12 hücre ve bir sınıflı bir medrese inşa edildiği bilinmektedir.⁴⁵ İstanbul'da ilk rüşdiyenin açılmasından yedi yıl sonra, 1852 yılında Mostar'da ilk rüşdiye okulunun kurulduğu kaydedilmiştir.⁴⁶

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgal Döneminde Medreselerin Durumu (1878-1918)

Berlin Anlaşması sonrasında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1878'den 1918'e kadar olan 40 yıllık dönemde Bosna-Hersek üzerindeki egemenliği sırasında, ülke Avusturya ve Macaristan'ın herhangi birine bağlı olmaksızın "*corpus separatum*" (ayrı politik statü) statüsüyle ve imparatorluğun Ortak Maliye Bakanlığı'nın (Gemeinsame Finanzministerium) denetimi altında yönetilen ayrı bir eyalet olarak kalmış ve Eyalet Amiri (Landeschef) ve Mülki Amir (Civil Adlatus) olmak üzere iki ayrı yönetim birimi atanmıştır.⁴⁷ Habsburg Hanedanı, Müslüman topluluğunun dini işlerine ilişkin düzenlemeler yapmıştır; bu düzenlemeler Osmanlı dönemine ait yerel idari hukuk sistemi içinde entegre edilmiş şeri mahkemeleri, vakıfları ve dini eğitimi kapsayan üç ana kategoriye ayrılabilir.⁴⁸

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'teki egemenliği altında, yaklaşık 40 medrese eğitim vermeye devam ederken, Osmanlı döneminden kalan ve lise düzeyinde eğitim sunan 28 rüşdiye okulu da faaliyetlerini sürdürmekteydi.⁴⁹ 1894 yılına kadar Bosna'da, Avusturya-Macaristan yönetimi tarafından eğitimle ilgili bir reform yapılmamış ve Tanzimat döneminden kalma, Avrupa modeline dayalı eğitim sistemi devam etmiştir. Ancak daha sonra Habsburg yönetimi, eğitim politikası çerçevesinde, mevcut eğitim kurumlarını kendi standartlarına yükseltmeyi ve imparatorlukta bulunan benzer eğitim kurumlarını

45 Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 205.

46 Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, 196. Fatma Issa, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)*, 54.

47 Ayşe Zişan Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)*, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2013) 17.

48 Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)*, 36-37.

49 Halid Buljina, *Sto godina muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, 1989/1, 1989), 33. Refik Çatiç, *Bosna Hersek Müslümanlarında Eğitimin Başlangıcı, Gelişimi ve Bugünkü Durumu* (İstanbul: İslam Ülkelerinde Eğitim Kongresi, Eğitimde İşbirliği ve Kalkınma:369-375, TASAM Yay., Editörler: M. Hilmi, Özev, 2009), 371.

Bosna'da açmayı hedeflemiştir.⁵⁰ Rüşdiye okulları ve medreselerin imajı zamanla olumsuzluk kazanmış, müfredatları ve yöntemleri Batılı entelektüel çevreler tarafından eleştirilmeye başlanmıştır. Avusturya-Macaristan, başlangıçta bu eleştirilere radikal değişiklikler yapmadan yanıt verse de, sonradan Batı bilimlerini öğreten modern liseler (Real Gymnasium) ve yerel din adamları yetiştirmek için 1887'de kurulan Şeriat Kadı Okulu⁵¹ gibi kurumlar açmıştır. Rüşdiye okulları 1913'e kadar eğitime devam etmiş, medreselerin eğitim süreleri 7-8 yıla indirilmiş, ancak geleneksel yapıları korunmuştur. Boşnak Müslümanlar için eğitimde 'Çağdaşlaştırma Projesi' nin (Ziviliseriungsprojekt) etkisi dini eğitim kurumlarında da kendini göstermeye başlamış ve özellikle 4. Reis'ul-Ulema Mehmed Cemâleddin Çauşeviç'in döneminde (1914-1930) önemli reformlar yapılmıştır. Bu reformlar arasında, Arapça ders kitaplarının Boşnakça'ya çevrilmesi, Türkçe yerine Boşnakça öğretiminin başlatılması, Kuran'ın Boşnakça'ya çevirisi ve Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılması yer almaktadır.⁵²

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Bosna-Hersek'te eğitim reformlarını ertelemesinin başlıca sebeplerinden biri, ülkede yaşayan farklı etnik grupların dil farklılıklarıydı. Örnek vermek gerekirse, Ortodoks Sırlar Kiril alfabesini, Katolik Hırvatlar Latin alfabesini ve Müslüman Boşnaklar ise Arap alfabesini kullanmaktaydı. Bu durum, resmi dil ve ders kitaplarının dili gibi konularda genel bir uzlaşya varılmasını güçleştiriyordu. İmparatorluğun Bosna'da siyasi gücünü pekiştirmeye yönelik çabalarının uzun sürmesi de eğitimin modernizasyonunu etkileyen bir diğer etkendi.

Bosna'nın 1879'da Avusturya-Macaristan yönetimine geçişinin ardından, Saraybosna'daki okulları ve medreseleri denetleyip geliştirmek amacıyla bir geçici okul komisyonu kuruldu. Bu komisyon, aralarında Saraybosna'nın belediye başkanının da bulunduğu seçkin Müslümanlardan oluşuyordu ve öğretmen atamaları, okul fonlarının oluşturulması ve ders kitaplarının denetimi gibi görevler üstlenmişti. Ayrıca bulgularını doğrudan Eyalet Yönetimi'ne raporlama sorumluluğu da taşıyorlardı. 1895 yılında modernizasyon çabalarının bir parçası olarak, Osmanlı döneminde Müslüman okullarının finansmanının sağlandığı Maarif Sandıkları ile Eyalet Vakıf Fonu'nun birleştirilmesi kararlaştırıldı. Denetim kurumlarını

50 Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)*, 40.

51 Boşnakça: Šeriatska Sudača Škola, Almanca: *Scheriat-Richer Schule* ve ayrıca Osmanlı son döneminde *Mekteb-i Nüvvab* olarak da kullanılmıştır.

52 Seyfettin Haruni, *Geçmişten Günümüze Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi: Önemli Kurumlar, Kaynaklar ve Temsilciler* (İstanbul: Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi, Yıl 5, Sayı: 10, 19-46, 2022, DOI: 10.5333Fset6/rumeli.1171367) 27-30.

teke indiren bu adım, eğitim kurumlarına finansal destek sağlamak ve öğretim içeriği ile metodları üzerinde daha fazla kontrol kurmak amacı taşıyordu. Medreseler, daha önce dini bilginler yetiştiren özerk kurumlar olarak bilinirken, Avusturya-Macaristan yönetimi altında merkezi otorite ve gözetim altına alınmaya çalışıldı.⁵³ 1884 yılında Mostar'da beş medrese resmi olarak kayıtlı faaliyet gösteriyordu, fakat bu medreselerden sadece dört tanesi (Keyvan Kethüda, Karagöz Bey, Derviş Paşa Beyezidağaç ve Hacı Balina) aktif olarak eğitime devam etmekteydi.⁵⁴

Habsburg yönetimi altında, İslami bilimlerin öğretimi ve şeriat mahkemelerinde görev yapacak kadıların eğitimi için Şeriat Kadı Okulu gibi dini eğitim kurumları kurulmuştur. Bu okullar, 1887 yılında eğitime başlayarak, İslam hukukunu öğrencilere aktarma görevini üstlenmiştir. Ayrıca, bölgede uygulanan merkezi yönetim politikaları kapsamında, Müslüman eğitim kurumlarının yönetimi, Marif Meclisi'nden alınarak, bölgenin dini politikasını yansıtan ve yerel dini otorite olarak görülen Ulema Meclisi'ne devredilmiştir.⁵⁵

Mostar Müftüsü Ali Fehmi Cabiç (Dzabiç), 1900 yılında mevcut eğitim sistemine yönelik eleştirilerde bulunarak, o dönemki Maliye Bakanı Benjamin Kallaj'a bir dilekçe sunmuştur. Dilekçesinde, dini eğitim kurumlarında Arapça derslerine ayrılan zamanın yetersiz olduğunu belirterek, bu derslerin saatlerinin artırılmasını önermiştir. Ayrıca, dini eğitimin eksik kalabileceğini düşünerek, Osmanlı dönemindeki uygulamalara benzer şekilde Türkçe derslerinin de müfredata eklenmesini istemiştir.⁵⁶

Eğitim Yılı	Medrese Sayısı	Öğretmen Sayısı	Toplam Öğrenci Sayısı
1899/1900	4	0	
1900/1901	3	4	65
1901/1902	4	4	85
1902/1903	4	4	91

53 Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)*, 40, 156-157.

54 Mulić, *Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)*, 88-89.

55 Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)*, 82-84.

56 Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)*, 116, 125, 133.

1903/1904	4	4	82
1904/1905	4	4	95
1905/1906	4	4	95

Kaynak: Mulić, 2015, 88

1895-1910 yılları arasında Mostar'daki medreseler arasında öğrenci sayılarına bakıldığında, Ayverdi'nin notlarına göre, en fazla hücresi bulunan Ruznameci İbrahim Efendi Medresesi'nin en yüksek öğrenci kapasitesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dikkat çeken bir husus ise, bu medreselerinin öğrenci sayısının ise 1907'den sonra tamamen bittiği anlaşılmaktadır.

Tablo 4: 1895-1909 Arası Mostar'daki medreselerin Öğrenci Sayıları			
Medrese Adı	Eğitim Öğretim Yılı		
	1895-1898	1906-1907	1909-1910
Karagöz Bey Medresesi	8-10	21	19
Ruznameci İbrahim Efendi Medresesi	30-31	29	35
Koski Mehmet Paşa Medresesi	23-26	31	25
Buk'a medresesi	-	24	0
Toplam	61-67	105	79

Kaynak: Mulić, 2015, 89

Osmanlı döneminde medrese eğitimini tamamlamış öğrenciler, "icazet" adı verilen bir diploma ile mezun oluyorlardı. 1895 yılına dek Bosna Hersek'teki medreseler bu sistemle çalışmaya devam ettiler. Ne var ki, o yıl Reisu'l Ulema Kurra Hafız Tevfik Efendi medrese sisteminde yenilikler yaparak eğitim süresini 7 veya 8 yıl olarak sabitlemiş ve bu değişikliklerle, eğitim programı ilk sınıf için 1 yıl, ikinci sınıf için 3 yıl ve son sınıf için 3 veya 4 yıl olarak düzenlendi. Son sınıfta öğrencilere, Arapça ve Türkçe Dil Bilgisi (Sarf-ı Türkiye), Türk Söz Dizimi (Nahv-i Türkiye) gibi derslerin yanı sıra imla ve yazım dersleri de veriliyordu. Müfredatta yapılan değişikliklere paralel olarak mezun olan öğrencilere artık "icazet" yerine "şehadetname" adında bir belge verilmesine karar verildi.⁵⁷ (Görsel 15)

Bu şehadetname orijinalinde Arap harfleriyle yazılmış Boşnakça (Alhamijado) bir metin içermekteydi. Şehadetnamenin bir ikinci kopyasında ise, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış kısa bir nüshasının yanı sıra, Latin alfabesi kullanılarak Boşnakça'ya çevrilmiş bir metin de yer almaktadır.⁵⁸

57 Mulić, *Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)*, 90-99,130-136

58 Mulić, *Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)*, 133-134

Görsel 15: 1915 Tarihli Mostarlı Aganov oğlu Nazif Kojiç'e müderris Süleyman Hamza Efendi Puzic tarafından verilen Şehadatname

Kaynak: Mulić, 2015, 133

1909 yılında Bosna Hersek'te yürürlüğe giren "Din ve Vakıf-Maarif İşlerinde Özerklik Nizamnamesi", özellikle Müslüman toplumun eğitimle ilgili meselelerini resmi bir çerçevede ele almayı hedeflemiştir. Bu düzenleme ile medreseler, bölgeye nitelikli öğretmenler kazandırmak üzere açılmış okullar olarak nitelenmiş ve öğrenci alımları 12 ile 16 yaş aralığına sınırlandırılmıştır. Ders programları ve öğretim görevlileri Ulema Meclisi tarafından tespit edilmiş, eğitim yılının sonunda ise öğrencilerin aldıkları tüm derslerden sorumlu tutulacakları ve başarılı bulunanlara bir sertifika verileceği belirlenmiştir.⁵⁹

Habsburg yönetimindeki Bosna-Hersek'teki medreseler, idari yetersizlikler ve öğretmen eğitimindeki eksiklikler gibi öne çıkan bazı ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Tüm okullarda din derslerinin zorunlu olmasına karşın, Ulema Meclisi Müslüman öğrencilere sadece Kuran-ı Kerim'den birkaç ayet öğretildiğinden şikâyet etmiştir. Müslüman çocukların din derslerini Boşnakça alması, Osmanlı

59 Furat, 'Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918), 139, 151.

Türkçesi bilgilerinin kaybolabileceği endişesini yaratmıştır. Bu endişeler ışığında, Bosna'da resmi otorite Avusturya-Macaristan İmparatorluğu olsa da, Osmanlı İmparatorluğu, Müslüman öğrencilere İstanbul'daki medreselerde veya diğer eğitim kurumlarında imkânlar sunmuş ve Bosnalı öğrenciler için yatılı okulların açılmasını planlamıştır. Ancak, 1881'deki zorunlu askerlik yasası bu yeni eğitim planlarını sekteye uğratmıştır.⁶⁰ 1900'lerin başlarında eğitim raporlarına bakıldığında, 1901 yılında Bosna'daki medrese sayısının 39 olduğu, 1908 yılına gelindiğinde bu sayının 42'ye çıktığı görülür. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında sayı 16'ya düşmüş olsa da, savaşın başlamasının ardından medrese sayısı tekrar artarak 32'ye ulaşmıştır.

Tablo 5: 1901-1916 Bosna Hersek Medrese Sayıları

Yıl	Medrese Sayısı	Öğrenci Sayısı
1901/01	39	1580
1908/09	42	1613
1914/15	16	396
1915/16	32	902

Kaynak: Furat, 2013, 170

1895 yılında çıkarılan talimata göre, medrese eğitimi sekiz yıllık bir süreç ve üç aşamalı bir yapıya kavuşturulmuştur. Ders programı, bazı istisnai yerler dışında genel olarak belirlenmiş bir şekilde uygulanmaktaydı.⁶¹

Tablo 6: 1895 yılından itibaren Bosna Hersek'te Uygulanan Medrese Müfredatı

Ders Adı	1. Aşama	2. Aşama	3. Aşama
Sarf	X		
Dürri-Yekta (Din Bilgisi)	X		
Kıraat (Kuran Okuma)	X	X	X
Türkçe ve Arapça Kaligrafi	X	X	
Nahv (Arapça Dil Bilgisi)		X	X
Halebija (Namaz ve Abdest)		X	

60 Furat, 'Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918), 112-115.

61 Furat, 'Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918), 177.

Tarikat		X	
İsagudzija (Mantık)		X	X
Alâka (Arapça Deyimbilim)		X	
Multeka (Hukuk)			X
Semâili-şerif (Peygamberin Hayatı ve Sözleri)			X
Kaynak: Furat, 177 (Not: Müfredatta bulunan derslerin isimleri orijinal adlandırıldığı şekliyle yazılmıştır)			

Mostar'da, Osmanlı döneminden kalma medreselere modern eğitim metotlarının uygulanmaması ve Avusturya-Macaristan yönetiminin kendi eğitim sistemini oluşturma çabaları nedeniyle bu tür medreselere olan rağbet azalmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, 1904 yılına gelindiğinde şehirde yalnızca bir medrese faaliyetlerine devam etmiştir.

Tablo 7: 1905 tarihli rapora göre Mostar ve civarındaki medrese sayıları:

	1900/01	1901/02	1902/03	1903/04	1904/05
Mostar	3 (2 Aktif)	4 (2 Aktif)	4 (3 Aktif)	4(3 Aktif)	4 (1 Aktif)

Kaynak: Furat, 2013, 171

1909'da onaylanan Özerlik Nizamnamesi, eğitim sistemindeki medreselerle ilgili düzenlemeler açısından kritik bir adım olarak görülmüştür. İlerleyen dönemde, 1911-12 yıllarında yürütülen II. Eğitim Anketi sonucunda, altı idari bölgede hem dini hem de laik derslerin öğretileceği reforme edilmiş medreselerin açılması öngörülmüştür. Ancak bu plan çerçevesinde 1916 yılı itibarıyla yalnızca Saraybosna'da bir Reform (Merkez) Medresesi faaliyete geçirilebilmiştir ve bu medresenin ders programı tablo 8'deki gibi belirlenmiştir.⁶²

Tablo 8: Reform Medresesi Ders Programı

Sınıf Ders isimleri	Ders Saati
Sırpça-Hırvatça	3
Matematik	3
Coğrafya	2
Doğa Tarihi	2

⁶² Furat, *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)*, 180.

Çizim	1
Hat	1
Jimnastik	1
Din Dersi	4
Arapça	6
Türkçe	6

Kaynak: Furat, 2013, 180, Ćurić, 1983, 233

Saraybosna'daki Reform Medresesi'nin ileri sınıflarında müfredatı Tarih, Felsefe Giriş, Pedagoji ve Almanca gibi dersler eklenmiştir. 1922 yılında yapılan bazı değişikliklerle bu medrese "Saraybosna Yüksek Medresesi" (*Viša Medresa*) olarak yeniden adlandırılmış ve eğitim programı son halini almıştır. Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin reforme edilmesiyle, 1925 yılında Saraybosna Yüksek Medresesi eğitim faaliyetlerine son vermiştir.⁶³

Dünya Savaşı Sonrası ve Yugoslavya Dönemi sonuna kadar Mostar'daki Medreselerin Durumu (1918-1990)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna Hersek'ten çekilmesinin ardından, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde faaliyetlerine devam eden medreseler, 1945 yılına kadar eğitime devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle kurulan Yugoslavya Krallığı altında Müslüman topluluk, medrese eğitimlerini sürdürmüştür. Bu dönemde, 1936 yılında medreselere yönelik reformlar uygulanmış ve eğitim süreci 8 yıldan 4 yıla indirilmiştir.⁶⁴ Yugoslavya Krallığı zamanında (1918-1940) 12 medrese aktif eğitim verirken, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni Sosyalist Yugoslavya Federasyonu'nda Bosna-Hersek'te Gazi Hüsrev Bey Medresesi haricindeki tüm medreseler kapatılmıştır.⁶⁵

Bosna Savaşı'nın 1992-95 yıllarında son bulmasının ardından, yeni kurulan Bosna Hersek devletinin Anayasası'nın dördüncü maddesi gereğince, ilköğretim ve lise düzeyinde din eğitimi seçmeli ders olarak sunulmaya başlanmıştır ve bu

63 Haruni, *Geçmişten Günümüze Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi: Önemli Kurumlar, Kaynaklar ve Temsilciler*, 31.

64 Haruni, *Geçmişten Günümüze Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi: Önemli Kurumlar, Kaynaklar ve Temsilciler*, 34.

65 Esmâ Meziç, *Bosna Hersek'te Medreselerde Örgün Din Eğitimi: Mostar Karadžoz-begova Medresesi Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015) 25. İdriz ve Ali, *Arnavutluk ve Bosna Çevresine Odaklı Balkanlarda İslami Dini Eğitim*, 26.

derslerin içeriğinin oluşturulması konusunda yetki dini topluluklara (Sırp Ortodoks, Hırvat Katolik ve Müslüman) verilmiştir.⁶⁶ 1990'ların başından itibaren Bosna Hersek İslam Birliği Riyaseti, ülkenin çeşitli şehirlerinde yeni medreseler açmıştır.

Dayton Antlaşması Sonrası Mostar Karagöz Bey Medresesi'nin yeniden faaliyete geçişi

Sosyalist Yugoslavya Federasyonu döneminde eğitime aralıksız devam eden Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin haricinde, Bosna Savaşı döneminde Visoko Osman Efendi Redzoviç Medresesi (1992)⁶⁷, Cazin Cemaludin Çauşeviç Medresesi(1993)⁶⁸, Tuzla Behram Begova Medresesi (1993)⁶⁹, Travnik İbrahim Bey Medresesi (1994)⁷⁰ savaşa rağmen faaliyetlerinde başlamıştır. Savaşı bitiren Dayton Anlaşması sonra dönemde ise Mostar Karagöz Bey Medresesi (1995)⁷¹ ve Banya Luka Reis İbrahim Efendi Maglayliç (2020)⁷² ile medreselerin yeniden açılma süreci devam etmiştir.

Mostar'da yer alan ve Hacı Mehmed Karagöz Bey tarafından kurulan Karagöz Bey Medresesi, şehrin en köklü ikinci medrese olma özelliğini taşır. Hacı Mehmed Karagöz Bey kendi adını taşıyan Karagöz Bey, medresenin ve aşevlerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok sayıda dükkân, tabakhane ve değirmen gibi vakıflar oluşturmuştur. Bu medrese, Osmanlı dönemi boyunca ve sonrasında Mostar'daki müftülük görevini yürütmüş birçok âlimin yetiştiği bir kurum olarak bilinir.⁷³

Bosna Hersek'teki savaş bittikten sonra Karagöz Bey Medresesi'nin ilk binası ve yanındaki Karagöz Bey Camisi, 2001-2002 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti

66 Mezit, *Bosna Hersek'te Medreselerde Örgün Din Eğitimi: Mostar Karadžoz-begova Medresesi Örneği*, 26-27.

67 Merzuk Grabus, *İslam Dünyasında Din Eğitimi ve Öğretimi* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Uluslararası Sempozyumu, 26-27 Aralık 2014: 38-56, 2014), 50.

68 'Medresa "Reis Džemaludin-ef. Čaušević'.

69 'Behram-begove medrese'.

70 'Elçi İbrahim-pašina'.

71 'Karadžoz-begova medresa'.

72 Gorana Jakovljević, *Banjaluka: Počela sa radom novoosnovana medrese „Reis İbrahim Ef. Maglajlić*, 2020, <http://5m3hbr.ttu.cc>.

73 Mulić, *Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)*,161-162. Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi* (2000), 13-16. Amir Ljubović, *Karagöz Bey Külliyesi Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.24 (Ankara, TDV Yayın., 2013), 404. *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, (2. Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2016), 557-563.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından restore edilmiş ve Mostar İslam Meclisine verilmiştir.⁷⁴ Bina günümüzde, hafta sonları İslam Meclisi Karagöz Bey Camisi'nin mektebi olarak faaliyet göstermekte ve cemaatin çocuklarına Kuran-ı Kerim ve İslami eğitim ile alakalı dersler verilmektedir. Ayrıca bazı hücreleri ise savaştan sonra 'Merhamet'⁷⁵ adlı yardım kuruluşunun ofisi, bazen de doktorların muayenehaneleri ve cami imamlarının lojmanları olmadığı için imamların evi olarak kullanılmaktaydı.

Eski Keyvan Kethüda Mektebi binası ise Karagöz Bey Medresesi'nin yeni binasına taşınmasıyla boşalmış ve TİKA'nın yenileme çalışmalarının ardından Yunus Emre Enstitüsü'ne kira bedeli karşılığında tahsis edilmiştir.

Karagöz Bey Medresesi, 1995-1996 eğitim-öğretim yılında 77 yıllık bir aradan sonra eğitime Mostar'ın Koski Mehmet Paşa Camisinin karşısındaki Mostar Müftülüğüne binasında tekrar başladı. Savaş sonrasında ise Mostar'ın kuzeyindeki Mücahidler Camii'nin dersliklerinde eğitime devam etmiştir. Medrese, 29 Ağustos 1997 yılında ise, Avusturya-Macaristan döneminde yeniden inşa edilen ve savaş sonrasında Suudi Arabistan tarafından restore edilen Keyvan Kethuda Mektebi binasında eğitim faaliyetlerin devam etmiştir⁷⁶. Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin eğitim programını benimseyen Karagöz Bey Medresesi, 2000 yılı itibarıyla üniversite kampüsünün içindeki yeni bir ek bina ile 11 derslik ve 270 öğrenci kapasitesine ulaşmıştır. Bölgeden tek medrese olması sebebiyle öğrenci sayısının artışı ve mevcut binaların ihtiyaca cevap verememesi nedeniyle Karagöz Bey Medresesi, Dzamal Bijediç Üniversitesi kampüsüne inşa edilecek yeni binaya taşınmayı planlanmışlardır. İslam Kalkınma Bankası'nın finansmanı ile inşasına başlanan yeni medrese binası tamamlanamamış, sonraki süreçte TİKA'nın⁷⁷ devreye girmesiyle eğitim ve yurt binası 2013 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır ve eğitim hayatına farklı üçüncü bir yapıda devam etmek durumunda kalmıştır.⁷⁸ 1996 yılından itibaren medreseye kaydolun öğrenci sayısı aşağıdaki tablodaki gibi belli dönemler haric sürekli artmıştır.

74 İslam, Geçmişten Günümüze Bosna Hersek, 226.

75 1912 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde Riyaset kurumun bünyesinde kurulan yardım kuruluşu, Kaynak: 'Merhamat'.

76 Bu bina Sosyalist Yugoslavya döneminde Hersek Müzesi olarak da kullanılmıştır.

77 Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı

78 İslam, Geçmişten Günümüze Bosna Hersek, 265. Mezit, *Bosna Hersek'te Medreselerde Örgün Din Eğitimi: Mostar Karadžoz-begova Medresesi Örneği*, 33-34. 'Karadžoz-begova medresa'.

Tablo 9: Mostar Karagöz Bey Medresesi Yıllara göre Kayıt olan Öğrenci Sayıları (1995-2023)

Yıl	Kız	Erkek	Toplam
1995	10	22	32
1996	14	13	27
1997	4	23	27
1998	3	20	23
1999	6	18	24
2000	11	14	25
2001	12	17	29
2002	10	13	33
2003	10	21	31
2004	11	17	28
2005	14	19	33
2006	22	20	44
2007	20	21	41
2008	12	15	27
2009	21	23	44
2010	38	33	71
2011	31	41	72
2012	11	29	40
2013	27	33	60
2014	28	31	59
2015	39	34	73
2016	27	39	66
2017	27	34	61
2018	23	31	54
2019	30	29	59
2020	40	23	63
2021	36	18	54
2022	29	29	58
2023	38	30	68
Toplam	606	710	1316

Kaynak: Grafik Karagöz Bey Medresesi'nden alınmıştır.

Görsel 16: Bosna Savaşı sonrası 1997 yılında Suudi Arabistan'ın restore ettiği Karagöz Bey Medresesi yeni binası (Keyvan Kethüde Mektebi)

Kaynak: Karadoz-begova medresa

Görsel 17: TİKA tarafından inşa edilen yeni Karagöz Bey Medresesi 2013

Kaynak: Karadoz-begova medresa

Karagöz Bey Medresesi'nden mezun olan öğrencilere lise düzeyinde diploma verilmekte ve bu diploma sayesinde diledikleri üniversiteye kaydolma ya da çeşitli seviyelerde din görevlisi olarak görev alma şansına sahip olmaktadır. Eğitimler, kız ve erkek öğrenciler için aynı sınıflarda birlikte yürütülmektedir.⁷⁹

Karagöz Bey Medresesi, standart medrese programına ek olarak çeşitli seçmeli dersler de sunmakta ve bu dersler, ana dersler kadar ayrıntılı işlenmektedir. Seçmeli dersler, İslami Bilimler, Dil, Sosyal Bilimler, Tabiat Bilimleri ve Matematik Bilimleri gibi beş ana kategoride yer almaktadır. Öğrenciler bu kategorilerden iki ders seçmeli ve üçüncü ile dördüncü sınıflarda bu dersleri almaya devam etmelidir. Dil kategorisinde, Boşnakça-Arapça, İngilizce-Arapça, Boşnakça-Latince, Boşnakça-Almanca ve Arapça-Türkçe gibi çeşitli dil kombinasyonları mevcuttur. Başarılı öğrenciler için bu dersler diploma ekine dâhil edilirken, başarısız olanların eklenmez ve öğrencilere bu dersleri alma zorunluluğu yoktur. Medrese öğrenci sayıları ve Türkçe öğrenen öğrenci sayıları tablolarında görüldüğü gibi, 2005 yılına kadar medresedeki bütün öğrencilerin yabancı dil olarak Türkçe öğrendiği, sonrada ise diğer dil kombinasyonlarının müfredata eklenmesiyle Türkçe öğrenen öğrenci sayısının azaldığı gözlemlenmektedir.

1995'den beri, Karagöz Bey Medresesi'nde Türkçe üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerine seçmeli yabancı dil olarak öğretilmektedir ve dersler, Bosna Hersek'teki Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri'nden mezun olan Boşnak öğretmenler tarafından verilmektedir. 2010 yılından itibaren ise, Yunus Emre Enstitüsü tarafından kanton eğitim bakanlıkları ile imzalanan protokollere binaen ilkokul ve lise öğrencilerine Türkçe dersleri sunulan "Tercihim Türkçe Projesi"ne dâhil olmuşlardır. Ayrıca, Türkçe öğrenen öğrenciler, Yunus Emre Enstitüsü'nün düzenlediği Türkçe, kültür ve spor etkinliklerine katılma imkânına kavuşmuş, böylece öğrencilerin Türkçe ve Türkiye ile olan bağlarını güçlendirmesi hedeflenmiştir. Medresede Türkçe dersini seçen öğrenci sayıları belirtilen tabloda listelenmiştir.

Karagöz Bey Medresesi'nden mezun olan öğrencilere lise düzeyinde diploma verilmekte ve bu diploma sayesinde diledikleri üniversiteye kaydolma ya da çeşitli seviyelerde din görevlisi olarak görev alma şansına sahip olmaktadır. Eğitimler, kız ve erkek öğrenciler için aynı sınıflarda birlikte yürütülmektedir.⁸⁰

79 Mezit, *Bosna Hersek'te Medreselerde Örgün Din Eğitimi: Mostar Karadžoz-begova Medresesi Örneği*, 73.

80 Mezit, *Bosna Hersek'te Medreselerde Örgün Din Eğitimi: Mostar Karadžoz-begova Medresesi Örneği*, 73.

Tablo 10: Grafik: Mostar Karagöz Bey Medresesinde Seçmeli Yabancı Dil olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Yıllara Göre Sayısı

Yıl	Öğrenci Sayısı
1995	32
1996	27
1997	27
1998	23
1999	24
2000	25
2001	29
2002	33
2003	31
2004	28
2005	20
2006	20
2007	20
2008	20
2009	20
2010	20
2011	20
2012	20
2013	20
2014	20
2015	20
2016	20
2017	20
2018	20
2019	20
2020	20
2021	20
2022	20
2023	20

Kaynak: Grafik Karagöz Bey Medresesi'nden alınmıştır.

2023 yılında, medrese 378. mezuniyet törenini gerçekleştirmiş ve bu törende 29 erkek ile 30 kız öğrenci mezuniyetlerini almıştır. Mezuniyet töreninden önce öğrenciler, diğer liselerde olduğu gibi geleneksel mezuniyet kıyafetlerini giyip şehir merkezinde yürüyüş düzenlemekte, merkezdeki şehitlikte dua etmekte ve tarihi Mostar Köprüsü altında anı fotoğrafı çektirmektedirler.

Görsel 18: Şehrin Ana Caddesi sayılan Braće Fejića Sokağı'nda Yürüyüş

Kaynak: Karadoz-begova medresa

Görsel 19: Mimar Sinan'ın eseri Karagöz Bey Camisi ve Sol Yanında Bulunan Karagöz Bey Medresesi Önünde Toplu Fotoğraf Çekimi

Kaynak: Karadoz-begova medresa

Görsel 20: Mostar Ana Şehitlikte Dua Okunması

Kaynak: Karadoz-begova medresa

Görsel 21: Mostar Köprüsü Üzerinde Fotoğraf Çekimi

Kaynak: Karadoz-begova medresa

Görsel 22: Mostar Köprüsü altında Mezuniyet Hatırası

Kaynak: (Karadoz-begova medresa)

Sonuç

1463 yılında Yayce (Jajce) şehrindeki Bosna Krallığını fetheden Osmanlı Devleti, zaman içinde Saraybosna ve Mostar gibi merkezler kurarak buralarda İslami eğitim ve hayatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu süreçte mektep, medrese, Bu'ka medreseleri, Dar'ül Kurra, Dar'ül Hadis ve tekke gibi dini eğitim kurumları inşa etmiştir.

Mostar'da Osmanlı döneminde 11 adet medrese yapılmış ve bina olarak Karagöz Bey, Ruznameci İbrahim Efendi ve Koski Mehmet Paşa medreseleri günümüze kadar ayakta kalmış ya da çeşitli dönemlerde yeniden inşa edilmiştir. Diğer medrese yapılarının bir kısmı Avusturya-Macaristan Dönemi'nde ihmal edilmiş ya da yeni okulların yapımı için yıkılmış, birinci ve ikinci dünya savaşlarının ardından ise farklı amaçlarla kullanılmış, vakıf mülkiyeti olmasına rağmen özel mülkiyete dönüştürülerek gasp edilmiş veya bakımsızlık sebebiyle yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı döneminde bu medreseler, Osmanlı Türkçesi'nde divan şiirleri yazan ve Farsça ile Arapça dillerinde eserler veren önemli düşünürler ve sanatçılar yetiştirmiştir. Bunlar arasında Mostarlı Hasan Ziyai gibi isimler öne çıkmaktadır.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu zamanında medreselerin müfredatları, Batı kökenli derslerin eklenmesiyle yeniden yapılandırılmaya çalışılmış ve binalarında da modernleştirme amacı güdülmüştür. Aynı dönemde Habsburglar tarafından yeni gymnasiumlar açılmış, Müslüman topluluk, Tanzimat Dönemi'nde Rüşdiye Okulları'na gösterdiği benzer bir ilgiyi bu modern okullara da göstermeye başlamıştır. 1905 yılında mevcut kayıtlara göre dört medrese binası ayakta olmasına rağmen, yalnızca Karagöz Bey Medresesi eğitim faaliyetlerine aktif olarak devam edebilmiş, diğer medrese binaları ise zamanla ilgi eksikliği nedeniyle terk edilip yıkılmıştır.

1918'e kadar faaliyet gösteren ve ardından 77 yıl süresince kapalı kalan Mostar'daki medreseler, Bosna Savaşı'nın bitimiyle bir dönüşüm sürecine girmiştir. Karagöz Bey Medresesi 1995-1996 yılında öğretim hayatına yeniden başlamış ancak bu başlangıç Mimar Sinan tarafından inşa edilen kendi binasında değil Keyhan Kethüda Mektebi binasında olmuştur. Ancak bu mektep binası savaşta hasar gördüğü için önce Suudi Arabistan Krallığı tarafından restorasyonu yapılmış daha sonra Karagöz Bey Medresesi hizmetine sunulmuştur. Zaman içinde bu eski binanın ihtiyaçlara cevap vermemesi üzerine, TİKA'nın desteğiyle üniversite kampüsünde yeni bir eğitim ve yurt binası inşa edilmiş, eski bina ise anlaşma gereği Yunus Emre Enstitüsü'ne düşük bir kira karşılığında 30 yıl süreyle tahsis edilmiştir ve 2016'dan itibaren enstitü olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Mostar'ın merkezinde olduğu Hersek-Neretva Kantonu'nda, Konjiç, Jablanica, Prozor, Stolaç, Čaplina gibi çevre şehirlerden, ayrıca Boşnak-Hırvat Federasyonu'nun Livno, Gornji Vakuf ve Bosna-Hersek'in diğer entitesi Sırp Cumhuriyeti'ndeki Nevesinje, Gaçko ve Trebinje şehirlerinden öğrenciler medreseye kayıt yaptırmaktadırlar. Aynı zamanda, medrese Türkiye ve Avrupa'da yaşayan Boşnaklar tarafından da tercih edilen bir eğitim kurumu olmuştur.

Yunus Emre Enstitüsü'nün 2012 yılından itibaren yürüttüğü "Tercihim Türkçe" projesi kapsamında, Karagöz Bey Medresesi'nin üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerine Türkçe dersi seçmeli olarak sunulmaktadır ve bu derslere her yıl yaklaşık 20 öğrenci katılarak Türkçe öğrenmektedir.

Hersek bölgesindeki kültürel mirasın korunması ve Türkiye ile olan ikili ilişkilerin güçlendirilmesinde önemli bir yere sahip olan Karagöz Bey Medresesi, bölgenin en eski eğitim kurumlarından biri ve tek medresesi olarak hizmet vermektedir. Mezun öğrenciler, başta Bosna Hersek'daki üniversiteler olmak üzere, yoğun bir Diaspora nüfusunun bulunduğu Almanya ve Avusturya, kültürel yakınlık ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Türkiye gibi ülkelerde eğitimlerine devam etmeyi planlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Özkılınç (Edt), *'174 Numaralı Hersek Livası İcmal Eflakan ve Voynugan Tahrir Defteri (939-1533)'*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 103, Ankara, 2009, <https://l24.im/Jj5q>.
- Alija Bejtić, *'Spomenici Osmanlijske Arhitekture u BiH'*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo. 1953. <https://shorturl.at/xELP8>.
- Alija Dilberović, *'Buk'a Medresa u Mostaru'*, Hercegovina Časopis za Kulturno i Historijsko Naslijeđe, Archiv i Muzej Hercegovina: 95-123, Mostar, 2018. <https://shorturl.at/isxR6>.
- Alija, Dilberović, *'Nakšibendijska tradicija Mostarau XIX i prvoj polovini XX stoljeća- Slučaj Koski-pašinog hanikaha'*, Znakovi Broj: 61/62: 263-281, Sarajevo, 2013. <https://shorturl.at/giUZ7>.
- Amir Ljubović, *'Karagöz Bey Külliyesi'*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 24: 403-404, İstanbul, TDV Yayınları, 2013.
- Amir Pašić, *'Celebreiting Mostar, Archtitectural history of the city (1452-2002)'* Katologizacija u publikacija Nationalni I univerzitetska biblioteka, Bosne I Hercegovina, Sarajevo, 2005.
- Aruçi, Muhammed, *'Mostar'*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30: 294-296, Ankara, TDV Yayınları, 2020.
- Aydın Bilgin ve Günalan Rifat, *'XV-XX. Yüzyılda Makedonya Medreseleri'* (Balkan Araştırmaları Vakfı, 100. Yılında Meddah Medreseleri Sempozyumu, Yayınlanmamış Sempozyum Bildiri Metni, Üsküp, 2023.
- Ayşe Zişan Fuat, *'Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna (1878-1918)'*, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Bosna Hersek Vakfiyeleri, 2. Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2016.
- Ekrem Hakkı Ayverdi, *'Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri' II. Cild, 3. Kitap, Yugoslavya, İstanbul Fetih Cemiyeti*, 2000.
- Emel Topçu ve Yunus Dilber, *'Modernization of Education System in Bosnia and Hercegovina (1484-1914)'*, The Western Balkans Cooperation, Geopolitics and Economic Transitions and Relations (editörler, Muhidin Mulalic, Emel Topcu ve Jahja Muhasilovic: 356-70, International University of Sarajevo, 2021.
- Esmâ Mezit, *'Bosna Hersek'te Medreselerde Örgün Din Eğitimi: Mostar Karadžoz-begova Medresesi Örneği'*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2015.
- Fatma Issa, *'Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)'* Doktora tezi, Fatih Sultan Mehmed Üniversitesi, İstanbul, 2021, <https://shorturl.at/qzFMT>.
- Gorana, Jakovljević, *'Banjaluka: Počela sa radom novoosnovana medrese „Reis Ibrahim Ef. Maglajlić, 2020, <http://5m3hbr.ttu.cc>.*
- Hajrudin Ćurić, *'Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. Godine'*, Veselin Masleša Yayınevi, Sarajevo, 1983.
- Halid Buljina, *'Sto godina muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini'* Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, 1989/1, Sarajevo, 1989

- Hamdija Kreševljaković, *'Stari Hercegovачki Gradovi'*, Naše starine, vol. II:9-22, Sarajevo, 1954. <https://shorturl.at/aerNY>.
- Hasan Eminović, (ed.) *«Mostarske Džamija, Fotomonografija»*, Medžlis Islamske zajednice Mostar, 2018.
- Hatidža Čar-Drnda, *'Nastanak Mostara, Urbani i Demografski Razvoj Grada do Kraja 16. Stoljeća'*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, 2014.
- Hivzija Hasandedić, *'Mostarski vakifi i njihovi vakufi'*, Mostar, 2000.
- Hivzija Hasandedić, *'Spomenici Kulture Turkog Doba u Mostaru'*, Islamski Kulturni Centar, Mostar, 2005.
- Hoca Sadettin Efendi, *'Tâcü't-Tevârih'*, C.III, Sadeleştiren: İsmet Pamaksızoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Ibrahim Dizdar (ed.) *'Bosnia and Hercegovina, Through Anton Zimolo's photographs'*, JU Muzej Hercegovina, Mostar, 2019.
- Ismet Kasumović, *'Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave'*, Islamski kulturni centar Mostar, 1999.
- Joseph von Hammer-Purgstall, *'Rumeli and Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdallah Hadschi Chalfa'*, Verlag des Kunst- und Industrie-Comptoits, Wien, 1812.
- Jusuf Mulić, *«Muslimanska Škole u Mostaru (1554-1945)»*, Sarajevo, 2015.
- Merzuk Grabus, *'İslam Dünyasında Din Eğitimi ve Öğretimi'*, Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Uluslararası Sempozyumu, Aralık 2014: 38-56, 2014.
- Mesut İdriz ve Muhamed, Ali, *'Arnavutluk ve Bosna Çevresine Odaklı Balkanlarda İslamî Dinî Eğitim'*, (edt, Lütfi, Sunar) Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce, Cilt 5: 263-289. Balkanlarda Müslüman Düşüncesi, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulular Başkanlığı, Ankara, 2023.
- Muhamed A. Mujić, *'Vakufnama Zaima Hadzi Muhammed Bega 1570'*, Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV. i XVI. vijek), Orijentalni Institut, 81-94 Sarajevo, 1985.
- Mustafa İmamović, *'Boşnakların Tarihi'* (çeviren: Hüseyin Gül ve Cenita Özgüner), Tarih Vakfı ve Bosna Sancak Akademik Kültür ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018.
- Nermina Mujezinović, *'Blagaj kod Mostara'*, Hercegovina Casopis za kulturno i historijsko nasljeće, br. 11-12: 55- 67, Mostar, 2000.
- Nesip Pepiç, *'Osmanlı Döneminden Günümüze Kadar Arapçanın Bosna-Hersek ve Sancak Bölgesindeki Varlığı ve Durumu'* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2014), <https://shorturl.at/ALUVZ>.
- Nusret Omerika, *'Biserna Školjka»*, Kulturno-Historijski Spomenici Mostara u Usmenoј Pjesmi, IC Štamparija Mostar, 2006.
- Omer Nakićević, *'Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka' (Sarajevo, Mostar, Prusac)'*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 1999.
- Refik Çatiç, *'Bosna Hersek Müslümanlarında Eğitimin Başlangıcı, Gelişimi ve Bugünkü Durumu'*, (Edt. M. Hilmi, Özev) İslam Ülkelerinde Eğitim Kongresi, Eğitimde İşbirliği ve Kalkınma: 369-375, TASAM Yayınları. İstanbul, 2009.

- Sabiha Nevin İslam, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek, Kültür Ajansı Yayınları*, T.C. Kültür Bakanlığı, 2013.
- Sabit Hodžić, '*Nekoliko podataka o Mostarskim mahalama i strukturi stanovništva*' Hercegovina – časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, broj 11-12:1-14, Arhiv Hercegovine Mostar i Muzej Hercegovine Mostar, 2000.
- Safvet Bašagić, '*Gazi Husrev beg (U spomen četiristogodišnjice dolaska u Bosnu)*', Braća Bašagić, Sarajevo, 1907.
- Sanja Zadro, '*Mostarska Arhitektura od 1850. do Drugoga Svjetskog Rata*', doktorska disertacija, Sveučilišta u Zagrebu, 2017, <https://hrcak.srce.hr/197410>.
- Sedat Bešlija, '*The Sanjak of Herzegovina in 17th Century: Waqf Heritage*', Historijska traganja, Issue no: 18: 55-81, Sarajevo, 2019.
- Seyfettin Haruni, '*Geçmişten Günümüze Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi: Önemli Kurumlar, Kaynaklar ve Temsilciler*', Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi, Yıl 5, Sayı: 10:19-46, 2022, DOI: 10.5333Fset6/rumeli.1171367.
- Tahir Sezen, '*Osmanlıda Yer Adları*', T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara. 2017, <https://shorturl.at/uACG5>.
- TİKA, '*Bosna Hersek'te Karagöz Bey Medresesi Yeni Binası Hizmete Açıldı*', 2014), <https://shorturl.at/ALMU3>.
- UNESCO, '*Nomination Dossier, The Old City of Mostar*', Nomination for Inscription on the World Heritage List, Bosnia and Herzegovina, 2005, <https://shorturl.at/sBJKO>.
- Ünal Taşkın, '*Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları*', Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal Of International Social Research Volume 1/3 Spring: 343-365, 2008, <https://shorturl.at/fuBF2>.
- Yıldırım Ağanoğlu, '*Osmanlı Belgelerinde Mostar*', (Editörler: Yunus Dilber ve Sedat Bešlija), Mostar Yunus Emre Enstitüsü, 2022.
- Zafer Gölen, '*Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*', Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- Zeki Salih Zengin, '*İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam'da Eğitim ve Öğretim*', Din Eğitimi El Kitabı, (Editörler: Recai Doğan ve Remziye Ege), Grafiker Yayınları, Ankara. 2012.

Linkler

- 'Behram-begove medrese', son güncelleme, 2 Eylül 2023, <https://bbm.edu.ba/visestoljetna-tradicija/>.
- 'Elçi İbrahim-pašina', son güncelleme, 2 Eylül 2023, <https://www.medresa.edu.ba/medresa/historijat>.
- 'Karadoz-begova medresa', son güncelleme, 10 Mayıs 2023, <https://medresamostar.com/Home/History>.
- 'Medresa "Reis Džemaludin-ef. Čaušević"', son güncelleme, 12 Eylül 2023, <https://medresa-cazin.ba/historijat/>.
- 'Merhamet', Son güncelleme, 5 Temmuz 2023, <https://www.merhamet.ba/historijat-2/>.
- 'Muzej Hercegovine', son güncelleme, 1 Mayıs 2023, <https://www.muzejhercegovine.com/en/ab>

OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA'DA AÇILAN DARÜLHADİS MEDRESELERİ

Cemile Tekin

Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi

Giriş

İslam'ın ilk dönemlerinde, Hz. Peygamber, hem kendi evinde hem de Erkam'ın evinde eğitim vermiştir¹. Eğitim sonra mescitlerde ve camilerde, daha sonra ise özel olarak inşa edilmiş farklı eğitim kurumlarında verilmeye başlanmıştır: Dârülhikme, Dârülilm, Dârülkütüb, Nedve, Kuttâb, Mektep ve Medrese bu eğitim kurumlarına örnek olarak gösterilebilir.

İslam dünyasında, eğitim kurumları tarihinde 459/1066 yılı dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Çünkü söylenen tarihte büyük bir eğitim kurumu olduğu kabul edilen Bağdat Nizamiye Medresesi inşa edilmiştir. Bu medrese, eğitimde yeni dönemin başlangıcı olmuştur. Bu yeni yapılanmadan sonra eğitim-öğretim faaliyetleri bağımsız bir şekil almış; bu durum, sadece eğitim- öğretim faaliyetleri ile ilgilenilmesi konusunda önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte eğitimcilere düzenli maaş verilmesi, öğrencilere yatılı eğitim imkânı sağlanması da İslam eğitim kurumlarının gelişmesine yardımcı olmuştur.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk üç asrında Bosna-Hersek'te, (XV-XVII. yüzyıllar arası) İslami bilimlerin ortaya çıkışı, Boşnak milletinin kültür tarihi açısından önemlidir. Son birkaç yüzyıldır Bosna'ya getirilen İslami bazı bilim dalları, bu ülkede eğitim düzenlemesinin de önem arz etmektedir.

Bu bildiride İslam Dininin temel kaynaklarından ikincisi olan hadis ilmi öğretilen Darülhadislerin Bosna'da ortaya çıkışı ve gelişmesi üzerinde durulacaktır.

1 Nakičević, Omer. Arapsko-İslamske Znanosti i Glavne Škole od XV do XVII Vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac). Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 1982, 12.

Buk'a ve Dârulhadis Medreseleri

Darülhadis, İslam âleminde hadis öğretiminin ihtisas düzeyinde yapıldığı medreselere verilen addır. İlk defa, Selçuklu Atabeği Nûreddin Mahmud Zengi tarafından, Şam'da açılmıştır². Böylelikle hadis öğrenimi, camilerden medreselere geçmeye başlamıştır³.

İslâm dünyasında türbe, zaviye ve özellikle eğitim yeri için kullanılan bir terim⁴ olan Buk'a, Saraybosna ve Mostar'da branş okulu darülhadis medreselerinin bir nevi hazırlık aşaması idi. Öğrencinin Hadis eğitimi için Buk'a'da destekçi dalları ile Arapçayı öğrenmesi ve belli bir ön bilgiye sahip olması gerekmektedir.

Tamamen güvenilir mevcut kaynaklara göre Buk'alar, Bosna-Hersek'teki üç kültür merkezinin ikisinde yaygın idi. Saraybosna'da iki, Mostar'da bir tane vardı ancak Prusats'ta hiç yoktu. Bununla birlikte Prusats'ta Darülhadis Medresesi vardı.

Bu eğitim kurumları hakkında birkaç kaynak mevcuttur, Evliya Çelebi'ye göre Saraybosna'da bulunan Buk'a Medresesi Hacı Osman tarafından Careva Çuprija/Sultan Köprüsü'nün yukarısında inşa edilmiştir. Hazim Šabanović ise buradan mescit olarak bahsetmektedir. Gerçi Šabanović, Buk'a mevzusu geçen eserindeki aynı bina için dipnotta Evliya Çelebi'nin Buk'a olarak gösterdiğini de anlatmaktadır⁵. Saraybosna'daki bu eğitim kurumu diğer okullardan daha fazla talebeye eğitim vermekte idi.

Tabački Mescit/Debbağcılar Mescidi olarak kullanıldığını ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sinde* bahsedilen mescidin kitabesinde yer alan ifadeyi şu şekilde nakletmektedir:

Şeyh Seyfuddin Kemura'nın düşüncesine uyarak Šabanović bu medresenin kitabesinde yer verilen ifadeyi yanlış çevirmiştir. Bu kitabenin aslı okunarak bu binanın mescit değil medrese olduğu ortaya çıkarılmıştır. Kitabenin ilk dizisinde bu binanın okul olduğunu açıkça söyleyerek yurt ve talebe evi adını kullanmış; ikinci dizide mecazi olarak bu okulun gerçekleri öğrenme yeri ve irfan evi olduğu söylenmiştir; üçüncü dizide Abdü'n-Nebî ifadesini Buk'a Medresesi

2 Bahattin Kök, "Nûreddin Zengî, Mahmud", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 33, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 262.

3 Nakičević, *Arapsko-İslamske Znanosti*, 12.

4 Mehmet İpşirli, "Buk'a", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 6, (İstanbul: TDV Yay., 1992), 386-387.

5 "Hacı Osman, Allah rızası için talebelerin evi olarak bu binayı inşa etti, Cennete yolculuğunu Allah kolaylaştırsın, bu bina gerçekleri öğrenme yeridir İrfanların evidir ve ilmini arayanlar ve ibadet edenlerin yeridir." (970/1562)

anlamında kullanarak yatılı okul olup tahsil gören talebelerin ilim yaymak için askerlikten muaf olacakları anlaşılmaktadır⁶.

Bu dizelerin içeriğini analiz edildiğinde mescit veya cami değil de medresenin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Erken İslam dönemi Arap dünyasında olduğu gibi Bosna-Hersek'te de cami ve mescidin gerçek okul rolüne sahip olmaması dikkate alındığında yukarıdaki iddia doğrulanmaktadır. Çeşidine bakılmaksızın Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarının geleneği oldukça sağlam idi ve İslam'ın yayılmasıyla birlikte fetihler ile birlikte bir şekilde Bosna'ya da bu sistem taşınmıştır. Hatta İstanbul'da da eğitim amacıyla inşa edilen camiler çok sayıda medresenin kurulmasıyla eğitim fonksiyonunu kaybetmişlerdir.

Şüphesiz Buk'a medreselerinin kurulmasında ekonomik unsurun büyük etkisi olmuştur. Görüldüğü gibi geniş bir odadan oluşan dershaneye sahip olduğuna göre basit bir binanın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Büyük ihtimal ile bu mektep, alt medreselerden daha üst derecede idi. Mevcut verilere göre Buk'anın ihtisas eğitim kurumu olduğu söylenebilir. Bu tür okullardan birisi medreseye dönüştürülmüş; fakat okulun ve müderrislerin itibarıyla değil Saraybosna'da 1697'de meydana gelen büyük yangında yanmasıyla olmuştur⁷. Onu da vâkıf İbrahim Misriya inşa etmiştir.

Bu okullarda görev yapan müderrislerin maaşı ve okutulan derslere ilişkin mevcut bilgilere göre hangi eğitim kurumu grubuna ait olduğuna ve Buk'anın mescit değil okul olduğu sonucuna varılabilir.

Saraybosna'nın 1697'de yakılması, şüphesiz bu şehrin tarihinde en kötü olaylardan biri olmuştur. Özellikle geçimi vakfa bağlı kişilerin durumunu kötü etkilemişti. Buna rağmen genel duruma bakıldığında vakıf tarafından maaş verilenlerin durumu diğerlerine göre daha çok da kötü değildi. İbrahim Misriya tarafından inşa edilen medresede görev yapan müderrislerin ücretleri, yıllık sadece 800 akçe idi⁸. Muhammed Enveri Kadiç'in iddiasına göre yangından önce bahsedilen bu Buk'ada günlük 15 akçe maaşla Hüseyin Muzafferiyâ XVII. yüzyılın sonunda görev yapmaktaydı. Yandığı için müderris Muzafferiyâ işsiz, talebeleri ise okulsuz kalmıştır. Bu yüzden Bosna Valisi İbrahim Paşa (ö. 1601), Bosna çingenelerinin tâbi oldukları cizye gelirinden müderris Muzafferiyâ'ya Sultan

6 Buna göre kitabenin şu şekilde çevrilmesi gerekmektedir: “*Hacı Osman, Allah rızası için, talebeler evi olarak bu binayı inşa etti, Cennete yolculuğunu Allah kolaylaştırsın, bu bina gerçekleri öğrenme yeridir İrfanların evidir ve ilmiyle meşgul talebelere Buk'a kurulmuştur.*”

7 Enes Pelidija, “Saraybosna'da XVIII. Yüzyılda Ekonomik Durum”, trc. Cemile Tekin, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, S. 18, (2014), 59.

8 Kadić, Muhamed Enveri. Zbornik. 1, Sarajevo: Institut za Istoriju, 2011, 124.

Camii talebelerine ders okutmak üzere günlük 15 akçe ödenmesine dair İstanbul'a dilekçe göndermiştir⁹.

Bir derslikten oluşan Buk'anın bir çeşidi hakkında daha fazla bilgi mevcuttur. Bu, üzerinde durulan merkezlerde değil Banya Luka'dadır. Burada sadece hadis dersi okutuluyordu. Hadisin oturtulmuş öğretim metoduna bakıldığında öğrencilerinin belli bir düzeyde oldukları da anlaşılmaktadır.

Bu tür eğitim kurumları, darülhadis medreselerinin öncüsü durumundaki hadis biliminin okutulması için hazırlık okulu olarak da adlandırılabilir. Çünkü Banya Luka'da Ferhat Paşa'nın (ö. 1586) kurduğu Buk'anın daha sonra darülhadis düzeyine yükseltilmesi buna işaret etmektedir. Bu statü değişikliğinden dolayı müderrisin maaşı 15'ten 25 akçeye çıkarılmıştır¹⁰. Böyle bir okul, Mostar'da Karagöz Mahallesi'nde Ruznameci İbrahim Bey tarafından da inşa edilmiştir. Bu Buk'a, medrese olarak bilinen darülhadis ve darülkurradır¹¹.

Yukarıda sunulan bilgilere göre Saraybosna, Mostar ve Prusats merkezlerinde, hem formalitede hem gerçek manada Osmanlı Devleti'nin her tarafında inşa edilmiş olanlara benzer alt, orta ve lise derecesindeki okulların yer aldığı söylenebilir.

Hadis Disiplininin Okutulması

Hadis, İslam biliminin ikinci kaynağıdır. Hz. Muhammed yeni düşüncelerin üreticisi olarak kendi davranışları ve sözleri Kur'an ile açıklanmayan hususları açıklamış; bunların tümüne hadis denmiştir. Önemine binaen ayrı bir bilim dalı olarak hadise özel ilgi gösterilmeye başlanmıştır.

Bosna-Hersek'in Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmeden çok önce İslam dünyasında hadis biliminin temeli oluşturulmuştur. Toplanan hadislerden meydana getirilen kitaplar hazırlanmış; bu bilimin destekçi disiplinleri olarak daha önce okutulmaya başlanmıştır. Bosna'da hadis üzerinde ciddi bir çalışma yapılmadığına dair hadis bilimini en iyi bilen Mehmed Handžić, bu konuda şu şekilde bir ifade kullanmıştır: *“Osmanlı Devleti'nde Türkler hadis hususunda çok az çalışma yapmışlardır. Sanki mevcut olan İslam hukukunda yazılmış eserleri yeterli görüp, hadis üzerinde eser yazılmaya ihtiyaç kalmadığı algısı yaratıldığı söylenebilir. Elbette*

9 Bećirbegović, Medžida. Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: POF, 1974. 280.

10 Ferhat Paşa Sokoloviç Vakfiyesi, Belge no. 209, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Sarajevo.

11 Hifzija Hasandedić, “Kratki pregledi 28 mostarskih vakufnama”, *Preporod* (160), Sarajevo 1977, 7.

bu zihniyetin etkisi biz âlimler üzerine de yansımıştır. Bu yüzden Bosna âlimleri de arasında hadis ile ciddi olarak ilgilenen çıkmamıştır.”¹²

Handžić’i takip eden Hazim Šabanović de aynı fikri beyan ederek meseleyi daha ileri götürüp Evliya Çelebi’nin notlarına şüpheyile bakmıştır: “*Evliya Çelebi, Seyahatname’de Balkanlarda örneğin Üsküp, Saraybosna, Mostar, Banya Luka, Belgrat, Nevesinye gibi birçok yerde darülhadis medreselerinin bulunduğundan bahsetmesine rağmen muhtemelen Boşnaklar da Türklerden etkilenip bu konu üzerinde durmamışlardır...*” Hazim Šabanović, Mehmed Handžić’in yazısını yorumlayarak Handžić’in Saraybosna’ya karşı sevgisinden dolayı Saraybosna’da inşa edilmiş eğitim kurumları konusunda Balkanlarda en ileri bir kültürel merkez olarak onu göreyerek darülhadis medresesinin diğer güçlü şehirlerde olduğu gibi bu şehirde de bulunduğunu iddia ettiğini vurgulamaktadır. Gerçi Evliya Çelebi, Saraybosna’da darülhadis medresesi bulunmadığını yazmaktadır¹³.

Hem Handžić hem de Šabanović, bu meseleye ilişkin yetersiz bilgi vermektedir. Handžić, Boşnak Mustafa’nın oğlu, arkasından Hacı Mustafa oğlu Boşnak Ali, İbrahim oğlu Boşnak Osman, Boşnak Muhammed¹⁴ Ali Dede ve Ziyaeddin Ahmed’den bahsetmektedir¹⁵.

Bosnalıların İslam’ı kabul etmesiyle birlikte eğitimde hadis kaynaklarını kullanarak yeni bir düşünce sistemi benimsenmiştir. Hadis ve hadis kitaplarının güvenilirliğinin araştırılmasına Ayni Rurî dışında neredeyse hiç ilgi gösteren olmamıştır. Bosna’da İslam’ın yayılmadan çok önce hadis toplama alanındaki en tanınmış kitaplar hazırlanmıştır. Buna göre bu eğitim merkezlerinde İslam bilimlerini bilen kimseler ikinci kaynak olarak hadis ve onun doğru uygulamasıyla ilgilenebilmekteydi.

Hadisi doğru şekilde öğrenmek ve uygulamak için değişik metotlar aranmaktaydı. Muhaddis, bu alanda benzer ve hadis biliminin temelini oluşturan birçok disiplinlerle karşılaşmıştır. Memleketi Bosna’dan, İslam bilimlerinin daha ciddi olarak öğretildiği büyük merkezlere giden insanlar elbette bu benzer disiplinleri de öğrenmek mecburiyetinde kalmışlardır. Öğrendiklerini kenti memleketindeki eğitim merkezlerine aktarmaktaydılar. Aynı şekilde diğer Osmanlı Devleti’nin

12 Handžić, Mehmed, Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana. Sarajevo: Državna štamparija, 1933, 7.

13 Šabanović, Hazim, Književnost Muslimana na orjentalnim jezicima: Allamek, Muhamed, Musić Bošnjak. Sarajevo: Svjetlost, 1973, s. 7; Çelebi, Evliya. Putopis. trc. Hazim Šabanović, (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 109.

14 Bundan Hazim Šabanović de bahsetmektedir; Šabanović, *a.g.e.*, s. 68.

15 Handžić, Mehmed. Književni rad. 7-8.

hâkimiyetinde bulunan ilim insanları da yapmaktaydı, çünkü eğitim sistemi merkezî idi. İhtisas eğitim kurumlarında hadisin okutulduğu metodu tespit etmek zor olmasına rağmen hadis müderrislerinin icazetnamelerine göre, ilk önce hadisin nakledilme şeklinin (rivayet) arkasından içeriğin (dirayet) okutulduğu söylenebilir. Daha önce ilim insanları, hadis güvenilirliğinin aydınlatılmasına çok zaman ayırdıklarına göre geleneğin nakledilmesi zinciriyle birlikte “*sened*” müessesesini de tespit etmişlerdir. Bu bağlamda bazıları şu ifadeyi kullanmıştır:

“Savaştı için kılıç neyse muhaddis için de sened odur” veya “Muhaddisin yu-karıya çıktığı basamak senedir.”¹⁶

Bu yüzden geleneğe göre amacına ulaşmak için hadis biliminin çizilmiş yoluyla muhaddisin devam etmesi istenmektedir. Bu iddiayı, Mostarlı muhaddis Muhammed oğlu Mustafa'nın icazetname içeriği doğrulayacaktır. Bu icazetnamede hadis alanında verilen öğretim hakkında bilgi verilmesi ve eğitim-öğretimin en büyük vazife olduğu, ayrıca öğretim metodolojisinde hadis eseri olan *el-Câmiu's-Sagir* kullanılması gerektiği ifade edilmektedir.

Mostarlı muhaddis Muhammed oğlu Mustafa'nın icazetname içeriği:

Hacı Mustafa oğlu Hüseyin oğlu Mostarlı muhaddis Mustafa, kendi talebesine icazetname vererek şu ifadeyi kullanmıştır:

“Mostarlı Mustafa İbn Hüseyin'in yetişmiş ve faydalı bir muhaddis olduğunu ve ona ilgili konularda insanların danıştığını gördüğümde diploma almak için süre olarak uygun olduğu ve eğitim süresince birçok meşhur eser incelediğini görmüş ve icazet almaya hak kazandığı kanaatına varmışım. Eğitim kurumu kuralları uyarınca müderrisi olduğumu, benden gördüğü dersleri verebileceğini doğrularım; verebileceği dersler, hadis, tefsir, rasyonel ve geleneksel ilimler ile tüm temel ve tali disiplinleridir. Ayrıca vaizlerde meşhur olan gelenek eserinin başında ön söz, sonunda ise sonuç kısmı sunması gerektiğini şart koymuştum.

...İnsanlarla iyi ilişkiler kurarak nazik ve merhametli davran. Zulüm ve kötü davranışlara iyilikle karşılık ver ve affet. İnsanlara yardım etmeye çalış. Peygamber demiş ki: ‘İmandan sonra en iyi amel diğer insanlara karşı sevgidir.’ Bu davranışı, insanlar arasındaki ilişkilere ilişkin en iyi şekilde el-Câmiu's-Sagir hadis toplama kitabındaki hadis onaylamaktadır: ‘En iyi amel zulmedeni affetmek, vermeyene vermek, irtibatını kesenle iyi ilişkiler kurmaktır.’

16 Mustafa ibn Hüseyin ibn Hacı Mustafa Mostarî'nin icazetnamesi no. 4650, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi.

*Haneî mezhebine göre ilim nesilden nesile geçen bir hayır olduğu ve diğer amel-lerden avantajlı olduğunu bilmelisin. Eğitim kurumlarında görev yap, eserler yaz ve vaazlar et. Tüm diğer işlerinden çok bu görevi önemli gör. Ders yapma konusunda zaman ve devamlılığa dikkat et. Bu dünyadaki herhangi bir işin yapılmasına dersi engel olarak gör. Ders yapmamak için başka bir iş engel olmasın. Öğretim ve metodolojide hadis eseri olan el-Câmiu's-Sagîr'i kullan."*¹⁷

İskenderiye İskender Paşa Medresesi'nde eğitim görmüş Prusats muhaddisi Mustafa Muhammed Ahmetoviç, Muhammed et Tefsirî ed Dibagî es Sivasî müderrisinden rasyonel, Müderris Mustafa el Arzun er Rumî el Üsküdarî'den ise geleneksel derslerin icazetnamesini almıştır¹⁸.

İcazetnamede hadis bilimi ile ilgilenen bir dizi ilim adamlarından bahsedilmektedir. Müderris, bu diplomayla Prusatslı genç muhaddisin aşağıdaki dersleri okutmasına dair diploma vermiştir:

- Tefsir
- Hadis
- Fıkıh
- Kelam
- Tasavvuf
- Gramer
- Morfoloji ve sentaks (cümle bilgisi)
- Stilistik (anlatım bilimi)
- İslam miras hukuku
- Tarih vs."¹⁹

Bosna'da hadis bilimine ne kadar önem verildiğine dair diğer bilgiler de mevcuttur. Örneğin Mostarlı Derviş Bayezidagiç Paşa (ö. 1604), bir müderristen haftada dört gün Mesnevi dersi vermesi talebinde bulundu. Bir gün kendi camisinde, ikinci gün Atik Sinan Paşa Camisi'nde, üçüncü gün Vuçiyak Camisi'nde, dördüncü gün ise Sultan Selim Camisi'nde ders vermesini istendi. Vaazlar yaşına bakmaksızın tüm dinleyicilere açıktı. Yeni bina inşa edilinceye kadar Mesnevi dersleri bu şekilde devam etmiştir. Ardından hadis okutmak için bu bina Buk'a medresesine dönüştürülmüştür²⁰.

17 Handžić, Mehmed. Književni rad. 7-8.

18 Handžić, Mehmed. Književni rad. 7-8.

19 Handžić, Mehmed. Književni rad. 7-8.

20 Handžić, Mehmed. Književni rad. 7-8.

Ferhat Sokoloviç Paşa, inşa ettiği camiye yakın bir yerde Buk'a medresesinin kurulmasını istemiştir. Aynı vakfiyede hem müderrisin hem de bekçinin günlük maaş ücretini belirlemiş; müderrise 15, bekçiye ise 2 akçe verilmiştir. Bu medrese ileride darü'l-hadis medresesine dönüştürülerek müderrisin ücreti de 25 akçeye yükseltilmiştir²¹.

Mostar Eğitim Merkezinin Katkısı

Kur'an'ın doğru yorumlanması için de Hadis biliminin üzerinde çalışma yapılmıştır. Kur'an hükümlerinin birçoğunu belirtmediği için temel kuralların belirlenmesi gerekmektedir. Kur'ana göre hadisin belirlenmesi daha sonra yapılmıştır. Bazı ilim adamları, sahabe ve tabiinin düşüncesi ve faaliyetlerini uygulamışlardır. Sahabe ve tabiilerin Peygamber'e yakın olmalarından dolayı, yeni teşkil eden İslam toplumunda ortaya çıkan bir olayın yorumunda hadisin önemi büyük olmaktadır. Hayatta uygulanması gerektiği şekilde hadis bilimine yaklaştığı bir gerçektir. Böyle bir ortamda hadise karşı meyil artmaya başlamıştır. Sened müessesesine²² büyük önem vererek araştırmaya ciddi yaklaşılmaktaydı.

Hadis dersinin imtihanlarında bile bu gerçeği ihmal etmek mümkün değildi. Çünkü aday hadis alanındaki bilgi dışında ilgili hadisin kaynağını da bilmesi gerekmektedir. Tahsilini bitirdikten sonra verilen icazetnamede talebenin dinlediği derslerin listesini de belirlemektedir. Buna göre icazetnamede okutulan derslere göre, öğrencinin hoca olduğunda okutacağı dersler belirlenmiş olmaktadır. Böylece talebe, gerçek bilgi ve icazetnameyle müderris olmakta ve hadis alanında eserler yazmaya başlamaktaydı²³.

Hadis üzerindeki çalışmalarda Mostar eğitim merkezinin katkısı büyüktür. Bu konuda XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılın başlangıcında muhaddis Ahmed Mehmedoviç faaliyet göstermiştir. Yaptığı çalışmasında 1720 yılına ait belgeler mevcuttur.

Tüm eseri (1-9 cilt) Ahmed Mehmedoviç el yazısıyla yazmıştır. Bazı ciltlerde tarih koyarak hazırlanmış olmakla birlikte bazı ciltlerde imzası bile yoktur. Fakat el yazısı hep aynı kişiye aittir. Belgenin içeriğinin önemi büyüktür. Çünkü ideolojik ve bilimsel meyli, amacı, Mostar eğitim merkezi temsilcisi olarak bilim alanına ilgi gibi hususları göstermekteydi. Böylece genel olarak Bosna-Hersek'te hadis

21 Šabanović, Književnost Muslimana. 71.

22 Raşit Küçük, "Sened", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 23, (İstanbul: TDV Yay., 2001), 154-159.

23 Handžić, Mehmed. Književni rad. 9.

konusunda ve o dönemde Mostar eğitim merkezi hakkında daha fazla bilgi edinme imkânına ulaşılmaktadır.

Muhaddis Ahmed Mehmedoviç, *Zikr ıstilahat ashab al hadis* adlı eseri yazmıştır. Bu eserde hadis ile ilgili bilimlerin türleri üzerinde çalışma yapmıştır. Tüm eseri 20 bölüme ayırmış; birinci bölümde hadisin nakledilme şartları, sonraki 18 bölümde hadislerin türleri, 20. bölümde ise çalışmasını tamamlamak için genç muhaddislere verilen icazetnamelerde hadis âlimlerinin kullandıkları terimler ve *Zikr ıstilahatihim fi al icâza* gibi kitaplar üzerine yorumlar yapmıştır.²⁴

Mostar muhaddislerine icazetnamelerin verilmesi

Mostar eğitim kurumu merkezi tarafından İstanbul ihtisas medreselerinde bile tahsil görmüş muhaddislere icazetnameleri verilmekteydi. Adı geçen Mostarlı Ahmed Mehmedoviç, orta tahsilinden sonra İstanbul'a gidip dört yıl ihtisas medresesinde eğitim görmüş, tekrar memleketi Mostar'a dönerek derslere katılmak için Stolatslı müderrisinden izin almış, tefsir ve hadis derslerini aldıktan sonra icazetnameyi almaya hak kazanarak muhaddis unvanını almıştır. Tahsil sırasında aldığı dersler şunlardır:

- Al-usûl (temel dersler)
- Al-furû (tali dersler)
- Al-bayân, al-badî ve al-mâ'nî (poetika, anlatım bilimi ve belâgat)

Mehmedoviç, yedi yaşındayken Stolast'ta tahsil görmeye başlamıştı. Diğer yerlerde eğitim görme yaşına geldiğinde Saraybosna'ya gitti. Bu şehirde neredeyse üç sene kalarak birkaç Saraybosna âlimlerinden Arapça dersi aldı. Memleketine döndükten sonra Saraybosna'da eğitim aldığı müderrisleri örnek alarak İstanbul'a gitmeye karar verdi. Orada birçok büyük âlimlerle tanışma imkânı oldu. O âlimlerden birisi olan Molla Hasan İbn Muhammed Trabzonî'den dört yıl eğitim aldıktan sonra icazetnameyi almadan memleketine döndü. Mostar'da müderrislik yapmaya ve fetva vermeye başladığında çok değerli müderrisi Molla Hasan İbn Muhammed Trabzonî haberdar olup icazetname ve hediye olarak dua kitabını göndermişti.²⁵

Yukarıda sunulan bilginin önemi büyüktür. Çünkü Bosna-Hersek'in oğulları İstanbul'daki ihtisas eğitim kurumlarında eğitim gördükten sonra kendi memleketinde ek eğitimi aldıklarının net bir göstergesidir. Bu inkâr edilemez kanıt, Mostarlı

24 Handžić, Mehmed. Književni rad. 9.

25 Mustafa ibn Muhammed Mostarî, belge no. 4650, evrak no. 3b, 4a, 4b ve 5a, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi.

büyük âlimlerin, İstanbul'daki bazı ihtisas medreselerinde müderrisleri bile geçtiklerini anlatmaktadır. Böylece icazetnamelerin medreseler tarafından değil küçük yerlerde olsa bile âlimler tarafından verildiği anlaşılmaktadır²⁶.

Evliya Çelebi ve Bosna-Hersek'te Hadis Öğrenilmesi

Bosna-Hersek'te seyahat eden Evliya Çelebi, gördüklerini not ederken hadis bilimine de kayıtsız kalmamıştır. Bu konuda oldukça çok bilgi sunmuştur. Fakat Evliya'nın *Seyahatname* eserini iyi bilen Hazim Šabanović, bu eserin güvenli olmadığını ve verdiği tüm bilgilere karşı tedbirli olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Buna rağmen Šabanović'in düşüncesi tamamen doğru olarak kabul edilmez, çünkü Boşnakların tarihini tanıdıkça Evliya Çelebi'nin gerçeklerden uzak olmadığı anlaşılmaktadır.

Belgrat'ın sekiz medresesi olduğunu ve bunlarla ilgili fikirlerini şu şekilde ifade etmektedir: “*Burada darü'l-kurra olmayıp dokuz adet darü'l-hadis vardır ve bu şehre müftü müderris Abdurrahim'in gelmesiyle hadis okutulmaya başlanmıştır.*”²⁷ Saraybosna için ise: “*On farklı yerde hadis dersi okutulmaktadır ve müderrisler karşılıksız Sultan, Ferhadiye, Hüsreviye, Koca Ali Paşa, İsa Bey Camisi ve daha birkaç camide ders vermektedir. Fakat hadis bilimi üzerinde çalışma yapmak için daha uygun eğitim kurumu kurulmamıştır.*”²⁸ Novi Pazar/Yeni Pazar konusunda Evliya Çelebi: “*Bu şehirde bir adet darü'l-hadis ve 11 mektep bulunmaktadır.*”²⁹ diye bilgisini vermiştir. Ştip kasabasında bulunduğu: “*Muradiye Medresesi'nde özel olarak hadis dersleri verilmektedir ve vaazları bir muhaddis vermektedir.*”³⁰ şeklinde veri kaydedilmiştir. Mitrovitsa şehrinin de eğitim konusunda önemi büyük olduğu şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “*Burada beş medrese vardır ve onlardan en meşhurları Gazi Bayezid Bey, Bayram Bey ve Murad Paşa medresesidir. Camilerde ise sabah ve akşam namazından sonra hadis, fıkıh ve miras hukuku dersi verilmektedir.*”³¹ Osiyek şehrinin kültürel hayatı şu şekilde dile getirilerek: “*Burada dört eğitim kurumu mevcuttur ve özellikle Kasım Paşa ve Mustafa Paşa medreseleri önemlidir. Bu topraklarda halk âlimlere büyük önem vermektedir. Yalnız darü'l-kurra ve darü'l-hadis medresesi bulunmamaktadır. Camilerde vaaz eden müderrisler hadis derslerini de vermektedirler.*”³²

26 Hazim, Šabanović. Književnost muslimana BIH na orijentalnim jezicima. (Sarajevo: Svjetlost), 1973, 54.

27 Çelebi, Putopis. 87.

28 Çelebi, Putopis. 109.

29 Çelebi, Putopis. 64.

30 Çelebi, Putopis. 342.

31 Çelebi, Putopis. 352.

32 Çelebi, Putopis. 365.

Ujitse şehrinde din eğitimi faaliyetlerinin diğer şehirlerden geride kalmadığı hakkında şöyle ifade kullanılmıştır: “Şehirde üç yerde tecvit dersi verilirken Alay Bey Camisi ile Hasan Efendi Tekkesinde hadis dersi verilmekteydi.”³³ “Foça’da altı medrese mevcut olup bazılarında hadis dersi verilmektedir.”³⁴ Hersek’in güneyinde bulunan Nevesinye kasabasından şöyle bahsetmektedir: “Burada sekiz mescit ve iki medrese bulunmaktadır; bu medreselerden birisi Sultan Bayezid-Veli Camisi’nin bahçesindedir. Öbürü ise Veli Ağa Camisi’ne aittir. Bunun dışında bir darü’l-hadis ve bir darü’l-kurra bulunmaktadır. Bu ikisi kurşunlu kubbeli binada yer almaktadır. Bu Hersek bölgesinde ayrı olarak darü’l-hadis ve darü’l-kurra bulunmamaktadır.”³⁵ Prusats şehrinin sosyal ve kültürel durumunu Evliya Çelebi şu şekilde ifade etmektedir: “*Bu şehirde bir hamam, 80 dükkân vardı fakat bedesten yoktu; bunun haricinde bir medrese, merhum Şeyh Hasan Kâfi tarafından kurulan darü’l- hadis ve imaret bulunmaktadır.*”³⁶

Şimdiye kadar sunulan bilgilerin amacı Bosna-Hersek’te hadis biliminin bilim dalı olarak okutulduğunun tespit edilmesidir. Bazı dallarda ihtisas eğitim kurumlarının var olması o dönemde bildik eğitim sistemini aştığının göstergesidir. Çünkü hadis bilimi darü’l-hadislerde tüm ek disiplinlerle okutulmaktaydı.³⁷

Dârü’l-Hadis: Livno-Prusats

Bosna-Hersek’te şimdiye kadar dârü’l hadis medreselerinin içeriği bilinmiyordu, bu eğitim kurumları hakkında bilgi Evliya Çelebi’nin notları üzerinde oluşmaktaydı. Hatta Halil İnalçık ile İsmail Hakkı Uzunçarşılı eserlerinde bile bu okullar hakkında fazla bilgi verilmemektedir. Söyledikleri şey, medrese adları, müderrislerin aldıkları ücreti ve genel bilgilere ilişkindir³⁸. Daha sonraki dönemlere ait bilgilerle ilgili durum aynıdır.

Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde darü’l-hadis en yüksek seviyeye çıkmış, müderrisleri günlük 100 akçe maaş ücreti alınmasından dolayı diğer okullardan daha çok ileriye gitmiştir.

33 Çelebi, Putopis. 382.

34 Çelebi, Putopis. 403.

35 Çelebi, Putopis. 411.

36 Çelebi, Putopis. 133.

37 Kaleşi, Hasan, “XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 1, S. 1, İstanbul 1979, 73-129; Muhammet Tayyib, Okiç. “Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler”, (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.), 1950, 105-114.

38 İsmail Hakkı, Uzunçarşılı. Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu), 1965, 583-589.

Edirne'de Sultan II. Murat (1421-1451) tarafından kurulmuş darü'l -hadis, ihtisas eğitim kurumu olmasına karşın Sahn-ı Semân medresesinin düzeyinde değildi. Bu fark müderrislerin maaş ücretlerinde de belli olmuş, bu medresenin müderrisi 40 akçe alırken Sahn-ı Semân müderrisi ise 50 akçe alıyordu. Bu tür okulların hiçbirisinin Bosna'da uzun süre devam etmemesi ilgi çekicidir.

Kültürel merkezlerde eğitim sürecini araştırmak için vakfiyelerin yazılmış eserler arasındaki en güvenli kaynak olduğuna şüphe yoktur. Çok sayıda kurulmuş eğitim kurumunun kurucuları, vakfiyelerinde özellikle ihtisas medreselerinde okutulacak dersler, müderrislerin ücreti ve talebe sayısı vb. unsurları belirlemektedir. Örnek olarak Klisa sancağı, Skradin kadılığına bağlı Livno şehrinde yaşayan Mustafa İbrahimagiç Bey'in Vakfiyesi üzerinde durulacaktır. Darü'l-hadis vakfiyesindeki bilgilere göre bu şahıs Kahire'ye göçerek Salibe mahallesine yerleştirilmiştir³⁹.

Bu medresenin eğitim sistemi ve okutulan derslere göre ihtisas eğitim kurumu olduğu anlaşılmaktadır. Bu okulun, Sahn-ı Semân medresesinin bir şubesi olduğu, talebelere okutulan hadis dersinin zorunlu ve tefsir dersinin devamlı bir ders olmasından anlaşılmaktaydı. Mesnevi tasavvuf özelliği taşıyan bir disiplin olarak okutulan derslerin dördüncü sırasında olup devamlı bir ders statüsündeydi.

Medresede eğitim sistemine göre belirlenmiş şekilde öğretim yapılmaktaydı. Medresede ihtisas karakterli olmasına karşın yıl boyunca mevsimine bakılmaksızın öğretime sabah namazından hemen sonra başlanmaktaydı. İlk dersin kaçınılmaz olarak hadis dersi olması şart koşulmuştu, hadis ve eğitim kurumunun özelliği olarak hem müderris hem de talebeler dinç ve tamamen fiziksel istirahat etmiş olarak derse katılmalıydılar. Hadis dersinden sonra fıkıh dersi yapılmıyordu. Kur'an ve hadise dayanan fıkıh, özel ve sosyal hayat alanı, insanlar arası ve insanlar ile Allah arasında ilişkilerini kapsadığından dolayı vâkıf, onun önemini öğretmek amacıyla hemen hadis dersinden sonra sıraya koymaktaydı. Başta müderrisin mükemmel insan olması, hadis ilmine ve diğer ek disiplinlerine sahip olması şart idi. Bunun dışında tali rasyonel bilimler poetika, stilistik, belagat, mantık ve felsefe gibi disiplinler hakkında da bilgi sahibi olması gerekmektedir.

Müderrislerin ücretleri ve medreselerin diğer kriterlerine göre Livno Darü'l-Hadis Medresesinin ihtisas medresesi olduğu söylenebilir. Bu okulun akademik eğitimin bir çeşidi olduğu iddiası yerindedir.

Fatih Sultan Mehmet (1444-1446; 1451-1481) Kanunnamesi'ne göre, genel ve resmi yazışmalarda unvan belirlenme hususu dikkate alındığında bu eğitim

39 Kadić, Zbornik. 286.

kurumunun kurucusunun sancak bey olduğunu görülmektedir. Sancak beye “*Kudva el umara’i el kiram ‘umda al kubarâ’i el fahham*” (şerefli emirlerin amiri ve büyük adamların destekçisi) verilen unvana göre medresenin ihtisas statüsüne sahip olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

Bu vâkıf, ilme değer vererek özellikle medrese öğrencilerine karşı son derece cömert davranmış ve onlara oldukça yüksek miktarda harçlık belirlemiştir, medresede görevli hizmetli ve kapıcının ücreti aynıdır. Medresede çok sıkı bir düzen kurulmuştur; bunlara arasında sabah erken saatlerde dersin başlaması, talebenin yaptığı her hata için ceza verilmesi, müderrisin gayri ciddi davranan öğrenciyi okuldan atma yetkisine sahip olması gibi hususlar bulunmaktaydı. Bu vakfiyede imareten bahsetmemektedir, medrese yatılı bir eğitim kurumu olduğuna göre mutlaka imarete benzer bir kurum bulunmaktaydı.

Eğitim kurumu binasının mimari görüntüsüyle ilgili şu anda hiçbir veri bulunmamaktadır, hatta Beçirbegoviç de eserinde hiç değinmemiştir. Bu okul hakkında vakfiyesinde bulunan tüm bilgiler Muhammed Enveri Kadiç’in *Zbornik/Toplama Kitabı*’nda bulunmaktadır. Vakfiyeden oldukça çok bilgi elde edilmiştir. Buna göre binanın 16 odası ve büyük dershanesi mevcut idi. Verilen bilgilere göre her odanın dershaneye ulaşımı olduğu yani daire şeklinde olan dershane etrafında odalar inşa edildiği tahmin edilebilir. “*Darü’l-hadisın büyük kapısı önünde ve koridorda birer kandilin konulması*” şeklinde vakfiyede vâkıfın belirlediği şartlardan binanın gece de ışıklandırıldığı anlaşılmaktadır.

Bu medresenin, modern eğitim açısından bakıldığında pek yüksek seviyede olduğu söylenemez, fakat XVI. ve XVII. yüzyıla ait bir medrese olması açısından bakıldığında elbette durum değişmektedir. Her talebenin ayrı odası olduğuna göre onların rahatlığına önem verildiği söylenebilir. Bu talebelerin harçlığı, Gazi Hüsrev Bey talebelerinkinden iki kat fazla olması. Talebenin dört günlük harçlığıyla bir koyun alınabilmesi. Öğrencinin eğitim haricinde başka bir şeyle uğraşmasının istenmediğini gösterebilir. Medreseye talebe alımı konusunda önemli unsurlardan biri de uzak yerlerde ikamet eden adaylara öncelik verilmesiydi. Bu şartla daha uzak bölgelerde olan ve ihtiyaç duyan talebeleri okutulmak mümkün olabiliyordu.

Klisa sancağı, Skradin kadılığına bağlı Livno şehrinde yaşayan Mustafa İbrahimağiç Bey tarafından bir bahçe satın alarak darü’l-hadis medrese olarak kullanmak amacıyla 16 odalı ve bir ders salonlu bir bina inşa etmiştir. Bunun dışında aynı bahçede 30 dükkân yapıp vakfetmiştir. Aynı vâkıf, Lala Paşa mahallesinde bir de mektep kurmuş, ayrıca 600.000 akçe servetini aşağıdaki şartlar koşarak vakfetmiştir:

40 Kadić, Zbornik. 124-138.

- Dükkânların kiraya verilmesi,
- Mütevelliyeye teslim edilen paranın her yılda % 10 artırılması,
- Askerler, eyalet yöneticileri, iflas edenler, başka mahalle sakinleri ve diğer güvenli olmayan kişilerle temasta bulunmaması,
- Darü'l-hadis medresesinde hadis ve genel dersleri okutacak müderrisin muhaddis olması, bunun dışında tefsir, fıkıh, mesnevi ve geleneksel bilimlerin diğer disiplinlerin okutulması, poetik, stilistik ve belagat, mantık ve rasyonel bilimlerin tüm diğer dersleri bilmesi,
- Tüm talebelerin ayrı ayrı odası olması,
- Müderrisin istisnasız her gün ilk okutacak dersin hadis olması,
- Fıkıh konusunda daha fazla öğrenmek isteyen öğrencilere mutlaka ikinci ders olarak fıkıh olması,
- Üçüncü ders olarak isteyen öğrencilere verilmesi,
- Adı geçen dükkânların kirasıyla müderrise günlük maaş ücreti 40, talebelere harç ise beşer akçe ödemesi,
- Şehir dışından gelen öğrencilere öncelik verilmesi,
- Talebelerin ahlaklı olması,
- Darü'l-hadisın büyük kapısı önünde ve koridorda birer kandilin konulması,
- Binanın gece de ışıklandırılması için kandil yağı satın alınması,
- Kapıcıya bir oda temin edilmesi ve onun görevi dâhilinde kandilleri yakıp söndürmesi, derslane, avlu ve şadırvanın temizlenmesi; görevi düzgün şekilde yerine getirdiğinde günlük maaş ücreti olarak beş akçe vermesi,
- Talebelerin medreseye alınma ve çıkarılma yetkisinin sadece müderrise verilmesi, odaların katiyen boş olmaması, fesatçılar ve tembellerin yerinin medresede olmamasıdır⁴¹.

Bizi ilgilendirilen husus ise bu medrese ne zaman kayboldu ve onun hakkında hiçbir veri bulunmaması neden imkânsızdır?

Bu soruya cevabın, belki karışık zamanlarda hem müteveli hem de kiracıların güvenlik sorunu yaşamaları ve muhtemelen nakit paranın yok olmasında aranmak gerekmektedir. Akçenin değerinin sürekli düşmesi de vakfın iflas etmesini etkilemiş olabilmekteydi. Bu okulun gelişmesinde Bosna'daki siyasi durum da etkili

41 Kadić, Zbornik. 133-138.

olmamıştır. XVII. yüzyılın sonunda Bosna'da bulunan toplam 48 kadılıktan işlevi kaybetmeyen üç dört kadılık sürekli saldırılar ve tehditlere maruz kalmıştır. Bu genel kargaşada vakfın malı mülkü kaybolmuş, okullar ise zamanla kapatılmıştır.

Muhammed Musiç ve Diğer Muhaddisler

Böyle bir faaliyet sayesinde ve hadise gösterilen ilgiden dolayı Bosna-Hersek'te bu alanda birkaç ünlü âlim ortaya çıkmıştır. Bunların eserleri katiyen unutulmamalıdır. Onlardan bazılarının isimleri aşağıda sıralanmaktadır:

- Muhammed Musiç (ö. 1635)
- Boşnak Hacı Mustafa oğlu Aliya (ö. 1640)
- Mostarlı Ali Dede (XVI. yüzyıl)
- Boşnak Muhammed Ayni Rûrî (XVI. yüzyıl)
- Mostarlı Mustafa oğlu Ahmed (XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyıl başı)
- Mostarlı Muhammed oğlu Mustafa ve onun müderrisi Stolatslı Hacı Hüseyin Mustafiç oğlu Mustafa
- Hasan Kâfi (ö. 1615)
- Travnikli Şeyh Seyfullah Muslihudinoviç oğlu Şeyh Ebu Bekir
- Mustafa Mehmed Ahmetoviç vb⁴²

Bosnalı Muhammed Musiç arkasından *Ahadis el Erba'in* adlı bir hadis toplama kitabını bırakmıştır. Saraybosna'da değil Suriye şehri Halep'te müftü olarak görev yapmış ve 1637'de, vefat etmiştir⁴³.

Topladığı hadisler rüşvet, soygunculuk ve düzensizlik ile ilgiliydi. Suç işleyenler hakkında bahsettiği zaman meseleleri genellemiş, çünkü pedagojik yoluyla daha etkili olacağını düşünmüştür. Bunun dışında Muhammed Musiç'in can güvenliği de sıkıntılıydı. Çünkü yetkili çevreler uzun süredir karışıklıklara karşı kışkırtıcı davranmaktaydı. Gazi Hüsrev Bey Medresesi müderrisi ve Saraybosna Müftüsü Mustafa Muslihidin ile Allamek'in Halep'ten kovulma olayı⁴⁴ büyük ihtimalle haberdar olmuştur. Bu yüzden topladığı 40 hadisten şu hadisi dile getirmiştir: “Başkasının hakkını elde etmek için öbür dünyasını harcayan kimse kıyamet gününde Allah'ın huzurunda en kötü insan olacaktır. Buhari ve Müslim nakletmektedir.”⁴⁵

42 Nakičević, Arapsko-İslamske Znanosti, 12.

43 Šabanović. Književnost muslimana. 54.

44 Šabanović. Književnost muslimana. 139-140.

45 Kadić, Zbornik. 174.

Muhammed Musiç, fakih olarak İslam hukuku çerçevesinden çıkmayarak şiddetli büyüyen meseleleri göstermekteydi. Bu fakih, kadınların aile içindeki yerinin belirlendiğini ve onların toplumun içine girmesinde istenmeyen neticeler doğurabileceğini düşünmekteydi. Bu nedenle bu meseleye üçüncü hadiste yer vermektedir: “*Bu dünya cazibe ve zevklerle doludur, nasıl hareket edeceğinize dikkatli olun. Kadınlardan sakının, çünkü kadınlar erkeklere en büyük zararlara sebep olabilmektedir. Ben öldükten sonra insanlara en büyük zararlar kadınlardan gelecektir.*”⁴⁶

Musiç, hadis kitabında dördüncü sırada insanlar arasındaki ilişkilerle ilgili hadislere yer vermiştir. Bu muhaddis insanı sabahtan akşama kadar çalışmaya teşvik etmiş ve hâkim olan ideolojinin çerçevesinden çıkmayarak devamlı faaliyette bulunmayı ve çalışmayı Allah'ın lütfu olarak görüp: “*Allah'ın yolunda erken kalkmak ve geç dönmek güneşin aydınlattığı en hayırlı iştir. Müslim nakletmektedir.*” Bu durumda yazar net belirlenmiş sistemi takip ederek insanlara pratik faydaları göstermiştir. Aynı zamanda bilime büyük değer vererek ve başkasına aktararak gerçek amacına ancak ulaşılabilceğini vurgulamıştır. Bunu şu şekilde açıklamaktadır: “*Âlim bir insana ilim öğretirken kendini unutup tamamen ilme odaklıyorsa başkasını aydınlatarak kendi de yanan muma benzemektedir. Hâkim nakletmektedir.*”⁴⁷

İkinci sırada bahsedilen muhaddis Boşnak Saraybosnalı Hacı Mustafa oğlu Aliya; Saraybosna'da mutasavvıf olarak faaliyet gösteren Halveti tarikatına mensup olup Gazi Hüsrev Bey Hankahı şeyhliğini yaptığı bilinmektedir. Türkçede *Kutsal Savaşın Zamanı / Fezâil-i cihâd* adlı kitabı yazmış, Türkçeye çevrilmiş kırkar hadisi el yazısı üç bölüme bölünmüştür⁴⁸. Saraybosna'da 1640'ta vefat etmiştir.

Mostarlı Ali Dede (Ali-Dede Alaü'd-din Ali Dede ibn Mustafa el Bosnevî), hadis araştırmak için *Havvatim al-Hikam* adlı eseri yazmıştır⁴⁹.

Bosnalı Muhammed (Muhammed Bosnevî 'Aynı Rûrî), XVI. yüzyılda yaşamış, Mostar eğitim merkezinin muhaddisi olup Ali İbn Ebu Talib'in naklettiği *Ehadis-i erba'in* adlı 40 hadis içeren hadis kitabı hazırlamıştır. Her hadisin orijinali ve Türkçeye çevirisini beyit şeklinde yazmıştır. Bu hadis kitabını İstanbul'da yenden yazan Mustafa Salih Naim de Mostarlı olduğuna göre hadis toplayanın Mostarlı olduğu tahmin edilmektedir⁵⁰.

46 Kadić, Zbornik. 175.

47 Nakičević, Arapsko-İslamske Znanosti, 160.

48 Handžić, Mehmed. Književni rad 8; Šabanović.. 241.

49 Handžić, Mehmed. Književni rad 8; Šabanović, Književnost muslimana, 99-100.

50 Šabanović, Književnost muslimana 68.

Mostarlı Mustafa Muyeziновиç oğlu Ahmed, *Anis el-Vaizin* eseriyle hadisi iyi bilen bir muhaddis olarak ünlenmiştir. Tecrübeli bir mutasavvıf olarak neredeyse her hadisin içine mistisizm ve aynı zamanda batın bir anlam katmaya çalışmıştır⁵¹.

Bu bilim dalında Prusats eğitim merkezi de arkada kalmamıştır. Hasan Kâfi sayesinde darü'l- hadisin kurulmasıyla⁵² medrese eğitim sisteminde önemli yer alan hadis üzerinde ciddi şekilde çalışma yapılmıştır. Bu eğitim kurumunun kurucusu Hasan Kâfi, eserlerinde çok hadis kullandığına göre hadisi iyi bilen bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

Fikir konusunda Hasan Kâfi, İbn Teymiyye gibi Kur'an, hadis, sahabe ve tabii'nin fikirlerine dayanmaktaydı. Fakat vurgulanması gereken husus şu ki, bazen İbn Teymiyye ile tabiinin fikirlerine karşı tepki göstermekteydi. İbn Teymiyye ve Hasan Kâfi, net kanıtları ile hadis arasında çelişki olmadığını iddia etmekteydiler. Bu bağlamda İbn Teymiyye şu şekilde ifade etmiş: “*Güvenilir hadis asla akıl ve mantığa karşı değildir...*” Bu tezi Hasan Kâfi istikrarla uygulayıp eserlerinde yer almaktadır. İnançla ilgili diyor ki: “*Sadece ‘Vâcibü'l-vücûd’ u algulamaktan sonra inanca ulaşılabilmektedir*”⁵³.

Şeyh Seyfulah oğlu Travnikli Ebu Bekir, tam hadis üzerinde çalışma yapmamış fakat *En-Nur en- Nebevvî* adlı eserinde fıkıh konusunu ele aldığı ve eserinde kullandığı hadislere göre esere adını da koymuştur. Bu eser aslında Mahmud ibn Ahmed Cezevi'nin yazdığı *Muhtasar Mukadima Kitab el Muntaka* adlı eserinin incelenmesidir. Ayrıca bu eser, yazarın ön söz kısmında belirttiği gibi Bosna talebelerinin çok kullanmasıyla orijinalliğinden çok şey kaybetmiştir⁵⁴.

Sonuç

Osmanlı döneminde Bosna-Hersek'te XV. ile XVII. yüzyıllar arasında birçok İslam-Türk eğitim kurumu inşa edilmiş; bu çerçevede üç darühadiste ihtisas düzeyinde eğitim verilmiştir. Hadis, tüm destekçi disiplinlerle birlikte özellikle Mostar ve Prusats'ta okutulmaktaydı. Bilim disiplini olarak hadis üzerinde Bosna'da bilimsel çalışma yapılmadığına dair daha önce ortaya çıkarılan iddia tamamen yanlıştır; çünkü Bosnalı muhaddisler, bu alan ile ilgili eserler yazıp medreselerde temel hadis ders kitabı olan *el camiu's-Sagîr* adlı eseri kullanmışlardır.

51 Šabanović, Književnost muslimana. 357.

52 Čelebi, Evlija. Putopis. trc. Hazim Šabanović, (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 469.

53 Nakičević, Omer, Hasan Kâfi Pruščak: pionir arapsko-islamskih znanosti u BiH. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR BiH, 1977. 133.

54 Nakičević, Hasan Kâfi Pruščak, 133.

İstanbul'daki en prestijli eğitim kurumlarında tahsil görmüş Boşnak talebeler, Bosna'ya dönerek Mostar Medresesi'nde eğitime devam ettikten sonra ders aldıkları müderrislerden icazetnamelerini almaktaydılar.

Buna göre Saraybosna, Mostar ve Prusats aynı zamanda imar, İslami eğitim, kültür ve bilim merkezi olarak gelişmiştir. XV. yüzyılın ortasından XVII. yüzyılın sonuna kadar diğer Bosna-Hersek şehirlerinden ayıran unsur şudur: tasavvufa karşı kendi tutumları, hadis bilimlerinin yorumlamasına ve Arapça, Farsça ve Türkçenin kullanma tercihinine karşı farklı meyli olanların entelektüel grupların oluşturulmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, Prusats medresesinin, kurucusu Hasan Kâfi Prusatslı'nın ilkelerine sadık kalması, özel olarak hadis bilimleriyle ilgilenmesine rağmen tasavvuftan uzak durmayan Mostar Medresesi'nin muhaddisleri ve nihayet Bosna vilayeti başkentinin resmi ideolojisine uyumluluk özelliği taşıyan Saraybosna Medresesi hakkında söz edilebilmektedir.

Tasavvufun etkisi, zikredilen eğitim kurumlarının faaliyet gösterdikleri çevrelerde düşünüldüğünden fazla olmuştur. Tasavvufa karşı meyilli eğitim kurumlarının kurucuları ve İslam bilimlerinin temsilcileri tarafından gösterilen faaliyet, çevrelerinde tasavvufun etkisi daha güçlü idi. Tasavvufa karşı direniş, özellikle fakihler tarafından sünnetin gücüne göre ortaya çıkmakta ve güçlenmekteydi. Bu durum, okulların tüm faaliyet süresinde mevcuttu.

KAYNAKÇA

Belgeler

Ferhat Paşa Sokoloviç Vakfiyesi, Belge no. 209, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi. Mustafa ibn Hüseyin ibn Hacı Mustafa Mostarî'nin icazetnamesi no. 4650, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi.

Mustafa ibn Muhammed Mostarî, belge no. 4650, evrak no. 3b, 4a, 4b ve 5a, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi.

Kıtaplar

Bećirbegović, Medžida. Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: POF, 1974.

Čelebi, Evlija. Putopis. trc. Hazim Šabanović, (Sarajevo: Svjetlost, 1967),

Handžić, Mehmed, Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana. Sarajevo: Državna štamparija, 1933.

Kadić, Muhamed Enveri. Zbornik. 1, Sarajevo: Institut za Istoriju, 2011.

Nakičević, Omer. Arapsko-İslamske Znanosti i Glavne Škole od XV do XVII Vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac). Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 1982.

Nakičević, Omer, Hasan Kâfi Pruščak: pionir arapsko-islamskih znanosti u BiH. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR BiH, 1977.

Okić, Muhammet Tayyib, Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1950.

Šabanović, Hazim, Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima: Allamek, Muhamed, Musić Bošnjak. Sarajevo: Svjetlost, 1973.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965.

Makaleler

Hasandedić, Hifzija, "Kratki pregledi 28 mostarskih vakufnama", *Preporod* (160), Sarajevo 1977, 7.

İpşirli, Mehmet, "Buk'a", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1992, 386-387.

Kaleşi, Hasan, "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, I, S. 1, İstanbul 1979, 73-129.

Kemura, Sejfuddin Fehmi, "Iz sejahatname", *Zbornik*, no. 6514/18, Sarajevo 1957.

Küçük, Raşit, "Sened", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIII, 154-159.

Pelidija, Enes, "Saraybosna'da XVIII. Yüzyılda Ekonomik Durum", (Çev. Cemile Tekin), *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, (2014), 49-64.

BÖLÜM II

BALKAN MEDRESELERİNDE EĞİTİM VE KÜLTÜR

MAKEDONYA MEDRESELERİ İLE ANADOLU MEDRESELERİNİ ARAP DİLİ ÖĞRETİMİ AÇISINDAN BİR KARŞILAŞTIRMA-ÜSKÜP ÖRNEĞİ

Şükran Fazlıoğlu

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi

Giriş

Osmanlı dönemindeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl ve hangi eserlerden hareketle yürütüldüğü henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Her ne kadar XVII. yüzyıl sonrası hazırlanmış nispeten geç tarihli bazı müfredat programlarına sahip olsak da bu programlar devletin her bir tarafındaki medreseleri kuşatacak mahiyette değildir. Ancak yine de elimizdeki verilerle Osmanlı Devleti'ndeki eğitimin -Arap asıllı nüfusun ağırlıkta olduğu bölgeler dışarıda bırakılmak kaydıyla- bütüncül bir yapı arz ettiği söylenebilir. Bu çalışmada devletin Balkan bölgesinin önemli bir merkezi konumundaki Üsküp'te eğitimin ve özellikle de medreselerdeki âlî ilimlerin öğretilmesinde önemli rol oynayan Arap dilinin eğitiminin nasıl yürütüldüğü sorusunun peşine düşülecek ve bu sorunun cevabı Üsküp'teki İsa Bey Kütüphanesinde bulunan Arap diline dair eserlerin nüshalarından hareketle cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Medreselerindeki Müfredâtın Arka Planı

Her medeniyetin eğitim-öğretim müfredâtı, o medeniyetin bilim anlayışı ve bilimler sınıflamasına(tasnif); bilimler sınıflaması da varlık bölümlenmesine(tak-sîm) dayanır. Başka bir ifadeyle bilimler sınıflaması dönemin Tanrı, Evren ve İnsan tasavvuruyla doğrudan alakalı olup müfredat da bilimler tasnifine yön veren dönemin bilgi anlayışına göre şekil alır. Osmanlı eğitim-öğretim sisteminin dayandığı müfredât da, İslâm dünyasında bu konuda ortaya konulan tecrübeye dayalı gelişmiştir. Nitekim Osmanlı devletinde gelişen bilgi anlayışı Taşköprülüzâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde* adlı eserinde en üst

seviyede temsil edilir. Dolayısıyla Osmanlı medreselerindeki eğitim-öğretim müfredâtı bu eserde çizilen çerçevede gelişmiştir denebilir. Taşköprülüzâde eserinde 'bilgi'yi konusunun ait olduğu 'Varlık' alanlarına göre sınıflar. Bu tasnife göre, nesnelere Mutlak Varlık'tan pay alma çerçevesinde var-olma itibarıyla dört ayrı diziliş gösterirler: aynî (fizikte varlık), zihnî (zihinde varlık), lisânî (dilde varlık), kitâbî (yazıda varlık). Aynî var-olana ait bilgi "hakîkî" bilgi olduğundan dinlere ve milletlere göre değişmez, yani küllîdir. Bu varlık alanındaki bilgide sadece aklın ilkeleri göz önünde bulunduruluyorsa *hikemî*; yalnızca İslâmî esaslar göz önünde bulunduruluyorsa *şer'î* bilim dalları ortaya çıkar. Zihnî var-olana ait bilgi ise mantık gibi manayla alakalı âlet bilimleridir. Lisânî (lafzî) ve kitâbî (hattî) var-olanlarla alakalı bilim dalları ise saf âlet bilimleri olarak kabul edilirler. Bilgi, bilinene tâbi olduğundan bilgi edinme yöntemleri de o bilgi alanının nesnesine göre farklılaşacaktır. Taşköprülüzâde'ye göre zihnî, lisânî ve kitâbî var-olanlarla alakalı bilgi sadece nazarî yöntemle elde edilirken, aynî var-olanla ilgili bilgiye bazılarınca nazarî ve bazılarınca tasavvufî tecrübe(keşfî riyâzet) yoluyla ulaşılır.¹ Görüldüğü üzere Taşköprülüzâde her bir bilimi varlıkla olan ilişkisine göre bir yere yerleştirmiştir. Bu anlamda bir bilim dalının mesela başka bilim dalları için âlet olup olmaması ya da kendisi için tahsil edilmesi bu sınıflandırmaya göre şekillenir. Bir başka ifadeyle bilim dalının Tanrı -Evren - İnsan kavramlarıyla olan münasebeti doğrultusunda tahsil edilmesi bu tasnifte anlam bulur. Dolayısıyla öğrenciye hangi bilgilerin hangi sırayla tedris edileceği ile ne seviyede verileceğini belirleyen müfredatlar bu münasebeti dikkate almışlardır.

Osmanlı Medreselerindeki Müfredât Programları

Bu çerçevede Osmanlı Devleti'ndeki eğitim-öğretim geleneğinin kendine has özellikleri olmakla birlikte genelde tarihî açıdan İslam medeniyetinin tecrübesine dayanır. Bu tecrübe özellikle de Nizâmiyye medreselerindeki lisânî-naklî uygulamalar ile Merv merkezli Büyük Selçuklu-Harizmşâhlar medreselerindeki aklî-hikemî uygulamaların bir terkididir denebilir. Bu terkidî anlayabilmek için Moğolların istilasından kaçan Büyük Selçuklu-Harizmşâhlı âlimler ile Merağa, Tebrîz ve Semerkand matematik-astronomi okullarının uygulamalarını; ayrıca başta Anadolu Selçukluları olmak üzere, Dâru'l-İslâm'daki diğer eğitim-öğretim pratiklerinin tümünü dikkate almak gerekir. Zira tüm bunlar medreselerin müfredâtına da yansımıştır. Üzücüdür ki, Osmanlı dönemi boyunca medreselerin müfredâtında hangi eserlerin yer bulduğu ve bu eserlerin hangi sırayla ve

1 Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâtı'l-ulûm* (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye,1985), 1: 69-70.

yöntemle okutulduğuna dair kesin ve nihai bilgiler yoktur. Kaynaklarda Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Vezîr-i azam Mahmûd Paşa (ö. 878/1474) tarafından, bir medrese müfredat programı hazırlandığına dair bir rivayet vardır.² Ancak böyle bir müfredat günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca Fatih döneminde hazırlandığı ileri sürülen³ ve muhtemelen adı geçen âlimlerin hazırladığı ya da ondan istifade edilerek hazırlanan *Kânûn-nâme-i talebe-i ulûm* veya *Kânûn-ı örfiye-i Osmaniye* adlı programda farklı rütbelerdeki müderrislerin okutacağı metinler zikredilir. Buradaki ders listeleri müderrislerin rütbelere göre belirlenmiştir. Buna göre üst seviyedeki müderrisler *Şerh-i Adud* (akâid-kelâm), *Hidâye* (fıkıh), *Keşşâf* (tefsir) ve seçtikleri diğer kitapları; orta seviyedeki müderrisler *Telvîh'e* kadar (fıkıh); en alt seviyedeki müderrisler ise *Şerh-i Tevâli'* (kelam), *Şerh-i Metâli'* (mantık), *Mutavvel* (belagat) ve *Hâşiye-i tecrîd* (kelâm-felsefe) tedris etmelidir. Tetimmelerde de bir mantık kitabı olan *Şerh-i Şemsiye'*yle başlayıp bir kelam kitabı olan *İsfehânî'nin Şerh-i kadîm'*ine kadar var olan kitaplar okutulmalıdır. Öğrencilerden özellikle kadı olmak isteyenlere '*Mutavvelât*' ve '*Muhtasarât*' eskiden olduğu üzere öğretilmeli ve ezberletilmelidir.⁴ Yine de tüm bu kaynaklar sâbit bir müfredât hakkında tam bir bilgi değil ancak ipuçları verebilirler.

XVI. yüzyıldan Taşköprülüzâde'nin *Miftâhu's-seâde ve misbâhu's-siyâde* adlı eseri bilimler tasnifi olmasının yanında her bilim dalının önemli isim ve eserlerini zikretmekle öğrencilere yol gösteren bir kılavuz olarak da değerlendirilebilir. Ancak eser doğrudan bir müfredât programını içeriyor denemez. Doğrudan müfredâtı, alanları ve eserleri veren çalışmalar XVII. yüzyıl ve sonrasında görülür. Bu çalışmalar içinde şimdiye kadar tespit edilen en eski metin, İshak b. Hasan Tokâdî'nin (ö. 1100/1689) *Nazmu'l-ulûm*'udur.⁵ Bu eser aslında muhtelif çalışmalarda nitelendirildiği gibi tam bir medrese müfredat programı değildir. Daha çok dönemin örnek gencinin okuması gereken eserleri içeren bir *nasihatname*

2 Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, *Hadîkatu'l-cevâmi'* (İstanbul: Matbaa-i Amire,1281), 1: 248.

3 *Kânûnnâme* tarihli olmadığı için içeriğinden hareketle Fatih dönemine ait olduğunu söyleyenler olduğu gibi Kânûnî dönemi *Kânûnnâme'si* olduğunu iddia edenler de vardır. Yasemin Beyazıt çalışmasında bu tarihlendirmeleri tartışmış ve *Kânûnnâme'deki* hükümlerin XVI. yüzyıl başlarında Sahn medreselerinin kurulmasından sonra görülen birtakım aksaklıklar üzerine çıkarıldığı sonucuna varmıştır. *Kânûnnâme'nin* tarihi ve telif sebebi hakkındaki tartışmalar için bkz: Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanunnameleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten* 78, sy. 283 (Aralık 2014): 958-960.

4 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 4: 661-666.

5 Şükran Fazlıoğlu, *Örnek Bir Genç Olmak: XVII. yüzyılda İshak Tokâdî'nin Nazmu'l-ulûm Adlı Eserinde Zihniyet ve İlimler* (İstanbul: Ketebe, 2020).

görünümündedir. Bazı içeriklerin müfredatla çakışması tarihî bağlamla yakından ilgilidir. Bunun yanında Sâçaklızâde Mehmed Mar'âşî'nin (ö. 1145/1732-33) *Tertîbu'l-ulûm*⁶ bu türden bir eser olarak kabul edilebilir (telifi: 1128/1715-16). Fransız hükümetinin isteği üzerine, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı hükümeti tarafından bir müderrise yazdırılan *Kevâkib-i seb'a* (telifi 1155/1741)⁷ adlı eser, Osmanlı medreselerindeki eğitimin mantığı, okutulan eserler, eğitim yöntemleri ve eğitimin amaçları gibi hususlarda ayrıntılı bilgi veren elimizdeki en önemli metindir. Ayrıca eserin, Taşköprülüzâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'sinin mantık itibariyle takipçisi, içerik itibariyle de kısmi bir tercümesi olduğu söylenebilir. 1165/1752 tarihinde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) telif ettiği *Tertîb-i ulûm*, bu konuda kaleme alınmış önemli bir başka çalışmadır.⁸ Nebî Efendizâde'nin (ö. 1200/1786), *Kasîde fî'l-kutubi'l-meşhûre fî'l-ulûm*⁹ adlı çalışması ise Anadolu medreselerinin müfredâtına ilişkin bilgilerle de yer verir. Ayrıca pek çok yazma eserin nüshasında karşımıza çıkan, anonim *manzûmeler*¹⁰, Osmanlı ilim kamuoyunda mütedâvil temel metinleri zikrederler.

Osmanlı dönemi medrese müfredâtına dair bilgi veren bu ana kaynaklar yanında tabakâtlar, otobiyografiler, vakanüvisler, seyahatnâmeler, icâzetnâmeler, yazma eser kayıtları, tereke kayıtları¹¹ gibi medrese müfredâtına farklı açılardan ışık tutan başka kaynaklar da vardır. Dolayısıyla bu kaynaklardan hareketle Osmanlı medreselerinde hangi kitapların okutulduğu belirlenebilir. Ancak *müfredât* kelimesi günümüzdeki gibi, belirli bir siyâsî merci tarafından belirlenen, her okulda sıkı bir biçimde uygulanan, değişmez bir ders programı şeklinde

6 Sâçaklızâde, *Tertîbu'l-ulûm*, thk. Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1988). Metni, Zekeriya Pak ve M. Akif Özdoğan Türkçeye tercüme etmişlerdir. (Kahramanmaraş: Ukde kitablığı, 2009).

7 *Kevâkib-i seb'a*, Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr.196; Nasuhi Ünal Karaarslan, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmîyeye Dair bir Eser, Kevâkib-i seb'a Risâlesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015). Ayrıca eser Ekmeleddin İhsanoğlu imzasıyla tekrar yayımlanmıştır. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Kevâkib-i Seb'a Yedi Gezegen Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü* (Ankara: TÜBA, 2022).

8 Şükran Fazlıoğlu, "Talîm ile irşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın medrese ders müfredâtı", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 2005/1, sy.18, 115-173.

9 Şükran Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm*'una göre bir medrese ders talebesinin ders ve kitâb haritası", *Kutadgubilig*, sy.3 (İstanbul 2003): 191-221.

10 Bu manzumelerden biri için bkz: Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-'ulûm ve Osmanlı Medreseleri'ndeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1, sy. 1, (Ocak 2003): 97-110.

11 Tereke kayıtlarından hareketle yapılan bir değerlendirme için bkz: Ekrem Tak ve Bilgin Aydın, "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine bir Değerlendirme)" *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, (Bahar, 2019), (19), 183-236.

düşünülmemelidir. *Ortak bir yönelim* olmakla birlikte ilim kamuoyunun da söz sahibi olduğu, zaman zaman vakıf senediyle talep edilen, biraz da medreselerde ders veren müderrislerin birikimiyle belirlenen esnek bir yapıdır; dolayısıyla kısmî olarak uzlaşımsaldır. Başka bir ifadeyle Osmanlı medreselerindeki müfredât hem mekâna hem de zamana göre (değişik coğrafyalara ve değişik tarihî süreçlere) farklılıklar göstermiştir.

Medreselerde Arap Dilinin Öğretimi

Tüm bu eserler incelendiğinde Arap dili eğitiminin sonuçta Osmanlı âlimleri için *Kuran-ı Kerim*'i anlamaya ve Varlık'ı idrâk etmeye götüren bir serüvenin ilk adımı olduğu görülür. Dil, sahih bir din ve varlık anlayışı için zorunlu olduğundan Arap dili öğretimine önem verilmiş; *ulûm-i 'aliyye*'yi (yüksek ilimler) tahsil için şart olan *ulûm-i 'âliyye*'den (âlet ilimleri) sayılmıştır. Hatta Osmanlı uleması dil ilimlerinin içinde bulunduğu âlet ilimlerini 'Şer'î ilimler' olarak kabul ederler. Örnek olarak Taşköprülüzâde "nahiv, furûz-ı kifâyedendir; zira Kitâb ve Sünnet ile istidlâl, nahiv ilmüne ihtiyaç duyar" der.¹² Aslında bu ifadeyle dil ilimlerinin müfredât içindeki yerini göstererek öğrencinin ilimleri hangi sırayla okuması gerektiğinin mantığını vermiş olur. Aynı şekilde *Kevâkib-i seb'a* müellifi de 'Faydalı ilimler' başlığı altında öncelikle dil ilimlerini sayar ve hemen ardından bu faydalı ilimlerin (âlet ilimlerinin) aslında en geniş anlamıyla 'Şer'î ilimler' olduğunu vurgular. Çünkü ona göre âlet ilimleri Şâri'den sâdir olana götüren ilimlerdir.¹³ Genel olarak bakıldığında Osmanlı medreselerinde Arap dili genel olarak Sarf, Nahiv ve Belâgat (Meânî, Beyân, Bedî') şeklinde tasnif edilmiş ve bu alanlarda okutulan ders kitapları süreç içinde çok fazla değişmemiştir. Her ne kadar bu eserlerde geniş Osmanlı topraklarında bölgeye, hocaya ve zamana göre değişiklikler olsa da yine de eğitim belli 'metinler' üzerinden yürütülmüştür.

Telif edilmiş müfredâtlardan yola çıkarak Osmanlı Medreseleri'ndeki dil eğitiminin *metin* merkezli olduğu söylenebilir. Metin seçimi eğitimin sıhhati için önemlidir. Bu açıdan Osmanlı medreselerinde metinler üç ana seviyeye ayrılır: İktisâr [Başlangıç], İktisâd [Orta] ve İstiksâ [İleri].¹⁴ İktisâr, bilim dalının en meşhur konularını ihata etme, muhtasar kitapların ele aldığı konuları bilme seviyesidir. Başka bir deyişle delil zikretmeyen metne iktisâr denir. İktisâd, bir bilimin meşhur konularını bilme seviyesidir ki buna *mutavassıta* da denir. Yani metin meseleyi bazı delillerle isbât ediyorsa bu seviyeye aittir. İstiksâya gelince nâdir

12 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-seâde*, 1: 138.

13 *Kevâkib-i seb'a*, yaprak 52a; *Kevâkib-i seb'a risâlesi*, 66-67.

14 *Kevâkib-i seb'a*, yaprak 54a-54b; *Kevâkib-i seb'a risâlesi*, 69-70.

konuları bilme seviyesidir. Yani bilimin meselelerini lehte ve aleyhte tüm delilleriyle birlikte irâd edip aleyhteki delilleri çürüten seviyedir. Her bir bilim dalında kitaplar birbirlerine nispetle bu üç seviyeye ait olabilir. Buna göre Arap dilinin öğretiminde her seviyeye uygun eserler belirlenmiştir.

Mesela; sarf alanında öğrenci 'sarf cümlesi' diye anılan *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Mak-sûd*, İzzeddin Zencânî'nin (ö. 660/1262?) *el-İzzî* ve Ahmed b. Ali b. Mesud'un (ö. VIII/XIV. yüzyıl başları) *Merâhu'l-ervâh* adlı eserlerini okur. Bu beş eserden mak-sat basitten karmaşığa doğru öğrenciye kelime bilgisini vermektir. Daha ileri se-viyede de İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *eş-Şâfiye* adlı eseri okutulur.

Nahiv alanında ise pek çok eser mütedavildir: Abdulkâhîr el-Curcânî'nin (ö. 471/1078-79) *el-Avâmilu'l-mie'si*, Birgivi Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) *el-Avâ-milu'l-cedîd'i* ile *İzhâru'l-esrâr'i*; İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye'si*, Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) *Mollâ Câmî'i*; İbn Mâlik Tâî'nin (ö. 672/1274) *el-Elfiyye fi'n-nahvi*, İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) *Şuzûru'z-zeheb'i* ile *Muğni'l-lebîb'i* ve İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) *el-Âcurrûmiyye'si* gibi eserler ön plana çıkmıştır.

Osmanlı medreselerinin belagat sahasını Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri belirlemiştir. Zira bu alanda okutulan eserlerin hemen hepsi bu eserin üçüncü bölümü üzerine yapılmış *şerh* ve *hâşiye* türündeki çalışmalardır. Özellikle Celâleddîn el-Kazvînî'nin (ö. 739/1338) *Telhisu'l-miftâh'i*, Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* ve *el-Muhtasar* adlı eserleri ile bu eserlerin *şerh*leri bu alanın vazgeçilmezleri ol-muştur. Sekkâkî'nin eseri ve *şerh*lerine izâfeten medreselere isim bile verilmiş-tir. Otuzlu medreselere, okutulan belâgat eserlerine izâfeten "Miftâh Medresele-ri" denmiştir. *Mutavvel* yirmili, *Şerhu'l-Miftâh* otuzlu ve *Miftâh*'ın üçüncü bölümü kırklı medreselerde okutulmuştur.¹⁵ Bu kaynakların kelâm-felsefe ekolüne ait olduğu hususu göz önünde bulundurulunca, medreselerdeki belâgat öğretimi-nin bu ekolden beslendiğini söylemek mümkündür. Beyan ilminde ise daha çok Ebû'l-Kâsım el-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 893/1448'den sonra) *Risâletu'l-istiâre'si* dikkate alınmıştır.

Bu eserlerden hangi metnin iktisâr, hangi metnin iktisâd ya da hangi metnin istiksâ olacağı ve nasıl okunacağı daha çok ilim kamuoyu tarafından belirleniyor-du. İlim kamuoyunun bu kararını da, muhtemelen, büyük oranda medreselerin bulunduğu bölgelerin ahvâli ile talebelerin seviyeleri belirliyordu. Aynı konuda farklı isimlerdeki eserlerin seçimi de, yine muhtemelen, medreselerin bulundu-ğu kültür havzalarındaki ilim geleneğinin yapısıyla alakalıydı. Ayrıca ilerleyen

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlimiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1988), 13; MEHMET İPŞİRLİ, "MEDRESE", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://isla-mansiklopedisi.org.tr/medrese#2-osmanli-donemi> (19.09.2023).

dönemlerde daha talimî (pedagojik) eserler telif edildiğinde o eser eğitim hiyerarşisindeki yerini hemen alıyordu.

Şimdiye kadar tespit edilen müfredât programlarındaki Arap dilinin öğretiminde okutulan eserlere toplu halde bakılırsa:

I. Sarf İlminde Okutulan Metinler

<i>Nazmu'l-ulûm</i>	<i>Kevâkib-i seb'a</i>	<i>Tertîbu'l-ulûm</i>	<i>Kasîde</i>	<i>Manzûme</i>
-----	<i>Emsile-i muhtelif</i> (Sığa Risâlesi), <i>Binâu'l-ef'âl</i> , <i>Maksûd</i> , <i>İzzî</i> , <i>Merâh</i> , <i>Şâfiye</i> (şerhleriyle beraber), <i>Mufassal</i>	<i>Emsile</i> , <i>Binâ</i> , <i>Maksûd</i> , <i>İzzî</i> , <i>Merâh</i> , <i>Şâfiye</i> , <i>Çârperdî</i>	<i>Maksûd</i> , <i>İzzî</i> , <i>Merâh</i> , <i>Şâfiye</i> , <i>Seyyid</i> , <i>Abdullah-i Çârperd</i> , <i>Şâfiye</i>	<i>Emsile</i> , <i>Maksûd</i> , <i>İzzî</i> , <i>Merâh</i>

II. Nahiv İlminde Okutulan Metinler

<i>Nazmu'l-ulûm</i>	<i>Kevâkib-i seb'a</i>	<i>Tertîbu'l-ulûm</i>	<i>Kasîde</i>	<i>Manzûme</i>
<i>Hind</i> , <i>İsâm</i> , <i>Câmi'</i> , <i>Muğni'l-lebîb</i>	<i>Avâmil</i> , <i>Misbâh</i> , <i>Kâfiye</i> , <i>Elfiyye</i> , <i>Muğni'l-lebîb</i>	<i>Avâmil</i> , <i>Küçük</i> <i>Avâmil</i> , <i>Enmûzec</i> , <i>Hedâik</i> , <i>İzhâr</i> , <i>Netâic</i> , <i>Kâfiye</i> , <i>Câmi'</i> , <i>Şâfiye</i> , <i>Çârperdî</i>	<i>Kâfiye</i> , <i>Câmi'</i> , <i>İsâm</i>	<i>Avâmil</i> , <i>Misbâh</i> , <i>Kâfiye</i> , <i>Câmi'</i>

III. Belagat İlminde Okutulan Metinler

<i>Nazmu'l- ulûm</i>	<i>Kevâkib-i seb'â</i>	<i>Tertîbu'l- ulûm</i>	<i>Kasîde</i>	<i>Manzûme</i>
<i>Muhtasar, Mutavvel</i>	<i>Telhîs, Muhtasar, Elfiyye-i Halebî, Mutavvel, Îdâh-ı Meânî, Elfiyye-i Halebî</i>	<i>Telhis, Mutavvel, İstiare</i>	<i>Hevâdi, Muhtasar, Mutavvel</i>	<i>Telhis, Muhtasar, Kutbuddin, Seyyid Haşiyesi</i>

Üsküp'te Arap-Dili Eğitimi

Osmanlı Devleti kurulduğu andan itibaren Balkanlar, devletin önemli bir parçası hâline geldi ve yeni devletin kültürü tüm unsurlarıyla bu bölgeye taşındı. Hatta bazı araştırmacılar Osmanlı İmparatorluğunun XIV. ve XV. yüzyıllarda bir 'Balkan İmparatorluğu' olarak geliştiğini söylerler.¹⁶ Bu kültürün bileşenlerinden medreseler de çok kısa sürede Balkanların eğitim öğretim faaliyetlerinin yapıldığı merkezler haline aldı. Çok zaman geçmeden bir Osmanlı kenti olan Üsküp'ün, Osmanlı idaresine geçiş tarihi ve fâtihi hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte, 795/1392 tarihinde Sultan Yıldırım Bâyezid'in emriyle Paşa Yiğit Bey tarafından fethedildiği kabul edilir.¹⁷ Fetihden sonra padişahın emriyle Anadolu'dan Müslüman aileler getirilip yerleştirilmiş, böylece Üsküp gerek Müslüman nüfusun burada iskân ettirilmeleri ve gerek akabinde inşa edilen dinî, idârî, ilmî, iktisâdî vs. müesseseler sayesinde Rumeli'de ilk Osmanlı ve Müslüman şehri olmuştur.¹⁸

Tahrîr defterlerine göre 1455'te Üsküp şehrinde iki büyük cami ve medrese ile imarethane, 1529'daysa altı cami, kırkiki mescit, iki medrese ve sekiz hamam bulunuyordu.¹⁹ Sonraki dönemlerde bunların sayısı önemli ölçüde artmıştır. Evliya Çelebi şehirde bulunan eserler hakkında; "Küçük ve büyük tekke ve mescitleriyle yüzyirmi mihrabı vardır. Amma bunlardan kırk beşinde Cuma namazı kılınır. Sultan Murad Han Camii Medresesi, Yahya Paşa Medresesi, İshak ve İsa

16 İlber Oltaylı, *Osmanlı Barışı* (İstanbul: Ufuk kitap, 2006), 46.

17 MEHMET İNBAŞI, "ÜSKÜP", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/uskup> (14.09.2023).

18 Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm* (İstanbul: Mehran Matbaası 1899), 2: 933.

19 Tahrîr defterlerinden aktaran; Mehmet İnbaşı, "Üsküp Şehri", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri* içinde, ed. Okan Yeşilot ve Bihter Gürışık Köksal (İstanbul: Serenge, 2022), 411.

Paşa Medreseleri, Mustafa Paşa Medresesi, Karlızâde Medresesi, medreselerin en meşhurlarıdır. Dokuz adet Darü'l-kurraları mevcuttur. Yetmiş yerde mektepleri bulunur; her cami kurbunda bir mektep mukarrerdir. Yirmi adet tekke, iki yüz adet de sebilhane sayılır. Hamamları gayet ferahtır. Yedi yerde misafirhanesi ve hanları vardır” şeklinde bilgiler verir.²⁰ XIX. yüzyıla gelindiğinde 1896 tarihli Kosova Vilâyeti Salnâmesi'nde verilen bilgiye göre şehirde kırk dokuz cami, sekiz medrese, on yedi mektep, kırk dört han, dört hamam, on dokuz türbe, üç çeşme, bir matbaa, bir saat kulesi, yüz kırk bir dükkân ve mağaza mevcuttur.²¹

Üsküp başta olmak üzere Balkan medreseleri ile Anadolu medreseleri pek çok açıdan paralellik gösterirler. Bu durum en iyi her iki bölgede de müderrislik yapan âlimler üzerinden takip edilebilir. Anadolu'da müderrislik yapan pek çok âlim hayatlarının bir döneminde bu bölgeye gelip buradaki medreselerden birinde müderrislik yapmıştır. Belki de bunun en güzel örneği Taşköprülüzâde'dir. İstanbul'daki Hacı Hasan medresesinde görev yaparken 1530 yılında Üsküp'teki İshak Bey medresesine gönderilmiş, 1536 yılına kadar burada müderrislik yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve Kalenderhâne medresesinde göreve başlamıştır.²² Bu ve benzeri örneklerden hareketle Balkan bölgesindeki eğitimin Anadolu'daki eğitimden çok farklı olmadığı rahatlıkla varsayılabılır.

Osmanlı Devleti'nde başta Üsküp'teki medreseler olmak üzere Balkanlar'da eğitimin hangi eserler üzerinden yapıldığına dair yeterince veri yoktur. Zira yukarıda zikredilen XVII. yüzyıl sonrası hazırlanmış nispeten geç tarihli müfredât programları devletin her bir bölgesindeki medreseleri kuşatacak mahiyette değildir ve söz konusu bölgeye dair -tespit edebildiğimiz kadarıyla- günümüze bir müfredât programı gelmemiştir. Dolayısıyla Balkan medreselerinde ayrıntılı olarak nasıl bir eğitim programının takip edildiğine dair kesin bilgi verebilmek mümkün değildir. Ancak Osmanlı döneminde özellikle büyük merkez konumuna gelen şehirlerde medreselerin yanında var olan büyük kütüphanelerdeki kayıtlı eserler, bize hangi eserlerin okutulduğuna dair bir fikir verebilir. Bu gerekçeyle bu çalışmada Üsküp'te bulunan İsa Bey Kütüphanesi'ndeki Arap diline dair eserler değerlendirilecek ve Osmanlı devletinin diğer bölgelerindeki medreselerde okutulan eserlerle karşılaştırılacaktır. Ancak İsa Bey'in vakfettiği anlaşılacak kütüphanesindeki eserler zamanla değişmiş olup elimizdeki mevcut katalogta vakfiyede adı geçen pek çok eserin bulunmadığı görülmektedir. Yine de katalogdaki eserlerin konumuzla

20 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 5: 559.

21 *Salnâme-i Vilâyeti Kosova 1314*, Vilayet Matbaası, 7. defa, (Üsküp 1314): 211.

22 Müstakim Arıcı ve Mehmet Arıkan, “Taşköprülüzâde İsmâüddin Ahmed Efendi ve Kariyeri”, *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulema Ailesi Taşköprülüzâdeler ve İsmâüddin Ahmed Efendi* içinde, ed. Mustakim Arıcı ve Mehmet Arıkan (Ankara: İlem Yayınları, 2020), 28-31.

alakalı bir çerçeve çizmesi mümkündür. Başka bir ifadeyle Osmanlı döneminden kalma özel koleksiyonlardan yola çıkarak Balkanlar'daki medreselerde takip edilen eğitim programı ile genel olarak okutulan kitaplar ve özeldede Arap dili alanında kullanılan kaynaklar hakkında bazı sonuçlara ulaşılabilir.

İsa Bey Kütüphanesindeki Arap Diline Dair Eserler

Aşağıda Üsküp medreselerindeki Arap Dili ve eğitimi için yapacağımız değerlendirmeler büyük oranda Prof. Dr. Sadık Yazar ve Doç. Dr. Turgay Şafak'ın İsa Bey Kütüphanesinde bulunan yazma eserler hakkında yaptıkları katalog çalışmasına dayanmaktadır.

Sarf Eserleri

el-Emsile

Müellifi bilinmeyen eserin katalogda dört nüshası vardır. Osmanlı medrese kültüründe "sarf cümlesi" diye adlandırılan ve talebeye Arapça kelime yapısını basitten zora doğru öğretmeyi hedefleyen beş kitaptan ilkidir. Talebe bu eseri ezberledikten sonra sırasıyla *el-Bina*, *el-Maksûd*, *el-'İzzî* ve *Merâhu'l-Ervâh* adlı kitapları okurdu. Müellifi meçhul olan eser, '(ص)' nasara' fiilinin çekimini ve bu çekimlerin Türkçe açıklamalarını içermektedir.²³

Binâ'u'l-Ef'âl fi't-Tasrîf

Binâ diye tanınan anonim eser, fiillerin mâzi ve muzârîde gösterdiği ses, yapı ve manâ değişikliği esas alınarak Arapça öğrenmek isteyenlere temel sarf bilgisi vermek için hazırlanmıştır. Katalogda üç nüshası mevcuttur. Bazıları bu eseri Ahmed b. Ali Dikgöze (ö. 870/1465) nisbet etmişlerdir.²⁴ Osmanlı medreselerinde bu kitaba Birgivi ve Kefevî'nin yazdığı şerhler çokça kullanılmıştır.

el-Maksûd

Katalogda dört nüshası bulunan eser Osmanlı medreselerinde okutulan başlıca sarf kitaplarından olup müellifi tam olarak bilinmemektedir. Birgivi eseri Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet etmiştir.²⁵ Eserde fiil vezinleri verildikten sonra

23 İsmail Durmuş, "el-Emsile", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-emsile> (15.09.2023); Ramazan Şeşen v.dğr., *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu* (İstanbul: İRCİCA yayınları, 1986), 3:288-289; Ramazan Şeşen, "Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi", *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations (TAİV-İstanbul), 267-278.

24 Mehmet Çakır, "Binâü'l-Ef'âl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/binâ-ul-efal> (15.09.2023); Ramazan Şeşen v.dğr., *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, 3: 297.

25 İmam Birgivi, *İm'ânu'l-enzâr* (İstanbul: 1302), 151.

masdardan türeyen kipler, sahih fiillerin çekimleri, geçişli, geçişsiz, dönüşlü, işteş fiil yapılarına dair bilgiler ile i'lal, ibdâl ve idgâm gibi ses değişim kuralları üzerinde durulmuştur.²⁶ En bilineni Birgivi'nin *İm'ânu'l-enzâr ale'l Maksûd*'u olmak üzere pek çok şerhi vardır. Ayrıca şerhlerin en eskisi Muhammed b. Halil b. Danyâl'inki (ö.710/1310) olup, kaynaklarda ilk defa Bedreddin es-Simâvî'nin (ö. 823/1420) *Unkûdu'l-cevâhir* adlı şerhi dolayısıyla zikredilir.²⁷

el-‘İzzî fi't-Tasrîf: İzzeddîn Ebû'l-Fezâ'il İbrâhîm b. Abdulvehhâb b. İmâduddîn b. İbrâhîm ez-Zencânî (ö. 655/1257)

Dört nüsha ile katalogda yer alan eser, Arap dilinin sarf bahsindeki en meşhur metinlerdendir. Zencânî bu eserinde, önce sarfın tarifini yapmış ardından da Arapçanın temelini oluşturan *emsile-i muhtelif*e ve *emsile-i muttaride* üzerinde durup fiil ve isimleri teker teker tanıtıp özelliklerini örnek çekimlerle birlikte anlatmıştır. Eseri başta Sa'deddin et-Teftâzânî ve Seyyid Şerif Curcânî olmak üzere pek çok kişi tarafından şerh edilmiştir. Özellikle Teftâzânî'nin şerhi üzerine de hâşiyeler kaleme alınmıştır.²⁸ Katalogda ayrıca eserin zikri geçen bu iki şerhi mevcuttur. Bunlar:

a. *Şerhu'l-‘İzzî fi't-Tasrîf li'z-Zencânî*: Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 793/1390)

Bu eser, Zencânî'nin sarf konusunda kaleme aldığı *el-‘İzzî fi't-Tasrîf* adlı Arapça dilbilgisi kitabına, Teftâzânî'nin yazdığı şerhtir. Oldukça meşhur şerhin yazma eser kütüphanelerinde 200'ü aşkın nüshası bulunur.²⁹

b. *Şerhu'l-‘İzzî fi't-Tasrîf*: Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid Şerîf el-Curcânî (ö. 816/1413)

Zencânî'nin sarf konusunda kaleme aldığı *el-‘İzzî fi't-Tasrîf* adlı Arapça dilbilgisi kitabına Seyyid Şerîf Curcânî'nin yazdığı şerhtir. Meselelerin izahında et-Teftâzânî'den daha geniş bilgi vermektedir. Yazma eser kütüphanelerinde onlarca nüshası bulunmaktadır.³⁰

26 Kenan Demirayak, "el-Maksûd", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-maksud> (15.09.2023).

27 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmî'l-kutub ve'l-funûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat ve Şerefeddin Yaltkaya (Ankara: Maarif Vekaleti, 1943), 2: 1806-1807.

28 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1139-1140; Ahmet Özel, "Zencânî, İzzeddin", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zencani-izzeddin> (19.09.2023).

29 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1139-1140. Metin için bkz: Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi'l-‘İzzî*, (İstanbul: 1968).

30 Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürçânî'nin Arap Dilindeki Yeri* (İstanbul: Fatih Yayınları, 1984), 159. Ayrıca metin için bkz: Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu Tasrîfi'l-‘İzzî*, (İstanbul: 1992).

Merâhu'l-ervâh: Ahmed b. Alî b. Mes'ûd (VIII/XIV. yüzyılın başları)

Katalogda dört nüshası bulunan eser, sarf cümlesi diye bilinen beş eserin sonuncusudur. Aksâm-ı seba'ya göre, yani kök harfleri içinde illet harfinin bulunup bulunmamasına, bir başka ifadeyle fiil ve türevlerinin yedi kısımda incelendiği sisteme göre hazırlanmıştır. Üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır. Bunlardan Ahmet Dinköz, Kemalpaşazâde, Bedreddin el-Aynî (ö.855/1451) ve Kara Sinan'ın (ö. 885/1480) şerhleri dikkat çekicidir.³¹ Katalogda şerhlerinden bazıları da yer almıştır. Bunlar:

a. *Şerhu Merâhi'l-Ervâh:* Dinköz, Şemseddîn Ahmed b. Abdullâh Bursevî (ö. 860/1455)

Merâhu'l-Ervâh'a Dinköz/Dikgöz diye meşhur olan Osmanlı âlimlerinden Bursalı Şemseddîn Ahmed b. Abdullah'ın yazdığı Arapça şerhtir. Bu şerhin katalogda üç nüshası mevcuttur. Oldukça meşhur eserin yazma eser kütüphanelerinde yüzlerce nüshası bulunur. Kâtip Çelebi bu şerhin faydalı ve muteber olduğunu söyler.³²

b. *Şerhu Merâhi'l-Ervâh:* Kemalpaşazâde (İbn Kemâl), Şemseddîn Ahmed b. Kemâl Paşa (ö. 940/1534)

el-Felâh fi şerhi'l-Merâh adıyla bilinen eser, XVI. yüzyılda yaşamış meşhur Osmanlı âlim ve şeyhülislâmı Kemalpaşazâde'nin yazdığı şerhtir. Kemalpaşazâde mukaddimede *Şerhini* daha önce yazılmış şerhlerin bu eseri açıklamakta yetersiz kaldığından yazdığını belirtir.³³

c. *Şerhu Merâhi'l-Ervâh:* Abdürrahîm b. Halîl er-Rûmî (ö. 850/1446?)

Merâhu'l-Ervâh üzerine Osmanlı âlimlerinden mutasavvıf-şâir Abdürrahîm b. Halîl tarafından yazılmış şerhtir. Şârih eserinin girişinde verdiği bilgiye göre, *Merâhu'l-Ervâh*'i okutmak üzere emr olunduğu için bu şerhi yazdığını ifade etmektedir. Türkiye'deki yazma eserler kütüphanelerinde elli civarında nüshası mevcuttur.³⁴

d. *el-Matlûb fi Şerhi'l-Maksûd:* Velî b. Ahmed er-Rûmî (X-XI / XVI-XVII. yüzyıl)

Hayatı hakkında bilgi bulunmayan Osmanlı âlimi Velî b. Ahmed'in yazdığı şerhtir. Yazma eser kütüphanelerinde nüshaları çoktur.³⁵

31 Kenan Demirayak, "Merâhu'l-Ervâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/merahul-ervah> (15.09.2023); Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1651.

32 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1651.

33 Kemalpaşazâde, *el-Felâh fi Şerhi'l-Merâh*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1872).

34 Nihat Azamat, "Abdürrahîm-i Rûmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahim-i-rumi> (15.09.2023).

35 Örnek olarak Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesinde 3 nüshası mevcuttur. 1. Demirbaş no: 286, vr: 102; 2. Demirbaş no: 1721/2, vr: 23a-137b; 3. Demirbaş no: 1838, vr: 98.

Risâle fî's-Sarf: Müellifi meçhul eser, 3 yapraklık bir muhtasardır.

Mecmû'a fî ilmi's-Sarf

Risâle fî Beyâni'l-Hâsıl bi'l-Masdar: Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî (ö. 987/1579)

Nahiv eserleri

1. el-Kâfiye: İbnu'l-Hâcib Cemâleddîn Ebû Amr Osmân b. Ömer (ö. 646/1249)

Katalogda altı nüshası bulunan eser, İbnu'l-Hâcib'in nahivle ilgili muhtasar bir eseri olup İslam dünyasında nahiv öğretimi konusunda ilk sırada gelen eserlerden biridir. Sibeveyhi'nin *Kitab'ına* ve Zamahşeri'nin *el-Mufasssal'ına* birer şerh yazan müellif nahvin tüm konularını isim, fiil ve harf olarak üç bölümde anlaşılır bir üslupla işlemiştir. Kitaba başta müellifi olmak üzere birçok âlim tarafından 100 civarında şerh, bu şerhlerden her birine hâşiyeler, bu hâşiyelere de birkaç ta'lik yazılmıştır.³⁶ Eser üzerine yapılmış bazı çalışmalar da katalogda mevcuttur.

a. *İ'râbu'l-Kâfiye:* Hacı Baba b. Hacı İbrâhîm b. Abdülkerîm b. Osmân et-Tosyevî (ö. 871/1476)³⁷

XV. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Hacı Baba Tosyevî'nin kaleme aldığı 'mu'rib' türündeki bir şerhtir. Bu eserin asıl adı *Evf'e'l-Vâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye'dir*. Bu şerh günümüze kadar gelmiş olup 1311 (1893) yılında basılmıştır.³⁸

b. *Şerhu Kelâm min Kitâbi'l-Kâfiye fi'n-Nahv:* Müellifi bilinmiyor.

c. *Hâşiye ale'l-Fevâ'idiz-Ziyâ'iyye:*

Mollâ Câmî diye meşhur Nureddin Abdurrahman b. Ahmed Nureddin (ö. 898/1492-93) oğlu Ziyâeddin Yûsuf için *el-Kâfiye'yi şerh etmiş ve bu şerh el-Fevâ'iduz-Ziyâ'iyye* adıyla; Osmanlı ilim dünyasında Şerh-i Molla Câmî, Molla Câmî veya sadece Câmî adlarıyla meşhur olmuştur. Nahiv sahasında medreselerin başlıca ders kitaplarından biridir.³⁹ Kütüphanede kayıtlı eser, bu meşhur *Şerhe* yapılmış bir *Hâşiye'dir*.

36 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1370-1376. Ayrıca bkz: İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi'n-nahv*, nşr: Tarık Necm Abdullah (Cidde: Mektebetü Dâru'ş-Şifâ li'n-neşr ve't-tevzi, 1986), neşredenin önsözü.

37 Mehmet Tahir, "et-Tosyevî", *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1333), 1: 273.

38 Eserin yazma nüshaları hakkında bkz. Mehmet Yavuz, *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri* (İstanbul: Çantay Kitabevi Yay., 2001), 81.

39 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1372.

d. *Şerhu'l-Kâfiye*: Ebû İshâk İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538)

Katalogda iki nüshası bulunan eser, İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin şerhi olup aynı metne şerh yazan Râdî el-Esterâbâdî'ye (ö. 686/1287-88) muâraza yapmayı hedefleyerek yazılmıştır.

e. *el-İfsâh fî i'râbi Sûreti'l-Fâtîha ve Kitâbi'l-Kâfiye*: Kâfiye'nin i'râbı tarzındaki bir eserdir.

f. *İmtihânu'l-ezkiyâ fî-Şerhi Lubbi'l-elbâb li'l-Kâdî Beydâvî*: Takiyyüddîn Mehmed b. Pîr Alî el-Birgivî

Eser, *el-Kâfiye*'nin Kâdî Beyzâvî tarafından yapılan özeti *Lubbu'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb'a* Birgivî'nin yazdığı şerhtir. Eser üzerinde Adalı Şeyh Mustafa, Tireli Abdülaziz, Süleyman el-Suhrânî, Mehmed Emin Üsküdârî, Mollazâde Muhammed el-Kurdî'nin ve yakın dönemde yaşamış Fahreddin el-Arnâsî'nin haşiyeleri mevcuttur. Yazar ayrıca bu eserine *Ta'likât ale'l-İmtihân* adıyla kısa bir talik yazmıştır.⁴⁰

2. Avâmilu'l-mi'e: Ebû Bekr Abdulkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Curcânî (ö. 471/1078-79)

Avâmil, *Avâmilu'l-atîk* veya *Avâmilu'l-mi'e* gibi adlarla da bilinen Arap gramerine ait eser, Abdulkâhîr Curcânî'nin kelime ve cümlelerin i'râbına tesir eden yüz âmilden hareketle hazırladığı meşhur kitabıdır. Katalogda eserin beş nüshası vardır. Osmanlı medreselerinde özellikle ilk dönemlerde okutulmuştur. Bedreddin el-Aynî, Hacı Baba Tosyevî ve Musannifek'in metinleri başta olmak üzere üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Birgivî de üzerine aynı adla bir çalışma yapmıştır. Süleymaniye Kütüphanesinin çeşitli bölümlerinde 125 kadar nüshası mevcuttur.⁴¹

a. *Manzûme-i Avâmil*: Müellifi bilinmiyor.

b. *Mi'e Kâmile fî Şerhi Mi'e 'Âmile*: Hacı Baba b. Hacı İbrâhîm b. Abdulkerîm b. Osmân et-Tosyevî'nin *Avâmil'e* dair şerhidir. İstanbul kütüphanelerinde şimdiye kadar altı tane nüshası tespit edilmiştir.⁴² Ayrıca metin bir yüksek lisans çalışmasında tahkik edilmiştir.⁴³

40 Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi hayatı, eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 151-152.

41 İsmail Durmuş, «el-Avâmilu'l-Mi'e», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-avamilul-mie> (15.09.2023); Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1179-1180.

42 Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, no:1032; Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızade Mehmet Efendi, no: 498; Beyazıt Kütüphanesi, no: 6557; Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, no: 1920; Süleymaniye kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, no: 420; Beyazid, no:6265.

43 İsmail Demir, *Tosyalı Hacı Baba b. İbrahim ve Mie Kamile fî şerhi Mie amile adlı eseri (inceleme-tahkik)*, (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.)

- c. *Şerhu Avâmilî'l-atîk*: Yahyâ b. Nasûh b. İsrâ'îl (ö. 950/1532 civarı)
- d. *Tercüme-i Avâmilü'l-Mî'e: Avâmil'in* Türkçe olarak nazma çekilmiş halidir.

3. *el-Avâmilü'l-cedîd*: Takiyyüddîn Mehmed b. Pîr Alî el-Birgivî

Avâmil-i Birgivî, el-Avâmilü'l-cedid, Küçük avâmil olarak da bilinen ve katalogda üç nüshası bulunan eser, Curcânî'nin *Avâmil'i* tarzında yazılmış ve zamanla onun yerini almıştır. Aslında Birgivî'nin bu eseri aynı müellifin *İzhâru'l-esrâr* adlı eserinin bir özeti mahiyetindedir. Üzerine pek çok çalışma yapılan eser çoğunlukla Ahmed el-Adavî'nin *şerhi* ve Zeynizâde diye bilinen Hüseyin b. Ahmed'in (ö. 1144/1731-32) *mu'ribi*yle birlikte okutulmuştur.⁴⁴ İlki 1819'da olmak üzere 1909'a kadar 37 defa basılan eserin yazma eser kütüphanelerinde yüzlerce nüshası vardır.

4. *İzhâru'l-esrâr*: Takiyyüddîn Mehmed b. Pîr Alî el-Birgivî

Medreselerin ana ders kitaplarından olan eser, yazarın *el-Avâmil* adlı eserinin bir *şerhi* olarak kabul edilebilir. Katalogda iki nüshası mevcuttur. Üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan katalogda yer alan Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın (ö. 1085/1674-75) *Netâicul-efkârı* ile Zeynizâde Huseyn b. Ahmed'in *Hallu esrâri'l-ahbâr alâ i'râbi İzhâri'l-esrârı* özellikle zikredilmeye değerdir. Zira *İzhâr* medreselerde bu iki *şerh*le birlikte okutulmuştur.⁴⁵

- a. *Netâicul-efkâr*: Kuşadalı Mustafa b. Hamza b. İbrahim b. Veliyyüddin b. Muslihuddin er-Rûmî el-Hanefî (ö. 1085/1674-75)

Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın 1085/1674 yılında yazdığı *Netâicu'l-efkâr, İzhâru'l-esrâr* *şerh*lerinin en meşhurdur. Medrese öğrencileri arasında *Adalı* diye tanınan bu *şerh*in üzerine de pek çok hâşiye yazılmış; 1219, 1251, 1274, 1288, 1300, 1303 yıllarında İstanbul'da 1266 yılında Kahire'de olmak üzere pek çok baskısı yapılmıştır.⁴⁶

- b. *Adalı Haşiyesi*: Hüseyin Necmüddîn (XIII/XIX. Yüzyıl)

Kuşadalı'ya yazılmış hâşiyelerden Hüseyin Necmüddîn'in kaleme aldığı hâşiyedir.

5. *el-Misbâh fî'n-Nahv*: Nâsıruddîn b. Abdusseyid el-Mutarrizî (ö.610/1213)

44 Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937-1949, 2: 441-442; *Supplement*, 2: 657-658.

45 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1651; Şükran Fazhoğlu, *İzhâr el-esrâr li-el-Birgivî: Dirâset ve Tahkik*, (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 1995).

46 GAL, Suppl., 2: 656.

Osmanlı medreselerinde çok okutulan kitaplar arasında yer alan nahivle ilgili bu eserin katalogda dört nüshası mevcuttur. Müellifinin kendi oğlu için telif ettiği Arapça eser, nahiv konusunu ele almakta olup 5 bâb üzerine tertip edilmiştir. Birinci bapta nahivle ilgili ıstılahlar, ikinci bapta lâfzî kıyâsî âmiller, üçüncü bapta lafzî semâ'î âmiller, dördüncü bapta ma'nevî âmiller ve beşinci bapta da muhtelif konular üzerinde durulmuştur. Yazıldığı tarihten itibaren esere birçok şerh yazılmıştır.⁴⁷

a. *ed-Dav' fî Şerhi'l-Misbâh*: Tâceddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî en-Nahvî (ö.684/1285)

İki nüshası bulunan eser, *el-Misbâh fi'n-Nahv'e* Arap gramerine dair eserleri bulunan Tâceddîn el-İsferâyî'nin yazdığı *el-Miftâh* adlı şerhin yine kendisi tarafından yapılan özetidir.

b. *el-İftitâh fî Şerhi'l-Misbâh*: Hasan b. Kara Alâ'uddîn (Alâuddîn Esved)⁴⁸

Hasan Paşa diye bilinen müellifin, Mutarrizî'nin *el-Mişbâh*'ına yazdığı bu şerhte, *el-Mişbâh*'ın diğer şerhlerinde eksik ve müphem bırakılan meselelere açıklık getirmiştir. Ayrıca diğerlerine göre daha derli toplu olan bu şerh üzerine Muslihuddin Mustafa Sürûrî ile Keçi Mehmed Efendi tarafından birer hâşiye yazılmıştır. Eserin başta Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere birçok kütüphanede yazma nüshaları bulunmaktadır.⁴⁹

c. *Hulâsatu'l-İ'râb*: Hacı Baba b. Hacı İbrâhîm b. Abdülkerîm b. Osmân et-Tosyevî

Misbâh'a, Hacı Baba diye meşhur Osmanlı âlimi tarafından yazılan bir şerhtir. Eserin Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesinde 13 tane nüshası mevcuttur. Ayrıca eser bir yüksek lisans tezinde çalışılmıştır.⁵⁰

d. *Şerhu Dîbâceti'l-Misbâh fi'n-Nahv*

Misbâh'ın dîbâcesine yazılan bir şerhtir. Oldukça fazla nüshası olan şerhin kim tarafından yapıldığı belli değildir. Kâtip Çelebi de bu belirsizliğe değinirken söz konusu şerhe, *Şir'atu'l-İslâm'a* yazdığı şerhiyle tanınan XVI. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Bursalı Yakûb b. Seyyid Ali'nin *hâşiye* yazdığını söyler. Bahsi geçen bu

47 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1708-1709.

48 Hüseyin Yazıcı, *Hasan Paşa, Hayatı, Eserleri ve Al-İftitah Fî Şarh Al-Misbah'ı*, (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.)

49 Hâşiye ve şerhlerin nüshaları için bkz: Brockelmann, GAL, 1:293; Suppl. 1: 514.

50 İdris Ekşi, *Hacı Baba b. Hacı İbrahim b. Abdülkerim et-Tosyevî'nin Hayatı ve Hulâsatu'l-İrab adlı eseri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1988).

hâşiye çok tutulmuş olup kütüphanelerde onlarca nüshası bulunur. *Haşiye* bir yüksek lisans tezinin konusu olmuş, tahkik edilmiştir.⁵¹ Bu *şerh* üzerine Ahmen b. İmâd el-Hanefî tarafından kaleme alınmış bir *hâşiye* de mevcuttur.⁵²

6. *el-İ'râb an Kavâ'idi'l-İ'râb*: İbn Hişâm en-Nahvî'nin (761/1360) nahve dair bu önemli eseri katalogda bulunmazken üzerine yapılmış iki çalışma yer almıştır.

a. Kâşifu'l-Kınâ' ve'n-Nikâb bi izâleti's-ş-ubeh 'an Kavâ'id-il-i'râb: Abdulkerîmzâde, Mehmed b. Abdulkerîm b. Abdulvehhâb (ö. 975/1567)⁵³

Lugat, nahiv, tefsir, hadis, fıkıh alimi ve şair Abdulkerîmzâde'nin, önsözünde Kânûni Sultan Süleyman adına ithaf ettiğini ifade ettiği bu eser⁵⁴, İbn Hişâm'ın nahiv ile ilgili *el-İ'râb an Kavâ'idi'l-İ'râb* adlı eserine yaptığı şerhtir. Eser İstanbul'da Sahâfiye-yi Osmâniye Matbaasında basılmıştır.⁵⁵

b. Hallu Ma'âkidi'l-Kavâ'id (Şerhu Kavâ'idi'l-İ'râb): Ebû's-Senâ Şemseddîn Ahmed b. Ebû'l-Berekât Muhammed Sivâsî (ö. 1006/1597)⁵⁶

XVI. yüzyıl Osmanlı mutasavvıf, şair ve âlimi Şemseddîn Sivâsî'nin Arapça mensur bu eseri İbn Hişâm'ın *el-İ'râb an Kavâ'idi'l-İ'râb* adlı gramere dair eserinin haşiyesidir. Mukaddimede belirttiğine göre, yakın dostlarının arzusu üzerine eseri örnek ve şahitlerle daha anlaşılır hale getirmek gayesi ile telif etmiştir. Dört babdan müteşekkil eser; cümle, car-mecrur, murab-mebni, sözün muciz olması için metinlerde geçen işaretler hakkındadır. Sonunda Kanuni Sultan Süleyman'a dua mevcuttur.⁵⁷

51 Nakibullah Saadat, *Seyyid Alizâde'nin Şerhu Dîbâceti'l-Misbâh Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2022).

52 Kezban Yaya, *Kitabu'l-Hamdîyye Hâşiye ala Şerhi Dîbâceti'l-Misbâh* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.)

53 Hayatı için bkz: Aşık Çelebi, *Tetimmetü's-Şekaiki'n-nu'maniyye- Aşık Çelebi'nin Şekaik Zeyli-*, trc. Muhammed Hekimoğlu, ed. Derya Örs, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 134-137.

54 Abdülkerîmzâde Efendi, *Keşfu'l-gunâ ve'n-nikâb* (Süleymaniye Ktp.. Yazma başışlar nr. 1869), vr. 4b. Baskısı için bkz: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Arapça nr. 6012.

55 Abdullah Kızılıcık, Abdülkerîm Mehmed Efendi ve Kaside-i Mimiyyesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: XI, 2007/2, 59-76.

56 Hasan Aksoy, "Şemseddin Sivasi, Hayatı, Şahsiyeti, Tarikati, Eserleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IX/2, (Aralık 2005): 1-46.

57 Kütüphanelerde bulunan bazı yazma nüshalan şunlardır: Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Bölümü, nr. 3071; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih camii Bölümü, nr. 4949/2; Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, nr. 730; Süleymaniye Kütüphanesi, Kasideci-zade Bölümü, nr. 745/6; Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başışlar Bölümü, nr. 2150/5; 2079; Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü, nr. 3161/2; Süleymaniye Kütüphanesi, M.

Belagat eserleri

1. *Telhîsu'l-Miftâh*: Ebû'l-Meâlî Celâluddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî (ö. 739/1338)

Katalogda beş nüshası bulunan eser, Osmanlı uleması arasında belagat alanının en yaygın eserleri arasında yer alır. Eser, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümüne, Celâleddîn Muhammed el-Hatîb el-Kazvînî tarafından yapılan bir hulasa olup aslını gölgede bırakmıştır. Kazvînî eserin mukaddimesinde fesahat ve belâgat kavramlarının tanımını, kısım ve şartlarını inceledikten sonra birinci bölümde meânî, ikinci bölümde beyan ve üçüncü bölümde bedî' ilmini ele alır. Hâtîme de şiir çalıntıları (serikât) meselesiyle alakalıdır. Bu bölümde ayrıca inşa tekniğine dair bazı temel bilgilere yer verir. İlim çevrelerinde büyük ilgi gören esere başta Ekmeleddin el-Bâberti (ö. 786/1384), et-Teftâzânî ile Osmanlı ulemasından Hatipzâde (ö. 901/1495) başta olmak üzere pek çok kişi şerh yazmış, üzerine yüzlerce çalışma yapılmıştır. Ayrıca eser, nazma çekilmiş, tercüme edilmiştir.⁵⁸ Bu eser ile alakalı katalogta mevcut çalışmalar şunlardır:

a. *Hâşiye ale'l-Mutavvel*: Atpazarî, Seyyid Osmân Fazlı b. Fethullah Efendi (ö. 1102/1691)⁵⁹

Yukarda adı geçen Teftâzânî'nin *Mutavvel* adlı *Telhîs* şerhi, pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalardan biri de İsmail Hakkı Bursevî'nin şeyhi, âlim ve mutasavvıf Bulgaristan Şumnu'lu Atpazarî Seyyid Osmân Fazlı tarafından yazılan hâşiyedir.⁶⁰

b. *Tavâ'ifu's-Şârihât bi'l-Hevâdî (el-Hevâdî)*: Nûreddîn Hamza b. Turgud Aydınî (ö. 979/1571)

Daha çok *el-Hevâdî* diye bilinen eser, XVI. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Hamza b. Turgut Aydınî'nin yine kendi eseri olan *el-Mesâlik* adlı eserine yazdığı Arapça şerhtir. Şerhin sadece Türkiye kütüphanelerinde 100'den fazla nüshası mevcuttur. Ayrıca şerhe Mehmed b. Ahmed Sobicevî (ö. 1161/1748) *Mirsâdu'l hâdî*

Halid Efendi İlavesi Bölümü, nr. 41; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed Bölümü, nr. 93; Atıf Efendi Kütüphanesi, nr. 2518; 2519; 2520/2; Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 1169/1; Millet Kütüphanesi, Arapça Kitaplar bölümü, nr.3890; 3864/2...

58 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 473-479; Mehmet Yalar, *el-Hatîb el-Kazvînî ve Belagat İlmindeki Yeri*, (Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997), 83-92.

59 Hayatı için bkz: Sakıb Yıldız, "ATPAZARÎ OSMAN FAZLI", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/atpazari-osman-fazli> (05.12.2023).

60 Eserin bir nüshası Süleymaniye kütüphanesi, Laleli, nr. 2821'de; diğer iki nüshası da Beyazıt Devlet Kütüphanesi 002752 ile 002753 numaralarda kayıtlıdır.

ale'l-Hevâdî adıyla bir hâşiye yazmıştır. Bu hâşiyenin de kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur⁶¹. *el-Mesâlik* ise, Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserinin muhtasarıdır. Yazma eser kütüphanelerinde 50'yi aşkın nüshası bulunan *el-Mesâlik* yine Hamza b. Turgud tarafından, öğrenciler için 962/1555 yılında Hac dönüşü Dımaşk'da kaleme alınmıştır.⁶²

c. *el-Muhtasarü'l-Me'ânî (el-Muhtasar fî Şerhi Telhîsü'l-Miftâh)*: Sa'deddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 793/1390)

Kısaca *el-Muhtasar* ismiyle de bilinen eser, Teftâzânî'nin, el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserine yazdığı *Mutavvel* isimli kendi şerhinin özeti- tidir. Her iki şerh de İslam dünyasında ders kitabı olarak okutulmuş; daha sonra gelen pek çok âlim tarafından üzerine haşiyeler kaleme alınmıştır. 756/1355-56 yılında Gucdvân'da tamamlanan eserin yazma eser kütüphanelerinde yüzlerce nüshası mevcuttur.⁶³

d. *Hâşiye alâ Muhtasari'l-Me'ânî (Hatâyî ale'l-Muhtasar)*: Hatâyî (Mevlânâzâde), Nizâmüddîn Osmân b. Abdullâh (ö. 901-1495)

el-Muhtasar üzerine XV. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Mevlânâzâde Osmân el-Hatâyî'nin yazdığı haşiyedir.⁶⁴

2. *Risâletü'l-Alâka (Alâka metni)*: Mahmûd b. Abdullâh Antâkî (ö. 1160/1747)

Mahmûd el-Antâkî'nin (1160/1747) *el-Alâka* ismiyle de meşhur, genel olarak hakikat, mecâz, mecâzın alâkaları, mecâz-ı mürselin alâkaları, istiâre ve kinâye konularıyla ilgili *Risâletü'l-istiâre*⁶⁵ adlı eseridir. Katalogda üç nüshası mevcuttur. Özellikle XVIII. yüzyılda beyan çalışmalarında bu eser önemli bir yer tutar. Yazma kütüphanelerinde bulunan pek çok nüshası buna delil teşkil eder. Üzerine pek çok şerh yazılmış hatta şerhleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan Halil Fâiz Efendi'nin (ö. 1134/1721), Bekir b. Ahmed el-Menteşevî el-Muğlâvî -Musannifek'-in (ö. 1149/1737 senesinden sonra) ve İbn Karatepeli künyesiyle meşhur Hüseyin b. Mustafa el-Aydî'nin (ö. 1191/1777) şerhleri önemlidir. Bu

61 Ali Bulut, "Hamza b. Turgut el-Aydî ve Belagata dair *el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik* Adlı Eseri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24-25 (2007), 275-291. Metnin neşri için bkz: Hamza b. Turgut Aydıni, *el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik*, nşr. Ali Bulut (Ankara: İSAM, 2022).

62 Üzeyir Tuna, "Hamza b. Turgut'un Hayatı, Eserleri ve 'Kitâbu'l-Mesâlik' Adlı Eseri", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7 (Haziran 2018):199-228.

63 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1:474.

64 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 476.

65 Mahmûd el-Antâkî, *el-Alâka* (İstanbul, t.y.); Türkçeye çevirisi için bkz. Nureddin Ceviz v. dğr., *Alaka ve tercümesi* (Erzurum: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 1999).

üçüncü şerhin üzerine de hâşiyeler kaleme alınmıştır. Zikre değer bir diğer çalışma da dil, edebiyat ve mantık konularında Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplara yaptığı çalışmalar ile tanınan Mehmed b. Ahmed Sobicevî tarafından yapılan Türkçe tercümesidir.⁶⁶

Risâle fî 'Alâkati'l-Mecâz:

Mecâz konusunun alakalarını ele alan anonim eser -katalogdaki nota göre- Mahmûd b. Abdullâh Antâkî'nin (ö. 1160/1747) *Risâletu'l-'Alâka'sı* ile önemli oranda aynılıklar ve benzerlikler arz etmekle birlikte birebir aynı da değildir. Mahmûd Antâkî'nin risalesinin farklılaştırılmış bir sürümü olması mümkündür. Zira ilim kamuoyunda mütedavil Antâkî'nin *'Alâka* metnine benzer başka metinler de vardır.

3. er-Risâletu'l-Ferîde (Ferâ'idu'l-Fevâ'id li-Tahkîki Ma'âni'l-İsti'ârât): Ebû'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkindî (ö. 888/1483'ten sonra)

Semerkindî'nin istiare sanatını veciz bir şekilde ele aldığı eser, *er-Risâletu'l-Ferîde, el-Ferâ'id, Risâletu'l-İsti'ârât, er-Risâletu't-Terşîhiyye* ve *er-Risâletu's-Semerkindiyye* gibi isimlerle de anılmaktadır. Müellif, eseri, istiare konusunu daha anlaşılır ve sade bir şekilde anlatmak üzere kaleme aldığını ifade eder.⁶⁷ Semerkindî eserini üç bölüm (ıkd) içinde on beş alt başlıktan (ferîde) oluşacak şekilde düzenlemiştir. Mecâz ve çeşitleri; istiâre-i mekniyyeye dair farklı görüşleri; istiârede karîne ve terşihle ilgili meseleleri ele alır. Eser yazıldığı andan itibaren büyük bir ilgi görmüş; üzerine çok sayıda *şerh*, bu şerhlere *hâşiye*, bazı haşiyelere de *takrîr* ve *haşiyetu'l-hâşiye* yazılmış, ayrıca *ihtisâr* edilmiş, *nazma* çekilmiştir. Tüm bu çalışmalar metnin yaygın kullanımını göstermesi açısından önemlidir. Özellikle İsmâuddîn el-İsferâyînî'nin şerhi yazıldıktan sonra medrese müfredâtlarında yerini almış ve Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Yazma eser kütüphanelerinde yüzlerce nüshası bulunan eserin müstakil veya bir mecmûa içinde olmak üzere birçok baskısı da yapılmıştır. Eserin ilgi gören bir diğer şerhi de Ahmed b. Abdulfettâh el-Mollâvî'nin *Şerhu'l-kebir* diye bilinen *İkdu'd-dureri'l-behiyye fi şerhi'r-Risâleti's-Semerkindiyye'si* ile *Şerhu's-sagîr* olarak da bilinen *Muhtasaru İkdi'd-dureri'l-behiyye'sidir*.⁶⁸

66 Üzerine yapılan çalışmalar için bkz: Murat Tala, "Mecaz Problemi olarak Alaka: Antâkî'nin el-Alâka'sı Bağlamında Bir Bakış", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, cilt 19, sayı 2 (kış 2019): 666-668.

67 Semerkindî, "Ferâ'idu'l-Fevâ'id fî Tahkîki Ma'âni'l-İsti'âre", thk. Numan Şaban, *Câmiatu'l-İslam, Mecelletu Kulliyeti't-terbiye*, sy.2, (Gazze, 1997): 150-155.

68 İsmail Durmuş, «Semerkandî, Ebû'l-Kâsım», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ebul-kasim> (19.09.2023).

a. *Şerhu'l-Ferîde*: Ebû İshâk İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538)

Katalogda iki nüshası bulunan eser, İsâmuddîn el-İsferâyînî tarafından Semerkandî'nin el-*Ferîde*'sine yapılan şerhtir. Bu şerh üzerine başta şârihin torunu Ali b. İsmail Sadreddin olmak üzere birçok kişi tarafında hâşiye yazılmıştır. Kaynaklarda şerhin elli kadar hâşiyesi olduğundan bahsedilir.⁶⁹ Kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur.

b. *Muhtasarı Şerhi'l-Ferîde*: Ebû İshâk İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî

Bu eser; İsâmuddîn el-İsferâyî'nin, Semerkandî'nin *Ferîde*'sine dair yazdığı şerhe, bazı dostlarının isteği üzerine yaptığı muhtasardır.

c. *Fethu'l-Mecâz ale'l-İstiâre*: Müellifi bilinmiyor.

el-İsferâyînî'nin *Şerhu'l-Ferîde* adlı eseri üzerine kaleme alınan hâşiyedir.

d. *Şerhu Ferâ'idî'l-Fevâ'id fî Tahkîki Ma'âni'l-İsti'âre (Şerhu Risâleti'l-Ferîde fî'l-İsti'âre)*: Kul Ahmed, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Hıdır eş-Şîrvânî (ö. 950/1543 civarı)

Semerkandî'nin *er-Risâletü'l-Ferîde* adlı eserine Kul Ahmed b. Muhammed b. Hıdır tarafından yapılan şerhtir.⁷⁰

4. *Risâle fî Tahkîki't-Tağlîb*⁷¹: Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), Şemseddîn Ahmed b. Kemâl Paşa (ö. 940/1534)

Katalogda iki nüshası bulunan risale meânî ilmindeki tağlîb sanatı üzerinedir. Tağlîb, aralarında ilgi bulunan iki şeyden birinin lafzının diğerine tercih edilerek her iki şey için kullanılması demektir.⁷²

5. *Risâle fî Tevcîhi't-Teşbîh fî Kavlinâ ke-mâ Salleyte alâ İbrâhîm*: Ebû Abdullâh Celâluddîn Muhammed Es'ad b. Muhammed es-Siddîki ed-Devvânî (ö. 908/1502)

69 Şerhin üzerine yapılan çalışmalar için bkz: Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşi: Mucev şâmil li-esmâi'l-kutubi'l-meşrâha fî't-turâsi'l-İslâmî ve beyâni şurâhuhâ*, (Ebudabi: el-Mecmau's-sekâfî, 2004), c. I, s.61-72.

70 Bir nüshası Konya İl Kütüphanesinde demirbaş: 42 Kon 3232/3'tedir.

71 Kemalpaşazâde, "Risâle fî tahkîki't-tağlîb", *Mecmûu resâili'l-allâme İbn Kemalpaşa* içinde, thk. Hamza el-Bekri v. dğr. (İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 2018), 4: 31-52.

72 İsmail Durmuş, "Tağlîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taglib> (19.09.2023).

Bu Arapça risâlede, bir namaz duasında geçen “ke-mâ salleyte alâ İbrâhîm” ibaresindeki teşbih üzerinde durulmuştur. Başta Kemâlpaşazâde⁷³ ve Mehmed Emin Üsküdârî⁷⁴ olmak üzere bu konuda başka âlimler de risaleler kaleme almıştır. Yazma eser kütüphanelerinde onlarca nüshası bulunmaktadır.

6. Risâle fî Teşbîhi'l-Vâki'î fî Allahumme Salli: İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549)

Bu risâlede, bir namaz duasında geçen “ke-mâ salleyte alâ İbrâhîm” ibaresindeki teşbîh üzerinde durulmuştur.

Sonuç

Şimdiye kadar hem Anadolu medreselerine dair geç dönemlerde kaleme alınmış müfredat programlarının hem de Balkan kütüphanelerinde bulunan konuyla ilgili yazma eserler incelendiğinde Anadolu ile Balkanların özellikle Arap dili ve belagatı konusunda ortak bir zihniyeti, tavrı ve içeriği paylaştığı görülür. Başka bir deyişle bu durum, Balkan coğrafyasındaki medreselerin büyük oranda Anadolu medreselerinin bir devamı, uzantısı olduğu görüşünü destekler. Bu ilk bakışta malumu ilâm kabilinden görülebilir. Ancak büyük Osmanlı coğrafyasında bu konuda *yüksek ölçekli* tam bir müştereklik yoktur. Örnek olarak Arapça konuşulan bölgelerdeki, -Kuzey Afrika ve Mısır'daki medreselerde- böyle bir *yüksek ölçekli* ortaklıktan kolayca bahsedilemez. Elbette Anadolu ve Balkan medreselerinin ortaklığı ve sürekliliği için pek çok neden gösterilebilir. Ancak bunun en temel nedeni, Balkanların İslam kültürü açısından Anadolu'nun doğal bir uzantısı olmasıdır.

İsa Bey Kütüphanesi Kataloğunun incelenmesi bize, henüz erken bir tespit olsa da, şöyle bir sonucu da ihsas ettiriyor: Her iki bölge arasındaki ilişki sadece sâbit müfredâtlarla sınırlı değildir. Bilim sahalarındaki farklı yönelimler, öne çıkan konular, yeni telif edilen kitaplar gibi konularda da gösterilen refleks büyük oranda benzerdir. Örnek olarak Ebû'l-Kâsım Semerkandî'nin *Ferâidu'l-fevâid*'i ile Mahmûd el-Antâkî'nin *el-Alâka*'sı ilim kamuoyunda öne çıkar çıkmaz her iki bölgede de benzer tepkilerin muhatabı olabiliyor. Müfredâta katılıyor; eserler üzerine şerhler ve hâşiyeler olmak üzere pek çok çalışma yapılıyor.

Osmanlı Devleti'ndeki eğitim-öğretim sistemini bir ekosistem gibi düşünürsek, verilen örneklerin ihsas ettirdiği gibi, Anadolu ve Balkanlar ortak bir ekosistem

73 Kemalpaşazâde, “Risâle fî tevcîhi't-teşbîh fî Kemâ salleyte alâ İbrâhîm”, *Mecmûu resâili'l-al-lâme İbn Kemalpaşa* içinde, 4: 299-304.

74 Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, no. 556, vr.71.

gibi görülebilir. Bu ekosistem, ilişkileri ve birbirini etkimeleri bakımından bir karşılık gösterir. Sistem içinde bir yerdeki küçük bir değişiklik belirli bir süre içinde sistemin tümüne sirayet edecek şekilde etkiye yapar. Bu durumu anlamak için, yukarıda verdiğimiz örneği tekrar edebiliriz: Anadolu ve Balkanlar'da ki müfredatta bir değişim daha farklı bir ekosistem oluşturan Kuzey Afrika ve Mısır'a aynı ölçüde tesir etmez. Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nde büyük ölçekteki ortak bir ekosistem söz konusudur. Ancak kanaatimiz odur ki, bu büyük ortak ekosistemin bir parçası olan Anadolu – Balkanlar'da oldukça birbirine benzer tek bir ekosistem mevcuttur.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. C. 4. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- el-Antâkî, Mahmud. *el-Alâka*. İstanbul, t.y.
- el-Antâkî, Mahmut. *Alâka ve Tercümesi*. trc. Nureddin Ceviz v.dğr. Erzurum: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 1999.
- Arıcı, Müstakim ve Mehmet Arıkan. *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulema Ailesi Taşköprülüzâdeler ve İsmüddin Ahmed Efendi*. ed: Mustakim Arıcı, Mehmet Arıkan. Ankara: İlem Yayınları, 2020.
- Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivi hayatı, eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Aydınî, Hamza b. Turgut. *el-Hevâdî fi Şerhi'l-Mesâlik*. nşr: Ali Bulut. Ankara: İSAM, 2022.
- Ayvansaraylı Hüseyin Efendi. *Hadîkatü'l-cevâmi'*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.
- Azamat, Nihat. «Abdürrahîm-î Rûmî», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahim-i-rumi> (15.09.2023).
- Beyazıt, Yasemin. XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanunnameleri ve Medrese Eğitimi, *Bellekten*, cilt. LXXVIII, sayı. 283, Aralık 2014, 455-490.
- Birgivi. *el-Maksud şerhlerinden İm'ânü'l-enzâr*. ed. Metin Avcı. Ankara: Araştırma, 2022.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Leiden 1937-1949, c. I-II; *Supplement*,
- Bulut, Ali. “Hamza b. Turgut el-Aydınî ve Belagata dair el-Hevâdî fi Şerhi'l-Mesâlik Adlı Eseri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24-25 (2007) s.275-291.
- Çakır, Mehmet. «Binâü'l-Ef'âl», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/binaul-efal> (15.09.2023).
- Demirayak, Kenan. “el-Maksûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-maksud> (15.09.2023).
- Durmuş, İsmail. “el-Avâmilü'l-Mie”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-avamilul-mie> (15.09.2023)

- Durmuş, İsmail. “el-Emsile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-emsile> (15.09.2023).
- Durmuş, İsmail. “Semerkendî, Ebü'l-Kâsım”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ebul-kasim> (19.09.2023).
- DURMUŞ, İsmail. “TAĞLİB”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taglib> (19.09.2023).
- Evlîya Çelebi, *Seyâhatnâme*. c.V. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
- Fazlıoğlu, Şükran. *İzhâr el-esrâr li-el-Birgivî: Dirâset ve Tahkîk*. Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 1995.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Nebi Efendi-zade'nin Kaside fi el-kütübî'l-meşhûre fi'l-ulûm'una Göre bir Medrese Ders Talebesinin Ders ve Kitap Haritası”, *Kutadgubilig*, 2003, sy. 3, 191-221.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Manzûme fi tertibi'l-kutub ve'l-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, sy. 1, 97- 110.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredâtı”, *Divan İlmi Araştırmalar*, 2005/1, sy. 18, 115-173.
- Fazlıoğlu, Şükran. *Örnek bir Genç Olmak: XVII. Yüzyılda İshak Tokadı'nın Nazmu'l-ulum adlı eserinde Zihniyet ve İlimler*. İstanbul: Ketebe yayınları, 2020.
- Gümüş, Sadreddin. *Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Arap Dilindeki Yeri*. İstanbul: Fatih Yayınları, 1984.
- el-Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî: Mucem şâmil li-esmâi'l-kutubi'l-meşrâha fi't-turâsi'l-İslâmî ve beyâni şurâhuhâ*. Ebudabi: el-Mecmau's-sekâfî, 2004.
- İbnü'l-Hâcib. *el-Kâfiye fi'n-Nahv*. nşr. Tarık Necm Abdullah. Cidde: Mektebetü Dâru's-Şifâ li'n-neşr ve't-tevzî, 1986.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Kevâkib-i Seb'a Yedi Gezegen Fransız Aynasında Osmanlı Kültürü*. Ankara: TÜBA, 2022.
- İnbaşı, Mehmet. «Üsküp», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/uskup> (14.09.2023).
- İnbaşı, Mehmet. “Üsküp Şehri”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri* içinde, ed. Okan Yeşilot ve Bihter Gürışık Köksal. İstanbul: Serenge, 2022.
- İpşirli, Mehmet. «Medrese», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#2-osmanli-donemi> (19.09.2023).
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmîyeye Dair bir Eser, Kevâkib-i seb'a Risâlesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Kâtîp Çelebî. *Keşf el-zunûn 'an esâmî el-kutub ve el-funûn*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat ve Şerefeddin Yaltkaya. İstanbul:1943.
- Kemalpaşazâde. *el-Felâh fi şerhi'l-Merâh*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1872.
- Kemalpaşazâde. “Risâle fi tahkiki't-tağlib”, *Mecmûu resâili'l-allâme İbn Kemalpaşa* içinde. thk. Hamza el-Bekri v.dğr. 4: 31-52. İstanbul: Darü'l-Lübab, 2018.

- Kemalpaşazâde, “Risâle fî tevcîhi’t-teşbîh fî Kemâ salleyte alâ İbrâhîm”. *Mecmûu resâli’l-allâme İbn Kemalpaşa* içinde. thk. Hamza el-Bekri v.dğr. 4: 299-304. İstanbul: Darü’l-Lübab, 2018.
- Kevâkib-i seb’â*, Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr.196.
- Oltaylı, İlber. *Osmanlı Barışı*. İstanbul: Ufuk kitap, 2006.
- Özel, Ahmet. «Zencânî, İzzeddin», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zencani-izzeddin> (19.09.2023).
- Saçâklızâde. *Tertîbu’l-ulûm*. thk. Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed. Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1988. Trc. Zekeriya Pak ve M. Akif Özdoğan. Kahramanmaraş: Ukde kitaplığı, 2009.
- Salname-i Vilâyeti Kosova 1314*, Vilayet Matbaası, 7. defa, Üsküb 1314.
- Semerkandî. “Ferâ’idi’l-Fevâ’id fî Tahkîki Ma’âni’l-İsti’âre”. thk. Numan Şaban, *Câmia-tü’l-İslam, Mecelletü Külliyyeti’t-terbiye*, Gazze, 1997, sayı 2,150-155.
- Şemseddin SÂMÎ, *Kâmûsu’l-A’lâm*. İstanbul: Mehran Matbaası, 1899.
- Şeşen, Ramazan, Cevad İzgi ve Cemil Akpınar. *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*. c. III, İstanbul: 1986.
- Şeşen, Ramazan. “Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi”, *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations (TAİV-İstanbul), 267-278.
- Tak, Ekrem ve Bilgin Aydın. “XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine bir Değerlendirme)” *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, Bahar, 2019, (19), 183-236.
- Tala, Murat. “Mecaz Problemi olarak Alaka: Antâkî’nin el-Alâka’sı Bağlamında Bir Bakış”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, cilt 19, sayı 2 (kış 2019), 666-668.
- Taşköprülüzâde Ahmet Efendi. *Miftâhu’s-seâde ve misbâhu’s-siyâde fî mevzûâti’l-ulûm*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1985.
- Tuna, Üzeyir. “Hamza b. Turgut’un Hayatı, Eserleri ve ‘Kitâbu’l-Mesâlik’ Adlı Eseri”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7 (Haziran 2018), 199-228.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nde İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988.
- Yalar, Mehmet. *el-Hatib el-Kazvini ve Belagat İlmindeki Yeri*. Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997.
- Yaya, Kezban. *Kitabu’l-Hamdiyye Hâşiye ala Şerhi Dîbâceti’l-Misbâh*. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Yazıcı, Hüseyin. *Hasan Paşa, Hayatı, Eserleri ve Al-İftitah Fî Şarh Al-Misbah’i*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.
- Yıldız, Sakıb, “Atpazari Osman Fazlı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/atpazari-osman-fazli> (05.12.2023).

BALKANLAR'DA DİN EĞİTİMİ: MAKEDONYA, BOSNA HERSEK, KOSOVA VE ARNAVUTLUK ÖRNEĞİ

Muhammed Esat Altıntaş

Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Giriş

Balkanlar uzun zamandır zengin din ve kültür çeşitliliği ile karakterize edilen bir bölge olagelmıştır. Balkanlar, farklı etnik grupların ve dini toplulukların bir arada yaşadığı karmaşık bir tarihi ve kültürel geçmişe sahiptir. Bölgenin dini yapısı İslam, Hıristiyanlık, Musevilik ve diğer inançları da içerecek şekilde çeşitlilik göstermektedir. Kültürel, etnik ve dilsel heterojenlik ile karakterize edilen Balkan ülkelerindeki Müslüman nüfus yaklaşık dokuz milyondur. ¹

Bölge son zamanlarda az ya da çok belirgin dini unsurlar içeren silahlı etnik çatışmalarla parçalanmıştır. Başlıca Katolik, Ortodoks ve İslam dini mensupları arasında gerilimlerin yanı sıra önemli hoşgörüsüzlük sorunları vardır. Bu sebeple devletin din eğitimi nasıl organize ettiği özellikle hassas bir konudur. Zira bu mesele kolaylıkla toplumsal çatışmanın odağı haline gelebilmektedir. ²

Din eğitimi Balkan ülkelerinin sosyo-kültürel dokusunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Din eğitimi dini inançların, ritüellerin ve değerlerin bir nesilden diğerine aktarılmasını sağlarken aynı zamanda ulusal ve etnik kimliklerin oluşumunu da etkilemiştir. Çeşitli etnik grupların ve dini inançların bulunduğu bölgede, din eğitimi sistemlerinde hem benzerlikler hem de farklılıklar bulunmaktadır.

1 Amina Isanović Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", *Handbook of Islamic Education* (Switzerland: Springer, 2018), 809-810.

2 Zorica Kuburić - Christian Moe, *Religion and Pluralism in Education-Comparative Approaches in the Western Balkans* (Novi Sad: CEIR, 2006), 1-2.

Pew Research'in 2010 yılında yaptığı en son araştırmasında Balkan ülkelerinde tahmini en fazla Müslüman nüfusu barındıran ülkeler sırasıyla şunlardır: Kosova (%91.7), Arnavutluk (%82.1), Bosna Hersek (%41.6), Makedonya (%34.9). Söz konusu çalışmada 2030 yılında bu 4 ülkede toplam Müslüman nüfusun şu şekilde olacağı tahmin edilmektedir: Kosova (%93,5), Arnavutluk (%83,2), Bosna-Hersek (%42,7), Makedonya (%40,3). Makedonya Cumhuriyeti'nin, nüfusunun Müslüman olan kısmında en büyük artışa sahip olacağı tahmin edilmektedir. Müslümanların 2030 yılına kadar Makedonya nüfusunun %40,3'ünü oluşturması beklenmektedir; bu oran 2010 yılına (%34,9 Müslüman) göre 5,4 puanlık bir artış anlamına gelmektedir.³ Bu tebliğin temel amacı Balkan ülkeleri içerisinde Müslümanların nüfusun %30'sinden fazlasını oluşturan dört ülkedeki (Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya) din eğitimi faaliyetlerini incelemektir.

Balkanlar'daki din eğitimi bağlamında bu tebliğde kullanılan din teriminden kastedilen İslam olup, "İslam eğitimi" teriminden ise (a) Müslümanları temsil eden kurumlar tarafından yönetilen ve temel müfredatı İslam ile bilgi içeren kurumlarda düzenlenen eğitim; (b) Müslümanları temsil eden kurumlar tarafından yönetilen kurumlarda düzenlenen, ağırlıklı olarak nakli ilimler dışındaki müfredata sahip ancak İslami değerlerin nüfuz ettiği eğitim; ve (c) din hakkında bilgi vermek amacıyla devlet sistemi içinde yürütülen eğitim kastedilmektedir.⁴

Makedonya

Bu bölümde Makedonya'daki din-devlet ilişkisi, örgün ve yaygın eğitim kurumlarında yürütülen din eğitimi faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Din-Devlet İlişkisi

Makedonya anayasasında devlet dini olmayan, laik bir cumhuriyet olarak tanımlanmaktadır. Makedonya Cumhuriyeti'nin yeni Anayasasınının 19. maddesinde din özgürlüğü hakkını açık bir şekilde garanti altına almıştır: "*Din özgürlüğü garanti altındadır. Dinin bireysel ya da gruplar halinde serbestçe ve kamusal olarak uygulanması da güvence altındadır.*" Aynı anayasada dini gruplara ilişkin şu maddeye yer verilmiştir: "*Makedon Ortodoks Kilisesi, diğer dini topluluklar devletten ayrıdır ve kanun önünde eşittir. Makedon Ortodoks Kilisesi, diğer dini gruplar okullar, sosyal ve hayır kurumları kurmakta serbesttir.*"⁵

3 Pew Research Center, The Future Global Muslim Population Projections for 2010-2030.

4 Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", 822.

5 Etem Aziri - Zoran Matevski, "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien", *Islamic Education in Europe*, ed. Ednan Aslan (Köln: Böhlau, 2009), 269.

Resmi olarak Müslümanlar Makedonya Cumhuriyeti İslam Dini Birliği (IRCM) tarafından temsil edilmektedir. Müslümanların çoğunluğu Makedonya'daki İslam Dini Birliğini Müslümanları temsil eden ve dini hayatı organize eden meşru bir organ olarak tanımaktadır. IRCM, ülkenin büyük şehirlerinde her biri yerel bir müftü tarafından yönetilen 13 ayrı müftülük şeklinde örgütlenmiştir. IRCM'nin başkanı Reisu'l-ulema olarak bilinmektedir. Devlet dini cemaatleri finanse etmemektedir, camilerin ve diğer toplumsal binaların bakımı ile ilgili tüm masraflar ve dini liderlerin maaşları, cemaat üyelerinin özel ve gönüllü katkılarından ve vakıf kurumlarından elde edilen gelirlerden karşılanmaktadır. Bektaşiler ve Şiiler gibi diğer Müslüman mezhepler din ve vicdan özgürlüğüne sahiptir; ancak Sünni Müslümanlarla aynı resmi statüye sahip değildir. IRCM ve diğer Müslüman dini gruplar, yasal olarak belirlenmiş bir prosedürü takip ederek okullar ve diğer sosyal/hayır kurumları kurmakta serbesttirler. Bugün Makedonya'da IRCM'nin 608 camisi, 485 mektebi, Kalkandelen ve Üsküp'te kızlar için bir bölümü ve İştup'te erkekler için başka bir bölümü olan İslam ortaokulu hüviyetinde İsa Bey Medresesi (1440 yılında kurulmuştur), Üsküp'te İslami İlimler Fakültesi bulunmaktadır. Bu kurumlar Makedonya'daki Müslüman toplumu için ihtiyaç duyulan personeli yetiştirmektedir.⁶

Örgün Din Eğitimi

Makedonya Cumhuriyeti'nde din eğitiminin en hararetli tartışma konularından biri, devlet okul sisteminde din dersinin yer alıp almaması üzerine odaklanmaktadır. Makedonya Cumhuriyeti'nin eğitim sistemine din eğitiminin dahil edilmesi komünizmin çöküp Sosyalist Yugoslavya'nın dağılması ve Makedonya'nın bağımsız bir devlet olarak kurulmasından sonra gündeme gelmiştir. O zamana kadar bu konu bir tabu olarak görülmüştür. Din eğitimi sadece dini cemaatler içinde gerçekleştirilmekteydi ve kamusal eğitimden tamamen ayrıydı. Tarih, Sosyoloji veya Marksizm gibi derslerin müfredatında bile din olgusuna yer verilmemekteydi.⁷

İlk Öğretim

Makedonya Cumhuriyeti'nde 2002 yılına kadar devlet okullarında din eğitiminin yapılması kanunen yasaktı. Nisan 2002'de ilköğretim okullarında din eğitimi yasaklayan 13. madde kaldırılmıştır. Eğitim Bakanı Novkovski devlet okullarında bu derse yer verilme gerekçesini şu şekilde ifade etmiştir: *'Din eğitiminin dini*

6 Aziri ve Matevski, "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien", 271-273.

7 Aziri ve Matevski, "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien", 279.

kurumların himayesi altında yürütülmesinden ve öğrencilerin çeşitli dini akımların etkisi altında kalmasındansa devletin din eğitimini kontrol etmesi daha iyi olacaktır."⁸ Eğitim Bakanlığı, 7 Ekim 2002 tarihinde Makedon Ortodoks Kilisesi (MOK) ve Makedonya İslam Dini Cemaati tarafından hazırlanan din dersi programlarını devlet okullarında seçmeli olarak uygulamaya başlamıştır. Makedonya'daki mevcut eğitim kanunu gereğince, program ve kitapların hazırlanması Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın sorumluluğundadır. Ancak din dersi plan ve programı konusunda, dini kurum ve kuruluşlara tam yetki verilmiştir. Bu nedenle, Makedonya Cumhuriyeti Ortodoks Kilisesi ve Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği, kendi kadroları ile din dersi plan ve programını belirlemiştir. Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği İlkokul 3. sınıflar için "İslam Din Dersi" plan ve programını hazırlamıştır. Zorunlu olmayan bu derste öğrenciler için herhangi bir değerlendirme (notlandırma) yapılmıyordu. Müfredat, Makedonya'nın önde gelen iki mezhebi olan Ortodoksluk ya da İslam'ın temel teolojik kategorileriyle doğrudan bağlantılıydı ve öğretmenler ülkedeki en büyük iki dini gruptan geliyordu: Makedon Ortodoks Kilisesi'nden rahipler ve İslam Dini Cemaati'nden hocalar. Çocuklar sadece kendi dinlerini öğreniyorlardı - Makedon öğrenciler Ortodoksluğu, Arnavut öğrenciler ise İslam'ı öğreniyorlardı. Hiçbiri diğer dünya dinlerinin (Katolik Hıristiyanlık, Protestanlık, Budizm, Hinduizm, vb.) temel ilkelerini öğrenmiyorlardı. Süreç içerisinde yapılan çok sayıda sosyal, pedagojik ve kültürel nitelikteki hatalar nedeniyle, dersin bir yıllık varlığının ardından hükümetin bu kararı Anayasa Mahkemesi tarafından anayasaya aykırı bulunmuş ve 2003 yılı sonunda söz konusu kanunun yasaklanmasına karar verilmiştir. Bu sorunların bir sonucu olarak, devlet okullarında din eğitimi konusu uzun bir süre rafa kaldırılmıştır.⁹

2007 yılına gelindiğinde Makedonya Parlamentosu İlköğretim Yasası'nda değişiklikler yapmıştır. Yapılan değişikliklerle, mezhep merkezli dersler ilköğretim okullarının beşinci sınıflarında uygulanmaya başlanmış ve Eylül 2008'den itibaren seçmeli ders statüsüne kavuşmuştur. Devlet okullarında din eğitiminin bir seçenek olarak sunulmasına yönelik 2008 tarihli düzenleme, İslam ve Hıristiyanlık dersleri verilmesini öngörmekteydi. 2008-2009'da ebeveynler mezhep merkezli din eğitimi ile mezhepler üstü "Dinlere Giriş" dersi arasında seçim yapabilmişlerdir. "Dinlere Giriş" dersi mezhep merkezli din eğitimi yaklaşımından ziyade, mezhepler üstü din eğitimi yaklaşımına uygun olarak tasarlanmıştır. Mezhep merkezli din eğitimi müfredatı, Eğitim Geliştirme Bürosu ile iş birliği içinde Ortodoks, İslam, Katolik, Yahudi ve Protestan dini kurumlarının

8 Ali Pajaziti-Bedri Kasami, "Religion and Education in New Millennium Macedonia", *Milel ve Nihal* 9/2 (2012): 22.

9 Aziri ve Matevski, "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien", 275-279.

temsilcileri tarafından hazırlanmıştır. Bu ders, bir sınavı geçtikten sonra bakanlık sertifikası alacak olan nitelikli din eğitimi öğretmenleri tarafından verilecekti. 2002–2003 yılı İlkokul 3. sınıflar için tespit edilen ilke ve hedefler, 2008–2009 yılı 5. Sınıflarda verilecek dersler için de geçerli olmuştur. İslam dini cemaati 2002/2003 müfredatının genişletilmiş bir versiyonunu hazırlayarak Eğitim Geliştirme Bürosu'na gözden geçirilmesi için sunmuştur. Ancak dersler İlkokul 3. sınıflara nazaran daha geniş ve detaylı bir şekilde verilmiş ve 2008–2009 eğitim öğretim yılında ise program biraz daha kapsamlı hale getirilmiştir.¹⁰

Devlet okullarında mezhep merkezli din eğitiminin başlatılmasına ilişkin tartışmalar artmıştır. Eğitim-öğretim yılı tamamlanmadan önce 19.08.2008 tarihinde Makedonya Anayasa Mahkemesi, kilise ve devlet arasındaki anayasal ayrılık ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle uygulamaya konulan mezhepsel din eğitimi askıya almıştır. Anayasa mahkemesi, okullarda din eğitiminin devlet ve kilisenin ayrılmasını öngören 19. maddeye ve Anayasa'nın yedinci maddesine aykırı olduğuna karar vermiştir. Mahkemeye göre, Anayasa dini ibadet hakkını güvence altına almaktadır, ancak vatandaşlar bunu yapıp yapmayacakları ya da nasıl yapacakları konusunda etkilenmemelidir. Vatandaşlar, politikacılar ve din adamları mahkemenin kararını protesto ederken bunu eğitimle ilgili gerekçelerle yapmadıklarını öne sürmüşlerdir. Makedonya'daki 'ateist diktatörlüğe' son verilmesi çağrısında bulunmuşlardır. Önde gelen politikacılar mahkemeye açıkça saldırırken, din adamları 'din sınıfının önündeki tüm engellerin kaldırılması' için lobi yapma kararlılıklarını ilan etmişlerdir. Müslüman, Ortodoks, Katolik, Metodist ve Yahudi din adamlarının temsilcileri ise 'karşılaştırmalı değil de savunucu bir yaklaşım' benimseyen mezhep merkezli din eğitimi çağrısında bulunmuşlardır. Diğer dinleri öğrenmeden önce öğrencilerin kendi dinlerini anlamalarının çok önemli olduğunu ve o dine mensup görevliler tarafından verilmesi gerektiğini savunmuşlardır.¹¹

Din eğitiminin 2009 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesinin ardından, Eğitim Geliştirme Bürosu devlet okullarında din eğitimi verilmesi fikrinden vazgeçmemiştir. 2010-2011 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, "Dinlere Giriş"

10 Muhammed Ali, "Analysis of Religious Education at Public Schools in North Macedonia", *Religious Diversity at School* (Wien: Springer, 2021), 355, 360; Aziri - Matevski, "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien", 275-276; Giuditta Fontana, "State-Building and Religious Education in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", *Policies and Politics of Teaching Religion* (Germany: Bloomsberry, 2014), 73-74.

11 Fontana, "State-Building and Religious Education in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", 75; Pajaziti- Kasami, "Religion and Education in New Millennium Macedonia", 23, 33; Snezana Mirascieva vd., "Teaching in the Religious Education in the Republic of Macedonia Today", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15 (2011): 1408.

dersinin yanı sıra seçmeli olarak sunulmak üzere beşinci sınıflarda okutulmak üzere yeni bir ders açmıştır: “Dinler Etiği”. Çoğu gözlemci bu hamleyi, okullarda mezhebe dayalı din eğitimi verilmesine yönelik daha ihtiyatlı bir girişim olarak yorumlamıştır. “Dinler Etiği” dersi, bir din adamı tarafından değil de bir ilahiyat mezunu tarafından verildiği için halk tarafından öncekine kıyasla daha kabul edilebilirdi. Müfredat, mezhep merkezli yaklaşıma göre olmasına rağmen, Makedonya anayasasında belirtilen beş dini topluluğun her biri hakkında bilgi içermektedir: Ortodoks, Müslüman, Katolik, Yahudi ve Metodist. Bu da mezhepsel din eğitiminin etnik gruplar arası anlayışa katkıda bulunacak bilgi sağlama işlevini doğrulamaktadır.¹² Bu ders, diğer iki seçmeli dersle birlikte (“Dinlere Giriş” ve “Avrupa Medeniyetinde Klasik Kültür”) ilkokullarda çocuklar tarafından seçilebilecek seçmeli derslerden biridir.¹³

“Dinlere Giriş’in” aksine, “Din Etiği” açıkça doktrinel unsurlar içermektedir. Bunlar, öğrencileri ‘dini doktrinin temel kavramlarını benimsemeye’ teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Sadece bilgiden ziyade inancın teşvik edilmesi, derslerin hedeflerinde ve belirli dini şarkıların sözlerinin ezberlenmesini de içeren önerilen etkinliklerde de açıkça görülmektedir. Din Etiği, müfredatın ilk bölümünde Ortodoks, Müslüman, Katolik, Yahudi ve Metodist doktrinleri hakkında unsurlar sunarken, öğrencileri farklı inançlar arasındaki benzerlikleri keşfetmeye teşvik etmemektedir. Buna karşılık “Dinlere Giriş” dersi, çeşitli dini ifadeleri ve inançları eleştirel bir şekilde incelemek ve karşılaştırmak için tasarlanmıştır ve öğrencileri bunlar arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri çizmeye yönlendirir. “Dinlere Giriş” ve “Din Etiği” arasındaki üçüncü fark, Makedonya toplumunda dinin yeni ve temel işlevini derinden yansıtmaktadır. “Dinlere Giriş” çeşitli inançları ele alırken, “Din Etiği” sadece Makedonya Anayasası tarafından tanınan yerel inançlara odaklanmaktadır. Bunu yaparken de devlet ile bazı yerel dini topluluklar arasındaki yeni ittifakı yansıtmaktadır. “Din Etiği” ayrıca, özellikle Hıristiyan mezhepleri ile ilgili modülde din, kimlik ve Makedon milliyeti arasındaki bağlantıyı vurgulamaktadır. Böylece, Ortodoksluk, Katoliklik ve Metodizm müfredatları, Hıristiyanlığın erken yayılışının izini sürerek, Makedon azizlerini derinlemesine inceleyerek ve Makedon kiliselerinin resimlerini kullanarak Makedonya’nın Hıristiyan köklerinin altını çizmektedir. İslam veya Yahudilikle ilgili zorunlu veya seçmeli modüllerde benzer bir çaba gösterilmemektedir. “Dinlere Giriş’in” aksine, “Din Etiği” müfredatı Makedonya’daki etnik toplulukların barışçıl ve hoşgörülü geleceği ile ilgili konular üzerinde düşünmek ve tartışmak için çok sayıda fırsattan yararlanmamaktadır.

12 Fontana, “State-Building and Religious Education in the Former Yugoslav Republic of Macedonia”, 81-86.

13 Ali, “Analysis of Religious Education at Public Schools in North Macedonia”, 355.

Örneğin, modüllerin hiçbiri Makedonya'daki etnik gruplar arası çatışma bağlamında uzlaşma ve bağışlama ilkelerini tartışma fırsatını kullanmamaktadır.¹⁴

Orta Öğretim

İkinci dünya savaşından 1984 yılına kadar tüm medreseler kapatılmış, din eğitimi cami ve mescitlerde gayri resmi devam etmiştir. 1984 yılına gelindiğinde Üsküp'te IRCM tarafından yönetilen İsa Bey Medresesi kurulmuştur. Temel müfredat dersi olarak İslam eğitimi veren bu okulun Tetova, Gostivar, İştip gibi ülkenin büyük Müslüman şehirlerinde kız-erkek ayrı şubeleri bulunmaktadır. İsa Bey Medresesi IRCM'nin himayesi altında bir ortaokul statüsüne sahiptir, ancak müfredatı Eğitim Bakanlığı veya başka bir devlet kurumu tarafından onaya tabi değildir ve bu nedenle devlet tarafından değil, IRCM tarafından finanse edilmektedir. İsa Bey Medresesi'nin müfredatında nakli ilimlerinin yanı sıra matematik, bilgisayar bilimi, coğrafya, tarih, sosyoloji, felsefe, mantık ve retorik gibi akli ilimlere de yer verilmektedir.¹⁵

Yüksek Öğretim

İsabey medresesinden mezun olanlar için ilahiyat fakültesi ihtiyacını karşılamak için 1997 yılında IRCM tarafından Üsküp merkezli İslami İlimler Fakültesi kurulmuştur. Daha öncesinde talebeler farklı ülkelere giderek yüksek din eğitimi tahsili yapıyorlardı. Parlamento 2008 yılında dini cemaatlerin yükseköğretim kurumlarına ilişkin bir yasa çıkararak İslami İlimler Fakültesi'nin özel bir kurumdan özel-kamu kâr amacı gütmeyen bir eğitim kurumuna dönüştürülmesini sağlamıştır. Fakülte, diğer kaynaklardan gelen bağışların yanı sıra devletten de fon almaya başlamıştır. Kosova Priştine'de olduğu gibi, mevcut müfredat geleneksel İslam ilimlerine odaklanmıştır, sosyal bilimler dersleri bulunmamaktadır. Eğitim dili Arnavutçadır, ancak öğrenciler Makedonca sınavlara girebilir ve müfredat bir dizi dil dersi içermektedir: Arapça, Osmanlı Türkçesi, İngilizce, Arnavutça ve Makedonca. Makedonya Eğitim Bakanlığı fakültede okuyan talebelere pedagojik formasyon alma hakkı tanımıştır. Geleceğin din eğitimi öğretmenleri, imamları ve alimleri bu fakülte mezunları arasında seçilmektedir. İslami İlimler Fakültesi dışındaki fakültelerde İslam ve Orta Doğu üzerine akademik dersler

14 Fontana, "State-Building and Religious Education in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", 85.

15 Aziri ve Matevski, "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien", 279; Muharem Jahja, "Macedonia", *Yearbook of Muslims in Europe*, (Leiden: Brill, 2010), 338; Mumin Omerov - Abdulnentor Musliu, "Makedonya'da İslami Eğitim Araştırması", *Balkanlarda Din Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2016), 20-21.

verilebilmektedir. Kalkandelen Devlet Üniversitesi 2009-2010 akademik yılında İslam tarihi, kültürü ve edebiyatı üzerine derslerin verildiği <Oryantalizm> alanında bir lisans programı başlatmıştır. Makedonya'da imam eğitimi için ayrı bir kurum bulunmamaktadır. İmamlar resmi eğitimlerini İsa Bey Medresesi'nden, İslami İlimler Fakültesi'nden ve/veya yurtdışından (özellikle Türkiye, Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan ve Suriye) almaktadır.¹⁶

Yaygın Din Eğitimi

6-15 yaş arası Müslüman çocuklar, müfredat dışı gönüllü bir faaliyet olarak Kuran ve temel dini bilgileri öğrenmeleri için camilere veya mekteplere (camilere bitişik kurumlar) gönderilmektedir.¹⁷

Silahlı kuvvetlerde, cezaevlerinde veya hastanelerde imam bulunmamaktadır. Mevzuatta öngörülmesine rağmen, ülkedeki dinlerin herhangi birini temsil eden bir din görevlisi bulunmamaktadır. Cezaevlerinde ibadet için ayrı alanlar inşa edilmesi veya tahsis edilmesi için çaba sarf edilmektedir.¹⁸

IRCM tarafından Arnavutça olarak (daha önce Makedonca ve Türkçe) aylık 'El Hilal dergisi' yayınlanmaktadır. Ana odak noktası İslam dinidir. Ana akım Arnavutça basılı medya (Koha, Fakti, Lajm gibi) ve elektronik medya, özellikle Ramazan ayında veya diğer Müslüman festivalleri sırasında zaman zaman dinle ilgili haberlere yer vermektedir. İslami dini içerikli bir çocuk dergisi olan Dritarja'yı (Pencere) çıkmaktadır. IRCM ve farklı dini gruplar tarafından yönetilen bazı web siteleri hem Makedonya'daki Müslüman halka hem de ilgili gayrimüslimlere yönelik başlıca web siteleridir.¹⁹

Bosna Hersek

Bu bölümde Bosna Hersek'teki din-devlet ilişkisi, örgün ve yaygın eğitim kurumlarında yürütülen din eğitimi faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Din-Devlet İlişkisi

Bosna Hersek, anayasası ve yasaları din özgürlüğünü, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını güvence altına alan laik bir devlettir. Bağımsızlığın hemen

16 Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", 815; Jahja, "Macedonia", 339; Omerov ve Musliu, "Makedonya'da İslami Eğitim Araştırması", 20-21.

17 Aziri ve Matevski, "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien", 279; Jahja, "Macedonia", 338; Omerov ve Musliu, "Makedonya'da İslami Eğitim Araştırması", 20-21.

18 Jahja, "Macedonia", 340.

19 Jahja, "Macedonia", 341.

ardından Bosna Hersek, dini cemaatlerle ilgili eski Yugoslavya yasalarını devralmıştır. Ancak Ocak 2004'te din özgürlüğü ve devlet-kilise ilişkilerine dair yasal çerçeve yeni bir yasa kabul edilerek tamamen elden geçirilmiştir, söz konusu yasanın temel ilkeleri şunlardır:

1. Dini cemaatler ve kiliseler devletten ayrıdır.
2. Tüm dini cemaatler hak ve yükümlülükler bakımından eşittir.
3. Dini cemaatler/kiliseler kendi iç örgütlenmelerini tanımlamada bağımsızdır.
4. Tüm dini cemaatler tüzel kişilik statüsüne sahiptir.
5. Dini cemaatler ve örgütleri vergiden muaf değildir.
6. Devlet, dini cemaatler tarafından sunulan sağlık hizmetleri, eğitim, hayır ve sosyal hizmetler için, bu hizmetlerin ayrımcılık yapılmaksızın sunulması koşuluyla maddi yardım sağlayabilir.
7. Kanun aynı zamanda dini özgürlüklerin meşru kısıtlamalarını da öngörür ve bu kısıtlamalar şu hususları içerir: yasal düzen, kamu güvenliği, genel ahlak, yaşam ve sağlığa yönelik tehdit ve başkalarının hak ve özgürlükleri.
8. Din ve inanç özgürlüğü aynı zamanda kişinin inancını açıkça itiraf etme, kabul etme veya değiştirme özgürlüğünü, bireysel olarak veya başkalarıyla birlikte, özel veya kamusal olarak, törenlerle inancını veya inancını ifade etme özgürlüğünü, dini düzenlemeleri yapma veya bunlara uyma, geleneklere bağlı kalma ve diğer dini faaliyetleri de içerir.
9. Bu özgürlük aynı zamanda din eğitiminin yanı sıra okul öncesi, ilköğretim ve yüksek öğretim düzeyindeki kamu ve özel kurumlarda din eğitimi alma hakkını da içerir ²⁰.

Bosna Hersek'te İslam eğitimi, açık bir hiyerarşiye, yerleşik bir organizasyon yapısına ve çok dinli bir toplumda çalışma konusunda uzun bir deneyime sahip olan Müslümanları temsil eden ICBH tarafından organize ve kontrol edilmektedir. Bağımsızlıktan ve dinin kamusal alana geri dönmesinden bu yana ICBH, ülkedeki diğer dini kuruluşlar ve kiliseler gibi, hem geleneksel formlar (örneğin medreselerin büyümesinde görüldüğü gibi) hem de devlet okulları (din eğitiminin tanıtımı) aracılığıyla İslam eğitimi genişleterek fayda sağlamıştır. Böylece ICBH, mekteplerde ve devlet okullarında ders veren imamları eğitmekte, medreseler ve okul öncesi eğitim için müfredat hazırlamakta ve ders kitapları hazırlamaktadır. Bu çalışmalar

20 Ahmet Alibasic - Asim Zubcevic, "Islamic Education in Bosnia and Herzegovina", *Islamic Education in Europe*, ed. Ednan Aslan (Wien: Böhlau, 2009), 49.

devlet ile işbirliği içinde yürütülmektedir. Eğitim kurumlarının devletten finansman alma hakkına sahip olduğunu ve bu kurumlar tarafından verilen yeterliliklerin devlet sistemi genelinde tanındığını belirtmek gerekir.²¹

Örgün Din Eğitimi

Bosna Hersek Bosna Hersek Federasyonu, Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska) ve Brčko Bölgesi olmak üzere üç entiteden oluşan federal bir devlet olarak işlev görmektedir. Bosna'da devlet düzeyinde bir eğitim bakanlığı yoktur ve eğitim alt/orta hükümet düzeylerinin (entiteler, kantonlar ve Brcko bölgesi) sorumluluğundadır. Din eğitimi uygulaması bu entitelerde önemli farklılıklar göstermektedir. Din eğitime ilişkin yasalar, hem herkesin kendi inançlarının okullarda ders olarak okutulması hakkını güvence altına almayı hem de din eğitimi tercih etmeyen öğrencilere uygun alternatifler sunulmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Ancak eğitim sorumluluğu kanton düzeyinde olduğundan ve dini cemaatlerin bu konuda yetkisi bulunduğundan, ülkenin her bir bölümü konuyu kendi yöntemleriyle ele almaktadır.²²

Okul Öncesi

Saraybosna Kantonunda son zamanlarda kamuoyunda hararetli tartışmalara neden olan konu devlet tarafından finanse edilen kreşlerde din eğitiminin uygulanması girişimidir. Yakın zamanda Saraybosna'daki devlet anaokullarında din eğitimi isteğe bağlı bir faaliyet olarak başlatılmış ve ICBH tarafından ülke genelinde birçok anaokulu açılmıştır. Bosna'da Din Özgürlüğü ve Kiliseler ile Dini Cemaatlerin Yasal Konumu Hakkında Kanun bu hakkı güvence altına almıştır. Laik basın mensupları ve Sosyal Demokrat Parti gibi bu fikre karşı çıkanlara göre; bu, ülkedeki dini ve etnik bölünme arasında köprü kurulmasına katkıda bulunmayacaktır ve erken yaşta din eğitiminin verilmesi pedagojik açıdan uygunsuz olacaktır. ICBH Din Eğitimi İşlerinden Sorumlu Başkan Muharem Ömerdiç, bu itirazlara karşı anaokullarındaki din eğitimi derslerinin normal okul müfredatından oluşmayacağını, küçük çocukların hassasiyetlerine göre ayarlanacağını ve ağırlıklı olarak şarkılar, Müslüman tekerlemeleri içereceğini ifade etmiştir. Bosna'daki uluslararası toplum da tartışmaya katılmıştır. Ülkedeki

21 Alibasic ve Zubcevic, "Islamic Education in Bosnia and Herzegovina", 51; Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans" 813; Mirnes Kovač - Aid Smajić, "Bosnia and Herzegovina", *Yearbook of Muslims in Europe* (Leiden: Brill, 2010), 92.

22 Alibasic ve Zubcevic, "Islamic Education in Bosnia and Herzegovina", 51; Pajaziti ve Kasami, "Religion and Education in New Millennium Macedonia", 14; Popov ve Ofstad, "Religious education in Bosnia and Herzegovina", 76.

AGİT misyonu, okul öncesi eğitim hakkını reddetmeksizin, girişimi iki nedenden dolayı sorgulamıştır: Saraybosna Kantonu'ndaki Müslümanların sayısal gücü göz önüne alındığında, bu hareket, sayılarının az olması nedeniyle muhtemelen kendi dinlerinde eğitim alamayacak olan gayrimüslim çocuklara karşı haksızlık olacaktır. Ayrıca, muhtemelen belirli bir dini veya etnik grup yerine en genç nesiller arasında Bosna'ya aidiyet duygusunu geliştirme ihtiyacı açısından da girişim sorgulanmaktadır. AGİT ve SDP'nin açıklamaları ICBH'yi sert bir karşı açıklama yayınlamaya sevk etmiştir.²³

İlk Öğretim

Devlet okullarında din eğitiminin başlatılması için ilk adımlar 1990 yılında atılmış, 1991/1992 eğitim-öğretim yılında ise bu ders Saraybosna'daki bazı okullarda uygulanmaya başlanmıştır. Eğitim Bakanlığı 1994 yılında ilk ve orta dereceli okullarda seçmeli din derslerinin başlatılmasına karar vermiştir. Bu karar beş ayrı mezhepsel din öğretimi müfredatı öngörmektedir: İslam, Katolik, Ortodoks, Yahudi ve Adventist. Herkes kendi mezhebine göre din eğitim alma hakkına sahiptir. Din dersine katılmak istemeyen öğrenciler, diğer öğrencilere göre hiçbir şekilde dezavantajlı duruma düşürülmeyecektir. Din eğitimi dersinin içeriği mezhep merkezlidir, dolayısıyla bu dersin amacı öğrencilerde belli bir din hakkında güven duygusu geliştirmek ya da onlara bu din hakkında olumlu duygular geliştirerek takip ettikleri dini öğretmektir. Öğretim müfredatı eğitim bakanlığı ile dini grupların işbirliğiyle hazırlanmaktadır. Her dersin öğretmeni ilgili dini grubun İlahiyat/Pedagoji fakültesinde yetişmektedir. Ders seçildikten sonra zorunlu hale gelmekte ve diğer derslerle birlikte notlandırılmaktadır. Genellikle ilkokulun tüm sınıflarında haftada 1 ya da 2 saat, ortaokulun ilk iki sınıfında ise haftada 1 saat ile temsil edilmektedir. Medyada ve akademik çevrelerde devlet okullarındaki mezhep merkezli din derslerinin statüsünü ve rolünü sorgulayan tartışmalar ortaya çıkmıştır. Tartışmalarda iki argüman ön plana çıkmaktadır: Biri devlet okullardaki din derslerini “dini bölünmeleri sürdürmek” olarak görürken, diğeri “gençlerin dinler arası yetkinliklerine katkıda bulunarak kendi kimliklerini korumalarına yardımcı” olunduğunu düşünmektedir.²⁴

23 Alibasic ve Zubcevic, “Islamic Education in Bosnia and Herzegovina”, 53; Hadžiomerović, “Islamic Education in the Balkans”, 816.

24 Alibasic ve Zubcevic, “Islamic Education in Bosnia and Herzegovina”, 50-53; Hadžiomerović, “Islamic Education in the Balkans”, 815; Pajaziti ve Kasami, “Religion and Education in New Millennium Macedonia”, 15; Zlatiborka Popov - Anne Mette Ofstad, “Religious education in Bosnia and Herzegovina”, *Religion and Pluralism in Education Comparative Approaches in the Western Balkans* (Novi Sad: CEIR, 2006), 76-79

Bosna Hersek çok dinli ve çok etnikli bir ülke olduğu için mezhep merkezli din derslerinin yanı sıra, çeşitli dünya dinlerinin inançlarını, değerlerini ve uygulamalarını öğreten “Din Kültürü” adında alternatif mezhepler üstü bir dersin pilot uygulaması başlamıştır. “Mezhepsel din eğitiminin” çocuklara kendi geleneklerini tanıtırken, “Din Kültürü” dersiyle diğer dinlere ve kültürlere karşı daha iyi bir anlayış ve saygı geliştirilmesine yardımcı olunması hedeflenmiştir. Bu dersin Bosna okulları için nasıl ve ne şekilde uygun olduğu konusu hala tartışılmaktadır. Sırp Cumhuriyetindeki kantonlarda uygulanmasında Katolik kilisesinin karşı çıkması nedeniyle engellemelerle karşılaşmıştır. Boşnak/Müslüman çoğunluğa sahip bölgelerde bu ders daha rahat uygulanmaktadır.²⁵

Orta Öğretim

Halihazırda ICBH, çoğu Osmanlı döneminde kurulmuş, Komünistler tarafından kapatılmış ve çöküşünden sonra yeniden canlandırılmış, ülkenin dört bir yanına dağılmış altı medresenin faaliyetini sürdürmektedir. Sosyalist dönem boyunca Bosna'da tek bir medrese vardı: Saraybosna'daki Gazi Hüsrev bey Medresesi. Bugün çoğu köklü bir geleneğe sahip altı medrese bulunmaktadır. Medreselerin misyonu, Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin vakıfnâmesinde belirtildiği üzere, değişen zamanın gereklerine uygun olarak geleneksel disiplinlerle çağdaş bilgiyi birleştiren seçkin öğrenim merkezleri olmaktır. Günümüzde medreseler, çeşitli disiplinlerde ileri düzeyde dini ve genel bilgiler veren ve öğrencileri akademik eğitimlerine devam etmeye hazırlayan yüksek dereceli ortaokullar/liselerdir. Medreselerde diğer liselerden farklı olarak hem nakli hem de akli ilimler öğretilmektedir. Geleneksel olarak medreselerin amacı, ICBH içindeki çeşitli yapılarda çalışacak din görevlilerinin ve din öğretmenlerinin eğitimidir. Her ne kadar hala imamların istihdam edildiği ana havuzu oluştursalar da, medrese müfredatındaki son değişiklikler kapsamı genişleterek mezunların ilahiyat alanı dışında da yüksek öğrenim görmelerini sağlamıştır. Diğer lise mezunlarıyla aynı haklara sahiptir. Günümüz medreseleri Kur'an, fıkıh, tefsir, hadis ve Arapça gibi daha geleneksel medrese müfredatının yanı sıra fen bilimleri, Latince gibi diller ve matematiği de içeren kapsamlı bir eğitim sunmaktadır. Geçmişte medreseler sadece ICBH tarafından finanse edilirken, artık devlet hibelerine de hak kazanmaktadırlar. Buna karşılık medreseler de hükümetin eğitimle ilgili yasalarına uymak zorundadır.²⁶

25 Hadžiomerović, “Islamic Education in the Balkans”, 816; Pajaziti ve Kasami, “Religion and Education in New Millennium Macedonia”, 15; Popov ve Ofstad, “Religious education in Bosnia and Herzegovina”, 96-99.

26 Hadžiomerović, “Islamic Education in the Balkans”, 814.

Yüksek Öğretim

Bugün ICBH, üç üniversite bünyesindeki fakültede yüksek din eğitim kurumunu işletmektedir: Saraybosna'daki İslam Araştırmaları Fakültesi, Zenica'daki İslam Eğitim Fakültesi ve Bihaç'taki İslam Pedagojisi Fakültesi. Üç yüksek öğrenim kurumu arasında Saraybosna'daki fakülte daha uzun bir geçmişe sahiptir ve en prestijlisi olarak kabul edilmektedir. Son iki kurum, özellikle devlet okullarında İslam din eğitimi öğretmenlerine yönelik artan talebi karşılamak için kurulmuştur. Saraybosna'daki İslam Araştırmaları Fakültesi üç bölümden oluşmaktadır: İslam ilahiyatı, din eğitimi öğretmeni ve din görevlisi yetiştirme. Zenica'daki İslam Eğitim Fakültesi, iki bölümden birinde 3 yıllık bir lisans eğitimi sunmaktadır: İslam din eğitimi ve manevi danışmanlık.²⁷

Yaygın Din Eğitimi

Bosnalı çocuklara İslamla bilgi ve uygulamaların aktarılmasının geleneksel yolu sıbyan mekteplerinde gerçekleşmektedir. Genellikle camilerde düzenlenen mektep dersleri yerel imam veya muallimler tarafından yürütülmektedir. Mektebe katılmak tamamen gönüllülük esasına dayanmaktadır.²⁸

Orduda “din görevliliği” tüm ana dini cemaatler için askeri hizmetin her kademesinde örgütlenmiştir. Ordu için İslami hizmet, Reis-ul ulema tarafından atanan Askeri Müftülük tarafından yönetilmektedir. Askeri müftü, askeri imamları ve baş imamları atamaktadır. Cezaevlerinde hala resmi bir din görevlisi bulunmamakla birlikte, bazı gözaltı merkezlerinde, çoğunlukla ICBH'nin yerel şubeleri tarafından haftalık ziyaretler ve Cuma namazları düzenlenmektedir. Sağlık kurumlarında din görevlisi bulunmamaktadır, ancak bazı büyük hastanelerde mescitler mevcuttur.²⁹

Kosova

Bu bölümde Kosova'da din-devlet ilişkisi, örgün ve yaygın eğitim kurumlarında yürütülen din eğitimi faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Din-Devlet İlişkisi

2008 yılında Kosova devletinin bağımsızlığını ilanından sonra onaylanan anayasada din ve din eğitimiyle ilgili şu maddelere yer verilmiştir: “*Kosova cumhuriyeti laikdir, dinler konusunda tarafsızdır*” (Madde 8). Anayasada dini haklar ve

27 Alibasic ve Zubcevic, “Islamic Education in Bosnia and Herzegovina”, 55.

28 Alibasic ve Zubcevic, “Islamic Education in Bosnia and Herzegovina”, 53-54.

29 Kovač ve Smajić, “Bosnia and Herzegovina”, 98-99.

özgürlükler konusuna geniş bir alan ayrılmıştır. Dini gruplar ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen 39. madde, dini grupların dini ve iç işlerinde tamamen özgür olduklarını vurgulamaktadır. Bu madde aynı zamanda bu grupların yasalara uygun bir biçimde dini okullar kurma hakkına sahip olduklarını da belirtmektedir.³⁰

Kosova İslam Topluluğu (ICK) tüm Kosovalı Müslümanlar için bağımsız tek dini topluluktur. ICK, İslami eğitim kurumları ve diğer İslami işlerin organizasyonu ve idaresinden sorumlu ana kurumdur. Tüm camiler, imamlar ve müezzinler ICK'nın yetkisi altındadır.³¹ Ülkedeki dini gruplarla ilgili ve dolayısıyla din eğitimiyle bağlantılı en önemli sorunlar, hükümetin din işlerinden sorumlu bir bakanlığı ya da dairesi bulunmadığı için dini grupların resmi makamlarca kaydedilmesine dair herhangi bir düzenlemenin olmaması ve dini cemaatlerin devletten hiçbir mali destek alamamasıdır.³²

Örgün Din Eğitimi

Kosova'da örgün eğitim kurumlarında İslam eğitimi genellikle dini grupların kontrolündeki özel eğitim kurumlarında sunulmaktadır. Öğrenciler, kendi dini inançlarına uygun olarak bu eğitime katılıp katılmama konusunda serbesttirler.

Okul Öncesi

Priştine'de Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı tarafından akredite edilmiş İslam eğitimi yapan tek bir özel okul öncesi kurum bulunmaktadır.³³

İlk Öğretim

Anayasada devlet okullarında din derslerinin verilir verilemeyeceği hakkında herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bu sebeple dini grupların kendi iç yapılarında din eğitimi yürütülmekte; devlet okullarında ise din derslerine yer verilmemektedir.³⁴ ICK devlet okullarında mezhepsel din eğitimini kendi başına başlatmak için birkaç girişimde bulunmuştur. Başmüftü 2009-2010 eğitim-öğretim yılının başlamasıyla birlikte bu konuyu görüşmek üzere siyasi parti liderleriyle

30 Fahri Avdija - Riad Domazeti, "Kosova'da İslam Eğitimi Araştırması", *Balkanlarda Din Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2016), 46-47.

31 Xhabir Hamiti, "Islamic Education in Kosovo", *Islamic Education in Europe*, ed. Ednan Aslan (Wien: Böhlau, 2009), 291-292.

32 Hamiti, "Islamic Education in Kosovo", 235.

33 Besa Ismaili- Xhabir Hamiti, "Kosovo", *Yearbook of Muslims in Europe* (Leiden: Brill, 2010), 294.

34 Hamidi, "Islamic Education in Kosovo", 235.

bir araya gelmeye başlamış, ilk olarak kendisine destek sözü veren muhalefet partileriyle görüşmüştür.³⁵

Devlet tarafından yürütülen herhangi bir resmi din eğitimi programı olmamasına rağmen, Kosova'da anayasada belirtildiği gibi özel okullar din eğitimi verebilme özgürlüğüne sahiptir. İslami eğitim kurumlarını organize etme ve kontrol etme sorumluluğuna sahip ana kurum olan Kosova İslam Birliği tarafından kurulan okullarda İslam eğitimi gerçekleştirilmektedir.³⁶

Orta Öğretim

Kosova'nın başkenti Priştine'de bulunan Alauddin Medresesi (1952) Kosova'daki ortaöğretim düzeyindeki tek İslam eğitim kurumudur. Bu medrese, Balkanların bu bölgesindeki medrese geleneğinin bir devamını sunmaktadır. Burası, kız ve erkek öğrencilerin Kosova'da İslam hakkında bilgi edinebilecekleri ana yerdir. Söz konusu İslam okulu bugünlerde daha da gelişmiş ve Prizren ve Gilan şehirlerinde erkek öğrenciler ve Priştine ve Prizren'de kız öğrencileri için yeni şubeler açarak kapasitesini arttırmıştır. Kosova İslam Birliği'ne bağlı lise düzeyinde toplam beş medrese bulunmaktadır. Müfredat matematik, biyoloji, fizik, coğrafya, sosyoloji, İngilizce ve Türkçe gibi akli ve nakli ilimlerin ihtiva etmektedir. Başlıca nakli ilimler Kur'an-ı Kerim, İslam inanç ilkeleri, İslam hukuku, Peygamberin hayatı, İslam Felsefesi vb. derslerdir. Dört yıl boyunca öğrenciler okulun müfredatına göre 25 ders görmektedir.³⁷

Türkiye'deki imam hatip okullarına denk gelen bu medreseler, şu an itibarıyla tam anlamıyla ekolleşmiş bir eğitim kurumu kimliği kazanamamıştır. Medresenin mezunlarının yarısı, Kosova İslam Birliği bünyesinde imam, müezzin, hatip gibi görevleri üstlenmektedir. Medresenin öğretmenleri çoğunlukla Mısır ve Suriye'deki üniversitelerden mezun olmuştur.³⁸

Yüksek Öğretim

Kosova'nın ilk İslami Çalışmalar Fakültesi 1992 yılında ICK tarafından kurulmuştur. Fakülte uzun bir süre boyunca Kosova'da üst düzey eğitimi ve nitelikli dini personel üreten tek yüksek din eğitimi kurumu olmuştur. Kosova İslam Toplumu, yüksek din öğrenimi alanındaki boşluğu doldurmak amacıyla, öğrencilere kendi ülke ve çevrelerinde eğitim vermek üzere bu fakülteyi kurmuştur. Öncelikli görevi imamlara eğitim vermek olmuştur. Fakülte bugüne kadar sadece

35 Ismaili ve Hamiti, "Kosovo", 295.

36 Avdija ve Domazeti, "Kosova'da İslam Eğitimi Araştırması", 54.

37 Hamiti, "Islamic Education in Kosovo", 235.

38 Avdija ve Domazeti, "Kosova'da İslam Eğitimi Araştırması", 54.

İslam ilahiyatı alanında 4 yıllık bir lisans programı sunmaya devam etmektedir. Dersler ağırlıklı olarak Kur'an-ı Kerim, İslam Fıkhı, Hadisler, İslam Felsefesi vb. gibi İslami ilimler alanındadır. Fakültede yabancı diller de öğretilmektedir. Öğrencilere Arapçanın yanı sıra İngilizce ve Türkçe de öğretilmektedir. Psikoloji, sosyoloji veya pedagoji dersleri bulunmamaktadır. Fakülte mezunları imam olarak görev yapmakta ya da İCK içinde başka görevler üstlenmektedir.³⁹

Yaygın Din Eğitimi

Kosova'daki camilerin neredeyse tamamında Kosova İslam Topluluğu'nun (ICK) yetkisi altında din eğitimi programları ve Kur'an kursları düzenlenmektedir. Camide verilen din eğitimi Kuran-ı Kerim ile başlamakta ve aynı anda temel dini bilgiler de öğretilmektedir, ancak genellikle ilmihal bilgileriyle sınırlı kalınmaktadır.⁴⁰ İstanbul derneği IIARC'ın desteğiyle 2005 yılında Yakova/Djakovica'da bir Hıfz Enstitüsü kurmuştur.⁴¹

Camilerin yanı sıra Kosovalı Müslümanlar farklı İslami dergiler ve web siteleri aracılığıyla İslam hakkında bilgi edinme fırsatına sahiptir. Arnavutça dilindeki başlıca İslami dergi, 1986'dan beri Kosova İslam Topluluğu için düzenlenen "Dituria Islame" (İslami Bilgi) adlı aylık dergidir. İkinci en büyük dergi ise 1971'den bu yana İslam Cemaati'ne de sunulan üç aylık "Edukata Islame" (İslami Eğitim) dergisidir. İslam Cemaati ayrıca Takvim adında yıllık bir dergi de yayınlamaktadır. Bu dergi 1970 yılından beri yayınlanmaktadır. Yukarıda bahsedilen yayınların yanı sıra İslam Cemaati'nin kendi web sitesi vardır: www.bislame.net ve son zamanlarda Arnavut Müslümanlar tarafından oluşturulan birçok başka özel İslami web sitesi ve dergi de bulunmaktadır. Bu şekilde, dini bilgiyi yayma ve toplumun dini konularda bilinçlenmesine katkıda bulunma amacını gütmektedir.⁴²

Dini özgürlükler yasası hastanelerde, gözaltı merkezlerinde, hapisanelerde ve sosyal bakım kurumlarında manevi danışmanlık hizmeti verilmesini garanti altına almaktadır, ancak bu hüküm yetkililer tarafından henüz uygulanmamıştır. Ancak Müslümanları temsil eden STK'lar bireysel imamlar veya kadın aktivistler tarafından ıslah evleri, huzurevleri, kreşler vb. yerlerde zaman zaman bazı gayri resmi faaliyetler yürütmektedirler.⁴³

39 Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", 819; Hamidi, "Islamic Education in Kosovo", 235-236.

40 Avdija ve Domazeti, "Kosova'da İslam Eğitimi Araştırması", 54; Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", 819.

41 Ismaili ve Hamiti, "Kosovo", 294.

42 Avdija ve Domazeti, "Kosova'da İslam Eğitimi Araştırması", 47.

43 Ismaili ve Hamiti, "Kosovo", 297.

Arnavutluk

Bu bölümde Arnavutluk'ta din-devlet ilişkisi, örgün ve yaygın eğitim kurumlarındaki din eğitiminin durumu üzerinde durulacaktır.

Din-Devlet İlişkisi

Komünizmin çöküşünün ardından Arnavutluk parlamenter bir demokrasi kurmayı başarmış ve bugünkü Anayasa (1998) dinin özgürce ifade edilmesini, bir dini gruba bağlanma hakkını garanti altına almış ve dini cemaatlere tüzel kişilik statüsü tanımıştır. Devletin kendisi laik olarak tanımlanmıştır, yani resmi bir devlet dini yoktur ve dini konularda tarafsızdır.⁴⁴

Arnavutluk Müslüman Topluluğu (MCA), Arnavutluk'taki en büyük Sünni Müslüman kuruluşudur ve devlet tarafından ulusal bir kuruluş olarak tanınmaktadır. Camilerin çoğunu yönetmekte ve ülkedeki Sünni İslam'ın ana temsilcisi olarak görülmektedir. Diğer dini topluluklar gibi Müslüman topluluğa da devletten herhangi bir fon sağlanmamaktadır.⁴⁵

Örgün ve Yaygın Din Eğitimi

Arnavutluk devlet okullarında din öğretilmemektedir, ancak dini cemaatler Eğitim Bakanlığı tarafından ruhsatlandırılması gereken kendi okullarını veya eğitim kurumlarını kurabilirler. Bu okulların idaresi, üniversite öncesi eğitimin tüm seviyelerinde özel okulların açılmasına izin veren Üniversite Öncesi Eğitim Sistemi Kanunu ile düzenlenmektedir; buna dini konuları içeren özel eğitim kurumlarının işletilmesi ve hatta dini cemaatler tarafından kurulup yönetilmesi de dahildir. Müslüman STK'lar bir dizi Müslüman okulu işletmektedir. Arnavutluk Müslüman Topluluğu tarafından yönetilen dini okullar arasında sekiz medrese (lise) bulunmaktadır. Medrese müfredatı dini disiplinleri matematik, fen bilimleri, sosyal bilgiler, filoloji ve diğer beşerî bilimlerle bütünleştirmektedir. Arnavutluk hükümeti Tiran'daki beş devlet okulunda pilot bir proje başlatarak "din kültürü" dersini uygulamaya koymuştur. Ancak bu konuda pek çok tartışma yaşanmıştır.⁴⁶

2011 yılına kadar Arnavutluk'ta İslam ilimlerini tahsil etmek için herhangi bir yüksek din eğitimi kurumu bulunmadığından, imamlar ve din eğitimi

44 Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", 816.

45 Olsi Jazexhi, "Albania", *Yearbook of Muslims in Europe* (Leiden: Brill, 2010), 9.

46 Genti Kruja vd., "The Challenges of Religious Education at Schools in Multi-religious Societies: The Case of Albania", *Religious Diversity at School-Educating for New Pluralistic Contexts* (New York: Springer, 2021), 337.

öğretmenleri yurtdışında, çoğunlukla Arap ülkelerinde ve Türkiye’de yetişmiştir. İmamların ve din eğitimi öğretmenlerinin Arap dünyasında eğitim görmesi, Arnavut Müslümanları arasında İslam’ın aşırı uç yorumlarına kayılabileceği ve Selefi dışlayıcı görüşün sızabileceği endişelerine yol açmıştır. Bu durum devletin İslam ilimlerini öğretecek fakültenin de içerisinde bulunduğu bir üniversitenin açmasında önemli bir itici güç olmuştur ⁴⁷.

2011 yılında Arnavutluk Müslüman Topluluğu, İslami İlimler Fakültesi’ni de içeren Bedër Üniversitesi’ni kurmuştur. Bedër Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi’nin misyonu, topluma katkıda bulunmanın yanı sıra uluslararası standartlara tam uyumlu eğitim vermektir. Bu misyonu gerçekleştirmek için İslami İlimler Fakültesi, akademik programını geliştirmenin yanı sıra, öğretim, araştırma ve sosyal açıdan faydalı faaliyetlere katkıda bulunma alanında çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Bedër, kâr amacı gütmeyen bir temelde faaliyet göstermekte ve akademik çalışmalarını sürdürmek isteyen başarılı öğrencileri desteklemektedir. İslami İlimler Fakültesi İslam’ı gelenek, kültür ve çağdaş gerçekliklerin iç içe geçmesiyle anlayan çalışma alanı doğrultusunda öğrencileri dini ve sosyal açıdan derinlemesine bilgi sahibi olacak şekilde yetiştirerek, öğrencilerin İslami İlimlerin klasik ve çağdaş kaynaklarını okuma ve değerlendirme becerisi kazanmalarını amaçlamaktadır. İslami İlimler Fakültesi’nden mezun olan öğrenciler, öncelikle Arnavutluk Müslüman Toplumu’nun tüm kurumlarında istihdam olanaklarına sahiptir. İkinci olarak, İslami İlimler Bölümünden mezun olan öğrenciler medreselerde öğretmen olarak istihdam edilebilmektedir. Bir başka iş fırsatı da Bedër Üniversitesi’nde öğretim elemanı olarak çalışmaktır. Aynı zamanda Bedër Üniversitesi, Arnavutluk Müslüman Topluluğu ile işbirliği içinde, Arnavutluk’un dört bir yanından 600’den fazla imamı eğitmiştir. Eğitimci Bedër Üniversitesi’nin akademik kadrosundan olup sık sık Müslüman toplumunun liderlerinin yanı sıra Arnavutluk ve İslam dünyasından ilim adamlarını da davet etmişlerdir. Geleneksel İslam ilahiyatı derslerinin yanı sıra Sosyoloji, Psikoloji, Felsefe, Tarih, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi gibi modern dersler de verilmektedir.⁴⁸

Yaygın din eğitimi bağlamında camiler ve bazı Müslüman STK’lar okul saatleri dışında İslam eğitimi vermektedir. Devlet kurumlarında “din görevliliği” yasal olarak tanınmamakla birlikte, vaizlerin mahkumlara din eğitimi vermek üzere cezaevlerine girme hakkı bulunmaktadır. Din görevlileri devlet okullarında kesinlikle yasaktır, ancak özel Hristiyan hastanelerinde bulunabilirler.⁴⁹

47 Hadžiomerović, “Islamic Education in the Balkans”, 816.

48 Kruja vd., “The Challenges of Religious Education at Schools in Multi-religious Societies: The Case of Albania”, 341.

49 Jazexhi, “Albania”, 12.

Sonuç

Balkan ülkelerindeki İslam eğitimi homojen bir yapı oluşturmamakta, ülkelerin karmaşık tarihlerini, siyasi ihtilaflarını ve çağdaş zorluklarını yansıtmaktadır. İncelediğimiz ülkeler bağlamında İslam eğitiminin biçim ve yasal statülerinin çeşitliliği göz önüne alındığında, coğrafi bölge dışında herhangi bir ortak payda bulmak imkansız gibi görünebilir. Balkan bölgesindeki ülkelerin, İslam'ın kendi toplumlarındaki varlığıyla ilgili olarak her birinin kendi içinde geliştirdiği farklı düzenlemeler geliştirdiği açıktır. Dolayısıyla eğitim düzenlemeleri, ülkelerin kendi tarihlerinin, din-devlet ile ilişkilerinin ve Müslüman nüfusun yapısının bir yansımasıdır.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Balkanlar'da eğitim, Osmanlı devletinden idari olarak ayrılma ve ulusal okulların kurulması süreciyle karşı karşıya kalmıştır. Yirminci yüzyıl boyunca bölgenin büyük bir kısmı Komünist ateist rejim altındaydı. Komünizmin çöküşünden bu yana, Müslüman topluluklar ile Komünizm sonrası ulus devletler arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanması ve şekillenme süreciyle geçmiştir. Müslümanlar, eğitim alanına da önemli ölçüde yansıyan manevi ve kültürel uygulamalarında canlanma yaşamıştır. Tüm ülkeler, günümüz eğitim yapılarıyla oldukça uyumlu (ilköğretimden yükseköğretime kadar kademeleri takip eden ancak okul öncesinde İslam eğitimine de önem veren) belirli bir tür İslam eğitimi düzenlemeleri geliştirmiştir. Bununla birlikte, hepsi için ortak dönüm noktası iki geleneksel eğitim biçimi olan mektep ve medrese olmaya devam etmektedir. Ayrıca, bazı ülkeler (örneğin Bosna Hersek), resmi devlet sisteminin yanında var olan, en geniş ölçüde devletin tanınmasından ve çoğu zaman mali desteğinden yararlanan kendi İslam eğitimi sistemlerini geliştirmiştir. Balkan ülkelerinde mektepler günümüzde çoğunlukla Kur'an-ı Kerim yazımı ve tilavetinin yanı sıra dini ritüeller üzerine camilerde düzenlenen ve pratik inanç bilgisi vermek amacıyla imam veya müezzin tarafından yönetilen kurslardır (sıklıkla Kur'an kursları olarak da anılır). Bu kurslar gönüllülük esasına dayanmakta, çoğunlukla okul çocuklarına yönelik olarak hafta sonları düzenlenmekte ve resmi olarak tanınan herhangi bir sertifika verilmemektedir. Mezhep merkezli (confessional) din öğretimi modeline ev sahipliği yapan ülkelerde bile, mezhep merkezli (confessional) din öğretiminin uygulanmaya başlamasıyla birlikte mekteplere katılımın azalacağı korkusuna rağmen mektepler aktif kalmaya devam etmektedir. Ayrıca, Kosova, Makedonya gibi kamusal eğitim alanında devlet ve din ayrımını tercih eden ülkelerde, ilgili İslami cemaatlerin himayesi altında faaliyet gösteren mektepler, İslami bilgi ve uygulamaların aktarılmasında önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Medreseler ise, Bosna Hersek'teki ortaöğretim yasasında (Saraybosna Kantonu 2010) düzenlendiği üzere, çoğu durumda devletler tarafından özel veya mesleki dini okullar olarak tanınan ve

ilgili ülkelerdeki Müslüman cemaatler içinde çeşitli hizmetler için kadro yetiştiren ortaöğretim okullarıdır. Balkanlardaki medreseler son yirmi yılda eğitim profillerini önemli ölçüde değiştirmiş, böylece statülerini yalnızca ilgili Müslüman topluluklar tarafından tanınan imam okullarından, mezunlarına İslami disiplinlerde veya başka herhangi bir çalışma alanında dikey hareketlilik imkânı veren diğer okullarla neredeyse eşit haklara sahip devlet tarafından tanınan dini okullara dönüştürmüştür. Balkan medreseleri, öğrencilerin karakter ve değerlerini oluşturmaya özel önem veren, neredeyse tamamen yatılı ve tam zamanlı ikamet edilmesine imkan veren okullardır. Medreseler kız öğrencileri kabul etmeye başladığından beri, öğretim süreci kız ve erkek öğrencileri şeklinde ayırmaktadır. Son zamanlarda Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova ve Makedonya'daki medreselerde karma sınıflar için girişimlerde bulunulmuştur. Balkan ülkelerinin çoğunluğu bir çeşit yüksek din eğitimi geliştirmiştir. Bosna Hersek gibi ülkelerde günümüz yükseköğretimi, on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki Osmanlı eğitim merkezlerinden gelen ve Osmanlı devletinin çöküşünden sonra kurulan modern yapılara dayanan çok daha uzun bir eğitim geleneğine dayanmaktadır. Diğer ülkelerde (örneğin Arnavutluk), dini ve milli değerlere dayalı olarak yerli nüfus için imam yetiştirmeyi amaçlayan yükseköğretim kurumları yakın zamanda kurulmuştur. Bu ülkelerdeki yükseköğretim kurumları, büyük ölçüde, gençlerini yurtdışında, çoğunlukla da Arap dünyasında eğitim görmeye teşvik etmek amacıyla kurulmuştur. Bununla birlikte, hala İslam eğitimi alanında yüksek dini öğretim kurumu olmayan ülkeler (Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Romanya ve Slovenya) vardır ve bu ülkelerde imamlar ve din eğitimi öğretmenleri ya sadece medrese yeterliliğiyle hizmet vermekte ya da yükseköğrenimlerine yurtdışında, Balkanlar'da, Türkiye'de veya Arap dünyasında başlamaktadır.⁵⁰

Bölgenin münferit toplumlarının heterojenliği ve giderek artan küresel zorluklar göz önüne alındığında, ülkelerin çoğu hala devlet okullarında İslam eğitimi için sürdürülebilir bir model bulamamıştır. Bazı Balkan ülkelerinde (Bosna Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan) devlet okullarında mezhep merkezli din eğitimi yaklaşımına göre dersler verilebilmektedir. Bu düzenlemede, dini cemaatler ve devlet arasında özel bir işbirliği gerçekleştirilmektedir; yani dini cemaatler hizmet öncesi ve hizmet içi öğretmen eğitiminden, öğretmenlik lisanslarının verilmesinden ve ders kitaplarının hazırlanmasından sorumluyken, devlet ise belirli bir okul seviyesi için belirlenen genel eğitim amaçlarına göre müfredat ve ders kitaplarını onaylamaktan sorumludur. Yunanistan ve Romanya gibi ülkelerde devlet, dini cemaatlerin çoğunluğuna mezhepsel eğitim vermeleri için destek verirken, diğer dini cemaatler masrafları kendilerine ait olmak üzere

50 Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", 811-2.

kendi derslerini kurabilmektedir. Bulgaristan'da ise din eğitimi mezhepseldir ancak çoğunlukla okul saatleri dışında gönüllülük esasına göre seçmeli olarak verilmektedir. Bunun yanı sıra, bir grup Balkan ülkesinde devlet okullarında hiçbir şekilde din eğitimi verilmemektedir. Bu ülkeler arasında Arnavutluk, Kosova, Karadağ ve Slovenya yer almaktadır; ancak bu ülkelerden sonuncusu yakın zamanda zorunlu eğitimin son üç sınıfında Din ve Ahlak Bilgisi dersini din dersi olmayan bir ders olarak uygulamaya koymuştur. Makedonya, din eğitimi söylemine en geç katılan ülkelerden biridir, zira konuyu ancak 2010/2011 yılında ilkokullarda okutulan Din Etiği dersinin bir parçası olarak tanıtmıştır. Bununla birlikte, hangi eğitim sistemi devlet okullarında din eğitimi başlatmış olursa olsun, bu girişimin bir yandan dinin kamusal alandaki konumu ve devlet ile dini cemaatler arasındaki ilişkiler (örneğin Kosova ve Karadağ) gibi konuları ön plana çıkaran, diğer yandan da ülkenin dinler arası ilişkilerine meydan okuyan (Bulgaristan ve Yunanistan'da olduğu gibi) hararetli tartışmalara yol açtığı açıktır. Bosna Hersek devlet okullarında ise İslam din eğitimi 'isteğe bağlı-zorunlu' bir derstir, yani öğrenciler bu dersi seçebilir ancak daha sonra vazgeçemezler. Bölge genelinde İslami eğitimin biçim ve yasal statülerinin çeşitliliği göz önüne alındığında, coğrafi bölge dışında herhangi bir ortak payda bulmak imkansız görünmektedir. Bununla birlikte, netlik sağlamak amacıyla, ülkeleri kabaca iki kategoride gruplandırmak mümkündür: 1. Sistem benzeri bir modelde örgütlenmiş, iyi yapılandırılmış, çeşitlendirilmiş ve bütüncül İslam eğitimine sahip ülkeler (Bosna Hersek). Tüm Balkan ülkeleri arasında Bosna Hersek, neredeyse tüm eğitim seviyelerini kapsayan bütüncül bir sistem olarak işleyen en uzun süreli, en iyi yapılandırılmış ve en dinamik İslam eğitim sistemine sahiptir 2. Birden fazla eğitim yapısına sahip ancak aralarında ilk kategoridekinden daha gevşek bir bağ bulunan ülkeler (Arnavutluk, Kosova, Makedonya, Sırbistan) 3. İslam eğitiminin oldukça azaltılmış biçimlerine sahip ülkeler (Hırvatistan, Karadağ, Romanya, Slovenya).⁵¹

51 Hadžiomerović, "Islamic Education in the Balkans", 813.

KAYNAKÇA

- Ali, Muhammed. "Analysis of Religious Education at Public Schools in North Macedonia". *Religious Diversity at School*, 351-363. Wien: Springer, 2021.
- Alibasic, A., ve A. Zubcevic. "Islamic Education in Bosnia and Herzegovina". *Islamic Education in Europe (Ed. Ednan Aslan)*, 43-59. Wien: Böhlau, 2009.
- Avdija, F., ve R. Domazeti. "Kosova'da İslam Eğitimi Araştırması". *Balkanlarda Din Eğitimi*, 41-59. İstanbul: DEM Yayınları, 2016.
- Aziri, E., ve Z. Matevski. "Islamische Ausbildung in der Republik Mazedonien". *Islamic Education in Europe (Ed. Ednan Aslan)*, 259-83. Köln: Böhlau, 2009.
- Fontana, G. "State-Building and Religious Education in the Former Yugoslav Republic of Macedonia". *Policies and Politics of Teaching Religion*, 69-89. Germany: Bloomsberry, 2014.
- Hadžiomerović, A. I. "Islamic Education in the Balkans". *Handbook of Islamic Education*, 809-25. Switzerland: Springer, 2018.
- Hamidi, X. "Islamic Education in Kosovo". *Islamic Education in Europe (Ed. Ednan Aslan)*, 233-239. Wien: Böhlau, 2009.
- Ismaili, B., ve X. Hamiti. "Kosovo". *Yearbook of Muslims in Europe*, 289-303. Leiden: Brill, 2010.
- Jahja, M. "Macedonia". *Yearbook of Muslims in Europe*, 335-343. Leiden: Brill, 2010.
- Jazexhi, O. "Albania". *Yearbook of Muslims in Europe*, 7-19. Leiden: Brill, 2010.
- Kovač, M., ve A. Smajić. "Bosnia and Herzegovina". *Yearbook of Muslims in Europe*, 89-107. Leiden: Brill, 2010.
- Kruja, G., A. Zaimi, ve F. Gjana. "The Challenges of Religious Education at Schools in Multi-religious Societies: The Case of Albania". *Religious Diversity at School-Educating for New Pluralistic Contexts*, 333-351. New York: Springer, 2021.
- Kuburić, Z., ve C. Moe. *Religion and Pluralism in Education-Comparative Approaches in the Western Balkans*. Novi Sad: CEIR, 2006.
- Matevski, Z., E. Aziri, ve G. Velichkovski. "Introducing Religious Education in Macedonia". *Religion and Pluralism in Education-Comparative Approaches in the Western Balkans*, 139-59. Novi Sad: CEIR, 2006.
- Mirascieva, S., V. Petrovski, ve E.P. Gjorgjeva. "Teaching in the Religious Education in the Republic of Macedonia Today". *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15 (2011): 1404-9.
- Omerov, M., ve Abdulnenteor Musliu. "Makedonya'da İslami Eğitim Araştırması". *Balkanlarda Din Eğitimi*, 15-41. İstanbul: DEM Yayınları, 2016.
- Pajaziti, A., ve B. Kasami. "Religion and Education in New Millennium Macedonia". *Milel ve Nihal* 9/2 (2012): 9-36.
- Pew. *The Future Global Muslim Population Projections for 2010-2030*. Washington, DC: Pew Research Center's Forum on Religion & Public Life, 2011.
- Popov, Z., ve A.M. Ofstad. "Religious education in Bosnia and Herzegovina". *Religion and Pluralism in Education Comparative Approaches in the Western Balkans*. Novi Sad: CEIR, 2006.

ÜSKÜP İSÂ BEY KÜTÜPHANESİ'NDEKİ YAZMA ESERLERE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Sadık Yazar

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Giriş

Umumi olarak İslami yazmalar, hususi olarak da Türkçe yazma eserlerin en önemli merkezlerinden biri Türkiye olmakla birlikte, Osmanlı bakiyesi coğrafya başta olmak üzere dünyanın çok farklı coğrafyalarında da İslami yazma ihtiva eden birçok koleksiyon bulunmaktadır. Farklı sebepler dolayısıyla birçok yazma eserin yitirildiği bir coğrafya konumunda olsa da günümüz Balkan coğrafyası da, Türkçe ve yerel dillerde kaleme alınmış çok sayıda Arap harfli eser de dâhil olmak üzere önemli oranda İslami yazmalara ev sahipliği yapmaktadır. Yazma eserlerin sadece intikal ve dolaşım alanı değil aynı zamanda gerek telif ve gerekse de istinsah bakımından önemli bir üretim alanı da olan Balkan coğrafyasında; cami, medrese, tekke gibi merkezlerde yer almak üzere zamanla birçok yazma eser koleksiyonu oluşmuştur. Bosna-Hersek'teki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi gibi görece erken dönemlerden itibaren dikkatlerin merkezinde olan kimi koleksiyonların katalogları hazırlanmış olmakla birlikte birçok koleksiyon ise yakın zamana kadar hak ettiği ilgiyi görememiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin himayesinde Yunus Emre Enstitüsü ve T.C Merkez Bankası tarafından desteklenip yürütülen *Balkanlarda Kültürel Mirasın Yeniden İnşası Projesi* kapsamında 2013 yılından itibaren Balkan coğrafyasında bir keşif çalışması yapılarak İslami yazma ihtiva eden koleksiyonlar tespit edilip anlaşma yapılan kurum ya da kişilerin mülkiyetinde bulunan yazma eserler dijital ortama aktarılmış, bir kısmının da katalogu hazırlanmıştır. Bu çerçevede dijitalize edilip katalogu hazırlanan¹ ko-

1 Bahsi geçen bu katalog Sadık Yazar'ın riyasetinde bir grup araştırmacı tarafından hazırlanmış olup Yunus Emre Enstitüsü tarafından neşredilmeyi beklemektedir.

leksiyonlardan biri de Üsküp'te yer alan İsa Bey² Kütüphanesi'dir. Bu çalışmada, bahsi geçen kütüphanenin mevcut hâlinde ihtiva ettiği yazmalara dair muhteva, üretim (telif veya istinsah) dönemi ve coğrafyası, otantiklik, kayıtlar ve restorasyon gibi hususlar açısından yaptığımız incelemenin sonucunu paylaşmaya çalışacağız. Bunu yaparken özel olarak Üsküp genel olarak ise Balkan kültürel coğrafyası açısından dikkat çeken eserlere özel olarak vurgu yapmaya gayret edeceğiz. Çalışmamızın ana konusuna giriş yapmadan evvel kütüphanenin mevcut durumu ile İsa Bey'in vakfiyesindeki kitap listesi arasında bir mukayese yapıp aradaki farka dair bazı sorular sormakla yetineceğiz. Aşağıdaki bölümlerde temas edilecek kaynaklardan da görüleceği üzere, İsa Bey Kütüphanesi'nin varlığından konuyla ilgili bazı çalışmalarda bahsedilip İsa Bey'in vakfiyesinde yer alan kitap listesi üzerinden koleksiyona dair kısa bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak koleksiyonun günümüzdeki hâline dair yaptığımız taramalarda herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, kütüphanenin mevcut hâli ile ihtiva ettiği yazma eserlerin katalogu *Balkanlarda Kültürel Mirasın Yeniden İnşası Projesi* başlıklı proje kapsamında hazırlanmışsa da bu katalog henüz neşredilmiş değildir. Dolayısıyla yukarıda söz konusu ettiğimiz amaç ve kapsam bağlamında daha evvel İsa Bey Kütüphanesi'nin bir çalışmaya konu edilmediği tespit edilmiştir.

İsa Bey Kütüphanesi, XV. yüzyıl ortalarında Üsküp ve Bosna sancak beyliklerinde bulunan uç beyi İshakzâde İsa Bey'in (ö. 881/1476 [?]) inşa ettiği külliyenin bir parçası olarak oluşturulmuştur. İsa Bey cami, hanıkâh, hamam, han ve su yolu dışında bir de kütüphane yaptırmıştır. 1469 yılında tasdik olunan vakfiyesinde İsa Bey bütün kitaplarını vakfettiğini ifade edip kitaplarının uzunca listesini vermektedir³. Şehir merkezinde, Sultan Murad Camii'nin kuzeyinde yer alan İsa Bey Camii orijinalde; medrese, kütüphane, sakahane, matbah, Kapan Han, hamam ve imareten oluşan bir külliyenin merkezi konumundaydı.⁴ Üsküp'te inşa ettirdiği cami, medrese ve imareti için kurduğu vakfa; Üsküp ve değişik yerlerdeki arazi, han, hamam, dükkan gibi akarları tahsis eden İsa Bey'in 871/1466 tarihli vakfiyesinde vakfa ait personele verilecek ücret ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Görevliler arasında "hafız-ı kütüp" ünvanıyla kayıtlı kütüphane görevlisi de yer almaktadır. Bu kayıttan İsa Bey'in Üsküp'te 1466 yılında bir kütüphanesinin

2 İshak Bey oğlu İsa Bey'in hayatı için bk. Enes Pelidija & Feridun Emecen, "İsa Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 475-476; Eljasa Asani, "Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi" (Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010), 60-61.

3 Asani, "Makedonya'daki Medreseler", 75.

4 Mustafa Özer, *Üsküpte Türk Mimarisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 62.

olduğu anlaşılmaktadır. II. Dünya savaşı sırasında yok olan kütüphanede tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat ve tıp kitaplarından oluşan yaklaşık 300'ün üzerinde eser bulunuyordu⁵.

TDV İslam Ansiklopedisi'ndeki maddeye göre İsa Bey'in vakfiyesinde sözü edilen kütüphanesinden bir iz kalmamıştır.⁶ Bu bilgiden kastın mekan olarak mı yoksa içerik olarak mı kütüphaneden bahsedildiği net olarak anlaşılmamaktadır. Ancak günümüzde İsa Bey Kütüphanesi olarak hizmet verip içerisinde hazırladığımız kataloga göre 350 cilt yazmada yer alan 618 eseri ihtiva eden bir kütüphane bugün Üsküp sınırları içerisinde yer almaktadır. Ancak kütüphanenin mevcut içeriği vakfiyedeki liste ile mukayese edildiğinde çok önemli değişim ve dönüşümlerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır ki *TDV İslam Ansiklopedisi* maddesinde kastedilen de bu olsa gerektir. Her şeyden evvel İsa Bey'in günümüze iki nüshası ulaşan vakfiyesi'nde kütüphanede yer alan kitaplar ilimlere göre tasnif edilmiş bir şekilde listelenmiştir. Bu listeyi hazırladığımız katalog ile mukayese ettiğimizde kütüphanenin ilk hâli ile mevcut hâli arasında ciddi farklar olduğu görülmüştür. Vakfiyeye göre neredeyse tamamı Arapça eserlerden oluşan bir medrese kütüphanesi ile karşı karşıya iken kütüphanenin mevcut hâlinde ise vakfiyedeki birçok eserin yer almayıp yerlerine önemli oranda Türkçe eserin dâhil edildiği oldukça farklı bir görünüm ortaya çıkmıştır.

Sadece tefsir ilmindeki eserler dahi bu dönüşümü bariz bir şekilde göstermektedir. Örneğin vakfiyede Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* ismi ile meşhur olan Arapça tefsirinin biri iki, biri de üç ciltten mürekkep iki nüshası görünürken hazırlanan katalogta bu eserin herhangi bir nüshasına rastlanmaz. Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Tefsîr-i Kebîr* diye biline *Mefâtihu'l-Gayb* isimli tefsirinin vakfiyedeki listede biri 16, diğer 2 cilt olarak yer alan iki nüshası da kütüphanenin mevcut içeriğinde yer almaz. Aynı durum, *Tefsîr-i Kâşânî*, *Tefsîr-i Kevâşi*, *Tefsîr-i Tabsıra*, *Tefsîr-i Ebilleys*, *Tefsîr-i Vecîz* isimleri ile vakfiyede kayıtlı tefsirlerin de kütüphanenin mevcut hâlinde herhangi bir nüshasına rastlanmadığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte vakfiyede Kadı Beyzâvî tefsirinin biri müzehheb üç nüshası kaydedilmiştir. Katalogta bu eserin sadece iki nüshası olup bunların ikisi de vakfiye tarihinden önceye denk gelir. Ancak katalogta yer alan nüshaların ikisi de sadece birinci cildi hâvi olduğuna göre vakfiyede belirtilen sadece

5 Özer, *Üsküpte Türk Mimarisi*, 294.

6 Pelidija & Emecen, "İsa Bey", 476.

7 Vakfiyenin metni Gliša Elezović tarafından neşredilmiştir. Bk. Gliša Elezović, *Turski Spomenici* (Beograd: Srpska Kralyeva Akademija Yay., 1940). Ayrıca Mustafa Özer de, vakfiyenin bir nüshasının Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde olduğunu bildirmektedir: Özer, *Üsküpte Türk Mimarisi*, 2.

bir nüsha buna karşılık gelebilir. Aynı şekilde Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-Tenzîl* isimli tefsiri de hem vakfiyede hem de katalogta kayıtlı bir eserdir. Vakfiyede birinci nüsha dört cilt olarak, ikincisi de tamamı bir cilt olarak kaydedilmiştir. Katalogta ise her ikisinin başı ve sonu eksik iki nüshası kayıtlı olup vakfiyede kayıtlı olan nüshalara denk gelip gelmeyeceği şüphelidir.

Tefsir ilmindeki bu görünüm diğer ilim sahaları için de aynıyla vakidir. Bu durumda İsa Bey Kütüphanesi'nin mevcut hâlini sorgulamak gerekir. Bu anlamda "Günümüzde İsa Bey Kütüphanesi'nde yer alan yazma eserlerin az da olsa İsa Bey Kütüphanesi ile ilgisi var mıdır?",

"Kütüphanelerin zaman içerisinde geliştiği, vakıf ve satın alma yollarıyla birlikte gelişip genişlediği bir vakıftır. Ancak İsa Bey Kütüphanesi'nde aslen var olduğu kayıtlı bulunan eserlerin birçoğunun günümüz kütüphanesinde yer almaması ne anlama gelmelidir?", "Vakfiyede kayıtlı olup de günümüzde kütüphanede yer alamayan eserlerin/nüshaların âkibeti ne oldu? Bunlar toplu veya kısmi olarak imha mı edildi? Yoksa yine kısmi ya da toplu olarak bölge dışına mı çıkarıldı? Ya da bunlar belirli kurumlarda bir araya mı getirildi? Bu manada bugün Makedonya Milli Kütüphanesi çatısı altında yer alan yazmalar arasında İsa Bey Kütüphanesi'ne ait yazmalar bulunmakta mıdır?" gibi önemli sorular sorulabilir.

Bir koleksiyonun türlü yollarla farklı yazmaları alıp genişlemesi oldukça olağan bir durumdur ancak İsa Bey koleksiyonu eldeki vakfiyeye göre neredeyse tüm mevcudunu kaybedip yeni yazmalar edinmiştir. İlk hâli ile son hâli karşılaştırıldığında dikkat çeken ilk husus Arapça dışındaki metinlerde özellikle de Türkçe metinlerdeki ciddi artıştır. Ayrıca kütüphanede yer alan birçok metnin ya telif ya da istinsahı açısından vakfiyenin yazıldığı tarihten sonra üretilmiş olduğu dikkat çeker.

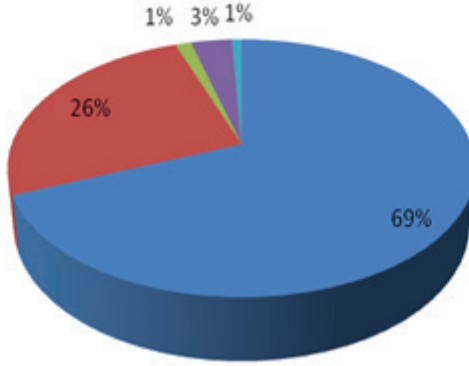
İsa Bey Kütüphanesi'nin Mevcut İçeriğine Dair Genel Bilgiler

İsa Bey tarafından ilk hâli oluşturulan kütüphanenin günümüzde 350 cilt yazmada yer alan 618 eseri ihtiva ettiği görülmektedir. 222'si mükerrer olan koleksiyonda yer alan eserlerin dillere göre dağılımını şu tablo ile göstermek mümkündür:

Tablo 1: İsâ Bey Kütüphanesi'ndeki Eserlerin Dillere Göre Dağılımı

Dil	Eser Sayısı
Arapça	425
Türkçe	159
Farsça	8
Arapça-Türkçe	21
Farsça-Türkçe	5

■ Arapça ■ Türkçe ■ Farsça ■ Arapça-Türkçe ■ Farsça-Türkçe

Grafik 1: İsâ Bey Kütüphanesi'ndeki Eserlerin Dillere Göre Yüzdeleri Dağılımı

Tablo ve yüzdeleri grafiğinden de görüleceği üzere, koleksiyondaki eserlerin ka-hir ekseriyeti, koleksiyonda bulunan tüm eserlerin 3/2'sinden fazlası Arapçadır. Türkçe eserlerin oranı ise %26'dır. Koleksiyonda yer alan Arapça-Türkçe eserlerin büyük bir kısmı kaynak metni Arapça olan şerh ve tercüme metinleridir. Bu tür eserlerde kaynak metne de yer verildiği için bu kategoride değerlendirilmiştir. Bir kısmı ise Arapça ve Türkçe muhtelif metinleri barındıran mecmûalar, özellikle de duâ mecmûalarıdır. Birkaç Arapça-Türkçe sözlük de bu kategoride yer almaktadır. Sayısı oldukça az olan Farsça-Türkçe metinler ise birkaç sözlük ile Sa'dî-i Şîrâzî'ye (ö. 691/1292) ait *Bahâristân*'ın iki şerhinden oluşmaktadır.

Koleksiyonda 72 adet eserin farklı sayıda mükerrer nüshaları bulunduğu görülürken toplamda mükerrer eserlerin bütünü %35'ine tekabül ettiği tespit edilmiştir. Bunlardan 32 tane eserin ikişer, 24 eserin üçer, 7 eserin dörder, iki eserin beşer, 5 eserin altışar ve 2 eserin de yedişer nüshası bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda 4 ve fazla sayıda nüshası bulunan eserler görülmektedir:

Tablo 2: İsa Bey Kütüphanesi'nde Dört ve Daha Fazla Sayıda Nüshası Bulunan Eserler Listesi

Eser Adı	Yazar Adı	İlim Dalı	Sayı
Halebî-i Sağır	Halebî	fıkıh	7
Şerhu Âdâbî'l-Bahs ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde	Felsefe, Mantık	7
el-Kâfiye	İbnü'l-Hâcib	Arapça dilbilgisi	6
el-Muhtasar li'l-Kudûrî	Kudûrî	fıkıh	6
Muhammediyye	Yazıcıoğlu Mehmed	Türk edebiyatı	6
Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiyye	Berdaî	Felsefe, Mantık	6
Vasiyyetnâme-i Birgivî	Birgivî	kelam	6
Şerh-i Vasiyyetnâme-i Birgivî	Bedreddîn Alî es-Sadrî el-Konevî	kelam	5
Telhîsü'l-Miftâh	Kazvînî	belagat	5
Avâmilü'l-Mi'e	Abdülkâhir el-Cürcânî	Arapça dilbilgisi	4
el-İzzî fi't-Tasrîf	Zencânî	Arapça dilbilgisi	4
el-Âdâbü'l-Adudiyye	İcî	Felsefe, Mantık	4
el-Maksûd	Ebû Hanîfe	Arapça dilbilgisi	4
el-Misbâh fi'n-Nahv	Mutarrizî	Arapça dilbilgisi	4
Merâhu'l-Ervâh	Ahmed b. Alî b. Mesûd	Arapça dilbilgisi	4
Risâle fi Âdâbî'l-Bahsi ve'l-Münâzara	Taşköprüzâde	Felsefe, Mantık	4

Tablodaki veriler, özellikle de Arapça dilbilgisi sahasındaki veriler, İsa Bey Kütüphanesi'nin mevcut hâli bakımından bir yönüyle medrese kütüphanesi olduğunu gösterirken, Birgivî'nin *Vasiyyetnâme*'si ve ona yazılan Türkçe şerh ise kütüphanenin zaman içerisinde daha umumi bir halk kütüphanesine dönüşümünü işaret eder gibidir. Yazıcıoğlu'nun *Muhammediye* isimli eserinin bu kadar çok sayıda nüshasının bulunmasını da bu çerçevede yorumlamak mümkünse de eserin bireysel etkisinin de bunda âmil olduğu düşünülebilir. Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necât* isimli mevlidinin yukarıda söz konusu edilen Türkçe eserlerden daha az sayıda üç nüsha ile kütüphanede temsil ediliyor olması şaşırtıcı görünmektedir. *Vasiyyetnâme* ve şerhinin diğer birçok koleksiyonda da sayısı az değildir ancak *Vesiletü'n-Necât*'ın bu koleksiyondaki sayısının umumi görünüşü temsil edip etmediği araştırmaya muhtaç görünmektedir. Üç ve iki sayı ile mükerrer olan eserlere bakıldığında koleksiyonun medrese görünümü devam ederken kadınlara yönelik hassasiyetinin arttığı müşahade edilmektedir. Üç nüshası ile koleksiyonda yer alan Secâvendî'nin *Ferâ'iz*'i, Çatalcalı Alî Efendi'nin *Fetâvâ*'sı, *Kânunâme-i Sultânî*, *Mülteka'l-Ebhur* ile iki nüsha temsil edilen *el-Hidâye*, *Kenzü'd-Dekâ'ik*, *Fetâvâ-yı*

Üskübiyye, *Sirâcü'l-Vehhâc* gibi eserler bunu teyit etmektedir. Haddizatında koleksiyondaki en zengin ilim alanının fıkıh olduğunu ifade etmekte fayda vardır. Ayrıca yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere koleksiyonda en fazla nüshası bulunan eserlerden birisi *Halebî-i Sağır* iken altı nüsha ile temsil edilen eser de Kudûrî'nin *Muhtasarı*'dır. Bu iki eserin de kadılar için önemi barizdir. Koleksiyondaki eserlerin disiplinlere göre dağılımı şöyledir:

Tablo 3: İsâ Bey Kütüphanesi'ndek Eserlerin İlim Sahalarına Göre Dağılımı

İlim Sahası	Eser Sayısı
Kur'ân, En'âm-ı Şerîf ve Tefsirler	18
Kırâat ve Tecvid	5
Hadîs	15
Kelâm, Akâid	90
Fıkıh	104
Tasavvuf	26
Du'â ve Zikir	17
İlmü'l-Mev'ize	1
Sözlük	7
Arap Dilbilgisi	79
Aruz ve Kâfiye	9
Belagat	26
Mantık, nazar ve cedel	111
Tabakât ve tezâkir (Biyografi)	11
Hendese (Geometri, Matematik)	2
Hey'et (Astronomi ve Cîcler)	2
Tıb	2
Kîmyâ (Kimya, Fizik ve Biyoloji)	4
Askerlik	1
Firâse, Ahkâmî'n-nücûm, Sihir	6
Ahlak, Âdâb ve Siyaset	8
Eğitim	13
Türk Edebiyatı	38
Arap Edebiyatı	5
İran Edebiyatı	7
Ansiklopedik	3
İnşâ (Mektup)	2
Arşiv	2
Fevâid Mecmuaları	3

Îsâ Bey Kütüphanesi'nde yer alan eserlerin büyük bir bölümü Osmanlı medreselerinde okutulan temel kitaplardır. Tabloda da görüleceği üzere, koleksiyondaki eserlerin tam olarak %50'sini, fıkıh, kelâm ve mantık ilimleri altına giren eserler oluşturmaktadır. Bu üç temel bilim dalını, %6 ile Türk edebiyatı, %4 ile tasavvuf ve belagat sahasındaki eserler takip etmektedir.

Koleksiyonda Dikkat Çeken Eserler

350 cilt yazma kitap içinderisalelerle birlikte 618 esere sahip olan Îsâ Bey koleksiyonu, öncelikle bir medrese kütüphanesidir; bu anlamda Osmanlı kültürel coğrafyasında aklî ve naklî ilimler sahasında okutulan birçok eseri havidir. Îsâ Bey koleksiyonunda da, hemen hemen her koleksiyonda en az bir nüshası bulunan yaygın eserlerin bir veya birden fazlası nüshası bulunmaktadır. Bununla birlikte koleksiyonda, türünün nadir örneği olması veya nüshalarının nedareti bakımından koleksiyonda dikkat çeken önemli eserler de mevcuttur.

Koleksiyonda telif tarihi oldukça geriye giden ancak geniş İslam coğrafyasında birçok nüshası bulunan eserler bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) atfedilen *el-Fıkhu'l-Ekber*, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) eserleri, Zendevistî'nin (ö. 382/992) *Ravzatu'l-Ulemâ ve Nüzhetü'l-Fuzalâ* adlı eseri, Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar'ı*, Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin (ö. 508/1115), *Bahrü'l-Kelâm fî Akâ'idi Ehli'l-İslâm* isimli eserleri bu türden yazmalar arasında zikredilebilir. Bununla birlikte koleksiyonda nüshalarının nedareti bakımından dikkat çeken birkaç eser de bulunmaktadır. Bunlardan önemli gördüğümüz birkaç örnek üzerinde durmakta fayda vardır.

Koleksiyonda 56 numarada kayıtlı olup Türkçe eser, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-Dekâ'ik* adlı Arapça eserinin Türkçe tercüme ve şerhi olup şârihi/mütercimi belirsiz bir eserdir. Konuyla ilgili verilen kaynaklarda *Kenzü'd-Dekâ'ik*'in Türkçeye tercüme edildiğine dair bilgi verilmemektedir.⁸ Başlı ve sonu eksik olduğu için kim tarafından yapıldığı belli olmayan elimizdeki bu tercümenin –mevcut literatüre göre– kaynak metnin klasik Osmanlı döneminde tespit edilen tek tercümesi olması bakımından hayli önem arz etmektedir. Eserin başka nüshalarının olup olmadığı daha ayrıntılı bir çalışmaya gebedir.

Benzer bir tercüme de 44 numarada kayıtlı *Tercüme-i Ahlasu'l-Hâlîsa*'dır. Alî b. Mahmûd b. Muhammed er-Râ'iz el-Bedahşânî'nin (ö. 909/1503) ahlakî ve

8 Bk. Ahmet Yaman, "Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzü'd-Dekâ'ik", *Diyanet İlmî Dergi* XXIX (1993): 87-94; Sadık Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011); Sadık Yazar, "Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercüme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12, sy. 23 (2014): 49-166.

tasavvufî konuları işlediği *Ahlasu'l-Hâlisa* adlı Arapça eserinin Osmanlı Türkçesine tercümesi olan bu eserin literatürde izine rastlanamamıştır; ancak görebildiğimiz kadarıyla Bursalı Mehmed Tâhir, Lâlî Hasan Efendi'nin (ö. 1613'ten sonra) bu eseri tercüme ettiği bilgisini vermektedir.⁹ Tercümenin elimizdeki nüshasının maalesef ki başı eksik olduğundan Bursalı'nın bahsettiği tercümenin elimizdeki ile aynı olup olmadığını anlayamıyoruz. Her hâlükârda, koleksiyondaki bu eser, bahsi geçen kaynak metnin Türkçedeki tek tercümesi olmak bir tarafa tek nüshası olması bakımından da oldukça önemli bir eserdir.

59/8 numarada kayıtlı olan *Seyyâratü'l-Fikr fî Semâvâti'z-Zıkr* adlı Şeyh Mehmed b. Seyyid Mahmûd el-Hüseynî'ye ait eser de nadir olarak değerlendirilebilecek eserlerden biridir. IV. Murâd dönemi alimlerinden olup bir ara nakibüleşrafılık görevinde bulunan ve Allâme Şeyhî (ö. 1044/1635)¹⁰ diye meşhur olan âlim ve edib tarafından yazılan bu eserde Âl-i İmrân suresi 191. ayette geçen “zıkr”den kastın ne olduğunun anlatılırken eserin girişinde, dönemin dinî yaşantısı hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bahsi geçen yazara dair yapılan mevcut araştırmalarda böyle bir eserden bahsedilmediği gibi yapılan tarama neticesinde eserin başka bir nüshası da tespit edilmemiştir.

Süleymân b. Habîb b. Şa'bân el-Bosnevî es-Sarâyî'nin 276 numarada kayıtlı *Câmi'u'l-Hayrât* adlı eseri, Begavî'nin *el-Mesâbîh*, Nevevî'nin *el-Ezkâr*, İbnü'l-Cezerî'nin *Hısnu'l-Hasîn*, Cezûlî'nin *Delâ'ilü'l-Hayrât* ve Sultân Muhammed el-Kârî'nin *el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham* gibi eserlerden yararlanarak derlediği vird ve dua metinleridir. Kaynaklarda hakkında bilgi bulunmayan Bosnalı bir müellif tarafından yazılmış olması ve araştırmalarımıza göre başka nüshasının bulunmaması bakımından kayda değer bulunan önemli bir eserdir.

Koleksiyonda 58/3 numarada *Destân-ı Mehmed Alî Paşa* adlı manzum bir eser kayıtlıdır. Türk halk edebiyatı nazım biçimlerinden destan nazım biçimi ile ve dörtlüklerle yazılmış bir metin olup 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaşa katılan Mehmed Alî Paşa'nın kahramanlığını konu etmektedir. Yaptığımız taramalara göre bahsi geçen eserin literatüre geçmediğini tespit ettik.

Ahmedî mahlaslı biri tarafından yazılan hacimli manzum bir Türkçe eser de koleksiyonda dikkat çeken eserler arasında yer alır. 103 numarada kayıtlı bulunan eserde, dinî-tasavvufî ve ahlâkî nitelikteki hikâyeler “münâsib hikâye” başlığı altında anlatılmaktadır. Bu başlıklarda kimi zaman anlatılacak hikâyenin konusu

9 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mehmet Ali Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016), 1: 472.

10 Müellif için bk. Sadık Yazar, “XVII. Asır Şairlerinden Allâme Şeyhî, Divanı ve Bir Kasidesi,” *Turkish Studies* 2, sy. 3 (2007): 586-605.

da belirtilmektedir. Allah korkusu, Allah'a iman, misafire ikram, günahlardan sakınma, haramdan kaçınma, salavatın fazileti, emanete sahip çıkma, fakirlerle yardım etme vb. gibi konuları elen alan bu hikâyelerde kıssadan hisse alma amacı güdülmüştür. Gayet sade, açık ve anlaşılır bir Türkçe ile yazılmış olan bu manzumelerin şâiri, Ahmedî adlı biridir. Ancak bu Ahmedî'nin aynı mahlası kullanan şâirlerden hangisi olduğu şimdilik belli değildir. Eserin yazma eser kütüphanelerinde birkaç nüshası (Süleymaniye Ktp. Tarlan 138/4; Milli Ktp. 2630/4, 8765) daha bulunmaktadır.

125 numarada kayıtlı bulunan Türkçe eserde, Napolyon Ponapart'ın (d. 15.08.1769-ö. 05.05.1821) savaşlarından özellikle Viyana taarruzu (1796) ile ilgili bilgilerin olduğu bir harp notları hüviyetindedir. Eserin içinde "İkinci Devir: Ol Mevkî-i Müstahkemenin Teslimine (Viyana) Şehrinin İşgâline Kadar Cereyân Eden Harekât-ı Harbiye" (s. 123) ve "Üçüncü Devir: Viyana Şehrinin İşgâlinde Harekât-ı ... Nihâyetine Kadar İcrâ Edilen Harekât-ı Harbiye" (s. 147) başlıkları altında sözü geçen olaylar ile ilgili bilgiler verilmektedir. Eserde söz konusu savaşlarla ilgili mülâhazaların da yer aldığı görülmektedir.

Seyyidî (ö. 1231/1836'dan sonra) mahlaslı biri tarafından yazılan *Sehletü'l-Beyân fî Şerhi Sübhâ-i Sıbyân* 76 numarada yer alan bir şerhtir. Eser, manzum sözlük geleneğinde hayli meşhur olan *Sübha-i Sıbyân* isimli Arapça-Türkçe sözlüğün şerhidir. Şerhe kaynaklık eden *Sübha-i Sıbyân*'ı neşrettiği¹¹ gibi bu sözlük üzerine yazılan bir şerhi tanıttığı makalesinde¹², ele aldığı şerhin *Sübha-i Sıbyân*'a yazılan tek şerh olduğunu söylerken elimizdeki şerhi, o tarihlerde görebilme imkanına sahip değildi. Nitekim yaptığımız taramalarda da elimizdeki eserin başka bir nüshasına erişilememiştir.

314 numrada kayıtlı yazma, Şeyh Seyyid Yahyâ b. Alî es-Sivasî adlı hayatı hakkında bilgi bulamadığımız biri tarafından kaleme alınan *Sefînetü'l-Enhür fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur* adlı eseri ihtiva eder. *Mülteka'l-Ebhur*'un şerhi olan eserin başka nüshasına ulaşamadığı gibi, umumi bibliyografik kaynaklarda da izine rastlanmamış olması bakımından nâdirâtan kabul edilebilir.

178/1 numarada kayıtlı *Fethü'l-Mecâz ale'l-İstiâre* Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Ley-sî es-Semerkindî'nin (888/1483'ten sonra), *er-Risâletü'l-Ferîde*, *el-Ferâ'id*, *Risâletü'l-İsti'ârât*, *er-Risâletü't-Terşîhiyye* ve *er-Risâletü's-Semerkindiyye* isimleriyle

11 Bk. Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan -1- (İnceleme)," *Turkish Studies* 1, sy. 2 (2006): 85-104; Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan -2- (İnceleme)," *Turkish Studies* 2, sy. 2 (2007): 29-71.

12 Atabey Kılıç, "Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân Şerhi 'Hediyyetü'l-İhvân'," *Turkish Studies* 1, sy. 1 (2006): 13-23.

anılan Arapça risalesine, İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538) tarafından yapılan şerh üzerine kaleme alınan hâşiyedir. Hâşiyenin kim tarafından yazıldığı belli değildir. Eserin girişinde, ismini belirtmeyen hâşiye yazıcısı, İsmüddîn'in şerhine bir hâşiye yazdığını söyleyip hâşiyesine *Fethü'l-Mecâz* ismini verdiğini söylese de maalesef ki kendisine dair bir bilgi vermez. Yaptığımız araştırmalarda da böyle isimde bir hâşiye görülemediği gibi, İsmüddîn'in şerhine yazılan meşhur hâşiyelerle de aynı olmadığı tespit edilmiştir.

18. yüzyılın sonunda hayatta olduğu anlaşılan İbrâhîm el-Kurrânın 9 numarada kayıtlı *el-Bahrü'l-Cârî fî Halli Elfâzi Sahîhi'l-Buhârî* adlı eseri, Sahîh-i Buhârî'nin Türkçe şerh ve tercümesidir. Yapılan taramaya göre eserin başka bir nüshasına erişilememiştir. Aynı müellifin 40 numarada kayıtlı *Tercüme-i Delâ'ilü'l-Hayrât* isimli tercümesi de başka nüshası görülemeyen eserlerdendir.

Koleksiyonda birkaç resâ'il mecmuası da bulunmakta olup farklı özellikleri bakımından önemi haizdirler. 10 risaleyi havi olan 272 numaradaki mecmua Osmanlı alimi, Seydî, Kara Seydî (Seydî el-Esved) Hamîdî'nin kelama dair soruları ile birkaç Osmanlı aliminin II. Bâyezîd'in isteği üzerine bu sorulara cevap yazmak üzere kaleme aldıkları risaleleri barındırmaları bakımından önemlidir.

245 numaralı mecmuada, biyografi ve otobiyografi türünün üç örneği bulunmaktadır. Bunlardan birincisinde, Sâlih b. Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Gazzî et-Timurtaşî (ö. ö. 1055/1645) tarafından Eserde; *Tenvîr-ürü'l-Ebsâr ve Câmi'u'l-Bihâr* adlı meşhur eserin müellifi Şemsüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed et-Timurtaşî el-Gazzî'nin (ö. 1004/1596) biyografisine yer verilmiştir. Yazar bahsi geçen kişinin torunudur. İkincisinde Kadızâde, Mehmed b. Mustafâ b. İlyâs el-Balıkesrî'nin okuduğu ve okuttuğu kitaplara ağırlık vererek yazdığı otobiyografisi yer almaktadır. Üçüncüsü ise 1060/1650'ta doğduğunu söyleyen Süleymân b. Ahmed b. Mustafâ er-Rûmî'nin otobiyografisi bulunmaktadır. 262 numaralı mecmuada ise örnekleri az bulunan kimya ilmine dair 4 eser bulunmakta olup bunlardan ikisi el-Cildekî, İzzüddîn Alî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî'ye aittir. 41 risaleyi hâvî olan 158 numaralı mecmada ise birkaç farklı risaleyle birlikte örnekleri oldukça az bulunan imtihan soruları ve cevapları yer almaktadır.

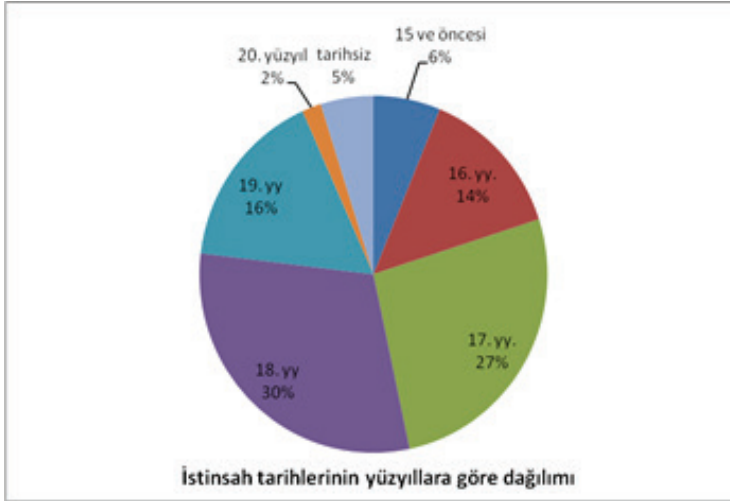
Bunların dışında; koleksiyonda yer alan şu eserler de nüshalarının nadirliği bakımından dikkat çeker: Cemâlüddîn Abdurrahîm b. Hasan el-Esnevî eş-Şâfi'î (ö. 772/1270) tarafından yazılan *Nihâyetü'r-Râğıb fî Şerhi Arûzi İbnü'l-Hâcib* (96/7), Ebü'l-Felâh diye bilinen Halîl b. Hasan el-Aydinî et-Tirevî'nin (ö. 1123/1712) *Hâşiye ale'l-Celâl* (286/2) ve *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Halhâlî ale'l-Celâl* (286/4) adlı eserleri,

müellif/mütercimi belirsiz *Mukaddimetü't-Tecvîd fî Kelâmi'l-Mecîd* adlı kırâ'at ilmine dair eser, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Ferâ'izü's-Sirâciyye*'ye yaptığı Arapça şerhin ismini tespit edemediğimiz biri tarafından yapılan Türkçe tercümesi, yine mütercimi belirsiz *Tercüme-i Hezâr Mes'ele* (130/2) adlı Farsçadan tercüme eser, Yahyâ adlı biri tarafından yazılan *Tercüme-i Avâmilü'l-Mi'e* adlı eser (277/4) ve Üstâd Necmeddîn Hüseyin adlı biri tarafından yazılan *Adalı Hâşiyesi* (154).

İstinsah Kayıtları

Katalogu hazırlanan 618 eserden 225'inin (%34) sonunda istinsah kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtların 11'inde, sadece müstensih adı yazılmış olup tarih bulunmamaktadır. Geriye kalanların istinsah tarihlerinin yüzyıllara dağılımı şöyledir.

Grafik 2: İstinsah Tarihlerinin Yüzyıllara Göre Dağılımı

Bu dağılıma göre en fazla eser 18. yüzyılda istinsah edilmiştir. Bu sonuç, *Balkanlarda Kültürel Mirasın Yeniden İnşası Projesi* kapsamında katalogları hazırlanan Teşan ve Elçi İbrahim Paşa koleksiyonlarındaki eserlerin istinsah kayıtlarının dağılımı ile örtüşmektedir.

İstinsah tarihlerine göre koleksiyondaki en eski yazma 179 demirbaş numarayla kayıtlı bulunup dört adet risaleyi ihtiva eden kitaptır. Bu risaleler; XI. yüzyıl Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Mugîsü'l-Halk fî İhtiyâri'l-Ahakk, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fî'l-Erkânî'l-İslâmiyye (el-Akîdetü'n-Nizâmiyye) ve Kitâbü'n-Nizâmî fî Erkânî'l-İslâmî* isimli eserleri ile Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Kavâ'idü'l-Akâ'id* adlı eserleridir. Bahsi geçen eserlerin tümü de istinsâh kaydını hâvîdir; ancak bunların sadece birinde müstensihin adı Muhammed b.

Muhammed b. Abdülhayy olarak kayıtlıdır. Bununla birlikte mecmuadaki eserlerin yazı karakteri dikkate alındığında diğer üç eserin de aynı kişi tarafından kopya edildiği kuvvetle muhtemeldir. Halep'te çoğaltılan bu mecmuadaki eserlerin istinsah tarihleri şu tablo ile gösterilebilir:

Tablo 4: 179 Numaralı Yazma Eserin İçerdiği Eserler ve Bunların İstinsah Tarihleri

Eser Adı	İstinsah Tarihi
<i>Kitâbü'n-Nizâmî fî Erkâni'l-İslâmî</i>	14 Ramazan 550 / 11 Kasım 1155
<i>el-Akâdetü'n-Nizâmiyye fî'l-Erkâni'l-İslâmiyye</i>	Ramazan 550 / Ekim-Kasım 1155
<i>Mugîsü'l-Halk fî İhtiyâri'l-Ahakk</i>	17 Cemâziyelâhir 551 / 7 Ağustos 1156
<i>Kavâ'idü'l-Akâ'id</i>	Receb 553 / Temmuz-Ağustos 1158

Tablodaki tarihlerden de görüleceği üzere, Cüveynî'nin eserleri, henüz o hayatta iken, vefatından 30 sene evvel istinsah edilmişken Gazzâlî'nin eseri ise onun vefatından sadece 47 sene sonra istinsah edilmiştir. Bu hususiyetleri dolayısıyla bariz bir öneme sahip olan bu 858 yıllık yazma eser koleksiyonda bulunan en eski tarihli yazmadır.

Koleksiyondaki ikinci en eski tarihli yazma ise, el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) 291 numarada kayıtlı *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî* adlı eseridir. 11 Cemâziyelâhir 779/ 15 Ekim 1377 tarihinde İbrâhîm b. Hasan tarafından istinsah edilen eserin sonunda Ebü'l-Fazl Abdülhayy b. Muhammed b. Ahmed el-Hüseynî el-Bedahşânî tarafından tutulan, 25 Şa'bân 799/ 24 Mayıs 1397 tarihli bir semâ kaydı da mevcuttur. Gazzâlî'nin *İhyâ'u Ulûmiddîn* adlı eserinin birinci rub'unun (ana bölüm) 5. kitabını teşkil eden "Kitabu Esrârî'z-Zekât"ı havi olan 246 numaralı eser de Zilhicce 799/Ağustos-Eylül 1397 yılında Muhammed b. Hacı Cüneyd tarafından istinsah edilmiştir. 341 numarada kayıtlı *Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn* adlı eseri de, müellifi Feriştioğlu'nun (ö. 821/1418'den sonra) yaşadığı yüzyılda, kesin olmayan ölüm tarihine yakın bir tarihte, 850 / 1446-47 yılında Halîl b. Mevlânâ Muhammed b. Muhammed tarafından istinsah edilmiştir. Koleksiyonda 264 numara ile kayıtlı bulunan eser, Mevlânâ-zâde Hatâyî'nin (ö. 901-1495), *Hâşiye alâ Muhtasari'l-Me'ânî* adlı eseridir. Eser, müellifinin hayatta olduğu Safer 860/ Ocak-Şubat 1456 tarihinde, Nasûh b. Yekarlan ? tarafından istinsah edilmiştir. Ayrıca eserin 1a yaprağında, 17. Yüzyılın önde gelen âlim ve şairlerinden Azmîzâde Mustafâ Efendi'nin (ö. 1040/1631) de bir mülkiyet kaydı bulunmaktadır. 155 numarada kayıtlı *Şerhu Kenzi'd-Dekâyık* isimli eser de, müellifi Kırk Emre el-Hamîdî'nin ölüm tarihine yakın bir tarihte, 890/ Temmuz-Ağustos 1485 tarihinde Hacıbektaşlı Pîr

Ahmed b. Muhammed b. Mustafâ b. Alî Hoca b. Mûsâ b. Satılmış b. Mûsâ tarafından istinsah edilmiştir.

98/2 numarada kayıtlı bulunan Şem'î Şem'ullâh'ın *Şerh-i Bahâristân'ı* da evâsıt-ı Cemâziyelûlâ 1012/ 16-26 Ekim 1603 tarihinde Muhammed b. Hüseyin tarafından istinsah edilmiştir. Bu tarih müellifin hayatta olduğu veya onun kısa süre önce vefat ettiği bir tarihtir. 213/2 numarada kayıtlı bulunan *Bizâ'atü'l-Kâzî li-İhtiyâcihi ileyhi fi'l-Müstakbeli ve'l-Mâzî* adlı eser de yine müellifi Külkedisi diye meşhur olan Pîr Mehmed b. Mûsâ b. Mehmed el-Bursevî'nin (ö. 982/1574) hayatta olduğu evâhir-i Receb 972/ 21 Şubat-2 Mart 1565 tarihinde istinsah edilmiştir. Osmanlı âlimlerinden Nûreddîn Hamza b. Turgud Aydınî'nin (ö. 979/1572 ?) *Tavâ'ifü's-Şârihât bi'l-Hevâdi (el-Hevâdi)* adlı şerhinin elimizdeki koleksiyonda 198 numara ile kayıtlı bulunan nüshası şârihin kendisi tarafından evâyil-i Şa'bân 970/ 26 Mart -4 Nisan 1563 tarihinde istinsah edilmiş olması bakımından oldukça önemlidir. Altıparmak Mehmed Efendi'nin (ö. 1033/1623-24), *Tercüme-i Sittîn li-Câmi'i'l-Besâtîn* adlı eserinin koleksiyondaki nüshası (70) eserin yazılmasından 37 yıl sonra Rebîülevvel 1070/Kasım-Aralık 1659 tarihinde istinsah edilmesi bakımından kıymeti haizdir.

Koleksiyonda müellif nüshası olan veya müellif nüshasından çoğaltılan birkaç eser de bulunmaktadır. İsmâ'îl Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) 8 numara ile kayıtlı *Ferahu'r-Rûh (Şerh-i Muhammediye)* adlı eseri, şarihin kendi hattından çıkan nüshasından kopyalanmıştır. Köstendili'deki Nakşibendiyye tarikatı müntesibi olan Seyyid Agûş İbrâhîm eş-Şevkî, eserin istinsahına 1234 senesinin Muharrem ayının ilk Cuma günü (6 Kasım 1818) başlayıp evâhir-i Receb 1234 / 15-24 Mayıs 1818 tarihinde tamamlamıştır.

İsmâ'îl Hakkı Bursevî'nin koleksiyonda 102 numara ile kayıtlı *Silsilenâme-i Celvetiyye* adlı eseri de (1175/1761-62) yılında Derviş Rûhânî b. Şeyh Alî tarafından müellif nüshasından istinsah edilmiştir. Eskicizâde diye meşhur olan Seyyid Alî Medhî b. Hüseyin Edirnevî'nin *Risâle fi Mevzû'i'l-İlmi ve Mevzû'ati'l-Mesâ'ili ve'l-A'râz* adlı eseri de İsmâ'îl Vehbî b. Receb tarafından (Cemâziyelevvel 1241/ Aralık 1825-Ocak 1826) tarihinde, müellif nüshasından istinsah edilmiştir. 132 numarada kayıtlı *Akvemü'l-Vesâ'il fi Tercemeti's-Şemâ'il* adlı eserin sonunda yer alan kayıta ise, eserin baştan sona mütercim nüshasıyla mukabele edildiği kayıtlıdır.

Koleksiyonda istinsah kaydı ihtiva eden nüshalarda diğer birçok koleksiyondaki benzer bir görünümle daha çok istinsah tarihinin, onu takiben müstensih isminin çok az sayıda ise istinsah yerinin de kaydedildiği görülmektedir. İstinsah yerinin kaydedildiği 32 adet istinsah kaydında aşağıdaki tabloda görülen yer adlarının geçtiği görülmektedir:

Tablo 5: İstinsah Kayıtlarının Yerlere Göre Dağılımı

Yer	Sayı
Kostantiniyye/İstanbul/Dârülaliyye	12
Halep	4
Mekke	1
İzmit	1
Konya	1
Kayseri	1
Gelibolu	1
Kandiye	1
Karaferye	1
Üsküp	1
Saray	1
Debre	1
Bosna Yenipazar	1

Bunların 11 adedinde istinsahın yapıldığı yerin şehir veya semt dışında daha hususileştirildiği görülmektedir. Bu itibarla İstanbul'da (Darülaliyye, Kostantiniye) Kalenderîhâne Medresesi, Köprülü Medresesi, Mu'îd Ahmed Efendi Medresesi, Mustafa Paşa Medresesi, Yahyâ Tevfîk Medresesi; Debre'de Dervîş Mustafa Mahallesi, Kayseri'de Hoca Hasan Medresesi, Konya'da Uluzan? Medresesi gibi hususi istinsah mekanlarının kaydedildiği müşahede edilmektedir. Bunların dışında beş adet istinsah kaydında şehir şeklindeki umumi yer adları olmaksızın sadece hususi yer adlarının ifade edildiği görülmektedir ki bunlar Ali Bey Medresesi, Bayram Gazi Medresesi, Hâdimi Medresesi, Nazır Yokuşu Mahallesi ve Şa'bân Efendi Medresesi'dir. Tüm bu hususi yer adlarına bakıldığında medreselerin bariz bir şekilde öne çıktığı görülmektedir. Bu da koleksiyonun daha bir medrese koleksiyonu görünümünde olmasını teyit eden unsurlardan biri olarak yorumlanabilir.

Vakıf Kayıtları

Koleksiyondaki eserlerde, vakıf ve mülkiyet kayıtlarında birçok farklı isim geçmektedir. Bu isimleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Rüstem Efendi (153, 196/1, 201, 265/1, 265/2), Yekovalı Sâdık Osmân Ziam Efendi (25), Vâiz Ömer (79), Ahmed Es'ad (176), Müftî Mehmed Emîn (144, 155, 162, 164, 176, 184, 190, 206,

273, 311, 321, 332), Hacı Hayreddîn (38), Mevlânâ Atâullâh b. Ahmed (291), Emîn Ağazâde Mîr Alî (215), Hasan Ağa (168), Muhammed (178/3), Muhammed Alî Bey b. el-Hâc Hasan Bey (dergâh-ı âlî ser-bevvâblarından) (8), Üsküb'ün Kara Papucu Mahallesi muhtarı İvraniyeli merhûm Alî Sipâhî-zâde Mehmed Efendi (22), Hâfız İbrâhîm (35), Alî (159), Abdülcelîl Ağa b. İshak Efendi (317), Hâcî Rüstemezâde Sâlih Bey (191, 222), Niş müftüsü Şeyh Seyyid Halîl el-Kefevî (180), Nûreddinzâde Seyyid Ahmed Râşid Efendi (211), Üsküp Kebîr Mehmed Çelebi müderrisi Hacı Celâl Şâkir Efendi (65, 189), Köprülü kazasından Hüseyin Efendi (324), Seyyid Mehmed Sa'îd (41), Kurd Beg Mahallesi'nde Paşa Hanım b. Maksûd Ağa (3), Seyyid Alî Sultân Dervîş Abdullâh (47/3), Zeynel Yûsuf Morine (71/1), “efkarü'l-verâ hâdimü'l-Kur'ân” diye nitelenen Hüseyin (286), Vâ'izzâde el-Hâc Abdülvehhâb Efendi (297), Köprülü Velî Efendi b. Ahmed b. Alî b. Süleymân (242), Alî b. İsmâîl (15), Dülbend-zâde Yûsuf Efendi (70), Rumili Ordu-yi humâyunu Topçubaşısı Hasan Efendi (14), Osmân Paşa (213), Kara Mustafâ (127), Mehmed Vehbî (221, 253).

Bunlar arasında “Müftî” unvanı ile anılan Mehmed Emîn Efendi'nin vakfettiği kitaplar dikkat çeker. Yine Rüstem Efendi'nin 5 adet kitap vakfettiği dikkatlerden kaçmazken “Hacı Rüstemezâde Sâlih Efendi” diye ismi vâkıflar arasında geçen zatın da bu ismin oğlu olması mümkündür. Ancak koleksiyonda vakıfları ile dikkat çeken asıl kişi birçok yazma kitapta (147, 158, 163, 173, 174, 179, 197, 200, 221, 223, 234, 237, 246, 315, 319, 328/1, 326) “el-Hâc İsmâ'îl Vehbî Köprülü” yazılı bir vakıf mührü bulunan kişidir. Koleksiyonun oluşmasında önemli katkısı olduğunu düşündüğümüz bu ismin kendisine ait bir eseri de koleksiyonda yer almaktadır. 41 risalenin yer aldığı bir mecmûada (158) yer alan bu eserde, bahsi geçen zatın tam adı İsmâîl Vehbî b. el-Hâc Receb Efendi b. el-Hâc Âşık Hüseyin Efendi olarak ortaya çıkarken istinsah ettiği birkaç risaleden de anlaşıldığına göre XIX. yüzyılda yaşamıştır.

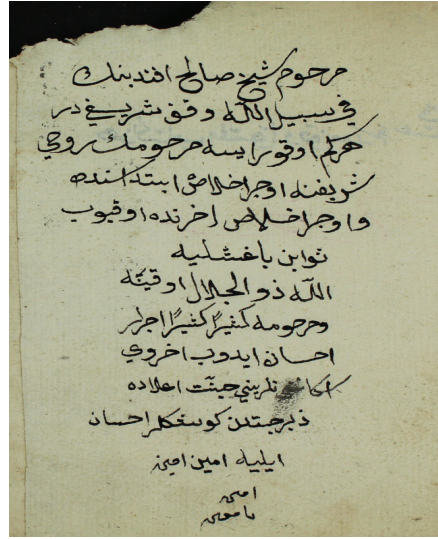
Koleksiyonda kitap vakfedenlerin kahir ekseriyetle erkek oldukları görülürken bunlar arasında Dobniçe ? sakinlerinden Yahyâ Hüseyin Ağa'nın zevcesi Zeyneb Hatun (170) bir kadın olarak dikkat çeker.

Az sayıda vakıf kaydında kitapların vakfedildiği kurumların da belirtildiği görülmektedir. Bunların başında Köprülü kazasındaki Mederese-i Cedîde veya Yeni Medrese'nin öne çıktığı görülür (159, 201, 215, 218, 317). Haddizatında koleksiyonda yer alan yazmalardaki kayıtların (istinsah, vakıf, mülkiyet vs.) önemli bir kısmında Köprülü kazasına hayli sayıda atfın olduğu görülmektedir. Buna göre İsa Bey Kütüphanesi'nin günümüzdeki hâlinin önemli oranda Köprülü kazasında şekillendiğini düşünmek mümkündür. Yeni Medrese dışında, 248 numaralı yazmanın Köprübaşı Medresesi'ne vakfedildiği görülürken çok sayıda risale ihtiva eden 47 numaralı mecmuanın da Sultân Seyyid Alî Dervîş Abdullâh Dergahı vakfî olduğu kaydedilmiştir. 304 numaralı yazmada ise, İlbasanlı İsmâ'îl'in kitabı

Fethiyye Medresesi'ne vakfettiğine dair uzunca bir vakıf kaydı ile aynı isme ait bir mühür yer alır.

İslami yazma geleneğinde istinsah, mülkiyet, vakıf vs. kayıtların kahir ekseriyetle Arapça yazıldığı görülürken az sayıda da olsa Farsça ve Türkçe gibi dillerin de bu tür kayıtlarda kullanıldıkları görülebilmektedir. İbrâhîm el-Halebî'nin (ö 956/1549) *Mülteka'l-Ebhur*'unu içeren 222 numaralı yazmada Sâlih Efendi'ye ait vakıf kaydı Türkçe olarak yazılması bakımından dikkat çeker:

Merhûm Şeyh Sâlih Efendi'nin
fî sebîlillâh vakf-ı şerifidir.
Her kim okur ise merhumun
rûh-ı şerifine üçer ihlâs
ibtidâsında ve üçer ihlâs
âhirinde okuyup sevâbın
bağışlaya. Allâhu zül-celâl
okuyana ve merhuma kesîran
kesîran ecirler ihsân edip
uhrevî iskânlarını cennet-i
a'lâda zebercedden köşkler
ihsân eyleye âmîn, âmîn,
âmîn yâ Mu'în.

Rumeli Coğrafyasında Üretilen Kitaplar

İsâ Bey Kütüphanesi'nin günümüzdeki içeriği dikkate alındığında, çok sayıda yazmanın Rumeli coğrafyasında üretilmiş olduğu görülmektedir. Bu bölümde öncelikle Üsküp olmak üzere Rumeli coğrafyasında yetişen âlim/edip/şairler tarafından telif (yazılan/kaleme alınan) edilen eserlere işaret ettikten sonra aynı coğrafyada istinsah edilen metinlere değinerek koleksiyonun bulunduğu coğrafyadan beslenmesi üzerinde durmaya çalışacağız.

Rumeli Coğrafyasından Yetişen Müellifler Tarafından Yazılan Eserler

İsa Bey Kütüphanesi'nde Üsküplü yazarlara ait olan eserlerden biri de *Terceme-i Gülistân-ı Sa'dî* isimli eserdir. Manyasoğlu Mahmûd diye meşhur olan Kâdî Mahmûd b. Kâdî Manyas tarafından yazılmıştır. Manyas'ta doğup Üsküp'te yetişen Kadı Mahmud daha sonra Üsküp'e gidip burada tahsilini tamamlamış, eserlerinin bir kısmını da Üsküp'te yazmıştır. Daha sonra Edirne'ye gelerek bazı

medreselerde müderrislik yapmış ve burada vefat etmiştir¹³. II. Murad devrini (1421-1451) idrak etmiş olan müellifin koleksiyonda yer alan bu eseri, Sa'dî-i Şîrazî'nin en bilinen ve yaygın eseri olan *Gülistân*'ın mensur olarak Türkçeye tercümesidir. Manyasoğlu'nun *Gülistân*'a yaptığı iki tercümesi bulunmaktadır. Elimizdeki bu tercüme muhtasar tercüme olup diğeri gibi Mustafa Özkan tarafından incelenip yayınlanmıştır.¹⁴ Nüsha baştan ve sondan eksik olduğu için ihtiva ettiği muhtemel kayıtlardan mahrumumuz.

Koleksiyonda yer alan eserlerden biri de 915/1512 yılında kaleme alınmış *Ravzatü'l-İslâm* isimli *Şir'atü'l-İslâm* tercümesidir. Yunanistan Makedonyası'nda Serez'in kuzeybatı tarafında yer alan Demirhisar kasabasından olan Âbidî mahlaslı Bahrî Efendi tarafından yazılan bu eser İmâmzâde Muhammed b. Ebî Bekr'in *Şir'atü'l-İslâm* isimli eserinin manzum Türkçe tercümesidir. Bir ilmihal ve ahlâk kitabı olan *Şir'atü'l-İslâm*'da ibadetler yanında gündelik hayata dair birçok konudaki sünnet ve âdâb hakkında bilgi verilmektedir. Diğer ilmihallerden farklı olarak ibadetlerle ilgili farz, vacip vb. fikhî hükümlere temas edilmeyen *Şir'atü'l-İslâm* Osmanlı âlimleri arasında çok rağbet görmüş, çeşitli şerh ve tercümeleri yapılmıştır. Âbidî'nin elimizdeki bu manzum tercümesi de bunlardan biri olup 915/1512 yılında kaleme alınıp nazımın ifadesine göre 1950 beyitten müteşekkildir.¹⁵

Hazırlanan katalogta eseri bulunan Üsküp menşeli müelliflerden biri Kör Müftî diye bilinen Pîr Muhammed b. Abdullâh el-Üskübî'dir (ö. 1020/1611). *Mu'î-nü'l-Müftî fi'l-Cevâbi ale'l-Müsteftî* (*Fetâvâ-yı Üskübiyye*) adlı eseri telif açısından bu coğrafyada üretilen eserler arasındadır. Kör Müftî veya "Yekçeşm" lakaplarıyla bilinen Üskübî'nin konularına göre tasnif edilmiş fetvaları bir araya getirilmiştir. Eser üzerinde bir çalışma yapan Erol Tabak, eserin 14 nüshasını tespit etmiş ve eserin özellikle Bosnahersek, Makedonya ve Arnavutluk gibi Balkan ülkelerinde birçok nüshasının bulunduğunu dolayısıyla buralarda da yaygın olduğunu ifade etmektedir.¹⁶ İsa Bey Kütüphanesi'nde de eserin 41/1 ve 193 numaralarda olmak üzere iki adet nüshası bulunmaktadır.

13 Mustafa Özkan, "Manyasoğlu Mahmud," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, 2003), 33.

14 Bk. Mustafa Özkan, *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs-Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Ankara: TDK Yayınları, 1992).

15 Metin için bk. Hakan Dağ, "Âbidî: Ravzatü'l-İslâm (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)" (Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2002); Âbidî, *Hayat Kitabı: Ravzatü'l-İslâm*, haz. İsa Kayaalp (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016).

16 Erol Tabak, "Üskübî'nin Muinu'l-Müftî Adlı Eserinde Aile, Borçlar ve Şahsın Hukuku" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 11; Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy. 5 (2005): 249-378.

Daha ziyade tercüme ettiği eserler ile 17. yüzyıl Osmanlı telif geleneğinde dikka- te çeken müelliflerden biri Üsküp asıllı olan ve Altıparmak Mehmed Efendi (Çık- rıkçı-zâde) diye meşhur olan Mehmed b. Mehmed el-Üskübî'dir (ö. 1033/1623-24). Kütüphanede 70 numarada kayıtlı *Tercüme-i Sittîn li-Câmi'i'l-Besâtîn* adlı eseri Yusuf suresi üzerine bina edilen tefsir konulu bir eserdir. Ebûbekr b. Ahmed b. Muhammed b. Zeyd et-Tûsî'nin *Câmi'u'l-Letâ'ifi Besâtîn* adlı Arapça eserinin Türkçeye tercümesi olan eser "Meclis" adı verilen 60 bölümden oluşur. Yazma eser kütüphanelerinde 50 civarında nüshası bulunan eser Arzu Çiftoğlu tarafın- dan bir doktora tezi çalışmasına konu edilerek Latinize edilmiştir.¹⁷ Dülbend-zâ- de Yûsuf Efendi'nin vakıf kaydını ihtiva eden eserin koleksiyondaki nüshası Ab- durrahmân b. Hacı Abdülahad b. Şeyh Abdünnebî tarafından Rebûlevvel 1070/ Kasım-Aralık 1659 tarihinde istinsah edilmiştir; ancak istinsahın nerede gerçek- leştiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî'nin (ö. 1888) müritlerinden olduğu anlaşılan Âbid mahlaslı Zeynelâbidîn Efendi'nin 106 numarada kayıtlı *Sirâc-i Gayb Tercü- me-i Şerh-i Vâridât* da Üsküp'te neşv ü nema bulan bir eserdir. Eser, Simavna Ka- dısı Oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud'un (ö. 823/1420) tasavvufî, felsefî, kelâmî ve diğer fikrî derslerinin derlenmesinden oluşan ve birçok tartışmaya sebep olan *Vâridât* adlı Arapça eserine, son dönem Melâmî şeyhlerinden Seyyid Muham- med Nûru'l-Arabî'nin (ö. 1888) yazmış olduğu Arapça şerhin, Nûru'l-Arabî'nin müridi olan Âbid tarafından yapılan manzum tercümesidir. İbrahîm adlı biri ta- rafından yapılmış şerhinin Âbid adlı başka biri tarafından yapılmış Türkçe man- zum tercümesidir. Girişte eserinin yazılış sebebini açıklayan Âbid; Muhammed Nûru'l-Arabî'nin önce Üsküp'e ardından da Manastır'a gelip *Vâridât*'ı Arapça şerh ettiğini, kendisinin de bu şerhi Türkçeye tercüme ettiğini söylemektedir. Yine mütercimim verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre eser, 8 Ramazanın 1276 / 30 Mart 1860 tarihinde kaleme alınmıştır. Nüsha 246. sayfada sona ermektedir. 288- 90 sayfaları arasında Rûmeli Ordu-yı Hümâyunu Rûznâmçecisi Hüsnü Bey'in tercüme yazdığı takrîzi yer almaktadır. 291-94. sayfalar arasında da eserin fih- ristine yer verilmiştir. Eser üzerinde bir inceleme yapan Cihan Okuyucu, biri Zagreb'te biri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde olmak üzere iki nüshasının daha olduğunu tespit etmiştir.¹⁸ Eser Mütercim tarafından 15 Re- bûlâhir 1277 / 31 Ekim 1860 yılında istinsah edilmiştir.

17 Bk. Arzu Çiftoğlu, "Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı: Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2006).

18 Cihan Okuyucu, "Âbid ve Manzum Varidat Tercümesi," in. *Mertol Tulum Kitabı*. ed. A. Kartal ve M. M. Tulum (İstanbul: Sivrihisar Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 559-593.

Hazırlanan katalogta Üsküp ile doğrudan ilgili olan yazmalardan biri de 141 numarada kayıtlı Üsküp Defteri adını verdiğimiz 142 yapraktan müteşekkil eserdir. Defterde Üsküp sancağına ait şer'iyye sicilleri, avârız kayıtları, vakıfnâmeler, mektuplar, beratlar, fermanlar, arızalar, hüccetler, temettu ve tahrir kayıtları vb. bulunmaktadır. Bunların çoğu 1132/1719 yılına ait olmakla beraber 1153/1741 yılına ait kayıtlara rastlanmaktadır (113b). Defterin başındaki kayda göre Üsküp'teki askerlerin terekesinin şer'i ölçülere göre tespiti için Üsküp kadısı Mevlânâ Yûsuf, 1131/1718'de dönemin Rumeli Kazaskeri Seyyid Abdullah tarafından görevlendirilmiştir (1b). Defterdeki bazı kayıtların ise 1133/1720'de Hasan el-Vizevî (الوزير) tarafından tutulduğu belirtilmektedir (61b). Defterin kapak arkasında defterin Üsküp Valisi Ömer Paşa ile Beytül-mâl Emîni El-hâc Salih Ağa tarafından 3 Şaban 1132 / 10 Haziran 1720 tarihinde tamamlandığına dair bir kayıt ile iki şer'iyye sicili yer almaktadır. Ancak defterde 1153/1741 tarihine ait vesikalar da bulunmaktadır (113b). 4b'de okunamayan bir mühür ile 48a'da "Yûsuf" adının yazılı olduğu birer mühür vardır. Defterin dış kapağında *Yusuf ve Hasan Efendi 1131/1719, 1134/1722* yazmaktadır.

43 numarada kayıtlı fevâid mecmuasında da Üsküp'e dair kayıtlar yer aldığı görülmektedir. Cönk şeklinde oluşturulan mecmuada çeşitli ma'rûzât dilekçeleri ile Üsküp şehrindeki alım-satım, miras gibi konulardaki kayıtların yer aldığı görülmektedir. "Meyhâneçilerden şikâyet arzıdır" başlıklı bir mektup, "Keşf-i menzil hücceti sûretidir." başlıklı Türkçe bir hüccet sureti, "Zarûret-i dîn için bey'i menzil hücceti sûretidir.", "Keşf-i câmi'-i şerîf hücceti sûretidir" başlıklı metinler yanında mecmuanın sonuna doğru Üsküp şehrinde çeşitli olaylara dair tutulan kayıtlar yer almaktadır ki konuyla ilgili araştırmacılar için önemli olabilecek malzemeyi barındırmaktadır.

Yine doğrudan Üsküp menşeli olan yazmalardan biri de 23 numarada kayıtlı olup Üsküp Meddah Medresesi müderrislerinden Muhammed Atâullah b. Nâbî Efendi (Ataullah Kurtiş) ile Ulemâ-yı Meclis azasından Abdülhamîd Efendi arasında mektuplar üzerinden cereyan eden bir tartışmanın metinlerini bir araya getiren yazmadır. Abdülhamîd Efendi'ye hediye edilen bir levhanın muhteviyatı hakkında oluşan ilmi münakaşalardan müteşekkil bu mektup mecmuasında öncelikle tartışmaya konu olan Abdülhamîd Efendi'nin fetvâ metnine yer verilmiş, ardından da karşılıklı mektuplaşmalar yer almıştır. Her bir mektubun sonunda gönderiliş tarihi kayıtlıdır.¹⁹

19 100. Yılında Meddah Medresesi Sempozyumu'nda "Müderris Ataullah Efendi ve Meddah Medresesi" başlıklı bir bildiri sunan Enes Selam'la bu yazmaya dair görüş alış verişinde bulunduk. Kendisi yazmada söz konusu olan tartışmanın Üsküp ve civarındaki coğrafyada birçok nüshasının bulunduğu bilgisini verdi. Kendisine teşekkür ederim.

Bugün Makedonya sınırları içerisinde yer alan Köprülü şehri de İsa Bey Kütüphanesi'nde yazma eserlerdeki kayıtları ismi sıkça geçen yerlerdendir. Hazırlanan katalogta İsa Bey kütüphanesinin mevcut hâlindeki birçok yazmayı kazandıran kişinin Köprülü şehriden el-Hâc İsmâ'îl Vehbî Köprülü olduğu görülmektedir. Daha evvel de ifade edildiği üzere kütüphaneye birçok kitap vakfeden bu zatın 158 numarada kayıtlı çok eserli mecmuayı da kendisi oluşturmuş gibi görünmektedir. Mecmuada irili ufaklı toplam 41 eser (metin) bir araya getirilmiştir:

Tablo 6: el-Hâc İsmâ'îl Vehbî Köprülü'nün Oluşturduğu Mecmuasındaki Eserlerin Listesi

Numara	Eser Adı	Yazar Adı
158/1	<i>Hâşiye alâ Şerhi Risâleti'l-Mûseviyye fi'l-Kıyâs</i>	Ömer Efendi Kalascikî
158/2	<i>Risâletü'l-Mûseviyye fi'l-Kıyâs</i>	Mûsâ b. Abdullâh et-Tokadî
158/3	<i>Şerh alâ Ta'rîfi'l-Kelime fi'l-Kâfiye</i>	Yazarı belirsiz
158/4	<i>Risâletü'l-Akkirmanî fî Ma'nâ Lafzi'l-Kitâb ve'l-Bâb ve'l-Fasl ve İ'râbihâ ve İzâfetihâ</i>	Akkirmânî
158/5	<i>Risâle fî İbtâlî'r-Râbita</i>	Seyyid Hâfız Hoca
158/6	<i>Risâletü'l-Âdâbi'l-İşrine</i>	İsmâ'îl Vehbî b. el-Hâc Receb Efendi b. el-Hâc Âşık Hüseyin Efendi
158/7	<i>[Risâle fî Âdâbi Tarîkati'n-Nakşibendiyye]</i>	İsmâ'îl Vehbî b. el-Hâc Receb Efendi b. el-Hâc Âşık Hüseyin Efendi
158/8	<i>Manzûme-i Makûlât-ı Aşere</i>	Yazarı belirsiz
158/9	<i>Risâle fî Hakki's-Sûfiyye</i>	Ebü'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Kazabadî
158/10	<i>Risâle fi'l-Farki Beyne Mezhebi'l-Eşâ'ire ve'l-Mâturîdiyye</i>	Nev'î, Yahyâ b. Pîr Alî
158/11	<i>Hulâsatü Risâleti Mestçi-zâde fî Beyâni'l-Mezâhib</i>	Müftî-zâde Abdürrahîm
158/12	<i>Risâle fî Tevcihi't-Teşbih fî Kavlinâ kemâ Salleyte alâ İbrâhîm</i>	Ebü Abdullâh Celâlüddîn Muhammed Es'ad b. Muhammed es-Sıddîkî ed-Devvânî

158/13	<i>[Risâle fî Şerhi Cümletin mine'l-Fıkhî'l-Ekber li'l-İmâm-ı A'zam]</i>	Küçük Ahmed-zâde, Ebûbekir Efendi el-Kârî el-Âmidî
158/14	<i>Risâle fî Letâ'ifi'l-Hams</i>	Kınalızâde, Alî Çelebi b. Abdülkâdir Alî Efendi el-Hınâî
158/15	<i>Risâletü'l-Vasl ve'l-Fasl</i>	Gelenbevî, İsmâ'îl b. Mustafa b. Mahmûd el-Gelenbevî el-Aydinî
158/16	<i>Es'ile ve Ecvibe ale'l-Mutavvel</i>	İvacu'l-Unuk Mümeyyiz Hâc Ahmed Efendi
158/17	<i>Es'ile ve Ecvibe ale'l-Mutavvel</i>	Gelenbevî, İsmâ'îl b. Mustafa b. Mahmûd el-Gelenbevî el-Aydinî
158/18	<i>Hâşiye ale'l-Fenni's-Sânî fî İlmi'l-Beyân</i>	el-Âmidî, Abdülvehhâb b. Hüseyin b. Veliyyüddîn el-Âmidî
158/19	<i>Risâle fî Hakki'd-Duhân</i>	Ebû Sa'îd el-Hâdimî
158/20	<i>Risâle fî Hakki'l-Kahve</i>	Ebû Sa'îd el-Hâdimî
158/21	<i>Risâle fî Ef'âli'l-İbâd</i>	Ebû Sa'îd el-Hâdimî
158/22	<i>Es'ile ve Ecvibe ale't-Telhîs</i>	Osmân-zâde, Seyyid Mehmed Emîn b. Osmân Efendi el-İslambulî
158/23	<i>Es'ile ve Ecvibe ale'l-Muhtasari'l-Ma'ânî</i>	İvacu'l-Unuk Hâc Ahmed Efendi
158/24	<i>Es'ile ve Ecvibe ale't-Telhîs</i>	Gelenbevî, İsmâ'îl b. Mustafa b. Mahmûd el-Gelenbevî el-Aydinî
158/25	<i>er-Risâletü'l-Ma'mûle fî Beyâni Ma'ne'l-Harf</i>	Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî
158/26	<i>Risâle fî Tahkiki Nefsi'l-Emr</i>	Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî

158/27	<i>Risâle fî Tahkîki't-Tağlîb</i>	Kemâl Paşazâde (İbn Kemâl), Şemseddîn Ahmed b. Kemâl Paşa
158/28	<i>Risâle fî Teşbîhi'l-Vâki'i fî Allahümme Salli</i>	İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî
158/29	<i>Risâle fî Beyâni'l-Hâsıl bi'l-Masdar</i>	Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî
158/30	<i>Mebhasü'l-İmtihân</i>	Gelenbevî, İsmâ'îl b. Mustafa b. Mahmûd el-Gelenbevî el-Aydnî
158/31	<i>Risâle fî Mevzû'i'l-İlmi ve Mevzû'âti'l-Mesâ'ili ve'l-A'râz</i>	Eskicizâde, Seyyid Alî Medhî b. Hüseyin Edirnevî
158/32	<i>Risâle fî Vahdeti'l-Vücûd</i>	Gelenbevî, İsmâ'îl b. Mustafa b. Mahmûd el-Gelenbevî el-Aydnî
158/33	<i>er-Risâletü't-Tavriyye</i>	Kemâl Paşazâde (İbn Kemâl), Şemseddîn Ahmed b. Kemâl Paşa
158/34	<i>[Ecvibe alâ Es'iletin ani'l-Mesâ'ili'l-Muhtelifi fi'l-Kelâm]</i>	Yahyâ b. Nûh el-Vânî
158/35	<i>Keşfü'n-Nûr 'anAshâbi'l-Kubûr</i>	Abdülganî b. İsmâ'îl b. Abdilganî b. İsmâ'îl en-Nâblusî
158/36	<i>Es'ile ve Ecvibe ale't-Telhîs</i>	Dâvûd b. Muhammed el-Karsî
158/37	<i>Es'ile ve Ecvibe alâ Telhîsi'l-Miftâh</i>	Yazarı belirsiz
158/38	<i>Es'ile ve Ecvibe ale'l-Mutavvel</i>	Ahmed Efendi
158/39	<i>Es'ile ve Ecvibe ale'l-Muhtasari'l-Ma'ânî</i>	Yazarı belirsiz
158/40	<i>Risâle fî Tahkîki't-Tağlîb</i>	Kemâl Paşazâde (İbn Kemâl), Şemseddîn Ahmed b. Kemâl Paşa
158/41	<i>Tertîbü'l-Ulûm</i>	Saçaklızâde Mehmed Efendi b. Ebî Bekr el-Mar'aşî

Tabloda da görüleceği üzere mecmuadaki metinlerden ikisi de bizzat mecmuayı oluşturduğunu düşündüğümüz el-Hâc İsmâ'îl Vehbî Köprülü tarafından yazılmıştır. İkisi de tasavvufa müteallik olan bu metinlerde yazar ismini İsmâ'îl Vehbî b. el-Hâc Receb Efendi b. el-Hâc Âşık Hüseyin Efendi şeklinde uzunca kaydeder.

25 numarada kayıtlı olup hazırlanan katalogta [Debre-i Bâlâ Mahkemesi Kayıt Defteri] şeklinde isimlendirilen eserde, Osmanlı döneminde Manastır Vilayetine bağlı olarak Debre-i Bâlâ olarak anılan Debre'ye dair mahkeme kayıtları bir araya getirilmiştir.

İsa Bey Kütüphanesi'nin günümüzdeki hâlinde Rumeli coğrafyası menşeli yazarlara ait eserlerden biri de bu coğrafyada etkisi çok büyük olan Kâ'imî mahlaslı Şeyh Hasan Bosnevî'nin (ö. 1102/1691 [?]) *Dîvân*²⁰ıdır. Çok sayıda nüshası bulunan eserin elimizdeki nüshası Mustafâ b. Sâlih tarafından gurre-i Receb 1242 / 29 Ocak 1827 tarihinde istinsah edilmiş olup kuvvetle muhtemel müstensihe ait olan "Mustafa" isimli bir mülkiyet kaydını ihtiva eder.

269 numarada kayıtlı bulunan *Havâtîmü'l-Hikem ve Hallü'r-Rümûz ve Keşfü'l-Künûz (Es'iletü'l-Hikem)* adlı eser de Mostar doğumlu bulunan Alî Dede b. Mustafâ Alâüddîn (ö. 1007/1598)²¹ tarafından kaleme alınan Arapça bir eserdir. Tasavvuf, kelâm ve fıkıh gibi çok farklı konulara dair soruları ele alan müellif eserini 360 soru, iki risâle ve bir hâtîme üzerine tertip etmiştir. Nüshanın birçok yerinde kaydedildiği üzere eserin eldeki nüshası Piriştine müftüsü Hüseyin Efendi'nin mülkiyetine geçmiştir.

Daha evvel bahsi geçen Süleymân b. Habîb b. Şa'bân el-Bosnevî es-Sarâyî de koleksiyonda eseri bulunan Rumeli coğrafyasından yetişmiş bir âlimdir. İsa Bey Kütüphanesi'nin mevcut hâlinde 39 numara ile kayıtlı bulunan yazma da Rumeli coğrafyasında üretilmiştir. Hazırlanan katalogta [Mecmû'a fî Takrîrâtı el-Hâc Selîm Efendi] ismi verilen bu yazma şahsi bir mecmua görünümünde olup kapağında yer alan "Pederim el-Hacı Selîm Efendi Üstâd Yakovalı Alî Efendi'den mesmû'um olan birtakım takrîrât beyân olunur risâle." şeklindeki kayıttan anlaşıldığı kadarıyla mecmua, Yakovalı Alî Efendi'nin öğrencisi olduğu anlaşılan Hacı Selîm Efendi ismindeki birinin ders takrirlerini bir araya getirmektedir.

20 Eseri için bk. Elma Dervisbegovic, "Dîvân (Kâ'imî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, Erişim Tarihi: 22 Şubat 2024, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/divan-kaimi>.

21 Yazara dair son zamanlarda birkaç çalışma yapılmıştır. Son çalışmalardan biri olması bakımından bk. Nihal Çağman Türkmen, *Zigetvar Türbedarı Ali Dede Bosnevî'nin Hayatı, Eserleri ve Kırk Hadis Derlemeleri* (İstanbul: Hiperyayın, 2021); Hassan Abdallah Alzyout, "Ali Dede Bosnevî'nin İbn Sinâ'ya Ait Kasîde-i Rûhiyye'ye Yaptığı Manzum Tercüme," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, sy. 44 (2023): 19-37.

Müderri ve dersiam olan Yakovalı Ali Efendi 1261-1276 yılları arasında huzur derslerinde muhatap, 1277-1299 yılları arasında ise mukarrir olarak iştirak etmiştir. 1293 yılı Cemâziyelâhir ayında (1876) vefat etmiştir. Yakova günümüzde Hırvatistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

Hayatı hakkında çok az bilgi sahibi bulunduğumuz İbrâhîm el-Kurrâ'nın da Rumeli menşeli olduğu noktasında önemli ipuçları bulunmaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında yaşadığı anlaşılan bu müellifin İsâ Bey Kütüphanesi'nde kayıtlı iki eseri bulunmaktadır. 9 numarada kayıtlı *el-Bahrü'l-Cârî fî Halli Elfâzi Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserinde müellifin Sahîh-i Buhârî'yi Türkçe tercüme ve şerh ettiği görülmektedir. Diğer bir eseri ise 40 numarada kayıtlı bulunan *Tercüme-i Delâ'ilü'l-Hayrât* isimli eserdir. Şâzeliyye-Cezûliyye tarikâtının kurucusu, Kuzey Afrikalı sûfî Cezûlî'nin (ö. 1465) virdlerini derleyen meşhur eseri *Delâ'ilü'l-Hayrât*'ın tercümesi bulunan eserin girişinde müellif, halkın *Delâ'il*'in manasını bilmeden okumaya mübtela olduğunu ve halka rahat vermek için müşkül yerlerini şerh edip Türkçeye tercüme etmek istediğini belirtmiştir. Yazar önce kaynak metni cümle veya söz grubu şeklinde üzeri çizgili olarak vermiş, daha sonra da Türkçeye tercüme etmiştir; gerek duyduğunda ise yaptığı tercümeyle genişletmiştir. Yaptığımız araştırmalarda eserin başka nüshaları tespit edilememişse de Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı öğretim üyelerinden Dr. Öğr. Üyesi Ali Yıldız'ın hususi kütüphanesinde eserin başka bir nüshasının bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Eserin İsâ Bey Kütüphanesi'nde kayıtlı bu nüshası ise Sirozî İsmâ'il b. Alî tarafından 4 Şaban 1214 / 1 Ocak 1800 tarihinde Bosna Yenipâzâr'da istinsah edilmiştir. Nüshanın zahriyesinde Üsküb kazasından Hâfız Hasîb b. Sâlih'e ait, 20 Recep 1382 tarihli bir mülkiyet kaydı bulunmaktadır.

Rumeli coğrafyası olarak kabul edilebilecek bir bölge olarak bugün Macaristan sınırları arasında yer alan Peçuy bölgesi de çok önemli Osmanlı âlim ve sanatçısı yetiştirmiş bir bölgedir. Bunlardan biri olan Tezkireci Ca'fer İyânî Beg b. Mehmed el-Peçûyî'nin (ö. 1020 /1611) veya 1023/1614'ten sonra Üsküp'teki İsâ Bey Kütüphanesi'nde 37 numaralı yazmada kayıtlı iki eseri yer almaktadır. *Zübdetü'n-Nesâyi'ih ve Umdetü't-Tevârîh* isimli ilk eser Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa için 1012/1603 yılında kaleme alınmış olup dört bölüm halinde, yirmi üç adet Türkçe, Arapça ve Farsça kitaptan derlenmiş ahlâkî ve tarihî kıssalar ve İslâm büyüklerinin menkıbelerinden meydana gelmektedir. *Nûr-nâme* isimli ikinci eser Hazreti Muhammed'in hayatı, mucizeleri ve her şeyden önce yaratıldığına dair yazmış olduğu eseridir. 1013 (M. 1603) tarihinde kaleme alınan *Nûr-nâme*, Ca'fer İyânî Bey'in de eserin sebab-i te'lîf kısmında belirttiği gibi Temeşvar'daki bazı âlim ve fakîh dostlarının Hz. Peygamber'in parlak nuru ve tertemiz ruhunun

hangi sebeplerden dolayı her şeyden evvel yaratıldığına ve diğer peygamberlerden daha üstün olduğuna dair menkıbeleri Arapça eserlerden Türkçeye tercüme etmesini istemeleri üzerine bu konuda yazılmış eserlerdeki bilgileri Türkçeye aktarmasıyla meydana getirilmiştir. Yazma eser kütüphanelerinde sınırlı sayıda nüshası bulunan eser Mücahit Kaçar ve Turan Açık tarafından neşredilmiştir.²²

Üsküp'e yakın bir coğrafyada yer alan Babadağı'nda da birçok âlim ve şairin yetiştiği görülmektedir. Bunlardan biri olan İbrâhîm b. Abdullâh b. İbrâhîm Babadağı (ö. 1184/1770) *Teshîlü't-Tarîk* adını verdiği eserinde XVI. yüzyılda yaşamış meşhur Osmanlı âlimi Birgivi'nin (ö. 981/1573) din, ahlâk ve tasavvufla ilgili konuları ele aldığı *Tarîkatü'l-Muhammediye* adlı eserini Türkçeye tercüme etmiştir. Babadağı, eserine yazdığı mukaddimede daha evvel Yûsuf Vedâdî adlı birinin aynı esere yaptığı tercümeyle ilgili; ancak bu tercümedeki gereksiz uzatmalardan dolayı bahsi geçen kaynak metni yeniden tercüme etmeye karar verdiğini açıklamaktadır. Bahsi geçen eserin İsa Bey Kütüphanesi'nde de 63 numarada kayıtlı bir nüshası bulunmakta olup bu nüsha Rebûlevvel 1226 / Mart-Nisan 1811 tarihinde Yahyâ b. Hüseyin Ağa tarafından istinsah edilmiştir.

Günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Şumnu'da doğmuş bulunan Atpazarî Seyyid Osmân Fazlî b. Fethullâh Efendi (d. 1041 /1632 – ö. 1102/1691) Balkanlarda da etkisi derin olan önemli bir âlim, sufi ve şairdir. Onun da koleksiyonda Teftâzânî'nin *Mutavvel* adlı eserine yazdığı Arapça bir haşiyesi yer almaktadır. Bilindiği üzere *Mutavvel* ise, belagat tarihinin en önemli metinleri arasında yer alan Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eseri çerçevesinde telif edilmiştir.

Usturumcalı Derûnîzâde, Şeyh Muhammed Hulûsî b. Abdullâh'ın 123/3 numarada kayıtlı *Cevâhirü'n-Nûriyye alâ Kasâidi'n-Nûriyye* adlı eseri de nüshası az bulunan ve Rumeli coğrafyasına ait biri tarafından yazılmış olması bakımından önemlidir.

47/3 numarada kayıtlı *Risâle-i Mollâ İlâhî*'nin yazarı Ahmed-i İlâhî'nin de bu coğrafya çıkışlı olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim eserin içinde yer aldığı mecmua da dâhil olmak üzere eser Budin doğumlu Hüseyin b. İbrâhîm tarafından 27 Receb 1020 / 5 Ekim 1611 tarihinde istinsah edilmiştir.

Üsküp'teki İsa Bey Kütüphanesi'nde bunların dışında doğrudan Rumeli coğrafyasında yetişmemiş olsa da bu coğrafyaya yakın bir yerde Gelibolu'da doğup burada hayatını sürdüren ve Rumeli coğrafyasında yaygın ve derin bir etkisi bulunan

22 Bk. Cafer İyânî Bey, *Nûr-nâme: Varlığın İncisi*, haz. Mücahit Kaçar ve Turan Açık (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013).

Yazıcı kardeşlerden Yazıcıoğlu Mehmed'in de eserleri yer almaktadır. Bu eserlerin başında *Muhammediye* gelir. Kütüphanede 3, 4, 5, 10, 46, 82 numaralarda kayıtlı olmak üzere tam altı adet nüshası bulunan *Muhammediye*'nin bu nüshalarından herhangi birinin bu coğrafyada üretildiğine dair doğrudan bir kayıt yoktur. Eserin 3 numarada kayıtlı nüshası, 14 Cemâziyelülâ 1270 / 12 Şubat 1854 tarihinde Cuma günü, Kâtiboğlu Şahin b. Hacı Kerîm b. Mahmûd Ağa tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah kaydında verilen bilgiye göre eserin istinsahına 1266 senesinin Recep ayının başında (13 Mayıs 1850) başlanmıştır. 348b'deki istinsah kaydında, eserin sahibinin İvrayna (?) kasabasının Kurd Beg mahallesinde Paşa Hanım b. Maksûd Ağa'ya ait olup onun tarafından vakfedildiği bilgisi vardır. +Ib'de, eserin Hacı Şu'ayb Efendi tarafından hibe edildiğine dair bir kayıt vardır. 1268/ 1851-52 tarihli bu kaydın yazarı Halac İbrâhîm Efendi kitabı teslim aldığı- nı belirtmektedir. Söz konusu kişilerin Rumeli coğrafyasında yaşayan kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. 82 numarada kayıtlı nüshasında ise Nazîf b. el-Hâc Muhammed ... el-Mostarî diye bilinen Mustafâ" adlı birine ait bir mülkiyet kaydı vardır. Bu kaydın hemen altında da aynı şahsa ait bir mühür vardır. Kaydın bulunduğu sayfanın ortasında bir tuğra çizilmiştir. Tuğranın sağ ve sol taraflarında yer alan iki beytin birinde 1180/1766-1767 tarihi not edilmiştir. Bu beyitlerden anlaşıldığı kadarıyla tuğrayı çizen kişi de mülkiyet kaydını düşüren kişidir. Sağ kapağın iç yüzünde tükenmez kalemle Latin harfli "Recep", "Osman" gibi birkaç kişi ismi yazılmıştır. 204a'da ise eserin Üsküp kazâsının Nimlumova (?) köyünden Hâfız Hasîb b. Sâlih'e ait olduğunu bildiren 10 Safer 1381 tarihli mavi mürekkeple yazılmış bir temellük kaydı vardır.

Rûmeli Coğrafyasında İstinsah Edilen Eserler

İstinsah kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, koleksiyonda bulunan eserlerin büyük bir bölümü, koleksiyonun bulunduğu coğrafyadan farklı bir coğrafyada çoğaltılmış olup nakil yoluyla kütüphanenin bulunduğu coğrafyaya gelmiştir. Bu bağlamda, Halep, İstanbul, Gelibolu, İzmit, Kayseri, Erzurum, Kefe gibi kültür merkezlerinde istinsah edilmiş eserler bulunmaktadır. Bununla birlikte, istinsah eyleminin sınırlı sayıda belirtildiği istinsah kayıtları ile bu kayıtlarda yine sınırlı sayıda mezkur olan müstensih isimlerine ilave edilen yer/mekan aitliği ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla birkaç yazma da koleksiyonun bulunduğu coğrafyada istinsah edilmiştir. Örneğin, 290 numarada kayıtlı *Dürerü'l-Hukkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm* Saray'da, Teftâzânî'nin 182 numarada kayıtlı *Şerhu Akâ'idî'n-Nesefî* adlı eseri Üsküp'te, 249/1 numarada kayıtlı *Hâşiye alâ Şerhi İsâgûcî li'l-Berda'î* adlı eser Karaferye'de, 93 numarada kayıtlı *Kânûnnâme-i Sultânî* adlı eserin bir nüshası da Debre'de, Dervîş Mustafa Mahallesi'nde istinsah edilmiştir.

Kütüphanede 40 numara ile kayıtlı bulunan *Tercüme-i Delâ'ilü'l-Hayrât* isimli eser de Sirozî İsmâ'îl b. Alî tarafından 4 Şaban 1214 / 1 Ocak 1800 tarihinde Bosna Yenipâzâr'da istinsah edilmiştir.

İstinsah kayıtlarında, Hâfız Hüseyin b. Alî el-Arnâvud Belgradî, Muhammed bin Mustafa Üskübî, Şeyh Muhammed b. Sâfiyüddîn el-Üskübî, Yenipazarlı Emrullah, İsmâîl b. Muhammed Dobruvî, Yakovalı İbrâhîm b. Edhem b. Za'îf gibi Balkan coğrafyasına nispeti bulunan kimi bazı müstensihler de bulunmaktadır.

Sonuç

XV. yüzyıl ortalarında Üsküp ve Bosna sancak beyliklerinde bulunan İshakzâde İsâ Bey'in (ö. 881/1476 [?]) inşa ettiği külliye'nin bir parçası olarak oluşturulan kütüphanesindeki yazmalara dair umumi bilgilerin verildiği bu çalışmada varılan en bariz sonuçlardan biri, İsâ Bey'in vakfiyesine yansıyan kütüphanesi ile günümüzde onun adıyla bilinen yazma eser koleksiyonu arasındaki ciddi farklılıktır. Çalışmamızın başında temas etmiş bulunmakla birlikte bu farkın ve dönüşümün sebepleri ve keyfiyeti müstakil bir çalışmanın konusu olarak daha derinden ele alınması gerekir. Yapılan içerik incelemesine göre 350 cilt yazmada yer alan 618 eseri ihtiva eden İsâ Bey koleksiyonunu genel hatları ile bir medrese kütüphanesi görünümünde olmasına karşın, zaman içerisinde daha umumi bir halk kütüphanesine dönüştürüldüğüne yönelik işaretler de barındırır. Öte taraftan koleksiyonda yer alan çok sayıda eserin de kadınlara yönelik olduğu gözlemlenmiştir. Gerek otantiklik, gerek nüshalarının nedareti gerekse de türünün tek örneği olması bakımından koleksiyondaki bazı eserlerin önem arz ettiği görülmüştür. Yapılan incelemeye göre koleksiyonun bulunduğu coğrafyadan önemli oranda beslendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda koleksiyon, aslen Rumeli coğrafyasından yetişmiş bazı âlim/edip/şairlerin eserlerini ihtiva ettiği gibi sınırlı sayıdaki istinsah kaydından anlaşıldığı kadarıyla yine bu bölgede istinsah edilmiş bazı eserlere de ev sahipliği yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abidi. *Hayat Kitabı: Ravzatü'l-İslam*. haz. İsa Kayaalp. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.
- Alzyout, Hassan Abdallah. "Ali Dede Bosnevî'nin İbn Sînâ'ya Ait Kasîde-i Rûhiyye'ye Yapıtığı Manzum Tercüme." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, sy. 44 (2023): 19-37.
- Asani, Eljasa. "Makedonya'daki medreseler ve İsa Bey Medresesi." Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*. haz. Mehmet Ali Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler. C. 1. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Cafer İyânî Bey. *Nûr-nâme: Varlığın İncisi*. haz. Mücahit Kaçar ve Turan Açık. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- Çağman Türkmen, Nihal. *Zigetvar Türbedarı Ali Dede Bosnevî'nin Hayatı, Eserleri ve Kırk Hadis Derlemeleri*. İstanbul: Hiperyayın, 2021.
- Çiftöğlü, Arzu. "Muhammed b. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı: Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Dağ, Hakan. "Âbidî: Ravzatü'l-İslam (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)." Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2002.
- Dervisbegovic, Elma. "Divân (Kâ'imî)." *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Erişim Tarihi: 22 Şubat 2024. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/divan-kaimi>.
- Elezović, Gliša. *Turski Spomenici*. Beograd: Srpska Kralyeva Akademija Yayınları, 1940.
- Kılıç, Atabey. "Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân Şerhi "Hediyetü'l-İhvân' ". *Turkish Studies* 1, sy. 1 (2006): 13-23.
- Kılıç, Atabey. "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan -1- (İnceleme)". *Turkish Studies* 1, sy. 2 (2006): 85-104.
- Kılıç, Atabey. "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan -2- (İnceleme)". *Turkish Studies* 2, sy. 2 (2007): 29-71.
- Okuyucu, Cihan. "Âbid ve Manzum Varidat Tercümesi." In *Mertol Tulum Kitabı*, edited by Ahmet Kartal ve M. Mahir Tulum, 559-593. İstanbul: Sivrihisar Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy. 5 (2005): 249-378.
- Özer, Mustafa. *Üsküpte Türk Mimarisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Özkan, Mustafa. "Manyasoğlu Mahmud." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 33-34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, 2003.
- Özkan, Mustafa. *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs-Gülüstan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları, 1992.
- Pelidija, Enes ve Feridun Emecen. "İsa Bey." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 475-476. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, 2000.

- Tabak, Erol. "Üskübî'nin Muinu'l-Müfti Adlı Eserinde Aile, Borçlar ve Şahsın Hukuku." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Yaman, Ahmet. "Ebü'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzü'd-Dekâik." *Diyanet İlmî Dergi* 29 (1993): 87-94.
- Yazar, Sadık. "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Yazar, Sadık. "Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeleler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12, sy. 23 (2014): 49-166.
- Yazar, Sadık. "XVII. Asır Şairlerinden Allâme Şeyhî, Divanı ve Bir Kasidesi." *Turkish Studies* 2, sy. 3 (2007): 586-605.

MÜSTENSIHLERİ, ÜRETİM YERLERİ VE ÜRETİM ZAMANLARIYLA ÜSKÜPLÜ YAZMA ESERLER

Sami Arslan

Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Giriş

Eyyübiler'in meşhur şairi Bahâ Züheyr'in (ö.656/1258) 1501 yılında Üsküp'te istinsah edilen ve nihai durağı Osmanlı Sarayı olacak olan *Divan*'ındaki Hangâh, Mısır ve İstanbul'da yazılan üç kayıt/not dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi bir kıraat kayıdır. Nüshanın 135a sayfasındaki bu notta Hangah şehrinin kadısı Ahmed, Divan'ı şeyhülislam ve müfti'-enam diye tanıttığı hocası Abdulcevvâd b. eş-Şeyh Şuayb'e Hangâh şehrinde başından sonuna kadar okuduğunu kaydeder. Bir kadının bir başka kadından divan okuması pek rastlanır bir durum olmasa gerekir, hem de icazet almak sâikiyle. Mezkûr *Divan* daha sonra ilmiyeden bürokrasiye geçer ve bir şekilde Mısır'a uğrayarak burada Divân-ı Âli'de muvakkî' olarak görev yaptığını belirten Şemseddin isimli bir kimsenin misafiri olur. Şemseddin de nüshanın 136b sayfasına 24 Mart 1621'de düştüğü mütalaa kaydında, tıpkı yukarıdaki kadılar gibi bu eseri mütalaa ettiğini belirtir; üstelik esere "el-mübarek³" vasfını uygun görerek. Nihayet nüsha başkent İstanbul'a,

1 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3798, 135a.

2 Mısır'da divanda dilekçelerden sorumlu yüksek rütbeli katip. TDVİ İslâm Ansiklopedisi, c. 41, s. 35.

3 *Tefsîru'l-Yasin* isimli eserin (Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 11133) müstensihinin nisbesi Üskübî olduğu için istinsah yeri de Üsküp zannedilmiş, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* isimli eserde ise (Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz B 73/1) istinsah kaydında geçen Nevrekop'un Üsküp ile karıştırılmıştır. *Burhânu'l-Ârifîn*'de ise (Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 8202) telif kaydı istinsah kaydı zannedilerek kayıta geçen Üsküp istinsah yeri zannedilmiş olmalı.

Galata'da meçhul bir malikin evine, misafir olur. *Divan*'ı İstanbul'a muvakki' Şemseddin getirmiş olmalıdır. Muvakki' Şemseddin'le aynı fikirde olmayan yani kitabın "mübarekliğinden" şüphe eden Galatalı meçhul malik eline *Divân*'ı alır ve koştur koştur Galata kadısının hanesine gider; kitabın muzırr olup olmadığını anlamak, içindeki şüpheyi bertaraf etmek ister. Galata kadısı da bir sonraki yaprağa (137a) iliştirdiği notta bu kitabın muhtevasının şer'-i şerife muvafık olduğunu yazar, fakat gelmesi muhtemel eleştirilerden olsa gerek bu notu kitap sahibinin isteği üzerine imzaladığını ve üstelik kendi naibiyle birlikte imzaladığını da kaydetmeyi ihmal etmez.

Nüshanın "havâtiminde" yer alıp metin dışı üç kayıttan oluşan bu hikâyenin bize anlattığı şey şudur: Yazma eserin metninden kafamızı biraz kaldırıp metin dışı unsurlara baktığımızda orada başka bir dünyanın varlığını görürüz. Bu çalışmada da öyle yapılacak Üsküp'te üretilen yazma eserlerin metnine kısa bir göz attıktan sonra nüshalarının hikayesine odaklanılacaktır.

Öncelikle belirtmeliyim ki bu çalışma Üsküp'te üretilen yazma eserler üzerine tasarlanan projenin ilk ayağını oluşturmaktadır. Haliyle varacağı sonuçlar nihai bir hüküm değil, ara durak olarak görülmelidir. Projenin ilk ayağı olan bu aşamada Türkiye'de bulunan yazma eser kütüphanelerinde bulunan Üsküp'te üretilen yazmalara odaklanılmıştır. Yazma Eserler Kurumu portalından "istinsah yeri" sekmesinden "Üsküp" anahtar terimiyle yapılan aramada 333.697 tane yazma eserden 26 tanesinin Üsküp'te istinsah edildiği sonucu çıkarken "Üsküb" anahtar terimiyle yapılan aramada 13 nüsha karşımıza çıkmaktadır. Özetle mezkur portalda Üsküp'te üretilen 39 nüsha görünmektedir. Fakat kataloglarda Üsküp'te istinsah edildiği bilgisi verilen bu 39 nüshadan iki tanesinin aslında Üsküp'te istinsah edilmediği ve çeşitli sebeplerle kataloglara yanlış bilgi girildiği tespit edilmiştir.

Öte yandan bazı mecmualardaki eserlerin hepsi aynı müstensih elinden ve aynı şehirde çıkmasına rağmen kataloglarda bu müstensih ve şehir bilgisinin sadece bir kısmı yer alır. Bunun en temel sebebi müstensih mecmuadaki bazı eserlerin sonuna ye'ni bir istinsah kaydı açmamasından kaynaklanır. Kataloglar hazırlanırken bu durumun genel olarak farkına varılmaz ve katalogda örneğin mecmuadaki beş eserin sadece iki tanesinin müstensih- şehir-zaman bilgisi yer alır. Yazma eser araştırmalarının bu kronik sorunuyla Üsküp yazmalarıyla da karşılaşılır. Söz gelimi Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu'ndaki 3145 numaralı mecmuadaki altı eserden katalogta sadece üçüncüsünün müstensih ve istinsah yeri kaydedilmiştir. Buna göre ilgili eser 1120 tarihinde Osman b. Receb tarafından Üsküp'te istinsah edilmiştir. Oysaki dikkatli bir bakışla her ne kadar açıkça

belirtilmese de mecmuadaki diğer eserlerin de aynı müstensih tarafından ve büyük bir ihtimalle aynı şehirde, Üsküp'te, çoğaltıldığı görülecektir. Şu hâlde bu çalışma kapsamında mecmuadaki istinsah kaydı olmayan diğer eserlere de bakılmış, bunlar içerisinde aynı müstensih tarafından aynı şehirde yani Üsküp'te çoğaltıldığı düşünülen varsa bunlar da araştırmaya dahil edilmiştir ki bunlar on nüshadır. Şu durumda çalışma 47 nüsha üzerinden yapılmıştır. Kuşkusuz ki bir şehrin yazma eser üretimini bu kadar nüsha üzerinden yapmak yeterli sonuç vermeyecektir. Dolayısıyla ilerleyen aşamalarda Türkiye dışındaki Üsküplü nüshaların da çalışmaya dahil edileceğini tekrar bildirmek gerekir.

Yazma eser-şehir ilişkisini anlayabilmek için çalışma bazı sorular ışığında ilerlemiştir. Üsküp'te istinsah edilen yazma eserlerin ismi, müellifi ve konusu bu soruların başında gelmektedir. Görüldüğü üzere bunlar daha ziyade metne yönelik sorulardır. Nüshaya yöneltilen sorular ise, müstensihin kimliği, mesleği, yıl, ay, gün, günün adı ve vakti olmak üzere ne zaman istinsah edildiği, Üsküp'te hangi mekân/kurumda istinsah işinin yapıldığına bakılmış, bunlara dair cevaplar varsa araştırmaya konu edilmiştir. Keza nüshanın sahipleri, vâkıfları ve varsa tevellüt vs. gibi tarihsel bilgi içeren kayıtları da tespit edilmiştir. s.

Öncelikle cevaplanması gereken soru Türkiye kütüphanelerinde neden bu kadar az sayıda Üsküplü nüsha olduğudur. Tarih boyunca Üsküp'te bu kadar sayıda nüsha üretilmiş olamaz. Bunun en kestirme cevabı Üsküplü nüshaların bugün Üsküp ve civarındaki kütüphanelerde kaldığı ve Osmanlı'nın merkezine ve batı sınırlarına ulaşmadığı olabilir. Fakat Osmanlı merkezinin 'doğu' vilayetlerinde üretilen yazma eserlerde durum böyle değildir. Bir karşılaştırma yapılacak olursa yine YEK Portal üzerinden yapılan taramada bugün Türkiye kütüphanelerinde Halep'ten 105, Tebriz'den 136, Medine'den 203, Şam'dan 308, Kahire'den 322, Dimeşk'ten 330, Mekke'den 346, Mısır'dan 519 nüsha bulunmaktadır. Doğu-Batı ekseninde yazmaların daha hareketli olduğu görülmektedir. Batı-Doğu ekseninde Üsküp'ün istisna olmadığını da belirtmek gerekir. Söz gelimi kültür muhitleri olduğu bilinen Tırnova'dan 9, Budin'den 13, Manastır'dan 17, Bosna'dan 24, Vidin'den 27, Belgrad'tan 31, Selanik'ten 36 nüsha görünmektedir. Bu tablo çok açık bir şekilde Osmanlı sınırları içerisinde nüshaların Batı-Doğu eksenli sirkülasyonu olduğunu gösterir. Dolayısıyla Üsküp'te istinsah edilmiş bu kadar sayıda nüsha bulunmasının da çerçevenin geneline uygun olduğunu söyleyebiliriz.

Eserler

Üsküp'te istinsah edilen eserlerin sırasıyla Arap dili ve belagati, fıkıh, tasavvuf, tefsir, kelim, hadis, kıraat ve mantık üzerine olduğu görülür. Buna göre Arap dili ve

belagatinden on dokuz, fıkhıtan dokuz, tasavvuftan altı, tefsirden dört, kelimadan iki, kıraat, hadis, mantık, edebiyat, ahlak, tarih ve ilm-i tefeülden birer nüsha bulunmaktadır. Bu kitaplar arasında *Avamil*, *İzhar*, *Kaḫḫiye*, *Şerhu'l-İzzî*, *Telhîsu'l-Miftâh*, *Şerhu Merâhi'l-Ervâh* gibi eserlerden de anlaşılacağı üzere medrese kitapları olması sebebiyle Arap dili ve belagati kitapları daha çok istinsah edilmiştir.

Mezkûr eserlerin hepsinin ayrı ayrı kıymeti haizdir kuşkusuz fakat bunlar içerisinde Üsküp'le alakasından dolayı iki tanesine özellikle dikkati çekmek isterim: *Mû'înü'l-Müftî fi'l-Cevâbi 'ale'l-Müstetfî* ve *Terceme-i Nakşü'l-Fusûs* isimli eserlere. *Mû'înü'l-Müftî fi'l-Cevâbi 'ale'l-Müstetfî* yani Fetâvâ-yı Üskübî diye de bilinen bu eser isminden de anlaşılacağı üzere nuküllü fetva mecmuasıdır. Eserde Üsküp müftüsü Pîr Mehmed b. Abdullah el-Üskübî'nin (ö.1020/1611) fetvaları Pîr Mehmed Efendi'nin oğlu Beypazarı kadısı Ahmed Efendi tarafından derlenmiştir. Eserin derleyicisi Ahmed Efendi ferağ kaydında Üsküp'te fetva kâtibi olduğu dönemde babası ve hocası Üsküp müftüsü Pîr Mehmed Efendi'nin fetvalarını toplayarak eseri meydana getirdiğini kaydetmektedir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki katalogda Nuruosmaniye nüshasının Üsküp'te istinsah edildiği bilgisi yer alıyorsa da bu doğru değildir, telif kaydı ile istinsah kaydını karıştırmaktan kaynaklan bir yanlış anlaşılardan ibarettir. Eserle alakalı kitap kültürü açısından dikkat çekilmesi gereken bir mesele ise eserin isminin müellif tarafından değil derleyici oğul tarafından verilmesidir.

Dikkati çekmek istediğim bir diğer eser ise bugün Amasya Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan *Terceme-i Nakşü'l-Fusûs* isimli eserdir. Kemâl b. Abdurrahîm tarafından kaleme alınan eser İbn Arabî'nin *Nakşu'l-Fusûs* isimli eserinin Türkçe tercümesidir. Müellif mukaddimede eserin hacminin küçük olmasına karşın büyük anlamları hâvî olduğunu ve ihvânın hepsinin anlayabilmesi için eseri tercüme ettiğini kaydeder. Devamında ise eseri mütalaa edeceklerden bir ricası olduğunu belirtir. Buna göre mütalaa edecek olanların eksik buldukları yerler varsa oraları lütfen tamamlamalarını, eserde müellif 'eş-Şeyh'in muradına muhalif olduğunu düşündükleri yerler varsa oraları da kaldırıp atmalarını ister. Mütercim devamında tercümeye başladığında üzerinde bir kırgınlık hali peyda olduğunu ve hava değişimi için gittiği Koçana'da tercümeye devam ettiğini ve Üsküp'e dönüp tercümeyi burada tamamladığını kaydeder. Müellif hattı olduğu düşünülen Üsküplü bu nüshanın eserin yegâne nüshası olduğu ve şimdiye değin akademik çalışmaya konu olmadığı da değerlendirilmektedir.

5 "... enne'l-mutâli'in izâ vecedû noksânen yükemmilûne[hû] ve fe-izâ vecedû şey'en muhâlif fen li-maksadîş-şeyh yerfe'ûnehû..."

6 Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 1800, 1a.

Müstensihler

Üsküplü nüshaların müstensihlerinin yarısının ismi hakkında bilgi sahibi değiliz. Herhangi bir müstensihin mecmualar dışında ikinci bir nüsha istinsah etmediği görülmüyor. Bu da büyük ölçüde müstensihlerin profesyonel amaçla kitap çoğaltmadığının bir işareti olarak okunabilir. Müstensihler arasında bir hoca ve bir mülazım olmak üzere sadece iki kişinin mesleğini tespit edebiliyoruz. 12 Kasım 1556'da istinsahı tamamlayan Üsküplü Mehmed b. Mustafa hoca iken elindeki nüshayı Temmuz 1747'de tamamlayan Veliyyuddin Bolevî ise mülazımdır. Fakat ilginç olan bu müstensihin Hırka-i Şerif şeyhinin mülazımlarından birisi olduğunu belirtmesidir. Hırka-i şerif şeyhinin mülazemetinin neye tekabül ettiği ise anl aşılamamıştır.⁸

1703 yılında istinsahı tamamlanan ve her halinden özene bezene⁹ hazırlandığı belli olan *Fetâvâ-yı Kâdîhân* nüshasının müstensihi bilemesek de müstektibini tanıyoruz. Münberendizâde (?) diye bilindiğini kaydeden Abdülkadir isimli bir kimse sonradan düştüğü bir kayıta elindeki nüshayı kendisinin Üsküp'te 1703 yılında kadılık yaptığı zamanda çoğalttığını (istiktâb) kaydetmektedir. Müstensihler arasında dikkat çekici bir sima da vardır. Abdülkerim el-Hüseyni el-İştîbî *Envâru't-Tenzîl* nüshasının istinsahını 1582'de Üsküp'te bitirmiştir. İştîpli Emir Efendi diye de bilinen Abdülkerim Efendi Halveti meşayihinden olup şiiirleri¹⁰ de olan maruf bir şahsiyettir.

Üsküplü nüshalarda müstensihlerin coğrafi aidiyetlerine dair çok az bilgi yer alır. Müstensihlerin Üsküp'ün yerlisi olup olmadıklarını kestirmek zor. Yukarıda bahsi geçen Abdülkerim Efendi İştîpli, Hasan b. Mevlana Ali Nahcıvanlı, Veliyyuddin isimli müstensih ise Boluludur. Üsküplü olduğunu bildiğimiz tek müstensih ise Mutarrizî'nin *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib* isimli eserini istinsah eden Mehmed b. Mustafa'dır. Mehmed b. Mustafa d¹¹ışındaki müstensihlerin hangi amaçla¹² Üsküp'te bulduklarına dair bilgimiz yok. Ger¹³çi kadı olduğunu belirten müstensihler belli ki görev icabı Üsküp'tedir ve görev bitince pek muhtemelen Üsküp'ten ayrılacaktır. Fakat diğer müst¹⁴ensihlerin neden Üsküp'te bulunduğunu ve Üsküp'le ilgisine dair bir şey söylemek şimdilik zordur.

7 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4879, 222a.

8 Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulu Cami, 1859/1, 55b.

9 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 326, 535a.

10 Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 937/1, 502a.

11 Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 9490, 56a.

12 Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 1859/1, 55b.

13 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4879, 222a.

14 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazmalar, BY00007283/3, 139b.

Bilindiği üzere yazma eserlerde zaman zaman karşılaşılan durumlardan birisi de silme, yok etme bir bakıma sansürdür. Genellikle mülkiyet ve vakıf kayıtlarında görülen yok etme Üsküp'te farklı bir şekilde, müstensih'in isminin silinmesi şeklinde karşımıza çıkar. Kemalpaşazâde'nin Siraciyye şerhini 19 Mart 1668 Perşembe günü öğle vaktinde bitiren müstensih'in ismi belki bir sonraki malik belki de bir sevmeyeni tarafından özenle silinmiştir.

Tablo 1: Üsküplü Müstensihler

	Hasan b. Mevlana Ali en-Nahcivânî
Ahmed b. Mustafa, en-Nihâlî?	Ali b. Mehmed
Salih b. Mevlana Mukîm	Mehmed b Mürsel b. İsmail
Halil b. Keremuddin	Ali b. Yusuf
Mehmed b. Derviş Ali b. İshak	Mehmed b. Mustafa, Üskûbî
Abdülkerim el-Hüseyni el ¹⁵ -İştîbî	Mustafa b. Musa
Mehmed b. Ali	Ahmed
Abdülkadir, Müminefendizâde?	Kemal b. Abdürrahim
Osman b. Receb	Veliyyyuddin el-Bolevî
Sami b. Mustafa	

Zaman

Üsküp'te istinsah edilen nüshaların tarih aralıkları nedir? Öncelikle iki nüsha hariç istinsah kaydı yazan tüm müstensihlerin Osmanlı pratiklerine uygun olarak buldukları yılı da kaydettiklerini belirtelim. Nüshalardan yedi tanesi on beşinci yüzyılda, yirmi dört tanesi on altıncı yüzyılda, üç tanesi on yedinci yüzyılda, sekiz tanesi on sekizinci yüzyılda, bir tanesi on dokuzuncu yüzyılda istinsah edilmiştir. On altıncı yüzyılda bariz şekilde diğer yüzyıllara oranla daha çok istinsah yapıldığı görülür. Diğer yandan katalogda Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının bir nüshasının 1327 yılında Üsküp'te istinsah edildiği bilgisi yer almaktadır. Fakat Osmanlı'ya ilhakından altmış yıl önce Üsküp'te böyle bir istinsah faaliyeti uzak görülmektedir; ayrıca yazma eserin kendisinde de nüshanın Üsküp'te istinsah edildiğini teyit edecek bir bilgiye rastlanmamıştır. Nüshanın müstensih'i Muhammed Ali b. Muhammed el-Hucendî el-Bekrî'nin Hucendî nisbesinden anlaşılan nüsha Tackistan taraflarında istinsah edilmiş olabilir.

15 Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 9490, 56a.

Tablo 2: Üsküp'te İstinsah Yılları

	1536 (x3)	1590
1430	1552	1612
1469	1564	1630
1470 (x4)	1566	1668
1492	1572	1703
1501	1574	1708 (x6)
1509	1575	1747
1527	1578	1856
1531	1580	
1532	1582	
1533 (X4)	1584	

Mekân

Üsküplü müstensihlerden sekiz tanesi şehrin hangi bölgesinde ya da şehirde hangi kurumda olduğunu da belirtmiştir. Buna göre meçhul bir müstensih *Risâle fî Hakîkati'l-İnsân* isimli eserin istinsahını 1532 yılında İsa Bey Medresesi'nde tamamlamıştır. İstinsah yapılan medreselerden bir diğeri ise İshak Bey Medresesi'dir. Ali b. Ahmed, Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhu'l-Miftâh*'ının istinsahını 1470 yılının Ramazan ayında İshak Bey Medresesi'nde tamamlarken, Ali b. Yusuf *Şerhu Merâhi'l-Ervâh* isimli eseri 1527'de yine aynı medresede istinsah etmiştir. *Şerhu'l-İzzâ fi't-Tasrîf* isimli eserin müstensihi Nahcivanlı Hasan b. Mevlana Ali ise 1430 yılında Emir İshak Medresesi'nde olduğunu belirtir. Bilindiği kadarıyla Üsküp'te Emir İshak adında bir medrese yoktur, dolayısıyla bu istinsah kaydı aracılığıyla Üsküp'te yeni bir medresenin varlığından bahsedilmeyecekse müstensih Hasan b. Ali'nin bununla kastettiği medrese İshak Bey Medresesi olma¹⁶ıdır. Bu da İshak Bey Medresesi'nin en azından on beşinci yüzyılda İsa Bey Medresesi olarak da bilindiğini gösterir. Fakat burada başka bir problem göze çarpar; İshak Bey Medresesi cami, medrese, han ve çifte hamamdan meydana gelen külliye bir parçasıdır. İlgili kaynaklarda külliye merkezinde yer alan caminin 1438/9 yılında yapıldığı, vakfiesinin ise 1444/5 yılında hazırlandığı kaydedilmektedir. Medresenin tarihine dair ise tahminlerden öte bir şey söylenmez. Şu durumda mezkûr nüshadaki istinsah kaydı İshak Bey Medresesi'nin en geç 1430'da var olduğunu ve mevcut bilgilerin güncellenmesi ihtiyacını göstermektedir.

16 İ. Aydın Yüksel, 'Alaca İshak Bey Camii', TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 2, s. 313

Kataloglarda İsmail Med¹⁷resesi'nde istinsah edilen bir Kemalpaşazâde'nin *Sirâciyye* şerhinin istinsah şehrinin Üsküp olduğu belirtilmektedir. Fakat bu medrese Üsküp'te Emir İsmail ismiyle bilinen medrese değil, bilakis Kastamonu'daki İsmail Bey Medresesi'dir, kataloglar sehven Üsküp İsmail Bey Medresesi olarak kaydetmişlerdir.

Bilindiği üzere zaviyeler de ilim alışverişinin yapıldığı yerler arasında yer alır. Üsküp'te de böyle bir durum söz konusudur. Buna göre meçhul bir müstensih 1630 yılında istinsahını bitirdiği *Mesnevî-i Şerîf*'in istinsah kaydında o esnada Emir Efen¹⁸di Zaviyesi'nde bulunduğunu belirtir. Fakat mevcut araştırmalarda böyle bir zaviyeye rastlanmaz. Müstensih bununla Üsküp'te Kadiri Tarikati'ne mensup olduğu bilinen ve Emir Buhari Tekkesi diye bilinen Emir Sultan Tekkesi'ni kastediyor olabilir mi? Öyle ise mezkur tekkeye neden zaviye dediği ya da Emir Sultan gibi maruf bir ismi varken neden Emir Efendi olarak tesmiye ettiği izaha muhtaç görünüyor. Belki de gerçekten on yedinci yüzyılda var olan bir Emir Efendi Zaviyesi'nden bahsediyor olabilir. Bu durum ise mezkur istinsah kaydı aracılığıyla Üsküp'te yeni bir zaviyeden haberdar olduğumuz anlamına gelir.

Medrese, tekke ve zaviye gibi kurumların yanı sıra kamuya açık yerlerde de istinsah yapılmaktadır. Üsküp'te de istinsah mekânı olarak bir köy ve bir yayla karşımıza çıkar. *Kudûrî*'nin istinsahını 10 Mayıs 1469'da bitiren Ahmed b. Mustafa o esnada Petra Köyü'nde olduğunu belirtirken yazısından Osmanlı kalemiyyesinden olduğu intibanı veren Mehmed b. Derviş Ali b. İshak ise bir medrese kitabı olan *Telhîsu'l-Miftâh*'in istinsahını 1536 yılında İsa Bey Yaylağı'nda bitirdiğini belirtir.

Tablo 3: Üsküp'te İstinah Mekanları

İstinsah Yerleri	İstinsah Tarihi
İsa Bey ¹⁹ Medresesi	
İshak Bey Medresesi	
Emir İshak Medresesi	
Emir Efendi Zaviyesi	
Petra Köyü	1469, 10 Mayıs
İsa Bey Yaylağı	1536, 7- 16 Eylül

17 Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 348, 82a.

18 Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1128, 146a.

19 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzâde Mehmed, 85/1, 44b.

Malikler

Bir yazma eser²⁰in müellif ve müstensihinden sonra en güçlü figürü malikleri ve okurlarıdır. Hatta okurların yer yer müstensihin önüne geçtiğini de söyleyebiliriz. Üsküplü nüshalarda da renkli okur kayıtlarıyla karşılaşılır. Söz gelimi fakirlikten korunmaya dair yazılması tavsiye edilen şekiller, zaruret olmaksızın kafirce tekellüm eden Zeyd'in müslüman kalıp kalamayacağını merak eden bir okurun sorduğu fetva, nüshadaki eksik yaprakların hafız-ı kütüb tarafından tamamlandığını gösteren kayıt, sıtma için deva tarifi, nüshadaki görünürlül²¹üğü gölgelemek için operasyona maruz kalan Melek Hafız, İsa Bey Yaylası'nda bir yandan istinsahla meşgul olurken bi²²r yandan belki ailevi bir probleminden belki bir aşk acısından kalbinin kırıklığından d²³em vuran müstensih, Pir²⁴inççizâde çarşısından satın alınan kitaplar, Ramazan'da doğduğu için Siyami i²⁵smini alan bir yavrucak ve başka türlü hikayeler... Bu kayıtlar arasında burada dikkati özellikle çekmek istediklerim nüshaların sahipleridir. Üsküplü nüshaların tem²⁶ellük ve vakıf kayıtlarından hareketle aşağıda gele²⁷cek isimlerin üzerinde isimleri yer alan nüshalara hayat²⁸arının bir döneminde sahip olduklarını görürüz.

Malikler arasında yer alan Seyyid Mehmed Raşid Karefrya kadısı iken, Kadı Cafer Efendi'nin nerede görev yaptığı belirtilmemiştir, Belgrad kadısı olması muhtemeldir. Melek Hafız olarak bilinen el-Hac Mustafa b. el-Hac Hasan Şeyhülkurra'dır. el-Hac Halil Efendi ise kendisinin müftü olduğunu belirtir. es-Seyyid Haf²⁹ız Muhammed Murad Murad Molla Hangâhı şeyhidir. Mustafa isimli³⁰i malik şeyh, İbrahim isimli malik ise dervişdir. Üsküplü nüshaların malikleri arasında çok sayıda seyid gö³¹ze çarpar. Halil Tatzâde, Müderriszâde Abdülkerim b. Mustafa³² b. Ahmed, Süleyman Raşid b. Feyzullah, Fâzıl, Mehmed Emin,³³

20 Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1128, 1a

21 Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1128, 1a.

22 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4879, 228a.

23 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 45b

24 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 45b

25 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzâde Mehmed, 85/1, 44b.

26 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 229, 1a.

27 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 47b

28 Süleymaniye, Esad Efendi, 3541/3, 21b.

29 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1970, IIa.

30 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 1a

31 Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 713, 1a.

32 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 1a.

33 Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 4615, 94a.

Mehmed Murad, Ali b. Kâsî³⁴m, Eşrefzâde Abdülkadir, Ali Vehbi³⁵b. Halil seyid olduğunu belirten maliklerdendir.

Hüseyin Efendi b. Hacı Mustafa, ³⁶Mehmed b. Hacı Hüseyin, Ahmed Hayatî ile Tok³⁷âdî ve İslambûlî Mustafa er-Râ³⁸iz de h³⁹acı oldukların⁴⁰ı kaydeder. Ali⁴¹ isimli bir mal⁴²ik ise hem seyid hem d⁴³e hacıdır. Malikler⁴⁴ arasında iki tane de hafız bulunur. Yukarıda bahsi geçen Murad Molla Hangâh⁴⁵ şeyhinin yanında Hüseyin el-Belğamlî⁴⁶ de hafızdır. Bir efendi (Ali) ve bir ağ⁴⁷a da (Ahmed) malikler arasında yer alır. İlyas b. Murad b. Priştinevî, Hilmizâde⁴⁸İsmail Asım, Mehmed b. Şeyh Hasan b. Şeyh Mustafa, Süleyman Hurşid Üslüplü nüshaların lakapsız malikleri, Mehmed ve Osman ise lakap⁴⁹sız ve künyesiz şe⁵⁰kilde yalın malikleridi⁵¹r. Osmanlı'nın meşhur simalarının izleri de bu nüshalar üze⁵²rinde görünür. Sultan III. Osman,⁵³ Reisu'l-küttab Seyyid Mehmed⁵⁴ Emin, Hacı Beşi⁵⁵r Ağa ve Şehzâde Sultan Mehmed bu tanıdık simala⁵⁶rdandır. ⁵⁷

34 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1970, 1a.

35 Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1915, 1a

36 Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 763, 1a.

37 Konya Bölge Yazma Eserler Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00007283/3, 39a.

38 Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 763, 1a.

39 Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1053, +3a

40 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 1a

41 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 1a

42 Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 937/1, 1a.

43 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler , BY00007283/3, 39a.

44 Milli Kütüphane, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Ür 41,

45 Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 763, 1a.

46 Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 1683/02, 1a

47 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 1a

48 Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 713, 1b.

49 Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 1683/02, 1a.

50 Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1915, 1a.

51 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 6020, 1a.

52 Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1915, 1a

53 Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, 01 Hk 210/1, 1a.

54 Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1053, +3a

55 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 229, 1a.

56 Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158, 1a.

57 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4471

Son olarak özenle hazırlanmış bazı nüshalardan bahsetmek gerekir. Seyyid Şerif Cürçani'nin İshak Bey Medresesi'nde istinsahı tamamlanan ve yolu sonradan Osmanlı sarayına düşecek olan *Miftah Şerhi*, Baha Züheyr'in yine yolu Osmanlı sarayına düşecek *Dîvân'ı*, Üsküp'ten kalkıp saraya gidecek bir başka nüsha saraya girdikten sonra müzeyyen hale gelmedilerse Üsküp'te iyi bir sanatkar grubunun bulunduğunu ve kitap sanatlarını icra edecek bir muhi⁵⁸t olduğunu gösterir.

Sonuç

Nüsha tarihçiliği, yazma eserl⁵⁹eri metin odaklı okumanın tahakkümünden kurtarara⁶⁰k nüshaların sosyolojisine kulak kabartmaya ve böylece büyük anlatıların bıraktığı boşluğa katkı sağlamaya adaydır. Bu makalede de böylesi bir yola teşebbüs edilmiş Üsküplü müelliflerden, Üsküplü metinlerden sarf-ı nazar edilerek Üslüplü nüshalara kulak kabartılmıştır. Üsküplü üretilen tüm nüshaların taranmasından sonra sadece üretilen metinlere değil Osmanlı Üsküp'ünün yaylalarının, köylerinin, çarşısının, köprülerin hikayelerine dair, gündelik hayata dair, toplumsal ve siyasi hayata dair kısacası Üsküb'ün hafızasına dair büyük anlatılara girmemiş çok şeyin gün yüzüne çıkacağı umulmaktadır. Hasan b. Mevlana Ali en-Nahcivânî'nin 1430 yılında'daki İshak Bey Medresesi'nde düştüğü istinsah kaydını hatırlayalım. Sadece bu kayıtla bir kurumun tarihiyle pek âlâ oynanabildiğini görüyoruz. Üsküp'te üretilen diğer nüshalar üzerinde devam edilecek araştırmalarda belki vaktiyle buralarda var olan başka kurumlar da gün yüzüne çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 1683/02

Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 1800

Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 4615, 94

Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 937/1

Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 937/1

Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulu Cami, 1859/1

Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 1859/1

Konya Bölge Yazma Eserler Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00007283/3, 39a

58 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3798

59 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4879

60 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), 167-192

- Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazmalar, BY00007283/3
Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1053
Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1915
Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 9490
Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, 01 Hk 210/1, 1a.
Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 763
Milli Kütüphane, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Ür 41
Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1970
Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1970
Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3798
Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4471
Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4879
Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4879
Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 348
Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 229
Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 326
Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 6020
Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 713
Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1128
Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzâde Mehmed, 8501
Süleymaniye, Darü'l-Mesnevi, 158
Süleymaniye, Esad Efendi, 3541/3
Erdoğan Merçil, "Tevkî'î", TDV İslâm Ansiklopedisi, 41/35.
İ. Aydın Yüksel, Alaca İshak Bey Camii, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2/313

BÖLÜM III

MEDDAH MEDRESESİ: TARİHİ SÜREÇ VE EĞİTİM

1918-1939 ARASI KRALLIK YUGOSLAVYA'SINDA YÜKSEK DİNİ EĞİTİM VE MEDDAH MEDRESESİ

Ali Erken

Doç, Dr., Marmara Üniversitesi

Giriş

Bu çalışma iki savaş dönemi arası Krallık Yugoslavya'sında yüksek dini öğretimin şekillenmesi sürecinde Meddah Okulunun yerini anlamayı amaçlar. Meddah Medresesi Ataullah Kurtiş'in bireysel gayretlerini yansıtmadan öte, dönemin temel tartışmalarından gelenekselcilik-reformculuk ayrışmasını yansıtmakla birlikte Krallık Yugoslavya'sının yeni teşekkül eden toplumsal yapısındaki ayrışmalarının izlerini de taşımaktadır.

1876 senesinde Berlin Antlaşması neticesinde Osmanlı Devleti hakimiyetinden çıkan Bosna-Hersek 1919'a kadar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetiminde kalmıştır. Osmanlı'nın Bosna'dan çekilmesinden sonra bölgedeki eğitim kurumlarında reform hareketi amaçlayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu eğitim kurumlarını güçlendirmeyi ve medrese eğitimini revize etmeyi hedeflemiştir. Bosnalı Müslümanlar açısından ise en önemli mesele eğitim ve muhtariyet hakları olmuştur. Bosna'daki belli bir grup ulema Bosna Şeyhü'l-İslam'ının Osmanlı Şeyhü'l-İslamı'na dolaylı olarak da bağlı kalması gerektiğini savunmuştur.¹ Bu süreçte öne çıkan iki isim o dönem için Mostar baş müftülüğü yapan Ali Fehmi Çabiç ve Şerif Arnavutoviç olmuştur. Ali Fehmi Çabiç Bosna'daki Avusturya-Macaristan hâkimiyetine karşı muhalefet hareketine kalkışmış ve İstanbul'da Sultan Abdülhamid yönetimi ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. Sultan Abdülhamid yönetimi Bosna'nın tekrar kazanılmasını

---

1 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), 167-192

hedefliyor olsa da ilk yıllarda öncelikle Bosna'daki nüfusu dolaylı olarak devam ettirmeye çalışmıştır. Bunu sürdürebilmek için yönetim de ulema ile ilişkileri yakın tutmaya gayret etmiştir. Ancak 1902 senesinde Ali Fehmi Çabiç İstanbul'a bir ziyarette bulunduğu esnada ülkeye tekrar girişi yasaklanmıştır. Bu durum Bosna Hersek'teki Müslüman toplum açısından bir kırılma noktası olmuş, ancak 1909 senesinde Bosnalı Müslümanlar uzun süredir talep ettikleri dini eğitim muhtariyetine kavuşmuşlardır.²

Bu tartışmalar Reis'ül-Ulema seçiminin şeklini de içermiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da bölgedeki kontrolünü güçlendirmek amacıyla karşı hamleler yapmış, ulema Meclisi'nin kurulması ve Boşnaklara kendi dini müesseselerini yönetmeleri için bazı serbestlikler tanımıştır. Bu durumdan faydalanan Boşnaklar kısa zamanda kendi dini müesseselerini güçlendirmiş ve eğitim alanında adımlar atmışlardır. Avusturya-Macaristan tarafı Osmanlı ile ilişkileri kesmek istemiş, Bosnalı Müslümanların kurumsal olarak bağımsız olmalarını talep etmiştir. Bu noktada Boşnaklar arasında da iki farklı eğilimin ortaya çıkmıştır. Bir taraf Osmanlı makamlarına bağlılığı tercih etmiş, diğer taraf azınlık toplumu olarak yapılanmayı uygun görmüştür. Bu noktada en önemli gelişme Boşnak Müslümanların devletin kendilerine tanıdıkları haklar doğrultusunda 1880'lerde Riyaset teşkilatını kurmaları olmuştur.³

Osmanlı devletinde ise çalkantılı geçen bir dönem sonucunda 1908 senesinde İttihat ve Terakki yönetimi iş başına gelmiş ve reformist kanadın etkisini artırdığı gözlemlenmiştir. Bunun yanında 1912-1913 senelerinde yaşanan Balkan Savaşları bölgedeki siyasi ve toplumsal yapı üzerinde acı bir etki bırakmıştır. Osmanlı Devleti Selanik, Üsküp, Prizren gibi şehirleri kaybetmiştir. Müslüman toplumun önemli bir kısmı Anadolu'ya doğru göç etmek zorunda kalmış, kalanlar saldırıya uğramış veya baskı altına alınmıştır.⁴ Dünya Savaşı sonrası Bulgaristan ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda kalan Müslüman toplum ise 1918-1930 arası dönemde kendilerine tanınan yeni haklardan ve açılan İslâmî eğitim kurumlarından faydalanma imkânına sahip olmuşlardır. Yaklaşımlarda farklılıkların ortaya çıkmasında değişen sosyal hiyerarşi, demografik yapı ve siyasi güç ilişkisinin rolü olmuştur. Çoğunlukla Makedonya ve Kosova bölgesinde yaşayan Türk ve Arnavut Müslümanlar 1876-1908 arasında Osmanlı yönetiminde kalmış, ancak

2 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu*, 167-192

3 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu*, 167-192; Bekir Sadak, "Ali Fehmi Cabic", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt II, 393; <http://www.muftijstvo-mostarsko.ba/index.php/gacko/item/264-dase-ne-zaboravi-ako-se-mora-ponoviti> (Erişim, 30.11.2023)

4 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin, 1995, s. 135-165

soykırımın yaşandığı Balkan Savaşları esnasında Sırp ve Bulgar işgalleri ile mücadele etmek durumunda olmuştur.

Balkan Savaşlarından sonra Müslüman azınlık olarak Saraybosna'daki İslam Birliğinin yönetimi altına bağlanan Arnavutlar ve Türkler, Boşnaklardan farklı olarak Krallık yönetimi tarafından etnik açıdan da farklı muameleye maruz kalmıştır. Bu bölgedeki Müslüman toplumun düşünsel ve kurumsal gelişimi Saraybosna'dan ziyade özellikle Üsküp merkezli devam etmiştir. Müslümanlar Krallık bünyesinde bütüncül olarak bir azınlık toplumu olarak kalmış olsalar da Bosna Hersek bölgesindeki kurumsallaşma ile diğer bölgeler arasındaki kurumsallaşma farklı olmuştur. Yani Kosova-Makedonya bölgesi 1918 sonrasında Krallık bürokrasinin kurumlarına entegre olmaya başlarken, Bosna bölgesinde yaşayan Müslümanlar ise 1878 sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bünyesinde kaldıkları için azınlık toplumu olarak daha yerleşik bir konumda yer almışlardır. Dini otorite olarak İstanbul'daki Şeyhülislamlığı tanımaya devam etmeler de kendi bağımsız yapılarını geliştirebilmişlerdir.

Bu esnada Müslüman toplum arasında da görüş farklılıkları ortaya çıkmış, İstanbul'daki siyasi ve fikri tartışmaların bölgeye yansımaları olmuştur. Ancak Bosna'nın resmen Osmanlı Devleti'nden koptuğu tarih olan 1908'e kadar özellikle eğitim anlamında eski sistemin devam ettiğini söylemek mümkündür.⁵ 1918 sonrasında bölgede kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı bünyesinde yer alan toplumdaki etnik ve kültürel farklılık artmış, bunun önemli bir neticesi yüksek dini eğitimdeki dilin Osmanlıca ile Arapça olması ile birlikte artık Boşnakça ve Arnavutça kullanımının da gündeme gelmiş olmasıdır. Değişim sadece eğitim dilini değil içeriğini de etkilemiş, alfabe reformunun ötesinde eğitimdeki yaklaşımları yansıtmıştır. İlaveten milliyetçilik akımının getirdiği etkilerle birlikte özellikle 1913 sonrası kaybedilen Osmanlı Makedonya'sı ve Kosova'da yaşayan toplum nezdinde Türk ve Arnavut ayrışması daha belirgin hale gelmiştir.

Bölgedeki Müslüman toplumu gayr-i Müslim idare altına girdikten sonra aralarındaki en önemli tartışma maddelerinden bir tanesi göç olmuştur. Müslümanların bir kısmı bölgeyi terkedip doğuya göç etmenin gerekli olduğunu savunmuş, diğer kısım ise yaşadıkları yerin anavatan olacağı görüşünü benimsemiştir. Bu tartışma ulema arasında da önemli görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. İlaveten, iki savaş arası dönem ve II. Dünya Savaşı esnasında yaşananlar Yugoslavya iç

5 Enes Karic, "Bosnian Muslims and Their Educational Dilemmas in the Austria Hungarian Period", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut, Cilt IV*, Tika, Ankara, 2016, s. 31-55; Fikret Karcic, *The Other European Muslims: A Bosnian Experience*, CNS, Sarajevo, 2015, s. 155-158; Ayşe Zişan Furat, *Gayr-i Müslim Bir İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna, (1878-1918)*, İdil, İstanbul, 2013

ve dış siyasetinin belirleyici faktörler olmuştur. 1919-1939 döneminde Sırp ve Hırvatlar arasındaki liderlik çekişmesi Kral Aleksandar'ın suikastı ile sonuçlanmıştır. Almanya'nın Versailles anlaşması şartlarını kabul etmeyişi Doğu Avrupa'daki siyasi dengelerin değişmesine sebep olmuştur. 1930'larda Almanya ve İtalya'da aşırı milliyetçilerin iktidara gelişi Sırp, Hırvat ve Slovenya'daki milliyetçi grupların etkilerinin artmasına sebep olmuştur.⁶ Netice olarak, Anadolu'ya yaşanan yoğun göç ve savaşlar neticesinde bölgede azınlıkta kalan Müslüman ahali nüfus ve ekonomik etkinlik açısından zayıflamıştır. Osmanlı idaresinde eşraf ve yönetici memur sınıf olan Müslüman kesim devlet görevlerinden neredeyse tamamen dışlanmıştır. Yugoslav Devleti'nde "Slav" üst kimliğini vurgulanmıştır. Türkiye'ye olan göçler hız kazanmış, nitekim son olarak 1938 senesinde Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Yugoslav hükümeti ile yaptığı görüşmeler sonucunda "Slav olmayan" 200.000 Müslüman'ın Türkiye'ye göç ettirilmesi konusunda uzlaşmaya varmıştır.⁷

Türkiye'nin bağımsızlığını kazandıktan sonra hükümetin izlediği politikalar ise Balkanlardaki düşünce hayatını etkilemiştir. Ancak eğitim kurumları açısından Yugoslavya Krallığı'nın Türkiye'ye nazaran daha çeşitli olduğunu söylemek mümkündür. 1923 sonrası Türkiye'de başlatılan kültür reformları toplumsal değişimi hızlandırırken, şehirleşme ile birlikte artan okuma yazma oranı kitlelerin bilgi kaynaklarına erişimini önemli şekilde kolaylaştırmıştır. Türkiye'de medreseler kapatılırken Yugoslavya'da farklı bir süreç başlamıştır. Nitekim medrese meselesini ele alan çalışmalar tartışmayı modernleşme konusunun bir parçası olarak ele alırken, modern kurumların gelişimiyle medreselerin işlevini yitirdiği görüşü savunulmuştur.⁸ İlâveten, medresenin 20. yüzyıl sosyal dönüşümünde oynadığı rolü inceleyen araştırmalar eğitimli kesimler arasındaki ilişkiyi ele almışlardır.⁹

6 Barbara Jelavich, *History of the Balkans II*, Cambridge University Press. Cambridge, 1999, s. 195, 140-150; Christian Axobe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, University of Toronto Press. Toronto, 2014, s.8-10, 236-237; John Philips, *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*, Tauris. London, 2004, s. 27-31

7 Bkz: Thomas Shed, "From Muslims into Turks? Consensual Demographic Engineering between Interwar Yugoslavia and Turkey", *Journal of Genocide Research*, Volume 18, 2016, Issue: Ethnic Homogenizing in Southern Europe, s. 437-440; Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri, Bilig, Bahar/ 2007; Nurcan Özgür Baklacioğlu, *Dış politika ve göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*. Derin. İstanbul. 2010.

8 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, New York: Routledge, 1998, s. 113-114.

9 Amit Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*, California: Stanford University Press, 2011, s. 105-159.

1918–1945 tarihleri arasında bölgenin Müslüman toplum açısından Saraybosna ile beraber merkezi kabul edilen Üsküp'te üç yeni medrese açılmıştır. 1921 senesinde açılan Krallık yönetiminin desteklediği Kral Aleksander Medresesi içerik açısından modern bir anlayış ortaya koymuştur. Bu kuruma karşı geleneksel müfredatı savunan Meddah Medresesi de 1931 senesinde faaliyete başlamıştır. İki medrese arasındaki rekabetin dışında XVI. yüzyılda açıldıktan sonra bir süre kapalı kalan Gazi İsa Bey Medresesi 1936 senesinde yeniden faaliyete başlamıştır. Bölgedeki medreseler bunlarla sınırlı kalmamış, özellikle Kosova bölgesinde Prinaz ve Sultan III. Selim medreseleri faaliyet göstermiştir. 1930'lara kadar açık olan bu okulların dışında Gijan şehrinde Atik Medresesi faaliyet göstermiştir.¹⁰ Ancak Yugoslav yönetimi daha çok siyasi kaygılarla 1926-1931 seneleri arasında Arnavutların yoğun yaşadığı bölgelerindeki okulların bir kısmını kapatmış, veya müfredatlarını değiştirmiştir. Ara dönemde medreseler açısından Bosna Hersek bölgesi yine daha güçlü kalmış, I.Dünya Savaşından sonra 40'a yakın medrese faaliyetine devam etmiş, ancak bu sayı II.Dünya Savaşı'nın başlangıcı esnasında yaklaşık 10'a inmiş, Yüksek Şeriat Okulu Saraybosna İlahiyat Fakültesi'ne dönüşmüştür.

Aslında 1918 sonrasında Türkiye'deki yeni yönetimin Balkanlar'daki yeni devletlerin idareleriyle barışçıl ilişki içinde olma gayretleri bölgede yaşayan Müslüman toplumların temel hakları açısından olumlu bir seyir getirmiştir. Örnek olarak, Bulgaristan'daki Müslüman toplum Nüvvab Okulu'nu açma imkanına sahip olmuş, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'ndaki Müslümanlar da eğitimlerini kendi okullarında sürdürebilmişlerdir. Siyasi tabloda yaşanan bu yumuşamanın bir diğer sonucu olarak Üsküp'teki Müslüman toplum da eğitimde yeni arayışlarını hızlandırmış, Ataullah Kurtiş hocanın öncülüğünde Meddah Medresesi'nin kurulması için gerekli altyapı hazırlanmıştır. Bölgede milliyetçiliğin yeniden yükselmeye başladığı 1930'lara kadar geçen bu süre zarfında Saraybosna merkezli eğitim faaliyetlerine devam eden İlahiyat Fakültesi ağırlıklı olarak Bosnalı Müslümanlara hitap etse de Arnavut öğrenciler için de eğitim vermeye devam etmiştir. Bu dönemde Riyaset işleri başkanlığını yürüten ve eğitimini İstanbul'da almış olan Cemaleddin Cavusevic'in dönemin önde gelen düşünürleri ile de yakın arkadaşlığı sürmüştür. Reformcu bir mütefekkir portresi çizen Cavusevic, dönemin gelenekselci-reformcu tartışmalarında gerek dil öğretimi, gerek kılık kıyafet gibi konular özelinde yenilikten yana tavır koymuş, hatta Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı reformlara destek olmuştur. Bu esnada Türkiye'ye yaptığı bir ziyarete dair

10 Bkz. Numan Aruçi, "The Muslim Minority in Macedonia and Its Educational Institutions during the Inter-War Period", *Islam in Interwar Europe*, Ed. Nathalie Clayer and Eric Germain, Hurst. London, 2008; Necdet Yılmaz, "Ali Yakup Hocaefendi", *Ali Yakup Cenççiler*.

izlenimlerini Bosna'da yayınlanan bir neşirde paylaşan Çavuşeviç yeni Türkiye Devleti'nin yönetimini övmüş, artık Türkiye'nin uzun yıllardır süre gelen sıkıntılarını aşmak için "terakki" yoluna girdiğini not etmiştir.¹¹ Ona göre Türkiye'deki eğitim "atılımı" halkın okuma yazmaya olan ilgisini ve kız çocuklarının da eğitim alabilmesini mümkün kılmaktadır. Aynı zamanda Ahmed Cevdet Paşa ile yakın dostluğu bulunan Çavuşeviç'in bu yorumlarını sadece kendi şahsi bakış açısını değil, dönemin Yugoslav Müslümanlarını temsil eden Riyaset kurumuna yansıttığını söylemek de mümkündür.

Cemaleddin Çavuşeviç'in özellikle eğitimdeki yenilik arayışının ve Türkiye'deki reformlara olan desteğinin açık bir şekilde yayınlanmış olmasının Üsküp'teki müderrisler nezdinde nasıl algılandığını gösterecek bir vesikaya henüz ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak kayıtlardan anlaşıldığı üzere Cavuseviç'in yönlendirmesi ile Üsküp'te yeni bir medrese açılmasına karar verilmiş ve Kral Aleksander Büyük Medresesi faaliyet geçmiştir. Kral Aleksander Medresesinde Saraybosna'dan gelen hocalar ile birlikte Üsküp'ten de bazı isimler görev almıştır. Burada ders verenler arasında yer alan Tayyib Okic daha sonra uzun seneler Türkiye'de görev yapmıştır. Yine bu medresede yöneticilik yapmış olan Hamid Hadzibegic de uzun yıllar İstanbul'da bulunmuştur. Ancak eğitime bakış açılarındaki farklılığın daha açık anlaşılabilmesi için her iki medresenin müfredatları ve hoca kadrolarının detaylı olarak ele alınması gerekmektedir. Özellikle Meddah Medresesinin müfredatına dair yapılan çalışmalar önemli bir aşama kat etmiştir, ancak henüz Saraybosna İlahiyat ve diğer medreseler ile mukayeseli olarak nasıl bir seviyede olduğunu ortaya koyabilmek mümkün olmamıştır. Son olarak, 1936 senesinde üçüncü bir eğitim kurumu olarak Üsküp'te faaliyete geçirilen İsa Bey Medresesi de dönemin bu farklı eğitim anlayışlarını mukayese etmek açısından dikkate alınmalıdır.

Bu açıdan bakıldığında, diğer bir ifade ile, Meddah Medresesinin 1913 ila 1930 tarihleri arasında Reisu'l-Ulema görevini yürüten Cemaleddin Cavuseviç'in Saraybosna'daki yaklaşımının dışında farklı bir alternatif oluşturduğunu söylemek mümkündür. Cavusevic gibi Ataullah Kurtiş de Türkiye'deki 1923 sonrası gelişmeleri çok yakından takip etmiş, Krallıkta nasıl bir dini eğitim verilebileceği hususunda Cavusevic ile farklı noktada yer almıştır. Kurtiş'in yakın arkadaşlarından olan Mustafa Sabri Efendi ile Cavusevic'in farklı görüşlerde olduğu bilinmektedir, ancak birincil kayıtlarda Cavusevic'in bizzat Ataullah Kurtiş'e dair değerlendirmelerine henüz ulaşamamıştır.

11 Numan Aruçi, "Cemaleddin Çavuşeviç", DİA, XXVIII, 447-448

Meddah Medresesi'nin 1930'ların Yugoslavya'sı ve Türkiye'sinde yaşanan siyasi ve düşünsel gelişmelerin neresinde yer aldığını daha iyi anlamak için ilgili arşivlerin gözden geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. Meddah Medresesi'nin o dönem cereyan eden gelişmelere cevap olarak bir alternatif arayışının ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Bölgede yaşayan ve yüksek dini tahsil görmek isteyen öğrencilerin önlerindeki az sayıda imkanın dışında yeni bir farklılık sunmuştur. Medreseye giden isimlerin eğitim hayatlarında daha sonra takip ettikleri yollar bu açıdan da dikkat çekicidir. Mezunlardan bir kısmı Mısır'a, diğer bir kısmı Türkiye'ye gitmiştir; ancak bunun dışında Krallık Yugoslavya'sında kalan mezunlar da olmuştur. Bu isimlerin tamamıyla gelenekselci ekolü temsil ettiklerini iddia etmek de mümkün değildir. Cemaleddin Cavusevic 1930 yılında Krallık yönetimi ile yaşadığı anlaşmazlıkta dini eğitimin özerk kalması gerektiğini savunarak görevinden ayrılmış, nitekim bu tartışma daha sonraları Meddah Medresesinin geleceğini de etkilemiştir. Meddah Medresesi'nin Krallık Yugoslavya'sında bağımsız bir eğitim kurumu olarak devam etmesi ancak tartışmaya konu olan özerk eğitim hakları ile mümkün olabilmiştir, nitekim II. Dünya Savaşı'nın başlangıcına doğru Meddah Medresesi'nin de faaliyet alanı daralmaya başlamıştır.

Sonuç

Netice olarak, Meddah Medresesi'nin faaliyete geçirilişi sürecinde Ataullah Kurtiş Efendi'nin dönemin Krallık Yugoslavya'sı ile birlikte İstanbul ve Kahire'de yaşayan düşünürleri ile arasındaki kurduğu ilişkinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Ataullah Efendi'nin Krallık Yugoslavya'sının Riyaseti tarafından ortaya konan reformcu bakış açısına muhalif olduğunu söylemek mümkündür. Cemaleddin Çavuşeviç'in ise Türkiye ve Mısır'daki yenilik adımlarının benzerini kendi toplumu için uygulamaya koymak istediği anlaşılmaktadır. Bu iki ismini birbirleri ile doğrudan tartışmaya girip girmedikleri, faaliyetleri hakkındaki karşılıklı düşüncelerine dair birincil vesikalara henüz ulaşılamamıştır. Ancak Meddah Medresesi'nin ortaya koyduğu düşüncenin ve kurumsal gelişiminin anlaşılabilmesi için ilgili kaynakların incelenmesi önem taşımaktadır. Bu açıdan Meddah Medresesi'nin kuruluşu ve sonrası ile araştırmacılar için oldukça önemli bir çalışma alanı sunduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aruçi Muhammed, “Cemaleddin Cavusevic” TDVCemaleddin Cavusevic, “Türkiye Gezisi Notları”,
- Ali Muhammed Ali “Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2011. s..
- Aruçi Numan, “Cemaleddin Çavuşeviç”, *DİA*, XXVIII, 447-448.
- Asani, Eljesa, *Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, 2010.
- Babuna Aydın, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Tarih Vakfı, 2012
- Baki Süleyman, “Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler”, *Balkanlar ve İslam: Balkanlarda İslam Dini ve Kültürel Hayat*, Cilt II, 2020.
- Bein Amit, Ottoman Ulema, *Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*, California: Stanford University Press, 2011, s. 105-159.
- Erken Ali, “20.Yüzyılda Bir Boşnak Alim: Tayyib Okic”, *Ircica International Conference*, 2015
- Furat Ayşe Zişan, Gayr-i Müslim Bir İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna, (1878-1918), İdil, İstanbul, 2013ç
- Jelavich Barbara, *History of the Balkans II*, Cambridge University Press. Cambridge, 1999.
- Kajevic Adnan, “Cemaleddin Cavusevic: Hayatı ve Eserleri”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları, 2020.
- Karcic Fikret, *The Other European Muslims: A Bosnian Experience*, CNS, Sarajevo, 2015.
- Karic Enes, “Bosnian Muslims and Their Educational Dilemmas in the Austria Hungarian Period”, *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Cilt IV, Tika, Ankara, 2016, s. 31-55;
- McCarthy Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin, 1995.
- Moslo Amer, “Hamid Hadžibegić (1898–1988) and his Legacy in the Oriental Institute in Sarajevo”, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 54 No. 1, 2022.
- Nielsen Christian Axobe, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, University of Toronto Press. Toronto, 2014.
- Philips John, *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*, Tauris. London, 2004.
- Sadak Bekir, “Ali Fehmi Cabic”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt II, 393; <http://www.muftijstvo-mostarsko.ba/index.php/gacko/item/264-dase-ne-zaboravi-ako-se-mora-ponoviti> (Erişim, 30.11.2023)
- Sadak Bekir, “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalıydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma”, *el-Hilâl* (nşr. Starešinstvo na Islamska Zaednica vo SRM Skopje), IV/22, Üsküp 1990, s. 15; V/23 (1991), s. 15; V/24, s. 18; V/25, s. 18; V/26.

1945 İSLAM DİNİ BİRLİĞİ KANUNU'NUN YENİLENMESİ SÜRECİ VE TARTIŞMALAR

Eren Atala Eriş

Araştırmacı-Yazar

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan çekilmesinden beri Yugoslavya ve ardılı Kuzey Makedonya'da yaşayan Müslümanların dini faaliyetleri, kurulan "İslam Dini Birliği" kurumu tarafından düzenlenmektedir. İslam Dini Birliği kurumunun meşruiyetinin dayandığı kanun, çeşitli yıllarda değiştirilmiş ve bu kanun uyarınca İslam Dini Birliği şekillenmiştir. Fakat 1945 senesinde yapılan değişim ve hemen sonrasında Fettah Rauf Efendi'nin İslam Dini Birliği başkanlığını yürüttüğü dönemdeki faaliyetleri ve etkinliği ise ilgili tutanakların olmamasından dolayı bilinmemektedir¹. Bugün, İslam Dini Birliği kanununun 1945 senesinde tekrar şekillendirildiği toplantılarda yapılan görüşmelerin tutanakları -*tutulga*- yapılan araştırmalar neticesinde bulunmuştur.

Bahsi geçen bu tutanakları kaleme alan kişi ise, aynı dönemde faaliyet gösteren gizli bir Türk cemiyeti olan Yücel Teşkilatı'nın Genel Sekreteri Şerafettin Ferit (Yücelden)'dir. Şerafettin Yücelden'in evrak-ı metrukesinden çıkan bu "*tutulga*" ile bugün tarihimizin bilinmeyen bir yüzünü sizlerle beraber gün ışığına çıkarılmaktayız. Aslında bu toplantılarda yapılan görüşmeleri, *Yücelciler: Yugoslavya'da Gizli Türk Teşkilatı* adlı kitabımda bir iki paragraf içinde aktarmış²; fakat farklı konular olması sebebiyle bu tutanaklar detaylı incelenmemiştir. Bugün ise; tutanaklar bağlamında, şahıs veya güç aktörleri seviyesi ve daha yukarıda olan

1 Fahri Kaya, Makedonya Türklerinden İz Bırakanlar, Divan Yayıncılık, Üsküp, 2008, s.129.

2 Eren Atala Eriş, Yücelciler Yugoslavya'da Gizli Türk Teşkilatı, Üsküp Sahafhane Yayınları, İstanbul, 2022, s.194.

kurumsal seviyede bu konuyu işleyerek, İslam Dini Birliği üzerinden dönemi ve dönemin insanların fikir ayrılıkları, muhalefetleri ve mücadelelerini daha iyi anlayabileceğimizi düşünüyorum.

Tabii, belgenin ehemmiyeti kadar bir önemli olan husus da o belgeyi anlamlandırabilip yorumlayabilmektir. Bu noktada, toplantı kayıtlarını hakkıyla anlamak ve değerlendirmek için, öncelikle II. Dünya Savaşı yıllarındaki durumu, ardından 1945 İslam Kurultayını ele alıp, Kurultay sonrasındaki toplantı tutanaklarını inceleyeceğiz. Tabii tutanakları incelerken de kurultaydan talep edilen veya konuşulan meseleleri anlamak için zaman zaman İslam Dini Birliği'nin daha önceki durum ve faaliyetlerine; katılımcıların veya güç aktörlerinin eylem ve görüşlerine de değineceğiz.

İkinci Dünya Savaşı ve İşgal Dönemi

Almanya'nın 1941 senesinde Yugoslavya'ya saldırması sonucu ülke fiilen birkaç parçaya bölünürken Yugoslavya İslam Dini Birliği ise dağıtılır. Buna göre; Bosna-Hersek'teki Müslümanlar bir kukla devlet olarak kurdurulan "Bağımsız Hırvat Devleti"ne bağlı Zagreb Müftülüğü'ne bağlanırken; günümüz Kuzey Makedonya'sının batısı ile Kosova, İtalyan işgali altında oluşturulan "Büyük Arnavutluk" devletine; yani Tiran Müftülüğü'ne bağlanır. Kalkandelen'e bağlı Grupçin köyünün berisinde kalan Makedonya ise; Almanları müttefiki Bulgaristan Kralığı'nca işgal edilirken, bu bölge yaşayan Müslüman ahali ise Sofya Müftülüğü'ne bağlanmıştır³.

Fahri Kaya bu zorlu dönemde Üsküp ulemasının "Bulgaristan'dan getirilen hacı hocalarla aynı masaya oturmaktan çekindiğini" yazsa dahi⁴; bu ifade pek doğru değildir. Tespit edebildiğimiz ölçüde örneklersek; II. Dünya Savaşı yıllarında Üsküp Müftülüğü görevini Üsküplü Said İdris Efendi üstlenmiştir⁵. Said İdris Efendi'nin kimliği ve kişiliği ise bu zor dönemde aldığı görevin önemine dair bize fikir vermektedir: Sait Efendi Üsküp'ün köklü ailelerinden, adının 300 yıllık bir geçmişi olan Simitçiler sülalesinin⁶ Pürezâdeler ailesine mensuptur⁷. Babası İdris Efendi,

3 Fahri Kaya, a.g.e, s.111.

4 Fahri Kaya, a.g.e, s.110.

5 Altan Deliorman, Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe, Bayrak Yayınevi, İstanbul, 2011, s.260.

6 Глише Елезовић, О Именема И Пореклу Старијиж Муслиманскиж Породица У Скопљу, "Зборник За Етнографију Јужне Скопје", Skopsko Naučno Društvo, 1931, Skopje, s.12.

7 Serhat Arslaner, Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeşterleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi, "Belleten" dergisi, Cilt 77, S.280, 2013, s.968.

Fatih Medresesi'nden yetişmiş bir âlim olduğu gibi, Sait İdris Efendi de bu yolda yetişir; hatta Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir süre Üsküp Müftüsü olur ve Üsküp ulemasından sayılır⁸. Fakat Sait Efendi'nin kariyeri burada sınırlı kalmaz. II. Meşrutiyetin ilânından sonra Üsküp Mebusu olarak seçilir⁹. 31 Mart Vak'ası sonrasında Selanik'ten yola çıkan Hareket Ordusu'na nasihatçi olarak gönderilen heyette yer alır¹⁰. Balkan Savaşları sonrasında Üsküp'te yaşamına devam eden Sait İdris Efendi 1935 senesinde ise Üsküp'ün ileri gelenlerinin kurduğu Şefkat Derneği'nin başkanlığını yürütmüş¹¹ ve kız öğrenciler için Şefkat Okulu'nun açılmasına ön ayak olmuştur. Zaten Fahri Kaya da, Sait İdris Efendi hakkında “geniş bir siyaset kültürünün olduğu” yazmaktadır¹².

Bu dönemde görev yapan bir diğer kişi ise, Krallık Yugoslavyası döneminde İslam Dini Birliği'nde görev yapmış olan Fevzi Hacıhamziç (Tara)'dır¹³. Sancak bölgesindeki Priboy'da doğan Fevzi Hacıhamziç'in de biyografisi tıpkı Sait İdris Efendi'nin ki gibi ilgi çekicidir. Balkan bozgunu sonrasında İstanbul'a gelen Fevzi Bey, Beyrut ve Şam'da lise eğitimini tamamlar; mütareke yıllarında Ankara'da Postahane müdür yardımcısı olup daha sonra Üsküp'e dönerek Belgrad Üniversitesi'nde Hukuk tahsilini tamamlar. Avukatlık stajını yapmasıyla birlikte, 1919 senesinde kurulan Cenubi Sırbistan Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti; bilinen yaygın adıyla Cemiyet Partisi'nde görev alıp, partinin yayın organı Hak gazetesinde çalışır. Kral Aleksandar darbesi sonrasında Üsküp'ün ileri gelenlerinden Üsküp eski Belediye Başkanı Salih Asım Bey ve Cemiyet Partisi'nin mebuslarından Kemal Kumbaracı Bey'lerin teklif ve telkinleri ile Üsküp Belediye Başkan Yardımcılığı yapar¹⁴. Fevzi Hacıhamziç'in bu faaliyetlerinin yanında belki en mühim çalışması ise, 1936 yılında İslam Dini Birliği kanununun yeniden düzenlenmesinde görev almasıdır¹⁵. Bu düzenleme ile Müslüman ahaliye bir çok hak verildiği gibi, yeşil zemin üstüne ay yıldızlı Rumeli Beylerbeyliği bayrağının İslam Dini Birliği'nin bayrağı olarak seçilmesinde

8 Büşra Tamaç, *Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2020, Bursa, s.49.

9 “Osmanlı Mebusları I. Dönem (17 Ekim 1324-5 Ocak 1327) Vilâyet ve Müstakil Sancaklara ve Yeni Türk Harflerine Göre Sıralanmıştır”, haz. Şahap Tuza, [https://sacikerisim.tbmm.gov.tr/xmliubitstreamhandle115432415199907160 .pdf?sequence=1&isAllowed=y.pdf](https://sacikerisim.tbmm.gov.tr/xmliubitstreamhandle115432415199907160.pdf?sequence=1&isAllowed=y.pdf) (22 Nisan 2023), 1946, Ankara, s.47.

10 Zekeriya Türkmen, Hareket Ordusu, “TDV İslâm Ansiklopedisi”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hareket-ordusu> (24.09.2023).

11 Fahri Kaya, a.g.e, s.110.

12 Fahri Kaya, a.g.e, s.112.

13 Altan Deliorman, a.g.e, s.259.

14 Altan Deliorman, a.g.e, s.232-245.

15 Altan Deliorman, a.g.e, s.247.

de öncü olur¹⁶. Daha sonraki yıllarda İslam Dini Birliği'ne bağlı evkaf dairesinde görev alan Fevzi Hacıhamziç, Gazi İsa Bey Medresesi'nin modern bir eğitim kurumu olarak yeniden açılmasında çalışır. Yıkılan İbni Payko Camii'nin yerine beş katlı bir yurt yapılması için mücadele eder¹⁷.

Kısacası, işgal yıllarında Sofya'ya bağlanan Üsküp Müftülüğü'nde görev alanların çoğu bu zorlu yıllarda Müslüman Türk cemaatini koruyabilecek niteliklerde kişilerdir. Bu noktada Fahri Kaya'nın *"namuslu kişilerin, istilacıyla işbirliği yapmamak"* için inzivaya çekildiklerini yazması¹⁸ ise haddini ve meramını aşan bir cümledir. Nihayetinde görev alan Fevzi Hacıhamziç (Tara) istilacı ile işbirliğinde bulunmak şöyle dursun; bizzat istilacılar tarafından idam istemi ile divan-ı harbe verilmiş, bir süre tutukluklu kaldıktan sonra sürgüne gönderilmiştir. Yine, dönemin bir tanığı olan Mehmet Arıdıcı'nın cümleleriyle Fevzi Hacıhamziç'in *"Müslüman Camianın bir arada tutulmasında ve o karanlık günlerin badiresiz atlatılmasında çok büyük dahli olmuştur."*¹⁹

Tabii bu dönem, işgal kuvvetlerinin hükmünde geçen zorlu zamanlardır. Örneğin; 1936 senesinde açılan Gazi İsa Bey Medresesi'ne ait bütün erzak, hatta yatakhanedeki battaniyeler işgal ordusunca alınır²⁰. Evkaf Dairesi'nin İpotekarna Bankası'nda ve Posta Tasarruf Sandığı hesaplarında bulunan 20 milyon dinarı aşkın paraya işgal kuvvetleri el koyup, İslam Dini Birliği maaş dahi ödeyemez hale gelir²¹. Hatta, İslam Dini Birliği'nin önde gelen çalışanları Bulgaristan Kralı Boris'in doğumgünü münasebetiyle Üsküp Sultan Murad Han camiisinde düzenlenen duaya katılıma bile zorla çağrılırlar²². Sonuç olarak, bu dönem görev almayan ulema doğal olarak pasif direniş sergilerken, görev alanlar ise aktif bir şekilde direnmişlerdir.

Örneğin; Fevzi Hacıhamziç'in anılarında geçen bir bölüm bu hususta dikkat çekicidir: Müftü Sait İdris Efendi savaş yıllarındaki Sofya ziyaretlerinden birinde yakın dostu olan Mısır eski Hidivi II. Abbas Hilmi Paşa ile karşılaşır²³. Bu gö-

16 Altan Deliorman, a.g.e, s.247.

17 Altan Deliorman, a.g.e, s.250.

18 Fahri Kaya, a.g.e, s.110.

19 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıcı'nın Hatıratı - Yugoslavya'da Türk Direnişi, Mavi Gök Yayınları, İstanbul, 2023, s.181.

20 Altan Deliorman, a.g.e, s.260.

21 Altan Deliorman, a.g.e, s.259.

22 Altan Deliorman, a.g.e, s.261.

23 Eren Atala Eriş, Yücelciler Yugoslavya'da Gizli Türk Teşkilatı, Üsküp Sahafhane Yayınları, İstanbul, 2022, s.83.

rüşmede Türkiye'nin de II. Dünya Savaşı'na dahil olabileceğini öğrenen Sait İdris Efendi, Üsküp'e dönüşünde şehrin ileri gelenlerinden gayriresmi ve gizli bir heyet kurar. Bu heyette yer alan her bir üye ise, bir güç grubu ile ilgilenir. Buna göre Kâmil Kumbaracı Bey "*yerli Bulgarlar*"; yani Makedonlarla, Hasan Şükrü Bey Bulgaristan'dan gelen işgalcilerle, Fevzi Hacıhamziç Sırplarla, Kemal Salih Bey ise Almanlarla temasta bulunup, savaş içinde değişen dengeleri gözeterek Müslüman Türk nüfusu savaştan korumaya çalışırlar²⁴. Zaman içinde bu heyet genişlerken, örneğin Müftü Said İdris Efendi, Yücel Teşkilatı'nın Başkanı Şuayb Aziz ve Mehmet Arıdıncı gibi başka Yücelcilerle çeşitli meseleler hakkında görüşür²⁵. Hatta Said İdris Efendi, Şuayb Aziz Efendi'nin de telkinleriyle, Üsküp eski Belediye Başkanı Salih Asım Bey'in oğlu Kemal Salih Bey ile beraber Alman karargahına gidip işgalci Bulgarların Türklere eziyet etmemesi ve güvenliğin tesisi için bir teminat yazısının alınması dahi sağlanır²⁶.

Savaşın Makedonya topraklarında sona erdiği 1944 sonbaharında, Partizan ordusu Makedonya'da *de facto* olarak gücü elinde tutarken, *de jure* olarak ise Komünist Parti'nin başat güç olduğu AVNOY ile ASNOM anti-faşist koalisyonları eliyle yeni bir yönetim oluşturulmuştur. Fakat, Makedonya'daki yeni yönetim ASNOM koalisyonu ile kurulsa da, bir süre boyunca gerek Makedonya, gerekse de Yugoslavya çapında İslam Dini Birliği yeniden örgütlenmez. Fahri Kaya'ya göre "*savaş sonrası iktidarı ele geçiren ve yeni devleti kuranların, din ve ulemaya karşı benimsedikleri ideolojiden kaynaklanan özel bir tutumu*"²⁷ sebebiyle bu gecikme yaşanırken²⁸, süreci göz önünde tutup, İslam Dini Birliği'nin toplantı tutanaklarını incelediğimizde durumun daha farklı geliştiğini görmekteyiz. Buna göre İslam Dini Birliği'nin geç örgütlenmesinin sebebi ne yeni yöneticilerin dine karşı duruşları, ne de Kral dönemi görev alan İslam Dini Birliği çalışanlarına yönelik²⁹ tavırlarıdır. Aslında mesele, senelerden beri Müslüman-Türk cemaati liderlerince tartışılan modernleşme süreci ile ilgilidir. İşte bu meselenin kökenlerini anlayabilmek için biraz geriye, Meddah Medresesi'nin kurulduğu yıllara bakmamız lazımdır.

24 Altan Deliorman, a.g.e, s.262.

25 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıncı'nın... s.57.

26 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıncı'nın... s.59.

27 Fahri Kaya, a.g.e, s.129.

28 Fahri Kaya, a.g.e, s.111.

29 Fahri Kaya, a.g.e, s.111.

Medrese Ekolleri ve Aralarındaki Rekabet

İki dünya savaşı arası dönemde etkin olan Cemiyet Partisi; kurucu meclise 8 vekil soktuktan³⁰ sonra merkezîyetçi anayasayı geçirmek isteyen fakat Hırvatların muhalefetini aşamayan Sırp lar ile kıyasıya bir pazarlık yapar ve bu görüşmeler sonrasında Müslümanlara bazı haklar verilir. Bu anlaşmaya göre, İslam dini diğer dinlerle eşit seviyede olması, ibadet özgürlüğünün tanınması, Müslümanların özel hukuk alanlarında şeriat hukukunu kullanabilmesi, I. ve II. derece şeriat mahkemelerinin varlığı devam ettirilmesi, orduda Müslüman askerlerin dini hassasiyetlerine özel karavana verilmesi ve toprak reformu sorunları giderilmesi gibi birçok hakkın yanı sıra Müslüman din ve eğitim kurumlarının geniş çapta özerkliğinin tanınması³¹ da 1920 senesinde garanti altına alınmıştı³².

1921 senesinde ise, Üsküp'te Kral Aleksandar'ın adına açılan Büyük Medrese daha bir sene önce temin edilen "din ve eğitim kurumlarının özerkliği" ilkesini ihlal etmekteydi. Kuruluş kanununda, amacının "*Krallık tacına sadık kadrolar yaratmak*" olduğu özellikle vurgulanan³³ lise seviyesindeki okul, medrese sıfatını taşımasına ve "*Ruhani Akademi*" olup derslerin Türkçe verileceği söylenmesine rağmen müfredatta din ile ilgili derslere ise ağırlık verilmemiş³⁴; diğer dersler de Sırpça işlenir olmuştu. Üstüne üstlük bu dönemde diğer tüm okullarda da eğitim Sırpçalaştırılmıştı³⁵.

Kral Aleksandar Medresesi'nin amaçları ve işleyişi, İslam cemaatini rahatsız ederken İslam Dini Birliği de bu okulun açılmasına karşı çıkar³⁶. Medrese önce Cemiyet Partisi tarafından protesto edilir, daha sonra ise Eğitim Bakanlığı'na karşı dava açılır³⁷. Fakat yine olumlu sonuçlar elde edilmeyince Üsküp'teki Meddah Baba Tekkesi'nin binası yenilenir³⁸ ve yenilenen bina, medrese olarak hizmet vermeye başlar. Kral Aleksandar Medresesi, Belgrad tarafından finanse edilip şanlı bir okul olma

30 Şerafettin Yücelden, Yugoslavya Türkleri, "*Türk Dünyası El Kitabı*", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s.1092.

31 Salih Murat, Yücelciler Neden ve Nasıl Kuruldu? "*Birlik Gazetesi*", Üsküp, 8 Ocak 2004, s.4.

32 Barbara Jelavich, Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s.160.

33 Sezgin Lutviyi, a.g.e, s.64.

34 Fahri Kaya, a.g.e, s.123.

35 Hugh Poulton, a.g.e, s.91.

36 Sezgin Lutviyi, a.g.e, s.65.

37 Fahri Kaya, a.g.e, s.123.

38 Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya cilt III., İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981, s.290.

yolunda ilerlerken Resmi adı “*Yüksek İslam Okulu*” olan³⁹ rakibi Meddah Medresesi'nin ise olanakları oldukça sınırlıdır⁴⁰. Fakat tüm eksiklerine rağmen Meddah Medresesi, Belgrad'ın politikalarına karşı bir direniş merkezi olarak öne çıkar.

Zaman içinde durumu değiştiren gelişme ise, Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde yapılan devrim hareketleri olur. Uzun yıllardır aydınlarca tartışılan fakat bir yol alınamayan harf inkılâbı gibi devrimlerin Türkiye'de gerçekleştirilmesi sadece Yugoslavya'da değil; Türk-İslam nüfusunun yerleşik olduğu bütün Balkan ülkelerinde tartışılır. Örneğin Bulgaristan Türk toplumunun önde gelenlerinin içinden Atatürk devrimleri yanlısı bir grup yetişir ve “*Turan*” spor ve kültür dernekleri kurulur. Böylece geleneksel ümmet anlayışı yerine “milli Türk azınlığı” kavramı zamanla güç kazanmaya başlar⁴¹. Hatta Türkiye'deki harf devriminden sadece birkaç ay sonra Bulgaristanlı Türkler de Latin alfabesini kullanmaya başlarlar⁴².

Yugoslavya'da ise, Türkiye'yi ziyaret eden Reis'ülulema Cemaleddin Çavuşeviç Efendi, gördüğü Atatürk reformlarının başarılarını 10 Aralık 1927'de Politika gazetesine anlatır ve hemen sonrasında Cevat Bey Süleymanpasıç ve Ethem Bülbüloviç gibi isimler “*Reforma*” adında modernite yanlısı Müslüman örgütünü Ocak 1928'de kurarlar⁴³. Hatta Bosnalı Müslümanlar, Türkiye'deki 1930 yerel; 1934 genel seçimlerinde Türk kadınının oy kullanmasını dahi ilgi ile takip ederler⁴⁴. Modernleşme hareketleri, Bosna-Hersek dahil Yugoslavya İslam toplumunu genel manada etkilerken, Üsküp merkezli Güney Sırbistan bölgesinde ise medreseler üzerinden çekişmeler sürmektedir.

Tartışmaların bir tarafında olan Kral Aleksandar Medresesi'nin kral tacına bağlı nesiller yetiştirmesi beklenirken; beklentilerin tam aksinde bu medresede okuyan öğrenciler 1924 senesinde Komintern'in beşinci kongresinde duyurulan,

39 Fahri Kaya, a.g.e, s.125.

40 Fahri Kaya, a.g.e, s.124.

41 Wolfgang Höpken, From Religious Identity to Ethnic Mobilization, “*Muslim Identity and Balkan States*”, ed. Hugh Poulton-Suha Taji Farouki, Hurst & Company, London, 1997, s.61.

42 Bilal Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s.144.

43 Baklacioğlu, Nurcan Özgür, Devletlerin Dış Politikaları Açısından Göç Olgusu: Balkanlar'dan Türkiye'ye Arnavut Göçleri (1920-1990), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s.391.

44 Fabio Giomi, Cinsiyet Korporatizmiyle Baştan Çıkmak: Yugoslavya'da İki Savaş Arası Dönemde Müslüman Kültür Girişimcileri ve Kemalist Türkiye, “*Kemalizm: Osmanlı Sonrası Dünya'da Uluslaşır Siyaset*”, ed. Nathalie Clayer, Fabio Giomi, Emmanuel Szurek, İletişim Yayınları, 2022, İstanbul, s.207.

“Makedonya’nın kendi geleceğine kendisinin karar vermesi”⁴⁵ açıklamasına dayanıp ateist temanın o dönemde gündeme getirilmemesi sayesinde⁴⁶ Belgrad’ın kapatıldığı, hatta yasaklattığı Komünist Parti’yi desteklemeye başlar⁴⁷. Tartışmaların diğer tarafındaki Meddah Medresesi’nde ise baş müderris Atala Hoca’nın siyasi kimliği ön plandadır.

Asıl adı Nabizade Muhammet Âtâullah⁴⁸ olan, Üsküplülerin ise Atala Hoca olarak andığı Âtâullah Kurtiş, 1872 yılında Üsküp’ün Studeniçan köyünde doğmuş; eğitiminden sonra Fatih Sahn Medresesi’nde görev yapmıştı⁴⁹. Fahri Kaya, Âtâullah Kurtiş’in 1908 senesinde Osmanlı Mebusan Meclisi’ne seçildiğini yazsa da⁵⁰; Meclis kayıtlarına göre bu doğru değildir⁵¹. Yine de, siyasi ve dünyevi görüşleri sebebi ile mütareke döneminde İstiklâl Savaşı’na muhalif kanatta yer alan ve Yüzelliliklerden sabık Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, İskilipli Atıf Efendi veya Hüseyin Hüsnü Efendi gibi muhaliflerle yakın olan⁵² Âtâullah Kurtiş, Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasından sonra memleketi Üsküp’e dönmüş ve Meddah Medrese’sinde görev almıştı. Bu çerçevede dahilinde Âtâullah Kurtiş, Türkiye’deki reformların da muhalifi olurken, Meddah Medresesi müfredatını İstanbul’daki Sahn Medresele-ri gibi geleneksel İslami eğitim yöntemi ve içeriklerinden oluşturur. Böylece her iki medrese grubu birbirleri ile mücadele eder ve İslam cemaati ise “radikal modernist” ve “aşırı tutucu” olarak ikiye bölünür⁵³. Zaman içinde ise Meddah Medresesi’ni vücuda getiren direniş ruhu ise Kral Darbesiyle farklı bir şekle girer.

Aslında 1930’lu yıllar boyunca kıta Avrupa’sında otoriter rejimler güç kazanmaya başlarken, bu durum Balkanlar’a da sirayet etmiştir. Böylece Yugoslavya Kralı Aleksandar’ın darbesi gibi, Bulgaristan’da da yönetimi Kral III. Boris almıştır. Kurulan baskıcı yönetimin ilk hedefi ise Bulgaristan Türkleri arasında yayılan modernleşme hareketi olmuştur. Böylece, Bulgaristan’daki Turan dernekleri ve Türk gazeteleri

45 Barbara Jelavich, a.g.e, s.149.

46 Baskın Oran, Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik- Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, “Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi”, c.48, n.1-4, Ocak-Aralık 1993, s.136.

47 Fahri Kaya, a.g.e, s.124.

48 Fahri Kaya, a.g.e, s.126.

49 Fahri Kaya, a.g.e, s.124.

50 Fahri Kaya, a.g.e, s.124.

51 “Osmanlı Mebusları I. Dönem (17 Ekim 1324-5 Ocak 1327) Vilâyet ve Müstakil Sancaklara ve Yeni Türk Harflerine Göre Suralanmıştır”, haz. Şahap Tuza, <https://sacikerisim.tbmm.gov.tr/xmliuibitstream-handle115432415199907160.pdf?sequence=1&isAllowed=y.pdf> (22 Nisan 2023), 1946, Ankara.

52 <http://www.istanbultarih.com/muderris-ataullah-efendi-52.html> (12 Ekim 2023)

53 Fahri Kaya, a.g.e, s.31.

kapatılırken⁵⁴ Bulgaristan'da yaşamını sürdüren anti-Kemalist Hüseyin Hüsnü Efendi gibi muhalif din uleması desteklenmeye başlanır⁵⁵. Hatta Hüseyin Hüsnü Efendi Bulgar Krallığı'ndan destek alarak Latin alfabesi yerine Arap alfabesinin kullanıldığı "Medeniyet" gazetesini çıkarıp Ankara aleyhine propaganda yayını yapmaya başlar⁵⁶.

Yugoslavya'da ise yönetimi bizzat devralan Kral Aleksandar, 8 Şubat 1930'da çıkarılan İslam Dini Birliği -*İslamska Vjerska Zayednitsa*- kanunu⁵⁷ ile Saraybosna ve Üsküp'teki İslam Dini Birlikleri birleştirilip Belgrad'a taşır. Böylece Kral Aleksandar, Yugoslavya Müslümanlarını geniş ölçüde denetleme imkanı bulurken⁵⁸ bizzat Belgrad politikalarına direniş için açılan Meddah Medresesi ise bu denetleme mekanizmalarına rağmen kapatılmaz. Bu tezat durum ise Üsküp Eğitim Müfettişliği raporlarında şöyle açıklanmaktadır:

"Türklerin, Sırp Devleti'ne hiç bir zaman faydası yoktur. Türklere kendi anadillerinde eğitim hakkı verilirse, Türkler bir gün bu eğitim avantajını silah gibi kullanıp zamanı geldiğinde bu silahı Sırp Devleti'ne karşı faaliyetler düzenleyip kullanacaklardır. Türklere hiç bir Sırp öğretmenin ders vermesi gerekmemektedir, bilakis kendi kaderlerine terk edilip kendi yaktıkları ateşte yanmalıdırlar. Böylelikle Türk halkı aciz ve geri kalmış bir vaziyet içinde belli bir süreliğine hayatlarına devam edip, Sırp Devleti'ne karşı tehlikesiz bir millet olarak kalacaklardır. Türklerin sayıca fazla olmasından dolayı, Müslüman okullarında, Müslüman öğretmenlerin ders vermesi sağlanarak (Müslüman öğretmenlerinin eğitim kalitesi düşük olduğu için) kendi kaderlerine terk edilmelidirler."⁵⁹

Kısacası bir direniş hareketi olarak kurulan Meddah Medresesi, Âtâullah Kur-tiş'in siyasi ve dünyevi görüşleri bağlamında Yugoslavya Türk-İslam camiasının ihtiyaç duyduğu modern eğitim talebini de karşılayamaz hale gelir ve dolaylı olarak ve Belgrad'ın politikalarına yardımcı olur. Hatta bu sebeple İslam Dini Birliği bazı başarılı öğrencilere burs verip El-Ezher Üniversitesinde eğitim almaya gönderir. İleriki yıllarda Yücel Teşkilatı'nın başkanı olarak tanıyacağımız Şuayb Aziz Efendi, işte bu burs alan öğrencilerden biridir⁶⁰.

54 Wolfgang Höpken, a.g.m, s.62.

55 Tanıl Bora, Türk Milli Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu, "Yeni Balkanlar Eski Sorunlar" ed. Kemali Saybaşılı- Gencer Özcan, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s.197.

56 Bilal Şimşir, a.g.e, s.168.

57 Şerafettin Yücelden, a.g.m, s.1096.

58 Noel Malcolm, Bosna, OM Yayınları, İstanbul, 1999, s.272.

59 Sezgin Lutviyi, a.g.e, s.54.

60 "Yücel İşpiyon-Terörist Teşkilatının Muhakemesi -Muhakeme Evrakları ve Makale", Makedonya Memleket Halk Cephesi Heyeti, Üsküp, 1948, s.41.

Yugoslavya İslam cemaatinin içinde bulunduğu bu kırk katır, kırk satır durumu ise Kral Aleksandar'ın ölümü sonrasında yumuşatılan idare ile değişmeye başlar. Önce 1936 senesinde İslam Dini Birliği kanunu yenilenirken, bu kanuna dayanarak İslam camiası kendi özerk kurumlarını oluşturur⁶¹. Bu kurumlardan biri ise Gazi İsa Bey Medresesi'dir.

Aslında Üsküp'te İsa Bey adına bir medrese henüz XV. yüzyıldan beri vardır. Osmanlı döneminde *tetimme* medresesi olarak hizmet veren bu okul daha sonraki dönemlerde kapanmış, hatta medresenin bulunduğu İsa Bey Camii'ndeki odalar *-tabhaneler-* Nakşibendî tekkesi olarak kullanılmıştır⁶². Bu yeni açılan Gazi İsa Bey Medresesi ise *tetimme* medresesinden farklı olarak, yeni bir binada, modern eğitim ihtiyacını sağlayabilecek şekilde kurulmuştur. İleriki yıllarda Yücel Teşkilatı üyesi olarak yararlanacak olan Fettah Salih Süleymanpaşic ve Hafız Muzaffer Ahmet (Hocaoğlu) gibi isimler bu yeni okulda müderris olarak görev alırken⁶³, müfredatta Kıraat-ı Kur'ân, Tefsir, Hadis, Akaid, Fıkıh gibi dini derslerin yanı sıra Coğrafya, Matematik, Tabiat Bilimi, Yönetim Bilgisi, Fizik, Kimya gibi fennî derslere de yer vermiş⁶⁴, hatta İslam Dini Birliği eski Müftülerden Sait İdris Efendi'yi Türkiye'ye göndererek okula kitap temin ederek bir kütüphane kurduğunu⁶⁵.

Gazi İsa Bey Medresesinin kurulması Türk-İslam cemaati tarafından büyük coşkuyla karşılanırken geniş katımlı açılış töreninde ise kurbanlar kesilir, İsa Bey Camii'nde hatimler indirilir, Sultan Murat Camii'nde mevlid-i şerifler okunur⁶⁶. Muhammed Aruçi, Gazi İsa Bey medresesi açılışının klasik ulema ve halk tarafından herhangi olumsuz bir tepkiyle karşılaşmayıp kabul gördüğünü yazarken⁶⁷, Âtullah Kurtiş Hocaefendi ise bu medreseyi kuran dönemin İslam Dini Birliği yönetimine de muhalefet etmiş⁶⁸ hatta 1938 senesinde İslam Dini Birliği yönetimine girmiştir⁶⁹. Nihayetinde yıllar geçip II. Dünya Savaşı Yugoslavya'ya sıçradı-

61 Eren Atala Eriş, *Yücelciler...* s.40.

62 Liliana Mašulović Marsol-Olga Čolančevska, *Kaybolmuş Üsküp Tekkeleri Üzerine Derlenmiş Bilgi ve Belgeler*, "Balkanlarda Dervişler, Kayboluş ve Yeniden Doğuşlar", çev. Ali Arslan Sönmez, IFEA, 2016, İstanbul, s.21.

63 Eljesa Asani, *Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.70

64 Eljesa Asani, a.g.e, s.70

65 Altan Deliorman, a.g.e, s.250.

66 Eljesa Asani, a.g.e, s.69.

67 Eljesa Asani, a.g.e, s.70.

68 Altan Deliorman, a.g.e, s.251.

69 Fahri Kaya, a.g.e, s.125.

ğı dönemde bile medrese ekolleri arasındaki bu rekabet, Türkiye Cumhuriyeti Üsküp Konsoloslugu raporlarına yansımıştır. Söz konusu raporlarda Türklerin arasında nifak ve şikak olduğu belirtilirken “*Türklerin içinde münevver denilebilecek kimseler ancak birbirlerinin kuyusunu kazmakla meşgul oldukları*”, “*Evkaf, ehli-yetsiz ve kısmen takayyüdsüz kimselerin elinde olduğu*” gibi ifadeler yer almıştır⁷⁰.

Kısacası, II. Dünya Savaşı bitip Yugoslavya’da yeni İslam Dini Birliği oluşturulurken üç farklı medresede cereyan eden akımlar ve komünist parti çevresinde toplanmış elitlerden oluşan bir heyet vardır. Tabii şunu da eklemek gerekir ki; bu üç medrese etrafında gelişen fikirler ve aktörler sadece söz konusu yılların ana hatlarını ortaya koymaktadır. Örnek verirsek; Yücel şehidi Nazmi Ömer ve Yücelci Abdülkerim Ethem (Sezer) Kral Aleksandar Medresesi’nden sonra Belgrad’da hukuk tahsili yapabilmışlerdir. Yücel Teşkilatı’nın Başkanı Şuayb Aziz ise Meddah Medresesi’nden sonra El-Ezher’de eğitim almıştır. İşte tüm bu farklılıklar veya benzerlikler, modernleşme tartışmalarının etkin olduğu iki dünya savaşı arası dönem boyunca Yugoslavya Türk-İslam cemaatinin arayışlarını bizlere yansıtmaktadır. İşte bu arayışların son bulduğu ve bazı grupların tasfiye edildiği dönem ise; 1945 İslam Dini Birliği’nin restorasyonu ile 1948 yılları arasında olacaktır.

1945 İslam Dini Birliği Restorasyon Kurultayı

II. Dünya Savaşı kıta Avrupa’sında devam ederken, işgal ordularının Makedonya’yı henüz terk ettiği 1944 sonlarında hızlı bir modernleşme atağı yapılır. Buna göre geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri kapatılırken, Tefeyyüz ve İrfan gibi modern eğitim anlayışının hakim olduğu okullar açılır. Birlik gazetesi gibi basın organlarında ve günlük hayatta Latin alfabesi kullanılmaya başlanır. Tabii bu süreçte de savaş yıllarında çalışmaya devam eden Meddah Medresesi de kapatılır. Birkaç gün arayla eğitim, basın gibi bazı alanlarda reformlar hızla uygulanırsa da, şeriat mahkemeleri gibi geleneksel kurumlar ise halen etkinliklerine devam etmektedir.

Bu tarihsel süreç içerisinde olaylarla gelişmeleri ve yeni bulunan tutulmayı değerlendirirsek, Âtâullah Kurtiş’ten sonra Meddah Medresesi ekolünün temsilcisi ve baş müderrisi Abdulfettah Rauf Efendi, Meddah Medresesi’nin kapanmasının ardından İslam Dini Birliği’ni yeniden restore ederek yeni başlamış olan modernleşme sürecine karşı önlem almaya çalıştığını söyleyebiliriz. İlginçtir ki; Makedonya Komünist Partisi de, dini konulara sıcak bakmamakla beraber⁷¹, İslam

70 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi, Belge No: 030.10/253.705.5.

71 Fahri Kaya, a.g.e, s.111.

Dini Birliği'nin restore edilmesinde Fettah Efendi'nin girişimlerine destek verir. Böylece 29 Haziran 1945'de Üsküp Gazi İsa Bey Medresesi'nde geniş katılımlı bir kurultay düzenlenirken,⁷² kurultaya dönemin önde gelen siyasilerinin, ideolojilerine rağmen, katılması bunun somut göstergesidir.

Makedonya Müslümanları Kurultayı'nı Fettah Rauf Efendi açarken, dönemin Makedonya Adalet Bakanı Pavel Şatef de söz alarak, kurultay hazîrununu Türkçe selamlar⁷³. Yeni kurulan devlette bütün azınlıkların her hususta eşit olduğunu belirten Pavel Şatef *"esaret günlerini örnek alarak; Makedonya hiçbir milletin esir olarak yaşamasını istemiyor; çünkü bir millet diğer milleti esaret altında yaşatırsa kendini de hür sayamaz. Zulmün hüküm sürdüğü bir yerde hürriyetin de varlığından söz edilemez. Türklerin ve Arnavutların da diğer unsurlar gibi örgütlenmeleri gerek. Teşkilatsız ve mücadelesiz hiçbir başarı elde edilemez"* der⁷⁴. Fakat daha sonraki günlerde düzenlenen toplantıların *tutulmalarını* da incelediğimizde dönemin Komünist Partisi'nin verdiği bu desteğin nedeni ise belli olmaktadır: dini kurum, örgütlenme veya kişileri kontrol edebilmek.

Kurultay'a katılan siyasetçilerin ve ulemanın varlığı ise dönemin Komünist Partisi'nin bu konudaki hassasiyetini gösterir. Örneğin dönemin Makedonya Başbakan Yardımcısı Abdurrahim Mehmet ve Türk ile Arnavut bakanlar toplantıya katılırken,⁷⁵ toplumda bir ağırlığı olan ve modernleşme karşıtlığıyla bilinen Âtâullah Kurtiş Efendi davet edilmez⁷⁶. Hatta Meddah Medresesi'nden yetişmiş birçok alim dahi dışlanır ki; bunların arasındaki Şuayb Aziz Efendi bile, modernleşme yanlısı olmasına rağmen bu kurultayda yer almamıştır. Kurultay'ın ilk günü selamlama konuşmaları ile geçerken; ikinci günü ise Yücel davasının savcısı Blagoy Popovski'nin yakın arkadaşı olup⁷⁷ Yücelcilerin Birlik gazetesinin idaresinden uzaklaştırılmasının ardından gazetenin başına geçen⁷⁸ Resneli Avukat Nurettin Davud (Çelebi)'nin İslam Dini Birliği Kanunu'nun değiştirilmesi için teklif vermesiyle tartışmalar başlar. Aslında bu teklif ile Komünist Partisi'nin aradığı İslam Dini Birliği'ne müdahale etme zeminin oluştuğunu görmekteyiz.

72 Fahri Kaya, a.g.e, s.127.

73 Fahri Kaya, a.g.e, s.127.

74 Fahri Kaya, a.g.e, s.128.

75 Fahri Kaya, a.g.e, s.127.

76 Fahri Kaya, a.g.e, s.129.

77 *"Dış Türkler Hakkında - T.C. Cumhurbaşkanlığına Sunulan Rapor"*, Haz. Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu, İstanbul, 1974, s.15.

78 Eren Atala Eriş, Yücelciler... s.172.

1936 senesi itibariyle sağlanan Yugoslavya Müslümanları'nın özerklik haklarını kısıtlayabilecek olan bu teklife Fettah Rauf Efendi ve kurultaya katılanların çoğu karşı çıksa da⁷⁹ bu Komünist Parti bu durumu kabul etmez ve böylece oluşturularak yeni kanunun hazırlanması için kurultay hazırunundan 31 kişilik ayrı bir heyet oluşturulur ve geçici meclis sıfatıyla bu heyet görevlendirilir.

1945 İslam Dini Birliği Kanunu Görüşmeleri

Fahri Kaya'nın da andığı, Geçici Meclis'te bulunan kişiler; Üsküp Boyalı Han'ın sahibi ve Cemiyet Partisi'nden Krallık dönemi eski milletvekili Hasan Şükrü; Fettah Rauf Efendi'den sonra İslam Dini Birliği Başkanı seçilen Hafız Aziz, İsa Bey Medresesi müderrislerinden Hafız Kâmil Efendi ve Hafız Bedri Hamid Efendi, Gruşinalı Müderris Mehmet Sadık Efendi, işgal dönemi Üsküp Müftüsü ve Osmanlı Mebusan Meclisi Milletvekili Said İdris Efendi, Cemiyet Partisi üyelerinden Emin Yaşar Kumbaracı Bey, Krallık dönemi milletvekili Zeynel İbrahim Strazimiri, ve Ohrili feylesof ve Yücel Teşkilatı'nın bilinmeyen üyelerinden⁸⁰ öğretmen Abdülkerim Seid olarak geçmektedir. 3 Temmuz günü yapılan ilk toplantıda Hafız Mahmut başkan; Üsküp Adem Baba-Zincirli Tekke'nin postnişini Şeyh Ferit Efendi'nin oğlu ve Yücel Teşkilatı'nın Genel Sekreteri Şerafettin Ferit (Yücelden) ise yardımcı olarak seçilirler⁸¹. Fakat *tutulgal*ların yazılmaya başlandığı 9 Temmuz 1945 tarihli toplantıda ise Hafız Aziz başkan, Şerafettin Ferit (Yücelden) ise sekreter olarak seçilmiştir.

İkinci devamlı toplantı olarak kaydedilen bu toplantı Gazi İsa Bey Medresesi'nde öğleden sonra 05.30'da başlar ve saat 20.00'de sona erer. Toplantıya katılanlar ise; Said İdris Efendi, Hafız Aziz, Hafız Bedri Efendi, Hafız Kâmil Efendi, Nurettin Davud (Çelebi), Fettah Rauf Efendi, Hasan Şükrü, Emin Yaşar Bey, Mehmet Sadık Efendi, Esat Doko, Cafer Cafer ve Şerafettin Ferit (Yücelden)'dir. Toplantıya katılanlardan Makedonya Komünist Partisi üyelerinden Necati Agoli özür dileyerek toplantıdan ayrılır ve meclisin kararlarına uyacağını taahhüt eder. Toplantının gündemi ise “*dini teşkilatın şubelere taksimatı ve salahiyetlerinin belirlenmesi*”, “*seçimlerin yapılması*” ve “*boş nokta*”; yani toplantı sonrası fikir ve önerilerin görüşülmesi olarak belirlenir.

Toplantıda söz alan Fettah Rauf Efendi “*Evkafı idare edecek bir evkaf heyetinin, bir de ruhaniyetle*” yani dini fetva ve din işleri ile uğraşacak heyetin kurulmasını söyleyerek bunlardan da ayrı bir mali heyetin evkaf heyetini teftiş etmesini öngörür.

79 Fahri Kaya, a.g.e, s.128.

80 H. Yıldırım Ağanoğlu, Balkanlar'ın Yetim Türkleri: Struga ve Ohri'den Göç; Göç Zorlanmanın Yansımaları, Kızılay Kültür Sanat Yayınları, Ocak 2023, İstanbul, s.411.

81 Fahri Kaya, a.g.e, s.128.

Nurettin Davud ve Hafız Aziz de Fettah Efendi'nin bu teklifine katılırken Nurettin Davud, oluşturulacak dini heyetin, dini eğitim, dini mecmualarla -yayınlar- ve dini teşkilatlarla görevlendirilip “diğer Müslüman kütleleriyle ilgi tutmaya çalışıp” iletişimde kalması gereğini belirtir. Esat Doko “salahiyetler için kanun hazırlayıcı bir heyet oluşturulmasını” teklif ederken, Nurettin Davud “Belgrad’da dinî kanunun hazırlandığını ve kurulacak idarenin geçici olduğunu” hatırlatır.

Hafız Kâmil oluşturulan “şubelerin kendi fikirlerine göre hareket etmelerini” söylerken Emin Yaşar Bey ise “Belgrad’a bir heyetin -müessil gibi- gönderilmesini, ve onların kanunlarından istifade edilmesini” teklif eder.

Toplantı sonrası alınan kararda ise din işleri ve eğitimi heyetinin oluşturulması Hafız Kâmil hariç bütün üyelerce kabul edilirken; vakıf işleri heyetinin oluşturulması oybirliği ile kabul edilir. Bu iki heyet beş kişiden oluşturulurken, ayrıca kurulacak bir mali denetleme heyetinin üç kişiden oluşturulmasına karar verilir. Seçimlerin yapılması için bütün üyelerin davet edilmesi ve seçimlerin bir sonraki toplantıda yapılması kararlaştırılıp toplantı günü, yeri ve saati belirlenir.

Bir hafta sonra 14 Temmuz 1945 günü Gazi İsa Bey Medresesi’nde düzenlenen III. devamlı toplantıya ise; II. toplantıya katılan üyelerden Nurettin Davud, Emin Yaşar Bey ve Hafız Bedri Efendi katılmazken; II. toplantıda bulunmayan Necati Agoli, Kemal Agoli, Şükrü Ramo, Zeynel İbrahim Strazimiri, Hafız İzzet Zemani, Şaban Yaşar katılırlar. Öğleden sonra başlayan toplantıya katılan Necati Agoli *tutulmaya* göre alınan kararlardaki İslam Dini Birliği’nin Ulema ve Evkaf Meclisi olarak ikiye ayrılmasına itiraz eder ve alınan kararlar geçici meclis üyelerinin çoğunluğunun toplantıya katılmaması nedeniyle bozulur.

Tekrar söz alan Necati Agoli, teşkilat-ı diniyenin üçe ayrılmasını; buna sebep olarak “bütün icra heyeti azalarının bir işe bağlanıp ikinci bir plenuma yer kalmasını” savunur. Üçüncü şube olarak açılmasını teklif ettiği eğitim heyetine de sivillerin de girmesini teklif eder. Necati Agoli’nin teklifine Fettah Rauf Efendi itiraz ederken, “tedrisat-ı diniye de program çizme, İslam kültürünü yayma hakkı ulemaya kalmalıdır” der; Hasan Şükrü ise “seçime mi gidelim yoksa talik -erteleme mi edelim?” diye sorar. Fakat Esat Doko ise bir önceki toplantıdaki görüşmelerde “ulema meclisinin sadece ulemeden oluşacağından bahsedilmedi” diye itiraz ederken Hafız Kâmil ise yeni yönetimin prensipleri üzere “laiklerin de dini teşkilatlara girebilir, madem ki gizli bir şey olmadığını görsün” diyerek ekseriyetin “onlarda” -muhtemelen ulema- olması şartını teklif eder. Şaban Yaşar “tekliflerin modern bir şekilde telkin edilmesi için laiklerin de girmesi lazım” fikrini savunurken, tekrar söz alan Esat Doko “Ulema, meclisi monopolize etmemelidir” diyerek sivillerin girişini savunur.

Uzayan tartışmalarda Fettah Rauf Efendi, henüz kapatılmamış olan şeriat mahkemelerini örnek verip “*Halk mahkemeleri, şeriat işlerini bir şeriat mahkemesine veriyor*” derken Necati Agoli ise “*Bu şahsi düşüncedir. Fetva için yalnız ulemanın yetkisi var.*” diye itiraz eder. Hasan Şükrü ise uzayan tartışmaya bir son verme adına “*vazifeleri ve şubeleri araştırarak bir heyet seçelim; ve o heyet USTAV’a -anayasa- dayanarak bir nizam yapsın*” teklifini getirir. Zeynel İbrahim Strazimiri ve Necati Agoli de aynı düşüncededir. Bu teklif görüşülürken Necati Agoli saat 18.30’da toplantıdan ayrılır ve bir alt komisyon kurularak, başkan olarak Şaban Yaşar, üye olarak Mehmet Sadık, Fettah Rauf, Esat Doko, Şükrü Ramo ve Zeynel İbrahim Strazimiri seçilirler.

Aslında toplantı o kadar hararetle geçmiştir ki; toplantının sekreteri Şerafettin Ferit (Yücelden) *tutulga* defterinin ileri sayfalarına aynı toplantının tutanaklarını temize çekmek zorunda kalmıştır. Bu *tutulgaya* göre seçilen bu heyet ulema meclisi ve evkaf meclisinin salâhiyetlerini belirleyecekken; toplantılara katılmayan üyelere mesuliyetlerinin hatırlatılması, hatta bir ara “*gelmeyen azaların halk arasında kabahatli tutulması ve gazetede basılması*” dahi görüşülür. Nihayetinde görüşmeler 07.45’de biter.

21 Temmuz 1945 tarihli devamlı dördüncü toplantı yine Gazi İsa Bey Medresesi’nde düzenlenir. Bu toplantıya III. toplantıya da gelmeyen Hafız Bedri ve Nurettin Davud’un yanı sıra II. devamlı toplantıda bulunmayan Kemal Agoli ve Sait İdris Efendi de katılmaz. Fakat daha önceki toplantılara hiç katılmayan Hafız Ali Mehmet, Abdurrahim ve Kumanovalı Veysel Numan katılırlar. Öğleden sonra 05.30’da başlayan toplantı Emin Yaşar Bey’in 18.30’da gelmesiyle toplantı mevcut sayısı 16 kişiye çıkar. “*Muvakkat*” yani geçici alt komisyonun hazırladığı teklif “*umumiyetle*” kabul edilirken; buna göre 7 kişiden müteşekkil bir ulema heyetinin, 7 kişiden oluşan evkaf heyetinin, 5 kişilik bir kontrol heyetinin ve 6 kişiden oluşan disiplin ve muhakeme heyetinin İslam Dini Birliği’nde görev almasına karar verilir.

Söz alan Hafız Kâmil, “*Müftü kalacak mı? Kalırsa bunları seçelim*” diyerek bir teklif getirince, heyet “*Müftülüğün kalmasına*” karar verirken; Abdurrahim “*Müftülüğün halk tarafından seçilmesini*” teklif eder. Bunun üzerine “*Eski Müftü’nün yenisi seçilene kadar vazifesinde kalacağı*” kararlaştırılır. Bundan sonra söz alan Cafer Cafer ulema heyetinin önemli kararlarda “*saborski egzekütif*” yani yürütme üyeleri ile müzakere ettikten sonra kararlaştırmasını teklif ederken; söz alan Hafız Kâmil de “*umumi interestlerde*” -çıkarlarda- “*bütün seksiyalar*” -şubeler- “*bir araya toplanmasını, icap ederse bütün plenumu*” -genel meclisi- davet edebileceğini” söyler. Son olarak seçimlerin “*aleni*” yapılmasına karar verilir.

*Tutulga*daki son notlar ise seçime dairdir. Buna göre 7 kişilik olarak tasarlanan ulema heyetine Rahçeli Hafız Mahir, Hafız Bedri, Hafız Kâmil, Fettah Rauf, Hafız İzzet, Hafız Aziz ve Sait İdris efendiler olmak üzere 7 kişi seçilir. Listede iki defa adı yazılan Hafız Ali Mehmet ulema heyetinden alınıp disiplin ve muhakeme heyetine yazılırken, Veysel Numan ise evkaf heyetine yazılır.

Vakıfların idaresinden sorumlu evkaf heyetine ise Hasan Şükrü, Esat Doko, Zeynel İbrahim Strazimiri, Gruşinalı Mehmet Sadıki, Emin Yaşar Bey, Necati Agoli ve Veysel Numan olmak üzere 7 kişi seçilir.

Kontrol heyeti Kemal Seyfullah, Nurettin Davud, Şükrü Ramo, Şaban Yaşar, Kemal Agoli olmak üzere 5 kişiden seçilirken, disiplin ve muhakeme heyeti ise Hafız Ali Mehmet, Cafer Cafer, Şerafettin Ferit (Yücelden), İzzet Zemuni, Abdülkerim ve Yusuf Ali'den müteşekkil 6 kişiden oluşur.

Tutanaklar Işığında Gelişmeleri Anlamak

Elimizdeki tutanaklar burada sona ererken bu kadar kısıtlı kanıtlar bile Fettah Rauf Efendi'nin başkanlık ettiği İslam Dini Birliği'nin ilk yılları için aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Örneğin, tutanaklara göre Fettah Rauf Efendi'nin, İslam Dini Birliği'nde geleneksel Atala Hoca ekolünden bir âlim olarak neredeyse bir başına kalmasına rağmen nasıl olur da İslam Dini Birliği Başkanı seçildiğini, tutanaklardaki "müftü seçimi" kararında bulabiliriz. Anlaşıldığı kadarıyla, toplantılarda alınan karara göre "müftü", yani İslam Dini Birliği Başkanının, halk tarafından seçilmesi karara bağlanmış ve kuvvetle muhtemel olarak, bu teveccühe Fettah Rauf Efendi layık görülmüştür. Tabii daha sonra Belgrad'da hazırlanan yeni kanun ile "müftülük" farklı bir görev olarak tanımlanmıştır.

Bir diğer tespit olarak ise, Müslümanların medeni hukuk alanlarında şeriat mahkemelerini halen kullandıklarını, hatta buna dayanarak Fettah Rauf Efendi'nin şeriat hukukunun devlet tarafından tasdikle kabul edildiğini düşünüp ulema heyetinde dahi "sivillere" yer vermek istemediğini müşahade ettik. Modernleşmenin bir geçiş süreci olarak devam ettiği bu günlerde ise gelenekçi ekolün muhalefetine rağmen 1946 senesinde hazırlanan medeni kanun kabul edilir ve şeriat mahkemeleri kapatılır⁸². İşin ilginç tarafı ise; modernleşme yanlısı bir grup olan Yücelciler'den hukukçu Nazmi Ömer bu yeni kanunun Müslüman ve Türk kadınlarına getirdiği hakları kaleme aldığı bir yazıda aktarırken, şeriat hukukuna dair bilgisini de ortaya koyar ve karşılaştırmalı olarak madde madde kanunu açıklar⁸³.

82 Richard Crampton, İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Balkanlar, Yayın odası yayınevi, İstanbul, 2007, s.24.

83 Birlik Gazetesi, Sayı 24, Üsküp, 27 Temmuz 1946 Cumartesi, s.2.

Bir diğer tespit ise *Tutulga*'ya göre evkaf heyetinin 1945 senesi içinde oluşturulmasına rağmen, 1946 yılı başlarında Fettah Rauf Efendi'nin başkanlığını yürüttüğü İslam Dini Birliği'nden ayrılıp ayrı bir evkaf meclisinin oluşturulmasıdır. 25 kişiden oluşan bu evkaf meclisinin başına ise Komünist Partisi'nin önde gelen Türk üyelerinden Kemal Seyfullah seçilir⁸⁴. Fahri Kaya, Kemal Seyfullah'ın babasının Üsküp Dükkanlık Camii İmamı Hafız Kasım olduğunu hatırlatır⁸⁵ belki de Kemal Seyfullah'a bir meşruiyet kazandırmaya çalışırken, Hafız Kasım Efendi'nin ise aslında geçimini çubukçuluk yaparak sağladığı bilinmektedir⁸⁶. Bu meşruiyet yaratma tespitim tartışmaya açık olmakla beraber, daha ilginç ise tutanaklara göre toplantılara iştirak etmeyen birinin daha sonraki süreçte evkaf meclisinin başına gelmesidir. Tabii bunun sebebini de evkafın, yani vakıflar idaresinin, vakıf gelirleriyle akar sağladığı cami ve diğer dini kurumları kontrol etmesinde bulmaktayız. Nihayetinde İslam Dini Birliği Başkanı Fettah Rauf Efendi'nin devlet yönetimine muhalefetleri doğrultusunda ayrıca teşkilatlanmış Evkaf Meclisi ve devlet yönetimi, İslam Dini Birliği'ne verilmesi gereken ödeneği 1947 senesinde kesmiştir⁸⁷.

Okullarla ve sosyal hayatta yeni alfabe ile başlayan modernleşme süreci, medeni kanun ile devam ederken asıl fırtına ise feracenin kaldırılması tartışmalarında çıkar. 1947 senesi itibariyle Birlik gazetesinde “*Kurulma işlerine daha faal iştirakimizi geriletken feracedir*”, “*Türk ve Şiptar kadınları feraceyi atmak için kanun arıyor*”, “*Müslüman dini ferace atmaz yasak etmiyor*”⁸⁸, “*Ferace taşımamanın dinle hiçbir ilgisi yoktur*”⁸⁹ manşetleriyle propaganda yürütülürken İslam Dini Birliği'nin Başkanı Fettah Rauf Efendi, Meddah Medresesi ekolünden bir gelenekçi olarak feraceye karşı bir kanun çıkarılmasına yönelik fetva vermez ve bu propagandalara karşı çıkar⁹⁰.

Böylece, Fettah Rauf Efendi'nin muhalefetini aşamayan Yugoslav yönetimi, çareyi modernleşme yanlısı olan, fakat komünist olmayan “Yücel” grubuna başvurmakta bulur. Mehmet Arıdıcı'nın hatıratına göre “*Üsküp'teki Komünist Partisi'nin hazırlamış olduğu bir toplantıya Şuayb Aziz, Hacı Sait İdris Hoca, Fazlı Vehbi*

84 Fahri Kaya, a.g.e, s.111.

85 Fahri Kaya, a.g.e, s.111.

86 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıcı'nın Hatıratı... s.148.

87 Eren Atala Eriş, Yücelciler... s.362.

88 Birlik Gazetesi, Sayı 36, Üsküp, 1 Mayıs 1947 Perşembe, s.2.

89 Birlik Gazetesi, Sayı 37, Üsküp, 15 Mayıs 1947 Perşembe, s.2.

90 Fahri Kaya, a.g.e, s.129.

'*Fanda*', *Ali Abdurrahman Ali*" ile Mehmet Arıdıncı çağrılırlar⁹¹ ve laf döner dolaşır ferace meselesine gelir⁹². Komünist Parti yetkilileri Yücelciler'den üstü örtülü tehditlerle feracenin kaldırılması hakkında desteklerini beklerken Yücel Teşkilatı'nın Başkanı Şuayb Aziz Efendi ise şöyle cevap verir:

"Beyler, kadının örtünmesi dinimizce emredilmiştir. Buna setri avret deriz. Namus anlayışımız, tesettüre bağlılıkla ölçülür. Elimizdeki İslami ölçü budur. İslam akaidi kadının yerini iyice bildirmiştir, cemiyet içinde. Bunların münakaşasını yapmak bile abes ile iştigaldir. Sizinkilerle bizim fikirlerimiz oldum olası uyuşamamıştır. Böyle devam ederse de uyuşacağı yok. Şu andaki durumumuzu ve yerimizi korumaktan başka düşünmemiz yoktur. Fetva beyan edecek durumumuz yok. Ferden yerimizin ne olduğunu da iyi bilirim cemaatimiz arasında. Radikalist de olamayız sizlere yaranmak için. İslam neyin nerede ve nasıl olacağını çok önceden tespit etmiş ve ümmetine sunmuştur. Münakaşa edilesi bir taraf kalmamıştır fertlere. Dinimizce, inançlara baskı yapılamayacağı gibi, cebre de boyun eğilmez."⁹³

Böylece Şuayb Aziz Efendi de Fettah Rauf Efendi gibi Yugoslavya Komünist Partisi'nin feraceleri kaldırma politikasına destek vermez. Tabii bu noktada Fettah Rauf Efendi ile Yücelcilerin aralarındaki bakış açısı farklılığını açıklamamız gerekmektedir. Fettah Rauf Efendi geleneksel Meddah Medresesi ekolünden olarak bu reforma tümünden karşı çıkarken; Yücelciler ise ne komünist parti yöneticileri gibi radikal bir dönüşümden; ne de Meddah Medresesi ekolu gibi bir geleneksel tutuculuktan yanalıdır. Komünist parti meseleyi feminizm üzerinden okuyup feraceyi, kadınların toplumsal hayata katılması önündeki engel olarak görürken⁹⁴; Yücelciler grubu ise dönemin Türkiye'sini örnek alırlar. Zıt kutupların arasındaki "*üçüncü bir özgürleşme yolu*"⁹⁵ olarak görülen Türkiye'de ise feminizm değil; *cinsiyet korporatizmi* anlayışı hakimdir. Bu anlayışa göre, toplumu oluşturan her iki cinsiyetin toplumsal yaşamda birbirinden ayrışması reddedilirken, birleşip bir bütün olmuş toplum yapısında kadınların da toplumsal ve ekonomik hayata katılmaları öncelenmektedir⁹⁶. Bunun bir ayağı olan medeni kanunun⁹⁷ ka-

91 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıncı'nın Hatırâtı... s.80.

92 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıncı'nın Hatırâtı... s.81.

93 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıncı'nın Hatırâtı... s.82.

94 Birlik Gazetesi, Sayı 36, Üsküp, 1 Mayıs 1947 Perşembe, s.2.

95 Fabio Giomi, a.g.m, s.246.

96 Fabio Giomi, a.g.m, s.208.

97 Fabio Giomi, a.g.m, s.209.

bul edilip kadın-erkek eşitliği sağlanması noktasında Yücelciler yönetime destek olurken ayrıca kız çocuklarının eğitimi için İrfan Okulu'nun, yetişkin kadınların eğitimi için ise ayrı okuma-yazma kurslarının açılması; hatta kadınların meslek edinmeleri için biçki dikiş kurslarının düzenlenmesi, gibi birçok faaliyette bulunmuşlar, Yugoslavyalı Müslüman Türk kadınına sosyal ve ekonomik hayata katılımlarını hazırlamışlardır⁹⁸. Aslında Yücelcilerin modernleşme algısını en güzel ve açık şekilde Yücel şehidi Ali Abdurrahman Ali'nin hanımı ve kendisi de Yücel Teşkilatı'nın üyesi olan Didar Ali (Vardar) hanımın kaleme aldığı⁹⁹ ve Birlik Gazetesinin ilk sayısında basılan “*Kültür: Ev ve Salon Kadını*” başlıklı yazısında¹⁰⁰ görmekteyiz:

“Ev kadını malikanesinin kraliçesi demektir, kadın büyük bir para sarf etmeksizin işgüzarlığı sayesinde zevc ve yavrularının mesut yaşayabilmeleri için sempatik ve güzel bir yuva hak edebilir, yalnız lazım olan şey önce hüsnü niyet ve çalışmaktır. Hüsnü zevk sahibi bir kadın yalnız ev kadını olmakla kalmayıp, salon kadını olmasını da bilir fakat, salon hayatı ve salon kadını diye yanlış tefsir etmeyelim, bir kere salon ve salon hayatı ne demek olduğunu ve bundan ne murat ediliyor bunu tetkik edelim. Salon hayatı ikiye ayrılır: Birincisi salon hayatı diye tefsir edilen serseriyane hayattır ve bu hayatın düşkünleri ne yiyecekleri zamanı, ne yatacakları zamanı, ne de yaptığını bilir, hayatın velvelesine kendini kapırmış bir yonga parçası gibi sürüklenen zavallılardır. Tabii bunların bir evleri var, fakat böyle evlere yuva denilemez, günlerce eğlence yolunda yorulmuş vücutlarını birkaç saat dinlendirmek maksadıyla işte evimiz dedikleri durak yerine giderler ve bir parça dinlenip gene delice eğlenmelerine koşarlar. Böyle yaşayan bir kadına salon kadını denilemez ve bu hasta mahlukları namuslu bir erkek kendisine hayat arkadaşı [kabul edebilir mi?] Pek tabiidir ki edemez. İkinci kısım hakiki temiz bir salon hayatıdır. Bir ev kadınının evde yardımcısı yoksa bizzat kendi işgüzarlığı sayesinde evini tanzim eder, yuvasının bir köşesini bir aile salonu yapar ve bu salona geleceklerin samimiyet ve seviyesine itimat edilecek şahsiyetlerdir, on; on beş günde bir kere bu aile köşesi temiz ahabaplara açılır, adabı mevzuat dairesinde konuşulur, eğlenilir ve bugün için lazım olan bir hayattır, çünkü artık bugün kadın kafes arkasında her türlü hak ve hayattan mahrum olmaz, bugün böyle bir şeyi kabul etmek bir kadın için

98 Eren Atala Eriş, Yücelciler... s.215.

99 Şerafettin Yücelden, Üsküp'te Çıkan “Birlik” Gazetesi, “*Türk Dünyası Dergisi*”, sayı 24, İstanbul, 1969, s.25.

100 Birlik Gazetesi, Sayı 1, Üsküp, 23 Aralık 1944 Cumartesi, s.3.

büyük fedakarlıktır, bu hayat mütekabilen olsa gene şöyle böyle, fakat hayatta gördüğümüz ibret almış numuneler dolayısıyla artık kadının fedakarlık hissi sarsılmış ve sabrı tükenmiştir. Yalnız bunu unutmamalıyız ki, kadına yuvasını sevebilmek, tam manasıyla fedakar bir zevce ve anne olabilmek ev ve salon kadını olabilmek sıfatını verecek erkektir, aynı zamanda birinci ayırdığım salon kadınlarına da bu serseriyane hayata sürükleyen gene erkektir. Bunun için kadınlardan şikayet eden erkeklere diyebilirim ki insan gerek iyilik ve gerekse fenalık ne ile karşılaşsa kendi eseridir.”

Paris ve Berlin’de eğitim almış, birkaç yabancı dil bilen ve keman virtüözü olup¹⁰¹ dönemin aydın Müslüman - Türk kadını olarak ön plana çıkan Didar Ali hanımın bu yazısı, dönemin parti yetkililerince “*burjuva*” olmakla itham edilirken¹⁰², Yücelciler grubu -Şuayb Aziz Efendi’nin sözlerinden de görüleceği üzere- hem modernleşme adı altında fetva düzenlenip dinî değerlerin suistimal edilmesine karşı çıkmış, hem de feracenin bir kanunla yasaklanmasının Müslüman - Türk kadınlarını yeni yeni gelişim gösteren toplumsal hayattan koparıp evlerine hapsedeceğini öngörmüşlerdir¹⁰³.

Ferace karşıtı fetva için destek bulamayan yönetim ise çareyi Fettah Efendi ve Meddah Medresesi ekolünü tasviye etmekte bulur. Böylece Fettah Efendi ve arkadaşları 1947’nin yaz aylarında tutuklanıp İslam Dini Birliği’nden uzaklaştırılırken; dönemin komünist partisine destek vermeyen Yücelciler grubu ise “bir ihbara” dayanıp¹⁰⁴ 1947’nin Ağustos ayından itibaren tutuklanmaya başlarlar¹⁰⁵. Çeşitli belge ve kitaplarda Yücelcileri ihbar eden hainin adı Hüsnü Kemal olarak yazılırken¹⁰⁶, Yücel mahkemeleri sırasında Hüsnü Kemal’in idam kararlarını alkışladığı ise artık görüntülerle kanıtlanmıştır¹⁰⁷. Bir Müslüman Türk’ün idam kararlarını alkışlamasından daha acı olan ise bu ihaneti yapma motivasyonudur. Akrabalık bağlarıyla da Meddah Medresesi ekolüne yakın olan Hüsnü Kemal, Yücelcileri Atatürkçü ve modernleşme yanlısı oldukları için ihbar etmiştir. Nihayetinde Hüsnü Kemal’in oğlu olan zat, Ayhan Aydın’la yaptığı söyleşide babası

101 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıcı’nın Hatırâtı... s.174.

102 Şerafettin Yücelden, Üsküp’te Çıkan “Birlik” Gazetesi... s.25.

103 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdıcı’nın Hatırâtı... s.83.

104 Halim Çavuşoğlu, “Yugoslavya- Makedonya” topraklarından Türkiye’ye Göçler ve Nedenleri, “*Bilig*”, Sayı 41, Bahar 2007, s.137.

105 Eren Atala Eriş, Yücelciler... s.267.

106 Altan Deliorman, a.g.e, s.166.

107 Eren Atala Eriş, Yücelciler... s.350.

hakkında “Üsküp’te bulunduğu sıralarda Türk Yücel Partisi, Demokratik Şiptar (Arnavut) Partisi’ni ve Genç Bosnalıların kuruluşunu yapan böylece İslam birliğini gerçekleştirmek için sosyal faaliyetlerde bulunmuş” diyerek babasının ihanetini “İslam birliğini gerçekleştirme” amacının arkasına saklamaktadır¹⁰⁸.

Sonuç ise oldukça acıdır. Fettah Efendi ve arkadaşları “istilacı ile işbirliği yapıp Halk Kurtuluş Savaşına darbe indirmekle” ve işgal sonrasındaki dönemde çeteci Sül Ota ile birlik olmakla düzmece bir şekilde itham edilir¹⁰⁹. 6 Eylül 1947’de çıkarıldıkları mahkemede ise 7 yıldan 1 seneye çeşitli cezalara çarptırılırlar¹¹⁰. Bu esnada Yücel Teşkilatı’nın lideri Şuayb Aziz Efendi ve tutuklanan diğer Yücelciler de OZNa duvarları içinde çile doldurup işkence görürken, Makedonya İslam Dini Birliği, oluşturulan yeni yönetimiyle 5 Ekim 1947’de toplanır ve bir düzenleme -rezülasyon- hazırlayıp “feracenin İslam dininde yer almadığı” ilân edilir. İşin ilgici ise dönemin İslam Dini Birliği Başkanı Hafız Aziz Fettah, “modernleşme” örneği olarak Didar Ali hanımı örnek gösterirken¹¹¹ Didar Ali Hanımın ise o sırada tutuklu olup OZNa’da bulunmasıdır¹¹². Bu rezülasyona imza atanların arasında Şükrü Ramo gibi parti yetkilileri ve “liberal” hocaların yanı sıra, bazı geleneksel veya milli görüşleri olan kişiler de bulunmaktadır. Örneğin imzacılardan Yücelci Hafız Muzaffer Ahmet (Hocaoğlu)’nun ağabeyi Hafız Mahir Efendi, kardeşinin tutuklanmakla tehdit altında olduğu bu dönemde baskılara boyun eğmek zorunda kalmıştır¹¹³. Nihayetinde son olarak Yücel Teşkilatı II. grup davasının 20 Nisan 1948’de görülmesiyle bütün muhalefeti tasviye eden komünist parti, Mayıs 1948’de feraceyi yasaklar ve ferace takmakta ısrar eden hanımların tesettürleri askerlerin süngüleri ile kesilir¹¹⁴.

Bu süreçte baskılara boyun eğmeyen diğer hocalar da ya eski Müftü Said İdris Efendi gibi tutuklanmış ya da Yücel Teşkilatı Genel Sekreteri Şerafettin Ferit (Yücelden)’in babası Şeyh Ferid Efendi gibi vefatından sonra bile karalama kampanyalarına maruz bırakılmışlardır. Said İdris Efendi, akrabası Üsküplü Simitçiler ailesinden Hacı Âtâ Bey oğlu İdris Bey’in eski çiftlik arazisi üstüne yapılan

108 <https://ayhanaydin.info/soylesiler/babalar/babagabbalim/515-hueseyin-basar-baba> (1 Nisan 2023)

109 Fahri Kaya, a.g.e, s.131.

110 Birlik Gazetesi, Sayı 45, Üsküp, 1 Ekim 1947 Çarşamba, s.4.

111 Birlik Gazetesi, Sayı 46, Üsküp, 11 Ekim 1947 Cumartesi, s.3.

112 Eren Atala Eriş, Yücelciler... s.274.

113 Birlik Gazetesi, Sayı 46, Üsküp, 11 Ekim 1947 Cumartesi, s.3.

114 Hidayet İlimsever- H. Yıldırım Ağanoglu, Arka Bahçemiz Üsküp, Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul, 2010, s.87.

İdrisova hapishanesinde 1950 senesinde 88 yaşında vefat ederken¹¹⁵ Şeyh Ferit Efendi ise, 1951 senesindeki vefatından sonra dahi, Sesler dergisinde kaleme alınan yazılarla karalanmaya çalışılır. “Anılarımda Zincirli Tekke” başlıklı yazıda Mümtaz Süleyman Şık'ın imzası olmasına rağmen¹¹⁶ yazar, söz konusu yazının kendi kaleminden çıkmadığını; komünist partisinin düzmece bir kurgusu olduğunu Şerafettin Ferit (Yücelden)'e gönderdiği mektup ile iletir¹¹⁷. Kısacası, komünist parti kendi doğrularına göre uydurulmuş bir tarih yazıp bunu halka öğretmeye çalışır.

Sonuç

Kurulduğu dönem itibari ile Meddah Medresesi hem bir direniş hem de bir inanç kurumu olarak önemli bir misyon üstlenip birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Buradan yetişen âlimlerden Fettah Rauf Efendi, Makedonya İslam camiasının en yüksek görevine seçilmiş bir âlim olarak, gerek sosyalist yönetimin baskısıyla, gerekse de modernleşme yanlısı halktan gelen taleplerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu yönüyle Âtullah Kurtiş Hoca'nın fikirlerinin oluşturduğu Meddah Medresesi ekolü, Bosna'daki Reis'ülulema Cemaleddin Çavuşeviç Efendi'nin vizyonuyla taban tabana da zıt olmuştur. Türkiye'deki devrimler, gerek Müslüman Bosna için, gerekse de “Güney Sırbistan” Müslümanları için bir “orta yol” açarken, Meddah Medresesi ekolü “zamanın ruhuna” göre değişmemiş ve yeniden şekillenen dünyada geleneksel bir kurum olarak misyonunu tamamlamıştır. İşte bu geçiş ve dönüşüm devresinde İslam Dini Birliği Başkanlığı görevinde bulunan Fettah Rauf Efendi'nin fikirleri, şahsiyeti ve muhalefeti ile İslam Dini Birliği'nin yeni bululan tutanakları, güç odaklarının çevrelerinde dolanan ve olgunlaşan “dönemin ruhunu” anlama noktasında bizlere bir çok ipucu vermektedir. Nihayetinde iki savaş arası dönemden beri bölünmüş Üsküp uleması, Yücelcilerin “Birlik” parolasına uymayınca teker teker tasviye edilmiştir. Bu süreç sonrasında Belgrad'a bağlı bir İslam Dini Birliği oluşturulurken, yeniden kurulan evkaf ve ulema meclisleri 16 Şubat 1948'de yaptıkları toplantıda tutuklanan Fettah Efendi ve arkadaşları ile Yücelcileri suçlamışlardır. Yeni Başkan Hafız Aziz Fettah yaptığı konuşmada “Yakınlarda Üsküp'te hükümet aleyhtarı unsurlara mensup, terörist ve beynelmilel reaksiya ajanlarının mahkemeleri icra edildiği zaman bu ayarda bir caniler grubunun mevcut olduğuna şahit olduk. Bu meclis azalarından Fettah Rauf, Şerafettin Ferit ve Mehmet Sadık, bu ayardaki

115 Eren Atala Eriş, Yücelci Mehmet Arıdırıcı'nın Hatırâtı... s.213.

116 Mümtaz Süleyman, Anılarımda Zincirli Tekke, “Sesler”, S.44, Mart 1970, Üsküp, s.65-68.

117 Şerafettin Yücelden, Şeyh Baba, “Türk Dünyası Dergisi”, Sayı:19, 1970, İstanbul, s.63.

canilerdendir” derken, İslam Dini Birliği aldığı 4 numaralı kararla Yücel Teşkilatı Genel Sekreteri Şerafettin Ferit (Yücelden) ve Fettah Rauf Efendi’nin yaptığı eylemlerden “*nefret duyduklarını*” ilan eder.

Bu karar “*Yaşasın sevimli önderimiz Yugoslavya Mareşali Yosip Broz Tito*” sloganlarıyla ilân edilirken; 1947 senesinde Fettah Rauf Efendi’nin muhalefeti sebebiyle kesilen İslam Dini Birliği’nin ödeneği, 1948 senesinde 1 milyon dinara çıkarılır¹¹⁸. İşte Fahri Kaya’nın “bir bilinmeyen” olarak tanımladığı, Fettah Rauf Efendi dönemindeki İslam Dini Birliği’nin tarihçesi özetle budur.

KAYNAKÇA

- Ağanoğlu, H. Yıldırım, Balkanlar’ın Yetim Türkleri: Struga ve Ohri’den Göç; Göç Zorlanmanın Yansımaları, Kızılay Kültür Sanat Yayınları, Ocak 2023, İstanbul.
- Asani, Eljesa Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Arslaner, Serhat, Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeştleri: Meşrutiyet Devrinde Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi, “*Belleten*” dergisi, Cilt 77, S.280, 2013, s(955-982).
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya cilt III., İstanbul Fetih Cemiyeti, 1981.
- Baklacıoğlu, Nurcan Özgür, Devletlerin Dış Politikaları Açısından Göç Olgusu: Balkanlar’dan Türkiye’ye Arnavut Göçleri (1920-1990), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003.
- Bora, Tanıl, Türk Milli Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu, “*Yeni Balkanlar Eski Sorunlar*” ed. Kemali Saybaşı - Gencer Özcan, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.
- Crampton, Richard, İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Balkanlar, Yayın odası yayınevi, İstanbul, 2007.
- Çavuşoğlu, Halim, “Yugoslavya- Makedonya” topraklarından Türkiye’ye Göçler ve Nedenleri, “*Bilig*”, Sayı 41, Bahar 2007.
- Deliorman, Altan, Yugoslavya’da Müslüman Türk’e Büyük Darbe, Bayrak Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Елезовић, Глише, О Именема И Пореклу Старијиж Муслиманскиж Породица У Скопљу, “*Зборник За Етнографију Јужне Скопје*”, Skopsko Naučno Društvo, 1931, Skopje, s(1-22).
- Eriş, Eren Atala, Yücelciler Yugoslavya’da Gizli Türk Teşkilatı, Üsküp Sahafhane Yayınları, İstanbul, 2022.
- Eriş, Eren Atala, Yücelci Mehmet Arıdırcı’nın Hatırâtı - Yugoslavya’da Türk Direnişi, Mavi Gök Yayınları, İstanbul, 2023.

118 Birlik Gazetesi, Sayı 59, Üsküp, 20 Şubat 1948 Cuma, s.5.

- Giomi, Fabio, Cinsiyet Korporatizmiyle Baştan Çıkmak: Yugoslavya'da İki Savaş Arası Dönemde Müslüman Kültür Girişimcileri ve Kemalist Türkiye, "*Kemalizm: Osmanlı Sonrası Dünya'da Ulusaşırı Siyaset*", ed. Nathalie Clayer, Fabio Giromi, Emmanuel Szurek, İletişim Yayınları, 2022, İstanbul.
- İlimsever, Hidayet- Ağanoğlu, H. Yıldırım, Arka Bahçemiz Üsküp, Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul, 2010.
- Jelavich, Barbara, Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Höpken, Wolfgang, From Religious Identity to Ethnic Mobilization, "*Muslim Identity and Balkan States*" ed. Hugh Poulton - Suha Taji Farouki, Hurst & Company, London, 1997.
- Kaya, Fahri, Makedonya Türklerinden İz Bırakanlar, Divan Yayıncılık, Üsküp, 2008.
- Malcolm, Noel, Bosna, OM Yayınları, İstanbul, 1999.
- Marsol, Liliana Mašulović - Čolančevska, Olga, Kaybolmuş Üsküp Tekkeleri Üzerine Derlenmiş Bilgi ve Belgeler, "*Balkanlarda Dervişler, Kayboluş ve Yeniden Doğuşlar*", çev. Ali Arslan Sönmez, IFEA, 2016, İstanbul.
- Murat, Salih, Yücelciler Neden ve Nasıl Kuruldu? "Birlik Gazetesi", Üsküp, 8 Ocak 2004.
- Lutviyi, Sezgin, 1912-1990 Yılları Arasında Makedonya Türkleri: Eğitim, Kültür ve Toplum Hayatı, T.C. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2019.
- Oran, Baskın, Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik- Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, "*Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*", c.48, n.1-4, Ocak-Aralık 1993.
- Poulton, Hugh, Who are the Macedonians? Indiana University Press, New York, 2000.
- Süleyman, Mümtaz, Anılarımda Zincirli Tekke, "*Sesler*", Sayı:44, Mart 1970, Üsküp.
- Şimşir, Bilal, Bulgaristan Türkleri, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009.
- Tamaç, Büşra, Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913), T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2020, Bursa.
- Türkmen, Zekeriya, Hareket Ordusu, "*TDV İslâm Ansiklopedisi*", <https://islamansiklopedisi.org.tr/hareket-ordusu> (24.09.2023).
- "Yücel İşpiyon-Terörist Teşkilatının Muhakemesi -Muhakeme Evrakları ve Makale", Makedonya Memleket Halk Cephesi Heyeti, Üsküp, 1948.
- Yücelden, Şerafettin, Yugoslavya Türkleri, "*Türk Dünyası El Kitabı*", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976.
- Yücelden, Şerafettin, Üsküp'te Çıkan "Birlik" Gazetesi, "*Türk Dünyası Dergisi*", sayı 24, İstanbul, 1969.
- Yücelden, Şerafettin, Şeyh Baba, "*Türk Dünyası Dergisi*", sayı 19, İstanbul, 1970.
- "Dış Türkler Hakkında - T.C. Cumhurbaşkanlığına Sunulan Rapor", Haz. Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu, 1974, İstanbul.

“Osmanlı Mebusları I. Dönem (17 Ekim 1324-5 Ocak 1327) Vilâyet ve Müstakil Sancaklara ve Yeni Türk Harflerine Göre Sıralanmıştır”, Haz. Şahap Tuza, [https://sacikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstreamhandle/115432415199907160 .pdfsequence=1&isAllowed=y.pdf](https://sacikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstreamhandle/115432415199907160/pdfsequence=1&isAllowed=y.pdf) (22 Nisan 2023), 1946, Ankara.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi, Belge No: 030.10/253.705.5.

Birlik Gazetesi, Sayı 1, Üsküp, 23 Aralık 1944 Cumartesi.

Birlik Gazetesi, Sayı 24, Üsküp, 27 Temmuz 1946 Cumartesi.

Birlik Gazetesi, Sayı 36, Üsküp, 1 Mayıs 1947 Perşembe.

Birlik Gazetesi, Sayı 37, Üsküp, 15 Mayıs 1947 Perşembe.

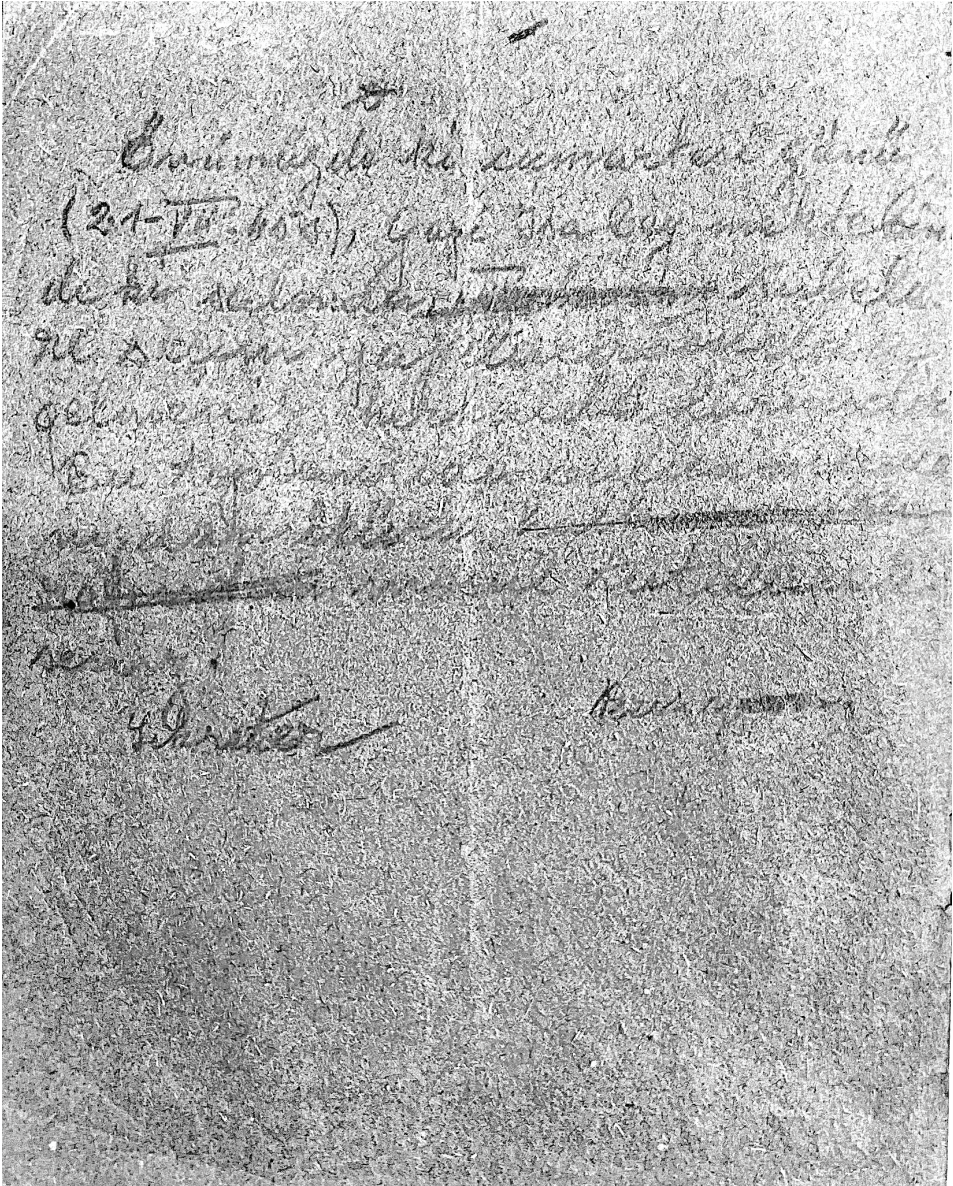
Birlik Gazetesi, Sayı 45, Üsküp, 1 Ekim 1947 Çarşamba.

Birlik Gazetesi, Sayı 46, Üsküp, 11 Ekim 1947 Cumartesi.

Birlik Gazetesi, Sayı 59, Üsküp, 20 Şubat 1948 Cuma.

<http://www.istanbultarih.com/muderris-ataullah-efendi-52.html> (12 Ekim 2023)

Çuntulga

II-ci devamlı toplantı

Çoplandı tarixi : 9 Temmuz 1945 s.

Çoplandı yeri : İsa-bey okulu resmi salonu

Çoplandıda bulunanlar :

- 1) Said İdris
- 2) Hafız Aziz
- x 3) Hafız Bedri
- 4) Hafız Hâmil
- r 5) Nurəttin Daut
- 6) Fetah Rauf
- 7) Hasan Sükrü
- x 8) Emin Yaşar
- 9) Mehmet Sadik
- 10) Esat Deko
- 11) Cafer Cafer
- 12) Serafettin

Ricât Apeli toplantısından özür dile-
yip yerek toplantıda her yetirilecek
karara itaat edeceğini söyledik-
ten sonra toplantıyı terk etmiştir.

Başlantı: öğlenden sonra saat 5,30- ta

Programi: Geçen toplantı tutulgasının
okunması;

II Dini teşkilâtın şubelere taksi-
matı ve salâhiyetleri; III Tecim

IV Baş mekta.

Çalışma akntısı ve kararlar

I devamlı toplantısının tutulga-
rı okunma.

II Fırah pauf « Erkafe idare edecek
bir « Erkafe heyetinin », birde ruhaniyatla uğ-
raşacak bir « Dini heyetini » ve Erkafe mali
kısımını kontrol edecek bir « Baftis heyeti »

nin seçilmesi fikrinde dir. Nurattin Daut ve H. Azizde bu düşünceye istinad ediyorlar.

Nurattin Daut'a göre, "Dini Heyet", dini marifetle, dini meselelerle, dini teşkilatlarla uğraşacak ve diğer Yugoslavya'da diğer müslüman kitleleriyle ilgi tutmaya çalışacak.

Esa Doko salâhiyetler için kanun hazırlayıcı bir heyet teklif ediyor.

H. Daut E. Dokoya cevapla Belgradta dini kanunun hazırlandığını ve kuracağımız idarenin muvakkat olduğunu hatırlatıyor.

H. Kömül şubelerin kendi fikirlerine göre hareket etmeleri fikrinde dir.

E. Yaşar bizde Belgradta bir heyet müimmesil gibi görevlerimizizi ~~teklif~~ ve onla

run hanımlarından istifade etmemizi
teklif ediyor

karar

Dini teşkilât iki kısma ayrılıyor:

a) Maarifi diniye ve din. Bu noktaya 11. Kâmiliden başka bütün azalar ittifakla kabul ediyorlar;

b) Evkaf. Bu şube ittifakla kabul edilmiştir.

Berde Evkafın mali kısmını kontrol edecek bir "teftiş heyeti" kabul edilmiştir.

İkibilik şube beşer kişiden, "teftiş heyeti" ise üç kişiden ibaret olacaktır.

III Seçim mühim olduğundan bütün azaları haber dar ve davet et-

tikten sonra III devamlı toplantıda yapılacaktır.

IV gelecek toplantı Brünürde ki cumartesi günü (14. XII-45), öğleden sonra saat 4-te Gazi İsa Bey Okulu resmî salonunda yapılacaktır.

Toplantının bitimi: saat 8-de

Sekreter

Serafettin

Reis,

M. Aziz

ÇatılıpaIII devamlı toplantı

Toplantı tarihi: 14. VII. 45 s.

Toplantı yeri: İsa bey ~~kapalı~~ resmi salonu

Toplantıda bulunanlar:

- ✓ 1) Said İdriz
- ✓ 2) Haf. İdriz
- ✓ 3) İbrahim Rıza
- ✓ 4) Mehmet Gadik
- ✓ 5) Haf. Kamil
- 6) Kemal Karacaoğlu Strazimiri
- ✓ 7) Hasan Sükrü
- 8) Haf. İzzet Kenani
- 9) Şaban Yasar
- 10) Sükrü Ramo
- 11) Kocaç Agoli
- ✓ 12) Serafettin

- 13) Kemal Apoli
 14) Esat Dake
 15) Cafer Cafer

Başlantı : öğleden sonra saat

Program : I Geçen ^{toplantının} tutulgasının okunması

II Subelere aza seçmek

III Baş nokta

Çalışma akıntısı ve kararlar

I Geçen toplantı tutulgasının okunması.

Nec. Hq. reyini kabul e. Korumu olmadığı için kararlar sayılmaz.

Tutulga bozulmuş mu, yok mu?

Eski kararlar ~~to~~ azaların aksere yesinin reyleriyle korum olmadığı için

olan lezzetler.

N. A.ğ. teşkilâtî din. 3 e ayrılmasını teklif ediyor. Maar. : Herkes: bütün icra heyeti ahalere suça iş e. ve ikinci bir plenum için yer kalmamış. Maar. rifa sivilde girsin. Maarifan din kültürüyle, dini basında ve propaganda. Kemal Koceli 6.45-te toplantıya terketti.

F. Rauf: Adrisati diniyede program çizmek hakke ülemaya kalma kadar İslâm kültürünü yayma.

M. Güler: seçime mi girelim yoksa kalik mi edelim.

E. Doko: II toplantıda ülema meclisinde yalnız ülema dan olacağından bahs edilmedi.

nis.

F. Rauf halk mahkemeleri şeriat işle-
rini bir şeriat mahkemesine veri-
yor.

H. Ag. - Bu şahsi olmaktadır. Şeriat
için yalnız ulemanın hakkı var.

H. Fikr. - 5 kişilik bir komisyon
seçmek ve toplantıda ki düşüncelere
dayanarak proje yapın ve zemin
hazırlasın.

H. Ag. - Daha iyi bu iş Belgra-
da bırakalım.

Hlas. Yıkılmamış kamunun mas-
gul olacak heyet: 1) Mehmed Sadık,
2) Fetah Rauf, 3) Esat Doko, 4)
Fikri Ramo, 5) Zeynel Şerifim-
ri, 6) Salan Yasar, komisyon reisi.

~~Lamartresi günü öğleden sonra
saat 15.45~~

Ulema meclisinin, Evkafın
salâhiyetlerini gösterecek
Bütün saat 17.45.

gelmiyen azalar halk arasında
kaba hatli tutulacak ve gazetede
basılacak.

Öntulga

iii. dersanle toplantı

Toplantı tarihi: 14-VII-45 A.

Toplantı yeri: İsa bey okulu resmi salonu.

Toplantıda bulunanlar:

- 1) Said İdriz
- 2) Haf. Aziz
- 3) İbrahim Rıf
- 4) Mehmet Sadık
- 5) Haf. Kâmil
- 6) Zeynel Strazimiri
- 7) Hasan Gükri
- 8) Haf. İzzet Zerrini
- 9) Saban Yasar
- 10) Gükri Ramo
- 11) Necat Apoli
- 12) Serafettin

13) Kemal Agoli

14) Esat Doğu

15) Cafer Cafer

K. Ag. topl. s. 6:30 öyür dile^{dikten sonra} terketti.
Başlantı öğleden sonra saat 5,30

Program: I Geçen toplantı tutulması
nın skunması;

II Subelere aza seçmek;

III Baş mekta

Çalışma skuntisi ve kararlar

I İkinci devamlı toplantı tutulması skundes.

İsmet Agoli "Teskilâti diniye"nin 2 subelye takrimatında reyini vermiyor.

K. verim skuntisinden "Stüvü" aski kararlar, azaların skuntiyesinin reyini ile bozuluyor.

K. Agoli "Teskilâti diniye"nin 4çe

ayrılmasını ve sebep olarak bütün icra heyeti ahalasını anca ise bağlamak ve ikinci bir plenuma yer kalmamasını iberi sülüyor. ~~Şeyh~~ Şeyh olacak maarif subesine sivil ahalalarında girmesini teklif ediyor.

F. Rauf " teşkilâti dinîyede program çizmek hakke ve islâm hükmüne mü yajma hakke yalnız ülemaya kal-
malıdır. Bu hususta karar ^{alıyor} alınmıştır.

E. Doko F. Raufa cevapben u devamlı toplantıda ülema meclisinin yalnız ülemadan kurulu olacağı hakkında konuşulmadığını söylüyor ve ülema meclisini monopolize etme fikrinde bulunuyor.

H. Kâmil " Enaf'ın prensiplerine göre dinî teşkilâtlara sivil

lerde girerler. Madem ki ve hiçbir şeyin gizli olmadığını görmeleri için girmelidirler yalnız bu sebeple ekseriyetle olmasa zarfıyla düşünmesindedir.

Yabanî yazarlarda getirilecek kararların modern bir şekilde telkin edilmesi için Divanlarında dini şubelere girmeleri lazim olacağı fikrindedir.

Ş. Sükrü'nün toplantılarda ki düşüncelere dayanarak, ~~ve~~ ^{ve} ~~ve~~ ^{ve} Ustardan istifade edecek vazifeleri ve şubeleri araştırarak bir proje hazırlayacak ve 20 kişiden ibaret bir müvakkat komisyonu seçilmesi teklifinde bulunuyor.

Ş. Sükrü'nün teklifi üzere ve gelecek toplantıya kadar ~~bu~~ nizam

° hazırlayıcı şu heyet seçildi:

1) Saban Afşar, reis; 2) Mehmet Sa-
dik; 3) İbrahim Rauf; 4) Esat Doko; 5) Fik-
rî Ramo; 6) Zeynel İbrahimî.

Bu heyet aynı zamanda ilim
meclisinin ve erkafın salâ heyetleri-
ni gösterecek.

IV Toplantıya bütün azaların
davet olunması ve toplantıya gel-
miyecekleri takdirde mes'ul tutu-
lmalara hakaret edilmesi kararı
geldi.

Bitim: saat 4,45

Çatılgö

IV. devamlı toplantı

Toplantı tarihi: 24-VII-45 s.

Toplantı yeri: İsa Bey Okulu resmi salonu

Toplantıda bulunanlar:

- 1) Kafer Kafer
- 2) Mehmet Sadık
- 3) Fetah Rauf
- 4) Haf. Aziz
- 5) Necat Hacı
- 6) Veysel Kuman
- 7) Saban Yasar
- 8) Ali Mehmet
- 9) Seynel Strazimiri
- 10) Haf. Kamil
- 11) Abdurahman
- 12) Haf. İzzet Kemuni

14) Emin Yaşar (6.3)

13) Yükrü Ramo

14) Serafettin

15) Esat Doko

16) Hasan Yükrü

Başlantı: Öyleden sonra saat 5,30.

Program: I Geçen toplantıda

kararlarının okunması

II Muvakkat komisyonunun hazırladığı nizamnamenin okunması ve

bu nizamname üzerine tenkit

III Geçim ; IV Müftü ; V Boş mekte

Key. - biz sabırlı, ırcis, ^{arısın.} e sekir. ve yapış.

F. R. gerek icra ve gerek plenumda bir sekredarlık.

Muv. kom. tarafından hazırlanan nizamname umumiyetle ka-

bul ediliyor: a) 4 k. İlmî meclisi

b) 4 k. Evkaf

c) 5 k. Kontrol

d) 6 k. Disiplin ^{mühakeme heyet} ~~ve sabbat~~
sabbatki

Ş. Kâ. müftül. kalacakane, kalıs
sa konulara seçilir.

Müft. kalacak. Seçimi halk yapma
sudur (Abdül.)

Eski müft. tâ yeni seçime ka-
dar vazifelerinde bulunacaklar.

İlmî mecl. seçilmesinde onlar sonra
işe başlasın ve lâzım olana kadar

Cağ Cağ: mesûlî mühtim meclî ki
(müft., bütçet) ş. kararlarında İlmî
meclisi sabbatki (ekzekütif) odları
nba müzakere ettikten sonra ka-
rarlaşır.

İsra hey'eti kayboluyor (Laban)
 70. Kaf, umumi intereslerde bütün
 seçkililer bir araya toplanıp karara
 verilir, icabederse bütün plenum davet
 edilebilir.

Seçim aheni olacak

1) Haf. Mahmut; 2) Haf. Bedri; 3) Haf. Kâmil
 4) Fetah Rauf; 5) Veysel Ruman; 6) Ab
 Mehmet; 7) Haf. İzzet; 8) Ali Mehmet; 9) H. Aziz;
 10) Said İdris.

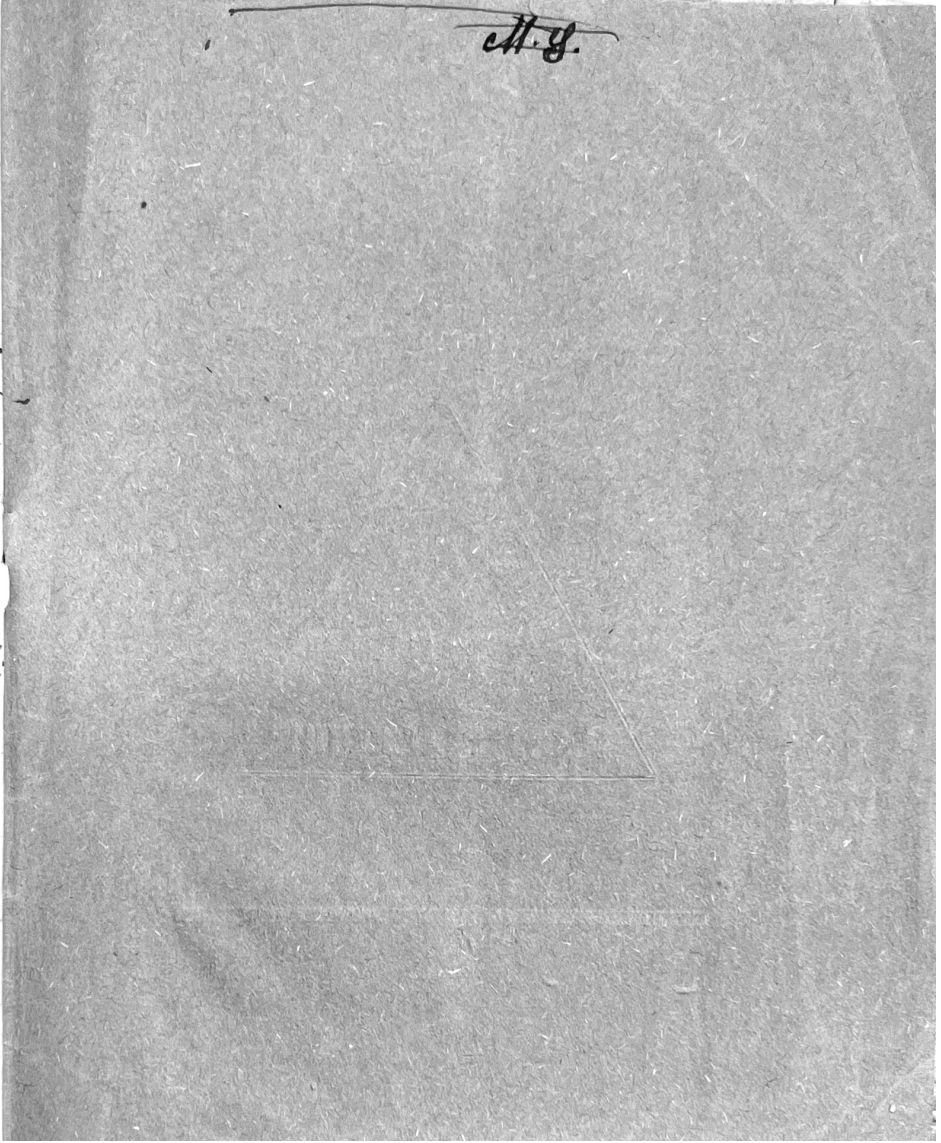
Esaf Doko

1) Hasan İ.; 2) Laban; 3) Zeynel
 4) Mehmet Sadiki; 5) Emin bey; 6) N. Agoli;
 7) Veysel Ruman;

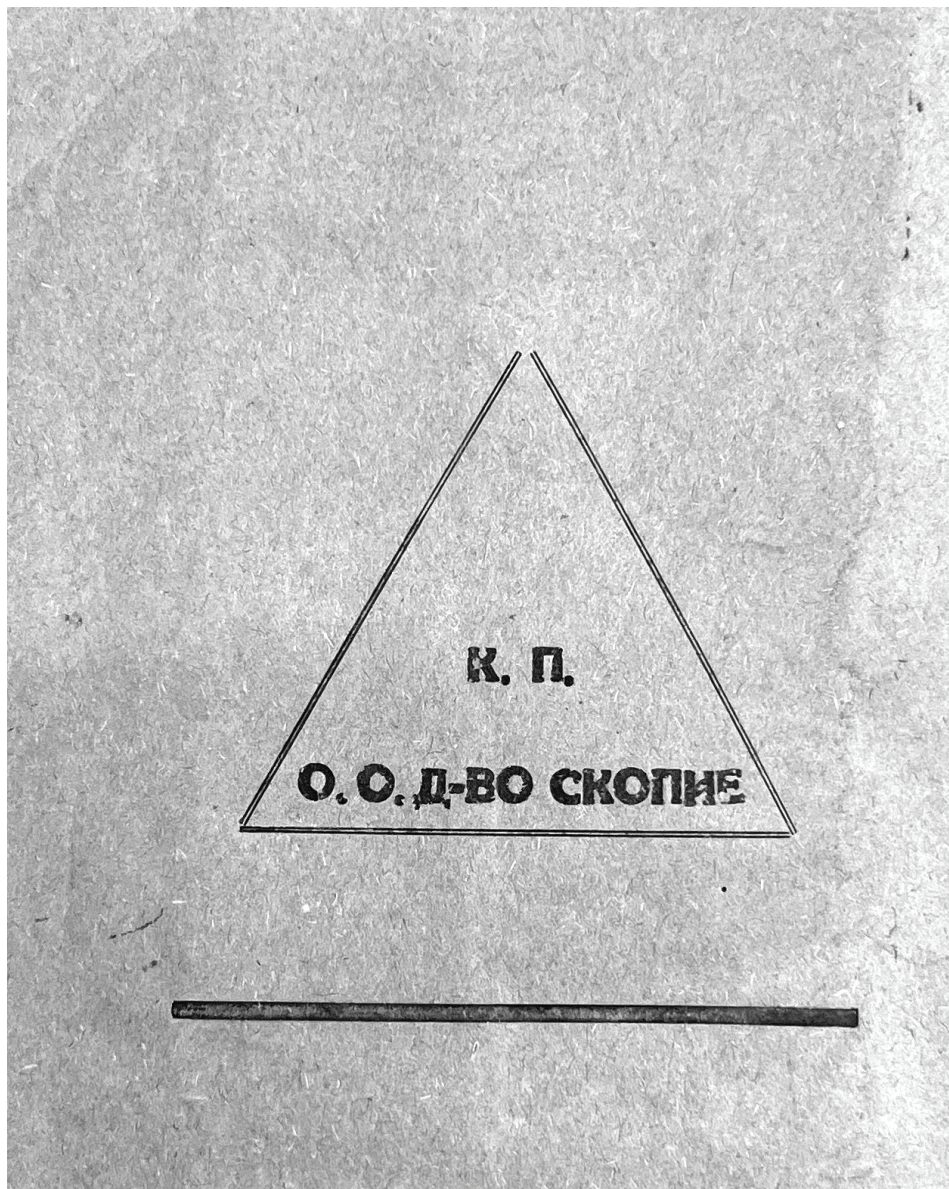
a) K. Seyfula; 2) N. Daut; 3) Sükrü
 a. 4) Laban; 5) Kemal Agoli.

d) Ali Mehmet; 2) Cafer; 3) Zerafetin;
 4) İzzet Kenuni; 5) Abdul Kerim; 6)
 Yusuf Ali.

Bütün: 7, 15 s.

MEDDAH MEDRESESİ MÜFREDATINDA AKLÎ İLİMLERİN YERİ

Mahmut Meçin

Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi

Giriş

Medreseler Abbasi döneminden itibaren İslam tarihinde ilim ve irfanın neşvesi u nema bulunduğu kurumların başında gelir. Osmanlı döneminde de bu mümtaz rolünü sürdüren medreseler imparatorluğun doğuda ve batıda genişleyen coğrafyasında başta eğitim-öğretim faaliyetleri ve mimari özellikleriyle Türk-İslam kültürünün yerleşmesinde önemli katkılar sunmuştur. Bu medreselerde uygulanan müfredat dikkate alındığında bugünün üniversiteleriyle mukayese edilebilecek bir içeriğe sahip oldukları söylenebilir. Osmanlı döneminde kurulan ve Türk-İslam kültürünün Balkan yarımadasında günümüze kadar yaşamasını sağlayan medreselerden biri de Meddah Medresesi'dir. Camileri, medreseleri, han ve hamamlarıyla Osmanlı kültür ve medeniyetinin Balkanlarda temsil edildiği en güzide şehirlerin başında gelen Üsküp'ün 1392'de fethedilmesinin hemen akabinde inşa edilen külliye içerisinde yer alan Meddah Medresesi Osmanlı'nın Rumeli topraklarındaki en kadim medreselerinden biridir. Bu bildiri Üsküp'ün bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesinde önemli bir yere sahip olan Meddah Medresesi'nin müfredatı ve bilhassa bu müfredatta yer alan aklî ilimlerin yeri ele alınacaktır. Üsküp'ü fetheden ordunun komutanı Yiğit Paşa'nın hocası ve şeyhi Meddah Baba adına inşa ettirdiği bilinen Medresenin kuruluş tarihi, eğitim müfredatı, müderrisleri ve talebelerine dair ne yazık ki sahil ve detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte eldeki sınırlı kaynaklardan yola çıkarak Meddah Medresesinin Osmanlı döneminde Üsküp'te inşa edilen ve yaklaşık 500 yüz yıl faaliyet gösteren bir medrese olduğu söylenebilir.¹

1 Salih Asım, *Üsküp Tarihi ve Civarı* (İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma, 2004), 9; Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", içinde *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ali Çaksu (Sofya: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araş-

Bildiride ulaşılan sınırlı kaynaklar değerlendirilerek Meddah Medresesi'nin Osmanlı medrese geleneğini sürdüren bir kurum olarak dinî ilimler ağırlıklı bir müfredatı uygulamakla birlikte medresede mantık ve kelâm gibi aklî ilimlerin de tedris edildiği tetkik ve tahkik edilmeye çalışılacaktır. Bildiride bahse konu medresenin Osmanlı sonrasında 1923 yılında Ataullah Kurtiş tarafından yeniden açıldığı dönem müfredatında yer alan mantık ve kelâm ilminin yeri ve önemi belirlenmeye çalışılırken önceki dönem müfredatına dair değerlendirmelerde de bulunulacaktır. Meddah Medresesi'nin nihayetinde bir Osmanlı medresesi olduğundan hareketle bu medresenin müfredatında aklî ilimlerin yerini tespit etmeye çalışmadan önce Osmanlı medrese geleneğinde aklî ilimlerin durumu hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

Osmanlı Medrese Geleneğinde Aklî İlimler

Abbasî ve Selçuklulardan tevarüs edilen medreselerin devamı niteliğinde olan Osmanlı medrese geleneği Orhan Gazi'nin İznik'te tesis ettiği ve ilk müderris olarak Dâvud-i Kayserî'yi (ö. 1350) atadığı İznik Medresesi ile başlatılır. Sıbyan mektebinin akabinde hiyerarşik açıdan orta, lise ve yükseköğretime karşılık gelen medreseler Müslümanların eğitim ihtiyacını karşılamak üzere Osmanlı'da devlet sınırlarının genişlemesine paralel olarak giderek yaygınlaşır. Nitekim henüz kuruluş yıllarında Anadolu ve Rumeli'de açılan medreselerin sayısının sekseni aştığı söylenir.² Kuruluş devrinde faaliyet gösteren medreselerde okutulan dersler ve takip edilen yöntem bakımından çoğunlukla Selçuklu döneminin dinî ilimler merkezli müktesebatı etkili iken İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı'nın kendine özgü bir medrese geleneğinin oluştuğundan bahsedilebilir. Bu nedenle kuruluş devri medreselerinin müfredatı hakkında kesin kaynaklar olmamakla beraber Arapça dilbilgisi, tefsir, fıkıh ve hadis derslerinin yanı sıra mantık ve kelâm gibi derslerin de ana hatlarıyla okutulduğu bilinmektedir.³

Osmanlı medreselerinde uygulanan müfredat ve okutulan dersler hakkında net ve müstakil kaynaklar sınırlı olmakla beraber Saçaklızade, Erzurumlu İsmail Hakkı, Kâtip Çelebi, Taşköprülüzade, Bursalı İsmail Hakkı ve Cevdet Paşa gibi müderrislerin otobiyografi ya da tabakat türündeki eserlerinden yola çıkarak

tırma Merkezi (IRCICA), 2002), 188.

2 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Bellekten* 66, sy 247 (Aralık 2002): 897, <https://doi.org/10.37879/bellekten.2002.849>.

3 Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 1 (Ocak 2008): 33; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984), 40-63; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi ve Tabii İlimler* (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 63-112, 151-73.

medrese müfredatı hakkında birtakım bilgilere ulaşabiliyoruz. Söz konusu kaynaklarda da geçtiği üzere Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler genel bir tasnifle alet ilimleri (ulûm-ı âliyye / علوم آلیة) ve yüce ilimler (ulûm-ı âliye / علوم عالیة) olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bu tasnife göre Arapça dil ve edebiyatı, mantık ve kelâm ulûm-ı âliyye, yani âlet ilimlerinden sayılırken; tefsir, fıkıh ve hadis ise ulûm-ı âliye, yani yüce ilimlerden kabul edilmekteydi.⁴ Bu tasnifin özellikle dinî ilimlerin ağırlıkta olduğu kuruluş dönemindeki medreselerde dahi her ne kadar dinî ilimlere daha fazla önem verilse de temel mantık ve kelâm gibi aklî ilimlerin de müfredatta yer aldığını göstermektedir. Nitekim özellikle müderris merkezli bir eğitim sisteminin olduğu bir dönemde İznik Medresesi'ne ilk müderris olarak atanan Dâvud-i Kayserî'nin nazarî tasavvuf ve kelâm gibi aklî ilimlere dair derin (bilgisi Osmanlı medreselerinde aklî ilimlerin de okutulduğuna önemli bir delildir. Ayrıca bu medresede tahsil gören âlimlerden Şemseddin Molla Fenarî'nin (ö. 1431) Ebherî'nin *İsagucî* şerhine yazdığı ve son zamanlara kadar medreselerde okutulan *İsagucî* şerhi ile Adudüddin el-Îcî'nin *el-Mevakif* eserine yazdığı ta'likat, kuruluş döneminde de Osmanlı medreselerinde aklî ilimlerin varlığına önemli bir işaret olarak gösterilebilir.⁵

Osmanlı medrese geleneğinde kuruluş yıllarından itibaren medrese müfredatında yer alan aklî ilimlerin başında temel mantık gelmektedir. Zira Abbasiler döneminde İmam Gazzâlî ile birlikte mantık ilmi, İslam dünyasındaki eğitim kurumlarının müfredatının değişmez ilimlerinden biri haline gelmişti. Mantık ilmini medrese eğitimi için son derece mühim gören Gazzâlî, mantıktan yoksun bir ilmi vezinsiz bir şiiire ya da i'rabsız nahiv ilmine benzetiyor ve "mantık bil-meyenin ilmine güvenilmez"⁶ diyerek mantık ilminin ilim tahsilinde bir tercih değil zorunlu bir mukaddime olduğuna işaret ediyordu. Gazzâlî'nin bu tutumu kendisinden sonra İslam dünyasında Aristoteles'in klasik mantığına meşruiyet kazandırmakla kalmadı, aynı zamanda mantık ilmini sadece filozofların öğrendiği ve kullandığı bir alan olmaktan çıkarıp başta kurumsallaşan eğitim müfredatında kelâm, usûl-ı fıkıh ve nahiv gibi İslamî ilimlerin ilkelerini oluşturmada da önemli bir ilim olarak telakki edilmesini sağladı.⁷ Gazzâlî'nin bu yaklaşımının gerisinde elbette ihtilaflarla boğuşan İslam dünyasının mantık ilmini bir ölçü

4 Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 238.

5 Osman Demir, "Osmanlı Medreselerinde Kelâm İlminin Yeri ve Öğretim Metotları Üzerine", içinde *Osmanlı Medreseleri: Eğitim Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 235-36.

6 Gazzâlî, *el-Mustasfa min ilmi'l-usûl* (Mısır, 1322), 1/10.

7 İbrahim Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 12, 28.

kabul ederek üzerinde ittifak edebileceği bir metodoloji tesis etme gibi toplumsal bir hassasiyetin de yattığı iddia edilmektedir.⁸

Gazzâlî'nin söz konusu yaklaşımının etkili olduğu Selçuklu medrese geleneğinde yaygın bir biçimde okutulan Porphyrios'un *Îsâgûcî'si* ve bu esere Ebherî tarafından kaleme alınan şerh Osmanlı medreselerinde de okutuluyordu. Bilhassa Ebherî'nin şerhi, mantığın temel konularını muhtasar bir biçimde ele aldığı için bütün medreselerde tercih edilen bir eserd. Osmanlı medreselerinde ayrıca Molla Fenârî tarafından Ebherî'nin mezkûr şerhine yazılan *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye* ve Ali Kazvî'nin *er-Risâletü'ş-Şemsiyye* adlı eserleri de mantık alanında okutulan eserler arasında zikredilebilir. Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşayan meşhur mantık âlimi Gelenbevî'nin *el-Burhân* ve *Şerh-i Îsâgûcî* adlı eserleri de kayda değerdir. Osmanlı medreselerinde okutulan mezkûr mantık eserlerinden Meddah Medresesi müfredatında yer alanlara dair detaylara aşağıda değinilecektir

Osmanlı medrese geleneğinde yer alan aklî ilimlerden bir diğeri kelâmdır. Kuruluş dönemi medreselerinde klasik akâid kitaplarının yanı sıra müteahhirün dönemde yaygınlaşan felsefî kelâm literatüründen de eserler okutulmaktaydı. Bu eserler arasında özellikle İmam Maturidî'nin öğrencisi Ömer Nesefî'nin (öl. 1142) kaleme aldığı *Akâid-i Nesefî* ve Sadeddin Teftâzânî'nin (ö. 1390) bu esere yazdığı şerhin yanı sıra Hayâlî'nin aynı esere yazdığı *Şerhu'l-Akâid*'i medreselerde çok rağbet gören ders kitaplarıydı. Ayrıca Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ile Nasîruddin Tûsî'nin (ö. 1274) *Tecrîdu'l-Kelâm* adlı eserleri de kuruluş döneminden itibaren Osmanlı medreselerinde kelâm alanında okutulan başlıca eserlerdi.⁹ Adı geçen kelâm eserlerine dair detaylara Meddah Medresesi müfredatı ele alınırken değinilecektir.

Osmanlı medreselerinde başta felsefe olmak üzere aklî ilimlere dair kapsamlı ve derin ilgi Fatih zamanında başlamıştır. Zira bu dönemde bilime, aklî düşünceye ve sanata son derece önem veren Fatih, medreselerin içeriği ve eğitim yöntemiyle yakından alakadar olmuştur. Bu dönemde medrese sistemine getirilen yapısal düzenlemelerle birlikte medrese müfredatında aklî ilimler daha fazla yer edinmiştir. Hazırlanan "Kanunname-i talebe-i ulûm" adlı talimatnameyle medreselerde okutulacak kitaplar belirlenmekle beraber aynı zamanda müderrislerden aklî ve naklî ilimlerde donanımlı olmaları istenmiş ve onlara talep etikleri kitabı okutabilme

8 Abdulkuddûs Bingöl, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", içinde *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri* (İstanbul: IRCICA, 2001), 65.

9 Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", 38-39; Demir, "Osmanlı Medreselerinde Kelâm İlminin Yeri ve Öğretim Metotları Üzerine", 235-40.

yetkisi de verilmiştir.¹⁰ Osmanlı ilmiye sınıfı arasında aklî ilimlerin revaç bulmasında Fatih'in yaptığı en önemli işlerden biri dönemin ünlü âlimlerinden Hocazâde Muslihuddin Mustafa Efendi ile Alaaddin Ali Tûsî'den Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün iddialarını ele alan birer tehafüt yazmalarını istemek olmuştur. Bu sayede Fatih kendi döneminde İslam düşünce geleneğinde "tehafüt geleneğini" yeniden ihya ederek aklî ve felsefî ilimlerin neşv u nema bulacağı bir tartışma zemininin oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde Fatih'in kendi adıyla kurduğu Sahn-ı Seman medreselerinde haftada birer saat felsefe ve mantık dersleri okutulmuştur. Sahn-ı Seman medreselerinden yaklaşık bir asır sonra inşa edilen ve Osmanlı'da en yüksek eğitim kurumunu temsil eden Süleymaniye medreselerinde ise matematik, astronomi ve tıp gibi aklı bilimlerin yanında Kelâm ve Hikmet Şubesi adıyla bir şube açılmıştır. Bu şube altında "İslam Felsefesi Tarihi", "Genel Felsefe Tarihi" ve "Mantık" derslerine yer verilmiş ve bu disiplinlerden her birisine birer kürsü ayrılmıştır.¹¹ On altıncı yüzyılın ortalarından itibaren duraklama ve gerileme dönemi yaşayan Osmanlı'da Tanzimat'tan sonra açılan ve amacı vaiz yetiştirmek olan Vaiz medreselerinin programında da tefsir, fıkıh, hadis gibi derslerin yanı sıra mantık, felsefe, psikoloji, ahlak, metafizik, felsefe tarihi ve İslam felsefesi dersleri de yer almıştır.¹² Sonraki dönemlerde sıklıkla değişen medrese teşkilatlanmasında müfredatta aklî ilimler -niteliği değişse de- daima yer almıştır.

Osmanlı medrese geleneğine bir bütün olarak baktığımızda kuruluş dönemi medreselerinde aklî ilimler sadece mantık ve kelâm alanıyla sınırlı iken ve müfredatta nispeten daha az yer alırken yükseliş dönemiyle beraber aklî ilimlere rağbetin arttığını söyleyebiliriz. Nitekim Fatih'in ilme duyduğu muhabbet ve medreselere sağladığı maddi-manevi destekle sadece mantık, kelâm ve felsefe değil, tıp, hey'et (astronomi), fizik, ilm-i hesab (aritmetik) ve hendese (geometri) gibi alanlarda da çeşitli kitaplar medrese müfredatına girmiştir. Dönemin ihtiyaçları ve sultanların ilme bakışıyla yakından alakalı olan bu değişimin sebepleri çeşitli akademik çalışmalarda çok farklı açılardan bahse konu edildiğinden burada üzerinde durmayacağız. Osmanlı medrese geleneğiyle ilgili bu kısa bilgiden sonra bu çalışmanın asıl konusunu teşkil eden Meddah Medresesi'nin müfredatında aklî ilimlerin yerini tespit etmeye çalışacağız.

10 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), 1/120; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, İslahat Hareketleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 80.

11 Ülker Öktem, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15, sy 15 (Temmuz 2004): 275-79.

12 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, İslahat Hareketleri*, 309.

Meddah Medresesi ve Eğitim Müfredatı

1392 yılında Osmanlı topraklarına dâhil olan Üsküp beş asrı aşkın bir süre Osmanlı devletinin idaresinde kalmıştır. İslam kültür ve medeniyetine ait taşıdığı derin izleriyle Kemalpaşazâde tarafından “Rumeli'nin Bursa'sı” olarak tabir edilen Üsküp'te inşa edilen Meddah Medresesi veya nam-ı diğer Yiğit Paşa Medresesi Üsküp'ün ilk medresesidir. Cumhuriyet'ten sonra Emir İsmail Medresesi ile birlikte hala faal olan iki medreseden biri olan Meddah Medresesi Osmanlı'nın Balkanlarda ve bilhassa Üsküp'teki varlığını mimarisıyla ve sosyo-kültürel etkileriyle uzun bir dönem sürdürmesi nedeniyle önemli bir yere sahiptir.¹³ Osmanlı'dan sonra “Yüksek İslam” Okulu olarak faaliyetlerini sürdüren medrese 1947 yılında iktidara gelen Yugoslavya komünist devletinin emriyle kapatılmış ve o dönemde müderris olan Fettah Efendi arkadaşlarıyla beraber hapse atılmıştır. 1963'te yaşanan depremde ise medrese, içinde yer aldığı külliye ile beraber yıkılmıştır. Uzun bir süre metruk halde unutulmaya yüz tutan külliye, son yıllarda Osmanlı eserlerine sahip çıkma projesi kapsamında Bursa Büyükşehir Belediyesi, Çayır Belediyesi ve Makedonya İslâm Dinî Birliğinin katkılarıyla restore edilerek Temmuz 2016'da yeniden hizmete açılmıştır.¹⁴

Medresenin tarihi ve eğitim müfredatına dair ulaşabildiğimiz sınırlı kaynaklar arasında Osmanlı'nın son dönemlerinde Üsküp'te idarecilik yapan Salih Asım Bey'in *Üsküp Tarihi ve Civarı* adlı eseri, Meddah Medresesi'nin mezunlarından Hafız Bekir Sadak'ın *Üsküp'te Meddah Medresesi ve Biz Oralarda Kalmalyıydık* adlı yazıları, Muhammed Aruçi'nin *Üsküp'te Meddah Medresesi*, Muhamed Ali'nin *Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi* ve Süleyman Baki'nin *Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler* adlı makalelerini zikredebiliriz. Bu eserler arasında özellikle medresenin son dönemleri hakkında birinci ağızdan bilgilere sahip olan Bekir Sadak'ın aktardıklarına göre Meddah Medresesi genel itibarıyla müderrisleri, tedrisat yöntemi ve talebeleriyle Osmanlı medrese geleneğini sürdüren bir medrese olup eğitim dili Türkçedir. İlk, orta ve yüksek dereceleri bulunan medresede Sadak'a göre dönemin ihtiyacına binaen yapılan bazı küçük değişiklikler haricinde Fatih Medresesi'nin son dönem müfredatına çok yakın bir müfredat uygulanmıştır.¹⁵ Fatih Medresesi'nden mezun olan Üsküp'ün meşhur âlimi Ataullah Kurtiş'ten icazet alan Sadak, okutulan klasik ders kitapları arasında *Emsile*, *Binâ*, *Maksud*, *Merah*, *İzzî*, *Avâmil*,

13 Aruçi, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, 181-84.

14 Süleyman Baki, “Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler”, içinde *Balkanlar ve İslâm: Balkanlarda İslâm Dinî ve Kültürel Hayat*, ed. Abdullah Taha İmamoglu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 272-75.

15 Bekir Sadak, “Üsküp'te Meddah Medresesi” (ty), 15.

Emâlî, Haleb-i Sagîr, Multekâ, Molla Câmî gibi kitapları sayarken ayrıca *İsagucî, Muğni't-tullâb, Fenârî* ve *Şemsiyye* gibi mantıkla ilgili kitapları da zikreder ve bil-hassa mantık derslerinin müfredattaki yoğunluğuna dikkat çeker.¹⁶ Sadak'ın aktardığı yukarıdaki bilgilerin 1923 sonrası Ataullah Kurtiş tarafından medresenin yeniden ihya edildiği dönemle alakalı olduğunu hatırlatmakta yarar var.

Medresenin önceki dönemlerde yapısı ve müfredatıyla ilgili ise ne yazık ki elimizde detaylı ve tatmin edici bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte Salih Asım Bey, Osmanlı dönemi Üsküp'teki medreseleri genel itibariyle değerlendirirken dinî ilimlerin yanı sıra Arap dili grameri, hüsn-ü hat ve matematiğin de medreselerin müfredatında yer aldığını belirtir. Ayrıca müfredata ilişkin doğrudan bir bilgi olmasa da meşhur *Ruhu'l-beyan* tefsirinin müellifi İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1715) Meddah Medresesi'nde baş müderrislik yaptığı bilgisinden yola çıkarak müderrislerin alanında yetkin ve çok yönlü olduklarını ve bu durumun elbette müderris merkezli bir eğitim veren medreselerin müfredatına da yansıdığını söyleyebiliriz. Nitekim 1529'dan itibaren Üsküp'teki İshak Bey medresesinde bir dönem müderrislik yapan Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) *eş-Şakâiku'-Nu'mâniyye* adlı eserinin sonunda verdiği otobiyografisinde şöyle der: Tayin edildiğim Üsküp İshak Paşa Medresesi'nde hadis ilminde Begavî'nin *Kitabu'l-Mesabih* ve Sâgânî'nin *Meşâriku'l-envâr*'i, fıkıh ve usûl-ı fıkıhta Sadrüşşeriâ'nın *et-Tavzih*'i ile *Şerhu'l-Vikaye*'si, Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Feraiz*'i,, belâgatta yine Cürcânî'nin *Şerhu'l-Miftah*'ını okuttum.¹⁷ Farklı medreselerde gramer, mantık ve kelâma dair çeşitli eserler de okuttuğunu belirten Taşköprülüzâde'nin ifadeleri dönemin medrese müfredatları hakkında genel bir fikir vermesi açısından önemlidir. Çünkü kaynaklar incelendiğinde dönemin tüm medreselerin, müderrislerden ve yirmili, otuzlu, kırklı gibi hiyerarşik derecelerden kaynaklı bazı farlılıklar haricinde aşağı yukarı benzer bir müfredatı uyguladıkları görülmektedir.¹⁸ Salih Asım Bey de aynı hususa dikkat çekerken Osmanlı'da Meddah Medresesi gibi birçok medresede tahsil derecelerinin, tıpkı Fatih ve Süleymaniye medreselerinin müfredatlarında olduğu gibi dönemin ihtiyaçlarına göre düzenlendiğini belirtir.¹⁹

Meddah Medresesi'nin özellikle ilk dönemi hakkında kesin ve detaylı bilgilere sahip olmamakla beraber İsmâil Hakkı Bursevî ve Ataullah Kurtiş gibi Osmanlı ilmiye sınıfının meşhur isimlerinin müderrislik yaptığı bir medrese olarak dönemin diğer medreselerine benzer bir müfredatı uyguladığını söyleyebiliriz.

16 Bekir Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık", *Hilal Dergisi* IV, sy 22 (1990): 15.

17 Ahmet Efendi Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan (İz Yayıncılık, 2007), 379.

18 Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1/120-127.

19 Asım, *Üsküp Tarihi ve Cıvırı*, 31.

Müfredatla ilgili özellikle Bekir Sadak'ın verdiği bilgileri Ataullah Kurtiş'in el yazmaları ile birlikte değerlendirerek Meddah Medresesi'nde okutulan kitapları ilim alanlarına göre aşağıdaki tablo üzerinde şöyle gösterebiliriz:²⁰

Tablo:1

Arapça Gramer	Belagat	Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Tefsir	Hadis	Mantık	Akaid-Kelâm
<ul style="list-style-type: none"> •SARF •Emsile •Bina •Maksud •İzzi •Merah •NAHİV •Avamit •Tuhfe •İzhar •Kafiye •Motta Câmi 	<ul style="list-style-type: none"> •Alaka Şerhi •Telhis •Muhtasar u'l-maani •Hafız Seyyid 	<ul style="list-style-type: none"> •Meraki'l-Felah •Haleb-i Sagır •Mültekâ 	<ul style="list-style-type: none"> •Mir'at •Şerhu Menar •Hadimî Şerhi 	<ul style="list-style-type: none"> •Kadı Beyzâvî •Vahidinin Tefsiri 	<ul style="list-style-type: none"> •Sahih-i Buhârî •Kitabu'l-Mesabih 	<ul style="list-style-type: none"> •İsagûcî (Ebherî Şerhi) •Muğni't-tullab •Fevâ'idü'l-Fenâriyye •Tasavvurat •Tasdikat •Risâletü'ş-Şemsiyye 	<ul style="list-style-type: none"> •Şerhu'l-Emâlî •Akaid-i Nesefiye •Şerh-i Taftazânî •Şehü'l-Akaid (Hayâlî) •Düvvanî (Gelenbevi, Şerhu'l-Mevâkif ve Şerh-i Mekâsid takip edilmek)

Klasik bir Osmanlı medresesi müfredatında yer alan ders kitaplarından pek farklı olmayan bu tabloda dikkat çeken önemli hususlardan biri müfredatta naklî ilimler yanında aklî ilimlerin azımsanmayacak derecede yer aldığı, bir diğer husus ise Meddah Medresesi'nin yüksek düzeyde eğitim veren bir medrese olduğudur. Nitekim Bekir Sadak'ın, Üsküp Ulema Meclisi tarafından basılan mühürde medresenin isminin “Üsküp Yüksek İslâm Okulu” olarak yazıldığını belirterek medresenin yüksek derecesine vurgu yapması da bunu doğrulamaktadır. Müfredat konusunda ise Sadak, medresede hocaların klasik bir müfredatı uygulamakla beraber müfredatın geliştirilmesi ve güncellenmesine olumlu yaklaştıklarını ve bu konuda çeşitli çalışmaların yapıldığını da söyler. Fakat İkinci Dünya Savaşının neticelenmesiyle bu çalışmaların sonuçsuz kaldığını ilave eder.²¹

Medrese müfredatı hakkında genel bir bilgi sunduktan sonra müfredatta önemli bir yer tutan mantık ve kelâm gibi aklî ilimlere daha yakından bakmakta yarar var. Zira her ne kadar medresenin ilk dönemine dair elimizde net bilgiler mevcut olmasa da yukarıda zikredilenler ışığında klasik bir Osmanlı medresesinde tedris edilen mantık ve kelâma dair temel eserlerin Meddah Medresesi'nde de okutulduğunu söyleyebiliriz. Şimdi bu iki alanda okutulan ders kitaplarından yola çıkarak Meddah Medresesi'nin müfredatında aklî ilimlerin yerini netleştirmeye çalışacağız.

20 Sadak, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, 5-7; Ataullah Kurtiş'in el yazmaları üzerinde yaptığı değerli çalışmaları paylaşan Enes Selam'a teşekkür ederim. Bu eserin ilgili bölümünde Enes Selam'ın söz konusu çalışmasına bakılabilir.

21 Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık”, 15.

Meddah Medresesi Müfredatında Yer Alan Aklî İlimler

İslam düşünce tarihinde ilimlerin dinî ve dünyevî ya da naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayrılması Gazzâlî'ye kadar dayanır. Bu tasnife göre genel itibarıyla fıkıh, tefsir ve hadis ilimleri naklî ilimlerden kabul edilirken; mantık, matematik, kelâm ve felsefe gibi ilimler ise aklî ilimlerden sayılmaktadır. Hatta medreselerde en yoğun eğitimin verildiği gramer dersleri de aklî ilimler sınıfında görülmektedir. Bu tasnifi daha katı bir şekilde savunanlar olduğu gibi İslamî ilimlerde bütünlüğün sağlanması adına böyle bir ayrımın anlamsız olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Biz bu tartışmaya girmeden Meddah Medresesi'nde mantık ve kelâm alanında okutulan kitapların mahiyeti üzerinden medresenin müfredatında aklî ilimlerin yerini tespit etmeye çalışacağız. Elbette Meddah Medresesi'nin müfredatında yer alan aklî ilimler sadece mantık ve kelâm sınırlı değildir. Nitekim Bekir Sadak'ın aktardığına göre Osmanlı medreselerinden farklı olarak Meddah Medresesi'nde Osmanlıca yazı ve imla, hüsn-i hat, hesap, Türk dili ve Edebiyatı, eşya ilmi (tabiat ilmi) ve usul-i kitabet gibi dersler ders programına eklenmişti.²² Fakat biz çalışmanın sınırları çerçevesinde sadece mantık ve kelâm alanında okutulan eserleri tetkik edeceğiz.

Mantık İlmi

Meddah Medresesi'nde diğer Osmanlı medreselerinde olduğu gibi nahiv ilminin son kitabı olan *Molla Câmî*'nin hemen akabinde mantık ilmine dair eserler okunmuştur. Fatih döneminde medreselerin işleyişi ile ilgili çıkarılan ve Osmanlı'da bu konuda ilk olan Kanunname'de de kaydedildiği üzere gramerde belirli bir düzeye gelen medrese öğrencilerine okutulması istenen mantık eserleri şu şekilde belirtilir:

“Nahivden sonra mantık ilminde, medrese öğrencileri arasında meşhur olan adıyla, İsağoci, Hüsam-ı Kati, Muhyiddin, Fenari, Şemsiyye, Tehzib, Kutbüddin-i Şirazi, Seyyid, Kara Davud, Sadüddin (bu kitap mihenk taşındır; öğrenci bu kitabı okurken mübahaseye isti'dadının olup olmadığı açığa çıkar) ve Şerh-i Metali okur.”²³

Özellikle nahiv ilmine destek olması bakımından önem verilen mantık ilminde okutulması istenen mezkûr eserlerle öğrencilerin mantığa dair temel konuları

22 Elbette Meddah Medresesi'nin müfredatında yer alan aklî ilimler sadece mantık ve kelâm sınırlı değildir. Nitekim Bekir Sadak'ın aktardığına göre Osmanlı medreselerinden farklı olarak Meddah Medresesi'nin müfredatında Osmanlıca yazı ve imla, hüsn-i hat, hesap, Türk dili ve Edebiyatı, eşya ilmi (tabiat ilmi) ve usul-i kitabet gibi dersler yer almaktaydı. Sadak, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, 5.

23 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi ve Tabii İlimler*, 51.

öğrenmeleri ve böylece öğrendiklerini test ederek pekiştirmeleri istenmiştir. Bu amaçla Meddah Medresesi'nin müfredatında da yer verilen mantıkla ilgili temel eser *Îsâgûcî* ve bu esere yazılan çeşitli şerhlerdir. Aristoteles'in mantık kitabı *Organon*'un ilk bölümü olan *Kategoriler*'in daha kolay anlaşılması için Porphyrios tarafından bir giriş (isagoge -eisagoge "giriş") mahiyetinde yazılan eserin asıl konusu "beş ses" ya da "beş lafız" da denilen "beş küllî"dir. Kısa bir eser olmakla beraber delâlet, lafızlar, tanım, önermeler, burhan ve kıyas gibi mantığın tüm temel konularını kapsayan zengin bir muhtevaya sahiptir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren başta felsefeyle uğraşanlar olmak üzere ilmî çevreler bu esere büyük bir rağbet göstermiş ve eseri ya orijinal adıyla ya da "mantığa giriş" (*medhal*) adıyla özetleyerek veya şerh ederek kendi mantık çalışmalarının ilk bölümüne koymuşlardır.²⁴

Şerh ve haşiyelere fazlasıyla konu olan Porphyrios'un *Îsâgûcî*'si İslam dünyasında neredeyse on dokuzuncu yüzyıla kadar mantıkla ilgili tüm çalışmalar için referans görevi görmüştür. Bu esere yazılan en önemli şerhlerden biri *Ebherî İsâgûcî*'si olarak meşhur olan *er-Risâletü'l-Eşîriyye* adlı eser olup on üçüncü yüzyıldan itibaren medresede verilen mantık eğitiminin elifbası olarak tabir edilmektedir.²⁵ Meddah Medresesi'nde okutulan *Îsâgûcî*'nin de Ebherî'nin şerhi olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira özellikle Osmanlı döneminde mantık alanındaki çalışmalar çoğunlukla Ebherî'nin eseri etrafında yapılmıştır. Nitekim bunun en önemli örneği yine Meddah Medresesi'nin müfredatında yer alan Molla Fenârî'nin *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye* ve Mahmud b. Hafız Hasan'ın (ö. 1807) yazdığı *Muğni't-tullab* adlı eserlerdir. Ebherî'nin eserine şerh olarak yazılan bu iki eserden ilki Osmanlı'nın önde gelen mantıkçıları arasında yer alan Molla Fenârî'nin eseri, Meddah Medresesi de dâhil tüm Osmanlı medreselerinde son dönemlere kadar çok rağbet görmüştür.²⁶ Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşayan Mahmud b. Hafız'ın *Muğni't-tullab*'i ise yine son dönemlere kadar medreselerde Ebherî'nin *Îsâgûcî*'sinden önce okutulan bir eser olarak bilinmektedir.²⁷ Dolayısıyla Meddah Medresesi'nin müfredatında yer verilen *Îsâgûcî*, muhtemelen Ebherî'nin

24 Abdulkuddüs Bingöl, "Îsâgûcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 488; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi ve Tabii İlimler*, 151.

25 Bingöl, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", 67. Ebherî'nin söz konusu eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Esîrüddin el-Ebherî, *Îsâgûcî: Mantığa Giriş*, çev. Hüseyin Sarıoğlu (İz Yayıncılık, 2016).

26 İbrahim Emiroğlu, "Mantık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28; İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 246.

27 Kamil Kömürcü, "Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebherî Etkisi", *Felsefe Dünyası*, sy 57 (Temmuz 2013): 99.

söz konusu eseri olup medresenin Osmanlı sonrası döneminde Ataullah Kurtiş tarafından okutulmuştur.

Meddah Medresesi'nde okutulan mantık kitaplarından bir diğeri ise yine Osmanlı'nın meşhur mantıkçıları arasında zikredilen Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvîni (ö. 1277) tarafından yazılan *Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye* adlı eserdir. Fatih döneminde çıkarılan Kanunname'de medreselerde okunması istenen kitaplardan biri olan *eş-Şemsiyye, İsbâgü'cî*'de ele alınan on kategoriye değinmeden lafız-mana ilişkisi, beş tümel, önermeler, kıyas, burhan ve cedel gibi klasik mantığın temel konularını özgün bir tarzda ele alır. Üzerine birçok şerh ve haşiye yazılan bu eserin ünlü şerhleri arasında Kutbüddin er-Râzî, Cürçânî, Teftâzânî, Devvânî gibi klasik sonrası dönemin meşhur âlimleri tarafından yazılan şerhler zikredilebilir.²⁸ Meddah Medresesi de dâhil olmak üzere Osmanlı medreselerinde mantık alanında okunan mezkûr kitaplar genel itibariyle mantık ilminin iki ana konusu olan tasavvurat (kavram mantığı) ve tasdikât (hüküm mantığı) başlıkları altında incelenmektedir. Mantığın girişi olarak görülen tasavvurat başlığı altında kavramların analizi, delâlet çeşitleri, beş tümel ve tanım gibi konular ele alınırken; önermeler mantığı da denilen tasdikât başlığı altında ise önermeler, kıyas, burhan ve cedel gibi konular incelenir. İslam dünyasındaki mantık literatüründe tasavvurat ve tasdikât ayrımı ilk defa Kutbüddin er-Râzî tarafından *er-Risâletü'l-ma'mûle fi't-tasavvur ve't-tasdik* adlı risâleyle müstakil bir eser halinde ele alınmış, ardından bu Cürçânî ve Devvânî gibi sonraki âlimler tarafından sürdürülmüştür.²⁹ Meddah Medresesi'nde okutulan mantık kitapları arasında Muhamed Ali'nin Bekir Sadak'a dayandırarak verdiği listede yer alan *Tasavvurât* ve *Tasdikât* adlı kitapların müellifleri zikredilmemiştir.³⁰ Bununla beraber zikredilen bu eserlerin Kutbüddin er-Râzî'nin yukarıda adı geçen eseri olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Genel itibariyle Meddah Medresesi'nde okutulan mantık kitaplarının Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplarla önemli bir farkının olmadığını söyleyebiliriz. Fakat medrese müfredatına dair ulaşabildiğimiz mevcut kaynakların Ataullah Kurtiş ve Fettah Efendi yönetimindeki medresenin son dönemlerindeki müfredatla ilgili olduğunu bir kez daha vurgulamalıyız.

28 Ali Durusoy, "eş-Şemsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 531.

29 Mahmut Kaya, "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 127; Emiroğlu, "Mantık", 23.

30 Muhamed Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (Haziran 2011): 94.

Kelâm İlmi

Meddah Medresesi'nin müfredatında kelâm alanında klasik akaid eserlerinin yanı sıra müteahhirün dönemde felsefileşen kelâm eserleri de yer almaktadır. Yukarıda verilen tabloda gösterilen müfredatta kelâm alanındaki eserlere dikkatle bakıldığında Osmanlı'nın fikir dünyasını yansıtan felsefî kelâm geleneğinin etkisi görülecektir. Zira Gazzâlî sonrası Fahreddin Râzî, Îcî, Cürcânî ve Devvânî gibi âlimlerin çalışmalarıyla felsefileşen kelâmın tevarüs edildiği Osmanlı'da felsefî kelâm özellikle Fatih dönemiyle beraber yeniden canlılık kazanmış ve söz konusu müktesebat Osmanlı düşünce dünyasına şekil veren bir duruma gelmiştir. Felsefî kelâmın karakteristik yazım yöntemi olan şerh ve haşiye geleneğinin sürdüğü bu dönemde medreselerin müfredatında da şerh ve haşiye türü eserler dikkat çekmektedir. Nitekim Osmanlı'da medreselerin başlangıç sınıflarında okutulan akaid ve kelâm metinleri arasında yaygın olan *Emâlî* üzerine de pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır.³¹ Meddah Medresesi'nde kelâm alanında okutulan ilk eser olan *Şerhü'l-Emâlî*, Ali b. Osman el-Üşî'nin (ö. 1179) Mâtürîdî akaidine dair kaleme aldığı *el-Emâlî* adlı manzum eserine Ali el-Kârî (ö. 1605) tarafından yazılan şerh olduğu kuvvetle muhtemeldir.³²

Meddah Medresesi'nin müfredatında yer alan bir başka kelâm eseri de Ömer Nesefî tarafından kaleme alınan *Akâidu'n-Nesefî* adlı eserdir. Keza bu eser üzerine yazılan birçok şerh arasında Teftazânî'nin şerhi, Nesefî'nin metninden daha fazla şerh ve haşiye edilmiştir. Bunlar arasında Fatih dönemi âlimlerinden Ahmed Hayâlî'nin (ö. 1470) yazdığı meşhur haşiye de Meddah Medresesi'nin müfredatında yer alan ve neredeyse tüm Osmanlı medreselerinde okutulan kelâmî eserler arasındadır.³³ Dolayısıyla Osmanlı medreselerinde kelâma dair klasik problemler şerh ve haşiye geleneğiyle aktarılan eserler üzerinden okunurken bu eserlere yeni pek çok haşiye ve ta'likat yazılması bu problemlerin yeni bağlamlar içinde tartışılmaya devam ettiğini göstermektedir. Adı geçen eserlerin muhtevasına baktığımızda bu durumu daha net görebiliriz.

31 M. Sait Özervarlı, "el-Emâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 73-75; Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 403-5.

32 Muhamed Ali "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi" adlı makalesinde Bekir Sadak'a dayandırarak Meddah Medresesi'nin müfredatıyla ilgili verdiği bilgilerde *Şerhü'l-Emâlî*'nin müellifi belirtilmemiştir. Fakat *Emâlî* şerhleri arasında Alî el-Kârî'nin tam adı *Đav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-emâlî* olan şerhinin en meşhuru olması ve Osmanlı medreselerinde de yaygın bir biçimde okutulmasından yola çıkarak mezkûr eserin Al el-Kârî'nin *Emâlî* şerhi olduğunu söyleyebiliriz.

33 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 24-27.

Meddah Medresesi müfredatında kelâm alanıyla ilgili okunan ilk eser İslam akaidinin temel konularını ilahiyât, nübüvvet ve sem'iyât şeklindeki klasik usulle ele alan *Şerhü'l-Emâlî*'dir. Alt başlıklarında sıfatlar, Kur'an'ın yaratılması, insanın fiilleri, iman ve ölüm sonrası hayat gibi meselelere dair Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini özlü bir şekilde ve manzum bir tarzda ele alan eser, kolay öğrenilip ezberlenebildiğinden medreselerde akaid ve kelâm metinleri arasında çok rağbet görmüştür.³⁴ *Şerhü'l-Emâlî*'nin yanı sıra medresede okunan bir başka kelâm metni ise yine Mâtürîdî mezhebinin önemli isimlerinden Ömer Neseî'nin *Akâidu'n-Neseî* adlı eserdir. Teftâzânî ve Hayalî'nin şerhleriyle beraber okunan eser, işlediği meseleleri ekseriyetle klasik kelâm kitaplarının tertibiyle ele alır. Buna göre eser, Allah'ın varlığına dair deliller, Allah'ın sıfatları, fiilleri, insanın iradesi ve fiilleri, nübüvvet meselesi gibi konuları pedagojik bir tarzda hülâsa eder. Bu eser üzerine yazılan şerhlerin en meşhuru olan Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id*'i, Bekir Sadak'ın verdiği bilgilere göre Meddah Medresesi'nde okunan eserlerdendir.³⁵ Teftâzânî, şerhinde Eş'arî bir yaklaşımla bazı meselelerde Neseî'yi eleştirirken cevher-araz gibi bazı meselelerde ise filozoflara karşı Neseî'yi savunur ve meseleye derinlik katar.³⁶ Medrese müfredatında yer alan Hayâlî'nin Teftâzânî şerhine yazdığı *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'idi'n-Neseîyye* adlı haşiye ise zamanın ulemâsının elinden düşürmediği ve çoğunlukla medresede bir imtihan metni olarak kullanıldığı nakledilir.³⁷

Osmanlı medreselerinde kelâm alanında okutulan meşhur ders kitaplarından Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Haşiyetü't-Tecrîd* adlı eserlerinin Meddah Medresesi müfredatında yer almamış olması, medresede kelâm eğitiminin giriş düzeyinde kaldığını ve Osmanlı'nın son dönem medreselerinde görüldüğü üzere Meddah Medresesi'nde de kelâm ilminin sadece akaiden ibaret görüldüğünü göstermektedir. Nitekim felsefî kelâm geleneğinin temel eserlerinden sayılan Cürçânî'nin mezkûr eserleri Fatih döneminden Kanunî'nin son dönemlerine kadar Osmanlı'da yüksek düzeyde eğitim veren Kırklı, Ellili ve Altmışlı Medreselerde okutulurken sonraki dönemlerde çıkarılan bir talimnamede medrese müfredatından çıkarılmıştır.³⁸ Burada dikkat etmemiz gereken husus Bekir Sadak

34 Özervarlı, "el-Emâlî", 73.

35 Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 94.

36 Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidü'n-Neseî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 218.

37 Adil Bebek, "Hayâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 4.

38 Mustakîm Arıcı, "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerif Cürçânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri", içinde *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürçânî Örneği*, ed. M. Cü-

üzerinden bize ulaşan Meddah Medresesi müfredatının 1923 sonrası medresenin Ataullah Kurtiş tarafından yeniden ihya edildiği ikinci dönemine ait olduğudur. Dolayısıyla medresenin ilk dönemine ait müfredatta zikrettiğimiz eserler dışında, diğer Osmanlı medreselerinde olduğu gibi daha ileri düzey kelâm eserlerinin de olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat medresenin önceki dönemlerine ait kaynaklar elimizde olmadığından bu bilgiyi teyit etmemiz mümkün değildir.

Sonuç

Osmanlı medrese geleneğini sürdüren bir kurum olarak Meddah Medresesi'nin müfredatında aklî ilimlerin azımsanmayacak bir düzeyde yer aldığını söyleyebiliriz. Osmanlı'da aklî ilimlere dair zaman zaman kimi olumsuz değerlendirmeler yapılmış ve bazı sınırlamalar konulmuş olsa da başta mantık olmak üzere kelâm ve müderrise bağlı olarak değişen başka aklî ilimler medrese müfredatının temel dersleri arasında yer almıştır. Aklî ilimler arasında gramer derslerine destek olan ve bütün medrese eğitimi için hazırlayıcı bir etkisi olan mantık ilmine dair eserler müfredatta daha yoğun yer alırken, kelâm ise önceki dönemlerde okutulmuş olsa da Ataullah Kurtiş döneminde okutulan kalamî eserlerin başlangıç düzeyinde olduğunu ve kelâmın akaiden ibaret görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu durumun Osmanlı'da on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren tüm kurumlarda yaşanan gerilemeye paralel olarak medrese eğitiminde de yaşanan gerilemenin bir tezahürü olduğunu belirtmeliyiz.

Meddah Medresesi'nin müfredatında aklî ilimlerin yerini sınırlı kaynaklar bağlamında değerlendirmeye çalışırken belirtmemiz gereken önemli hususlardan biri, bu medresenin Osmanlı medreseleriyle ve bilhassa Fatih Medreseleriyle ilmi bağlarının olduğudur. Böyle bir bağlantının varlığına işaret olarak Meddah Medresesi'nde müderrislik yaptığı bilinen İsmâil Hakkı Bursevî ve Ataullah Kurtiş'in Osmanlı ilmiye sınıfıyla olan kuvvetli irtibatlarını gösterebiliriz. Ayrıca Üsküp'teki İshak Paşa Medresesi'ne atanan Taşköprülüzâde'nin aktardıkları, özellikle Fatih dönemiyle beraber Osmanlı idaresi altındaki tüm medreselere müderrislerin Şeyhül-İslam'ın emriyle atandığı, onlara belirli bir ücret verildiği ve okutulacak derslerin tayinine kadar medreselerle yakından ilgilenildiği bilgisi de yine Meddah Medresesi ile diğer Osmanlı medreseleri arasında ilmi ve siyasi anlamda güçlü bağların olduğunu göstermektedir. Meddah Medresesi'nin özellikle ilk dönemlerdeki yapısı ve müfredatı hakkında da bize yol gösterici olacak bu bağlantıların tespiti için elbette daha fazla kaynağa ve araştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Zira hâlihazırda mevcut kaynaklar Meddah Medresesi'nin 1923

öncesi durumunu aydınlatmamıza ve dolayısıyla söz konusu bağlantıları net bir biçimde ortaya koymamıza yeterli değildir. Bu çalışmanın söz konusu bağlantıların tespit edilmesi ve medeniyetimize ait kayıp eserlerin gün yüzüne çıkarılmasına mütevazı bir katkı sunmasını ve daha kapsamlı çalışmalara ilham olmasını ümit ediyorum.

KAYNAKÇA

- Ali, Muhamed. "Ataullah Kurtîş Efendî Yönetimindeki Meddah Medresesi". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (Haziran 2011): 85-106.
- Arıcı, Mustakîm. "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerif Cürçânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri". İçinde *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürçânî Örneği*, editör M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Aruçi, Muhammed. "Üsküp'te Meddah Medresesi". İçinde *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, editör Ali Çaksu, 181-98. Sofya: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2002.
- Asım, Salih. *Üsküp Tarihi ve Civarı*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma, 2004.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, İslahat Hareketleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30:245-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Baki, Süleyman. "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler". İçinde *Balkanlar ve İslâm: Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat*, editör Abdullah Taha İmamoğlu, İler Rruqa, Abdurrahim Bilik, ve Mehmet Fatih Soysal. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Bebek, Adil. "Hayâlî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17:3-5. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984.
- Bingöl, Abdulkuddûs. "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi". İçinde *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*. İstanbul: IRCICA, 2001.
- Bingöl, Abdulkuddûs. "İsâgücü". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22:488-89. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çapak, İbrahim. *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Demir, Osman. "Osmanlı Medreselerinde Kelam İlminin Yeri ve Öğretim Metotları Üzerine". İçinde *Osmanlı Medreseleri: Eğitim Yönetim ve Finans*, editör Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, ve Yunus Kaymaz. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.

- Durusoy, Ali. "eş-Şemsiyye". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38:530-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebherî, Esîrüddin el-. *İsâgûcî: Mantığa Giriş*. Çeviren Hüseyin Sarıoğlu. İz Yayıncılık, 2016.
- Emiroğlu, İbrahim. "Mantık". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:18-28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gazzâlî. *el-Mustasfa min ilmi'l-usûl*. Mısır, 1322.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 1 (Ocak 2008): 25-46.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu". *Belleten* 66, sy 247 (Aralık 2002): 849-904. <https://doi.org/10.37879/belleten.2002.849>.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese (Osmanlı Dönemi)". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:327-33. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi ve Tabii İlimler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Kaya, Mahmut. "Tasavvur". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40:126-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kömürcü, Kamil. "Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebherî Etkisi". *Felsefe Dünyası*, sy 57 (Temmuz 2013): 95-112.
- Öktem, Ülker. "Osmanlı Medreselerinde Felsefe". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15, sy 15 (Temmuz 2004): 271-88.
- Özel, Ahmet. "Ali el-Kârî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2:403-5. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özervarlı, M. Sait. "el-Emâlî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11:73-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sadak, Bekir. "Biz Oralarda Kalmalydık". *Hilal Dergisi* IV, sy 22 (1990).
- . "Üsküp'te Meddah Medresesi", ty.
- Taşköprülüzâde, Ahmet Efendi. *Osmanlı Bilginleri*. Çeviren Muharrem Tan. İz Yayıncılık, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Akâidü'n-Nesefî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2:217-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

MEDDAH MEDRESESİNDE FIKİH EĞİTİMİ

Mustafa Türkan

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi

Giriş

1392 yılında fethedilen Üsküp; camileri, medreseleri, kervansarayları, hanları, hamamları ve kalesiyle beş yüz yıldan fazla süreyle riyaseti altında kaldığı Osmanlı Devleti'nin medeniyet ve kültürünün izlerini halen taşımaktadır.¹ Meddah Medresesi de en eski medreselerden biri olarak² Üsküp'ün fethinden muhtemelen kısa bir süre sonra kurulan ve yüzyıllar boyunca faaliyetini devam ettiren bir eğitim kurumu olması özelliğiyle Osmanlı medeniyetinin bölgedeki nadide tezahürlerinden biridir. Meddah Medresesi'nin Osmanlı dönemi hakkında elde yeterli bilgi ve veri bulunmasa da³ Osmanlı sonrası için medresede yetişmiş alimlerin sözleri ve eserleri, medrese hakkında veriler elde edilmesine vesile olmaktadır.⁴

İstanbul'da eğitim gören Ataullah Kurtiş (Ata Efendi), eğitim gördüğü ve müderrislik yaptığı Fatih Medresesi'nden 1923 yılında ayrılmasının peşinden Üsküp'e geçmiştir.⁵ Ata Efendi Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesinden sonra Osmanlı'nın kültür ve medeniyetinin tezahürü olan ilim geleneğini yaşatan Meddah Medresesi'nin tedrisatının devamlılığını sağlamış ve medrese, 1945 yılına kadar

1 Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", ed. Ali Çaksu (Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (21-23 Nisan 2000: Sofya), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi - IRCICA, 2002), 181; Muhammed Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (2011): 86.

2 Bekir Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi", t.y., 4.

3 Süleyman Baki, "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler", içinde *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-*, ed. Abdullah Taha İmamoglu, İlrir Rruqa, Mehmet Fatih Soysal, Abdurrahim Bilik, c. 2 (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 272.

4 Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 190.

5 Süleyman Baki, "Meddah Medresesi ve Gürelerli Selim Efendi (1906-1966)", *Köprü Kültür Sanat Dergisi* 2, sy 6 (2003): 8.

faaliyetlerini sürdürmüştür.⁶ Medresenin Osmanlı'nın bölgeden çekilmesinden sonra faaliyetlerine ara verdiği ve Ata Efendi tarafından ihya edildiği yaygın kanaat olmakla birlikte; Ata Efendi'nin neslinden gelen Araştırmacı Enes Selam, tarihi vesikalara atıfta bulunarak Osmanlı döneminde medresenin sonuncu ve Osmanlı sonrasındaki ilk müderrisinin Hafız Abdülbaki Mustafa Efendi olduğunu, onun vefatından iki üç ay sonra da Ata Efendi'nin medreseye müderris olarak tayin edildiğini bildirerek medresenin faaliyetlerinde bir inkıta bulunmadığını iddia etmektedir. Selam, Ata Efendi'nin Meddah Medresesinin kurucusu olduğu şeklindeki kanaatin yeni bir medrese açılması biçiminde değil de yeni bir mahiyet ve istikamet tayini olarak anlaşılması gerektiğini belirtir.⁷

Bu çalışmada Osmanlı sonrası için Meddah Medresesi'ndeki tedris faaliyetleri fıkıh ilmi özelince incelenmeye çalışılacaktır. Böylece okutulan eserler üzerinden medresedeki eğitimin mahiyeti ve niteliği tespit edilmek suretiyle medresenin ilmî geleneği ve Üsküp özelinde Balkanlardaki önemi hususunda tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Meddah Medresesi'nde Tedrisat Usûlü ve Okutulan Fıkıh Kitapları

Meddah Medresesi'nin sonraki dönemi için başta medresenin üçüncü nesil öğrencilerinden birisi olan Bekir Sadak'ın beyanları olmak üzere Meddah Medresesi'yle ilgili yapılan çalışmalardan medresenin eğitim usûlü ve müfredatıyla ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Buna göre Meddah Medresesi'nde eğitim süresi önceleri 12 yıl iken daha sonra 10 yıla indirilmiş ve dersler klasik Osmanlı eğitim sistemine göre sürdürülmüştür.⁸ Medresede dersler sabah yedide başlayıp öğle ezanına kadar devam ediyor; öğle ile ikinci namazları arasında kaylule arası ve sonrasında ders tekrarları yapıyordu.⁹

6 Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 1, 5, 12. Ayrıca bk. Mumin Omerov, "Makedonya'da İslami Eğitim Araştırması", içinde *Balkanlarda Din Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 23-24; Mefail Hızlı, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", içinde *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu, İllir Rruqa, Mehmet Fatih Soysal, Abdurrahim Bilik, c. 2 (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 260.

7 Enes Selam, "Müderris Ataullah Efendi ve Meddah Medresesi", *Uluslararası 100. Yılında Meddah Medresesi Basılmamış Tam Metin Bildiri*, Üsküp: 7-8 Kasım 2023, s. 19-20.

8 Baki, "Üsküp Meddah Medresesi", 279.

9 Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", 93; Ataullah Ramadan, "Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri", ed. Muhiddin Okumuşlar, c. 2 (II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016), 324.

Bekir Sadak, bünyesinde ilkokul, ortaokul ve yüksekokul bölümleri bulunan medresenin eğitim dilinin Türkçe olduğunu ve medresede bazı revizeler dışında İstanbul Fatih Medreselerinin eğitim müfredatının uygulandığını haber verir.¹⁰ Ata Efendi'nin Fatih Medreselerinden icazetli olması¹¹ ayrıca aynı medresede ders vermesi bu tercihte etkili olmalıdır.¹² Salih Asım Bey'in de “*Üsküp Tarihi ve Civarı*” isimli eserinde Osmanlı Medreselerinde dönemin ihtiyaçları dikkate alınarak tahsil derecelerinin düzenlendiğini ve Meddah Medresesi örneğinde olduğu gibi Üsküp'teki medreselerde Fatih ve Süleymaniye Medreselerinin ders programlarının uygulandığını haber verdiği nakledilir.¹³

Meddah Medresesi'nde üst sınıflardaki başarılı öğrenciler müzakere döneminden geçirildikten sonra aynı zamanda alt sınıflardakilere hocalık yapardı.¹⁴ Dersler öğrenci katılımıyla yer yer de ezbere dayalı biçimde etkin bir eğitim metoduyla işlenirdi.¹⁵ Yukarıdaki bilgiler ve Osmanlı Medreselerinde tedris usûlünün takrir, ezber, imla, soru-cevap ve tartışma gibi metotlarla yapıldığı bilgisi¹⁶ dikkate alındığında Meddah Medresesi'nde Osmanlı Medreseleriyle benzer eğitim usûlünün olduğu anlaşılmaktadır. Binaenaleyh Meddah Medresesi'nde tedrisin; müderrisin metni okuması, öğrencinin imla etmesi ve sorularını müderrise yönlendirmesi ve nihayet günün sonunda üst sınıf öğrencilerle (muid) yapılan tekrarlarla derslerin pekiştirilmesi şeklinde kurgulandığı söylenebilir.

Medrese müfredatında yer alan fıkıh ilmine ilişkin eserlerin yaklaşık olarak şunlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır: *Merâkı'l-felâh*, *Halebî şağîr*, *Mültekâ*, *Mir'ât*, *Mecâmi'u'l-hakâ'ik* -daha sonra bu eser müfredattan çıkarılarak yerrine-*Şerhu'l-Menâr* ve *es-Sirâciyye*.¹⁷ Osmanlı Medreselerinde okutulan dini ilimlere ait bazı kitaplar ise Meddah Medresesi müfredatında yer almamaktadır. Fıkıh

10 Bekir Sadak, Biz Oralarda Kalmalydık (1), el-Hilâl Dergisi, Aralık 1990, 15.

11 Sadak, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, 4.

12 Ali, “Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi”, 93.

13 Aruçi, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, 192-93; Baki, “Üsküp Meddah Medresesi”, 274; Ramadan, “Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri”, 314.

14 Bekir Sadak, Biz Oralarda Kalmalydık (2), el-Hilâl Dergisi, Şubat 1991, 15.

15 Sadak, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, 10.

16 Ayşe Zişan Furat, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü”, içinde *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 132-33.

17 Meddah medresesi'nde okutulan ilimlere dair eserlerin listesi için bk. Sadak, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, 5-7. Ayrıca bk. Ali, “Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi”, 94; Ramadan, “Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri”, 325; Baki, “Üsküp Meddah Medresesi”, 280.

ilmine ilişkin olarak Osmanlı Medreseleri müfredatında¹⁸ yer alan Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtaşar* adlı fûrû-ı fıkıh eseri ve fıkıh usûlüne dair İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtaşarü'l-Müntehâ'sı*, Adudüddin el-İcî'ye (ö. 756/1355) ait *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ* (*Şerh-i Adud*) ve haşiyesi, Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *et-Tavzîh fî halli gâvâmizi't-Tenkîh*'i, Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-uşûl* adlı metni ve bizzat müellifin buna yazdığı *et-Tavzîh fî halli gâvâmizi't-Tenkîh* adlı şerh için Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh* isimli haşiyesi ve Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Fuşûlü'l-bedâyi' fî uşûli's-şerâyi'* isimli eseri Meddah Medresesi müfredatında yer almamıştır.¹⁹

Meddah Medresesi'nde Fatih Medreselerinde olduğu gibi akli ilimlere dair ilimlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Fakat akli ilimler mecrasında da dini ilimlerde olduğu gibi Meddah Medresesi'nin müfredatının Fatih Medreselerinden kısmen ayrıştığı görülmektedir. Sözelimi Meddah Medresesi'nde Fatih Medreselerinin müfredatında yer alan Hikmet-i Nazariyye ve İlm-i Hey'et gibi derslere Batı dünyasındaki muadillerinden geride kalması nedeniyle²⁰ yer verilmezken; Hüsn-i Hat, Usûl-i Kitabet, Matematik ve İlm-i Eşya gibi Fatih Medreselerinin müfredatında bulunmayan yeni dersler okutulmuştur.²¹ Bu tablo Ata Efendi'nin her ne kadar Fatih Medreselerinin eğitim müfredatını esas alsada da Meddah Medresesi müfredatını yer yer zamanın gereğini, eğitimin süresini ve güncel ihtiyaçları dikkate alarak oluşturduğuna işaret etmektedir.

Aşağıda Meddah Medresesi'nde okutulan fıkıh eserleri hakkında bilgi verilmek suretiyle medresedeki fıkıh eğitiminin niteliği tespit edilmeye çalışılacaktır.

18 Osmanlı medreselerinin müfredatında yer alan ilimler ve okutulan eserlerin genel bir listesi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, 3. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 19-23; Bilgin Aydın ve İsmail E. Erünsal, "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)", içinde *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 96-119.

19 Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 9; Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", 95.

20 Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 8.

21 Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 5; Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", 89, 94-95; Baki, "Üsküp Meddah Medresesi", 280.

Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünbülâlî el-Vefâî el-Mısîrî'nin (ö. 1069/1659) Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh isimli Eseri

Şürünbülâlî'nin telif ettiği *Nürü'l-îzâh* isimli eseri fıkıhın taharet, namaz ve oruç konularını ele alan ve Hanefi mezhebinde ehl-i tercih tabakasında yer alan fakihlerin; sahihliğini kesin bir şekilde tasrih ettikleri görüşlere yer veren bir eserdir. Eserde görüşler, sade bir şekilde fıkıh tahsiline yeni başlayanların kolayca anlayabilecekleri bir üslupla ve delilleri zikredilmeden ele alınmıştır. *Nürü'l-îzâh*'ta ki kapalı ifadeler *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nürü'l-îzâh* isimli şerhte açıklanmış olup, bu şerhte görüşlerin delilleri ve hükümlerin illetleri üzerinde durulmuştur.²² Meddah Medresesi fıkıh müfredatında yer alan *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh* ise *İmdâdü'l-fettâh*'ın ihtisar edilmiş şeklidir.²³ *Nürü'l-îzâh*'ta ibadet konularından zekât ve hac yer almadığı için Şürünbülâlî, bu konulara dair özet bilgileri *Merâkı'l-felâh*'ın sonuna eklemiştir.²⁴ Tahtâvî (ö. 1231/1816) bu esere *Hâşiye 'alâ Merâkı'l-felâh* adıyla haşiye yazmış;²⁵ bu haşiyeden faydalanılarak *Merâkı'l-felâh* Türkçeye tercüme edilmiştir.

Şürünbülâlî'nin *Merâkı'l-felâh* hakkında ifadeleri şöyledir: “*Bu, hacmi küçük, içerdiği bilgisi çok, hükmü sahih, beş ibadetin tashihine dair dolunay ve güneş gibi aydınlatıcı ifadeleri içeren, dayanağı kitap, sünnet ve icma olan, müminlerin kalplerini sevinçle dolduran, gözlerine ve kulaklarına zevki tattıran bir kitaptır. (...) Ben yazdığım bu esere Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh ismini verdim. Bu kitabımdan tüm ümmetin yararlanmasını, fazlı ile kabul edilmesini, nimet sayıldığı ve en büyük minnet kabul edildiği için ehil olmayandan korumasını; habibi Mustafa aracılığı ile Kerim olan Allah'tan dilerim. Yine Allah'tan kullarını yararlandırmasını ve faydasını sürekli kılmasını dilerim. O Allah dilediğini kadir ve duaya icabet etmeye en layık olandır.*”²⁶

Merâkı'l-felâh'ta müellif, konuya bölüm içerisinde neleri anlatacağını kısaca belirterek başlar. Sözelimi namaz bölümünde salât kelimesinin lügat ve ıstılahi manasını, farz olma vakitlerini, vakitlerin sayısı ve beyanını, rekatlarını, farz

22 Beşşâr Bekrî Arâbî, “Mukaddimetü'l-muḥakkik”, içinde *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nürü'l-îzâh ve necâti'l-ervâh* (Dimaşk: y.y., 2002), 7.

23 Beşşâr Bekrî Arâbî, “Mukaddimetü'l-muḥakkik”, içinde *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh şerhu Nürü'l-îzâh ve necâti'l-ervâh* (Dimaşk: Dâru'l-Kubâ, 2002), 3.

24 Şevket Topal, “Şürünbülâlî”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/275, <https://islamansiklopedisi.org.tr/surunbulali>.

25 bk. Ahmed b. Muhammed b. İsmâil ed-Dûkâtî et-Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ Merâkı'l-felâh şerhu Nürü'l-îzâh* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997).

26 Hasan b. Ammâr eş-Şürünbülâlî, *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh şerhu Nürü'l-îzâh ve necâti'l-ervâh* (Dimaşk: Dâru'l-Kubâ, 2002), 9-10.

olmasının hikmetini, sebebini, şartlarını, hükmünü, rükünlerini ve sıfatlarını açıklayacağını beyan eder ve peşinden bu taahhüdünü yerine getirir.²⁷ Eserde konular baplara, baplar da fasıllara ayrılarak ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.²⁸ Konular açıklanırken gerekli yerlerde ilgili ayet ve hadislere yer verilmiş, meseleyle ilgili icma vuku bulmuşsa bu durum da belirtilmiştir. Meselelerle ilgili mezhep içerisinde ihtilaf varsa buna değinilmiş ve hangi görüşün sahih olduğu ve kimler tarafından tercih edildiği belirtilmiştir.²⁹ Müellif eserinde yer yer kendinden önceki Hanefî literatürüne de atıfta bulunmuştur.³⁰

İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî'nin (ö. 956/1549) Halebî şağîr (Muhtaşaru Ğunyeti'l-mütemellî) İsimli Eseri

Halebî şağîr adıyla bilinen bu eserin asıl ismi *Muhtaşaru Ğunyeti'l-mütemellî*'dir. İbrâhîm el-Halebî, bu eserini Sedîdüddin Kâşgarî'nin (ö. 705/1305) *Münyetü'l-muşallî* adlı eserine yazdığı şerh olan *Halebî kebîr*'i (*Ğunyeti'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-muşallî*)³¹ ihtisar ederek telif etmiştir.³²

Müellif eserinin mukaddimesinde kitabın telif sebebini açıklamaktadır. Buna göre İbrahim el-Halebî, *Münyetü'l-muşallî* isimli eseri şerh ettiğini fakat bu şerhin uzun olması nedeniyle kitabın ilim öğrenimine yeni başlayanlar için bıkkınlık verdiğini belirtir. Bu sebeple de müellif hükümlerin delillerini kısaltıp örnekleri artırmak suretiyle öğrencilere kolaylık sağlamak istediğini beyan eder.³³

Müellif bu eserinde taharet ve namaz konularıyla ilgili meselelerin çoğunu ele almıştır. Meseleler Hanefî Mezhebinin muteber eserleri esas alınmak suretiyle işlenmiştir. Mezhep içi imamlar arasındaki ihtilaflara kendi görüşünü ve delilini de zikrederek değinmiştir. Bununla birlikte yer yer diğer mezheplerin görüşlerini

27 Şürünbülâlî, *Merâkı'l-felâh*, 104 vd.

28 Eserin fihristi için bk. Şürünbülâlî, *Merâkı'l-felâh*, 463-64.

29 Ögle namazının son vaktiyle ilgili ihtilaf ve sahih olan görüşün beyanıyla ilgili örnek için bk. Şürünbülâlî, *Merâkı'l-felâh*, 105-6.

30 Kıtapta atıfta bulunulan eserlerin listesi için bk. Şürünbülâlî, *Merâkı'l-felâh*, 459-62.

31 Bekir Sadak, *Halebî şağîr*'in *Halebî kebîr* ile karşılaştırılarak okunduğu bilgisini verir. Bk. Sadak, Üsküp'te Meddah Medresesi, s. 6.

32 Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/232, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halebî-ibrahim-b-muhammed>.

33 İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî, *Halebî şağîr* (İstanbul: Sahâfiye-i Osmaniyye Şirketi, 1312), 4.

de zikretmiştir. Anlaşılması zor olan kelimelerin açıklamasını yapan³⁴ müellif, eserini Hanefî Mezhebinin muteber eserlerini esas alarak telif etmiştir.³⁵

Halebî şağîr'in Güzelhisârî tarafından *Hilyetü'n-nâcî* adıyla haşiyesi yapılmış ve bu haşiye birçok kez basılmıştır. Eser, İbrâhim Babadâğî (Kazan 1860) ve Hasan Ege (İstanbul 1970) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.³⁶

İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî'nin Mülteka'l-ebhur İsimli Eseri

Muhtaşaru'l-Kudûrî, el-Muhtâr, Kenzü'd-dekâ'ik ve *el-Vikâye* gibi Hanefî Mezhebinin meşhur metinlerine dayanılarak telif edilen bir eserdir.³⁷ *Mülteka'l-ebhur*, on yedi binden fazla meseleyi havi olup Osmanlı Medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, yanı sıra kadıların kaza faaliyetlerinde ve müftülerin fetva verirken başvuru eserlerinden biri olmuştur.³⁸ Eser, 4. Murad'ın emriyle Türkçeye de tercüme edilmiştir.³⁹

İbrahim el-Halebî kitabın mukaddimesinde öğrencilerinin bazılarının kendisinden *Kudûrî, el-Muhtâr, Kenz* ve *el-Vikâye*'deki meseleleri bir araya getiren muğlak ifadelerden uzak kolay bir kitap yazmasını istediklerini belirtir. Bunun üzerine o, *Mecma'u'l-bahreyn* ve *el-Hidâye*'den de ihtiyaç duyulan meseleleri ilave ederek kitabını oluşturmuştur. Müellif, eserinde mezhep imamları arasında ihtilaf edilen meseleleri tasrih ettiğini, ercah olan görüşleri öne aldığını diğerlerini sonraya bıraktığını belirtir. Müteahhirun fukaha arasında ya da eserin kaynak kitapları arasında ihtilaf edilen ve kıyle veya kâlû şeklinde ifade ettiği görüşlerin diğer görüşlere nispetle mercuh olduğunu belirtir. Merciine işaret etmeden tesniye kalıbıyla (kâlê) ifade edilen görüşlerin Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e ait olduğunu belirtir. Müellif eserinde fetvaya asıl en sahih ve kuvvetli görüşleri ifade etmek için olanca gayretiyle çalıştığını ifade eder.⁴⁰

34 Amer Tayseer Saadeh Mahmoud Ali, "Dirâse, içinde Muhtaşaru Ğunyeti'l-mütemellî şerhu Münyeti'l-muşallî bâbu't-tahârâti ve ş-şalâti li'l-İmâm İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (h. 956)" (Amman, Câmî'atü'l-Ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Kısmü'l-Fıkhi ve Usûlihî, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 27.

35 Eserin kaynaklarının listesi için bk. Mahmoud Ali, "Dirâse", 28-31.

36 Has, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", 15/232.

37 Enes Selam, Ata Efendi'nin özel arşivine dayanarak bu eserin şerhiyle birlikte okutulduğunu belirtmektedir. bk. Selam, "Müderriş Ataullah Efendi ve Meddah Medresesi", s. 22.

38 Has, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", 15/232.

39 Recep Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy 5 (2005): 239.

40 İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur* (Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2005), 15-16.

Mülteka'l-ebhur, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada uygulamaya esas kabul edilecek hükümlerin sınırlarının nihaî şeklini belirleme ihtiyacına binaen telif edilmiştir. Bu açıdan eserin en önemli özelliği meselelere dair “sahih, muhtâr, esah, müftâ bih, ma'mûlün bih” gibi kavramlarla yapılan tercihler hakkındaki farklılığı ortadan kaldırmasıdır. Bu bakımdan *Mülteka'l-ebhur*, kaynakları arasındaki kavram farklılıklarını gidererek terminolojiyi yeknesak hale getirmiştir. Eser kitap, bap ve fasıl tasnifine göre düzenlenmiş ve tertip bakımından *Kenzü'd-dekâ'ikî* örnek almıştır. Diğer taraftan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasında en çok müracaat edilen eserlerin başında, *Mülteka'l-ebhur* ve şerhi *Mecma'u'l-enhur* gelir. Mecelle'deki 270 maddenin tamamen ve yaklaşık seksen maddenin kısmen bu iki eserden alındığı belirtilmektedir.⁴¹

Eser üzerine yapılan şerhlerden bazıları şunlardır: Şeyhîzâde Abdurrahman (ö. 1078/1667): *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, Haskefî (ö. 1088/1677): *ed-Dürri'l-müntekâ fî şerhi'l-Mültekâ*, Nüreddin Mahmûd b. Berekât ed-Dımaşkî el-Bâkânî (ö. 1003/1594): *Mecrâ (Ceryü)'l-enhur 'alâ Mülteka'l-ebhur*, İsmâil b. Sinâneddin Sivâsî (ö. 1047/1637): *Ferâ'idü Mülteka'l-ebhur*, Kasapzâde Muhammed b. İbrâhim: *Halîcü'l-bihâr*, Dervîş Muhammed b. Ahmed er-Rûmî: *Ğavvâşü'l-bihâr*, Mustafa b. Ömer Üsküdârî (ö. 1093/1682): *Câmi'u'n-nukûl ve lâmi'u'l-'ukûl*.⁴²

Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mirkâtî'l-vüşûl isimli Eseri

Molla Hüsrev, bu eserini *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* adıyla özet halde telif ettiği fıkıh usûlüne dair eserini şerh ederek oluşturmuştur.⁴³ Eser, bir mukaddime ile iki bölümden meydana gelir. Mukaddimedede, öncekilerin fikirlerini özetleyip sonrakilere yardımcı olmak üzere temel bilgileri toplayan bir mecele yazdığını kaydeden müellif,⁴⁴ fıkıh ve fıkıh usûlünün tarifine yer verip peşinden fıkıh usûlünün konusu ve faydalarına değinir. Birinci bölüm fikhî hükümlerin delillerine tahsis edilmiştir. Buna göre deliller kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklinde dört ana başlığa ayrılarak incelenir. Eserde şer'u men kablena ve sahâbî kavlinin hüccet

41 Şükrü Selim Has, “Mülteka'l-Ebhur”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/548-549, <https://islamansiklopedisi.org.tr/multekal-ebhur>.

42 Eser üzerine yapılan çalışmalarla ilgili bilgi için bk: Has, “Mülteka'l-Ebhur”, 31/549-551.

43 Enes Selam, Ata Efendi'nin özel arşivine dayanarak bu eserin Tarsûsî şerhiyle birlikte okutulduğunu belirtmektedir. bk. Selam, “Müderres Atallah Efendi ve Meddah Medresesi”, s. 22. Fakat Tarsûsî Mehmed Efendi'nin *Mir'âtü'l-uşûl* üzerine şerhi değil *Hâşiyetü't-Tarsûsî 'alâ Mir'âti'l-uşûl* adıyla bir haşiyesinin olduğunu ifade etmemiz gerekir.

44 Cici, “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, 229.

oluşuna sünnet başlığının sonunda, istihsan deliline kıyas konusunun içinde ve istishâb deliline de bu başlığın sonunda yer verilir. İkinci bölüm hükümlere ayrılmış olup, bu bölüm de hüküm, hâkim, mahkûmun bih ve mahkûmun aleyh konularını ihtiva etmektedir. Eserin sonunda ise ictihad, özellikle de ictihadda hata ve isabet meselesi tartışılır.⁴⁵ Müellif ele aldığı meselelerde karşı görüşlere de temas etmek suretiyle kendi tercihini ve gerekçesini belirtir. Veciz ve sade bir üslûpla yazılan eserin birçok baskısı yapılmıştır.⁴⁶

Molla Hüsrev, eserinde Pezdevî'nin usûl eserini örnek almış ve bu kitaba -her ne kadar bazı yerlerde itirazları bulunsa da- özel önem vermiştir.⁴⁷ Eserin karma metotla kendinden önceki yetmiş kadar eserden yararlanılarak, yanı sıra müellifin kendi görüşlerine de yer verilerek oluşturulduğu belirtilmektedir.⁴⁸ Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan eser üzerinde birçok hâşiyeye ve ta'likat çalışması yapılmıştır.

Eser üzerine yapılan hâşiyelerden bazıları şunlardır: Tarsûsî Mehmed Efendi: *Hâşiyetü't-Tarsûsî 'alâ Mir'âti'l-usûl*, Mevlânâ Mehmed İzmîrî: *Hâşiyeye 'alâ Mir'âti'l-usûl*, Hâmid b. Mustafa el-Konevî: *Hâşiyeye 'alâ Mir'âti'l-usûl*, arsûsî Mehmed Efendi: *Hâşiyeye 'alâ Mir'âti'l-usûl*. *Mir'âti'l-usûl*, Ahmed Hamdullah b. İsmâil Hâmid Ankaravî tarafından *Muhtaşaru Mir'âti'l-usûl* adıyla özetlenmiş olup; eserin metni olan *Mirkâtü'l-vüşûl*'ü Osman b. Mustafa el-Gelibolî *Teshîlü Mirkâti'l-vüşûl ilâ ilmi'l-usûl* (İstanbul 1288) ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir.⁴⁹

İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) Şerhu Menâri'l-envâr İsimli Eseri

Sistemi ve içeriği açısından bazı küçük takdim ve tehirler dışında Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzü'l-vüşûl*'ünün tertibi esas alınarak ve Pezdevî ile Serahsî'nin (ö. 490/1096) usûl eserleri cem edilerek yazılan⁵⁰ Ebül-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) fıkah usûlüne dair *Menâri'l-envâr* isimli eserinin şerhidir.⁵¹ Eser, şerh

45 Eserin içindekiler bölümü için bk: Molla Hüsrev, *Mir'âti'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüşûl* (İstanbul: Sahâfiye-i Osmaniyye Şirketi, 1321), 361-362.

46 Ferhat Koca, "Mir'âti'l-Usûl", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/148, <https://islamansiklopedisi.org.tr/miratul-usul>.

47 Hasan Özket, "Molla Hüsrev ve Mir'âti'l-usûl Adlı Eserinin Kaynakları" (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 30/32.

48 Özket, "Molla Hüsrev ve Mir'âti'l-usûl Adlı Eserinin Kaynakları", 34.

49 Ayrıntılı bilgi için bk: Ferhat Koca, "Mir'âti'l-Usûl", 30/148.

50 Cici, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkah Kitapları", 218.

51 Mustafa Baktır, "Tireli İbni Melek, Hayatı, Eserleri ve Menar Şerhi (I)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 9 (1990): 61; Ferhat Koca, "Menâri'l-Envâr", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/118.

olmakla birlikte *Menârü'l-envâr* oldukça muhtasar olduğu için tarifler bir kenara bırakılırsa telif eser olarak kabul edilebilir. Nitekim Nesefî bizzat kendisi de *Menârü'l-envâr*'ını *Keşfü'l-esrâr* adıyla şerh etmiştir.⁵² İbn Melek, şerhte Kerhî (ö.340/951), Cessâs (ö.370/980) ve Debûsî (ö.430/1038) gibi Hanefî/fukaha metoduyla usûl eseri yazan belli başlı alimlerin eserlerinden istifade etmiştir. Öte yandan Gazâlî (ö. 505/1111), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) ve İbn Hâcib gibi Hanefî Mezhebi dışındaki alimlerin eserlerine de atıfta bulunmuştur.⁵³ Eser, usûl konularının hemen hemen tamamını ele alması yönüyle müstakil bir fıkıh usûlü eseri kabul edilebilir.⁵⁴

İbn Melek, eserinde ihtilaf bulunan meseleleri zikrederken mukadder bir soru tasavvuru üzerine şayet “ben derim ki...” ifadesiyle cevap vermişse kendi görüşünü, “biz deriz ki...” şeklinde cevaplamışsa Hanefilerin görüşünü serdetmektedir. Yer yer Arap dili kuralları ve şiirlerden de yararlandığı olmuştur.⁵⁵

Eser üzerine yazılan haşiyelerden bazıları şunlardır: Şerefeddin Yahyâ b. Karaca er-Ruhâvî: *Hâşiye 'alâ Şerhi İbn Melek 'ale'l-Menâr*, Azmîzâde Mustafa Hâletî (ö. 1040/1630): *Netâ'icü'l-efkâr 'alâ Şerhi İbn Melek li'l-Menâr*, Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî (ö. 971/1563): *Envârü'l-halek 'alâ Şerhi'l-Menâr l'İbn Melek*.⁵⁶

Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) Mecâmi'u'l- hakâ'ik İsimli Eseri

Meddah Medresesiyle ilgili daha önce yapılan çalışmalarda medresede bu eserin okutulduğundan bahsedilmese de Enes Selam, Ata Efendi'nin özel arşivine dayanarak medresede şerhiyle birlikte bu kitabın ve *Mir'âtü'l-uşûl*'ün okutulduğunu belirtmektedir. Medresenin Osmanlı sonrası üçüncü nesil öğrencilerinden Bekir Sadak ise fıkıh usûlü sahasında *Mecâmi'u'l-hakâ'ik*'i zikretmemekte yukarıda taniyatı yapılan *Mir'âtü'l-uşûl* ve *Şerhu Menârü'l-envâr*'ın ders kitabı olarak okutulduğunu belirtmektedir. Söz konusu iki kaynaktan hareketle Ata Efendi'nin baş müderris olduğu dönemde *Mir'âtü'l-uşûl* ve *Mecâmi'u'l-hakâ'ik*'in okutulduğunu daha sonraki dönemlerde ise revize yapılarak *Mecâmi'u'l-hakâ'ik*'in programdan çıkarıldığını, yerine *Şerhu Menârü'l-envâr*'ın okutulduğunu söyleyebiliriz.

52 Baktır, “İbni Melek ve Menar Şerhi (I)”, 61.

53 Baktır, “İbni Melek ve Menar Şerhi (I)”, 62.

54 Eserin içindekiler bölümü için bk: İbn Melek, *Şerhu Menârü'l-envâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1308), 375-378.

55 Mustafa Baktır, “Tireli İbni Melek Hayatı Eserleri ve Menar Şerhi (II)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 10 (1991): 51.

56 Baktır, “Tireli İbni Melek Hayatı Eserleri ve Menar Şerhi (II)”, 52; Ferhat Koca, “Menârü'l-Envâr”, 29/118.

Mecâmi'ü'l-hakâ'ik ve'l-kavâ'id ve cevâmi'u'r-revâ'ik ve'l-fevâ'id mine'l-uşûl sistematik bir fıkıh usûlü kitabı tarzında kaleme alınmıştır. Eser bir mukaddime, iki bölüm ve hâtimedan oluşur. Her iki bölüm de dört kısımdan meydana gelir. Mukaddimedeki fıkıh usûlünün mahiyeti, konusu ve gayesine değinilmiş, birinci bölümde şer'î delillerden bahsedilmiş sırasıyla kitap, sünnet, icmâ ve kıyas konuları rükün başlıkları altında incelenmiştir. Ahkam konusunun ele alındığı ikinci bölümde hüküm, hâkim, hükme konu olan fiil ve hükmün muhatabı mükellef üzerinde durulmuştur. Eserin sonuç bölümünde 154 küllî kaideye yer verilmiştir. *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik*'in hâtime bölümü, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin küllî kaidelerle ilgili kısmının önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır.⁵⁷

Molla Hüsrev'in *Mirkâtü'l-vüşûl*, Sadrüşşerîa'nın *et-Tavzîh* ve Tâceddin es-Sübkî'nin *Cem'ü'l-cevâmi'* adlı eserlerinden istifade edilerek yazılan *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik*, Hanefî mezhebinin görüşlerini esas almakla birlikte Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin görüşleri arasında da mukayeseler yaptığı için karşılaştırmalı bir usûl-i fıkıh eseri niteliği taşımaktadır. Konular veciz bir üslûpla ele alınmış olup eser, aynı zamanda bir ders kitabı niteliği taşımaktadır. Mekteb-i Hukuk'ta *Mecelle* okutulmaya başlandıktan sonra müfredat programına ilâve edilen usûl-i fıkıh dersinde *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik* takip edilmiştir. Eser aynı zamanda Sava Paşa'nın *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* isimli kitabının temel kaynağı olma özelliğini de taşımaktadır.⁵⁸

Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200'den sonra) el-Ferâizü's-Sirâciyye İsimli Eseri

el-Muhtaşar ve *el-Ferâizü's-Secâvendiyiye* isimleriyle de bilinir. Eser İslam miras hukukunun en çok müracaat edilen klasik kitaplarından biridir. Eserde Hanefi Mezhebinin görüşleri esas alınmış, bunun yanı sıra ihtilafli hususlarda diğer mezheplerin görüşlerine de müracaat edilmiştir. Osmanlı döneminde eser üzerinde birçok şerh⁵⁹ ve haşiye çalışması yapılmış ve tercüme edilmiştir.⁶⁰ Hz. Peygamber'in

57 Orhan Çeker, "Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eseri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, sy 8 (1998): 43-45; Kâmil Yaşaroğlu, "Mecâmiu'l-hakâik", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/217, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecamiul-hakaik>.

58 Yaşaroğlu, "Mecâmiu'l-hakâik", 28/217.

59 Enes Selam, Ata Efendi'nin özel arşivine dayanarak bu eserin Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerhu's-Sirâciyye* isimli şerhiyle birlikte okutulduğunu belirtmektedir. bk. Selam, "Müderris Ataullah Efendi ve Meddah edresesi", s. 22.

60 Ferhat Koca, "el-Ferâizü's-Sirâciyye", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Di-

(sav) “*Ferâizi öğreniniz ve insanlara öğretiniz. Zira ferâiz ilmin yarısıdır.*” hadis-i şerifiyle başlayan eserde tereke üzerindeki haklar zikredildikten sonra öncelik sırasına göre hak sahiplerinin alacakları oranlara değinilir.⁶¹ Mirasa engel olan hususular zikredildikten sonra ashabü'l-ferâiz ve asabe payları açıklanır. Hacı-hırman ve hacb-i noksan meselelerinin peşinden avliye, reddiye ve teharüc gibi meseleler zikredilir ve en son hünsa, cenin ve mefkud gibi kişilerin durumlarıyla ilgili bilgi verilir.⁶² Daha sonra mirasla ilgili hükümler tek tek ayrıntılı bir şekilde açıklanmak suretiyle örnekler üzerinden meseleler incelenir.⁶³

Eser üzerinde yapılan şerh ve haşiye çalışmalarından bazıları şunlardır: Hasan b. Ahmed b. Emînüddeve el-Halebî (ö. 658/1260): *Şerhu'l-Ferâ'izi's-Secâvendî*; Mahmûd b. Ebû Bekir el-Kelâbâzî: *Dav'ü's-Sirâc*; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu's-Sirâciyye*; Burhâneddin Haydar b. Muhammed el-Halebî el-Herevî: *Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*; Molla Fenârî: *Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*; Şehâbeddin Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî: *el-Muhtâc 'ale'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*; İbnü'l-Hâc Muhammed b. el-Hâc Ahmed el-Farâzî: *et-Taḥkîk fî Şerhi'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*.⁶⁴ *es-Sirâciyye*, Ahîzâde diye bilinen Molla Yûsuf b. Cüneyd (902/1496) tarafından tercüme edilmiştir.⁶⁵

Sonuç

Meddah Medresesi, Osmanlı Devleti'nin Üsküp'ü fethinden kısa bir süre sonra kurulması itibarıyla kökeni eskilere dayanan bir medresedir. Meddah Medresesi Üsküp'teki diğer medreselerle birlikte bölgedeki eğitim-öğretim ihtiyacını karşılamış ve ulema sınıfının yetiştiği bir kurum olmuştur. Osmanlı Medreselerinde olduğu gibi Balkanlardaki medreselerde de müfredatlar dönemselsel olarak farklılaşabilmiş; eğitimin içerik ve yöntemi zamanın ihtiyaçları dikkate alınarak değişebilmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesinin ardından Ata Efendi tarafından yeni bir formata büründürülen Meddah Medresesi'nin de müfredatı incelendiğinde eğitim ve öğretimin dönemin şartlarına göre revize

yanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/367, [61 Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî, *Metnü'-Sirâciyye fi'l-ferâiz ve'l-mevârîs*, \(t.y.\), 1b, \[https://archive.org/details/2_20200906_20200906_1411/mode/2up\]\(https://archive.org/details/2_20200906_20200906_1411/mode/2up\).](https://islamansiklopedisi.org.tr/el-ferâizus-siraciyye; Cici, “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, 225.</p>
</div>
<div data-bbox=)

62 Secâvendî, *Metnü'-Sirâciyye fi'l-ferâiz ve'l-mevârîs*, 1b-2a.

63 Secâvendî, *Metnü'-Sirâciyye fi'l-ferâiz ve'l-mevârîs*, 2b vd.

64 Eserle ilgili diğer çalışmalar hakkında bilgi için bk: Koca, “el-Ferâizü's-Sirâciyye”, 12/367-368.

65 Cici, “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, 225.

edildiği ve kitapların ihtiyaç odaklı belirlendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Meddah Medresesi'nde eğitim ve öğretim Osmanlı ilim geleneğinin devamı niteliğindedir. Bu yönüyle medresede halkın da tercih ettiği mezhep olduğu için fıkıh ilmine ilişkin olarak Hanefî Mezhebinin muteber eserleri okutulmuştur. Tedris usûlü açısından müderrisin müktesebatını öğrencilerine aktarması esasına dayanılmış, bununla birlikte bu metotta öğrenciler de aktif bir rol almıştır.

Öte yandan Meddah Medresesi'nde eğitim süresinin başta on iki yıl iken sonradan on yıla indirilmesi, fıkıh ilmiyle ilgili okutulan kitapların çoğunun fûrû-ı fıkıh sahasında olması bir kaygının neticesi olmalıdır. Zira bölgeden Osmanlı Devleti çekilmiş ve medresenin ne kadar süre ayakta kalabileceği hususu belirsiz bir hal almıştır. Bu ortamda öğrencilere usûle ilişkin donanım kazandırmak önemli olmakla birlikte daha ziyade talebelerin fûrû-ı fıkıh metinleri üzerinden fıkıh müktesebatını pekiştirmeleri elzem görülmüş olmalıdır. Nitekim yukarıda geçtiği üzere Fatih Medreseleri müfredatında yer aldığı halde Meddah Medresesi müfredatında bulunmayan fıkıh eserleri Kudûrî'nin *el-Muhtaşar*'ı hariç -ki bu eser de *Mülteka'l-ebhur* içerisinde mündemiçtir- fıkıh usûlüne dairedir. Dolayısıyla Ata Efendi'nin ve sonraki dönemdeki müderrislerin müfredatı belirlerken daha ziyade öğrencilerin pratiğe dönük bilgilerini pekiştirmeyi amaçladıkları söylenebilir. Çünkü halkın huzuruna çıkacak öğrencinin onlardan gelebilecek daha ziyade fûrû-ı fıkıh meselelerine ilişkin soruları yanıtlayabilmesi önem arz etmektedir. Böylece medrese yönetimi, Müslüman halk nezdinde ilmine güven duyulacak bir zümre yetiştirmeyi ve onlar sayesinde halkın Osmanlı ruhunu yitirmemesini sağlamayı hedeflemiş olmalıdır. Nitekim Meddah Medresesi'nden icazet alan öğrencilerin medreseden ayrıldıktan sonraki yaşamları incelendiğinde birçoğunun bölgedeki çeşitli yerleşim yerlerine giderek oranın hem imamı hem vaizi hem de müderrisi olarak görev yaptıkları, bu minvalde Müslüman halkın kökenlerine bağlılığı noktasında bilinçlerini diri tutmaya çalıştıkları görülecektir.

Son tahlilde günümüzde dahi Üsküp ve civarı bölgelerdeki Müslümanların İslam'a dair hassasiyetlerinde mutlaka Meddah Medresesi'nin ve bu medresede yetişen alimlerin dolaylı olarak da olsa katkısı olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nihayet zor zamanlarda büyük işler başaran Ata Efendi başta olmak üzere Meddah Medresesi'nde yetişip bölgeye ışık saçan ulemayı rahmet ve minnetle anmamız hepimiz için önemli bir vazife olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

- Ali, Muhammed. "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (2011): 85-106.
- Aruçi, Muhammed. "Üsküp'te Meddah Medresesi". editör Ali Çaksu, 181-98. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi - IRCICA, 2002.
- Aydın, Bilgin, ve İsmail E. Erünsal. "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)". İçinde *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, editör Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz, 93-120. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Baki, Süleyman. "Meddah Medresesi ve Gürelerli Selim Efendi (1906-1966)". *Köprü Kültür Sanat Dergisi* 2, sy 6 (2003): 8-11.
- Baki, Süleyman. "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler". İçinde *Balkanlar ve İslâm –Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat–*, editör Abdullah Taha İmamoğlu, İtir Rruqa, Mehmet Fatih Soysal, Abdurrahim Bilik, 2:269-92. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Baktır, Mustafa. "Tireli İbni Melek Hayatı, Eserleri ve Menar Şerhi (I)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 9 (1990): 40-66.
- Baktır, Mustafa. "Tireli İbni Melek Hayatı Eserleri ve Menar Şerhi (II)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 10 (1991): 51-58.
- Beşşâr Bekrî Arâbî. "Mukaddimetü'l-muḥakkik". İçinde *İmdâdü'l-fettâh şerḥu Nûri'l-izâh ve necâti'l-ervâh*, 7-14. Dımaşk: y.y., 2002.
- Beşşâr Bekrî Arâbî. "Mukaddimetü'l-muḥakkik". İçinde *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh şerḥu Nûri'l-izâh ve necâti'l-ervâh*, 3-8. Dımaşk: Dâru'l-Kubâ, 2002.
- Cici, Recep. "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy 5 (2005): 215-48.
- Çeker, Orhan. "Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eseri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, sy 8 (1998): 43-52.
- Furat, Ayşe Zişan. "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü". İçinde *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, editör Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz, 121-41. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm. *Halebî şağîr*. İstanbul: Sahâfiye-i Osmanıyye Şirketi, 1312.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm. *Mülteka'l-ebḥur*. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2005.
- Has, Şükrü Selim. "Halebî, İbrahim b. Muhammed". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15:23232. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halebi-ibrahim-b-muhammed>.
- Has, Şükrü Selim. "Mülteka'l-Ebhur". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21:578-551. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/multekal-ebhur>.

- Hızlı, Mefail. “Kuzey Makedonya’daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp”. İçinde *Balkanlar ve İslâm –Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat–*, editör Abdullah Taha İmamoğlu, İler Rru-ga, Mehmet Fatih Soysal, Abdurrahim Bilik, 2:253-68. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- İbn Melek, *Şerhu Menâri’l-envâr*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1308.
- Koca, Ferhat. “el-Ferâizü’s-Sirâciyye”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 12:367-68. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-feraizus-siraciyye>.
- Koca, Ferhat. “Menârü’l-Envâr”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29:118-19. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Koca, Ferhat. “Mir’âtü’l-Usûl”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30:148. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/miratul-usul>.
- Mahmoud Ali, Amer Tayseer Saadeh. “Dirâse”, İçinde “Muhtaşaru Ğunyeti’l-mütemellî şerhu Münyeti’l-muşallî bâbu’t-tahârâti ve’ş-şalâti li’l-İmâm İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (h. 956)”. Câmî’atü’l-Ulûmi’l-İslâmiyyeti’l-Âlemiyye, Külliye-tü’d-Dirâsâti’l-Ulyâ, Kısmü’l-Fıkhi ve Usûlihî, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl fi şerhi Mirkâti’l-vuşûl*. İstanbul: Sahâfiye-i Osmaniyye Şirketi, 1321.
- Omerov, Mumin. “Makedonya’da İslami Eğitim Araştırması”. İçinde *Balkanlarda Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.
- Özket, Hasan. “Molla Hüsrev ve Mir’âtü’l-usûl Adlı Eserinin Kaynakları”. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Ramadan, Ataullah. “Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri”. editör Muhiddin Okumuşlar, 2:308-26. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016.
- Sadak, Bekir. Biz Oralarda Kalmalydık (1). El-Hilâl Dergisi, Aralık 1990.
- Sadak, Bekir. Biz Oralarda Kalmalydık (2). El-Hilâl Dergisi, Şubat 1991.
- Sadak, Bekir. “Üsküp’te Meddah Medresesi”, t.y.
- Secâvendî, Muhammed b. Muhammed. “Metnü’-Sirâciyye fi’l-ferâiz ve’l-mevâriş”, t.y. https://archive.org/details/2_20200906_20200906_1411/mode/2up.
- Selam, Enes. “Müderriş Ataullah Efendi ve Meddah Medresesi”, *Uluslararası 100. Yılında Meddah Medresesi Basılmamış Tam Metin Bildiri*, Üsküp: 7-8 Kasım 2023.
- Şürünbülâfî, Hasan b. Ammâr. *Merâkı’l-felâh bi-İmdâdi’l-fettâh şerhu Nûri’l-îzâh ve ne-câti’l-ervâh*. Dımaşk: Dâru’l-Kubâ, 2002.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâil ed-Dûkâtî. *Hâşiyetü’t-Tahtâvî ‘alâ Merâkı’l-felâh şerhu Nûri’l-îzâh*. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- Topal, Şevket. “Şürünbülâfî”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39:274-76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/surunbulali>.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. 3. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Mecâmiu’l-hakâik”, İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28:217. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecamiul-hakaik>.

BÖLÜM IV

MEDDAH MEDRESESİ'NİN KURUCU
ŞAHSİYETLERİ:
ATAULLAH KURTİŞ - ABDÜLFETTAH RAUF

MÜDERRİS ATAULLAH EFENDİ VE MEDDAH MEDRESESİ

Enes Selam

Kuveyt Üniversitesi

Giriş

Bu bildiri, Osmanlı Devleti'nin çöküşünden Balkanlarda komünist idarelerin kurulmasına değin devam eden tarihsel süreçte öne çıkan bir figür olan Ataullah Kurtiş Efendi'nin hayatı ve zihniyetini; fikirleri, eğitim anlayışı ve toplumsal etkisini konu almaktadır. Bildirimiz, Ataullah Efendi'nin faaliyetlerini ana hatlarıyla incelemeyi, ayrıca kendisinin Başmüdrerris olarak görev yaptığı geleneksel Osmanlı eğitim modelinin son örneklerinden biri olan Meddah Medresesi'nin eğitim anlayışı ve etkilerini özel bir vurguyla ele almayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Meddah Medresesi'nin eğitim modeli ve Ataullah Efendi'nin eğitimci kimliği üzerinde durularak, bu modelin talebelerinin ilmi ve toplumsal kimliklerinin oluşması üzerindeki etkilerine temas edilecektir.

Konumuz, zamansal olarak 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Ataullah Efendi'nin bu geçiş döneminde din, eğitim ve sosyal alanlarda sergilediği direniş ve mücadele incelenerek, Meddah Medresesi üzerinden somut bir örnekleme açıklanacaktır.

Ataullah Efendi'nin biyografisi ile birlikte ideolojisi; dini, ilmi, toplumsal yaklaşımları ve etkisi üzerine odaklanırken Üsküp ve İstanbul ana çerçeve olarak kullanılacaktır. İstanbul, Ataullah Efendi'nin eğitim aldığı şehir iken, Üsküp doğduğu ve müdrerrislik yaptığı yerdir.

Ataullah Efendi ve onun idaresindeki Meddah Medresesi'nin faaliyetleri, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, ardından Yugoslavya Krallığı, İkinci Dünya Savaşı esnasındaki Alman-Bulgar işgali dönemi ve akabinde kurulan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına tekabül eder. Bu süre zarfında bazı kesimler tarafından desteklenirken, özellikle kişisel ve siyasal nedenlerle

pekçok odağın ithamlarına ve baskılarına maruz kalmıştır. Sosyalist Yugoslavya döneminde ise yönetimin doğrudan hedefi haline gelmiştir.

Bu çalışma, Ataullah Efendi'nin biyografisi, rolü, katkıları ve medresesini mümkün olduğunca belgelere dayalı olarak inceleyerek tarafsız bir zeminde ortaya koymayı hedeflemektedir. Ana tez, Ataullah Efendi'nin K. Makedonyada'da kurulan değişik rejimler dönemindeki siyasi, sosyal ve eğitim faaliyetleri aracılığıyla dini, milli, ilmi ve tarihi mirası koruma çabalarında etkili bir figür olduğu ve başında bulunduğu Meddah Medresesi'nin bölgedeki diğer medreseler arasında bazı açılardan temayüz ettiği şeklinde özetlenebilir.

Müderriş Ataullah Efendi'nin Biyografisi

Ataullah Efendi'nin Hayatının İlk Dönemi

Muhammed Ataullah Kurtiş Efendi en güçlü ihtimale göre 1875 yılında¹ Üsküp'e bağlı İstüdeniçan köyünde, Arnavut asıllı bir ailede dünyaya geldi.² Adının kısaltması olan Ata Efendi ve Ata Hoca isimleriyle de yaygın olarak anılmıştır. Çiftçilikle uğraşan babasının ismi Nabi (lakabı Molla Kurtiş), annesinin ise Hüsniye'dir. İbtidai tahsiline köyünde başlayan Ata Efendi, Üsküp'e giderek ilk mektebi burada bütünler. 1893 yılında Fatih mücazlarından Üsküplü Müderriş Nabi Efendi'nin İshakiye Medresesindeki ders halkasına dahil olur³ ve dört yıl boyunca kendisinden sarf ve nahiv ilimlerini tahsil eder.⁴ Bu esnada İstanbul'a gitme isteği zihnini ciddi şekilde meşgul etmekte, fakat anne ve babasına düşüncesini açmaktan çekinmektedir. Tam bu sıradalarda başından ilginç bir vakanın geçtiği bildirilmektedir. Olayı oğlu Nimetullah Kurtiş'in yazdıklarından takip edelim:

“Bu İstanbul meselesini merhum babam şöyle anlatırdı, -mübarek ağızlarından işitmişimdir- : Medresede bir tatil gecesiydi. Arkadaşlarla

1 *Kuveyt Üniversitesi Fıkıh ve İslami Araştırmalar Fakültesi, Kuveyt, enesselam1@gmail.com

Talebesi Bekir Sadak ve oğlu Nimetullah Kurtiş 1872 yılını vermişlerdir. Fakat Ata Efendi kendi hal tercemesinde 1875 yılında doğduğunu ifade etmektedir. Bkz. Bekir Sadak, Üsküpte Meddah Medresesi, (yayımlanmamış bildiri., t.y., daktilo): 1 ; Nimetullah Kurtiş, Ataullah Efendi'nin Hal Tercemesi; Ataullah Kurtiş, (Ataullah Kurtiş kendi hal tercemesi, el yazma).

2 İstanbul'da Arnavut Ata Efendi diye de bilinirdi.

3 Nimetullah Kurtiş, Ataullah Efendi'nin Hal Tercemesi, (el yazma).

4 Ataullah Kurtiş, (Kendi hal tercemesi, el yazma).

birlikte o geceye mahsus bir kadayıf tatlısı yaptık. Arkadaşlar arasında yapılan anlaşmaya göre kadayıf akşam namazından hemen sonra yenilecek, geç kalanlar ise bundan mahrum kalacaktı. Ben akşam namazlarını İsa Bey camiinde eda ederdim. Namazdan sonra Ali Sakib'in matbaasının hemen yanı başındaki duvara sırtını yaslayarak oturan birini gördüm, yanına yaklaştım. Selam vererek "bir ihtiyacınız var mı?" diye sordum. Galiba buranın yabancısısınız, nereden geliyorsunuz, nerede konaklayacaksınız? Alakama teşekkür ederek Macaristan'daki Gül Baba türbesini ziyarete gittiğini, şimdi de Üsküp'e uğradığını ve civardaki Mevlevi dergahında konaklayacağını söyledi. Size yardım edeyim dedim ve heybesini omuzladım. Konuşarak yürüyoruz. Kendi kendime dedim ki, bu muhterem zat Allah'ın bir veli kuluysa benim şu andaki derdimi bilir ve bir hal çaresini gösterir. Derken dergaha girdik. Heybesini dediği yere bıraktım ve elini öptüm. Çıkarken, dışarıda beni biraz bekle buyurdular. Birazdan dışarı çıktı. "Oğlum, Allah senden razı olsun! Bana büyük hizmette bulundun. Seni meraktan kurtarayım. İnşallah yakında o çok muhabbet beslediğin İstanbul'a gidip tahsil görmeyi Allah sana nasib edecektir, hiç merak etme!" dedi. Tekrar ellerine sarıldım. Hıçkıra hıçkıra ağlıyordum. Medreseye yürüyerek değil, adeta uçarak gelmişim. İçeriye girdiğimde kadayıftan eser kalmamıştı. Arkadaşlar, size afiyet olsun, ben Allah'ın izniyle İstanbul'a gidiyorum" diyerek onlarla sevincimi paylaştım." ⁵

Ata Efendi, düşüncesini ebeveynine açtığı anda itirazla karşılaşır. Ailenin maddi durumu pek iyi olmadığı gibi, İstanbul o günün şartları içinde çok uzak bir şehirdir. Fakat nihayet oğullarının ısrar ve kararlılığını gördüklerinden İstanbul'a gitmesine rıza göstermek zorunda kalırlar.

Ataullah Efendi, tahminen 1896-1897 yılında İstanbul'a vardığından sonra Fatih Külliyesi'ne kaydını yaptırır. Çifte Ayak Kurşunlu (Fatih) Medresesinde Rodomirli (Prizrenli) Hüseyin Necmeddin Efendi'nin (v. 1933) derslerine devam ederek nahiv kitabı İzhar'ın Atalı Şerhi'nden başlayarak Devvani'nin Şerhu'l-Akaidi'nin nihayetine kadar medrese ilimlerinin çoğunu bu zattan okur. Usuli fıkıh ve belagat ilimlerini Dağıstanlı Abdülfettah Efendi'den, ilm-i ahlak'ı İstanbullu Hafız Kamil Efendi'den ve tefsiri meşhur alim Manastırlı İsmail Hakkı'dan tahsil eder. Daha sonra asıl hocası Hüseyin Necmeddin Efendi kendisine Hicri 1327 (Miladi 1909 veya 1910) senesinde icazet verir.⁶ Ata Efendi'nin daha icazet almadan

5 Nimetullah Kurtiş, Ataullah Efendi'nin Hal Tercemesi, (el yazma).

6 Bkz. Ataullah Efendi'nin Hafız Sadullah Efendiye 1934 yılında verdiği icazetname; Rodomirli Hüseyin Necmeddin Efendi'nin imzaladığı icazetnameden: "Ben dahi 14 sene halka-i

önce Fatih Camii'nde bir müddet usuli fıkıhtan Mirkat kitabını okutmuştur. Bazı bilgilere göre daha sonra Meşihat-ı İslamiye tarafından kendisine Dersiamlık rütbesi de verilmiştir.⁷ Kendisi ilmi meşguliyetleri yanı sıra siyasi gelişmelere de kayıtsız kalmamıştır. Bazı Arnavut münevverleri gibi o da İttihad ve Terakki Fırkası'na karşı 1911 yılında kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na destek vermiştir. Bu fırkanın etrafında kümelenen birçok zevat, esasında kendisinin medreseden tanıdığı arkadaşlarıdır. Bunlardan Mustafa Sabri Efendi (v. 1954) ve Elmalılı Hamdi Efendi (v. 1942) ilk akla gelen isimlerdendir. Fırkanın önemli figürlerinden Miralay Sadık Bey (v. 1941), Gümülcineli İsmail Bey (v. 1945) ve başkaları ileride onun yakın mesai arkadaşlarından olacaklardır. 1931 yılında ulemadan Kırçovalı Abdülhamid Efendi'ye (v. 1942) karşı yazdığı reddiyede, bir münasebetle bu konuya değinerek şöyle demektedir:

“...Bu mesele devr-i meşrutiyette zuhur etmiş idi. O zaman ulema ikiye münkasim idi: İttihadçı, İtilafçı. Bendeniz fukara-yı İtilaf'tan idim.”⁸

Fakat Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasından hemen sonra “Tefsir ve Hadis'e ait nevakısını istikmal” maksadıyla 1911 sonlarında Mısır'a gider ve dönemin Ezher şeyhi olan Selim el-Bişri'nin (v. 1917) tefsir dersine 1914 senesine değin “mülazemet”eder. Bu arada Revaku'l Etrak'taki Türk talebesine usuli fıkıh okutur. Görüldüğü üzere İstanbul'da olduğu gibi Kahire'de de bir yandan talebelik yaparken diğer yandan Ezher'de tahsil gören Türk öğrencilere ilmi yönden yardımcı olmaya çalışmıştır.⁹ 1914 yılında Kahire'yi terk ederek artık Osmanlı hakimiyetinden çıkmış olan Üsküp'e döner. Bu yıllarda Üsküp'teki faaliyetleri ile ilgili yeterli bilgiye sahip değiliz. Sahip olduğumuz malumata göre Üsküp müftüsü olmak için teşebbüse geçse de başarılı olamaz. 1918 (veya 1919) yılında Kralyevo'ya sürgüne gönderilir fakat

tedrisimde bulunan “Muhammed Ataullah bin Kurtiş” Efendi'ye, kendisinde ilme'l-yakin görmüş olduğum liyakat ve iktidarına binaen esna-yı tedrisinde beni ve üstaz-ı muhteremlerimi duadan unutmamak şartıyla ulum-i aklıye ve nakliyyeyi tedris ve ta'lime icazet ve izin verdim.” (Hüseyin Necmeddin Efendi'nin Ataullah Kurtiş'e verdiği icazetneme. Ataullah Kurtiş özel arşivi).

7 “Üsküp'te Muhteşem Bir İcazet Cemiyeti”, *Medeniyet*, sy. 21, (Mayıs 1934): 4; Terceme-i halinde “kable'l-icaze ve ba'de'l-icaze tedris-i funun ve ta'lim-i ulum ile iştilal eyledim” demektedir. (Ataullah Kurtiş özel arşivi el yazma).

8 El yazma (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

9 Ataullah Kurtiş (Ataullah Kurtiş, kendi hal tercemesi, el yazma).

Kendisiyle yapılan mülakatta şöyle demektedir: “Çünkü Ata ve Ata fikrinde olanlar edillesi edille-ri erbaa'dır. Bu edillenin lisanı ise ancak tali ve ali olmak üzere yirmi fennin bilinmesiyle anlaşılır. Evet o fenleri Ata okumuş ve şahadetname almıştır. Ve provasını da İstanbul'da ve Mısır'da yüzlerce talebeye ders okutmakla yapmıştır. Ve elinde vesikaları vardır.” “Müderis Ata Efendi Ne Diyor”, *Sada-yı Millet*, sy. 51, (17 Kanun-i evvel 1927): 1.

bir süre sonra (1919) beraat ederek Üsküp'e geri gelir. 1919 sonlarında aldığı Sırp pasaportuyla İstanbul'a dönecektir.¹⁰ O dönemde İttihat ve Terakki Fırkası dağılmış, buna mukabil Hürriyet ve İtilaf Fırkası güçlenmiş ve pek çok mensubu hükümette önemli mevkilere gelmişti. Ata Efendi, 26 Mayıs 1920 tarihinde başkanlığını Miralay Sadık Bey'in yaptığı "Merkez-i Umumi Heyeti" azası oldu. Aza arasında ismi "Dersiam Ata" olarak geçmektedir.¹¹ Bu dönemde yüksek dereceli medreselerde müderrislik yaptığına dair bazı bilgiler vardır.¹² Siyaset sahasına dönülecek olursa Fırka içinde (Hürriyet ve İtilaf Fırkası) farkı gruplaşmaların olduğu görülür. Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi, Miralay Sadık ve Gümülcineli İsmail beylerle ihtilaf halindedir. Ata Efendi, bilmediğimiz nedenlerden bu ikinci grubu desteklemiş; Mustafa Sabri ile ters düşmüştü.¹³ Fakat iki tarafı birleştiren ortak nokta, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Milli Mücadelenin karşısında yer almalarıydı. Mustafa Kemal milli mücadeleyi kazanınca, çoğu arkadaşı gibi (Mustafa Sabri, Miralay Sadık, Gümülcineli İsmail vs.) Ata Efendi de, 1922 tarihinde İstanbul'u terk etmek zorunda kaldı ve Üsküp'e döndü. Bu çevreler, devletin bekasının İngiliz dostluğunu kazanmaktan geçtiğini¹⁴ ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki milli mücadelenin elde mevcut olanı da götüreceğini düşünmüşlerdir. Ayrıca Şeyhulislam Mustafa Sabri gibi muhtemelen Ata Efendi de, Milli Mücadele kadrosunu, politikalarını onaylamadığı İttihat ve Terakki'nin bir devamı olarak görüyordu.

Ataullah Efendi'nin Hayatının İkinci ve Son Dönemi

Sen uzaklarda, dağlar ardında
Hızlı bir sel gibi coşup geldin
Bu muhitin mukaddesatı için
Ulu bir hami-i müekkeldin

Bekir Sadak

10 Ataullah Kurtiş'in mahkeme tutanağı (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

11 Ahmed Nedim (yay. haz.), *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*, (İstanbul: İşaret Yay., 1993), 372.

12 Hüseyin Yusuf Latif, "Reisu'l-lemma el-edid fi Cenubi Yugoslavya", *el-Feth*, sy. 611, (Cema-di'l-ula h. 1357): 12. Bazı şifahi bilgilere göre Fatih Medresesi'nde dersiamlık yapmıştır.

13 Mustafa Sabri'nin Ata Efendi'ye yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre Mustafa Sabri Yunanistan'a (Gümülcine) göçtükten sonra aralarındaki dostluk yeniden teessüs etmiştir. Bu sıralarda kendisi Üsküp'ü de ziyaret etmiş ve Ata Efendi ile görüşmüştür.

14 Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18, (Ankara: TDV Yay., 1998), 511.

Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti, Üsküp ve Balkanlarda kalan son topraklarından çekilmiş; bugünkü Kuzey Makedonya ve Kosova, Sırp idaresine geçmişti. Birinci Dünya Savaşı esnasında Üsküp ve diğer bazı bölgeler Bulgar işgaline uğradıysa da, 1918 yılında Sırp lar ve müttefiklerce geri alındı. 1 Aralık 1918 yılında "Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı" kuruldu. Saint Germain Antlaşması (10 Eylül 1919), SHS Krallığı'nı azınlıklarla ilgili her kuralı sağlamakla yükümlü tutuyordu. Bununla ilgili SHS Krallığı ile ayrı bir anlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre ülkedeki tüm Müslüman halklar (Boşnaklar, Arnavutlar, Türkler vb.) dini azınlık olarak kabul edilmişlerdir. SHS Krallığının ilk anayasası olan Vidovdan Anayasası (28 Haziran 1921) kabul edilen mezheb ve dinlerin serbestisi teminat altına alınmış, Müslümanların aile ve mirasla ilgili davalarına şer'i hakimlerin bakması kabul edilmiştir¹⁵ Bugünkü Kuzey Makedonya, Kosova ve Preşova ovasını da kapsayan bölgeye Cenubi Sırbıya (Güney Sırbistan) denilmiştir. Bu zaman diliminde Cenub Müslümanlarını siyaset alanında temsil eden en önemli parti "Cemiyet" idi. Bu partinin tam ismi "İslam Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti"dir. Seçimlere katılan Cemiyet, Nikola Paşić önderliğindeki Radikal Partisi'yle (Narodna Radikalna Stranka) ittifak yaparak 1920 yılında sekiz, 1921'de on iki, 1923 yılında on dört milletvekili çıkarmıştır.¹⁶ Cemiyet 1925 yılında kapatılmış ve bu süreçten sonra Müslümanlar (başta Radikal ve Demokrat partileri olmak üzere) Sırp partilerini desteklemek durumunda kalmışlardır. Müslümanların dini kimliği kabul edilmekle beraber, milli kimlikleri kabul edilmemiştir. 1927'lerde ilkokullarda (din dersi hariç) Türkçe tedrisatın yapılması yasaklanmış ve yüzlerce Türk öğretmen işsiz kalmıştır.

Bölgenin en üst dini/İslami kurumu Başmüftülük olup bölge müftülüklerini Başmüftülüğe bağlıydı. Başmüftü Fatih mezunlarından Mehmed Zeki Efendi (v. 1956) idi. Fakat Başmüftülüğün ve bölge müftülüklerinin yetkileri oldukça sınırlıydı ve önemli karar ve tayinleri (başmüftü ve diğer müftülerin tayini de dahil olmak üzere) hükümetin bir parçası olan Din İşleri Bakanlığı (Mezahib Nezareti) belirliyordu.

15 Fetnan Derviş, "Yugoslavya Krallığı'nda Müslümanların Statüsü ve İlköğretim Hakları". Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 4, sy. 8 (2014): 53-4, erişim 12 Mart 2024, dergipark.org.tr/tr/pub/odusobiad/issue/27572/290139. 1920'li yıllarda Güney Sırbistan'da (K. Makedonya, Kosova) umumiyetle şer'i davalara müftülerin baktığı bilinmektedir. 1929 yılında şeriat hakimleri ve mahkemeleriyle ilgili yapılan hukuki düzenlemelerle bu yetki bütün Yugoslavya Krallığı'nda münhasıran şeriat hakimlerine (kadılarına) verilmiştir.

16 Murtezan İdrizi, "Cemiyet Hareketinin Kuruluşu ve Siyasi Faaliyetlerine İlişkin Bazı Arşiv Kaynakları Değerlendirmesi, VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 3, sy. 1 (Bahar 2018): 182.

1929 yılında ülkenin ismi değiştirilerek adı Yugoslavya Krallığı oldu. Ülke, farklı idari birimlere ayrıldı ve Üsküp, Vardar Banlığı'nın (Vardarska Banovina) merkezi oldu. Çok geçmeden bu değişim diyanet teşkilatına da yansımıştır. 1930 yılında "İslam Dini Birliği" anayasası kabul edildi ve Diyanet kurumları yeniden düzenlendi. Daha önce SHS Krallığı'nda iki diyanet vardı: Merkezi Belgrad'da olan Başmüftülük ile merkezi Sarayova'da olan Bosna Reisu'l-ulemalığı. Başmüftülük ilga edildi. İbrahim Maglayliç (v. 1936) ülkenin genel dini/İslami lideri sıfatıyla Reisu'l-ulema seçildi ve riyasetin merkezi Saraybosna'dan Belgrad'a taşındı.¹⁷ Riyasetin yanısıra Saraybosna Ulema Meclisi ve Üsküp Ulema Meclisi¹⁸ kurumları teşekkül etti. Üsküp Ulema Meclisi'nin merkezi, adından da anlaşılacağı üzere Üsküp'tür ve bu kurum, günümüz Kuzey Makedonya ve Kosova sahası yanı sıra, Müslümanların bulunduğu Karadağ ile Sırbistan bölgelerini de (kısmen veya tamamen) kapsamaktadır.

Bu girizgahtan sonra Ata Efendi'nin hayatının ikinci safhasına dönelim. Üsküp'e döndükten sonra bir müddet doğduğu köy olan İstüdeniçan'da kalmıştır.¹⁹ Çok geçmeden 1923 yılında Meddah Medresesi müderrisliğine tayin edilecektir. 1924'te evlenir ve Üsküp'e kalıcı olarak yerleşir.²⁰ 1928 yılında²¹ kısa bir müddet Üsküp Müftülüğü bünyesinde yer alan Cemiyet-i İlmiye azalığında bulunmuştur. Aynı yılda başkanlığını yaptığı heyetle yardımlaşma derneği "Gayret" in kuruluşunun yirmi beşinci sene-i devriyesiyle ilgili kutlamaya katılmak üzere Saraybosna'ya gider²² ve burada ilmine büyük saygı duyduğu fıkıh alimi Prohozade Seyfullah (Sejfullah Prohiç) Efendi'yle (v. 1932) tanışma fırsatını bulur.²³ 1931 yılının sonlarında Filistin Müftüsü Emin el-Hüseyni'nin daveti üzerine Genel İslam Kongresi (el-Mu'temer el-İslami el-am) üyesi olarak Kudüs'ü ziyaret eder. İslam dünyasının hemen her tarafından katılımların olduğu kongreye Reşid Rıza, Muhammed İkbâl, Şiilerin taklit mercii Kaşifu'l-Gıta gibi tanınmış İslami şahsiyetlerin yanı sıra, Yugoslavya Müslüman Teşkilatı'nın (Jugoslovenska Muslimanska Organizacija) başkanı Mehmed Spaho (v. 1939), Saraybosna Ulema

17 1936 yılında Yugoslavya İslam Birliği'nin (Diyanet) merkezi Saraybosna'ya taşınacaktır.

18 İslam Birliği Anayasası'nın (1930) 53. maddesine göre Ulema Meclisi, yetkili olduğu bölgede İslami ve dini eğitim ve kültür hayatının bütününe yöneten ve denetleyen en üst organdır. Bkz. Ustav İslamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije od 9 jula 1930.Godine. erişim 12 Mart 2024, islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_1930.pdf.

19 Ataullah Kurtiş'in mahkeme tutanağı, 1938, (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

20 A.y.

21 Ataullah Kurtiş özel arşivi.

22 "Saraybosna'ya Hareket", Sada-yı Millet 2, sy. 105, (14 Ağustos 1928): 2.

23 Latif, "Reisu'l-ulema el-cedid fi Cenubi Yugoslafya," 12.

Meclisi başkanı Salim Muftiç (v. 1938) ve Üsküp Ulema Meclisi Başkanı Veysel Alişan da katılmıştı. Ata Efendi'nin burada ve dönüşte uğradığı Mısır'da, ulema ve aydınların takdirini kazandığı bildirilmektedir.²⁴ Çok geçmeden 19 Mayıs 1932 yılında²⁵ zaten kendileriyle gerginlik yaşadığı Ulema Meclisi yetkilileri tarafından, bu kurumdan izin almadan ve görev yerini bir ay boş bırakarak Filistin'e gittiği gerekçesiyle müderrislik görevinden alınmıştır.²⁶ Daha önce yaptığı savunmasında, Reisu'l-Ulema'dan izin aldığını ve yerine Hafız Abdül'ü vekil bıraktığını açıklaması azil kararını etkilemedi. Ulema Meclisi onun yerine Mitrovisa müderrisi olan Recep Remzi Efendi'yi tayin etmişti. Görevi 13 Ocak 1933 günü devralmaya giden Recep Remzi ve maiyeti, Meddah mütevellisi Şevki Ramiz Bey'in sert tepkisiyle karşılaşınca geri dönmek zorunda kaldı ve bu karar işlerlik kazanmadı.²⁷ Görevine devam eden Ata Efendi, Ulema Meclisi'nin protestosuna rağmen 1934 senesinde Sultan Murad Camiinde ilk nesil talebelerine icazetnamelerini verdi. Fakat çok geçmeden 1935 yılında siyaset sebebiyle mütevellî Şevki Ramiz'le arası açılınca bu şahıs Ulema Meclisi'nden eski azil kararının yeniden uygulanması talebinde bulundu. Ata Efendi medreseyi terketmemek için önce direndiyse de Şevki Ramiz, Üsküp Vakıf Mutemedliği ve Ulema Meclisi'nin talep ve teşebbüsleri üzerine emniyet güçlerinin müdahalesi sonucu medreseden çıkarıldı.²⁸ Çok geçmeden talebeler de medreseyi terkettiler ve yeni bir bina kiralanarak eğitim faaliyeti orada devam etti. 25 Mart 1936 tarihinde dini muhtariyet alanının genişletilmesini beraberinde getiren İslam Birliği Kanunu'nun değişmesi/tadil edilmesi hocanın lehine bir durum yarattı. Ulema Meclisi üyeleri görevlerinden alındı ve bu kurumun yerine muvakkaten bir Niyabet Heyet'i belirlendi ki Ulema Meclisi seçimleri yapılana kadar Güney Sırbistan'daki en yetkili dini kurum bu olacaktır. Dört yıllık boykottan sonra Heyet Naibi, Ata Efendi'yi 1 Temmuz 1936'da resmen tekrar müderrisliğe tayin etti.²⁹ Ata Efendi 1937 yılında yapılan Naib seçimlerinde Niyabet Azalığı'na

24 Latif, "Reisu'l-ulema el-cedid fi Cenubi Yugoslafya," 12.

25 ДАРМ. 1. 613. 63/465.

26 İslam Dini Birliği naibine 17 Temmuz 1936 tarihinde yazdığı mektuptan: "Kudüs'e gitmem sebebiyle azledilişim bir formaliteden ibarettir. Uzaklaştırılmamın hakiki sebebi o zamanki Ulema Meclisi üyelerinin hakkımdaki olumsuz kanaatleri ve partisel-siyasal sebeplerdir. Ben oraya (Filistin) gittiğimde vekilimi yerime bıraktığım gibi yaptığım yolculuk kişisel işlerim için değil, müslümanların hayrına olacak bir kongreye iştirak içindi." ДАРМ. 1. 613. 92/670.

27 ДАРМ. 1. 613. 97/522; Qerim Lita, *Shenjat e Kohes* (Shkup: Konica., 2019), 114.

28 *A g.e.*, s. 115.

29 ДАРМ. 1. 613. 92/672.

1932-36 yılları arasındaki dönemde eğitim faaliyetine devam etmekle birlikte azledilmiş bir müderris olarak maaş alamamıştır.

seçildi. Konumu iyice güçlendiğinden Üsküp Ulema Meclisi azalığına adaylığını koydu ve 19 Mayıs 1938'de yapılan seçimlerde üç meslektaşıyla birlikte anılan kurumun azalığına seçildi. Diğer seçilenler şunlardır: Gilanlı İdris Hayrullah (v. 1949), Üsküplü Hafız Bedri Hamid (v. 1980) ve Debreli Hafız Şerif Osman Langu (v. 1956). Geriye bu dörtlüden kimin başkan olacağı meselesi kalıyordu. 21 Haziran 1938 tarihinde yapılan oturumda Ata Efendi ve İdris Hayrullah Ata Efendi'ye; Hafız Şerif ve Hafız Bedri ise Hafız Şerif'e oy verdiler.³⁰ İslam Birliği anayasasına göre oyların eşitlenmesi durumunda başkanı belirleme yetkisi, Reisu'l-ulema'ya geçiyordu. İtibar, etki ve ilim yönünden Ata Efendi'nin mevkiadaşları karşısındaki bariz üstünlüğünden dolayı Meclis'in doğal reisi kendisi görülüyordu. Onun bu mevkiye gelmesini istemeyen kesimlerin bu gidişatı tersyüz etmeleri için bazı "tedbirlere" başvurmaları gerekiyordu. Nitekim buna tevessül edildi ve Hoca'nın adına "başkanlık yarışından vazgeçtiğini" havi sahte bir telegraf yazılıp Reisu'l-ulema Fehim Spaho'ya (v. 1942) gönderildi. Reis Spaho, bu vaziyet karşısında Hafız Şerif Osman'nın başkanlığını onaylamak durumunda kalacaktır. Mesele aydınlığa kavuştuğunda Ata Efendi ve "müttefiki" İdris Hayrullah, bu sahte telegraf meselesinden Naib Kadri Salih'i, Hafız Şerif'i ve Bedri Efendi'yi sorumlu tutmuşlardır.³¹ Fakat tartışmaların bitmeyeceği anlaşılınca, Ata Efendi Meclis'te istikrarın sağlanması adına, Reis Fehim Spaho'ya bir telegraf çekerek başkanlık yarışından çekildiğini ve oyunu Hafız Şerif'e verdiğini bildirdi.³² Yapılan görev dağılımında Hafız Şerif Efendi başkan oluyor, Fetva Emmini görevini Ata Efendi, Maarif Müdürlüğünü Hafız Bedri, Başvaizliği de İdris Efendi üstleniyordu.³³

Onun yüksek bir mevkiye gelmesi bazı kesimleri rahatsız etmiş, mesela Şevki Ramiz, Türkiye vatandaşı olduğu gerekçesiyle Hoca'yı mahkemeye vermişti. Böylece onun bu görevden alınmasını ve Türkiye'ye iade edilmesini sağlamak istiyordu. Fakat Ata Efendi, Yugoslavya vatandaşlığını ispat eden belgeleri yargıya sununca, mahkeme lehine karar verdi³⁴ ve Şevki Bey'in teşebbüsü akim kaldı. Boşnak asıllı olmasına rağmen "Sırpılık" politikasının Üsküp'teki temsilcilerinden Hasan Rebaç (v. 1951) da memnuniyetsizliğini oldukça saldırgan ifadelerle dile getirerek kamuoyunu ve bazı çevreleri harekete geçirmeye çalışıyordu. Bir tarafta Ata Efendi ve İdris Hayrullah diğer tarafta Şerif Osman Efendi ve Hafız Bedri

30 ДАРМ. 1. 613. 26/409.

31 Ata Efendi'nin 1938 tarihli mektubu, (Ataullah Kurtiş özel arşivi); ДАРМ. 1. 613. 26/412.

32 ДАРМ. 1. 613. 26/441.

33 Bazı yazılarda Ataullah Efendi'nin Ulema Meclisi (Diyanet Konseyi) başkanlığı görevini yürüttüğü dile getirilmekle birlikte bu bilgi doğruyu yansıtmamaktadır. Ata Efendi yukarıda ifade edildiği üzere Ulema Meclisi üyesi /Fetva emini görevini yürütmüştür.

34 Ataullah Kurtiş özel arşivi.

olmak üzere, Ulema Meclisi üyeleri arasında var olan bazı ihtilaflar ve bakış açılarındaki farklılıklara rağmen, dış muhaliflere karşı güçlü durmak adına içte yaşanan pürüzleri ortalığa saçmamaya gayret ettikleri görülüyor. Ata Efendi ve diğer mevkidaşlarının görevleri 1941 yılına kadar devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda, Almanya'nın Nisan 1941 tarihinde Yugoslavya'yı işgal etmesinden kısa bir müddet sonra Üsküp Ulema Meclisi ilga edildi.

Nazi Almanyası, Üsküp ve civarının dahili yönetimini Bulgaristan'a vermişti. Dini müesseseler kapatılmamakla birlikte Ulema Meclisi'nin yerine Üsküp Müftülüğü ve diğer müftülükler yeniden kuruldu ve Sofya'daki Başmüftülüğe bağlandı.³⁵ Üsküp Müftülüğüne Hocazade Said Efendi (v. 1950) tayin edildi. Ata Efendi'nin medresesine ve diğer medreselere dokunulmadı. Bu arada Ata Efendi'nin eski destekçisi, fakat daha sonra "yeminli" hasmı olan Şevki Ramiz, Sırp-Yugoslavya döneminde olduğu gibi Bulgar emniyet müdürlüğüyle de iyi ilişkiler kurmuştu. Bu ilişkiyi kullanarak Hoca'nın Bulgaristan'a sürgün edilmesine çalıştı ve üstelik bu hususta neredeyse başarılı oldu. 1942 senesinde Bulgar polisi tarafından tutuklanan Ata Hoca, sürgüne gönderileceği trene bindirilmesine rağmen Fettah Efendi ve Memduh Kazım, zamanında hareket ederek avukat Şalev vasıtasıyla 10.000 Bulgar levi ödediler ve hocayı trenden indirip kurtarmayı başardılar.³⁶

Ata Efendi, 1943 yılında Üsküp'te bir dini ilkokulun kurulması için Baş müftü'den izin almak amacıyla Fettah Efendi, Rıza Celadin ve Memduh Kazım ile birlikte Sofya'yı ziyaret etmiştir. Bu iznin aslından Bakanlıktan alınması gerektiğinden ilgili bakanlığın yetkilileriyle konuşulur ve müsbet cevap alınır. Gerçekten de kısa zaman sonra dini ilkokulun açılma izni çıkar ve Sofya'daki Başmüftü tarafından okula bir müdür tayin edilir.³⁷ Hoca, Sırp ve Yugoslav döneminde olduğu gibi, işgal döneminde de mevcut sistemle (Almanlar ve Bulgarlar) çatışma yerine anlaşma yolunu tercih etmiştir. Bu şekilde, hem yakın muhiti hem de Müslüman topluluğu için mevcut yönetimlerden taviz koparmaya ve bu zorlu süreçlerden asgari zararla çıkılmasını sağlamaya çalışmıştır. Nitekim o, bu maksatla SHS Krallığı döneminde Radikal Parti'yi (Nacionalna radikalna stranka); Yugoslavya Krallığı döneminde ise, 1931 yılı seçimlerinde Petar Jivkoviç'i, 1935'te Bogolyub Yevtiç'i , 1938'de ise Milan Stoyadinoviç başkanlığındaki "Yugoslovenska Radikalna Zajednica"yı desteklemiştir.³⁸

35 K. Makedonya'nın bir kısmı Arnavutluğa ve buradaki müftülükler de merkezi Tiran'da olan İslam Birliği'ne bağlanacaktır.

36 Zeki Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, Ankara: Berikan Yay., 2023), 383.

37 Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, 368.

38 Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, 367.

Tito'nun liderliğindeki partizanlar 1944 yılında Almanlar çekildikten sonra yönetime hakim oldular ve akabinde Sosyalist Federativ Yugoslavya Cumhuriyeti kuruldu. Makedonya, Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biri olarak tanınacaktır. Sovyet tecrübesine de dayanarak bu sosyalist yönetimin dini kurumları, mektep ve medreseleri kapatacağı endişesi, pek çoklarında olduğu gibi Ata Efendi ve çevresinde de hakimdi. Bu muhtemel sürecin önüne geçmek ve mukavemet noktaları oluşturmak gibi nedenlerle sistemin içinde yer alarak mücadelesini sürdürmeyi daha isabetli bulmuş olmalıdır.³⁹

Bekir Sadak şöyle diyor:

"1945'e girilmiş ise de, Yalta konferansı henüz akdedilmemiş. Hiçbir şeye kesinlik nazarıyla bakmak mümkün değil. Ama partizanların işbaşına geçtiği yerlerde bugünkü Yugoslavya'nın müesseseleri kuruluyor. Ve bu müesseselerde çalışmak için bizden bazı kimselere de talep geliyor. Şimdi ne yapılacak? Bu çalışmalara iştirak edilecek mi? Herkes bu sorunun heyecanı içinde mütereddid. Ata Efendi'nin görüş ve kararı hazır: Bir işin içinde bulunmak, dışında bulunmaktan daha iyidir; halka hizmet imkanları çıkabilir. Dışta, bu imkanların çıkmasına ihtimal yoktur. Bu suretle yeni siyasetin temel ilkesi hemen tespit edilmiş oluyordu. Uygulamada başarısızlık olabilir; yeni olaylar istikamet değiştirmeyi gerektirebilir. Önemli olan yeni bir durum karşısında hareket çizgisinin tespiti, fazla bocalamadan faaliyete geçiştir."⁴⁰

Ata Efendi, devletin yetkilileriyle 1945 ve/veya 46 yılında iki defa görüşmüştür. Başbakan Lazar Kolişevski bayram tebriki münasebetiyle yanına tercüman sıfatıyla Kemal Seyfullah'ı da alarak hocayı evinde ziyaret etmiştir. İkinci görüşme Yahya Paşa Camiinin bahçesinde gerçekleşmiştir. Bu ziyaretler daha çok Ata Efendi'nin nabzını ölçmeye yönelik görüşmelerdir. Esasında her iki taraf birbirlerine karşı husumet içindeydi. Ata Efendi, komünist yönetimi, din için tehdit unsuru olarak kabul ederken, komünistler de onu ve ekibini rejim için tehlikeli, zararlı ve tasfiye edilmesi gereken bir hareket olarak görüyordu.⁴¹

39 Yeni yönetim ilk başlarda tam oturmadığından muhalif kesimlerin manevra alanları hala mevcuttu. İngiltere ve Amerika'nın bölgeyi işgal edip sosyalist/komünist yönetimi ortadan kaldıracığına dair beklentiler o sıralarda yaygın olduğundan bu durum muhalif kesimlerin faaliyete geçmesini motive eden bir unsur olmuştur.

40 Bekir Sadak, "Biz Oralarda Kalmalıydık (5)", *el-Hilal*, sy. 26 (Mayıs 1991): 17.

41 Makedonya Komünist Partisi Yerel Komitesi'nin 15 Mayıs 1946 tarihli toplantısında şu değerlendirmeler yapılmıştır: "Ataullah Hoca grubu dini çizgide faaliyet göstermekte ve ve dini okullar açmaya çalışmaktadır. Bu, var olan grupların en tehlikelidir. Çünkü (sisteme) muhalif olan Arnavut ve Türk kesimlerini birleştiren bir unsur rolünü oynamaktadır. Bu kesimler, iktidardaki etkilerini olabildiğince artırmak için mümkün olduğu kadar çok

Ata Efendi'nin bazı talebeleri partizanlarla savaşan Arnavut direnişçilere destek vermişler ve komünist idare aleyhinde propaganda yapmışlardır.

Ata Efendi 2 Aralık 1946 yılında vefat etmiştir. Fettah Efendi, Hacı Balaban camii imamı Hafız Nuhi ile hocanın naaşını yıkamak için gerekli hazırlıkları yaparken, Hafız Abdül Efendi kendisine Ata Hoca'nın halefinin seçileceğini bildirir ve Hüseyin Ethem'in (Ata Efendi'nin kayınbiraderi) evine gitmesini söyler.

Orada bulunanlar arasında Ata Hoca'nın talebeleri ve taraftarları olan Hafız Şaban, Hafız Sadullah, Mehmed Efendi, Ferhad Efendi, Hafız Abdül ve Memduh Kazım ve diğerleri vardır. Sözü alan Hafız Abdül, Ata Hoca'nın vefatı nedeniyle yeni bir liderin seçilmesi gerektiğini ifade eder ve bu kişinin Fettah Efendi olmasını önerir. Oradakilerin tamamı bu öneriyi kabul eder ve kalkıp Fettah Efendi'yi tebrik ederler.⁴²

Aynı mecliste cenaze merasiminde nasıl bir yol takibedileceği müzakere edilir. Alınan karara göre hocanın naaşını Hafız Nuhi Efendi, Hafız Şaban Efendi ve Hasan Efendi (Hacı Bekir) yıkayacak, Mehmed Efendi cemaat önünde geleneksel konuşmayı yapacak ve cenaze namazını Fettah (Rauf) Efendi kıldıracaktı. Bunlar yapıldıktan sonra Ata Efendi'nin naaşı tarihi Gazi Baba mezarlığına defnedilmiştir. Cenaze merasiminde mahşeri bir kalabalık olduğundan emniyet mensuplarının halkın etrafını sardığı bildirilmektedir.⁴³

Ataullah Efendi'nin Fikirleri

Dini, sosyal ve siyasi konularda Ata Efendi, muhafazakar ve gelenekçi bir bakış açısını benimsemiştir. Özellikle bazı konulardaki fikirleri, kimi çağdaşları tarafından da aşırı bulunmuş, muhalifleri tarafından bağnaz bir dini anlayışa sahip olmakla suçlanmıştır. Onun muhafazakar ve yer yer sert tutumlarının yansıdığı bazı fihhi ve ictimai yaklaşımlarına kısaca değinmek istiyoruz:

---

sayıda Arnavut ve Türkün belediye meclisine girmelerini ve oradaki en önemli mevkileri elde etmeyi hedeflemektedirler.” Bkz. Qerim Lita, *Problemi Shqiptar ne RP(S) Te Maqedonise 1944- 1974 Qendresa Antikomuniste* (Shkup- Prishtine- Tirane: Logos A., 2018), 1: 167.

42 Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, 385.

43 Makedonya Komünist Partisi Üsküp Yerel Komitesi'nin enformasyon sektörünün Makedonya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne gönderdiği 30 Aralık 1946 tarihli bildirisinin metni: “Ataullah Hoca'nın ölümüyle bazı azınlıkların arasındaki irtibatın çok güçlü olduğu görülmüştür. Parti ve Halk Cephesi, Ataullah Hoca'nın reaksiyoner faaliyetini gözden düşürmeyi başaramadılar. Cenaze merasimine civar bölgelerden de bazı hocalar katıldılar.” Bkz. Qerim Lita, *Problemi Shqiptar ne RP(S) Te Maqedonise 1944- 1974 Qendresa Antikomuniste*, 1:199.

Şapka ve Türkiye'ye Göç Meselesi

Kuzey Makedonya ve Kosova gibi yerlerin Osmanlı yönetiminden ayrılmasından sonra, bazı Müslümanların şapka takmaya başlamaları konuyu gündeme getirmekte gecikmemişti. Özellikle Türkiye'deki şapka kanunu, meseleye farklı bir boyut kazandırmıştı. Yenilikçi/modernist alimlerden ve Abduh ekolüne yakın duran Bosna Reis'ul-ulema'sı Cemaluddin Çauşeviç'in (v. 1938) şapkanın sorun teşkil etmediğini söylemesi, Güney Sırbistan (Makedonya, Kosova) ulemasının çoğundan büyük tepki toplamıştı. Ata Efendi'nin de dahil olduğu bir grup alim, şapka takanın tekfir edileceğini söylüyordu. Buna mukabil Kırçovalı Abdülhamid Efendi ve müderris Recep Remzi gibi alimler, şapka takmanın mekruh veya haram olduğunu kabul etmekle birlikte, onu takanın şehadeti natık olduğu müddetçe tekfir edilemeyeceğini ve Müslüman sayılacağını söylemişlerdir. Her iki taraf davasını ispat için klasik kaynaklardan deliller getirmeye çalışmışlardır. Biz bunlara girmeksizin sadece Ata Efendi'den fikrini net olarak ortaya koyan bir alıntı yapmakla yetinelim:

“Hufyeten değil alenen söylemiş, söylüyor ve söyleyeceğim ki: bugün bila zaruret şapkeyi labis olan bir habis Müslüman değildir. Tecdid-i iman ve nikah lazım gelir. Bu hal-i irtidadında musır oldukça Müslümanlardan kız alamaz. Makbere-i İslam'a defnine müsaade-i şer'îye yoktur. Zebhettiği hayvan caizü'l-ekl değildir. Bu ise mücerred değil müdellel bir davadır.”⁴⁴

Türkiye'ye göç etmek de, Ata Efendi'ye göre küfür sebebidir ve oraya göç eden kimse tekfir edilir. Çünkü bu bölgelerde medreseler ve şeriat mahkemeleri mevcut iken orada medrese ve benzeri din eğitimi veren kurumlar kapatılmış, şeriat düzeni ve şer'î hukuk mahkemeleri lağvedilmiş, yerlerine Batı sistemleri ve hukuku ikame edilmiştir. Fıkhi tabiriyle Türkiye Cumhuriyeti, Ata Efendi'nin nazarında daru'l-harb hükmündedir. Talebelerinden Şuayb Aziz (geleceğin “Yücel” lideri) tam bir “Ata Hocacı” olduğu dönemde, 1932 yılında şunları söylüyordu:

“Din-i İslam'ı inkar iki kısımdır: Kavlen ve fiilen...Fiilen inkar bir şey işlemekle şeriatı inkar etmektir. Mesela kendi keyfiyle şapka takmak,...bunlar küfürdür. (Bunu) kim yaparsa mürteddir. Ama zorla şapka koydurulursa zaruret olduğundan küfür değildir...Zaruret olmadan Türkiye'ye hicret eden kafirdir, mürteddir. El açmak, dilencilik etmek zaruret halinde helaldir. Bir adam dilenecek kadar aç kalsa dahi Türkiye'ye hicret etse kafirdir. Neuzubillah imandan çıkar...Herhangi bir hoca “şapka takmak bir şey değildir, takan kafir olmaz” derse kendisi kafir

44 Ataullah Kurtiş, Kırçovalı Abdülhamid Efendi'ye yazılan reddiye (El yazma, Ataullah Kurtiş özel arşivi).

olur. Selamı alınmaz, arkasında namaz kılınmaz. Namaz kıldıysa iadesi lazım gelir. İşte mürtedin hükmü budur. Ben ölsem dahi bu kağıt kalacaktır".⁴⁵

Şuayb Aziz'in bu açıklamaları, aslında Ata Efendi ve emsalinin fikirlerini açıklıkla yansıtması bakımından önemlidir. Balkan Savaşı'ndan sonra da ekonomik veya başka sebeplerle Türkiye'ye yapılan göçler devam etmekteydi. Ata Efendi ve benzeri hocaların verdiği göç fetvasının, bölgedeki Müslüman topluluğunun azalmasını, zayıflamasını ve nihayet tamamen Savlaşmasını engellemek amacıyla matuf siyasi/sosyal bir boyutunun olduğu da aşikardır.

Takke/Fes, Tesettür ve Kızların Eğitimi

Müslümanlığı simgeleyen sarık, takke, fes gibi başın örtüldüğü giysilerin hükmü hakkında farklı içtihadlar mevcuttur. Dini bir gelenek veya sünnet olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunun dinen gerekli olduğunu da vurgulayanlar olmuştur. Ata Efendi, çok dinli bir ortamda yaşandığından fes ve benzerlerinin Müslümanların alamet-i farikası olması ve dini/millî kimliğin korunması gerekçesiyle erkeklerin başını bunlarla örtmeden kamuya açık yerlerde dolaşmasının mekruh olduğuna fetva vermiştir.⁴⁶

Cemaleddin Çuşeviç Efendi'ye⁴⁷ ve onun gibi düşünenlere karşı yazdığı reddiyede kadınların tesettürü hakkında şunları söylüyor:

"İki nev' tesettür farz kılınmıştır...Birincisi bülüğa girildikten itibaren her Müslüman kadının bütün bedenini örtecek geniş bir elbise veya çarşaf ile tamamen örtüp zi-rahm mahremden başka hiç kimseye ruhsat verilen miktardan maada göstermemesidir. Yani yüz, müstesna olmak üzere kulakları, saçları, boyun gerdanları, göğüsleri, bilekten yukarı kolları, ayak ve topuklarında maada oynak kemik ve bacakları ve sair yerleri avrettir... İkinci nev' tesettür ise, hacet-i meşruları olmadıkça evlerinden çıkıp ecnebi erkeklerle ihtilat etmemektir. Bu nev' tesettüre ait delil de, sure-i Ahzab'da şu ayet-i kerimedir..."⁴⁸

Kız öğrencilere eğitim veren bir medresenin açılmasına dini, örfi, ekonomik, sosyal ve hatta pedagojik gerekçeler öne sürerek karşı çıkmıştır:

45 ДАРМ. 1. 613. 60/45.

46 ДАРМ. 1. 613. 64/184.

47 Cemaleddin Çuşeviç gibi alimler kadınların toplumsal hayata katılımını savunurken, Ata Efendi gibiler "Müslüman kadınının yeri evidir" anlayışını benimsemişlerdi.

48 Müderris Ataullah, "Tesettür Hakkında Bir Mütalaa", *Sada-yı Millet*, sy. 55 (Aralık 1927): 1.

“Medrese-i inas açmak için bu nizamname Bosna nizamnamesine tevfiik edilmiştir. Halbuki bu muhitin terbiye ve maarif programını diğer bir muhit için aynen kopya etmek pedagoji itibariyle iyi düşmeyeceği gibi ahval-i ictimaiyye ve an’anat-ı muhitiyye cihetiyle de doğru değildir. Bizim Cenub memleketlerinde maarif-i diniye ve medeniye henüz erkeklerimiz arasında layıkıyla neşredilmemiştir. Pek ibtidai bir halde hatta yok denilecek derecededir. Evkaf bütçemiz ise henüz erkeklerimiz arasında matlub derecede neşr-i maarif ve ta’im- ulum için na-kafidir, fakirdir. Nerede kaldı ki kızlarımıza kifayet etsin. Ehemmi mühime takdim lazımdır...Ders programı, erkeklerin ders programlarının aynı olarak gösteriliyor...Ayrı olan kızlar, erkekler gibi tahsil ve terbiye görürse aksülamel ve su-i neticeler tevliid edecekleri gibi kavaid-i diniyemizin kadınların annelik ve ev kadınlığı gayelerine de münafi olur. Salisen: Bu kızlar medresesinde dişilerin namahrem erkeklerle muallim de olsa, temas ve muvacehesi şer’an suret-i kat’iyede memnu’ olduğundan burada yalnız müdirenin değil, bütün muallimlerin kadın olması lazım gelirken nizamnamede böyle bir kayd-ı sarih vaz’ edilmemiştir...”⁴⁹

Boşnak Müslümanların Milli İsimler Alması

Bu konudaki mütalaasında daha çok sosyal kaygılar hakimdir:

“Öteden beri beyne’l-müslimin mutad ve meluf olan esami-i İslamiye’den tebaüd ve nefret ederek milli Boşnak isimlerin takılması şer’an ve ictimaan mehazir-i azimeden ve tehlike-i temessülden hali kalamaz. Mesela milli Acem ve Türk isimlerinin takılması bu hususta makisun aleyh olamaz. Zira.. Türkler ve Acemler umumiyetle İslam’la müşerref olduklarından, edyan-ı muhtelifeye mensup olmadığından beynerini (aralarını) hususi Arap ve İslam isimleriyle tefrik ve temyize hacet kalmamıştır. Boşnak ırkına mensup olan Slav cinsinden ise daha faik bir ekseriyet ve kemiyette İslam dinine mensup olmayanlar vardır. Bunun için aynı ırka mensup olanları aynı lisanla tesmiye edersek müslim ve gayr-i müslim farkı kalmayacak , bu ise şeni ihtilat ve iltibaslara ve maazallah ati itibariyle kötü neticelere müncer olur.”⁵⁰

Arapça Dışında Başka Lisanla Hutbe Meselesi ve Milliyetçiliğe Bakışı

Ata Efendi’nin uzun bir fetvasında, Arapça dışında başka bir dilde hutbe okumanın ve hatta Arapçası okunduktan sonra tercüme edilmesinin dahi caiz

49 El yazma, (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

50 El yazma, (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

olmayacağını farklı gerekçelerle açıklandığı görülmektedir. Bu mesele fıkıhçılar arasında tartışmalıdır; Ebu Yusuf ve Muhammed'in de dahil olduğu alimlerin çoğu (detaylar bir tarafa bırakılacak olursa) hutbenin Arapça olmasını şart koşarken Ebu Hanife ve Hanefilerce mutemed görüşe göre Arapça dışında başka dillerde de hutbe yapılması caiz ve sahih görülmüştür.⁵¹ Ata Efendi'nin cumhur-i ulemaya daha yakın görünen fetvası farklı etnik gruplara mensup müslümanların bulunduğu ortamlarda milli tefrikalara yol açma ihtimalinden kaynaklanması yanısıra büyük ölçüde politik ve konjonktürel mahiyette olup dini millileştirme ve sekülerleştirme siyaseti çerçevesinde bazı ibadetlerin ana/milli dilde yapılmasını hedefleyen veya dikte eden kesimlere karşı olan reaksiyonunu yansıtır. Nitekim aynı metinde milliyetçilikle Arabçadan başka dilde hutbe meselesini aynı çerçevede ele alarak şu mülahazalarda bulunmaktadır:

“Binaenaleyh hutbelerimizin muhtelif kavmiyetlere mensup, muhtelif cemaatler arasında Arabiden başka herhangi bir lisan ile okunsa veya herhangi bir lisana tercüme edilse beyne'l-müslimin haklı dedikoduları ve fakat tefrika-engiz nifak-ı ictimaileri uyandırır. Sönmez bir fitne-i ictimaiyeye sebep olur. Arapça hutbeler ise dininden ziyade cins ve kavmiyetine, Kur'an'ından fazla kanına ve ırkına düşkün olan bedbahtlardan ve tefrika-i milliye baykuşlarından başka bütün Müslümanların diyaneten hürmet ve muhabbet ettiği bir lisan-ı müşterek ve lehce-i ibadet olduğu için bu gibi mehazir-i ictimaiyeden masundur.”

Daha ileride sarfettiği şu cümleler, kimleri hedef aldığını net bir şekilde ortaya koyuyor:

“Bilhassa terceme-i hutbe, terceme-i Kur'an, terceme-i ezan fitneleri mehakim-i şer'iyeyi ilga, şeair-i diniyeyi imha, ulum ve mealim-i İslamiye'yi tard u istisal eden hükümetlerin ve heyetlerin ihdas ettikleri bir fitne-i asriye en ziyade bir mefsede-i medeniye olması bunun İslamiyet lehinde olmayıp hüsn-i akidesi müsbet olmayanların tervic ettiği; tedricen ve binnetice miras-ı Muhammedi'nin ve Şeriat-ı bakiye-i Muhammediyye'nin zararına olduğu mütefekkirin-i İslamca mahsus ve müberhen bir hakikattir.”⁵² Aynen Mustafa Sabri Efendi gibi İslamcılık ve hilafetçilik anlayışını benimseyen Ata Efendi'nin milliyetçilik, batıcılık ve laiklik anlayış ve uygulamalarına tamamen karşı olduğu açıktır.

51 el-Mevsuatu'l-fıkhiyye, (el-Kuveyt: Vizaretu'l-evkaf ve'ş-şuuni'l-İslamiyye, 1410/1990), 19: 180.

52 El yazma, fetva, (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

Medeni Nikah

Yugoslavya Krallığı'nda dini özerklik gereği, şer'i mahkemeler mevcut olduğundan medeni nikaha cevaz vermediğini tahmin etmek zor değildir:

“Nikah-ı medeni denilen metn-i mukavelede İslam kavaid-i nikah ve izdivacına münafi olacak birçok kuyudat ve şurutu havi olduğu gibi esasen mehakim-i şer'iyeden iba ve istinkaf ve bi'l-iltizam ahkam-ı gayr-i şer'iyeye meyl ü inhiraf manasını ifade ettiği cihetle bu yolda yapılan bir nikah nazar-ı İslam'da sahih ve muteber olamaz. Aynı zamanda pek büyük bir tehlike-i i'tikadiyeyi dahi müstemildir.”⁵³

Ata Efendi buna dair gerekçeler sunmuş, hatta bazı ayetlerle istişhad ve istidlalde bulunmuştur. Fakat biz detaya girmiyor ve hocanın bu yaklaşımının da laikliğe olan tepkisinin tipik yansımalarından biri olduğunu vurgulamakla yetiniyoruz.

Vakıf Hukukukuyla İlgili Bir Mesele

Bir mezarlığı kiraya vererek üzerinde birkaç dükkan ve bina inşa edilmesi ve bu suretle İslami Vakıflar kurumunu; maddi menfaat getirmeyen bir makbere yerinde dükkan inşasıyla faydalandırmak ve gelirini arttırmak caiz midir sorusuna verdiği cevap şöyledir: “...Etrafı Müslümanla meskun olmak şartıyla ihrac-ı mevta, nebs-i kubur ve zer'ü bina caiz değildir. Mescidler, makbereler masunu'l-ınkıraz olmak icab eden mukaddesat-ı İslamiye'den ve defain-i mahfuzadan maduttur. Varidat getirmiyor diye mescidler yıkılamayacağı gibi celb-i varidat bahanesiyle makbereler de nakz ve tağyir edilemez.”⁵⁴

Başka bir fetvasında şu cümlelerini okuyoruz:

“Mekabirimizi himaye edelim. Makberelerimiz aba ve ecdadımızın cesetlerini ve kemiklerini ihtiva eden mukaddes bir emanetgahıdır; tarihimizdir, abide-i mazimizdir. Tarihimizi yırtmayalım, mazimizi çiğnemeyelim. Ecdadımızın kemikleri üzerinde kaşaneler kurmayalım. Bize dedelerimiz her türlü evkaf bırakmak suretiyle ecsad-ı pakinin üzerinde bina kurmak, tarla ittihaz etmekten müstağni kılmıştır... Hatıra-i eslafa saygısız bir halef gibi bıraktıkları bunca evkaf-ı cesime, arazi-i vasia, mebani-i muhkeme ile iktifa etmeyip ellerimizi...makarr-ı ebedilerini yıkmağa uzatmakla hürmetlerini ihlal, tarih ve asar-ı maziyemizi mahkum-ı izmihlal etmeyelim.”⁵⁵

53 El yazma, 1939 tarihli fetva, (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

54 El yazma, fetva (Ataullah Kurtiş özel arşivi)

55 El yazma fetva, (Ataullah Kurtiş özel arşivi)

Ataullah Efendi'nin Şahsiyeti

Ata Efendi'nin bir başka meziyeti de en buhranlı anlarda, telaşa düşmeden ve münakaşalara girmeden isabetli kararlar almak... Uzun süre kendisiyle birlikte olma fırsatını buldum. İzzet ve vakarı yanında, sıradan insanlara yaklaşımında ciddi tevazu örneklerinin en güzeline rastladınız.

Bekir Sadak

Şimdiye kadar yapılan açıklamalardan Ata Efendi'nin yeterli ilmi donanıma sahip olmasının yanında, oldukça başarılı bir teşkilatçı ve geniş kitleleri yönlendirebilecek karizmatik bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Cemaat ve çevresi, onu tabii bir dini ve dünyevi lider olarak görmüş ve etrafında kenetlenmişlerdir. Daha gençliğinde beliren kararlı ve mücadeleci kişiliği ölümüne kadar sürmüştür. İlmi çalışmalarıyla siyasi mücadelesini birlikte yürütmüştür. Talebeleriyle olan irtibatı sıradan bir öğrenci-öğretmen ilişkisi olmaktan öte bir mürid-mürşid bağlılığını yansıtır. Muhaliflerine göre fesadın başı ve bölücü iken, talebe ve taraflarının gözünde o büyük bir mücahit ve sürdürdüğü dava “Nebevi” bir davadır. Hakkında yazılmış şiirler arasında yer alan:

*“Peygamberi değil idin evet sen bu milletin
Lakin peyemberane idi azm ü himmetin”⁵⁶*

dizeleri, böyle bir bakışın yansımalarıdır. Muhaliflerinin, onun Milli Mücadele aleyhindeki tavrı ve ardından İstanbul'dan Üsküp'e dönmesi neticesinde onu vatan haini ilan etmeleri başta olmak üzere, hakkındaki ağır ithamlarına rağmen, geniş kitleleri etkileyebilme, etkin bir yöneticilik sergileyebilme yetisi ve nihayetinde vefatına kadar saygınlığını koruyabilmesi, onun güçlü ve lider kişiliği hakkındaki önemli bazı ipuçlarıdır.

Ülkedeki muhafazakar/gelenekçi zihniyet neredeyse onun ismiyle özdeşleştirilmiştir. Toplumda bu tür refleksleri (gelenekçi ve muhafazakar refleksler) gösterenler, hocanın vefatından uzun yıllar sonra bile “Ata Hoca Partisi”nden olmak tepkisine maruz kalmışlardır.

Bir “kırılma” dönemi aydını olan Ata Efendi, büyük değişim ve alt üst oluşların yaşandığı bir çağın yakından şahidi olmuş ve “eski-yeni” çatışmasında eskiye sahip karşı çıkmayı kutsal bir görev olarak benimsemiştir. Bu bağlamda milli ve dini

56 Bekir Sadak'ın Ata Efendi'nin vefatı üzerine yazdığı bir şiirden alıntılanmıştır. (El yazma)

gerekçelerle, bölgedeki Müslümanların çocuklarını Kral Aleksandar Medresesi olarak bilinen ve Sırpça tedrisat yapan Velika Medresa'ya göndermemeleri için çağrıda bulunmuştur.⁵⁷ O geleneksel dini anlayışı sonuna kadar savunarak idari ve siyasi anlamda bölgeden çekilen Osmanlı'yı, medeniyet ve kültür sahasında devam ettirmeye çalışanların başında yer almıştır.

Üsküp Meddah Medresesi

*Hakkın lütfu bir üstad kurdu hoş bir medrese
Din ve dünyayı ölçer öğretti bir hendese*

Fettah Efendi

*Bir medrese açıldı, birkaç kişi yetişti
Ruhun harab edilmiş bir memleket düzüldü*

Kemal Aruçi

Ataullah Efendi'nin Meddah Medresesine Başmüderris Olarak Tayini

Üsküp ve Balkanların en eski medreselerinden sayılan Meddah Medresesi'nin eski tarihini başka çalışmalara havale ederek son dönemdeki faaliyeti üzerinde durmak istiyoruz. Elimizdeki bilgilere göre Meddah'ın Osmanlı dönemindeki son ve Osmanlı sonrası ilk müderrisi, Üsküp'ün önde gelen alimlerinden Abdülbaki Mustafa Efendi'dir.⁵⁸ Kendisi vefat ettiği tarih olan Ağustos 1923 yılına kadar

57 " Özellikle, Siyasi Parti olan "Cemiyet" in o zamanki başkanı Ferhad Beg Draga ve Üsküplü Ataullah Hoca Arnavut ve Türk halkı arasında korku salarak bu medresede okuyan çocuklarının milli kimliklerine yabancılaşacaklarını ve onu tamamen kaybedeceklerini söyleyerek okulu (Velika Medresa) boykot ediyorlardı". Bkz. Mustafa Memiç, *Velika Medresa i Njeni Uçenici u Revolucionarnom Pokretu* (Skopje 1984), 18. Esasında Ata Efendi'nin, gelenekçi muhafazakar anlayışından neşet eden bariz bir yerli/millî duruşu olmuştur. Üsküp Müderrisi Hafız Şerif Efendi'yle birlikte yayımladığı "Beyanname"de şu serzenişlerini okuyoruz: "Bidayette Cenubi (Güney) Sırbıya ulemasından birçok vatandaşlar, fetvahanelerimizde, müftülük vazifelerinde istihdam olundukları halde "Sırpça" bilmiyorlar bahanesiyle birer birer hizmetten çekirilerek, yerlerine yine muhitimiz haricinden müftüler gönderildi." Bkz. Müderris Hafız Şerif ve Müderris Ataullah, "Beyanname", *Sada-yı Millet*, sy. 23, (10 Eylül 1927): 2.

58 Ata Efendi 24 Şubat 1932 yılında şu açıklamada bulunmuştur: "40 yıl önce bu medresenin müderrisi rahmetli Abidin Efendi idi. Onun ölümünden sonra bu göreve merhum Abdülbaki Efendi geldi. Abdülbaki Efendi'nin 9 sene önce vuku bulan vefatından sonra, Üsküp

bu kurumda hizmet vermiştir.⁵⁹ Bu durumda “Osmanlı Devleti’nin Üsküp’ten çekilmesinden sonra Meddah Medresesi’nde eğitimin durduğu ve Ataullah Efendi tarafından 1923’te yeniden ihya edildiği” şeklindeki yaygın kanaati tashih etmek gerekir kanaatindeyim. Hülâsa Meddah Medresesi Osmanlı’nın bölgeden çekilmesinden sonra da (Balkan ve Birinci Dünya savaşında bazı kesintilerin olabileceği ihtimalini unutmamak kaydıyla) eğitim faaliyetine devam etmiştir. Ataullah Kurtiş, müderris Abdülbaki’nin halefidir ve onun vefatından sonra Meddah’a müderris tayin edilmiştir. Meselenin belgelenmesi için i’lam metni aşağıda sunulmaktadır:

Müderrislik İlamı⁶⁰

“Üsküp’ta vaki’ Meddah Medresesi müderrisi Abdülbaki ibni Mustafa Efendi’nin 11 Ağustos 1923 tarihinde vuku-i vefatıyla cihet-i mezkure münhal olmakla cihet-i mezkurenin uhdesine tevcihini bi-istida taleb eden Üsküplü ve Dersaadet mücazlarından Ataullah bin Kurtiş Efendi’nin ehliyet ve iktidarı indeş-şer’il-enver zahir ve mütehakkık olmakla vazife-i muayyenesiyle Meddah Medresesi’ne başmüderris nasb ve tayin olundukta mumaileyh dahi cihet-i mezkureyi vazife-i muayyenesiyle bi’l-kabul ve hizmet-i lazimesi kema yenbeği ifayı taahhüd ve iltizam eyledim dedikte ma vakaa bi’t-taleb ketb olundu. Hurrire fi’l-yevmi’l işrin min şehri Saferi’l-hayr isneyn ve erbain ve selas mie ve elf.

4 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923

Üsküp Müftü Vekili

Mehmed Şerif”

Müftülüğün mezkur ilamından sonra, Başmüftülüğün tavsiyesi üzerine Din Bakanlığı (Mezahib Nezareti) tarafından 7 Kasım 1923 tarihinde Ataulla Efendi’nin Meddah Medresesi’ne tayini resmen gerçekleşmiştir.⁶¹

O halde Ata Efendi’nin epigrafa aldığımız dizeler ve başka kayıtlarda dile getirilen medrese kuruculuğu meselesi nasıl anlaşılmalıdır şeklindeki muhtemel sorunun cevabı –bizce- şöyle olmalıdır: Onun kuruculuğu Meddah’ın başına

---

müftülüğünün teşebbüsü üzerine Din Bakanlığı ve Başmüftülük tarafından bu medresenin müderrisliğine tayin olundum.” Bkz. ĐAPM. 1. 613. 97/186;

59 1321/1903 tarihli bir belgede Meddah müderrisi olarak Abdülbaki Efendi’nin ismi geçmekte ve 18 talebesinin olduğu zikredilmektedir. Bkz. Eljesa Asani, “Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi”(Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010), 56. (Salname-i Maarif-i Umumiye 1321, s. 635’den naklen).

60 ĐAPM. 1. 613. 58/586.

61 ĐAPM. 1. 613. 92/682; Tayin belgesi (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

geçmesinden sonra Medrese'nin aldığı farklı mahiyet ve istikametle irtibatlıdır. Bir diğer ifadeyle Ata Efendi'nin (Osmanlı sonrasında) Meddah Medresesi'nin kurucusu/muhyisi olması mekanla değil kavram ve konseptle ilişkilidir. Nitekim onun Meddah Medresesi'nden azil veya uzaklaştırılmasından sonra kendisi ve talebeleri tarafından kaleme alınan mektup ve şiirlerde Medrese'nin kapatıldığından bahsedildiğini görmekteyiz. Halbuki Meddah Medresesi başka bir müderris ve talebelerle eğitim faaliyetine devam etmiştir.

Meddah Medresesi'nin Ders Programı

“Meddah Medresesi'nde uygulanan ders programı Fatih Medresesi'nin son devirdeki programına göre ayarlanmıştı. Bazı ilim dalları (Hikmet-i nazariye), İlm-i hey'et (Astronomi) programa alınmamış; okutulan kitaplardan da ayrı tercihler yapılmıştır. Yenilik olarak tali kısmının programına Osmanlıca yazı ve imla, hüsn-ü hat (kaligrafi), hesap, Türk dili ve edebiyatı, Usuli kitabet, son zamanlarda ilmi eşya (tabiat bilgisi) gibi dersler alınmıştı”⁶². Programın tali kısmında şu dersler de vardı: Kur'anı kerim ve tecvid, hesap, ilm-i hal ve lisan-ı Fârisi.⁶³

Medrese'de okutulan esas ilim dalları ve takib edilen kitaplar:⁶⁴

Sarf:

- Emsile,
- Bina,
- Maksud,
- İzzi,
- Merah (metinler ezber).

Nahiv:

- Avamil,
- Tuhfe,
- İzhar,
- Kafiye (Metinler ezber),
- Molla Cami.

62 Sadak, “Üsküpte Meddah Medresesi,” 5.

63 Ata Efendi'nin 1931 tarihli el yazma halindeki ders programından alıntılanmıştır. ДАРМ.

64 Medresenin ders programı hakkında hakkında iki kaynağımız var: Ata Efendi ve Bekir Sadak. Ata Efendi'nin sunduğu programdaki ilavelere (A), Bekir Sadak'ın yaptığı ilavelere ise (B) rumuzuyla işaret edilmiştir.

İştikak (B)

- Şafiye (B)

Belagat:

- Alaka şerhi,
- Telhis (A),
- Muhtasaru'l-maani (Mutavvel takib edilerek),

Aruz (B):

- Davud Kayseri'nin Aruz-i Endelusi şerhi (Manzum metin ezber) (B)

İlm-i Adab-ı Münazara:

- Kaşköprülü risalesinin şerhi,
- Saçaklızade ve Abdülvehhab şerhi (A)

İlm-i Vazı':

- Hacerzade,
- -Akdiye? mea Seyyid (A)

Mantık:

- İsaguci,
- Mugni- t tullab,
- Tasavvurat,
- Tasdikat,
- Şemsiye,
- Fenari (Cihet-i vahdet bölümü).

Usuli Fıkıh:

- Mir'at (ve Tarsusi haşiyesi -A-)
- Şerh-i Menar (B)
- Hadimi ve Menafiu'd-dekaik şerhi (A)

Fıkıh:

- Meraki'l-felah,
- Haleb-i sagir (Haleb-i kebiri takip ederek -B-),
- Multeka ve (şerhi -A-).

Feraiz (Miras Hukuku):

- Siraciyye (ve Seyyid Şerif Cürcani şerhi -A-)

Akaid ve Kelam:

- Ali el-Kari'nin Emali şerhi (Manzum metin ezber),
- Akaid-i Nesefiye ve Taftazani şerhi (Şerhu'l-Akaid)
- Şerhu'l-Akaid'in haşiyeleri (A),
- Devvani (B) (Gelenbevi, Şerh-i Mevakıf ve Şerhi Makasıd takib edilerek -B-)

Ahlak (A)

- Tarikatı Muhammediye ve Hadimi şerhi (A),
- Şifa-ı şerif ve Ali el-Kari şerhi (A).

Usuli Hadis:

- Şerhu Davud el-Karsi ala metni'l Birgivi (A),
- Mukaddime-i İbn Hacer el-Askalani (A)

Hadis:

- Sahih-i Buhari (B), (Baştan bir bölüm),
- Meşarık (A),
- Camius-sağır (A).

Tefsir:

- Kadı Beydavi (Baştan bir bölüm)

Meddah Medresesi'nin Öğretim Metodu, Ders Dili ve Tahsil Süresi

“Uygulanan metod, bugün öğrencinin derse katılımı” ile ifadelendirdiğimiz metodun ta kendisi idi. Bu metod, günümüzde birçok memlekette uygulanan en yeni ve başarılı metod olarak kabul edilmektedir. Ancak bunun yanında, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu Medrese'nin öğretiminde bazı metinlerin ezberlenmesi de vardı. Bunun için bu metoda “öğrencinin katılımı ve kısmen ezberleme metodu” diyebiliriz. Ezberleme metodu, daha açık ifadesiyle “düşünmeden ezbercilik” metodu, haklı olarak çok eleştirilmiştir. Ama, bu Medrese metodundaki ezberleme, “katımlı ve hatta eleştirili metod”un sadece küçük bir unsurunu oluşturmaktadır. Neticede, katımlı metod ile ezberlemenin birleşmesinden meydana gelen bir metod oluyor. Bu bakımdan, hiç ezberlenmesi olmayan “katımlı metod”dan daha verimli olduğunu da söylemek mümkün.”⁶⁵

Bekir Sadak'ın iki hocasını kıyaslarken söyledikleri konumuz açısından da önemli veriler içermektedir:

65 Sadak, “Üsküpte Meddah Medresesi,” 10.

“Birincisinden (Ata Efendi) sadece Buhari'nin bir kısmı ile Aruz ve Kafiye dersleri dinledim. Ders anlatım tarzı çok açık ve veciz. Dersin son birkaç dakikasını, daima eğitici mülahazalara ayırırdı. Bu öğretim ve eğitimin bir arada yürütülmesinden ibaret bir yetiştirme tarzı. Hedef, verilen bildinin hayat ve günlük olaylarla ilgisini göstermek. Başka bir ifade ile bilgiyi mücerred olmaktan kurtarıp ictimaeleştirmek. Onun talebesi olan Fettah Efendi'de de aynı özellik var. Ancak Ata Efendi, tıpkı bir erkan-ı harb gibi, meselelere umumi planda yaklaşıyor ve taarruz veya müdafaanın umumi hatlarını çizmekte daha başarılı. Fettah Efendi'de daha çok ayrıntılara girme temayülü var.”⁶⁶

Öğretim diğer klasik medreselerde olduğu gibi Türkçeydi.⁶⁷ Esas ilim dallarına ait kitaplar Arapça olduğundan metinler bu dilde okunur, ardından tercümesi, izah ve yorumu Türkçe yapılırdı. Fettah Efendi'nin bir şiirinde şu mısraları okuyoruz:

“Senelerce hararetle Türkçe yazdık okuduk
Fıkr ü hikmet, din u ibret kumaşları dokuduk
Yüce Rabb'in yardımıyla bu şerefli lisanı;
Tahsil ettik bu da Hakk'ın ayrıca bir ihsanı”⁶⁸

Ata Efendi, bazı yazı ve mektuplarında tahsil süresinin 10 veya 12 yıl olduğunu ifade etmekle birlikte bunlar tahdidi değil, takribi rakamlar olarak kabul edilmelidir. Çünkü tahsilin sona ermesi, Medrese'de öngörülen kitapların bitirilmesine (tekmil-i nüсах) bağlıdır. Nitekim icazet alanlardan ilk nesil talebe 10-11 yılda, ikinci ve üçüncü nesil talebesi ise 12 yılda mezun olmuşlardır.⁶⁹ Dersler Eylül'de başlayıp Temmuz ayına kadar sürüyordu.⁷⁰ Ramazan ayında ise talebeler cerre çıkardı.

Meddah Medresesi'nin Öğretim Kadrosu

Medresenin yönetiminde Başmüderri ve Müdür olarak Ata Efendi görev yapmıştır. Bu durum, kendisini vefatına kadar sürmüştür. Fettah Efendi, 1939

66 Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık (5)”, *el-Hilal*, sy. 26, (Mayıs 1991): 17.

67 Bkz. Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık (1)”, *el-Hilal*, sy. 22, (Kasım-Aralık, 1990): 15.

68 “Ya Rab” isimli, 20 Haziran 1934 tarihli şiirinden. (Elyazma).

69 Ata Efendi'nin 12 yıl olan tahsil müddetini 10 seneye indirdiği iddiası doğru bir tespit olmasa gerekir. Hatta kronolojik akış esas alınırsa bunun aksi bile iddia edilebilir.

70 ДАРМ. 1. 613. 103/730; “Müddet-i tahsiliye on mahtır (aydır).” Ata Efendi'nin 1930 tarihli bir mektubundan, (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

yılından itibaren “müderris muavini” unvanıyla ders vermiştir.⁷¹ Medrese yönetiminin başka önemli bir ismi Hafız Abdül Efendi Efendi'dir. O, Meddah Medresesi'nin “müdür-i umur ve mübassır-ı fahrîsi» olarak görev yapmıştır. Bugünkü tabirle, bir nevi belletmenlik vazifesini üstlenmiş, ayrıca Türkçe ile ilgili bazı dersleri okutmuştur.. Kendisi Medrese idaresinin özellikle ilk döneminde Ataullah Efendi'nin sağ kolu olmuştur.

Bekir Sadak'ın verdiği bilgilere göre, Ata Efendi, Meddah Medresesi'nde eğitim faaliyetlerine başladığında üç kişiyi daha kadrosuna katmıştı. Buna göre Üsküp tabur imamı Hasan ef. Şabiç Sırp-Hırvat dili, eski muallimlerden Seyfeddin Efendi Osmanlıca yazı, hüsn-ü hat ve imla, gazeteci ve edebiyatçı-yazar Süleyman Aşki Türk dili ve edebiyatı ile usul-i kitabet (kompozisyon) derslerini verecekti”⁷²

Ata Efendi'nin bazı talebelerini, edebiyat, şiir (ve belki de tasavvuf) alanlarında daha iyi yetiştirmeleri için Üsküp Rifai Şeyhi Sadeddin Efendi'ye (Sırrî) gönderdiğini biliyoruz. Bölgenin en büyük alimlerinden sayılan Kırçovalı Abdülhamid Efendi, Üsküp Ulema Meclisi üyeliği yaptığı sırada, Ata Efendi'nin ricası üzerine kısa bir süre Feraiz dersi vermiştir. Yeni sınıflar teşekkül etmeye başladığında, kadro ihtiyacı Medrese içinden karşılanmış, Âlî kısmındaki öğrenciler arasından başarılı olanlar, alt sınıflardaki talebelere ders vermekle görevlendirilmiştir.⁷³ Başta Fettah Efendi (v. 1963) olmak üzere, Mehmed Efendi (v. 1978), Preşovalı Hafız Necati (v. 1984), Hafız Şaban Efendi (v. 1971) ve Hafız Sadullah Efendi (v. 1978) ile muhtemelen Hafız Kamil Abbas, Şuayb Aziz ve Selim Efendi (v. 1966) gibi isimler asistan olarak ders okutmuşlardır. İkinci nesil talebeler arasında kimlerin asistanlık veya hocalık yaptığına dair kesin bilgilere ulaşılamamakla birlikte,⁷⁴ üçüncü nesil talebelerden Kemal Aruçi (v. 1977), Cemal Efendi (v. 1997) ve Bekir Sadak'ın (v. 1993) tedris faaliyetlerinde istihdam edildiklerini biliyoruz.

Bekir Sadak, bu konuda şunları ifade etmektedir:

“Meddah Medresesi'nin kendine göre bir usulü vardı. Yüksek sınıflardaki talebelerin bazılarında aşağıdaki sınıflarda hocalık yaptırılırdı. Hatta önce

71 ДАРМ 1. 613. 103/730; Zeki Gürel, a.g.e, s. 367. Ata Efendi'nin vefatından sonra Fettah Rauf herhalde başmüderris ve ve müdür olmuştur.

72 Sadak, “Üsküpte Meddah Medresesi,” 5.

73 Sadak, “Üsküpte Meddah Medresesi,” 5 ; Ata Efendi'nin ifadesiyle (1931) “durus-i Arabiyye (İslami ilimler de dahil olmak üzere medresede takip edilen sarf, nahiv, mantık, belagat vs gibi temel dersler) Müderris ef. ile münthehi sınıf tullabı tarafından, Türkçe dersler ise münthehi sınıf tullab ve mübassır (Hafız Abdül) tarafından idare olunur” (el yazma, ДАРМ).

74 İkinci nesil mezunlarından Hasan Efendi'nin (v. 1965) talebeleri derse hazırladığı bilinmektedir.

müzakere döneminden geçirilir, sonra da kendisine dersi verdirilirdi. İcazet almadan önce, ben hem müzakere yapmak hem de ders vermeye görevlendirilmişim.”⁷⁵

Fettah Efendi, Mehmed Efendi, Hafız Şaban, Hafız Necati, Hakkı Efendi, Bekir Sadak, Kemal Aruçi ve diğerleri, icazet aldıktan sonra tedaris ve talebe yetiştirmeye devam ettiler. Diğer mezunların çoğu imamlık, vaizlik, hatiplik, mekteplerde muallimlik gibi görevlerde bulunmuşlardır. İcazet alanlar arasında özellikle temayüz edenler Fettah Efendi ve Bekir Sadak'tır.

Üçüncü nesle (Bekir Sadak grubu) başta mantık ve kalam olmak üzere derslerin çoğunu okutan ve aynı gruba icazet veren müderris, Fettah Efendi'dir.⁷⁶ Bekir Sadak, Ata Efendi'nin direktifiyle 1939 yılında daha talebe iken, teşekkül eden yeni bir sınıfı (Nimetullah Kurtiş grubu) okutmakla görevlendirilmişti. İcazet aldıktan sonra da bu sınıfa hocalık yapmaya devam etmiştir. Hafız Şaban Efendi ise, medresenin kapatılmasına değin daha çok fıkıh derslerini (Halebi ve Mülteka) okutmuştur. Aynı hocanın 1941-1944 yılları arasında Üsküp İsa Bey Medresesi'nde Kur'an-ı Kerim dersini verdiği biliniyor.⁷⁷

Mehmed Efendi, 1939-1941 yıllarında Gilan'da (Kosova) bulunan Atik Medresesi'nde müderrislik vazifesini yürütmüştür. Hakkı Efendi (v. 1948) de mezuniyetinden sonra aynı medresede hocalık yaptı. Hafız Necati Efendi icazetin ardından (1934), doğduğu yer olan Preşova'ya dönerek oradaki medresede yıllarca ders okutmuş ve ilk icazetlerini 1944 yılında vermiştir. Medreseler kapatıldıktan sonra evinde ders verdiği iki veya üç grup talebeye farklı yıllarda icazetler dağıtmıştır.

Kemal Efendi, icazet aldıktan sonra 1944 yılından 1946'ya kadar Vrapçište medresesinde hocalık yapmış, medresesi kapatıldıktan sonra evinde bir süre daha talebe yetiştirmiştir. Ayrıca 1967-77 yılları arasında 12-13 öğrenciye Emsile'den Molla Cami'ye kadar ders okutmuştur.⁷⁸

İdris Süleyman (v. 1988) ve Hafız Sadullah efendiler de Sosyalist dönemde cami ve evlerinde hafız yetiştirmişlerdir. Bu süreçte, yetiştirdikleri bazı hafızlara ve diğer talebelere medrese derslerini okutmuşlardır. Medrese derslerini evinde okutan mücazlar arasında Hafız Abdürrahim Efendi (v. 1975) de vardır.

75 Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık (2)", *el-Hilal*, sy. 23 (Ocak-Şubat 1991) : 15.

76 Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık (5)", *el-Hilal*, sy. 26, (Mayıs 1991): 17.

77 Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi"12.

78 Muhammed Aruçi, Kemal Efendi Aruçi-Şiirlerim (Üsküp: Logos-A., 1999), 31, 35.

İcazet Merasimleri ve İcazetname Alan Talebeler

İcazet merasimleri

İlk icazet merasimi, 13 Nisan 1934 tarihinde bir Cuma günü Sultan Murad Camii'nde gerçekleşti. Ancak Üsküp Ulema Meclisi (Diyanet), Ata Efendi'yi iki yıl önce azlettiğinden onun tedris faaliyetini yasal kabul etmiyordu. Ulema Meclisi yetkilileri 6 Nisan'da Vardar Banlığı idaresine, Ataullah Efendi'nin azledilmiş bir müderris olması itibarıyla tedris faaliyetinin geçerli olmadığını bildirerek icazet merasimine engel olunmasını talep ettiler.⁷⁹ Bekir Sadak, anılarında şunları kaydediyor:

“Tam bu yılda, Medrese ilk mezunlarını veriyordu. İcazet merasimi Üsküp'ün Sultan Murad camiinde icra edilecekti. Daha iki gün önce Üsküp sokakları dışarıdan gelen ulema, meşayih ve diğer davetlilerle dolup taşmıştı. Yıllar yılı görülmemiş bir bayram havası esiyordu. 1918, hatta 1914'ten bu yana Osmanlı hakimiyetinden kopup yabancı bir idare altında yaşayan müslümanlar için bu merasim büyük önem taşıyordu. Merasim Cuma günü başlayacak ve belirli birkaç evde binlerce kişiye verilecek öğle ve akşam ziyafetleriyle üç gün sürecekti. Üsküp'ün tarihinde böyle muazzam bir merasim hatırlanmıyordu. Medrese bir eğitim müessesesi idi, fakat bunun yanında bir düşünce (İslam düşüncesi) hareketinin odak noktasını teşkil ediyordu. Bu yanı ile bazı çevrelerle olan mücadelesini sürdürmek zorundaydı. Medrese ve çevresindekilerin bu tutumu o devirdeki Üsküp Ulema Meclisi ile Vakıflar Vakıflar Dairesi Müdürlüğünün takip ettiği siyasete uygun düşmüyordu. Vakıflar Müdürü (Hasan Rebac) o zamanki Belgrad hükümetinin güçlü simalarından biri olarak görev başında bulunuyordu. O devirdeki adıyla Güney Sırbiya'nın en üca köşelerinden gelen büyük halk kitlelerinin iştiraki ile yapılacak olan debdebeli bir icazet merasimi Medrese'nin temsil ettiği düşünce taraftarları lehine büyük bir güç gösterisi anlamı taşıyacaktı. Bunu önlemek gerekiyordu. Vakıflar Müdürü tek çareyi merasimin icra edileceği günü temizlik bahanesiyle camiye ibadete kapatmakta bulmuştu. Öyle de oldu. Sabahın erken saatlerinde cami havlusunun giriş kapıları kapatılmış, getirilen işçiler caminin halılarını bir yere taşımışlar ve temizlik işlemlerine başlamışlardı. Hadise duyulunca büyük halk yığınları camiye yöneldi. Bir düzensizlik ortaya çıkmaması için polis motorize kuvvetlerinden bir grup ta cami etrafında yerini almıştı. Polis hazır vaziyette duruyor, fakat halkın protesto çılgınlıklarına seyirci kalıyordu. Halk cami avlusunun demir kapılarını açmış ve küme

⁷⁹ ДАРМ. 1. 613. 62/45.

küme camiye girmeyi başarmıştı. Kısa bir süre içinde en yakın evlerden halılar toplanıp cami döşenmiş, cemaatin oturup namaz kılacağı bir hale getirilmişti. Saat sabahın 9'u idi. Bütün bunlar merasimi tanzim heyeti tarafından, benim de gözlerim önünde süratle gerçekleşmişti. Cami cemaatle dolmuş ve her şey sükunet bulduktan sonra öğle namazına kadar olan zamanın boş geçmemesi için saat 9'dan itibaren namaz vaktine kadar hafızların Kur'an okumalarına karar verildi."⁸⁰

Merasime, memleketin her tarafından gelen ulema ve meşayih başta olmak üzere beşbinden fazla bir cemaat katılmış, ayrıca Mitropolit vekili ve devletin mülki ve askeri yüksek makamlarının temsilcileri de iştirak etmişlerdi. Bu konuklara caminin sağ mahfilinde yer verilmiştir. İcazetname alan talebeler, icazetnamelerini parça parça okuduktan sonra duayı Preşova müderrisi Hafız Ali Recai Efendi (v. 1952) yapmıştır. Daha sonra talebelerden biri arkadaşları namına hükumete, Kral'a ve Reisu'l-Ulema'ya teşekkürü havi bir nutuk okumuş, merasimin sonunda hatip efendi, "Yaşasın haşmetli Kralımız!" diye nida edince bütün cemaat üç kere "yaşasın" mukabelesinde bulunmuştur.⁸¹

13 Eylül 1940 yılındaki ikinci icazet merasimi, yine büyük bir kalabalık eşliğinde ve aynı ihtişamla, Cuma günü Sultan Murad Camii'nde icra edildi. Hafızların mukabelesi sonrasında, Hafız Şaban Efendi tarafından makama münasip bir hutbe okundu. İcazet duası Hafız Ali Recai Efendi tarafından yapılırken aşrı şerifler Hafız Bekir (Sadak) ve Hafız Sadullah Efendi tarafından kıraat olundu. Daha sonra Medrese'nin müdür muavini Fettah Efendi, İslami ilimler tarihine ve icazet merasimine dair kısa bir konuşma yaptı. Son olarak, Rıza Celaleddin tarafından Reisu'l-ulema'nın tebrik mektubu okunduktan sonra merasime nihayet verildi. Camiden çıkıldıktan sonra Medrese'ye akın eden Müslüman halkın tebrikleri kabul edilmiştir. Kutlamaların üç gün devam ettiği ifade edilmektedir.⁸²

Üçüncü nesil mezunları, 15 Nisan⁸³ 1944 tarihinde icazet almalarına rağmen, savaş dönemine denk geldiği için bir merasim düzenlenemedi.⁸⁴

80 Sadak "Biz Oralarda Kalmalyдық (1)", *el-Hilal*, sy. 22 (Kasım-Aralık 1990): 15.

81 "Üsküpte Muhteşem Bir İcazet Cemiyeti", *Medeniyet*, sy. 21, (4 Mayıs 1934): 3.

82 "Üsküp'te Bir İcazet Cemiyeti", *Glasnik İslamske Vjerske Zajednice Kraljevine Jugoslavije*, sy. 10 (October 1940): 400-401; "Her iki icazet merasiminde dışarıdan gelen sayısı kabarık misafirler, Üsküp halkından hayır sever kişilerin evlerinde üç gün üç gece ziyafetler tertip edilmek suretiyle ağırlanmışlardı". Bekir Sadak, "Üsküp'te Meddah Medresesi," 12.

83 Meral Jahjai, "Osmanlı Sonrası Kuzey Makedonya Ulemasının Durumuna İşik Tutan Bir Mektup", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 6, (Sonbahar 2020): 39, 41.

84 "İkinci cihan savaşının alevleri dünyayı kasıp kavururken biz, 1944 yılında bu medreseden icazet aldık." Bkz. Sadak, "Biz Oralarda Kalmalyдық (1)", *el-Hilal*, sy. 22 (Kasım-Aralık 1990): 15.

İcazet Alanlar

Elimizdeki bilgilere göre Ata Efendi dönemindeki Meddah Medresesi'nde asgari dokuz sınıf teşekkül etmiştir. Bunlardan sadece üç sınıf icazet almıştır. İlk iki sınıf Ata Efendi'den, üçüncüsü ise Fettah Efendi'den icazet almışlardır. İcazet alan öğrencilerin isimleri:

İlk İcazet Alanlar (Ata Efendi'den-1934):

- Fettah Efendi
- Mehmed Efendi
- Selim Efendi
- Hafız Şaban Efendi
- Hafız Necati Efendi
- Hafız Sadullah Efendi

İkinci İcazet Alanlar (Ata Efendi'den-1940):

- Hafız Hasan Efendi
- Hafız Abdürrahim Efendi
- Hafız Mustafa Efendi
- Hafız Hamdi Efendi
- Hafız Kadri Efendi
- Hasan Efendi
- Hakkı Efendi
- Osman Efendi
- Hüseyin Efendi
- İdris Efendi
- Ferhad Efendi

Üçüncü İcazet Alanlar (Fettah Efendi'den-1944):

- Hafız Bekir Efendi (Sadak)
- Hafız Sami Efendi
- Kemal Efendi (Aruçi)
- Cemal Efendi
- Salih Efendi
- Ramadan Efendi

Meddah Medresesi'nden Ayrılanlar

Medreseden feyz alanların sayısı tahminime göre 100 civarında veya biraz daha fazladır. Tahsil süresi uzun olduğundan pekçoğu icazetname almadan birkaç sene tahsile devam edip şهادetname alıyor bu da imamlık, muallimlik gibi görevleri yapmalarına yetiyordu. Biz burada ayrılanlar içinde etkili ve ilmi yönden donanımlı sayılan dört talebeden kısaca bahsedelim.

Hafız Kamil Abbas, Meddah Medresesi'nde 1932 yılına kadar eğitim gördükten sonra büyük ihtimalle aynı yıl içinde medreseden ayrılmıştır. Muhtemelen, 1934 yılında Müderris Recep Remzi Efendi'den icazet alacaktır. 1936 yılında reforme edilmiş İsa Bey Medresesi'nde hocalığa başladı. Alman-Bulgar işgali döneminde (1941-1944), İsa Bey Medresesi'nde başmüderris olarak görev yaptı. İlerleyen yıllarda Makedonya İslam Birliği teşkilatının değişik kademelerinde vazife almıştır.

Hafız Bedri Hamid Efendi, 1928 senesinde medreseden ayrılarak Kahire'ye gitti ve eğitimini Ezher Üniversitesi'nde tamamladı. Kendisi, Osmanlı sonrasında Üsküp'ün ilk Ezher mezunudur. 1936 yılında Üsküp'e dönerek İsa Bey Medresesi'nde Arapça hocalığına tayin olundu. 1938 yılında, Ulema Meclisi üyeliğine seçildi. Sosyalist Yugoslavya devrinin ilk yıllarında, Tefeyyüz İlkokulu'nda din dersi verdi. 1946'da, yeniden yapılanan Diyanet kurumunda tekrar Üsküp Ulema Meclisi azalığına seçildi. Hafız Aziz Fettah'tan sonra aynı kurumun başkanı oldu (1954). 1980 yılında vuku bulan vefatına kadar Makedonya diyanet işleri başkanlığı görevini yürütmüştür.

Fettah Efendi'den sonra ilk neslin en parlak talebelerinden olan Şuayb Aziz Efendi, 8 yıllık bir eğitimden sonra 1932 yılında Hafız Bedri gibi Mısır'a gitti ve 1939 yılında Ezher Üniversitesi'nden üstün başarıyla mezun oldu. Resmi veya dini görevlerde bulunmayı kabul etmedi⁸⁵ ve çifçilikle uğraşarak geçimini sağladı.⁸⁶ Yücel teşkilatı'nın başkanlığını yapmış olan bu zat 1947 yılında tutuklanarak yargılandı ve üç arkadaşıyla birlikte 1948 yılında idam edildi.

Gılanlı (Kosova) olan Ali Yakub Cenkçiler, oradaki medresede üç sene (1924-1927) ders gördükten sonra 1927 yılında Üsküp'e gelerek Meddah Medresesi'nde

85 Şuayb Aziz'in ifadesine göre dönemin Ulema Meclisi başkanı olan Hafız Şerif Osman kendisini kazanmak maksadıyla diyanet kurumunda iş teklif eder, fakat o "ben Musa gibi elleri bembeyaz olan kimselerden görev kabul ederim, kömür gibi siyah ellerden ise asla kabul etmem" diyerek yapılan teklifi geri çevirir. Bkz. Qerim Lita ve Avni Halimi, "BEDRİ HAMİDİ, Atdhetar dhe Udheqes Shpirtëror Mysliman, Hena e Re, sy. 283 (Prill 2015): 53.

86 Mehmed Ardıcı, Makedonyada Müslüman Direnişi, Yücelciler 1947 (İstanbul: İnsan Yay., 1991), 143.

Ataullah ve Seyfeddin efendilerin derslerine katıldı. 1936 yılında Kahire'ye giderek Ezher Üniversitesi'nden mezun oldu. 1957 yılında Türkiye'ye geldi ve 1960'ta vatandaşlık aldı. İstanbul'da Haseki Eğitim Merkezi ve Fatih Camii'nde dersler vererek pekçok talebe yetiştiren Ali Yakub Efendi 1988 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁸⁷

Meddah Medresesi'nin Bulunduğu Mekan

Medrese binası, Üsküp çarşısında inşa edilmiş olan Meddah (Paşa Yiğit) Camii'nin yanında bulunuyordu. Ders faaliyetleri 1935 yılına kadar burada sürdü. Ancak yukarıda anlatılan olaylar neticesinde Ata Efendi Medrese'den uzaklaştırıldı. Meddah Mütevellisi Şevki Ramiz, daha önce Kebir Mehmed Çelebi ve İsa Bey Medreselerinde görev yapmış olan Müderris Aziz Fettah Efendi'yi Ata Efendi'nin yerine getirdi ve müderrisliği Ulema Meclis'i tarafından onaylandı. Bu noktadan itibaren Meddah Medresesi'nin resmi son müderrisi Aziz Fettah olmuştur.⁸⁸

Daha önce de değinildiği gibi çok geçmeden bir bina kiralanarak Ataullah Efendi'nin medresesi , burada faaliyetine devam edecektir. Ata Efendi'nin adı bazı kayıtlarda Hacı Balaban Medresesi müdürü olarak geçmektedir.⁸⁹ Bazı belgelerde ise Medrese'nin ismi Üsküp Medresesi ve Ataullah ef. Medresesi olarak kayıtlıdır.⁹⁰ Bekir Sadak, Medrese'nin bundan sonra da Meddah adıyla devam ettiğini söylemekle birlikte⁹¹ Ataullah Efendi 1935'ten sonraki yazışmalarında, isminin yanına "Meddah" değil, "Üsküp Müderrisi" ibaresini ekleyecektir. Üsküp'ün müttefikler tarafından bombalandığı 1944 yılında Medrese, Ata Efendi'nin doğum yeri olan İstüdeniçan köyüne taşınacaktır. Bekir Sadak, burada bir yıl ders vermiştir.⁹² Ata Efendi de Bekir Sadak grubuna aruz ve kafiye derslerini bu yeni mekanda okutacaktır.

Savaşın ardından Medrese, 1945 yılında Mustafa Paşa Camii'nin yanındaki bir odaya taşındı ve dersler burada devam etti. Medresenin son durağı burası olacaktır. Bekir Sadak'ın bazı dersleri evinde okuttuğunu da ilave edelim. Medrese

87 Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Ali Yakup Cenkçiler". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 7 (Ankara: TDV Yay., 1993), 370-371.

88 Bekir Sadak bu zatın ismini zikretmeden "yeteneksiz bir Müderris" diye tanımlıyor. Bkz. "Biz Oralarda Kalmalydık (1)", *el-Hilal*, sy. 22 (Kasım-Aralık 1990): 15.

89 Ataullah Kurtiş özel arşivi.

90 ДАРМ 1. 613. 103/730.

91 Sadak, "Üsküpte Meddah Medresesi" 1.

92 Bekir Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık (2)", *el-Hilal*, sy. 23 (Ocak-Şubat 1991): 15.

kapatılmadan önce iki sınıf daha vardı. Birincisi, 1939, ikincisi 1946 ders yılında eğitime başlamıştı. İlk sınıfı daha önce de zikredildiği gibi Bekir Sadak, ikincisini Mehmed Efendi okutuyordu. Ancak eğitim yarıda kesildiğinden bu sınıflar icazet alamamışlardır.⁹³

Medrese'yi Destekleyenler

Medreseyi maddi, manevi destekleyenler, Ata Efendi'nin hareket ve düşüncesini benimsemiş kimseledir. Bunların birçoğu Üsküp'ün esnaf ve eşrafını teşkil eden kesimler olup kamuoyunda sözü geçen, fikirlerine değer verilen kişilerdir.

Medrese'nin esnaf ayağının başında olan Hafız Abdülaziz ef. Hacı İshak (Fettah Efendi'nin amcası ve Şuayb Aziz'in babası) bulunuyordu. Bu zevat, Ata Efendi'nin siyasi ve fikri hareketine yardımcı oldukları gibi, bir kısmı hocanın değişik kesimlerle ve politik partilerle olan irtibatını da sağlıyordu.⁹⁴ Ata Efendi, Vakıf Müdüriyeti'nden maaş almakla birlikte, (ki siyasi veya kişisel husumetler sebebiyle bunu da sık sık kesiyorlardı) Medrese'nin ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmıyordu. Bundan dolayı Medresenin tamir, ışıklandırma ve başka ihtiyaçları ile talebelerin muhtelif gereksinimleri, Hafız Abdülaziz Efendi'nin "taht-ı riyasetinde, medrese muhibleri tarafından"⁹⁵ idare ve hallediliyordu. Destek sunanlardan bir kısmının sadece isim ve mesleklerini vermekle yetinelim: Çarıkçı esnafından Hacı Kasım Ali, tüccar Kadri Hacı İshak, tüccar Hafız Kamil Yakup, tüccar Ali Necip, tüccar Fettah Süleyman, tüccar Hafız Abdülaziz Hacı İshak, Dükancık imam ve hatibi ve çubukçu Kasım Seyfullah, yorgancı esnafından Memduh Kazım, çarıkçı esnafından Edip Üzeyir, saraç Mustafa Edip, tüccar Mehmed İsmail, bakkal tüccarı Hamdi Hacı Celaledin, deri tüccarı Yusuf Hacı Bekir, Abdurrauf Hacı İshak (Fettah Efendi'nin babası), tüccar Yahya Mahmud, attar Hafız Bilal Hacı Halil, fesci Hüseyin Hacı Zekeriyya, Hacı İsmail Şaban, yorgancı esnafından Abdürrahim Salim, saraç Ali Hacı Ömer, kilim tüccarı İdris Rasim.⁹⁶

93 Bekir Sadak'ın okuttuğu talebeler, 1946 tarihinde Ata Efendi tarafından imzalanan şahadetnamelerini almışlardır.

94 Bunların arasında özellikle Hafız Abdül, Memduh Kazım Rıza Celadin ve Fettah Süleyman zikredilebilir.

95 Ata Efendi'nin 1930 yılında kaleme aldığı bir mektuptan alıntıdır. (Ataullah Kurtiş özel arşivi).

96 ДАРМ, (1931 tarihli el yazma mektup).

Meddah Medresesi'nin İlme ve Türk Edebiyatına Katkıları

Ataullah Kurtiş'in iyi bir alim olmasının ötesinde üst düzey bir eğitimci, yönetici ve hareket adamı kimliği itibarıyla, etkisi çağdaşı meslektaşlarından daha fazla olmuş, ismi ve hareketi sosyal bellekten silinmemiştir. Onun döneminde Meddah Medresesi bir cazibe merkezi haline geldiğinden Üsküp dışından olan talebelerin de uğrağı olmuş, dolayısıyla K. Makedonya'nın diğer bölgelerinde, Kosova ve Preşova ovasında da etkisini gösterebilmiştir. Başta Fettah Efendi olmak üzere diğer birçok talebesiyle birlikte, ismi hala Üsküp ve başka yerlerde saygıyla anılmaktadır.

Diğer medreselerden yetişen çağdaşlarının bu şahsiyetlerle kıyas edilmesi zordur. Hülasa, Ata Efendi'nin "üflediği nefha", Fettah Efendi'nin "afaka saldığı sayha", Meddah Medresesi'ni bölgedeki diğer medreselerin arasında farklı bir boyuta taşımıştır. Bu medresede yetişen Fettah Efendi belki de dünya çapında bir ilim ve edebiyat adamı olabilecek kapasiteye sahipti. Talebesi Bekir Sadak'ın şairlikte olmasa da alimlikte Fettah Efendi'ye yaklaştığı söylenebilir. Zagrep'te hukuk tahsili gördüğü yıllarda, tatil günlerinde Üsküp'te Fettah Efendi'yle devamlı görüşür ve aralarında hoş münazaralar yaşanırdı. Mücazardan Mehmed Efendi, Hafız Şaban, Hafız Necati, ayrılanlardan Hafız Bedri, Şuayb Aziz ve Hafız Kamil ayarında din alimlerinin sayıları, Üsküp ve çevresinde öyle sanıyorum ki pek fazla değildi.

Üsküp'teki Türkçe edebiyat ve şiir faaliyeti (geçen yüzyılın ilk yarısında) temelde iki kurum etrafında gelişme göstermişti: Rifai tekkesi ve Meddah Medresesi. Rifai Dergahı'nın temsilcisi, tekkenin bilge şeyhi Şeyh Sadeddin Sırrı Efendi'dir. 1936 yılında vefat ettikten sonra tekke ilmi ve edebi yönden gerileme dönemine girmiştir. Meddah Medresesi'nin temsilcisi olan Fettah Efendi, Şeyh Sadeddin'le birlikte geçen asırda Üsküp'ün en büyük Türk şairi ve edebiyatçısıdır. Onun etkisiyle talebelerinden Bekir Sadak, Kemal Aruçi, Nimetullah Kurtiş (v. 1989) ve Cavit Saraçoğlu (v. 2013) şiire heves edip zamanla nisbeten iyi birer şair haline geldiler. Medrese yıllarında Fettah Efendi'nin bazı şiir ve makaleleri Sada-yı Millet, Müdafa-i İslam, Medeniyet gibi gazetelerde yayınlandığı gibi, Bekir Sadak'ın bazı yazıları Medeniyet Gazetesi'nde intişar etmiştir.

Dikkate değer noktalardan biri de, Sosyalist Makedonya Cumhuriyeti döneminde devlet arşivine Osmanlıca uzmanı olarak Fettah Efendi'nin göreve alınmasıdır. Makedonya Tarihi'nin öğrenilmesi/anlaşılması Osmanlı dönemi belgelerinden geçiyordu ve bunları rahatlıkla okuyabilecek nadir kimselerden olan Fettah Efendi ihtiyaç dolayısıyla kadroya dahil edilmişti. 1963 yılındaki vefatından sonra ondan boşalan yere Kemal Aruçi getirildi. Aruçi vefatına kadar (1977) Makedonya

Cumhuriyeti Arşivi ve Makedonya Milli Tarih Enstitüsü'nde araştırmacı ve uzman olarak çalıştı. Nerezli Hafız Mustafa Efendi'nin (v. 1991) de aynı kurumlarda hizmet verdiğini zikretmeliyiz. Fettah Efendi ve Kemal Aruçi'nin Devlet Arşivi ve Milli Tarih Enstitüsü'nde çalıştıkları yıllarda yayımlanan ilmi makaleleri mevcuttur. Bekir Sadak ise 1957 yılında İstanbul'a göçettikten sonra avukatlık, İmam Hatip okullarında din dersleri ve Arapça öğretmenliği, ardından uzun bir süre İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde hocalık yapmıştır. Hazırladığı Kur'an Meali; Tac Tercümesi ve başka çevirileri, ayrıca bazı makaleleri yayımlanmıştır.

Medrese'nin Kapatılması ve Sonrası

Ata Efendi'nin vefatından birkaç ay sonra, yeni yönetim tarafından tüm medreselerle birlikte Meddah/Ataullah Efendi Medresesi de kapatıldı (Mart veya Nisan 1947).⁹⁷ Aynı yıl içerisinde, öğrenci ve taraftarlarından Fettah Efendi, Mehmed Efendi, Memduh Kazım, Rıza Celadin, Cemal Efendi, Ferhat Efendi ve Molla Hamit rejimin düşmanı olmak, aleyhinde faaliyette bulunmak vb gerekçelerle tutuklanıp hüküm giydiler ve çoğu uzun yıllar hapis yattılar. Organize bir sivil hareket olarak Ata Hoca/Meddah grubu tasfiye edilmekle birlikte talebeleri ve taraftarları yıllarca imamlık, vaizlik, hatiplik ve muallimlik gibi görevlerde bulunarak, bazıları evlerde gizlice Kur'an ve medrese ilimlerini okutarak zor şartlar altında hizmet vermeye çalıştılar. Bu sayede Ataullah Hoca'nın İslami düşünce ve öğretisi 90'lı yıllara kadar canlı kalmış ve etkili olmaya devam etmiştir.

Sonuç

Bu çalışmamızda Ataullah Efendi'nin hayatını, faaliyetlerini, düşüncelerini ve yönettiği Meddah Medresesi'ni ana hatlarıyla ele almaya çalıştık. Ataullah Efendi'nin, bölgenin çok hassas ve badireli dönemlerden geçtiği bir süreçte önemli bir dini ve ictimai figür olarak öne çıkmış bir İslam alimi ve hareket adamı olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede Osmanlı sonrasında teşekkül eden İslamcı düşüncenin kilometre taşlarından olduğu ve siyasi, fikri, ideolojik bir konseptle sahip bir şahıs sıfatıyla bunu geniş çevrelere yansıtmada başarılı olduğu görülmektedir.

97 Fettah Rauf 10. 07. 1947 tarihinde Medrese'nin dört ay önce kapatıldığını ifade etmiştir. Bkz. Gürel, Abdül Fettah Rauf Efendi, . 387; M. Aruçi, Nisan 1947'ye kadar derslere devam edildiğini yazıyor. Bkz. Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri içinde, Sofya Nisan 21-23. 2000 (İstanbul: IRCICA. , 2002): 194.

Başında bulunduğu Meddah Medresesi temelde İslami ilimleri tedris etmekle birlikte, onun ve talebelerinin gayretiyle bir İslam düşüncesi ve Türk Edebiyatı merkezi haline gelmiştir. Eli kalem tutan ulemanın nadir olduğu bölgede faaliyet gösteren Meddah Medresesi'nin , hatırı sayılır alimler, yazarlar ve şairler çıkardığı açıktır.

Ata Efendi'nin fikriyatından mülhem olarak yapılan siyasi, ilmi, ebebi, sosyal faaliyet ve mücadelelerin bu okulu bir “ekol” düzeyine taşıdığı söylenebilir. Tebliğimizin Ataullah Kurtiş Efendi ve Meddah Medresesi çalışmalarına ufak bir katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

Државен Архив на Република Македонија (ДАРМ)

ДАРМ. 1. 613. 26/409.

ДАРМ. 1. 613. 26/412.

ДАРМ. 1. 613. 26/441.

ДАРМ. 1. 613. 60/45.

ДАРМ. 1. 613. 58/586.

ДАРМ. 1. 613. 62/45.

ДАРМ. 1. 613. 63/465.

ДАРМ. 1. 613. 64/184.

ДАРМ. 1. 613. 92/670.

ДАРМ. 1. 613. 92/682.

ДАРМ. 1. 613. 92/672.

ДАРМ. 1. 613. 97/186.

ДАРМ. 1. 613. 103/730.

ДАРМ.

ДАРМ.

Ataullah Kurtiş Özel Arşivi

Ataullah Kurtiş, hal tercemesi, el yazma.

Ataullah Kurtiş'in mahkeme tutanağı, 1938, el yazma

Ataullah Kurtiş, Kırçovalı Abdülhamid Efendiye yazılan 1931 tarihli reddiye, el yazma.

Ataullah Kurtiş'in 1938 tarihli mektubu, el yazma.

Ataullah Kurtiş Efendi'nin Rodomirli Hüseyin Necmeddin Efendi'den aldığı icazetneme (H. 1327).

Ataulla Kurtiş, fetvalar, el yazma.

Ataullah Kurtiş, 1930 tarihli el yazma mektup.

Diğer el yazmaları ve daktilo halindeki belgeler.

Muhtelif El Yazmaları

Bekir Sadak'ın Ata Efendi'nin vefatı üzerine yazdığı bir şiirden alıntı, el yazma.

Fettah Efendi, "Ya Rab" isimli 20 Haziran 1934 tarihli şiir, el yazma.

Mustafa Sabri Efendi'nin Ata Efendi'ye yazdığı mektup, el yazma.

Nimetullah Kurtiş, Ataullah Efendi'nin Hal Tercemesi, el yazma.

Hafız Sadullah Efendi'nin Ataullah Efendi'den aldığı icazetname (H. 1353- m. 1934) , el yazma.

Diğer Kaynaklar

Ardıcı, Mehmed. Makedonyada Müslüman Direnişi Yücelciler 1947. İstanbul: İnsan Yayınları. 1991.

Aruçi, Muhammed. Kemal Efendi Aruçi-Şiirlerim. Üsküp: Logos-A, 1999.

Aruçi, Muhammed: "Üsküp'te Meddah Medresesi", Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri içinde, 181-198 (Sofya 21-23 Nisan 2000), İstanbul: IRCICA, 2002.

Asani, Eljesa. "Makedonyadaki Medreseler ve İsa Bey Medresesi". (Yüksek Lisans tezi), Uludağ Üniversitesi, 2010.

Birinci, Ali. "Hürriyet ve İtilaf Fırkası". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 18: 507-511. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Derviş, Fetnan. "Yugoslavya Krallığı'nda Müslümanların Statüsü ve İlköğretim Hakkı", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 4, 2014, sy. 8, (2014): 52-60. Erişim 12 Mart 2024. dergipark.org.tr/tr/pub/odusobiad/issue/27572/290139.

El-Mevsuatu'l-fıkhiyye. 19 cilt. Kuveyt: Vizaretu'l-evkaf ve ş-şuuni'l-İslamiyye, 1410/1990.

Gürel, Zeki. *Abdül Fettah Rauf Efendi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2023.

İdrizi, Murtezan, "Cemiyet Hareketinin Kuruluşu ve Siyasi Faaliyetlerine İlişkin Bazı Arşiv Kaynakları Değerlendirmesi". VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 3, sy 1 (Bahar 2018): 171-185.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Ali Yakup Cençiler". Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. 7: 370-371. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Latif, Huseyin Yusuf. "Reisu'l-ulema el-Cedid fi Cenubi Yugoslavya". el-Feth, sy. 611, (Cemadi'l-Ula H. 1357): 12-13.

Lita, Qerim ve Avni Halimi. "Bedri Hamidi, Atdhetar dhe Udheqes Shpirtorer Mysliman". Hena e Re, sy. 283, (Prill 2015): 50-53.

Lita, Qerim. *Problemi Shqiptar ne RP(S) Te Maqedonise 1944-1974 Qendresa Antikomuniste*. 1 cilt. Shkup- Prishtine- Tirane: Logos A, 2018.

Lita, Qerim. *Shenjat e Kohes*. Shkup: Konica, 2019.

- Memiç, Mustafa. *Velika Medresa i Njeni Uçenici u Revolucionarnom Pokretu*. Skopje: IPZRO "FONOGRAFİKA", 1984.
- Nedim, Ahmed (yay. haz.). *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- Müderriş Ataullah. "Tesettür Hakkında Bir Mütalaa". Sada-yı Millet, sy. 55 (31 Kanun-i Evvel 1927): 1.
- "Müderriş Ata Efendi Ne Diyor", Sada-yı Millet, sy. 51 (17 Kanun-i Evvel 1927): 1.
- "Müderriş Hafız Şerif- Müderriş Ataullah, "Beyanname", Sada-yı Millet, sy. 23 (10 Eylül 1927): 2.
- Sadak, Bekir, "Biz Oralarda Kalmalydık (1)", el-Hilal, sy. 22 (Kasım-Aralık 1990): 15.
- Sadak Bekir, "Biz Oralarda Kalmalydık (2)", el-Hilal, sy. 23 (Ocak-Şubat 1991): 15.
- Sadak, Bekir, "Biz Oralarda Kalmalydık (5)", el Hilal, sy. 26 (Mayıs 1991): 17.
- Sadak, Bekir, Üsküpte Meddah Medresesi, (yayımlanmamış bildiri, t.y., daktilo): 1-13.
- "Saraybosna'ya Hareket". Sada-yı Millet, sy. 105 (14 Ağustos 1928): 2.
- Ustav İslamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije od 9. Jula 1930. Godine. Erişim 12 Mart 2024. islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_İZ-e_1930.pdf.
- "Üsküp'te Bir İcazet Cemiyeti". Glasnik İslamske Vjerske Zajednice Kraljevine Jugoslavije, sy. 10 (October 1940): 400-401.
- "Üsküp'te Muhteşem Bir İcazet Cemiyeti". Medeniyet, sy. 21 (4 Mayıs 1934): 3-4.
- Jahjai, Meral. "Osmanlı Sonrası Kuzey Makedonya Ulemasının Durumuna Işık Tutan Bir Mektup". Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 3, sy. 6, (Sonbahar 2020): 29-42.

CUMHURİYET REJİMİNDEN MEDDAH MEDRESESİ'NE BALKANLAR'DA TÖRELİ DURUŞUN BİR ÖNCÜSÜ OLARAK FETTÂH EFENDİ

Erhan Çapraz

Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

*“Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım:
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım!”*

M. Âkif Ersoy

*“Yarabbi ben behar devrinde sararmış solmuşum
Hasma teslim olmam ama Hakk'a teslim olmuşum.”*

Abdulfettâh Raûf

Giriş

Sevba Abdula, Abdulfettâh Raûf'un şiir kitaplarının “Takdim”inde, haklı da olarak “Abdulfettâh Raûf (Fettâh Efendi), İslâm medeniyetinin Balkanlarda ortaya çıkardığı öncü kahraman halkasının sadece bir halkası, fakat bu topraklardaki en yüce değerlerin sürekliliğine vurgu yapan XX. yüzyılın en önemli öncülerinden birisidir” demektedir. Dolayısıyla bu değerlendirme, mazmununda taşıdığı tespitleri bakımından bizim yazımızda ele alacağımız mevzu bakımından da bir hayli kıymetlidir. Makedonya veya Üsküp özelinde bu kahraman öncü halkasına baktığımız zaman karşımıza daha ziyade İslâmcılık düşüncesinin bayraktarlığını yapmış olan Fettâh Efendi¹ ile “Yücel hareketi” çıkmaktadır. Hiç şüphesiz, sadece

1 Yazımızın bundan sonraki kısımlarında “Abdulfettâh Raûf” ismi yerine, “Fettâh Efendi” ismi tercih edilmiştir.

vatan için aynı ulvî duygularla hizmet eden bu iki kıymetli hareketi zaman ve zeminin sınırları içerisinde değerlendirdiğimizde aslında iki hareket arasında sadece bir nüans olduğu söylenebilir. Fakat sadece Balkanlar'ın değil, mazlum tüm ümmetin, hatta Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de Balkanlar'daki bir öncüsü olan Fettâh Efendi'nin sahip olduğu kıymetler açısından öne çıkan taraflarının ortaya konulması onun Balkanlar'daki bu öncü rolünün daha iyi anlaşılabilmesi için oldukça elzemdir.² Bu yüzden yazımızda ondaki “en yüce değerler”in ortaya çıkmasına vesile teşkil eden hususlar, onun Meddah Medresesi baş müderrisliği ve şairliği üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Söz konusu hususlar, Abdula'nın bir makalesinde³ de ele alınmıştır, fakat bizim yazımız, şiirlerine de odaklanmak suretiyle onun bu hususlardaki öncü rolünü daha fazla ortaya koymayı kendisine gaye edinmektedir.

Fettâh Efendi, her şeyden önce, Osmanlı Devleti'nin temel idealleri doğrultusunda sonuna kadar İslâm'ın bayraktarlığını yapmaya iman etmiş bir vatan şairidir. Nitekim “Yine Vatan İçin” adlı şiirinde,

İstiyordum bu ufuklarda da îmânımdan

Şanlı tarihime bir fikra-i vicdân kalsın

Nâm u şâniyla bütün dîn ü kemâlâtıyla

Neslime kim bakacak olsa da hayrân kalsın⁴

şeklinde bu imanını açıkça ortaya koyarken,

Ömrümdede bütün dîn ile irfâna çalıştım

Ebnâ-yı vatan nâmına her kahra alışıtm⁵

derken de maksadının sadece din, yani İslâm olduğunu açıkça beyan eder. Hatta bu süreçte belki de kendisini saymayanlara,

2 Elbette bu süreçte, başta Yücel teşkilatı olmak üzere Nasyonal Demokratik Şikiptar, Balistler, Genç Müslümanlar, Genç Türkler, VMRO, Drajsitler gibi pek çok teşkilatın da mücadeleye dahil olmuştur. Fakat bu mücadelede Fettâh Efendi ile birlikte Yücel teşkilatının faaliyetleri her türlü takdirin üzerindedir. Bu süreçte Yücel teşkilatının faaliyetleri hakkında ise bkz. H. Yıldırım Ağanoğlu, *Yücel Teşkilatı* (İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yay., 2006); Eren Atala Eriş, *Yücelciler* (İstanbul: Üsküp Sahafhane Yay., 2022); Eren Atala Eriş, *Yugoslavya'da Türk Direnişi* (İstanbul: Mavi Gök Yay., 2023).

3 Sevba Abdula, “Medeniyetin Düşüşü ve İki İslam Şairi: Mehmed Akif ve Fettah Efendi”. *100. Yılında İstiklâl Marşı ve Mehmed Âkif*, ed. Mehmet Tuğrul (TBMM Başkanlığı Yay., 2022), 433-450.

4 Abdülfettah Rauf, *Yine Vatan İçin* (Üsküp: İDEFE Yay., 2021), 11.

5 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum* (Üsküp: İDEFE Yay., 2023a), 19.

*Beni saymaz imiş beyler beni bu şâdumân eyler
Halâskârım Muhammed Mustafâ'ya intisâbım vardır⁶*

diyerek de töreli duruşunu doğrudan izhar eyler. Fettâh Efendi'nin "Vatan Gençlerine!" adlı şiirinde de yaşanan zaman ve zeminden tüm vatan gençlerine töreli bir duruşla kurtuluşun reçetesi sunulur:

Vatan Gençlerine!

*Gençler, geliniz bir arada sa'y edelim biz
Aksâ-yı terakkîye muzaffer gidelim biz*

*Gençler geliniz azmedelim nûr-ı hayâta
Lâkin bu zafer bağlı bilin azm ü sebâta*

*İnsâna felâket getirir kahvede el'âb
İnsâna sa'âdet getirir mescid ü mihrâb*

*Kur'ân ile tenvîr-i zamîr etmeli her ân
Efkâr-ı beşer meş'alidir Hazret-i Kur'ân*

*Islâh edelim hâl-i perîşânımızı biz
İhyâ edelim mâzî-i zîşânımızı biz*

*İsterseniz i'lâ-yı vatan feyz-i te'âlî
Gayret gece gündüz edelim kesb-i me'âlî*

*İsterseniz irfân medeniyet ile sıfat
Dîni tutunuz böyle olur mazhar-ı rif'at*

*Dîninde ara rif'a-i ahlâkı efendim
Dîninde ara nusret-i Hallâk'ı efendim*

*Tahsîl-i sanâyi' ediniz ferd olunuz siz
İkmâl-i ma'ârif ediniz merd olunuz siz*

*Gençler ileri kâfile-i ehl-i terakkî
Geçti edelim biz geri kalmakta tevakkî*

6 Abdülfettah Rauf, *Yine Vatan İçin* (Üsküp: İDEFE Yay., 2021), 49.

*Gençler koşunuz dîninize dîn-i cihâna
Dînsiz yaşamak şâ'ibedir pîr ü civâna*

*Nev'-i beşerin neyyiridir dîn-i Muhammed
İnsâna sa'âdet yolu bu dîn-i muhalled*

*Gençler geliniz bunda olur yaraya merhem
Gençler geliniz bunda olur feyzini âdem*

*İslâh edelim hâl-i perîşânımızı biz
İhyâ edelim mâzî-i zîşânımızı biz”⁷*

Fettâh Efendi'nin belli ki döneminde “modern değerleri” savunanlarla, dönemindeki muktedir zihniyetle anlaşması mümkün değildir. Bunu, rahmetli Adnan Menderes için yazmış olduğu, “Şehid-i Vatan, Kurban-ı İman, Merd-i Adimül'akran: Menderes'e”⁸ adlı oldukça uzun mersiyesinde açıkça görmek mümkündür.⁹ Ayrıca şiirde, “İşleten ismetsiz bir İsmet devri bayağı”¹⁰ derken de hükümete ve döneme ait düşüncesini açıkça dile getirir. Fakat burada asıl dikkatimizi çeken şey, Fettâh Efendi'nin gerek töreli duruşu gerekse töreli eserleriyle, elbette Osmanlı'nın yetiştirdiği son dönem büyük âlimlerden biri olmasının verdiği güçle Balkanlar'da Türkiye Cumhuriyeti adına da İslâm'ın bayraktarlığını yapan bir “öncü” karaktere dönüşmesidir. Öyle ki,

*Yillarca büyük maksada koştum ve yorulдум
Leylâ-yı zamîrim diye Mecnûn gibi oldum¹¹*

diyerek de tüm ömrünü bu maksada dönük harcadığını da açıkça beyan eder. Zira onun bu uğurda tek derdi, yurdu ve vatanı olmuştur:

*Ağlarsam eğer ağlar idim yurdum için hep
Evrâd-ı lisânım idi hep medrese mekteb¹²*

7 Abdülfettah Rauf, *Yine Vatan İçin*, 15-16.

8 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 131-138.

9 Fettâh Efendi'nin şiirlerinde “mersiye”, ölümün dışında kaybedilen töreli bir kıymete karşı duyulan derin bir hasretin ifadesine de dönüşmüş vaziyettedir.

10 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 135.

11 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 17.

12 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 19.

Yukarıdaki beyitte Fettâh Efendi, bir taraftan ifade ettiğimiz üzere tek derdinin yurdu olduğunu belirtirken aynı zamanda konumuz bakımından oldukça kıymetli olan fikir ve şahsiyetinin temel anahtarının da “medrese” olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu bağlamda, şimdi sırasıyla onun töreli duruşunu belirleyen hususları ele almaya geçebiliriz.

Meddah Medresesi'nin Başmüdürrisi Olarak Fettâh Efendi

Osmanlılarda medrese, “sadece eğitim amacına değil, İslâm dini ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının teminine ve yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı oluyordu. Özellikle Balkan şehirlerinde medreselerin kurulmasına önem verildi. Osmanlı dönemi boyunca Bulgaristan'da 142, Yunanistan'da 182, eski Yugoslavya'da 223 ve Arnavutluk'ta 28 olmak üzere toplam 575 medrese yapılmıştır.”¹³

Fettâh Efendi'nin kapatılıncaya kadar baş müdürrisliğini yaptığı Meddah Medresesi de Makedonya'da, hatta tüm Balkanlar'da Müslüman halkın politik, eğitim ve ekonomik açıdan şuurla hareketini, ahlâkın muhafazasını ve tevhid fikrini yaygınlaştıran önemli bir merkez olmuştur.¹⁴ Nitekim Fettâh Efendi de medresesinin kapatılması üzerine, “Medresem İçin” adlı yine bir mersiye kaleme almıştır:

Medresem İçin

*Geldin hayâl-i zârıma ey şanlı medrese
Doldu tasavvurunla elem rûh-ı bîkese*

*Kur'ân'ımın tuyûruna bir âşiyân idin
Îmânımın nücûmuna bir âsumân idin*

*Çınlardı kubbesinde ilâhî sadâları
Parlardı revzeninde behiştin ziyâları*

*Coşkun zekâların şu akan ırmağında biz
Bir damla kalmamış kurumuş kalmamış bir iz*

¹³ Mehmet İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yay., 2003), 328.

¹⁴ Zeki Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, 28.

*Şimdi önünde ağlıyoruz teşnegân-ı dîn
Bir katre-i ma'ârifî hasret Hudâ mu'în*

*Bir aşk u ihtirâs-ı ma'ârifle çağlayan
Bir memleket ümmîdini bâbında bağlayan*

*İrfan u i'tila ocağı söndü mü yazık
Bir maşrık-ı ulûm batıya döndü mü yazık¹⁵*

Yukarıdaki şiire daha yakından bakılacak olursa gerçekten ona göre Meddah Medresesi, bir memleketin ümidini bağladığı irfan ve yükseliş ocağıdır. Fakat ne yazık ki medresenin kapatılmasıyla ilimlerin doğuşu Batı'ya kaymıştır. Bu yüzden Fettâh Efendi'nin dilinde evradı hep medrese ve mektep olmuştur:

*Ağlarsam eğer ağlar idim yurdum için hep
Evrâd-ı lisânım idi hep medrese mekteb¹⁶*

Zira, geçmiş bu kadar milletin medeniyette üstadı da medrese olmuştur:

*Geçmiş bu kadar millete üstâd-ı temeddün
Olmuş yüce bir medrese-i hikmetim var¹⁷*

Fakat, komünist rejim tarafından medresenin kapısına kilit vurulmuş ve bu iş de bizzat sarıklılar sınıfı eliyle icra edilmiştir:

*Ebvâb-ı ulûma eyvâh kilit eyvâh asılır mı
Âyât-ı Hudâ üstüne yâ Rab basılır mı*

*Bir medreseyi yıktı bugün eydi-i ilhâd
İlhâda sarıklı sınıfı olmada cellâd¹⁸*

Fettâh Efendi'nin bu serzenişi de yine yaşanan zemin ve zamana oldukça uygundur. Zira bu dönemde, biri doğrudan kadime bağlı Meddah Medresesi olmak üzere üç farklı medresenin varlığı söz konusudur. Dolayısıyla bu irfan ocağı kapatılarak bir "köhneler bucağı" haline dönüştürülmüştür:

*Medrese âh o köhneler bucağı
Bağırıp monşere helâli harâm*

15 Abdülfettah Rauf, *Yine Vatan İçin*, 40.

16 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 19.

17 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 65.

18 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 54.

*Hâ'il-i zevk u iştihâ ocağı
Mâni'-i raks u ihtilât u garâm¹⁹*

Bu süreçte ise tüm medreseler yok edilmiş; mektepler de tamamen gözden düşürülmüştür:

Medâris münderis oldu mekâtib cümleden menkûb²⁰

Fettâh Efendi, medresesinin kapatılmasından sonra hapse atılmış ve hapisten çıktıktan sonra da uzun bir süre işsiz kalmasına rağmen talebelerine gizlice fahrî müderrislik yapmaya devam etmiştir.²¹ Kısacası Fettâh Efendi'nin töreli duruşunda ve öncü bir şahsiyete dönüşmesinde Meddah Medresesi'nin ve bu medresedeki baş müderrisliğinin tesiri oldukça büyüktür. Aslında onun bu öncü şahsiyeti, büyük ölçüde medresedeki talebelik yıllarına ve medrese hocası Ataullâh Kurtiş Efendi'ye (1875-1944) dayanmaktadır.

Malûm olduğu üzere Ataullâh Kurtiş Efendi, Fatih Medresesi çevresinden Mustafa Sabri Efendi, İskilipli Atıf Efendi gibi dostlar edinmiş İstanbul'un meşhur şahsiyetlerinden biridir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İstanbul'da devletini desteklemiş; 1918 yılına kadar da Hürriyet ve İtilaf'ın yanında yer alıp İttihat ve Terakkî'ye karşı tavır sergilemiştir. Bunun üzerine Kahire'ye gitmiş, Osmanlı'nın Balkanlar'da hazin durumu karşısında Müslümanlara öncülük etmek için derhal Üsküp'e geçmiştir. 1920-1921 yıllarında Meddah Medresesi'ni ihya ederek İslâm'ın bayraktarlığını yapmış ve krallık döneminde siyasal ve sosyal değişimin tesirlerine karşı töreli bir duruş sergilemiştir. Medresede büyük ölçüde Fatih Medresesi müfredatını temel alarak Osmanlı medrese sistemini devam ettirmiştir. Üsküp Ulema Meclisi başkanlığına seçilmesi üzerine de 1938 yılında medresenin başına Fettâh Efendi'yi getirmiştir. Tito tarafından medrese kapatılıncaya kadar medresenin baş müderrisliğini de Fettâh Efendi yapmıştır.²² Dolayısıyla Fettâh Efendi'nin hocası Ataullâh Efendi'yle birlikte gerek Meddah Medresesi gerekse İslâm Birliği Teşkilatı içerisindeki tesirli faaliyetleri, onu bölgede İslâm'ın ve ümmet bilincinin en büyük öncüsü durumuna getirmiştir.²³ Ayrıca Ataullâh

19 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 59

20 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 46.

21 Zeki Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, 30.

22 Sevba Abdulla, "Medeniyetin Düşüşü ve İki İslam Şairi: Mehmed Akif ve Fettah Efendi", 434.

23 Üsküp'ü fetheden Yiğit Paşa, hocası Meddah Baba'nın fetih esnasındaki destek ve mücadelesi karşısında ona olan vefa borcunu ödemek maksadıyla Yiğit Paşa Camii'nin karşısına Meddah Medresesi'ni yaptırmıştır. Fettâh Efendi de hocası Ataullâh Kurtiş Efendi'ye olan vefa borcunu ödemek için onun doğmuş olduğu Studeniçan köyünde vaaz ve irşad hizme-

Efendi ile Fettâh Efendi'nin öncülüğü, diğer medreselere nazaran "Meddah Medresesi'nin Gelenekçileri"²⁴ adı altında büyük bir tesir uyandırmıştır.

Kısacası Fettâh Efendi, gerek hocasının himmeti gerekse üstün kâbiliyetiyle Me-kodonya Türkleri'nin yetiştirdiği az sayıdaki ulemanın en başta gelenlerinden biri olmuştur. Halktan her zaman büyük bir saygı görmüş, hayatı boyunca bir Osmanlı âlimi olmanın gururunu taşımış, saltanatın sona ermesine ve kendi vatanında gurbet hayatı yaşamasına rağmen hiçbir zaman mağlubiyet duygusuna kapılmamıştır.²⁵ Bu hassasiyetle, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Yugoslavya'dan Türkiye'ye başlatılan büyük göçe karşı çıkmış ve tüm Müslümanlara da bu göçün dinî bakımdan caiz olmadığını söylemiştir. Bazı şiirlerinde de bu düşüncesini açıkça dile getirmekten asla çekinmemiştir:

*"Millet gidiyor terk-i vatan eyledi eyvâh
Bir lerze-i haşyet de mi yok ey büyük Allâh*

*Bir lem'a-i îmân da mı yok sînelerinde
Bir zerre-i îmân da mı yok sînelerinde*

*Terk etmedeler mescidi meyhâne mi olsun
Sarhoşlara kandilleri peymâne mi olsun*

*Beş yüz sene Allâh'ı anan bunca minârât
Düşsün de gömülsün mü kara toprağa heyhât"²⁶*

*"Bir yurdu nasıl düşmana peşkeş ediyorlar
Hicret diye yâ Rab niye bilmem gidiyorlar*

*Her kabza-i hâkinde birer safha-i târih
Her lerze-i berginde birer nefhâ-i târih"²⁷*

*"Bey yüz senelik hâtıra var toprağında
Bey yüz senenin nağmesi var her yaprağında"²⁸*

---

tinde bulunmuştur (Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (Ankara: TDV Yay., 1995), 484).

24 Sevba Abdulla, "Medeniyetin Düşüşü ve İki İslam Şairi: Mehmed Akif ve Fettah Efendi", 434.

25 Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi", 484.

26 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 20.

27 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 21-22.

28 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 23.

Hatta şu şiirde ise böylesine hayasızca hareket eden ümmete karşı nefretle karışık lanetini açıkça ortaya koyar:

*Ey bunca şehîdin size bir şanlı emânet
Terk ettiği yurdu kime terk ettiniz ümmet
Ey koskoca târihi ezip çiğneyen ümmet
Nefret size la'net size nefret size la'net*²⁹

Bu ifadelerdeki ve yukarıda sözünü ettiğimiz töreli duruşundaki samimiyetine bakılırsa Fettâh Efendi'nin dönemi içerisinde, değil Balkanlar'ın Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan tüm mazlum Müslümanların da öncülüğünü üstlendiği rahatlıkla ifade edilebilir. Nitekim bugün de büyük bir soykırıma tâbi tutulan Filistinli kardeşlerimiz için daha 1936 yılında Siyonistlerin Filistin'i işgali için "Filistîn-i Şehîde Bir Tahiyye-i Giryân" adlı -belki de ilk- "Kıyâm" şiirini yazmış olması bunu açıkça ortaya koyar. En azından, Türkiye Cumhuriyeti'nde 1924'te medreselerin kaldırılmış olmasına rağmen O ölümüne kadar gerek fiilî gerekse fahrî olarak medresenin tevhid misyonunu sürdürmesi için mücadele etmiştir. Ayrıca bu amaçla o, Sofya'da çıkarılan Medeniyet gazetesinde, Üsküp'te çıkan Sada-yı Millet gazetesi, el-Hilal ve Köprü dergilerindeki yazı ve şiirleriyle, hatta Makedonya Devlet Arşivi'ndeki uzmanlık vazifesiyle de bu mücadelesini hakıyla sürdürmesini bilmiştir.

Bir Töreli Şair Olarak Fettâh Efendi

Tüm araştırmacıların üzerinde ittifak ettikleri üzere, onun ulemalığından sonra öncülüğünü teşkil eden diğer en kıymetli kâbiliyeti şairliğidir. O, şiirleriyle İslâm'ın bayraktarlığı yapmış nadir şairlerden biri, belki de Balkan coğrafyasında icrada bulunmuş en kıymetli İslâm şairidir.

Onun şairliğinin en kıymetli yanı ise, Ertuğrul Karakuş'un belirtmiş olduğu bir "neo-klâsik şair"³⁰ olmanın da ötesinde, doğrudan Mehmet Âkif Ersoy'a yakışan ve yaklaşan şairliğidir.³¹ O, her ne kadar bir şiirinde tevriyeli olarak "Meydân-ı ebede ne de âkif olabildim"³² demiş olsa da gerçekten Üsküp ve Balkanlar'ın Âkif'i olmuştur. Suat Engüllü'nün ifade ettiği üzere, "iki dünya savaşı arasında

29 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 24.

30 Ertuğrul Karakuş, "Bir Neo-Klasik Balkan Şairinin Vatan Ağıdı: Abdülfettah Rauf'un Şiirinde Üsküp ve Makedonya - 2", *Makedonya Hikmet Dergisi*, sy. 23 (2014/1): 136-149.

31 Sevba Abdulla, "Medeniyetin Düşüşü ve İki İslam Şairi: Mehmed Akif ve Fettah Efendi", 433-450.

32 Abdülfettah Rauf, *Yine Vatan İçin*, 28.

neredeysse tek başına edebiyat mücadelesi verdiği bilinen Üsküp Rufaî Tekkesi'nin şeyhi Şeyh Saadeddin Efendi'nin³³ son derece zor şartlar altında, büyük imkânsızlıklar içinde bir yere kadar getirebildiği yolun, II. Dünya Savaşı sonrasında doğan yeni şartlar ve imkânlar ortamında devamı sayılması gereken Mekedonya Türk Edebiyatı'nın en kıymetli şairi"³⁴ olmuştur.

Üsküplü Cavit Saraç'ın verdiği bilgilere göre, şiir onda "vehbî bir özellik"tir.³⁵ Yine bir dönem onunla aynı arşivde çalışan Fahri Kaya'nın şu tespitleri de ondaki edebiyat ve şiir cevherini âşikâr kılması bakımından hayli dikkat çekicidir:

*"Fettâh Raûf, edebiyat ve şiirle yaşayan ulemanın nadir kişilerinden biriydi. O, şiirle uğraşmanın çok ciddi bir iş olduğununun bilincindeydi. Şiire karşı son derece saygılıydı. Bu alandaki uğraşısının kişiliğine ayrı bir değer katacağına olan inancını gözardı etmemek gerek. Halk onu sadece ilahiyatçı veya ulemadan biri olarak değil, şair olarak da bilir. Ona karşı, tarihimizde şairlere verilen önemden kaynaklanan derin bir saygı duyardı. (...) Edebiyat ve kültür konusu üzerine söz açılınca sohbet katılır ve düşüncelerini iyi bir biçimde söyler ve açıklardı. Ne istediğini çok iyi bilir ve bildiğinden şaşmazdı. Söz sahibi ve dert ortağı bir kişiydi. Okuma tutkusunu olduğundan geniş bir kültür ve gıpta edilecek bir bilgiye sahipti. Üsküp'teki ulemadan farklı birçok özellikleri vardı. Mekedonya Türklerinin değerli bir aydını olarak halkı arasında büyük bir itibara sahipti."*³⁶

Fettâh Efendi, hayatı boyunca bir Osmanlı uleması olmanın gururunu taşımış ve bunu da şiirlerinde açıkça ortaya koymuştur. Bu yüzden, "şiirlerinin büyük kısmında, mâziye karışmış tarihî mefâhîrle kaybolup giden Osmanlı medeniyetinin mirasına karşı duyduğu hasret ve üzüntüyü dile getirmiştir."³⁷ O, bir kıt'asında ifade ettiği üzere, her şiirini milleti "dil-şâd" etmesi; her beyitini ise evvela bir "meş'âl-i irşâd" olması için yazmıştır.³⁸ Bu yüzden de "gâib" gezmiş,

33 Fettâh Efendi'nin gerek mutasavvıf âlim kimliğinin gerekse şairliğinin teşekkülünde Üsküp Rufaî Tekkesi şeyhi Saadeddin Sırrî Efendi'nin de doğrudan büyük tesiri olmuştur. Ondaki taraftan sufi anlayışın inceliklerini alırken diğer taraftan sufi remizlerle de örülü şiirinin esas umdelerini öğrenmiştir. Bu durum onun aynı zamanda bir müderris olarak medrese-tekke yakınlaşmasına da vesile olarak Balkanlarda tam bir Türk ruhunun tecellisine büyük katkı sağladığını da açıkça ortaya koyar. Elbette bunda onun öncü yapıda bir kahraman karakter olmasının da büyük bir tesiri vardır.

34 Suat Engüllü, "Üsküp'te Abdülfettah Rauf da Yaşadı", *Yedi İklim*, sy. 64 (1995): 21-26.

35 Zeki Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, 37.

36 Zeki Gürel, *Abdül Fettah Rauf Efendi*, 38-39.

37 Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi", 484.

38 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 188.

“hikmet” sezmiş ve “sır” söylemiştir.³⁹ Fakat yine de kendi ifadesiyle o, ezelden beri Hakk'ın irfan meclisine mâil olmuştur.⁴⁰

Fettâh Efendi, “Mehmed Fikri İçin Bir Mersiye” adlı şiirinde bazı insanların onu anlamamalarından şöyle şikâyet eder:

*Sana Fikri sana var ağlayanlar
Fakat hayfâ bana bir ağlayan yok
Seni var vâsfedenler anlayanlar
Garîbim ben beni bir anlayan yok*

*Sağır a'mâ vü nânkör bir muhîtin
Zebûn-ı kahrıyım her türlü mahrûm
Hazîn-i peygüle-i mensiyyetimde
Mü'ebbed bir cezâ-yı samta mahkûm⁴¹*

Gerçekten de Engüllü'nün belirttiği üzere Fettâh Efendi, “ideolojik sınırın”⁴² ötesinde kaldığı için ilk kuşak Mekodonya Türk yazarlarının “kendisini de aralarına katmaya herhangi bir teşebbüste bulunma zahmetine bile katlanmayı göze alamadıkları edebiyatçılardan biri ve hiç şüphesiz en değerlisi”⁴³ olmuştur. Fakat o, 7 Ağustos 1959'da yazmış olduğu “İntisabım Var” adlı şiirinde intisabının asıl kaynağını da açıkça ifade etmek suretiyle onlara şöyle rest çeker:

*Beni saymaz imiş beyler beni bu şâdumân eyler
Halâskârım Muhammed Mustafâ'ya intisâbım vardır⁴⁴*

Dolayısıyla Fettâh Efendi, ölümüne kadar yazmış olduğu şiirleriyle de töreli duruşundan hiçbir zaman taviz vermemiş, İslâm'ın hakikî mânâda bayraktarlığını yapmayı şairliğiyle de sürdürmesini bilmiştir.

39 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 21.

40 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 21.

41 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 181.

42 Suat Engüllü, “Üsküp'te Abdülfettah Rauf da Yaşadı”, 21.

43 Suat Engüllü, “Üsküp'te Abdülfettah Rauf da Yaşadı”, 21.

44 Abdülfettah Rauf, *Yine Vatan İçin* (Üsküp: İDEFE Yay., 2021), 49.

Sonuç

Fettâh Efendi, Balkanlar'da aslında küffara karşı tüm mazlum Müslümanların öncülüğünü yapmış gerçekten sıradışı ve samimî bir kahramandır. Zor zamanlarda bile asla mağlubiyet hissine kapılmamış; imanı tam; Osmanlı Devleti'nin son dönemde yetiştirdiği ulemanın belki de en fazla dikkati çeken karakterlerinden birisidir. Elbette bunda hocası Ataullâh Kurtiş Efendi ile onun ihya ettiği Meddah Medresesi'nde baş müderris olarak verdiği Hak ve İslâm mücadelesinin tesiri büyüktür. O, gerektiğinde bu mücadelesini kendi sarıklı taifesine sergilemekten de asla kaçınmamıştır. Şüphesiz, onun öncü bir şahsiyete bürünmesinde şiirlerinin ve şairliğinin de katkısı büyüktür. Kanaatimizce, sadece bir "İslâm şairi" demek ona karşı büyük bir haksızlık olur. O, tüm Balkanlar'da Müslümanların zulme karşı direnişinin en gür sesi olmuş; insanların akın akın Türkiye'ye göç ettiği bir dönemde bu göçe karşı çıkmış, hatta bu hususta karşı fetva vermiş büyük bir vatan müdafiidir. Medreseler Türkiye'de 1924'te kapatılmasına rağmen, kendisi 1943 yılında Tito tarafından kapatılıncaya kadar medresesinin başında kalmış, bu uğurda hapis yatmış; medresesi kapatıldıktan ve kendisi hapisten çıktıktan sonra da fahrî müderrislik yapmak suretiyle mücadelesine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu yönüyle Türkiye Cumhuriyeti adına da töreli duruşun en büyük öncüsüdür. Hatta yetiştirdiği öğrencisi Bekir Sadak sayesinde onun bu töreli duruşu Türkiye'de bile tesirini sürdürmüştür.

Elbette onun hakkında daha çok şey söylemek mümkündür. Fakat burada onu kendi dilinden anlamak gayesiyle onun daha hayattayken yazmış olduğu "Kitâbe-yi Seng-i Mezârım" adlı şiirine yer vererek sözlerimizi tamamlamak istiyoruz:

Kitâbe-yi Seng-i Mezârım

*Bir gün ben ölürsem
Kabrim dilerim sîne-i yârânda kazılsın
Her derdliye hem-dem
Bir merd-i vatandı diye kalplerde yazılsın
Ta'mîm-i ulûma
Gündüz gece çırpındı ve heyecân ile çoştu
Parlardı zekâsı
Çöllerde kalan millete yıldızdı mübârek
Susmazdı bükâsı
Dolgun yüreği gözlerine oldu hem-âhenk
İnsânları sevdi
Lâkin yine Allâh'ına bağlıydı ümmîdi
Hâ'inleri sövdü*

Bâtıl ile Hak harbinin olmuştu şehîdi
Göz yaşları çağlar
Dağ başları yırtar koca bir seldi bu vicdân
Allâh için ağlar
Gözsüzlere göz elsize sağ eldi bu insân
Duymazdı sürûru
Çınlardı yetîmâne figânlar kulağında
Hiç yoktu gurûru
Bir girye-i hicrân düğüm olmuş dudağında
Meş'al gibi rûşen
Olmuştu azîz milletinin râhına kurban
Ağlar idi her ân
Gülmüşse eğer yurdunun âmâline güldü
En sonra perîşân
Kurbân-ı vazîfe olarak zevk ile öldü
Bir zerresi yok mu?
İnsâf denilen hasletin ey zâ'ir-i kabrim
Bir Fâtiha çok mu?
İhmâl edeceksen tükenir doğrusu sabrım⁴⁵

45 Abdülfettah Rauf, *Ey Yurdum*, 123-124.

KAYNAKÇA

- Abdula, Sevba. "Medeniyetin Düşüşü ve İki İslam Şairi: Mehmed Akif ve Fettah Efendi". *100. Yılında İstiklâl Marşı ve Mehmed Âkif*, ed. Mehmet Tuğrul, 433-450. Ankara: TBMM Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Abdulfettah Rauf. *Yine Vatan İçin*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2021.
- Abdulfettah Rauf. *Zulmetten Nûra*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022.
- Abdulfettah Rauf. *Garâmî Parçalar*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022.
- Abdulfettah Rauf. *Vardar*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022.
- Abdulfettah Rauf, *Ey Yurdum*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2023.
- Abdulfettah Rauf, *Na't ve Münâcât*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2023.
- Ağanoğlu, H. Yıldırım. *Yücel Teşkilatı*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 2006.
- Aruçi, Muhammed. "Fettah Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 483-484. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Engüllü, Suat. "Üsküp'te Abdulfettah Rauf da Yaşadı". *Yedi İklim*, sy. 64 (1995): 21-26.
- Eriş, Eren Atala. *Yücelciler*. İstanbul: Üsküp Sahafhane Yayınları, 2022.
- Eriş, Eren Atala. *Yugoslavya'da Türk Direnişi*. İstanbul: Mavi Gök Yayınları, 2023.
- Gürel, Zeki. *Abdül Fettah Rauf Efendi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2023.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 323-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karakuş, Ertuğrul. "Bir Neo-Klasik Balkan Şairinin Vatan Ağıdı: Abdulfettah Rauf'un Şiirinde Üsküp ve Makedonya – 2". *Makedonya Hikmet Dergisi*, sy. 24 (2014/1): 136-149.

MEDDÂH MEDRESESİ'NİN ŞÂİR ÂLİMİ FETTÂH EFENDİ'NİN ŞİİRLERİNDE HAZRET-İ MUHAMMED

Abdülkadir Dağlar

Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

*Gûşuna bezm-i elestden yâd-ı ikrâr-ı belâ
'Aks-i tannânıyla mahmûr olmayan şâhid değil
(Hâtif)*

Giriş

Bir ilke üzerinde insâna, gelmiş olduğu âlemi andırıp hâtırlatan ve döneceği âlem husûsunda da îkaz ve telkinlerde bulunan “Törelî Türk Edebiyatı”¹nın bir bakıma “peygamber edebiyâtı” sayıldığını iddiâ etmek mümkündür. Zîrâ yine denilebilir ki *Törelî Türk Edebiyatı*, merkez noktasını tasavvufun *Hakikat-ı Muhammediyye -ya da Nûr-ı Muhammedî-* nazariyesi esâsı üzerinde inşâ edilmiş olan *Merâtib-i Mevcûdât*, *Hazarât* ve *Devriyye* nazariyelerinin teşkil ettiği kevnî -ontik-kozmik- mâhiyetli bir edebî dâiredir.

Bu edebiyâtın Hazret-i Muhammed -*aleyhissalâtu vesselâm*- telakkisini çerçeveleyen dâirenin içi, *hadîs-i kudsî* diye nakledilen kimi rivâyetleri yorumlayan tasavvuf nazariyatının da etkisiyle *Hakikat-ı Muhammediyye*, *Nûr-ı Muhammedî*, *Ahmediyyet*, *Habîbullâh*, *Levlâk*, *mûcizât*, *Kur'ân*, *Mîrâc*, şeriat, *hakikat*, *mârifet*, şefâat gibi kavramlarla dolmuştur. *Siyer-i Nebî*, *mûcizât-ı Nebî*, *şemâil/hilye*, *mîrâciyye/mîrâcnâme*, *kırk hadîs tercümelere* gibi türler etrâfında gelişen bu edebî dâire

1 Bu isim ve tesmiye ettiği mefhûma dâir bkz. Abdülkadir Dağlar, “Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı”, İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi 12 Şubat 2022 -Bildiriler-, haz. Erdem Can Öztürk - Mahmud Esad Erkaya, (Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yay., 2022), 100-115.

Mevlid, *Muhammediyye*, *Ahmediyye* gibi, halk arasında çok okunan eserler vâsıtasıyla da tebellür edip müşahhas hâle gelmiştir. Bu töreli dâirenin, günümüzün bilim ve kültür çevrelerinde “Geleneksel İslâm” tâbiriyle ifâde edilmeye çalışıldığını da bu meyanda söylemek gerekir.

Son devir Törelî Türk Edebiyatı'nın Üsküb Meddâh Medresesi'nde *-yetişmiş ve müderrislik yapmış şâirlerinden Hâtif mahlaslı Abdulfettâh Raûf Efendi'nin*² (1910-1963) *-bir nevi dîvânı da sayılabilecek olan-* şiir külliyyâtının içerisinde Hazret-i Peygamber etrâfında gelişen edebî türlere numûne olabilecek çok sayıda şiir mevcuttur. Bu çalışma, bilhassa bu şiirler nokta-yı nazarından Fettâh Efendi'nin Hazret-i Peygamber telakkîsini anlama ve yorumlama gayretinden ibârettir.

Hâtif'in Hazret-i Muhammed'e Dâir Şiirleri

Sözün başında, Hâtif Fettâh Efendi'nin Hazret-i Muhammed'e dâir *-yayınlanmış altı şiir kitâbındaki-* müstakil şiirlerinin bir dökümünü vermek, konunun çerçevesini göstermek adına faydalı olacaktır:

1. *Ey Gönül!* (Yine Vatan İçin, 29-30)
2. *Leyle-yi Mi'râc Münâsebetiyle Seni ve Sana Yâ Resûlallâh* (Yine Vatan İçin, 31)
3. *İntisâbım Var!* (Yine Vatan İçin, 49)
4. *Şehâdet-i Kalbiyye* (Zulmetten Nûra, 166)
5. *Regâ'ib Gecesi* (Vardar, 109-110)
6. *Na't-ı Nebî* (Vardar, 113)
7. *Ey Allâh'ın Habîbi!* (Vardar, 114-115)
8. *Na't-ı Resûl* (Vardar, 127-128)
9. *Mevlid-i Nebî Münâsebetiyle* (Vardar, 158)
10. *Na't-ı Şerîf* (Na't ve Münâcât, 49)
11. *Resûl-i Kibriyâ Efendimize!* (Na't ve Münâcât, 52)
12. *Leyle-yi Mi'râc Münâsebetiyle Allâh'ımdan Niyâzım* (Na't ve Münâcât, 53-54)
13. *Na't-ı Nebî* (Na't ve Münâcât, 55-56)

2 Fettâh Efendi'nin hâl tercümesine dâir bir giriş için bkz. Muhammed Aruçi, “Fettah Efendi”, *TDVİA*, c. 12 (İstanbul: İSAM Yay., 1995) 483-484; Ertuğrul Karakuş, Üsküb'ün Âkif'i: Balkan Şairi Üsküplü Abdulfettah Rauf'un Şiiri Üzerine Makaleler (İstanbul: Kriter Yay., 2021).

14. *Leyle-yi Mi'râc Münâsebetiyle Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerine* (Na't ve Münâcât, 57-62)
15. *Mi'râc-ı Nebî* (Na't ve Münâcât, 63-66)
16. *Yine Leyle-yi Mi'râc* (Na't ve Münâcât, 67-69)
17. *Na't-ı Şerîf* (Na't ve Münâcât, 71-77)
18. *Velâdet-i Muhammediyye Sallallahu Te'âlâ 'Aleyhi ve Sellem* (Na't ve Münâcât, 78-81)
19. *Mevlid-i Peygamberî* (Na't ve Münâcât, 82-85)
20. *Mevlid Gecesi* (Na't ve Münâcât, 86-91)
21. *Mi'râc-ı Muhammedî* (Na't ve Münâcât, 92)
22. *Mi'râc-ı Nebevî* (Na't ve Münâcât, 93)
23. *Hazret-i Muhammed 'Aleyhi's-selâm'a!* (Na't ve Münâcât, 94)
24. *Ey Rabb'imizin Şânlı Nebîsi* (Na't ve Münâcât, 95-96)
25. *Mevlid-i Nebî* (Na't ve Münâcât, 97)
26. *Mevlid-i Nebî* (Na't ve Münâcât, 98)
27. *Mevlid-i Nebî* (Na't ve Münâcât, 99)
28. *Hazret-i Muhammed (asm)* (Na't ve Münâcât, 100)
29. *Fahr-i 'Âlem Efendimiz'e (asm)* (Na't ve Münâcât, 101)
30. *Na't-ı Nebî* (Na't ve Münâcât, 102)
31. *Kit'a* (Ey Yurdum, 191)

Fettâh Efendi, bu müstakil şiirlerinin yanında farklı muhtevâlî şiirlerinde de Hazret-i Peygamber'den bahsedebilmektedir; zîrâ onun, kendisini Hazret-i Peygamber merkezli bir beşerî ve edebî dâirenin şâiri kabûl ettiği âşikârdır. O kadar ki, bilhassa *Garâmî Parçalar* kitâbındaki kimi aşk şiirleri bile, tasvîri yapılan memduh sevgilinin Hazret-i Peygamber olabileceğini düşündürtebilmektedir.

Hâtif, Hazret-i Muhammed'e dâir töreli edebî telakkîyi, **Na't-ı Şerîf** başlıklı şu gazelinde hulâsa etmektedir:

Hurşîd-i felekde görünür rûy-ı Muhammed

Ezhâr-ı bahârdan geliyor bûy-ı Muhammed

Elvâh-ı seherde belirir reng-i latîfi

Leyl-i ezeliye büürünür mâ-yı Muhammed
Bak aynı hakikatle bütün arz u semâda
Meşhûd oluyor tal'at-ı dil-cûy-ı Muhammed
Hâdî-yi sübûl şâh-ı rüsûl husrev-i ebrâr
Hakk râhını istersen odur sûy-ı Muhammed
Ümmî idi ammâ bütün 'irfân-ı cihâna
Şâh oldu o sultân-ı melek-hûy-ı Muhammed
Her derd-keşin derdine dermânı odur o
Her hastaya şâfîdir o dârû-yı Muhammed
Dinle eğer insân isen ey 'âşık-ı sâdık
Eflâke çıkar nağme-yi yâhû-yı Muhammed
Şehbâl-i muhabbet açarak vâsıl-ı feyz ol
Zîrâ erişilmez yüce bârû-yı Muhammed
Hâtif bu gülün bülbül-i şeydâsı olup kal
Solmaz ebedî gülşen-i hoş-bûy-ı Muhammed (Na't ve Münâcât, 49-50)

Bu şiir şahsında tebellür eden Hazret-i Muhammed telakkîsini şöylece özetlemek mümkündür:

Bütün âlemde olduğu gibi hurşîdde -yânî güneşte- de tecellî edip görünen, Hazret-i Peygamber'in yüzünün parlaklığıdır; çünkü, onun nûru Hakikat-ı Muhammediyye nûrudur ki o hakikat, Cenâb-ı Hakk'ın ilk ve en kâmil aynasıdır; dolayısıyla, o hakikattan türeyip türevlenen tüm varlıklar da o nûru yansıtan aynacıklardır. Bahârın çiçeklerinden Hazret-i Peygamber'in kokusu gelir; çünkü, o, gülün timsâlidir, vücûd âleminin yegâne gülüdür ve bütün güller de onun kokusunu aksettirir. Seher vaktinde fecrin tüm al kırmızı levhaları -yânî tabloları-, aslında onun yüzünün pembedliğini yansıtır. Onun saçı, âdetâ ezeli gecenin karanlığı gibi kapkaradır. O, yolların en doğrusunu -yânî sırât-ı müstakîmi- gösteren hidâyet rehberidir, peygamberlerin şâhudu, iyi kimselerin sultânıdır; Hakk'a varan yol, onun yoludur. O, ümmî idi, lâkin onun ümmîliği âlemin tüm irfânının sultânıdır; yânî, âriflerin sultânı odur, irfan sâhibi olabilmek de o ümmîliğin mâhiyetini kavramakla mümkündür. O, derdlilerin dermânıdır, onun görklü adı da rûhî ve bedenî her hastalığa şifâ veren ilaçtır. Onun adının anılması, yânî söylenen salâtselâm, tâ göklere, Arş katına yükselir. Ona duyulan muhabbet, kişiyi yüce makamlara ve ebedî feyze ulaştırır. Mü'min, onun hiç solmayacak olan gül bahçesinin çulgın bir bülbülü olup kalmalı, dâimâ ona salâtselâm getirmeli.

Törelî Metinlerarası İlişkiler

Törelî Türk Edebiyatı tâbîr edilen edebî sâhanın tüm müellif ve şâirleri gibi *-mensûr olsun manzûm olsun, şifâhî olsun kitâbî olsun-* tüm edebî şâheserleri, eserleri ve ürünleri de birbirini tanıyıp tanımlamakta ve birbirini yorumlayıp şerh etmektedirler. Yânî, bu edebî dâirede eser verenler kadar, verilen tüm eserler de âdetâ birbirine ayna tutmaktadırlar. Meselâ, Yahyâ Kemâl aynasında Yûnus Emre'yi, Fettâh Efendi aynasında Yazıcıoğlu Muhammed'i, Mustafa Kutlu aynasında Dede Korkut'u seyretmek; *Esselâm'da Vesîletü'n-Necât'ın, Fecir Devleti'nde Hüsn ü Aşk'ın, A'mâk-ı Hayâl'de Mesnevî-yi Ma'nevî'nin* izlerini sürmek mümkündür. Bu yönüyle bu törelî edebî dâire, büyük bir metinlerarası ilişkiler âlemi görünümü arz etmektedir.

Hâtif Fettâh Efendi de *-geçmişten kendi devrine kadarki törelî edebiyat vâsıtasıyla gelen-* Hazret-i Peygamber'le ilgili törelî telakkî ve tasavvurları çok iyi özümsemiştir ki bunu birkaç misalle göstermek yerinde olacaktır:

Türk na't edebiyâtında, 14. asırda Şeyyâd Hamza'dan 20. asırda Yaman Dede'ye kadar *-türlü nazım şekilleriyle söylenmiş-* “yâ Resûlallâh” redifli şiirler neredeyse bir alt gelenek teşkîl etmiş hâdedir. Bu geleneğin halkaları arasında Şeyyâd Hamza'nın (öl. 14. asır)

Senün 'ışkun kamu derde devâdur yâ Resûlallâh

Senün katunda hâcetler revâdur yâ Resûlallâh (Buluç, 1956: 11-12)

beytiyle başlayan gazelini, Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin (öl. 1628)

Kudûmun rahmet-i zevk u safâdur yâ Resûlallâh

Zuhûrun derd-i 'uşşâka devâdur yâ Resûlallâh (Yılmaz, 2021: 221)

matla'lı gazelini, Dânişî'nin (öl. 1650?)

Günâh u cürmüme yokdur nihâyet yâ Resûlallâh

Şefâ'at kıl bana rûz-i kıyâmet yâ Resûlallâh (Süleymân Nahîfî, 2018: 88)

beytiyle başlayan gazelini, Niyâzî-yi Mısırî'nin (öl. 1694)

Zuhûr-ı kâ'inâtun ma'denisin yâ Resûlallâh

Rumûz-ı küntü kenzen mahzenisin yâ Resûlallâh (Erdoğan, 1998: 198)

matla'lı gazelini, Yahyâ Nazîm'in (öl. 1727)

Gönül 'ışkunla zâr u mübtelâdur yâ Resûlallâh

Yolunda baş ile cânım fedâdur yâ Resûlallâh (Çakır, 2018: 976-977)

beytiyle başlayan kasîdesi ile

Reh-i 'ışkunda bî-sabr u şekîbem yâ Resûlallâh

Seni her kim severse ben rakîbem yâ Resûlallâh (Çakır, 2018: 1026-1027)

matla'lı gazeli ve aynı redifli diğer gazelini, Süleymân Nahîfî'nin (öl. 1738)

Cîger-hûn-ı gam olmuş bir gedâyam yâ Resûlallâh

Belâ-yı 'ıška düşmiş mübtelâyam yâ Resûlallâh (Süleymân Nahîfî, 2018: 178)

beytiyle başlayan gazeli ile aynı redifli diğer gazellerini, Neccârzâde Rızâ'nın (öl. 1746)

Sana mahsûsdur nâm-ı Muhammed yâ Resûlallâh

Senündür vasf-ı pâk-i ism-i Ahmed yâ Resûlallâh (Özdemir, 1999: 385)

matla'lı gazeli ile aynı redifli diğer gazellerini, Salâhî-yi 'Uşşâkî'nin (öl. 1782)

Gönül fikr-i hayâlünle sabahlar yâ Resûlallâh

Olur şem'i cemâlünle sabâhlar yâ Resûlallâh (Yeniterzi, 1993: 50)

beytiyle başlayan gazelini, Süleymân Neş'et'in (öl. 1807)

Cemâlün matlab-ı cân u cihândur yâ Resûlallâh

Derün dârü'l-emân-ı ins ü cândur yâ Resûlallâh (Yeniterzi, 1993: 54-55)

matla'lı gazelini, Mustafâ Zekâyî-yi Halvetî'nin (öl. 1812)

Vücûdun mazhar-ı nûr-ı hüviyyet yâ Resûlallâh

Zuhûrun kâşif-i esrâr-ı vahdet yâ Resûlallâh (Yeniterzi, 1993: 57)

beytiyle başlayan gazelini, Leylâ Hanım'ın (öl. 1847)

Bu cismüm âteş-i 'ışkunla yansun yâ Resûlallâh

Dü-çeşmüm hâb-ı gafletden uyansun yâ Resûlallâh (Leylâ Hanım, 2018: 199)

matla'lı gazeli ile aynı redifli diğer gazellerini, Hersekli 'Ârif Hikmet Bey'in (öl. 1859)

Hudâ'nun en büyük ihsânı sensin yâ Resûlallâh

Benüm her derdümün dermânı sensin yâ Resûlallâh (Yeniterzi, 1993: 62)

beytiyle başlayan gazelini, Bayburdlu Zihnî'nin (öl. 1859)

Cemâlün gülşeninde bir hezâram yâ Resûlallâh

Lebün vâsfında şâh-ı Kandehâram yâ Resûlallâh (Bayburdî el-Hâc Zihnî, 1293: 5)

matla'lı gazeli ile aynı redifli diğer gazellerini, Şeref Hanım'ın (öl. 1860)

Özün mahbûb u matlûb-ı Hudâdur yâ Resûlallâh

Sözün makbûl-i 'ind-i kibriyâdur yâ Resûlallâh (Şeref Hanım, 2018: 334)

beytiyle başlayan gazeli ile aynı redifli diğer gazellerini, Fatî'nin (öl. 1866)

Değer nüh-âsmâna her günâhum yâ Resûlallâh

Erer çarha onun'çün her gün âhum yâ Resûlallâh (Erdoğan, 2007: 64)

matla'lı gazelini, Ziyâ Paşa'nın (öl. 1880)

Vücûdun nüsha-yı küll-i hüviyyet yâ Resûlallâh

Hakikat zât-ı pâkinden 'ibâret yâ Resûlallâh (Yeniterzi, 1993: 65)

beytiyle başlayan gazelini, Dağıstanlı Dehrî'nin (öl. 19. yüzyıl)

Ne kaldı Mağrib-i Aksâ ne Îrân yâ Resûlallâh

Tırablusgarbı da ister İtalyan yâ Resûlallâh (Hüseyin Kâmî, 2013: 84)

matla'lı kasîdesini, Senîh-i Mevlevî'nin (öl. 1900)

Olursa sâye-yi lutfun penâhum yâ Resûlallâh

Sevâba kalb olur cürm ü günâhum yâ Resûlallâh (Senîh-i Mevlevî, 1275: 4)

beytiyle başlayan gazelini, Nigâr Hanım'ın (öl. 1918)

Senün şevkînla sûret buldı hilkat yâ Resûlallâh

Semâya tal'atından geldi satvet yâ Resûlallâh (Yeniterzi, 1993: 74)

matla'lı gazelini, Yaman Dede şöhretiyle meşhur Abdülkadir Keçeoğlu'nun (öl. 1962)

Gönül hûn oldu şevkindan boyandım yâ Resûlallâh

Nasıl bilmem bu nîrâna dayandım yâ Resûlallâh

Ezel bezminde bir dinmez figândım yâ Resûlallâh

Cemâlinle ferahnâk et ki yandım yâ Resûlallâh (Yeniterzi, 1993: 81)

bendiyle başlayan mütekerrir murabba'ını zikretmek yerinde olacaktır.

Dikkat edilirse bu şiirlerin tamâmının, arûz vezninin hezec bahrinin “mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün” kâlıbıyla söylenmiş olduğu görülecektir ki bu durumun -hiç şüphesiz- son tef'ileye (mefâ'ilün) tekâbül eden “Resûlullâh” kelimesinden kaynaklandığı âşikârdır. Bunun yanında, bu şiirlere hâkim olan müşterek arzihâl, istimdâd etme yoluyla Resûlullâh'tan şefâat beklentisidir.

Fettâh Efendi de bu gelenek doğrultusunda aynı kâlibı kullanarak “yâ Resûlallâh” redifiyle **Na't-ı Şerîf** başlıklı kırkbeş beyitlik bir kasîde nazm etmiştir:

Yine parlar gözümde yâl ü bâlin yâ Resûlallâh

Yine doldurdu âfâkı celâlin yâ Resûlallâh (Na't ve Münâcât, 71)

matla' beytiyle başlayan kasîdenin iki tahallus beytinden ilki

Bilirsin Hâtif-i bîcâreni pek çok günâhkârım

Medâr-ı 'afvı sensin her vebâlin yâ Resûlallâh (Na't ve Münâcât, 74)

şeklindeki yirmisekizinci beyit ve ikincisi de

Evet söz bilmez ammâ derd ü hüznünden figân eyler

Darulma Hâtif[e] mahrûm u lâlin yâ Resûlallâh (Na't ve Münâcât, 77)

şeklindeki makta' beytidir.

Fettâh Efendi'nin **Leyle-yi Mi'râc Münâsebetiyle Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerine** başlıklı mîrâciyyesindeki

Tercümânsız lebleri bizzât Îlâha söyledi

Sedd ü hâ'ilsiz nigâhı seyr-i Rahmân eyledi

Bî-tavassut istimâ' etdi kelâm-ı izzeti

Gark-ı vuslat oldu ben de başka bilmem n'eyledi (Na't ve Münâcât, 61)

beyitleri, konunun işleniş tarzı ve ifâde üslûbu bakımlarından **Hüsn ü Aşk**'ın mîrâciyye kısmındaki şu beyitleri andırmaktadır:

Ol seyrde mâverâ görindi

Tâ Sidre-yi Müntehâ görindi

Açıldı der-i harîm-i vuslat

Kurbet girü kaldı geldi vahdet

Cibrîlde 'acz olub hüveydâ

Elfâzı bırakdı anda ma'nâ

Evvel ne idi ne oldu bilmem

Leb-rîz idi ol ne doldı bilmem (Şeyh Galib, 2015: 50)

Şiirleri, dili kullanma kabiliyeti, ifâde üslûbu, nazım şekilleri ve arûz veznini kullanma husûsiyetleri, devrine dâir ictimâî meseleler karşısındaki heyecânı Mehmed Âkif'ten büyük ölçüde izler taşısaya da Fettâh Efendi'nin ilhâmını aldığı dînî

neşvenin daha ziyâde tasavvuf olduğu âşikârdır. Öyle de olsa, onun **Mevlid Gecesi** şiirindeki

Öndört asır olur ki o leyl-i münevverin

Leb-rîz-i fecr-i feyziyiz o fecr-i ezherin

Elvân-ı incilâsı bezer ufk-ı fikreti

Nûr-ı melâhatiyle o şefkatli rehberin

Pâyânı varsa şâyed o kânûn-ı sermedin

Subh-ı kıyâmet oldu o fecr-i muhalledin

Öndört asır olur ki bak âfâk u enfüsü

Hâlâ münevver etmede nûru Muhammedin (Na't ve Münâcât, 91)

dörtlükleri ile **Na't-ı Şerîf** başlıklı kasîdesinin

Bu şeb **öndört asır evvel** ayın öndördü dîdârın

Doğup nûrlatdı dünyâyı cemâlin yâ Resûlallâh

beytindeki “öndört asır” vurgusu ise, Mehmed Âkif’in -Gölgeler kitabında yer alan- 11 Rebûlevvel 1347 târîhinde bir Mevlid Kandîli arefesinde yazmış olduğu **Bir Gece** başlıklı mevlidinin başındaki

Öndört asır evvel, yine böyle bir geceydi,

Kumdan, ayın öndördü, bir öksüz çıkıverdi!

Lâkin, o ne hüsrândı ki: Hissetmedi gözler;

Kaç bin senedir, hâlbuki, bekleşmedelerdi! (Mehmed Âkif Ersoy, 2018: 420)

mısrâlarını hâtırlatmaktadır.

Şiirlerde Hazret-i Muhammed Telakkî ve Tasavvurları

Habîbullâh

Törelî edebî dâire, Hazret-i Muhammed’i, Allâh’ın habîbi, mahbûbu, ma’şûku, yâri, sevgilisi telakkî eder; tasavvuf merkezli bu dâirede o, “Habîbullâh” lâkabıyla anılır.

Fettâh Efendi de dâirenin bu kabûlünü aynen tevârüs etmiş, şiirlerinde de açıkça beyân etmiştir. Bu durum, **Mevlid Gecesi** şiirinin

Sen sen ki hulkatin üzerinde o Hâlıkın

Mahbûbusun onun gibisin sen de bî-misâl (Na't ve Münâcât, 87)

mısırâlarında açıkça müşâhede edilmektedir.

Kezâ, **Mi'râc-ı Muhammedî** başlıklı gazelinin

*Tanrı çağırıp **sevgilisi** Ahmedî bekler*

Yol oldu ona ay ile yıldızlı felekler

...

*Ahmed yaradan Tanrımızın **sevgili yâri***

Deng olmaz ona kimse ne gelmiş gelecekler

Birdir büyük Allâh biricik yâridir Ahmed

Mahbûb adını Tanrı büyük ismine ekler (Na't ve Münâcât, 92)

beyitleri, bir mîrâciyye kasîdesinin sonundaki

Mi'râcınun esrârına mazhar kıl İlâhî

*Mi'râca çıkan **sevgiline** nisbetimiz var* (Na't ve Münâcât, 66)

beyti ve yine mîrâciyye türündeki iki bendlik bir terkîbibendindeki

*Bu şeb **'âşıkla ma'sûk** oldu rûberû-yı istiğrâk*

Bu şeb nûrlandı Hakkın şu'lesiyle enfüs ü âfâk (Na't ve Münâcât, 67)

mısırâları da aynı telakkînin izlerini yansıtmaktadır. Fettâh Efendî, 25 Eylül 1959 târihli ve **Ey Allâh'ın Habîbi!** şiirinde

Seni sevdi bize şâh etdi bizi var edici

Sana kim uydu ne mutlu sana isyân ne acı

Ey Resûl-i ezeli vü ebedî merhamet et

Seni gönderdi büyük Tanrı bize kurtarıcı (Vardar, 115)

diyerek Hazret-i Habîbullâh'tan istimdâd etmekte, imdâd istemektedir.

Fettâh Efendî, *-Allâh'ın sevgilisi tâbîr edilen-* Habîbullâh Hazret-i Muhammed'e duymuş olduğu muhabbeti *-konusu fark etmez-* her şiirinde dile getirebilmektedir. Kendi gönlüyle hasbihâl ettiği *Ey Gönül* başlıklı gazelindeki

İstiyorsan Hakk'a lâyük bir muhabbet ey gönül

Sev büyük Allâh'ının en sevdiği bir dâneyi

Başka hiç bir şey ziyâdâr eylemez kalb ufkunu

Aydın et nûr-ı Muhammed'le hemân dilhâneyi (Yine Vatan İçin, 29)

...

Tek de kalsam râh-ı aşkında bu cân kurbân sana

İstemem Şîrînlere Ferhâd gibi divâneyi

Hâtif'im Allâh'ıma yüksek Resûlullâh'ıma

Âşıkım ben sâdıkım ben istemem bigâneyi (Yine Vatan İçin, 30)

beyitlerde bu muhabbetin izhârını görmek mümkündür. Kezâ,

Âşık olacaksan hele her hüsne kapılma

Allâh'ımızın sevdiği sultâna gönül ver

...

Her değme cemâle tutulup boş yere yanma

Hüsni yaratan menba'-ı ihsâna gönül ver (Yine Vatan İçin, 113)

beyitlerinden de anlaşılmaktadır ki Fettâh Efendi “gönül ver” redifli ve **Na't-ı Nebî** başlıklı gazelinde, aşk cevherinin, hakîkî kıymetini bulacağı makâma dâir hedef göstermektedir.

Ahmed

Tasavvuftaki “hazarât” nazariyesine göre *Ehadiyyet* mertebesinde sonra gelen mertebeye *Ahmediyyet* denmektedir. Dolayısıyla Hazret-i Peygamber'e âit *Ahmed* isminin, öncelikle onun hakîkatını -*Hakikat-ı Muhammediyye*- yânî nûrunu -*Nûr-ı Muhammedî*- tesmiye maksadıyla kullanıldığı ileri sürülebilir. Türk edebiyâtının töreli metinlerinde de bu ismin hem yalın olarak *Ahmed* hâlinde hem de *Ahmed-i Muhtâr* -seçilmiş, seçkin *Ahmed*- terkîbi içinde kullanıldığı görülmektedir. Meselâ, Avnî Fâtih Sultân Muhammed'in bir gazelindeki

Ey Muhammed mu'cizât-ı Ahmed-i Muhtâr ile

Umaram gâlib ola a'dâ-yı dîne devletüm (İsen-Bilkan, 1997: 73)

makta' beyti, Fuzûlî'nin *Su Kasîdesi*'ndeki

Tıynet-i pâkini rûşen kılmuş ehl-i âleme

Iktidâ kılmuş tarîk-ı Ahmed-i Muhtâr su (Fuzûlî, 2021: 209)

girizgâh beyti ve Şeyh Gâlib'in meşhur müseddes na'tındaki

*Sen **Ahmed** ü Mahmûd u Muhammedsin efendim*

Hakdan bize sultân-ı mü'eyyedsin efendim (Kalkışım, 2013: 192-193)

mütekerrir beyit, bu kullanımların güzel numûnelerinden sayılır.

Fettâh Efendi'nin de *Ahmed -Ahmed-i Muhtâr-* ismini sıklıkla zikrettiği dikkat çekmektedir. Bir iki misal verme niyetiyle

*Dinlemezsen kâinâtın fahri, yektâ **Ahmed**'i*

Dinlemek lâyıık mı hikmet nâmına efsâneyi (Yine Vatan İçin, 30)

...

En büyük mücrimleri mutlak bırakmaz bakmadan

Çekme gam gönlüm şefî'in **Ahmed-i Muhtâr** iken (Yine Vatan İçin, 51)

beyitlerini zikretmek gerekir. **Regâ'ib Gecesi** şiirinin

Câmi'-i âlem olur Ahmed-i Muhtâr'ın adı

Hangi bir ism-i vesîmde bulunur bengî tadı

Kim bunun feyzine vâkıf olamaz dünyâda

Ne cihânı ne de cânı ebedî anlamadı (Vardar, 110)

dörtlüğünde ise, *Ahmed* isminin, bütün beşerî âlemlerin hilkat sırrını kendi hakikatında cem' edip topladığı ifâde edilmektedir.

Mâlûmdur ki Hazret-i Peygamber'in geleceği İncîl'de müjdelenmiştir. Yuhanna İncîli'ne Ârâmîce'den geçen Grekçe kökenli "Faraklît" isminin Arapça karşılığı da "Ahmed" ismidir ve Kur'ân'da bu müjdelemeden bahsedilirken Ahmed ismi kullanılmaktadır. (Aydın, 1995) Fettâh Efendi de mîlâdî yılbaşı münâsebetiyle yazmış olduğu şiirlerde hassas ve dikkatli bir şekilde Ahmed ismini kullanmıştır. 1955 mîlâdî yılbaşı için yazmış olduğu 30 Kânûmievvel 1954 târihli **Geçmiş Sene ve Gelen Yıl** şiirindeki

Yâ Rabbî Mesîh'in şu doğan sâl-i cedîdi

Olsun bize bir vâsıta-i âh-ı medîdi

Gaddâr u yalancı şu Mesîhîlere â'id

Bin türlü şedâ'id

Çekmekte olan ümmet-i Ahmed'deki âhı

Dergâh-ı Mesîh'e götürüp bunca devâhî

Görmekte olan ümmetin efgânını nakl et

Nakl et de nihâyet

Ey Hazret-i 'Îsâ sana da'vâmızı takdîm

Senden sana şekvâmızı her hükmü de teslîm

Allâh'ımıza şân-ı risâlet ile sen var

Bühtâncıların mahvı için Rabb'ine yalvar (Zulmetten Nûra, 154-155)

mısrâlarıyla, Hazret-i 'Îsâ'nın dînini tahrîb eden Haçlı ideolojisinin “ümmet-i Ahmed” üzerindeki maddî ve mânevî tahrîbâtını yine Hazret-i 'Îsâ'ya ve onun vâsıtasıyla da Allâh'a şikâyet etmektedir. Yine 1955 mîlâdî yılbaşı için yazmış olduğu 31 Kânûnıevvel 1954 târîhli **Yılbaşı Münâsebetiyle - 1954** şiirinde ise, Hazret-i 'Îsâ'nın mucizevî doğuşundaki en büyük hikmet ile onun risâletteki en büyük mucize ve vazîfesinin, Hazret-i Peygamber'in geleceğini müjdelemesi olduğunu vurgulamaktadır:

Bin dokuz yüz elli dört yıl evvel idi

Kâ'inâta fer veren irfânlı şey'

Nûr-ı Hakk'ın matla'ı feyz-âveri

Kirdigâr'ın muhterem peygamberi!

Sen o yıldızdın ki tebşîr eyledin

Ahmed adlı âfitâb-ı enveri

Sen o mürseldin ki takdîm eyledin

Kâ'inâta yol açan bir rehberi

Sen o müşşiddin ki i'lân eyledin

Enbiyâya tâc olan bir serveri

Sen o hâdîydin ki teşhîr eyledin

Âlemîne bir Resûl-i eşheri (Zulmetten Nûra, 156)

Nûr-ı Muhammedî

Fettâh Efendi'nin tevârüs ettiği töreli edebî dâirenin Hazret-i Peygamber telakkîsinin, bilhassa nazarî ve edebî tasavvuftan beslendiği mâlûmdur. Bu telakkînin, daha çok *Hakikat-ı Muhammediyye* ya da *Nûr-ı Muhammedî* mefhûmu merkezi

etrâfında şekillenmiş olduğu söylenebilir. **Mevlid Gecesi** şiirindeki

Bir yerde toplayıp sana bir tâk-ı ihtifâl

Yapsam da az değil mi sen ey neyyirü'l-cemâl (Na't ve Münâcât, 87)

mısrâları ile aynı şiirin

Ondört asır olur ki o leyl-i münevverin

Leb-rîz-i fecr-i feyziyiz o fecr-i ezherin

Elvân-ı incilâsı bezer ufk-ı fikreti

Nûr-ı melâhatiyle o şefkatli rehberin

Pâyânı varsa şâyed o kânûn-ı sermedin

Subh-ı kıyâmet oldu o fecr-i muhalledin

Ondört asır olur ki bak âfâk u enfüsü

Hâlâ münevver etmede nûru Muhammedin (Na't ve Münâcât, 91)

dörtlüklerinde Nûr-ı Muhammedî'nin izleri açıkça görülmektedir. Zîrâ, Hakikat-ı Muhammediyye'deki nûrun cismânî-beşerî âlemdeki tecellisi de Hazret-i Muhammed ile onun cehâlet, gaflet ve dalâlet karanlığına gark olmuş dünyâyı saçtığı ilim, irfan, îman ve İslâm nûrudur. O nûrun dünyâyı teşrif ettiği gece dünyâ münevver olmuş, o gecenin fecri ve sabâhı o nurla aydınlanmışır.

Kezâ **Na't-ı Şerîf** başlıklı kasîdesinin

Bu şeb ondört asır evvel ayın ondördü didârın

Doğup nûrlatdı dünyâyı cemâlin yâ Resûlallâh (Na't ve Münâcât, 71)

beytinde de Resûlullâh'ın cemâlinin, cemâlullâhtan yansıttığı nurla tüm dünyâyı nûra gark ettiği ifâde edilmektedir.

Hikmet ve Mârifet Aynası

Resûl-i Kibriyâ Efendimize! başlıklı tamamlanmamış bir na'tındaki

Merhabâ ey 'ayn-ı hikmet kâ'inâtın rehberi

Merhabâ ey mahz-ı rahmet ins ü cin peygamberi

...

Mazhar-ı esrâr-ı Hâlık matla'-ı envâr-ı Hak

Menba'-ı feyyâz-ı 'irfân halk u hilkat masdarı (Na't ve Münâcât, 52)

ifâdeleri, Fettâh Efendi'nin, Hazret-i Peygamberi hikmet ve mârifetin tecellîgâhı olarak gördüğüne delâlet etmektedir; zîrâ o, **Na't-ı Nebî** şiirinde de ilim, irfan ve hikmetin te'mînâtı bir peygamber husûsiyetiyle dikkat çekmektedir:

Mahv olup hikmet gömülmüştü cihânda 'ilm ü fen

Cehl-i müstevlî dokurken 'ilme zulmetden kefen

Ey büyük müncî mu'allim sen yetişdin bizlere

'İlmi kurtardın ölümden feyz-i 'irfânınla sen (Na't ve Münâcât, 102)

Mevlid-i Peygamberî şiirinde yer alan

Hikmet-i Mevlâ ile bir sâ'at-i mes'ûdede

Neyyir-i eflâk-i hikmet doğdu Fahr-ı Kâ'inât (Na't ve Münâcât, 84)

beytinde ise, Allâh'ın hikmeti üzere kutlu bir vakitte doğan Hazret-i Peygamber hikmet feleklerinde doğan bir "hikmet güneşi" olarak tavsîf edilmektedir. Yine bir mevlid şiirinde Hazret-i Peygamber, hikmet kokularının kaynağı bir "hikmet gülü"ne benzetilmektedir:

Bu şeb bir savt-ı müncî geldi keвне bu sağır çölden

Bu şeb bir itr-ı hikmet münteşirdir bu açan gülden (Na't ve Münâcât, 100)

Regâ'ib Gecesi

"Hazret-i Peygamber'in ana rahmine düştüğü gece" olduğu iddiâ edilen Regâ'ib Gecesi'nin *-Receb ayının ilk Cumâ gecesi-* mâhiyeti ve fazîletine dâir rivâyetlerin töreli edebiyâta daha ziyâde tasavvuf kaynaklarından geçtiğini söylemek mümkündür. Fettâh Efendi'nin, 29 Aralık 1959/28 Cemâziyelâhir 1379 Salı gününden, iki gün sonraki Regâ'ib Gecesi *-1 Receb 1379 Perşembe-* için **Regâ'ib Gecesi** başlığıyla bir şiir yazarak gecenin mâhiyetine dâir îmâ ve işâretlerde bulunması, onun, töreli edebiyâtın şifâhî ve kitâbî mecrâlarından beslendiğine kuvvetli bir delil sayılır. Şiirde, gecenin mâhiyet ve fazîletine dâir dörtlükler şöyledir:

Ey büyük müjdecî devletli Regâ'ib Gecesi

Dehre senden geliyor en yüce bir müjde sesi

En koyu kanlı karanlıkta boğulmuş beşere

Doğup oldun ebedî nûrlatacak meş'alesi (Vardar, 109)

...

Feyz-i rahmetle a mutlu gece mahmûl oldun

Nûr-ı Ahmed'le a kutlu gece meşmûl oldun

Hürmetin bâ'is-i afv u kerem-i Yezdân'dır

Sen bize lutf-ı Îlâhî ile me'mûl oldun

Hürmet ey mâh-ı kemâlâta gebe nûrlu gece

Hangi ânda bulunur sendeki yüksek derece

Bütün âyât ile gâyâtı kucaklar mutlak

İsm-i Mahmûd-ı Muhammed'deki her şânlı hece (Vardar, 110)

Mevlid

Fettâh Efendi'nin şiir kitaplarında *mevlid* türünde birden fazla şiir mevcuttur ki onun Mevlid Kandîli gecelerindeki tahassüsâtını şiirle billûrlaştırdığına da işâret etmektedir. Meselâ, 5 Teşrînivevvel 1957/10 *Rebûlevvel 1377* târihli "*Mevlid-i Peygamberî*" başlıklı ve 15 Eylül 1959/12 *Rebûlevvel 1378* târihli "*Na't-ı Şerîf*" başlıklı mevlidleri ile târihsiz "*Velâdet-i Muhammediyye Sallallâhu Te'âlâ 'Aleyhi ve Sellem*", "*Mevlid Gecesi*", "*Mevlid-i Nebî*", "*Mevlid-i Nebî*", "*Mevlid-i Nebî*", "*Hazret-i Muhammed (asm)*", "*Mevlid-i Nebî Münâsebetiyle*" başlıklı mevlidleri bu durumu göstermektedir.

Velâdet-i Muhammediyye başlıklı mevlidinin ilk iki dörtlüğü bu bağlamda mânîdardır:

Kaçılın ey ebedî zulmet ü küfrân kaçılın

Saçılın ey ezeli rahmet ü gufrân saçılın

*Bu gece **nûr-ı Muhammed** doğuyor ufku muza*

Açılın rûhlara ey nûrlu ufuklar açılın

*Benzemez her geceye mevlid-i **Ahmed** gecesi*

Bu gece hall edilir kevn ü mekân bilmececi

Bu gece bunca asır beklenen sırr-ı vücûd

Açılıp fikre ışık verdi onun her hecesi (Na't ve Münâcât, 78)

Kezâ, iki dörtlükten müteşekkil ***Mevlid-i Nebî Münâsebetiyle*** şiiri de Hazret-i Peygamber'in mevlidine dâir töreli edebî telakkilere ışık tutmaktadır:

Doğdu bu gece peyker-i mesrû-ı Muhammed

Gark eyledi âfâkı bütûn nûr-ı Muhammed

Pür-kevkebe teşhîr edilir eşhedülerle

Her kûşede gör nağme-i meşhûr-ı Muhammed

Doğdu bu gece vech-i dırâşân-ı Muhammed

Boğdu bu gece nûr-ı fer-efşân-ı Muhammed

Maşrıkda ve mağribde fuhûl-i beşeriyet

Tebcîl edilir baksanız a şân-ı Muhammed (Vardar, 158)

Mîrâc

Fettâh Efendi'nin şiir kitaplarında mîrâciyye türünde de birden fazla şiir mevcuttur ki onun Mîrâc Kandîl'indeki hissiyâtına tercümân olmaktadır. 27 Receb 1354 târihli "Leyle-yi Mi'râc Münâsebetiyle Seni ve Sana Yâ Resûlallâh" başlıklı, 27 Recebül'l-Ferd 1374 târihli "Leyle-yi Mi'râc Münâsebetiyle Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerine" başlıklı, 26 Kânûnisânî 1963 târihli "Mi'râc-ı Nebî" başlıklı mîrâciyyeleri ile târihsiz "Yine Leyle-yi Mi'râc", "Mi'râc-ı Muhammedî", "Mi'râc-ı Nebevî" başlıklı mîrâciyyeleri benzeri duruma işâret etmektedir.

Fettâh Efendi'nin şiirlerinde töreli İslâm telakkîyatının şekillendirdiği bir Mîrâc tasavvurunun izleri görülmektedir; şöyle ki Mîrâc hâdisesi, iki sevgilinin, yânî Allâh ile Resûlullâh'ın buluşup görüşmesi ve konuşmasıdır. **Mî'râc-ı Muhammedî** başlıklı şu gazel, bu tasavvuru çok güzel bir şekilde iş'âr etmektedir:

Tanrı çağırıp sevgilisi Ahmedi bekler

Yol oldu ona ay ile yıldızlı felekler

Yetmez ki demetlerle kucaklarla saçılınsın

Serpilse sezâdır ona cennetle çiçekler

Âfâkı aşip uçtu kanatsız ulu rehber

Kaldı geride bunca kanatlarla melekler

'Akl erdiremez sür'at-i seyrinde Burâka

Elbette diken çiğneyen âvâre eşekler

Ahmed yaradan Tanrımızın sevgili yâri

Deng olmaz ona kimse ne gelmiş gelecekle

Birdir büyük Allâh biricik yâridir Ahmed

Mahbûb adını Tanrı büyük ismine ekler (Na't ve Münâcât, 92)

20 Mart 1955/27 Recebü'l-Ferd 1374 târihli ve yirmidört dörtlükten müteşekkil **Leyle-yi Mi'râc Münâsebetiyle Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri'ne** başlıklı mîrâciyyenin şu bölümü de aynı telakkîyi yansıtmaktadır; zîrâ Mîrâc'la murâd edilen, o esrârengiz vuslat ile o mahrem mülâkattır:

*Da'vet-i Rahmân ile eflâke uçdu Mustafâ
Nezd-i 'izzetde bunu Hallâk'ı etmiş istifâ
'Âşık u ma'sûk olur hem-bezm-i vuslat pür-vefâ
Allâh Allâh durmaz eylerler te'âlî pür-safâ*

*Lâ-mekânda rûşen oldu sırr-ı mâ zâğa'l-basar
Böyle bir halvet-serâyâ hangi nâ-mahrem basar
Kâbe kavseyne ulaştı Ahmed-i rahmet-nisâr
Burc-ı kurbetde efendim râyet-i rü'yet basar*

*Tercümânsız lebleri bizzât İlâha söyledi
Sedd ü hâ'ilsiz nigâhı seyr-i Rahmân eyledi
Bî-tavassut istimâ' etdi kelâm-ı 'izzeti
Gark-ı vuslat oldu ben de başka bilmem n'eyledi*

*İşbu dem bi'l-cümle sırlar zâhir oldu bî-riyâ
Lâ-mekân kapladı başdan başa feyz u zıyâ
Rûh-ı pâk-i Ahmed oldu gark-ı bahr-ı kibriyâ
Ermemişdir böyle lutfâ evliyâ vü enbiyâ (Na't ve Münâcât, 60-61)*

...

*Yâ İlâhî Ahmed'e vahy etdiğin kudsî kitâb
Leyle-yi vuslatda tevcîh etdiğin 'ulvî hutâb
Hürmetiy'çün bizleri mahrûm-ı cennet eyleme
Mazhar-ı seyr-i cemâl eyle İlâhî bî-hicâb (Na't ve Münâcât, 62)*

Hâtif'in iki bendlik bir terkîbibendinin ilk bendindeki

Muhammed duydu sem'iyile kelâm-ı pâk-i Mennânı

Muhammed gördü çeşmiyle cemâl-i pâk-i Hannânı

Bu şeb 'âşıkla ma'sûk oldu rûberû-yı istiğrâk

Bu şeb nûrlandı Hakkın şu'lesiyile enfüs ü âfâk (Na't ve Münâcât, 67)

beyitleri de aynı mîrâciyye geleneğinin izlerini taşımaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm

Emânet sıfatı ile *el-Emîn* isminin sâhibi olan Hazret-i Muhammed, Kur'ânî vahyin de emin tebliğcisidir. Törelî edebî dâireye göre Kur'ân-ı Kerîm onun en büyük mûcizesidir; o, Kur'ân'da, Kur'ân da onun zâtında mündemiçtir; o, Kur'ân'ın, Kur'ân da onun mazharıdır; o, Kur'ân'da, Kur'ân da onda yansımaktadır. Hazret-i Peygamber'in en büyük vassaf *-sıfatlarıyla öven-* ve meddâhı *-övgücüsü-* Kur'ân'dır, onu övme husûsunda kimse Kur'ân'la yarışamaz. Şeyh Gâlib bu zımnî alâkayı şöyle yorumlamaktadır:

Levlâk ile zât-ı pâki mevsûf

Kur'ân'a sıfâtı zarf u mazrûf (Şeyh Galib, 2015: 24)

...

Söz olsa da menba'-ı kerâmet

Kur'âna nazîre olmaz elbet

Kur'ân o Resûli kıldı tavsîf

Ahlâk-ı 'azîmin etdi ta'rîf (Şeyh Galib, 2015: 30)

Fettâh Efendi de, 20 Ağustos 1937 târihli ve ***Kitâb-ı Hak*** şiirindeki

Kur'ân gibi bir rehber-i sâdık bulunurken

Bilsem beşerin yâ nereye meyl ü şitâbı

Peygamberinin mu'cize-i dâ'imesiyle

Fahr eyleyerek cevher-i cân et o hutâbı

Tanzîrine on dört asır eyler de tahaddî

Kimdir verecek vermedi hiç kimse cevâbı (Vardar, 146)

beyitleriyle bu alâkaya ışık tutmaktadır. Allâh, Hazret-i Muhammed'i güçlendirmek için Kur'ân'ı semâvî âlemlerden yeryüzüne tenzîl etmiş, indirmiştir *-onu daha da kutlu kılmak için de Mîrâc ile semâvî âlemlere yükseltmiştir-*:

Onu te'yîd için gökden yere indirdi Kur'ân'ı

Onu tes'îd için yerden göğe bindirdi Sübhân'ı (Na't ve Münâcât, 67)

Mûcizât

Törelî Türk şiirinin husûsiyetle na't numûnelerinde mûcizât-ı nebevînin -*Hazret-i Muhammed'in mûcizelerinin*- de ele alınıp anıldığı bilinmektedir; bu mûcizelerin, yer yer Fettâh Efendi'nin şiirlerine de yansıdığı görülmektedir. *Güzel İstanbul* adlı şiirinde, İstanbul'un Fethi'ni müjdeleyen "*Le-tuftehanne'l-Kustantıniyyetu fe le-ni'me'l-emîru emîruhâ ve le-ni'me'l-ceyşu zâlike'l-ceyş...* (Konstantinopolis mutlakâ fetholunacaktır; -o fethi gerçekleştirecek olan- emîr ne güzel emîrdir ve asker de ne güzel askerdir...)" mûcizevî hadîsine de telmihte bulunan şu mısralar yer almaktadır:

Peygamber bizlere müjdeler verdi

İslâmlar seninle murâda erdi (Yine Vatan İçin, 65)

Bir seferinde -*Tebük ya da Hayber gazvesinde*- susuzlukla sınanan ashâbının tamâmının su ihtiyâcını, kırbasındaki az miktarda sudan eline dökmek sûretiyle karşılayan Hazret-i Peygamber'in bu mûcizesine, **Arkadaş!** şiirinde bir telmih bulunduğunu söylemek gerekir:

Kutlu eliyle suvarır erleri

Havz-ı Muhammed (asm) gidecek yerleri

Böyle bulur dîn-i hak askerleri

Nerdesin ey azmi çelik arkadaş

Haydi yürü gitdi yiğitler ulaş! (Yine Vatan İçin, 71)

Buradaki başka bir müjde ise, Hazret-i Peygamber'in, şehidler ve mücâhidlerle birlikte, cennetteki Havz-ı Kevser'in -*Kevser Havuzu'nun*- etrâfında toplanacağıdır.

Şefâat

Törelî edebî dâiredeki Hazret-i Muhammed telakkîsinin en mühim unsurlarından birisi, hiç şüphesiz, onun, "Şefî'u'l-müznibîn" lâkabının sâhibi olduğu ve mahşerde günahkâr ümmetine şefâat edeceği kabûlüdür. "*Yâ Resûlallâh*" redifli ve **Na't-ı Şerîf** başlıklı kasîdesinin

Tevesşül maksadıyla böyle durlandım a sultânım

Şefâ'at kıl susar bu 'abd-i lâlin yâ Resûlallâh

Bilirsin *Hâtîf-i bâcâre*ni pek çok *günâhkâr*ım

Medâr-ı 'afvı sensin her vebâlin yâ Resûlallâh (Na't ve Münâcât, 74)

...

Sana ben **'arz-ı hâl** etdim *zebûnum bî-mecâl*im ben

Senin ancak yeter sonsuz *meçâlin* yâ Resûlallâh

...

Evet **söz bilmez** ammâ derd ü hüznünden *figân* eyler

Darılma **Hâtîf[e] mahrûm** u *lâlin* yâ Resûlallâh (Na't ve Münâcât, 77)

beyitlerinde, Habîbullâh efendimizden istimdat dikkat çekmektedir. Zîrâ, töreli edebî dâire, mahşerde ümmetine imdâd ile şefâat edecek olan bir merhamet peygamberi telakkî etmektedir.

Hazret-i Peygamber, İntisâbım Var! şiirinin

Beni saymaz imiş beyler beni bu şâdımân eyler

Halâskârım Muhammed Mustafâ'ya (*asm*) *intisâbım* var

Ne şeytânla ne sultânla alâka eylerim *peydâ*

Şefî'-i rûz-ı mahşer öyle *âlî bir cenâbım* var (Yine Vatan İçin, 49)

beyitlerinde ise *Halâskâr -kurtarıcı-* ve *Şefî'* -şefâat edici- sıfatlarıyla tavsîf edilmektedir.

Kevser

“İnnâ a'taynâke'l-Kevser... (Muhakkak biz sana Kevser'i verdik...)” (Kevser, 108/1) âyetinde Hazret-i Peygamber'e verildiği vâdedilen, ümmet-i Muhammed'in cenetlik olanlarına da onunla birlikte başında toplanacakları müjdelenen havuz ya da pınarın adıdır, *Kevser*; töreli Türk şiirinde daha çok *Kevser Suyu* ve *Havz-ı Kevser* gibi terkipler bünyesinde kullanılmaktadır.

Fettâh Efendi de bu müjdeyi umûmiyetle muhâtabını teşvik maksadıyla şiirlerinde kullanmıştır. Osmanlı bakıyesi ülkelerdeki müslümanlara hitâben yazdığı *Ümîd Al!* başlıklı hamâsî bir şiirin

Ümîd al! Çaldıran aşmış, cihân şaşmış Yavuz'lardan

Ölürsen **Kevser** iç Peygamber'e mahsûs havuzlardan

Sakın *miskîne* kimse merhamet etmez bu âlemde

Metîn ol korkma saldırmış bu tavşancıl kuduzlardan (Zulmetten Nûra, 30)

dörtlüğünde cihâdın ve mücâhidliğin sonunda şehâdet olduğunu, şehidlerin de Hazret-i Peygamberin Kevser Havuzu'nda ağırlanacağını dile getirmektedir. Aynı muhâtap kitleye aynı müjde **Arkadaş!** şiirinde de verilmektedir:

*Taş ile toprakda değil son yerin
Tanrı'nın arşında senin makberin
Havzı başında Ulu Peygamber'in
Bekliyor ey şânlı şehîd arkadaş
Haydi yiğit gitdi şehîdler ulaş
Kutlu eliyle suvarır erleri
Havz-ı Muhammed (asm) gidecek yerleri
Böyle bulur dîn-i hak askerleri
Nerdesin ey azmi çelik arkadaş
Haydi yürü gitdi yiğitler ulaş! (Yine Vatan İçin, 71)*

Fettâh Efendi, “Necîb Fâzıl Kısakürek'in Çile unvânlı şi'irine nazîre” hâmişiyle îmâna ve İslâm'a hitâben yazdığı Şübhedden Yakîne! şiirinin şu dörtlüklerinde de Kevser'den bahsetmektedir:

*Seninle söndürdüm gam âteşini
Seninle buldum ben Hak güneşini
Ne feyyâz bir safâ kaynağısın sen
Kevser'de buldum ben senin eşini
Velîler zevkine erdiren sensin
Nebîler bezmine girdiren sensin
Mahşerde susayan kalbe **Kevser**'i
Muhammed elinden verdiren sensin (Zulmetten Nûra, 99)*

Muhammedî Yola Dâvet

Fettâh Efendi, 25 Teşrîniyevvel 1936 târihli ve Şehâdet-i Kalbiyye şiiriyle insanları Hazret-i Peygamber'in nurlu yolunun şâhidi olmaya dâvet etmektedir:

*Dinle Allâh'ın efendi emrini
Etme ifnâ nefis yolunda ömrünü
Kimse dünyâda bekâ-yâb olmamış*

Maksadınca kâm u râhat bulmamış
Kaçma şehrhâh-ı Muhammed'den sakın
Dönme dergâh-ı Muhammed'den sakın
Feyz-i Âdem nûr-ı âlem şer'idir
Aslı gül Ahmed bevâkî fer'idir
Şer'ine eyle temessük dâ'imâ!
Çeşme-i Ahmed'den iç âb-ı bekâ
Kıl şehâdet vahdet-i Hallâk'a sen
Tâbi' ol Peygamber-i ahlâka sen
Şu'le-i Ahmed'le aydı kâ'inât
Sen de şâhid ol da bul hayr-ı hayât
Yâ İlâhî ente hayru'l-Hâlıkîn
Ve'n-Nebiyu'l-müctebâ Hayru'l-mu'in (Zulmetten Nûra, 166)

Hâtif, bir gazelinde de

Sûr-ı İsrâfil uyandırmaz o gâfil sîneyi
Da'vet-i ulyâ-yı Peygamberle bîdâr olmayan (Garâmî Parçalar, 30)

diyerek, yüce Nebevî dâvete icâbet etmeyen gâfil insanların, gaflet uykusundan ancak mahşerde uyanacaklarını ifâde etmektedir.

Yine bu bağlamda, Fettâh Efendi'nin, *-belki sahte, belki kaba softa ve belki de modernist-reformist-* müslüman kılıklı, türedi hocalara yönelttiği tenkîdi ihtivâ eden şu dörtlükleri de hayli dikkat çekicidir:

Âyet okur kitâb-ı İlâhî'yi mahv için
Sünnet okur hıtâb-ı İlâhî'yi mahv için
Zulmet saçır zıyâ diye dört yanda bî-hicâb
Nûr ismine ki tâb-ı İlâhî'yi mahv için
Tezyîf eder hadîs ile râh-ı Muhammed'i
Tahrîf eder utanmayarak nazm-ı sermedi
Hak nâmına hukûk-ı İlâhî'ye ta'n eder
Hîç böyle bî-hayâları târîh de görmedi (Ey Yurdum, 140-141)

Hâtif'in Şiirlerindeki Tasavvuf Neşvesinin Kaynakları

Fettâh Efendi'nin, *-törelî edebî metinler dünyâsının bir vârisi sayıldığından-* törelî edebiyâtın Hazret-i Muhammed telakkî ve tasavvurlarını bu "edebî töre"nin şuûraltı vâsıtasıyla zâten tevârüs etmiş bulunduğunu söylemek gerekir. Bunun yanında, Fettâh Efendi'nin doğmuş olduğu ortamı hazırlayan dönemde Üsküb ve civârında cârî olan tasavvuf hareketlerinin de bu telakkî ve tasavvurların şekillenmesinde etkili olabileceğini söylemek yerinde olacaktır.

Öncelikle, yetmişbeş yıllık hayâtının neredeyse yarısı Üsküb'de *-ve yine önemli bir kısmı da diğer Balkan beldelerinde-* geçmiş olan âlim-sûfî Muhammed Nûru'l-Arabî'nin (Mısır Garbiyye 1813 - Ustrumca 1888) İbn Arabî "vahdet-i vücûd" merkezli fikirleri, yorumları ve eserleri, Üsküb başta olmak üzere tüm Balkanlar'da *-ve hattâ Anadolu'da-* tasavvuf ve tarîkat muhitlerini etkisi altına almış olduğunu hâtırlamak gerekir. (Azamat, 2005) Ancak, Muhammed Nûru'l-Arabî'nin diğer yandan da Nakşbendiyye'nin Müceddidiyye kolunun mümessili olduğu, dolayısıyla da "vahdet-i şühûd" merkezli yorumla da alâkası bulunduğunu söylemek gerekir. Hâsılı, kendisinden bir ya da birkaç kuşak öncesine kadar bu fikir ve yorumların cereyân ettiği bir beldedir, Fettâh Efendi'nin doğup yetiştiği Üsküb.

Kezâ, Üsküb Rıfâî Dergâhı'nın şâir şeyhi *-dördüncü postnişîn-* Sâdeddîn Sırrî Efendi (1869/70-1936) de *-başta Yahyâ Kemâl Beyatlı olmak üzere-* Üsküb'deki şiir hayâtı üzerinde etkili olmuş bir şahıstır (Ceyhan, 2018) ki Muhammed Nûru'l-Arabî'nin cereyânından illâkî müteessir olduğu söylenebilir. Yahyâ Kemâl'i de üstadları arasında sayan Fettâh Efendi'nin de *-1913 sonrasında İstanbul'a ve sonrasında da Manisa'ya yerleşen-* Sâdeddîn Sırrî'den dolayı olarak etkilenmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Balkanlar zâten yüzlerce yıl çeşitli tarîkatların türlü neşveli kollarının *-irşâd ve teblîğ anlamında-* yaygın faâliyet alanı olmuş idi. Bu hâzır ve elverişli tasavvuf ortamında, tasavvuf nazariyâtının da tüm bu kaynaklardan tahsîl edilen bir terkip netîcesinde Fettâh Efendi'nin şiirlerine yansıdığını söylemek mümkündür.

Sonuç

Hâtif mahlaslı Abdülfettâh Raûf Efendi'nin altı şiir kitâbında Hazret-i Muhammed konulu *-çeşitli nazım şekillerinde-* otuzbir adet müstakil şiir bulunmaktadır. Kezâ, türlü konulardaki diğer şiirlerinde de Hazret-i Peygamber'e bir şekilde atıfta bulunabilmiş olduğu da dikkat çekmektedir.

Tüm bu şiirlerin ışığında söylenebilir ki: Fettâh Efendi, geniş bir alanı ihâta eden töreli edebî metinler dünyâsı yoluyla aktarılagelmiş olan geniş müktesebatla birlikte bu dünyâya hâkim olan Hazret-i Peygamber telakkisini tevârüs etmiştir; onun şiirlerinde bunun yansımalarını gâyet âşikâr olarak görebilmek mümkündür.

Hulâsa, Fettâh Efendi'nin şiirlerindeki Hazret-i Peygamber vurgusu, onun töreli bir şâir olduğuna delâlet ve işâret etmektedir; zîrâ, *-daha önce de söylendiği gibi-* Töreli Türk Edebiyatı bir bakıma “peygamber edebiyâtı” sayılmaktadır. Bu edebiyâtın tanzim ve terbiye ettiği bir din ve dünyâ tasavvurunun merkezinde ise Hazret-i Muhammed *-aleyhissalâtu vesselâm-* bulunmaktadır.

Son sözü Hâtif'e bırakmak yerinde olacaktır:

Lâl olmayacak da'vet-i ra'nâ-yı Muhammed

Lem'ân edecek gün gibi ma'nâ-yı Muhammed (Ey Yurdum, 153)

KAYNAKÇA

- Abdül Fettah Rauf. *Yine Vatan İçin*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula. Üsküp: İdefe Yayınları, 2021.
- Abdül Fettah Rauf. *Zulmetten Nûra*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula. Üsküp: İdefe Yayınları, 2022.
- Abdül Fettah Rauf. *Garâmî Parçalar*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula. Üsküp: İdefe Yayınları, 2022.
- Abdül Fettah Rauf. *Vardar*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula. Üsküp: İdefe Yayınları, 2022.
- Abdül Fettah Rauf. *Na't ve Münâcât*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula. Üsküp: İdefe Yayınları, 2023.
- Abdül Fettah Rauf. *Ey Yurdum*. haz. Emre Aracı, Emrah Gökçe, Sevba Abdula. Üsküp: İdefe Yayınları, 2023.
- Aruçi, Muhammed. “Fettah Efendi”. *TDVİA*. 12:483-484. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.
- Aydın, Mehmet. “Faraklit”. *TDVİA*. 12:165-166. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.
- Azamat, Nihat. “Muhammed Nûrî'l-Arabî”. *TDVİA*. 30:560-563. İstanbul: İSAM, 2005.
- Bayburdî El-Hâc Zihni. *Dîvân-ı Zihni*. Dersa'âdet: 1293.
- Buluç, Sadettin. “Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 7/12 (1956): 1-16.
- Ceyhan, Âdem. “Üsküplü Mutasavvıf Şair, Yazar Sadeddîn Sırrî'nin Hayatı ve Eserlerine Toplu Bir Bakış”. Şeyh Sadeddîn Sırrî er-Rifâi Armağan Kitabı (Vefâtının 80. Sene-i Devriyesi Anısına), 113-156. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, 2018.

- Çakır, Mustafa Sefa. *Yahyâ Nazîm Divanı (İnceleme-Tenkitle Metin)*. Doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.
- Dağlar, Abdülkadir. "Şiirin Mazmûn Hâli". *Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, 196-247. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Dağlar, Abdülkadir. "İsimlendirme Hengâmesinde Bir İsim Savunması: Dîvân Edebiyatı", *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 2/5 (2016): 164-179.
- Dağlar, Abdülkadir. "Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı". İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi 12 Şubat 2022 -Bildiriler-, haz. Erdem Can Öztürk, Mahmud Esad Erkaya, 100-115. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Erdoğan, Kenan. *Niyazî-i Mısrî -Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri- ve Divanı (Tenkitli Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- Erdoğan, Mehtap. *Fatîn Dîvânı*. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Ersoy, Mehmed Âkif. *Safahat*. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İzmir: DİB Yayınları, 2018.
- Fuzûlî. *Fuzûlî Dîvânı*. haz. Abdülhakim Kılınç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Hüseyin Kâmî. *Dehrî Dîvânçesi*. haz. Ahmet Tanyıldız. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013.
- İsen, Mustafa - Bilkan, Ali Fuat. *Sultan Şâirler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Kalkışım, M. Muhsin. Şeyh Gâlib Dîvânı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Karakuş, Ertuğrul. Üsküp'ün Âkif'i: Balkan Şairi Üsküplü Abdülfettah Rauf'un Şiiri Üzerine Makaleler. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2021.
- Leylâ Hanım. *Leylâ Hanım Dîvânı*. (ekitap). haz. Mehmet Arslan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.
- Özdemir, Mehmet. *Neccâr-zâde Rızâ Divanı'nun Edisyon Kritiği*. Yüksek Lisans tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, 1999.
- Senîh-i Mevlevî. *Dîvân-ı Senîh-i Mevlevî*. 1275.
- Süleymân Nahîfî. *Na't ve Mi'râciyye Mecmûası (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, 1211)*. (ekitap). haz. Ahmet Tanyıldız. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.
- Şeref Hanım. Şeref Hanım Dîvânı. (ekitap). haz. Mehmet Arslan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.
- Şeyh Galib. *Hüsn ü Aşk*. haz. Muhammet Nur Doğan. İstanbul: Yelkenli Yayınevi, 2015.
- Yeniterzi, Emine. *Türk Edebiyatında Na'tlar (Antoloji)*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Azîz Mahmûd Hüdâyî Dîvânı*. İstanbul: DİB Yayınları, 2021.

ÜSKÜP MEDDAH MEDRESESİ BAŞMÜDERRİSİ VE BALKAN ŞÂİRİ ABDÜLFETTAH RAUF'UN EDEBİYÂT/ BELÂGAT NOTLARI ÜZERİNE

Ertuğrul Karakuş

Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Giriş

Balkan coğrafyasında, esas itibarıyla, Osmanlı öncesinde bölgede var olduklarını bildiğimiz Türk topluluklarından itibaren tabîi olarak sözlü Türkçe edebiyât var olagelmıştır. Ancak bölgede fetihleri müteakip bir medeniyet tasavvuru ile kurulan şehirler ve bu şehirlerin en mühim mütemmim cüzlerinden olan medreseler ve sâir eğitim kurumları, hususiyetle 15. asrın sonu ve 16. asrın başlarından itibaren tezkirelerde yer alan şairlerin yetişmesine vesile olmuş, bu dönemde Balkan bölgesinde yazılı edebiyâta dair ilk mühim eserler verilmeye başlanmıştır.

Osmanlı döneminde Balkanlarda teşekkül eden “törelî” klâsik şiir, tüm Osmanlı coğrafyası düşünüldüğünde son derece “velût” bir karakter arz eder. Denilebilir ki “*Osmanlı edebiyat kadrosunun önemli bir bölümü Balkanlar’dan yetişmeye başlar.*”¹

Edebî açıdan son derece “bereketli” asırların ardından bölgede vâki olan menfî hadiseler, Balkanlardaki Türk edebiyâtı açısından da nicelik ve nitelik bakımından mühim değişikliklere sebep olmuştur. Savaşlar ve göçler sonucunda toplumdaki genel eğitilmiş insan sayısı gibi şâir sayısı da azalmıştır. Ayrıca; evvelâ Osmanlı’nın son dönemi daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Türk edebiyâtının yöneldiği “modernlik yolu”nun bir edebî yol olarak kabulü,

---

1 Mustafa İsen, *Varayım Gidelim Urumeli’ne-Türk Edebiyatı’nın Balkan Boyutu*, (İstanbul: Kapı Yay., 2009), 2.

bir medeniyet değişiminin neticesi ve tabîi olarak da bir kimlik meselesi olarak görülmüştür. Balkan bölgesinde Türkçe eserler veren kimi şâirler açısından bu yola uyum sağlamak, sancılı bir süreci doğurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında keskin bir varlık-yokluk mücadelesi verdiği 20. asrın başlarında, 14. asırdan bu yana asırlarca İslamî karakterini korumuş olan bir şehir olan Üsküp'te doğup yetişmiş olan Abdülfettah Rauf için de bu yol değişimi, son derece sancılı bir sürecin temel çıkış noktası olmuştur.

*“Zamân içindeyim ammâ benim zamânım yok
Mekân içindeyim ammâ benim mekânım yok
Hayâta karşı ümîdim bütün bütün meslûb
İçindeyim fakat eyvâh benim cihânım yok”²*

Son derece iyi bir eğitim almış “velût” bir şâirden hayata ve devre dair daha müsbet ifadeler beklenebilir. Ancak devir; Balkanlarda asırlarca süren kadîm bir kültür, medeniyet ve değerler sisteminin köklerinin sarsıldığı ve “komünizm”in hâkim olduğu bir devirdir. Asırlarca hüküm sürmüş (Abdülfettah Rauf'un da yetişip benimsemiş olduğu) tüm değerler sisteminin yerine, bu sistemle çok büyük oranda uyuşmayan yenisi bizzat devlet eliyle geniş toplum kitlelerine kabul ettirilmeye çalışılmaktadır.

Bütün bu yok edilmeye çalışılan değerlerin korunup gelecek nesillere aktarılmasıyla vazîfeli bir kurum vardır: medrese. Ve bu medreseye hem “öğrenci” hem de “öğretici” olarak son derece bağlı birisi olarak Abdülfettah Rauf için de, bu kurumların asırlarca en temel ilim dallarından birisi olan “belâgat” ilminin yeri mühimdir. “Sözün etkili, güzel ve hitap edilen kimseye, içinde bulunulan duruma uygun düşecek şekilde söylenmesi; fasih ve hâle uygun söz söyleme.”³ diye genel olarak tarif edilen bu ilim dalı, sadece edebiyât sahasında değil “fikir faaliyetleri”nin temelinde yer aldığı tüm sahalar için kilit bir konumdadır.

“Belagat, Osmanlı toplumunda az çok mürekkep yalamış herkesin bildiği, hiç değilse temel kurallarına aşına olduğu bir ‘sanat’ı. Hatta diyebiliriz ki sadece edebiyat alanında değil Osmanlı'nın bütün bir düşünce tarihinin fıkirden söze, sözden yazıya dökülmesinde belagat kaideleri göz ardı edilemez bir esastı. Zira “belagat bilgisi”, düşüncenin ifade edilirken muhatabında beklenen tesiri gösterebilmesi için gerekli kalem kuvvetinin olmazsa olmaz şartlarından biriydi. Ve söz perisinin biri “vehbî”, öteki “kesbî” iki kanadı

2 Abdülfettah Rauf, *Zulmetten Nûra* (Üsküp: İDEFE Yay., 2022a), 56.

3 İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı- Misalli Büyük Türkçe Sözlü*, (İstanbul: Kubbealtı, 2011), 130.

*vardı. İşte belâgat, bu kesbî kanadın özünü teşkil eden bilgiler manzumesinin adıdır.*⁴

Ancak bu ilim dalının kıymeti sadece 20. asır evveli için değil, bu asrın ortalarında en güzide şiiirlerini zor şartlar altında söyleyen/kaleme alan Abdülfettah Rauf gibi şâirler ve ilim-irfan geçmişimize vakıf olmak isteyen bizler için de cârîdir.

*“Arap harfli Türk yazısıyla kaleme alınmış, doğrudan veya dolaylı olarak belâgati konu edinen 50’den fazla eserin varlığını biliyoruz. Bununla beraber bu eserlerden yeterince yararlanılmadığı da bir gerçektir. Bu kitapların önemli addedilen çok az bir kısmı, lisansüstü tezler hâlinde çalışılmış ise de hemen hiçbiri kitaplaşmamış ve günümüz okurunun istifadesine sunulmamıştır. Bu, sadece edebiyatçılar için değil Türk irfanı için de önemli bir eksiklik. Önemli-önemsiz, hacimli-hacimsiz ayırımına girmeden bu kitapların günümüz ihtiyaçlarına göre hazırlanıp neşredilmesi önemli bir boşluğu dolduracaktır.”*⁵

Dolayısıyla günümüzde belâgat ilmiyle meşgul olmanın sadece “ameli” faydasının değil aynı zamanda millî tarih ve medeniyetten müteşekkil olan “millî hafıza” ile alakasının da üzerinde ehemmiyetle durmak gerekir.

*“Eskiden, insanımızın önem verdiği edebiyât konularından biri de belâgat olmuş. Belâgatle, önceleri dinî konuları iyi anlayabilmek, sonraları da güzel konuşup, yazabilmek, biraz da hüner gösterebilmek için uğraşılmış. Bugünse belâgatle uğraşmak millî hafızayı tazelemek gibi bir şey. Hâfızasız insan nasıl yarım sa hâfızasız millet de öyle alîldir.”*⁶

2013-2016 yılları arasında Makedonya’da Türkoloji dersleri vermek üzere vazifeli iken yaptığımız saha araştırmalarında rastlayıp fotoğraflarını çektiğimiz “edebiyât/belâgat” a dair bazı sayfaların; Abdülfettah Rauf’un Meddah Medresesinde vazifeli olduğu yıllara, aldığı ve verdiği edebiyât/belâgat derslerine, eserlerine⁷ yansıyan şiiir anlayışına dair mühim veriler sunacağını düşünüyoruz.

Çalışmamızda bu metnin çeviriyazılı hâline yer verilmiştir. Sayfa numaraları köşeli parantez ile gösterilmiştir. Metinde muharririn noktalama işaretlerini kullanımına genel olarak dikkat edilmiştir.

4 Menemenlizâde Mehmet Tâhir, *Osmanlı Edebiyatı-Belâgat*, haz. M.Fatih Köksal, Vedat Ali Tok, (Ankara: Kurgan Edebiyat, 2013).

5 Menemenlizâde Mehmet Tâhir, *Osmanlı Edebiyatı-Belâgat*.

6 R. Selçuk Uysal. *Belâgat-Edebî Sanatlar Lügâtı*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016), 9.

7 Bkz.: Rauf 2021; Rauf 2022a; Rauf 2022b; Rauf 2022c; Rauf 2023, Karakuş 2021.

Çalışmamızda çeviriyazılı metin haricinde bu notların muhtevası da ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Ana hatlarıyla metnin bölümleri, metnin hazırlanma amacına dair tahminler, metin hazırlanırken yararlanılmış olunabilecek kaynaklar, edebiyât/belâgat istilâhâtı, verilen misallere dair inceleme de bu değerlendirmede yer almıştır.

Abdülfettah Rauf'un edebiyât/belâgat notları üzerine

Balkan kültürü ve edebiyâtına dair araştırmalarımız sırasında rastlayıp fotoğraflarını çektiğimiz “edebiyât/belâgat”a dair bazı sayfaların da Abdülfettah Rauf'un medrese tecrübesi, aldığı eğitim, tedrisi ve şiir anlayışına dair mühim veriler sunacağı muhakkaktır.

Bu notlar 34x21.5 ebatında 5 varaktan oluşmaktadır. Her varak uzun bir çizgi ile ortadan iki eşit parçaya bölünmüş ve yazarın bölümlemesi ve numaralandırmasıyla 10 sayfa elde edilmiştir.

5 varak (10 sayfa)'tan oluşan bu metnin umûmî muhtevâ düzeni, şu şekilde hulâsâ edilebilir:

-“Besmele, hamdele, salve” bölümü

1. DERS:

Edebiyyât:

2. DERS:

(“Edebiyyât” konusuna ilave...)

Üslûb:

-üslûbuñ nev'leri

Feşâhat:

-za'f-ı te'lif

3. DERS:

(za'f-ı te'lif'e bir misal...)

Ta'kîd:

-ta'kîd-i lafzî

-ta'kîd-i ma'nevî-

4. DERS:

Ġarābet:

-kelāmda ġarābet

-fikirde ġarābet

-rūhda ġarābet

Metne; ilmî-edebeî eserlerin mukaddime bölümlerinde asıl ele alınacak mevzudan evvel bereket vesilesi olarak zikredilen ifadeler olan “Besmele, hamdele, salvele, salât ve selâm” ile başlanmıştır. Bu, “törelî”⁸ bir ilmî-edebeî usûlün gereğidir.

Ancak; Arapça kaleme alınan bu “Besmele, hamdele, salvele” bölümünü daha tesirli ve değerli kılan, kafiye başta olmak üzere âhenk unsurlarına dikkat edilmesi, metnin temel konusuyla da doğrudan bağlantılı olarak, insana bahşedilen “lisan ve nutuk” hususiyetlerine dikkat çekmesidir. Bu mukaddime, edebiyât-belâgat konusuna giriş için son derece uygundur.

Metne muhtevâ açısından genel olarak bakıldığında, Menemenlizâde Tahir'in idadî okulları ve Mülkiye mekteplerinin hazırlık sınıfları için hazırlamış olduğu 1314/1897 tarihli “Osmanlı Edebiyâtı” kitabının⁹ temel alındığını görürüz. Bu eserin “Tetâbu’-ı izâfât” başlığına kadar olan kısmı ana hatlarıyla temel alınsa da muharririn bilgi birikimi ve tercihinine göre hususiyetle de misaller bölümünde haricen ilâveler yapılmıştır.

Metnin “1. Ders” bölümünde temel konu “Edebiyyât”tır. Fransız Lö Frank ve Recaizâde Mahmut Ekrem'in ifadeleri verilip bu ifadeler açıklanır. Bütün bunlar da bu edebiyât-belâgat notlarında R. M. Ekrem ve “batılı retorik” tesirinin âşikâr birer göstergesidir. Bilindiği gibi R. M. Ekrem'in Ta’lîm-i Edebiyyât’ı bu hususta bir dönüm noktası olmuştur. Bu eser, Batı retorığının meselelerini Türk edebiyât nazariyesine büyük oranda dâhil etmiştir.¹⁰

Türkçe olarak kaleme alınan bu notlar genel olarak değerlendirildiğinde bu metnin, A. Dağlar tarafından ‘*millî belâgat devri*’ olarak adlandırılan 19. asrın ikinci yarısı ile 20. asrın ilk çeyreğinde yazılan Türkçe belâgat kitaplarının tesirinde olduğu rahatlıkla söylenebilir.

8 Bu adlandırma ile alakalı olarak bkz. Abdülkadir Dağlar, “Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyâtı,” *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı (12 Şubat 2022)* içinde, ed. Erdem Can Öztürk, Mahmud Esad Erkaya, (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022), 100-115.

9 Menemenlizâde Mehmet Tâhir, *Osmanlı Edebiyatı-Belâgat*, 19.

10 Muallim Naci, *İstîlâhât-ı Edebiyye*, haz. M. A. Yekta Saraç (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017), 7.

“...Diğer taraftan 19. asrın ikinci yarısı ile 20. asrın ilk çeyreğini Türkçe belâgat kitaplarının sayıca arttığı yâhut belâgat kitaplarının Türkçeleştiği bir dönem olarak değerlendirmek mümkün olsa gerektir.

...

İslâm belâgat geleneğinin tâkipçisi olanlarda da batılı retorik kitaplarından esinlenenlerde de te'lif dili Türkçe olduğu için, belâgatın Türkçeleşmesi adına bu dönemi ‘millî belâgat devri’ olarak adlandırmak mümkündür.”¹¹

Metnin “1. Ders” bölümünde haricen lisanın teşekkülü, sarf ve nahiv konuları da açıklanmış ve bu yolla “edebiyât” kavramına ulaşılmıştır.

Metnin “2. Ders” bölümünde öncelikle bir önceki derste değinilen Fransız Lö Frank ve Recaizâde Mahmut Ekrem’in ifadelerine ilaveten bir Sırp yazarının (Dositej Obradoviç) edebiyata dair sözü de değerlendirilmiştir. Ama bu bölümün temel konusunun “Üslûb” ve “Feşâhat” olduğu görülür.

“Üslûb” konusuna “*Efkâr ve hayâtîñ, eşgâl-i maşşûşasından ‘ibâretdir.*” tanım cümlesiyle girilir. Daha sonra da “*Üslûb, ifadeniñ ‘umûmî ve huşûşî mezâyâsına göre, nev'lere ayrılır.*” ifadesiyle “*‘umûmî mezâyâ*” ve “*huşûşî mezâyâ*” hakkında malumat verilir.

Bu bölümde yazar “mezâyât-ı ‘umûmî”yi; “feşâhat, vuzûh, şabî‘iyyet, âheng, selâset, aşâlet” olarak sayar ve asıl üzerinde duracağı konu olan “feşâhat”a geçer. Metinde bu kavram “*Kelîme ve kelâmuñ kavâid-i lisâna muvâfık olmakla berâber, ma'nâsı zâhir ve isti'mâl olunduğu ma'nâyâ mutâbık bulunmasıdır.*” şeklinde tanımlanır.

Daha sonra “*kelâmda feşâhati ihlâl eden unsurlar*” olarak “*za'f-ı te'lif, ta'kid, tetâbu'ı izâfât, şiveye mugayeret, kesret ve tekrâr, tenafür-i kelimât, kelimeniñ mutâbakatsızlığı ve tenafür-i hıruuf*” sayılır. Metinde bu unsurlardan “za'f-ı te'lif” ve “ta'kid” üzerinde daha geniş durulacaktır.

“Za'f-ı te'lif” ıstılâhı “*Eczâ-yı kelâmuñ tertîbini, muhâtabiñ tertîb-i zihniyyesine muhâlif olarak serd etmektedir.*” şeklinde tanımlanır ve bu husus misallerle açıklanır.

Metnin “3. Ders” bölümüne öncelikle “za'f-ı te'lif” için bir misal daha verilerek başlanır. Daha sonra da metin genelindeki mühim kavramlardan birisi olan “ta'kid” konusuna geçilir. Bu kavram “*Elfâziñ ma'nâ-yı maksûda delâleti vâzih olmayan kelâma deriz.*” şeklinde tanımlanır ve “ta'kid-i lafzî” ve “ta'kid-i ma'nevî” olarak iki başlıkta ele alınıp bu konular beyitlerle misallendirilir.

11 el-Hâcc İbrâhîm, Şerh-i Belâgat, haz. Abdülkadir Dağlar (İstanbul: DBY Yay., 2019), 10.

Metnin “4. Ders” başlığı altında verilen son bölümünde ise temel konu “ğarâbet”tir. Bu ıstılâh ise “*Vahşî ve isti'mâlen me'nus olmayan kelimelere “ğarîb” denildiği gibi bunlarıñ isti'mâlinden hâşıl olan nakîseye de “ğarâbet” denilmiştir.*” şeklinde tanımlanır.

“Garâbet” bölümünde Menemenlizâde'nin tanımlamalarından istifade edilmiş ama bir “köylü” misali üzerinden A. Rauf kendine has misalini vermiş ve bu başlığı “kelâmda ğarâbet”, “fikirde ğarâbet”, “rûhda ğarâbet” olarak bölümleştirmiştir. Bu alt bölümler de A. Rauf'un kendi misalleriyle îzah edilmiştir.

Metnin çeviriyazısı:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ .
الْحَمْدُ لِمَنْ مِيزَ الْاِنْسَانَ عَنْ سَائِرِ
الْحَيَوَانَ بِالنُّطْقِ وَاللِّسَانِ ،
وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ عَلٰی سَيِّدِنَا ، الَّذِي
خَصَّاهُ وَاَقْوَالَهٖ لِاَيِّقَ بِالتَّحْسِينِ ،
وَعَلٰی آلِهِ وَاَصْحَابِهِ الَّذِيْنَ هُمْ لَطَابِي
طَرِيقَةَ الْهَدٰیةِ نَجُومَ ، وَلِشَّيَاطِيْنَ
الْاِنْسِ وَالْجِنِّ رَجُومَ

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla...

*Lisan ve nutuk özelliğiyle insanı tüm hayvanlardan üstün kılan Allah'a hamdolsun,
Sözleri ve sıfatları hoş ve üstün güzelliğe yakışan Yasin'e (Hz. Peygamberimizin bir
diğer ismi) salat ve selam olsun,*

Kezâ onun 'âli ve eshâbına; ki onlar; hidâyet yolunu arayanlar için yıldızlardır,

İns ve cin şeytanları için de fırlatılan taşlardır.

Birinci ders:

-Edebiyyât-

Bir fenni taḥsîl ederken, onuñ ta'rîfini; ya'nî, mâḥiyyetini bilmek iktizâ eder.

O ḥâlde, edebiyât nedir?

Fransa 'ulemâsından "Lö Frank" diyor ki: *Āsar-ı nefiseniñ ve yâhūd udebâ āsarında göreceğimiz numüneleriñ ma'rifetidir.*

Meşhūr udebâ-yı 'Osmâniyyeden Recaizâde Ekrem Beg ise, edebiyâtı şu şüretle ta'rif ediyor:

Eñ meşhūr erbâb-ı kalemiñ en müntehâb ve makbül eŝerlerinden aḥz ve istinbât olunan [2] uşul ve emsâliñ ma'rifetidir.

Şu hâlde, bu ta'rifler doğru mudur?

Ya'nî; edebiyât, udebâ āsarından aḥz olunan uşul ve emsâlden 'ibâret midir?

Edebiyâtıñ mevzû'u, lisân ve fikir üzerine mü'essesdir. Fikir ise, insânıñ eşyâ-yı ḥâricî ile olan münâsebetinden tevellud eder. Binâ'en-'aleyh edebiyâtıñ ta'rifini işte bu münâsebette arayacağız.

Meşelâ; nuḥk ile meftûr bir insân cem'iyyeti taşavvur ediñiz.

Bu cem'iyet ibtidâ eṭrâfında gördüğü eşyâ ile münasebet te'sis etmek mecbûriyetindedir.

Evet; eṭrâfındaki eşyâya bir isim ḥakmakla lisân üzerindeki luğât vücûda gelir.

Eşyânıñ yekdiğerine olan nisbetlerini ifâde eden terkîblerle de, lisân vücûda geliyor.

Meşelâ; ağaç ismi, bildiğimiz cismiñ üzerindeki meyvesiyle berâber ifâde etmek istediğiniz zemân "ağacıñ meyvesi" deriz; ve o meyveniñ insânla münâsebetini, ve bu münâsebetiñ zemânla .....murâd olunduğu vakit "Ağacıñ meyvesini yedim." deriz.

[3]

Şu hâlde; bu terkîblerle lisânıñ doğduğunu anlamış oluyoruz. Lisân; doğduktan soñra, onuñ iştikâkından bahşeden 'ilme "şarf"; terkib ve cümlelerini izâḥ eden 'ilme de "naḥiv" diyoruz. Şimdi lisânıñ ešâsını teşkil eden şarf ve naḥiv 'ilmleri; ḥâvî oldukları kavâ'id i'tibâriyle lisân binâsınıñ temel ve taksimâtını gösterdiği gibi; edebiyât da işte o binanıñ süslerini, zinetlerini bildiren bir fendir.

Şu hâlde edebiyât: elfâz u me'âniniñ ve kelâm ile mukteżâ-yı hâl ve makâmıñ imtizâcından ḥuşûle gelen bir âheng-i ma'nevîdir.

İkinci ders:

Edebiyât hakkında Fransa udebâsından "Lö Frank" ile, Türk udebâsından Re-cazâde Ekrem Beg'in, bâlâda kaydettiğimiz ta'riflerine mukâbil; lisân eḥkar ve beyâna müstenid ayruca bir ta'rif dahi kayd eyledik.

Şimdi, edebiyatın ta'rifini Sırp udebâsı nokta-i nazarından tedkik edelim.

[4]

Sırp udebâsından “Dosıtıya (Dositej) Obradoviç”¹² edebiyatı şöyle ta'rif ediyor:

“Knijevnost” ya'nı; edebiyat, zemân-ı kadimde deriler, taşlar ve kağıtlar üzerinde yazılmış olan âsârı bilmektir.

Binâ'en-'aleyh; edebiyat hakkında serd ettiğimiz bu dört ta'rif karşılaştıracak olursak; bunlardan üçünün ameli, birinin de nazari olduğunu anlamış oluruz.

'Ameli kısım; insanları, mâziyi teharriye sâ'ik olmuş ve târih-i sâbık ile âsâr-ı 'atîka teharriye uşul ve 'ilmini meydâna getirmiştir.

Nazari kısım ise; hayâli genişleterek kahremânlık ve 'aşka dâir şî'rleri meydâna getirmiştir.

Şimdi bu tertibe nazaran, 'ameli kısmı ileriki mu'âle'amıza terk ederek; nazari kısım hakkında birtakım uşullerden bahşedeceğiz.

-Üslûb-

Efkâr ve hissiyatın, eşgâl-i maşşûşasından 'ibâretidir.

Her muharrir kendine maşşûş bir tarz ile efkâr ve hissiyatını ifâde eder. Fakat çok kerre görülmüştür ki aynı muharrir aynı fikri başka başka tarzlarda ifâde etmiştir. Bu hâl, tabi'iyeti iktizâsıdır.

[5]

İnsân, sâkin zemânlarda gösterdiği tabi'î çehresini, gâzab veya sürür zemânlarda naşıl gösteremezse; bir muharrir de aynı fikir ve aynı mevzu' üzerinde tekerrür eden üslûbunu aynı tarzda ifâde edemez.

Üslûbuñ nev'i, nâ-mutenâhidir.

Fikre, ta'kib edilen makşada göre ayrı ayrı üslûbla beyân edilir.

Demek ki üslûb, zemân ve maħalliñ icâbâtına; muharririñ mizâc ve mevki'ine göre değışir.

-Üslûbuñ nev'leri-

Efkârıñ 'ulviyyetini üslûb ifâde eder. Pek iyi bir fikri, fenâ üslûb çirkin gösterdiği gibi; 'âdi bir fikri de güzel bir üslûb 'alâ bir mevki'e ış'âd eyler.

12 Dosıtıya (Dositej) Obradoviç (1742,39!, 41!-1811). Sırp yazar, şâir, dil araştırmacısı, eğitimci. “Modern Sırp edebiyatının kurucusu” olarak da bilinir. Ezop masalları gibi birçok Avrupa klâsiğini Sırçaya çevirmiştir. (bkz.: <https://www.digitens.org/en/notices/dositej-obradovic.html>)

Üslûb, ifadeniñ ‘umûmî ve huşûşî mezâyâsına göre, nev'lere ayrılır.

‘Umûmî mezâyâ, ifâdenin esâsına ta'alluk ederek aslâ değişmez.

Huşûşî mezâyâ ise, mevzû' bahşîñ tebdilâtına tâbi'iyetle taḥvîl eder.

[6]

Mezâyât-ı ‘umûmî: feşâḥat, vuzûḥ, tabî'iyet (tabî'at), âheng, selâset, aşâletdir.

-feşâḥat-

Kelîme ve kelâmîñ kavâid-i lisâna muvâfık olmakla berâber, ma'nâsı zâhir ve isti'mâl olunduğu ma'nâyâ muṭâbık bulunmasıdır.

Kelâmda feşâḥati ihlâl eden şunlardır: za'f-ı te'lif, ta'kîd, tetâbu'-ı izâfât, şîveye muğâyeret, keşret ve tekrâr, tenafür-i kelimât, kelimeniñ mutâbakatsızlığı ve tenafür-i ḥurufdan 'ibâretdir.

- za'f-ı te'lif-

Eczâ-yı kelâmîñ tertîbini, muḥâtabîñ tertîb-i zihnîsine muḥâlif olarak serd etmektir. Bu ise, edevât u kelimâtîñ lüzumsuz yere zikriyle kelâmda rabtsızlık ḥâşıl etmek ezmine-i ef'âlde muṭâbakatsızlık ḥuşûle getirmektir.

Meşelâ: Bir kitâbı okuyub henüz bitirmediğini anlatmak isteyen bir kimse “Kitâbı bitirmedi, lâkin okudum” demiş olsa, kelâmen bir za'f-ı te'lif yapmış olur.

Çünkü; bundan maḳşad kitâbîñ henüz okunmadığını ifade etmektir.

O hâlde bu cümleyi za'f-ı te'lifden kurtarmak için, “Kitâbı okudum, lâkin bitirmedi” şeklinde ifade edilmesi lâzımdır.

Hülâsa; za'f-ı te'lif; zevki ta'tîl ve fehmi işkâl (-dir!)

[7]

3. Ders

Za'f-ı te'lifi bir mişâlle daha idâme etdikden sonra bahş-i digere intikâl edeceğiz.

Meşelâ; “Nev-bahârın vürûduyla nağme-sâz olan şâ'irlerin elhânı başka bir te'sir, başka bir letâfet peydâ etdi.”

Evet; bu cümlede za'f-ı te'lif olup, doğrusu “Nagme-sâz olan şâ'irlerin elhânı nev-bahârın vürûduyla başka bir te'sir başka bir letâfet peydâ etdi.” 'ibâresidir.

-Ta'kîd-

Elfâzîñ ma'nâ-yı maḳşûda delaleti vâzîḥ olmayan kelâma deriz.

Bu da lafzî ve ma'nevî olmak üzere iki kısımdır.

Ta'kîd-i lafzî: Kelâmîñ terkîbî muhtell ve sebk ü rabtında haţâ' olmakdan ve ta'birât ve kelimâtîñ isti'mâlîna muğayyir ma'nâlarda kullanılmağına nişân eder.

Meşelâ,

beyt

Ben fakîri itme tek memnûn-ı ebnâ-yı zamân

Hâsıl itmezsen degil ğamm matlabım yâ Rabbenâ (Son kelime başka kaynaklarda "Ya Rab bana" diye de geçmekte!)

*Lâ (O.E.de "Râğıb" olarak geçiyor!)*¹³

İşte bu cümlede hem za'f-ı te'lif hem ta'kîd-i lafzî vardır.

ma'nâyı maksûd

"ebnâ-yı zamândan beni hoşnûd eyleme

hâşıl et maţlûbımı yâ Rabbenâ!" der.

[8]

Ta'kîd-i lafzî ile za'f-ı te'lif arasında fark şudur: Ta'kîd-i lafzîniñ her nev'inde az çok za'f-ı te'lif bulunursa da her za'f-ı te'lif olan yerde ta'kîd-i lafzî bulunmak iktizâ etmez.

- ta'kîd-i ma'nevî-

Kelâmîñ rabtınıñ ta'kîdi icâb eden şey bulunmadığı hâlde yine ma'nâsı temâmen zâhir olmamaktır.

Bu da ma'nâ-yı hakîki ile ma'nâ-yı mecâzî beyninde münâsebet bulunmamaktan veyâhud olan münâsebetin ba'id bulunmasından ileri gelir.

Meşelâ:

beyt

Zillet erbâbı olur nezd-i ilahîde kabûl (Başka bazı kaynaklarda "azîz" olarak geçmektedir.)

Ħalk câmi'de el üzre götürür pâ-bûşuñ

*Lâ (O.E.de "Nâbi" olduğu belirtiliyor.)*¹⁴

13 Yani mısralar Koca Ragıp Paşa'ya aittir. Bkz. Menemenlizâde Mehmet Tâhir. Osmanlı Edebiyatı-Belâgat, 194.

14 Yani mısralar Nâbî'ye aittir. Bkz. Menemenlizâde Mehmet Tâhir. Osmanlı Edebiyatı-Belâgat, 195.

Bu beytte ma'nâ açık ve zâhir ise de zihni; böyle ħabiş aĥvâl üzerine binâ-yı efkâr edecek bir ħikmet-fürûşluk karşısında bulunduracağından, ma'nâ-yı hakîki ile ma'nâ-yı mecâzî beyninde münâsebet-i ba'ide bulunmuştur.

4.Ders:

-Ġarâbet-

Ġarâbet nedir?

Vaĥşî ve isti'mâlen me'nûs olmayan kelimelere "ġarib" denildiği gibi bunların isti'mâlinden ħâşıl olan nakîşaya da "ġarâbet" denilmiştir.

[9]

Kelâmdan makşad ifâde-i merâm olduğına nazaran; bunu anlaşılmayacak kelimelerle ifade etmek ġarâbetdir. İşte edebiyâtda en ziyâde ihtirâz edilecek noktalardan birisi de budur.

O hâlde ġarâbet kelâmda olduğu gibi fikirde ve rûĥda da vardır.

Kelâmda ġarâbeti yukarıda söyledik. Ya'ni; lisânen müsta'mel olmayan vaĥşî kelimelerle ifâde-i merâm etmek demektir. Meşelâ; lisânı ancak birkaç kelime ile ifâde edebilen bir köylüyü muĥâtab ittiĥâz ettiğiniz zamân, şu ilkbahar mevsimindeki güzelliği tavişif maksadıyla köylüye karşı "Şu manzara-i hadrânın levn-i ħaġâretine bakmaya doyamıyorum." derseñiz muĥâtabıñız olan köylüde kelâm üzerine bir dikkat celbi imkânı var mıdır? Aslâ!

Çünkü; manzaranın yeşilliğini veya güzelliğini anlatmak istediğiniz köylüye karşı kullanılan kelimeler ġarâbetdir.

Kelâmda ġarâbeti şu mişâlle îzah ettikdeñ sonra fikirde ġarâbet nasıl olur? Suâlen irâd ediyorum.

[10]

Fikirdeki ġarâbeti, ġarâbet-i kelimayı îzâĥ etdiğimiz köylü mişâli üzerinden tedkik edelim.

Meşelâ; köylüye ġâyet açık ve vâzıĥ bir lisânla tabi'atın, manzaranın güzelliğinden bâĥiş etseñ, köylününüñ añladığı bu fikir onuñ nazar-ı dikkatini celb etmiş olmamakla berâber bu fikrimizi ġarâbet bulur.

Çünkü, köylününüñ nazarında ekinlerdeki yeşil renk ħarman zamânında alınacak hububât ile mukâyese edilir. O; renkteki doluluk veya ħafifliği kendi tecrübesine nazaran, yalnız neticede anbara girecek şey'lerle ölçer. Binâen'aleyh, köylüye bu ħuşuşda söz söylemek lâzım gelir. "Maşallâh ekinleriñiz güzel iyi maĥşul ela

(ālā') maḥşul alacaksınız.” tarzında ifâde edersek “inşallâh” cevâbıyla mukâbele eder. Ve zirâ'ata müte'allik fikirlerini anlatmağa başlar.

Rûhda ğarâbet: Bir meclisde lüzumsuz yere inzâr-ı dikkati kendi üzerine celb etmek için itnâb (!) edilen hâlet-i merdûdedir.

Meşelâ; ba'zı kimseler vardır ki ḥaşletden, 'âile-i nesebiyesinden, öğünmekden veya ağlaşmaktan bahş eder.

Farz edelim, bu mebahîşde kelâm ve fikirde ğarâbet olmasa bile rûhdaki ğarâbet zâhir olur.

Çünkü, rûhuñ en büyük fazîleti metânet, temkîn ve vekârdır.

KAYNAKÇA

- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı- Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011.
- Dağlar, Abdülkadir. “Edebî Töre Çatısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı” İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı (12 Şubat 2022) içinde, ed. Erdem Can Öztürk, Mahmud Esad Erkaya, 100-115. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022.
- “Dositej Obradoviç” maddesi. Erişim 10 Mart, 2024. <https://www.digitens.org/en/notices/dositej-obradovic.html>.
- El-Hâcc İbrâhîm. *Şerh-i Belâgat*. haz. Abdülkadir Dağlar, İstanbul: DBY Yayınları, 2019.
- İsen, Mustafa. *Varayım Gidelim Urumeli'ne-Türk Edebiyatı'nın Balkan Boyutu*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2009.
- Karakuş, Ertuğrul. Üsküp'ün Âkif'i: Balkan Şairi Üsküplü Abdülfettah Rauf'un Şiiri Üzerine Makaleler. İstanbul: Kriter Yayınları, 2021.
- Menemenlizâde Mehmet Tâhir. *Osmanlı Edebiyatı-Belâgat*. haz. M.Fatih Köksal, Vedat Ali Tok, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2013.
- Muallim Naci. *Istîlâhât-ı Edebiyye*. haz. M. A. Yekta Saraç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Rauf, Abdülfettah. *Yine Vatan İçin*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2021.
- Rauf, Abdülfettah. *Zulmetten Nûra*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022a.
- Rauf, Abdülfettah. *Garâmî Parçalar*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022b.
- Rauf, Abdülfettah. *Vardar*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2022c.
- Rauf, Abdülfettah. *Na't ve Münâcât*. Üsküp: İDEFE Yayınları, 2023.
- Uysal, R. Selçuk. *Belâgat-Edebî Sanatlar Lügâtı*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2016.

ی، صفت، آینه، سلسله، صفا
 شده ضرب، بر خوردن، حیثیت
 نوع از دست نگاریده استونی
 در افاده آید فر
 نوکی، ناقصا هیج -
 آینه آید بلیه نقشه کورم آری، آری
 آینه آید بلیه
 اسلوب، زمانه در ملک ایجاب
 ارج و موقفه کوره ده کیش
 اسلوب نوکل
 ترتیب اسلوب افاده اید
 زان اسلوب چه کیش کورند
 قادی بر فقه ده کوش بر اسلوب
 محلا اید
 افاده ملک محله و محله مزایا
 موعظ آید
 با، افاده ملک اساسا نقشه آید
 کیش
 ایاب، شروع بحث نه لایه
 قول آید

آینه، سلسله، صفا
 فضاحت -
 کلمه در کلامی توی لسان خواننده اطمینان بر آید
 مفاسد ظاهر و باطنی دلورده صفای مطالبه بر لور
 تاسید -
 محلا صفا رضافت اعتدال آید شودند -
 صفت تألیف، تصفیه، تابع افادات آید
 لذت و نیکار، تا فرط کلمات، کلمه ملک مطابقت
 و تماخر عروند به عبارتند -
 صفت تألیف -
 اسلوبی خلاصه برین، صفات ترتیب در صفت افاده
 اولاده سرد آمدند - بواب، ادیان در کلام
 از دست نگاریده کلام در نظرند حاصل تالیف
 افاده مطابقتند صورت نگارند -
 سلسله، بولیا، اولادین صورت بنیم در کلام
 آینه آید بلیه «کتاب بنیم مردم» لکنه از قدم
 آینه اوله، علامت بر صفت تألیف آینه اوله -
 عینک، بوینده صفات لایه کوش از خردی دین
 افاده آمدند -
 اولاده بویله صفت تألیف در سر راه آید
 «کتاب از قدم» لکنه بنیم مردم «کتاب افاده آید
 لاشند -
 خلاصه بر صفت تألیف، در نظر و نظر لکان

مکرم

صفحة ألبم رجال دها الله أبتدئ بصلته في دين
انتقالا بده بجز.

صلا، انو برك وورد برفعة سار اول سارون
الحاني باسنة برنا بيا، باسنة برطانة بيد ايتي . ۱۰

ذوت، بوجله ده صفه ألبم رابون، بوجري
انفة سار اول سارون الحاني، نو برك وورد بده

باسنة برنا بيا باسنة برطانة بيد ايتي . ۱۱
كتابه سيد .

نقبة

الفاظك صفاه مقوده دلالت راجع و
كلام سيد .

بوده بلفظ و صفوى اوله ذره ايد صفوى
تفصيله : كلامك برى بقد سبك و ربطه

خطا اوله نه و نصيرات و كلماتك استعمال
صفاير صفارده قوللا بلفظ نه نشان ايد .

صلا

بده نصيرى ايتك مضمونه نيا نه
عاجل ايتك سلك دلا نم خطا بيا

ايت بوجله ده صفه ألبم صفه بلفظ
نارد .

صفاه صفارده

« اباي زمانه نه بيا صفوى بده
لما من ايت مظهرى يا سلك . »

۸

نقبة بلفظ ايد صفه ألبم صفه بلفظ بده
نقبة بلفظ نه صفه بلفظ آرزومه صفه ألبم
بولونور سده صفه ألبم اول بده نقبة
لفظ بولونور صفه ألبم .

نقبة صفوى

كلامك و ربطه بلفظ ايد بده صفه بلفظ
دلفظ علامه نه صفه بلفظ طار صراد بلفظ

بوده صفاه صفه ايد صفه بلفظ بده صفه بلفظ
بولونور صفه نه صفه بلفظ صفه بلفظ بده صفه بلفظ

ايد بده

صلا

ذلة ارباب اولونور الهه بده
ظلمه عامه ال اوتور بونور و بيا بلفظ

بوجري صفاه صفه و ظاهرا بده صفه بلفظ بده
اهولاد بده بيا صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده

قار بونور بولونور بلفظ نه صفه بلفظ بده
صفاه بلفظ بده صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده

كلام سيد

نقبة

نقبة بلفظ بده صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده
دلفظ بلفظ صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده

بده بلفظ بده صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده
بده بلفظ بده صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده صفه بلفظ بده

FETTAH EFENDİ’NİN NECİP FAZIL KISAKÜREK’İN ÇİLE ŞİİRİNE YAZDIĞI NAZİRE VE METAFİZİK ÜRPERTİ

M. Necip Yılmaz

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti tarihin gelmiş geçmiş en büyük devletlerinden biridir. Ancak dünya tarihinde hiçbir devlet ilelebet hüküm sürememiştir. Osmanlı Devleti de gelişimini tamamladığında öncelikle devlet adamları duraklamayı, gerilemeyi pek kabullenemediler. Savaş meydanlarındaki yenilgilerin durdurulamayışı, toprak kayıpları kurulu düzenin devam edemeyeceğinin anlaşılmasını sağladı. Neredeyse 200 yıl sürecek bir ıslahat, değişim, yenileşme hareketine girildi. Askeri alanda başlayan bu yenileşme ve ıslahatlar daha sonra tüm alanları kapsayacak şekilde genişlemiştir. Batılılaşma, çağdaşlaşma adı verilen bu dönemde Türk genci ve çocukları iki cami arasındaki beynamaza dönüşmüş, derin kimlik krizi yaşamıştır ve hala da yaşamaktadır.

1699 Karlofça Antlaşması Osmanlı Devleti’nin batılılaşma, yenileşme çabalarının dönüm noktasıdır. Daha önce yapılmaya çalışılan ıslahat teşebbüsleri devletin içinde bulunduğu krizi çözmeye yetmemiştir. Osmanlı Devleti 18. yüzyıla kadar kendini Batı karşısında üstün konumda görmekteydi. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki üstünlüğü sona ermiştir. Lale Devri’nde eğitim ve kültürel alanda çabalar olmasına rağmen etkileri yaşam tarzına ait birtakım değişmelerle sınırlı kaldı. III. Selim dönemindeki değişimler ise daha çok askerî alanda gerçekleşti. Batılılaşmaya kurumsal anlamda II. Mahmut döneminde başlanmış ve devlet bürokrasisi yeniden düzenlenmiştir. Bu dönemde Osmanlılar gerçek anlamda Batı atmosferiyle tanışmıştır. Askeri, siyasi ve sosyal yaşamda Batı tarzı birçok değişiklikler olmuştur. Avrupa usulüne göre yetiştirilen Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adında bir ordu kurulması,

padişahların idam ve af yetkilerini sınırlandırılması, müsaderenin kaldırılması, konser ve baloların düzenlenmesi, padişahın resmi ziyaretlerde şarap içilmesi ne izin vermesi, Batılı usulde giyinme, davetler düzenleme, Batı müziği dinleme bu değişimlerden bazılarıdır. Diğer yandan ev döşemesi ve kullanılan eşyada, yaşayış tarzında Avrupa'yı taklit çabaları artmıştır.

Tanzimat'ın, Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi uygulayıcıları, Batı'nın askeri ve idari yapısını Osmanlı Devleti'ne getirmeye çalıştılar. Bununla birlikte Batı'nın gündelik hayat tarzı, yabancı oyun ve tiyatro kumpanyaları, giyim kuşam, moda, müzik ve mimaride değişim eğilimi İstanbul'da görülmeye başladı.¹ Tanzimat Dönemi'nde Batı ile yakınlaşma çabaları, ekonomi ve düşünce alanlarında çok fazla etkili olamamıştır. Gelişmeler yüzeysel kalmıştır. Kullanılan eşyalar, giyim kuşam, gidilen sosyal mekânlar, Avrupa modalarına tabi olunması, Osmanlı'nın kendi hayat tarzını kaybetmeye başladığının göstergeleridir.² Tanzimat döneminde hikâye, roman, tiyatro gibi Batı'daki edebî türlerle ve resim, çok sesli müzik dinleme ve bale ile Osmanlı insanı tanışmıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile batılılaşma çabalarının yeni bir aşamasına geçildi. İslamcılar, Türkçüler ve Garpcılar arasındaki fikri tartışmalar farklı değerler zemininde yürütülüyordu. Garpcılar, materyalizm, pozitivizm, darvinizm gibi akımları etkisinde kalan başta Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri başta olmak üzere Osmanlı toplumunun siyasi ve sosyal meselelerin çözümü için tek çarenin topyekûn batılılaşma olduğu fikrini savunuyorlardı. Onlar batılılaşmanın önünde en büyük engel olarak din kurumu ve geleneksel değerleri görüyorlardı. Bunun için de onlara göre çağın gerçeklerine ters düşen bu değerlerden toplum kurtarılmalı ve batılılaşmanın gerçekleştirilebilmesi için dinin toplum içindeki rolü azaltılmalıydı. Türkçüler ise bir yandan geleneği savunurken diğer yandan Batı medeniyetinden de istifade edilmesi gereğine inanıyorlardı. İslamcılar da başta Mehmet Akif olmak üzere batıcıların kayıtsız şartsız Batı'nın taklit edilmesi anlayışına karşı çıkıyor, Batı'nın bilimsel olarak ilerleme kaydettiğini kabul ediyor ve Batı'nın yaşam tarzını değil ilminin alınması gerektiğini belirtiyordu. Bu tartışmalar ve sonrasında girilen uygulamalar toplumu kendi değerlerine yabancılaştırdı. Yeni yetişen nesle tek örnek olarak Batı'nın gösterilmesi bir kimlik bunalımına yol açtı. Gençlere mutlaka Batı'ya gitmeleri öğütleniyor, ne varsa Batı'da var deniyordu. Hoca Tahsin Efendi şöyle diyordu:

Paris'e git hey efendi aklın var ise

Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e

1 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yay., 1992), 13.

2 F. Karabıyık Barbarosoğlu, *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*, (İstanbul: İz Yay., 1995), 111.

Gençlerin kendi tarihlerine ve medeniyetlerine karşı duyduğu güvensizlik onların bakış açılarını da belirliyordu. İnsan ne kadar kendi tarihini inkâr etse de onun izlerinden, etkisinden kurtulması asla mümkün olamazdı. Bu da bir bunalım, buhran doğuruyordu. Batılılaşma sürecinde yetişen gençlerin yaşadığı bu buhran aslında bir ahlak buhranıydı. Çünkü insan ancak ahlaki değerleriyle, tarih şuuruyla insandı. Batı'nın idealize edilmesi gençlerin kendi tarihine, medeniyetini küçümsemelerine yol açıyor, bu amaçla ya kaçarak ya da normal yollarla Batı'ya gidenler umduklarını bulamadan geri dönüyorlar ya da Avrupa'nın sokaklarında kayboluyorlardı. Bu ızdırabı birçok genç yaşamıştır. Yahya Kemal bunlardan biridir. O da Paris sokaklarında kendi kimliğinin arayışına girmiştir.

II. Meşrutiyet sonrası yaşanan kültürel değişim, dönüşüm, I. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği yıkım Osmanlı toplumunu da derinden sarsmış, farklı kültürel ortamlarda yetişen gençlik arasında uçurumların oluşmasına neden olmuştur. İstanbul'daki yabancı okullarda eğitim görenler farklı bir kültür ortamının havasını teneffüs ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ağır koşullar gençleri bu farklı kültüre daha bir bağlanmalarının yolunu açıyordu. Böylece sosyal hayatın her kademesinde Batı kültürü etkisini gösterdi. Bu sosyal kültürel değişimin etkileri şiirde, romanda da görülmeye başlanmış, edebi eserlerde metafizik çağrışımlar terk edilerek bütün dikkat fiziki evrene çevrilmiştir. Necip Fazıl Kısakürek de bu kültürel değişimin yaşandığı bir zaman diliminde dünyaya gelmiştir. Eğitim çağına geldiğinde dedesi Hilmi Efendi önce onu Gedikpaşa'daki Fransız mektebine yazdırdı. Fakat buradaki eğitim ortamına uyum sağlayamadığı için Fransız mektebinden ayrıldı. Bu kez onu Amerikan kolejine yazdırdılar. Burada da eğitimini sürdüremedi. Ardından Büyükdere'de Emin Efendi Mahalle Mektebi'nde eğitimine devam etti. Daha sonra Büyük Reşit Paşa Numune, Vaniköy Rehber-i İttihad mekteplerinde okuduktan sonra Heybeliada Numune Mektebi'nden mezun oldu. Ardından Heybeliada Bahriye Mektebi'ne kaydoldu. Burada da beş yıl okudu, ancak diploma alamadan ayrıldı. 1921'de İstanbul Dârülfünun Felsefe Şubesi'ne yazıldı. Buradaki öğrenimini de tamamlayamadan kazandığı devlet bursu ile felsefe tahsili için Paris'e gitti. Paris'in ortamı düzenli bir öğrenci olmasına engel oldu ve eğitimini tamamlayamadan yurda dönmek zorunda kaldı.

Necip Fazıl Doğu-Batı çelişmesini derinden yaşayan ve sanki iki farklı kutup gibi olan bu iki dünya arasında gidip gelen biri gibiydi. O ilk gençlik yıllarını 1908 sonrasındaki kültürel ortamda geçirmiştir. Kendi kişisel özellikleri, yetişme tarzı, geçirdiği rahatsızlıklar, ailesinin yaşadığı üzücü hadiseler, yeni edebiyat akımlarının meselesiz bakış açıları onu derin bir bunalıma itmiştir. Necip Fazıl bu meselesiz insan tipine ve bunun bir yansıması olan edebiyat anlayışına daha

çocuk denecek yaşta tepki göstermiş, daha sonraki dönemde yazdığı şiirlerde bu tepkisini şair duyarlılığı ile adeta haykırmıştır. “Somut gerçekliğin arkasında başka bir dünya arama, görünenle yetinmeme, somut gerçekliği, daima insan ruhu için sürekli ürperti kaynağı olan metafizik bir bakışla yorumlama”³ onun yaşamı boyunca hayata bakışının ana eksenini oluşturmaktaydı. O varlığı metafizik bir duyuşla kavrama çabası içinde olmuştur hep. Tabiatı da bütün öğeleriyle birlikte metafizik yönelişin kaynağı olarak kullanmakta ve somut gerçekliğini ötesindeki hakikate yönelmekteydi. Metefizik duyarlılık ve hakikat arayışı onun şiirlerinde ilk gençlik yıllarından beri var olan ana temalardandır. Boş Odalar şiirindeki temalar bunun göstergelerinden biridir:

Şu karşı evin boş odalarında
Duvarlara sinmiş bir hayalet var.
Elinde mum, gece ortalarında
Bucak bucak gezer, birini arar

Örümcek Ağı, Kaldırımlar, Ben ve Ötesi adlı eserlerinde Necip Fazıl'ın arayışının izlerine rastlanmaktadır. 1922 yılında yazdığı Örümcek Ağı'nda:

Duvara bir titiz örümcek gibi
İnce dertlerimle işledim bir ağ
Ruhum gün doğunca sönecek gibi
Şimdiden ediyor hayat veda⁴

1924 yılında yazdığı Ben adlı şiirinde yalnızlığını dile getirmiştir. Daha sonra Ben adıyla bir başka şiir yazmış ve bu şiirini Serseri başlığıyla yayınlamıştır:

Yeryüzünde yalnız benim serseri,
Yer yüzünde yalnız ben derbederim
Dünyada herkesin varsa bir yeri
Ben de bütün dünya benimdir derim.⁵

1927'de yazdığı kaldırımlar bu ruh buruntularının zirveye ulaştığı bir şiirdir. Bu şiirde derin bir yalnızlık hissi göze çarpmaktadır:

3 Ramazan Kaplan, “Necip Fazıl'ın Şiirinde “Varlık”ın Metafizik Dünyası (1922-1939)”, Hece Dergisi 9, sy. 97 (Ocak 2005): 201.

4 Necip Fazıl, *Ben ve Ötesi*, (İstanbul: Sühulet Kütüp., 1932), 9.

5 Kısakürek, *Ben ve Ötesi*, 35-36.

Sokaktayım kimsesiz bir sokak ortasında
Yürüyorum, arkama bakmadan yürüyorum
Yolumun karanlığa saplanan noktasında,
Sanki beni bekleyen bir hayal görüyorum.

Kara gökler kül rengi bulutlarla kapanık;
Evlerin bacasını kolluyor yıldırımlar.
İn cin uykuda, yalnız iki yoldaş uyanık;
Biri benim, biri de serseri kaldırımlar.

Kaldırımlar şiiri genel olarak yanlış anlaşılmiş bir şiirdir. Sanki bir derbederin hayatını tavsif ettiği sanılmaktadır. Oysa “kaldırımlar bazılarının zannettiği gibi, kaldırımlarda geceleyin evsiz barsız, sefil bir sınıfın değil, “ruhunu ve gayesini yitirmiş bir cemiyette bunalımlar yaşayan”, kalabalıkların peşine takılmadığı için yalnız, fert olarak tekliğini idrak etmiş, dışardan bakabildiği için olup biteni daha iyi anlamlandırabilen, ancak yanlış bulduğu gidişi değiştirmeye gücü yetmediği için mutsuz ve “çilekeş entelektüelin şiiriydi.”⁶ Entelektüellerin olan olaylara ve tarihe duyarsız kalmaları Necip Fazıl'ı derinden etkiler ve bu çelişkiyi anlamakta zorlanır. Bu husustaki duygularını *O ve Ben* adlı eserinde şöyle dile getirmektedir:

*“Edebiyat-ı Cedide romanının meselesiz insan tipi, daha bülûğ yaşına ermemiş bir çocuğun hayretini dürtüyordu. Birkaç merhale boyunca Türk cemiyetinin içine sürüldüğü hayat ve bu hayatın kopyacı sahteliği de, gözümde, henüz teşhisi yerine getirilmemiş ve formüleştirelmemiş bir sezîş.”*⁷

Necip Fazıl çevresindeki kendisinden büyük şairlerin, yazarların, üstatların bu meselesiz hayat anlayışlarını anlamakta zorlanıyor, onların metafizik duyuştan yoksun oluşlarını eleştiriyordu.⁸ Olanları kavramadaki zorluk bir arayış şeklinde onun şiirlerine de yansımıştır. Bu şiirlerin belki de en önemlisi Çile şiiridir.

6 Beşir Ayvazoğlu, “Çile Penceresinden Necip Fazıl”, Necip Fazıl Kısakürek içinde, (Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay, 2008), 98.

7 Necip Fazıl Kısakürek, *O ve Ben*, (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1986), 41.

8 Kısakürek, *O ve Ben*, 58.

Necip Fazıl Kısakürek ve Çile Adlı Şiiri

Çile şiiri ilk kez 1939 yılında *Yeni Mecmua*'da Senfonya adıyla yayınlanmıştır. Daha sonra Üstad Necip Fazıl diğer şiirleri üzerinde değişiklik yaptığı gibi Çile şiiri üzerinde de değişiklikler yapmıştır. Çile şiiri bir Batı müziği formu olan Senfonya adıyla yayınlanmıştır. Şiir tıpkı senfoni gibi 4 bölümden oluşmaktadır. Allegro, Adagio, Andante, Finale.

Birinci bölümde zorlu kaderle karşı karşıya kalan ve acı çeken trajik insanın çaresizliği ve çektiği azap anlatılmaktadır.

Gâiblerden bir ses geldi: Bu adam,
Gezdirsin boşluğu ense kökünde!
Ve uçtu tepemden birdenbire dam;
Gök devrildi, künde üstüne künde

Bir bardak su gibi çalkandı dünya;
Söndü istikamet, yıkıldı boşluk.
Al sana hakikat, al sana rüya!
İşte akıllılık, işte sarhoşluk!

İkinci bölümde şair sorular sormakta, bilmecesinin çözülmesi için yalvarmaktadır:

Bu nasıl bir dünya hikâyesi zor;
Mekânı bir satır, zamanı vehim.
Bütün bir kâinat muşamba dekor,
Bütün bir insanlık yalana teslim.

Üçüncü bölümde de sorular devam etmekte, isyana dönüşmeye hazır bir sabırsızlıkla soruların cevapları beklenmektedir:

Niçin küçülüyor eşya uzakta?
Gözsüz görüyorum rüyada, nasıl?
Zamanın raksı ne, bir yuvarlakta?
Sonum varmış, onu öğrensem asıl?

Son bölümde ise bütün soruların cevapları etkili bir üslupla verilmektedir:

Atomlarda cümbüş, donanma, şenlik;
Ve çevre çevre nur, çevre çevre nur.

İçiçe mimarî, içiçe benlik;

Bildim seni ey Rab, bilinmez meşhur!⁹

Çile şiiri, Necip Fazıl'ın çok önem verdiği, üzerinde titrediği şiirlerindedir. Bundan dolayı Üstad Necip Fazıl Çile şiirinin diğer şiirleri kadar ilgi görmemesinden şikayetçi olmuştur. Esasen Çile şiiri ilk yayınlanış adıyla Senfonya, doğrudan doğruya dini veya İslami bir tema üzerine kurulmamıştır. Ancak mistik ve metafizik bir çilenin ifadesi olması bakımından önem taşımaktadır. Necip Fazıl'ın diğer şiirlerinde görülen temalar, imajlar ve motiflerin bazıları Çile şiirinde de yer almıştır: korku, ölüm, hafakan, tecrit, bilinmeyen, tılsım, büyü, acı, cinnet, kader, varlık, yokluk, hilkat.¹⁰

Necip Fazıl, Çile şiiri üzerinde değişiklikler yapmıştır. Şiirin son kıtası ilk yayımlandığında şu şekildeydi:

Diz çök zorlu kader, önümde diz çök!

Heybem hayat dolu, deste ve yumak.

Sen, bütün dalların birleştiği kök;

Biricik meselem, ebedi olmak...

Daha sonra bu kıtayı şu şekilde değiştirmiştir:

Diz çök ey zorlu nefis, önümde diz çök!

Heybem hayat dolu, deste ve yumak.

Sen, bütün dalların birleştiği kök;

Biricik meselem, Sonsuza varmak...

Çile şiiri bir arayışın şiiridir. Varlığı anlama yolunda bir ızdırabın tezahürüdür. Şiirde bunu dışa vuran en önemli dörtlük şu kıta olsa gerektir:

Akrep, nokta nokta ruhumu sokmuş,

Mevsimden mevsime girdim böylece.

Gördüm ki, ateşte, cımbızda yokmuş,

Fikir çilesinden büyük işkence.

Olanı anlama ve değerlendirmede insanın düşünsel kapasitelerini zorlaması, aklın kılavuzluğunda çözülmesi mümkün olamayan konuları başka bir gözle

9 Necip Fazıl Kısakürek, Çile, (İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1999), 16-19.

10 Orhan Okay, "Necip Fazıl Şiiri ve Peotikası", Necip Fazıl Kısakürek içinde, ed. Mehmet Nuri Şahin, Mehmet Çetin, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 2008), 87.

bakma çabası Necip Fazıl'la yeni ufuklar açmıştır. Bu dini tecrübedir, metafizik hakikatlerle yüz yüze gelme, metafizik ürpertiyle maddenin dar kalıplarından kurtularak ruhen olgunlaşmadır. Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* adlı eserinde dini tecrübenin önemini vurgulamış, bu tecrübenin insana yepyeni bir pencere açtığını belirtmiştir. Nitekim Abdülfettah Efendi de Necip Fazıl'ın Çile şiirine yazdığı nazireyi bu çerçevede değerlendirmiş, dini durarığa ulaşmada bir çare olarak ele almıştır.

Fettah Efendi ve Şüpheden Yakîne Adlı Şiiri

Fattah Efendi Üsküp'ün yetiştirdiği büyük alim, şairlerinden biridir. Üsküp'te dünyaya gelmiştir. Asıl adı Abdullah Rauf'tur. 1933 yılında Meddah Medresesi'nden mezun olduktan sonra aynı medresede kelam ve akaid dersleri okutmuş, camilerde dönemin zor koşulları içerisinde halkı uyandırmak için vaazlar vermiştir. I. ve II. Dünya Savaşlarının Balkanlarda meydana getirdiği yıkım sonrası köklü Osmanlı mirasını ayakta tutabilmek için mücadele vermiş ve bu uğurda bir süre de hapis yatmıştır. Onun müderrisliği yanında önemli bir yönü de şairliğidir. Şiirlerinde geleneksel İslam kültürünün bütün motifleri yer alır. *Garamî Parçalar*, *Vardar*, *Yine Vatan İçin*, *Zulmetten Nura*, *Na't ve Münâcât*, *Ey Yurdum* onun günümüzde elimizde olan yayınlanmış şiir kitaplarıdır. Genelde şiirlerinde din, vatan duygusu ana temayı oluşturur. Geçmişe özlem, geçmiş ihtişamlı dönemlerine dönme arzusu, Üsküp'e karşı duyulan derin sevgi onun şiirlerinde öne çıkan bir başka yöndür:

*Selahaddin! Selahaddin! Sana hüürmet bize bir dîn
Ki seyfinle garib İslam'a sensin eyleyen te'min
Bütün garbın taşıp akmış kudurmuş küfrüne
Senin azmin eder İslam'a ancak i'tila telkin.¹¹*

*Üsküb o güzel gül ü çimen, meyve diyarı
Kuş cenneti âhenk yuvası dâr-ı mesârı
En tatlı ve hoş nağmelerin zemezme-zarı
Coşmuş nice bin zevk u safa bağ-ı baharı¹²*

Fettah Efendi değişik konularda şiir yazmakla birlikte sevdiği, beğendiği şairlerin şiirlerine de nazireler de kaleme almıştır. Ali Ulvi Kurucu ve Necip fazıl Kısakürek şiirlerine nazire yazdığı şairlerdendir. Ali Ulvi Kurucu'nun şiir kitaplarından

11 Abdulfettah Rauf, *Zulmetten Nura*, (Üsküp: İdefe Yay., 2022), 29.

12 Abdulfettah Rauf, *Yine Vatan İçin*, (Üsküp: İdefe Yay., 2022), 19.

biri de Gümüş Tül ve Alevler'dir. Onun bu eserine atıf yaparak Gümüş Tül şairine başlığında yazdığı şiirin girişinde Ali Ulvi Kurucu'nun şiir üslubuyla ona olan saygısını şu şekilde dile getirmektedir:

Güneş doğup nuruyla karanlıklar erirken

Doğan sabah, bu ölü âleme can verirken

Seherlerin sihriyle gece, güne girerken

Ağaran ufuklarda açılır bin beyaz gül

Serilir gökyüzüne şi'irindeki 'gümüş tül'¹³

1917'de gerçekleşen Rus İhtilali sonrası Balkanlarda komünist rejimler hızla yayıldı. Komünist rejimler iş başına geçtiği yerlerde en başta yaptıkları şeylerden biri dini özgürlükleri yasaklamaları olmuştur. Aydınlanma sonrası kilise-bilim adamlarının çatışması sonucu kutsala olan saygı giderek azalmış, bu durum Hristiyanlık dışındaki inanç sistemlerini kapsamı içine almıştı. 1917 Rus İhtilali sonrası dini karşı olan olumsuz tutum tüm dini özgürlükleri ortadan kaldırmayla sonuçlanmıştır. Bunun sonucunda kutsala karşı kuşkular oluşmaya başlamış, insanın metafizik duyarlılığı zedelenmiştir. 1945 yılında Yugoslavya da SSCB bloğuna katıldı ve Allah inancına dair şüpheler Yugoslavya'da da yaygınlaştı. İşte Yugoslavya'daki komünist rejimin baskılarına karşı Abdülfettah Rauf Efendi, Allah inancına karşı ortaya konan bu kuşkuları gidermek ve insanın metafizikle olan bağını yeniden kurmak, insanı inanca, fitrata döndürmeye katkı sağlamak için Necip Fazıl'ın Çile şiirine 1959 yılında *Şühheden Yakîne* başlığı altında bir nazîre kaleme almıştır. Necip Fazıl'ın Çile şiiri 28 kıta, Fettah Efendi'nin yazdığı *Şübheden Yakîne* adlı nazîresi ise 50 kıtadır. Şiirin başlığından Fettah Efendi'nin nazîreyi yazmadaki amacının yaşadığı dönemde, bilhassa komünist propagandanın da etkisiyle Allah inancına karşı olan şüpheleri ortadan kaldırmak olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan onun Meddah Medresesi'nde kelim ve akaid dersleri okutması da bu düşüncüyü destekleyecek bir başka unsurdur:

Bir anda şübheler kesti yolumu

Demirden bir pençe büktü kolumu

Bu sarp yâr önünde dimağım dondu

Şaşırdım o anda sağ u solumu¹⁴

13 Abdülfettah Rauf, *Zulmetten Nura*, 87

14 Abdülfettah Rauf, *Zulmetten Nura*, 91.

İlk kıtadaki demirden bir pençe ifadesi ve çağrışımlar da dönemin komünist rejimine bir gönderme olduğu söylenebilir. Fettah Efendi şüpheliyi derinlemesine incelemekte, onun olumsuz etkilerini etkili bir şekilde dile getirmektedir:

*Şübhenin dişleri battı kalbime
Artık bir nihayet yoktur raybime
Kanadı iradem fevt oldu fikrim
Garibdim hem şuhud hem de gaybime¹⁵*

Fettah Efendi, Necip Fazıl'ın Çile şiirinde dile getirdiği hususları o da farklı bir üslupla nazire geleneği çerçevesinde dile getirmektedir. Necip Fazıl Çile'de:

*Gece bir hendeğe düşercesine,
Birden kucağına düştüm gerçeğin.
Sanki erdim çetin bilmecesine,
Hem geçmiş zamanın, hem geleceğin.*

diyerek hakikate erdiğini dile getirmektedir. Fattah Efendi de şüphelerini ard arda sıraladıktan sonra gerçeği yakaladığını şöyle ifade etmektedir:

*Karardı ışıklar soldu çiçekler
Üşüştü iblisler gitti melekler
Yıkıldı zeminler düştü felekler
Artık bu mahşerden gönlüm ne bekler?*

*Diyorken önümde maşrık parladı
Güneşi, mehtabı hep toparladı
Nurdan bir pencere açtı önümde
Nurdan bir âleme yolladı*

*Yarıldı bir feza rahmet döküldü
Şimdi de şübhenin kolu büküldü
Varlığı içinde zindan azabı
Çektiren karanlık perde söküldü.¹⁶*

15 Abdulfettah Rauf, *Zulmetten Nura*, 91.

16 Abdulfettah Rauf, *Zulmetten Nura*, 95.

Sonuç

Necip Fazıl Kısakürek'in kaleme aldığı Çile şiiri bir arayış, hayatı sorgulama şiiridir. İnsanın çevresinde olan bitenlere karşı duyarsız olması imkânsızdır. Akıl insana bir yere kadar rehberlik edebilir. Bazı hadiseleri sadece aklın verileriyle anlayabilmek zordur. Rüya hakkında çağımızdaki gelişmeler ışığında bazı çözümlenmeler yapılırsa bile bunu bütün yönleriyle kavramak hele sadık rüyayı anlayabilmek kolay değildir. Necip Fazıl, Çile adlı şiiriyle insana yeni ufukların kapılarını açmıştır. Abdülfettah Rauf Efendi de Çile şiirine yazdığı *Şübheden Yakîne* adlı naziresiyle Allah inancına karşı ortaya konulan şüpheleri şiir diliyle ortadan kaldırmaya gayret etmiş, etkili bir üslupla iman hakikatini dile getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulfettah Rauf. *Yine Vatan İçin*. Üsküp: İdefe Yayınları, 2022.
- Abdulfettah Rauf. *Zulmetten Nura*. Üsküp: İdefe Yayınları, 2022.
- Ayvazoğlu, Beşir. "Çile Penceresinden Necip Fazıl". *Necip Fazıl Kısakürek içinde*. 98-99. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Barbarosoğlu, F. Karabıyık. *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*. İstanbul: İz Yayınları, 1995.
- Kaplan, Ramazan. "Necip Fazıl'ın Şiirinde "Varlık"ın Metafizik Dünyası (1922-1939)" *Hece Dergisi* 9, sy. 97 (Ocak 2005):198-209.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Ben ve Ötesi*. İstanbul: Sühulet Kütüphanesi, 1932.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1999.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *O ve Ben*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1986.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Okay, Orhan. "Necip Fazıl Şiiri ve Peotikası", *Necip Fazıl Kısakürek içinde*. 87-89. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008.

ÜSKÜP’TE TÜRKLÜK VE İSLAMİYET İÇİN MÜCADELE EDEN MEDDAH MEDRESESİ MEZUNU İKİ DAVA ADAMI: ŞUAYB AZİZ VE ABDÜLFETTAH RAUF

H. Yıldırım Ağanoğlu

Tarihçi-Yazar

Dönemin Siyasal Gelişmeleriyle Yaşanan Zorunlu Göçlere Kısa Bir Bakış

Makalemizin iki başat şahsiyeti olan Abdülfettah Rauf ve Şuayb Aziz efendilerin farklı fikirleri olsa da hayatlarında birçok ortak nokta vardır. Her ikisi de Üsküp’te 1910’da doğmuştur. Babaları kardeş olan bu iki mücadele adamının mezun oldukları okul Meddah Medresesi’dir. Her ikisi de önde gelenlerinden olduğu milletin dinî, milli ve demokratik değerleri için mücadele edip, hapis yatıp, maddi-manevi işkence görmüştür. Bu insanların hangi şartlarda doğdukları, hangi ortamda büyüdükları, göç travması ve yaşadıkları üç büyük savaş dönemini anlamadan fikirlerini ve mücadele anlayışlarını idrak etmek de mümkün olmayacaktır. Bu sebeple döneme dair kısa bir giriş yapmak faydalı olacaktır.

Osmanlı tarihinin en acı sayfalarından olan ve iki-üç aylık bir sürede Rumeli’deki bütün topraklarımızı kaybetmemizle sonuçlanan 1912-13 Balkan Harbi neticesinde akıl almaz katliamlar, soğuk, hastalık, açlık ve göç yollarındaki olumsuz şartlar sebebiyle 632.408 Müslüman can vermiştir. Bu sayı Osmanlı’dan zapt edilmiş Rumeli Müslümanları nüfusunun %27’sine karşılık gelmektedir. Öldürülmeyip hayatta kalanların 400.000 kadarı da Anadolu’ya adeta sürgün edilerek muhacir olmanın zorluklarıyla baş başa kalmıştı.¹

1 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç*, İstanbul: İz yayıncılık, 2012, 107-110.

Aslında Göç, ulus devletlerin teşekkülünde çoğunluğun “öteki” saydığı azınlıktan kurtulmada en önemli araç olmuştur. 1912-13 Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da tasfiyesinin son darbesi olduğu söylenebilir. Böylece önce, Devlet tasfiye edildi, sonraki yıllarda Türk ve Müslüman nüfusun tasfiyesine devam edildi. Yaşadıkları bütün zorluklara rağmen Üsküp ve tüm Rumeli de kalkanlar ise ötekileştirilip, hak ve hukuklarının her geçen gün çiğnenmesiyle karşı karşıya kaldı. Bununla birlikte yetmezmiş gibi akrabalarının göç etmeleri karşısında büyük bir psikolojik travma yaşıyorlardı.

Balkan Harbi'nden sonraki dönemde memleketlerini terk etmeyip Kosova, Makedonya, Batı Trakya, Rodoplar'da kalan Türkler için, I. Dünya Savaşı esnasında da zor günler hiç sona ermedi. 1 Aralık 1918'de yeni kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda, *kanı ve dili bir, tek halk* olarak tanımlanan Sırp, Hırvatlar ve Slovenler devletin kurucu unsurları olarak tanındı. Ancak Boşnak² ve Makedonların millet olarak varlıkları yok sayılırken Macar, Arnavut ve Türkler ise kurulan devletin yönetiminden dışlanmıştı.³

İki dünya savaşı arasındaki dönemde ve de özellikle 1939-1945 yıllarındaki II. Dünya Savaşı'nda ağır vergiler, eziyetler, soygun, öldürme ve her türlü baskı ile karşılaşan Rumeli Müslümanları için göç kaçınılmaz bir sondu. 1918-1940 arasında hüküm süren Yugoslavya Krallığı⁴ döneminde mülki haklara müdahale, taşınmaz mallarının satışının engellenmesi, çeşitli baskı ve yıldırma politikaları, hanelere yapılan saldırıların el altından teşvik edilmesi, slavlaştırma politikaları insanları canından bezdiriyordu. Ancak II. Dünya Savaşı yıllarında Üsküp'ün Almanlarca işgali esnasındaki bombardımanlar ve sonrasında müttefikleri Bulgar işgali yılları Müslümanlar açısından daha kötü gelişmelere gebe olmuştur. Bulgarlar işgal ettikleri Makedonya'da, Türkleri keyfi sorgulama ve sürgün cezasına çarptırıyordu. Neredeyse tüm dini, sosyal yardımlaşma, eğitim ve kültür odaklı müesseseler kapatılıyor, sosyal hayatın her alanına müdahaleler gerçekleştiriliyordu. II. Dünya Savaşı'nın bitişinden hemen önce partizanların zaferi ve Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla 1945-1948 arasında mali politikalar ile servete el koyma, devletleştirme, basın özgürlüğünün sınırlandırılması, sembolik temsil dışında Türklerin genelde idari kurumlardan tasfiyesi, komünizm ideolojisinin dayatılması vb. sebeplerle göç kaçınılmaz hale geliyordu.⁵

2 Boşnak kimliği o yıllarda hâkim ideoloji tarafından tanınmadığından literatürde Bosnalı Müslümanlar olarak geçse de biz Boşnaklar ifadesini kullanmayı uygun görüyoruz.

3 Eren Atala Eriş, *Yücelciler -Yugoslavya'da Gizli Türk Teşkilatı-*, İstanbul: Üsküp Sahafhane Yayınları, 2022, 23.

4 1918-1929 tarihleri arasında devletin ismi Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'dır.

5 Ercan Türksoylu, *Yugoslavya Türklüğünün Direniş Mücadelesi: Yücel Teşkilatı*, Ankara: Astana Yayınları, 2020, 86-87.

İşte bu ve benzeri sebeplerden dolayı 1923-1938 yıllarında Romanya'dan 115.000, 1923-1949 yılları arasında Bulgaristan'dan 220.000, 1923-1945 yılları arası Yunanistan'dan ise 400.000 kişi Türkiye'ye göç etti ya da ettirildi. Makalemizin konusu olan Yugoslavya'dan ise 1923-1933 arasında 110.000 civarında insanımız anavatan olarak gördükleri Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı. II. Dünya Savaşı yılları ve 1952'ye kadar olan dönemde ise göçler durduruldu ve hatta rejim için aleyhte propaganda olacağı endişesi yüzünden Yugoslavya idaresi tarafından engellendi.⁶

Önce Osmanlı ve devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'nin, Meriç sınırlarına çekilmek zorunda bırakılmasıyla artık hedef, geride kalan Müslüman nüfusun sürülmesi oldu. İşte bu süreç, Cumhuriyet Dönemi Balkan zorunlu göçleridir. Bunu ise sadece "göç" kavramıyla ifade etmek konuya hak ettiği önemi vermemek manasına gelir. Bu manada göç kavramını kullanmak yanlış olmasa da eksik kalacaktır. Çünkü göç ettirilenlerin neler çektiklerini, hangi nedenle geldiğini maalesef tam olarak açıklamaz. Özet olarak verdiğimiz göçlerle ilgili bütün bu örnekler, Balkan Türklüğü ve Müslümanlığının tasfiyesi ve örtülü bir sürgün metodu olmuştur.⁷

İşte neredeyse yaşadıkları her gün göç acısını en derin bir şekilde yaşayan Müderris Abdülfettah Rauf Efendi, vatan hasreti, göç vb. konularında Yugoslavya'da Osmanlı Türkçesiyle yazdığı çok sayıda yazı ve şiirde çektiği bu acıyı yansıtmıştır. Rejimin baskısını hayatının sonuna kadar yaşayan bu değerli âlimin "*Hicran-ı Vatan Humması İçinde*" şiirinde, vatan kaybetmenin, göçlerle boşalan Üsküp'ün ve giden insanların yaşattığı acıları yansıtmaya dikkate değerdir:

Yıktılar bir yurdu Ya Rab, kaldı bomboş bir diyar

Sardı hep ağyar u a'dâ, gitti elden nazlı yar

Kalmadı bir yurt içinde tab u vicdana uyar

Ben figân ettimse Tanrım bu feryadı kim duyar

...

Müslümana derd ü matemhâne olmuş bir vatan

Sinesinde kalmasın bir zevkini asla tadan

Gözleri çıksın bu suçsuz millete kem göz atan

Ömrü zehrolsun bu masum millete bir semm (zehir) katan⁸

6 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Balkanların Makûs Talihi Göç*, Bkz: 4. Bölüm.

7 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Bir Tasfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar'dan Türkiye'ye Göçler*, İstanbul: Kızılay Kültür-Sanat Yayınları, 2023, 11-13.

8 Abdülfettah Rauf, *Yine Vatan İçin*, Üsküp: İdefe Yayınları, 2021, 23-24.

Yücel Teşkilatı önderlerinin idamı, cezaevlerine ve sürgüne gönderilmeleri sonrasında, Yugoslavya'daki Türk azınlığı adeta başsız kalırken, Yücelcileri saf dışı bırakan Komünist Parti idaresi, Türk toplumundaki boşluğu, kendi ideolojilerine göre doldurmaya çalışır. Ancak Makedonya ile Kosova'daki Türk toplumunun, Yugoslav yönetimine karşı itimadı kırıldığından Türkiye'ye göç etme fikri Türkler arasında galip gelmiştir.⁹ Yücelcilerin, Makedonya Türkleri'ne Türklük bilincini kazandırıp, demokratik hak ve hürriyetlerini temin ederek yaşatmaya çalışması idealleri, komünist baskılar neticesinde maalesef gerçekleşmemiş, idamlar ve mahkeme süreci Türklerin Makedonya'dan göç sürecini tetiklemiştir.

Meddah Medresesi (Ataullah Efendi Medresesi)

Üsküp'te Türklük ve İslamiyet için mücadele eden iki dava adamını yetiştiren şartları anlayabilmek için önce, Osmanlı medeniyetinin hüküm sürdüğü en önemli merkezlerden biri olan Üsküp'teki medreselerden ve de özellikle Meddah Medresesi'nden bahsetmek gerekir. 1392'de fethedilen Üsküp, önceleri bir serhat şehri iken 15. Yüzyılda Bosna-Hersek'in ve civarının fethinden itibaren bir iç il haline gelmiştir. Her ne kadar Üsküp, Osmanlılar tarafından kurulmadıysa da, Sultan II. Murad devrinden itibaren Osmanlılar tarafından inşa ve imar edilip bir medeniyet merkezi haline getirildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

1435 yılında Üsküp Sancakbeyi İshak Bey'dir. Şehir, Sultan II. Murad devrinde (1421-1451) mimari eserlerle donatılmaya başlar. Şehrin en büyük camilerinden biri olan Sultan II. Murad Camii 1436'da yaptırılır. İshak Bey Camii (Alaca Cami) 1438, İsa Bey Camii ise 1475'te inşa olunmuştur. Bu saydığımız büyük camilerin her birine bir medresenin bağlı olduğunu düşündüğümüzde bu medreselerin de külliye sisteminde aynı tarihlerde yaptırıldığını söyleyebiliriz. Üsküp'ün bu yıllardaki en önemli medreseleri İshak Bey ve İsa Bey medreseleridir. Şemseddin Sami Bey, 1888 yılında yayınladığı *Kamusu'l-A'lam*'da Üsküp'ten bahsederken "*Cami ve medrese ve imaretleri çok olup, Sultan Murad-ı sani ve Mustafa ve Yahya Paşalarla, İshak ve İsa Beyler camileri ve medrese ve imaretleri mamurdur. Birçok ulema ve üdeba ve meşayih ve evliya türbeleri mevcuttur ki bunların cümlesi Üsküp'ün evail-i devr-i Osmanî'de haiz olduğu ehemmiyete ve Rumeli'nde birinci derecede bir Darüilm halinde bulunmuş olduğuna delildir*" der.

Sultan II. Murad, Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanuni devrinin en ünlü Osmanlı âlimleri bu saydığımız Üsküp medreselerinde hocalık yapmıştır. Molla Şucaeddin İlyas, Molla Ahmed Paşa, Molla Sarı Gürz, Molla Mustafa b. Halil, Molla Arab,

9 Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 383.

Molla Leyszade, Taşköprülüzade Ahmed, Molla İshak Çelebi vb. bunlar arasında en önde gelenleridir.¹⁰

Üsküb'ün 1392'de fethi esnasında kaynaklarda Paşa Yiğit ve Meddah Baba isimlerine rastlanmaktadır. Birincisi Üsküb'ü fetheden kumandan, ikincisi de onun hocası ve şeyhi Meddah Baba'dır. Halk arasında ve ilmi araştırmalar seviyesinde Paşa Yiğit ve Meddah Baba arasında bir benzerlik ve şahısların karıştırıldığı görülmüşse de, her ikisi de ayrı ayrı ve efsanelerden uzak birer tarihi kişiliktir. Ünlü yazar Glişa Elezoviç, Meddah Baba'nın ayrıca Paşa Yiğit'in hocası Hoca Muhiiddin olduğuna işaret etmiştir.¹¹

Üsküp'teki Paşa Yiğit (Meddah Baba) Camii, türbesi, tekkesi ve Meddah Medresesi hakkında kısa bilgiler hariç, Osmanlı dönemine ait daha ayrıntılı bilgi ve belge elde edilememiştir. Fakat küçük bir külliye oluşturacak şekilde Üsküp fatihi Paşa Yiğit tarafından ilk dönemlerde burada bir cami, bir tekke, medrese (ya da mektep) yaptırıldığı ve ona ait vakfiyenin hazırlandığı tahmin edilmektedir. Nitekim Ekrem Hakkı Ayverdi de bu görüşe şu sözleriyle katıldığı görülmektedir: “Şeyh Meddah Baba Üsküb'ün fethinde büyük hizmeti geçmiş olarak bilinir ve öylece benimsenir. Bu camii kendisi tarafından değil, ona hürmet edenlerce yapıldığını düşündürecek işaretler de vardır. Onun namına bir mektep olduğu 1314 Kosova Salnamesi'nde mukayyed olduğu gibi, Paşa Yiğit Camii avlusunda namını taşıyan bir medrese vardır. Bunlar gibi cami de ona izafeten yapılmış olabilir”.¹²

Meddah Medresesi'ne dair Osmanlı Arşivi'nde bulduğumuz bazı belgeleri paylaşmak isteriz. Müessesese, bazı arşiv belgelerinde *Meddah Mektebi* diye geçmektedir. Aynı adı taşıyan mektep ile medresenin aynı binada, aynı müesseseler mi olduğuna dair ayrıntılara ulaşamadık. Bulabildiğimiz Osmanlı arşiv belgelerinin ilkinde; İvranya muhaciri olup, Meddah Mekteb-i İbtidaisi'nde Muallim-i Sani olan Hafız Süleyman Efendi'nin maaşıyla geçinemediği için görevinde muallim-i evvelliğe terfi istediği ve bunun için imtihana hazır olduğuna dair dilekçesinin gereğinin yapılması için 17 Ağustos 1898 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderildiği belirtilmektedir.¹³

10 Ahmet Suphi Furat, “Üsküp Medresesi'nde Hocalık Yapmış Osmanlı Âlimleri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 12 (1998), 89-94.

11 Muhammed Aruçi, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Sofya 21-23 Nisan 2000, İstanbul: İRCICA Yayınları, 2002, 183-185.

12 Ekrem Hakkı Ayverdi, Aydın Yüksel, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1981, 247.

13 BOA, BEO, 1178/88297, 5 Ağustos 1314 [17 Ağustos 1898] tarihli tezkire müsveddesi.

Bunlardan ikincisi, Üsküp Belediyesi'ne ait 19 Ağustos 1899 tarihli bir kısa bir belgedir. Bu belgede Meddah Medresesi talebesi ve hasta olan Gilanlı Adem'in fakir olduğu için Üsküp Askeri Hastanesi'ne kabul edilmesi ve tedavi masraflarının belediye tarafından karşılanacağı belirtilmektedir. Böylece bu tarihte medresenin halen faaliyette olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁴

Üçüncü belgede ise Evkaf Nazırı Muavini İbrahim Bey'in, Dahiliye Nazırı Adil Bey'e gönderdiği 26 Şubat 1912 tarihli bir telgraftır. Bu telgrafta, Meddah Medresesi'nin gelecek sene bütçesine konacak meblağ ile tamir ettirilmesinin Kosova Vilayeti Evkaf Müdüriyeti'ne bildirildiği bilgisidir.¹⁵

Osmanlı idaresinden sonra, ülke idaresindeki her din ve unsurun işlerine karışmak isteyen Krallık idaresi, Üsküp'te 1924 yılında *Kral Aleksandar Büyük Medresesi*'ni açmıştı. Lise seviyesinde olup, *Velika Medrese* olarak da adlandırılan bu kurum, Müslüman ulemanın önemli bir kısmını son derece tedirgin etmişti. O dönem Yugoslavya hükümetinin dinlerden sorumlu bakanlığının önerisiyle açılan bu okulun en önemli maksatlarından biri, Makedonya, Kosova, Sancak ve Karadağ'daki Müslüman halkın dinî ihtiyaçlarını karşılayacak kadronun yetiştirilmesini kontrol altına almaktı. Bölgedeki Osmanlı ve Türk varlığıyla geleneğini ortadan kaldırma düşüncesi de açıkça ortadaydı. Önceleri medresedeki eğitimin Türkçe olacağı öngörüldü. Ancak sonradan dersler Sırp-Hırvat diliyle verilmeye başlandı.

Üsküp Ulema Meclisi, halkı dinden uzaklaştıracığı düşüncesiyle Büyük Medrese'yi protesto etti. Güney Sırbistan Müslümanları ülkedeki bu en yüksek dini kurumun istedikleri gibi çalışmamasından duyduğu rahatsızlığı çeşitli makamlara bildirdi. Fakat olumlu bir değişiklik olmadığından Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı Eğitim Bakanlığı'na karşı dava açıldı.

Krallık, Büyük Medrese'yi açarken, bir "Ruhani Akademi" olacağını ileri sürmesine rağmen, müfredat programı o dönemdeki lise programlarından pek farklı değildi. Büyük Medrese'yi kuranlar genel derslere ağırlık vermişti. Büyük Medrese'de Sırp, Hırvat, Arap ve Türk dillerinin yanında Fransızca, Almanca ve Latince öğretiliyordu. Genel eğitim alanından tarih, coğrafya ve matematik başta olmak üzere on üç ders okutuluyordu. Bunun yanında teolojiden İslam hukuku başta olmak üzere sadece dokuz ders veriliyordu. Büyük Medrese'nin etkin olduğu on altı yıl içinde, 680 öğrencisinden bazıları Komünist Partisi'nin üyesi olmuş ve Yugoslavya'da Nazilere karşı yapılan savaşa katılmışlardır. Bunların arasında Meto Bayraktan, Zeynel Aydi ni ve Rifat Burceviç gibi millî kahraman olarak ilan edilmiş olanlar da vardı. Büyük

14 BOA, YB. 021 87/416, 7 Ağustos 1305 [19.8.1899] tarihli Üsküp Belediyesi tezkiresi.

15 BOA, DH. MUİ, 153/45. 13 Şubat 1327 [26.2.1912] tarihli telgraf.

Medrese II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1941 yılında kapandığından, çoğu Bosnalı ve Üsküp dışından olan öğretmenler de Üsküp'ten ayrıldı.

Büyük Medrese'deki eğitim politikasının protestosundan bir netice alınamaması üzerine Üsküp'te eski Meddah Medresesi yenilenip, Osmanlı eğitim sistemini devam ettirmesi için, başına Ataullah Kurtiş Hocaefendi getirildi. Çok zor şartlar altında faaliyet gösteren Meddah Medresesi'nin programı, Osmanlı dönemi ve İslam dünyasındaki medrese programlarına benziyordu.

Üsküp'ü Nazilerin istilâsı sırasında, Resmi adı "Yüksek İslam Okulu" olan Meddah Medresesi, eğitim ve öğretime devam etti. Medrese, faaliyetlerini, yeni kurulan Yugoslavya'da toplumsal-siyasal düzenin yerleşmesine kadar sürdürdü. Meddah Medresesi'nden sadece Üsküplüler değil, bazı Rumeli şehirlerinden gelen ulema da mezun olmuştur.

1938 yılında Ata Efendi, Üsküp Ulema Meclisi Başkanlığına ikinci defa seçilince, Meddah Medresesi'nin başına Fettah Rauf Efendi geçer ve kapatılıncaya kadar Meddah Medresesi'nin başında bulunur. O, İslâm dini ve genel kültür alanındaki bilgisi; öğretmenlik ve öğreticilikteki becerisi, duygusallığından kaynaklanan romantik davranışları, doğduğu ülkeye bağlılığı ve dürüstlüğüyle eşine az rastlanır bir aydıındı.¹⁶

Abdulfettah Rauf (1910-1963)

Makedonya'nın başşehri Üsküp'te 1910 yılında doğdu.¹⁷ Asıl adı Abdulfettah Rauf'tur. Halk arasında daha çok Fettah Efendi adıyla tanınmış, bazı makaleleriyle şahsi evrakında ise *Fetah Ishak* veya *Fetah Ishakoviç* imzasını kullanmıştır.¹⁸

Makedonya Devlet Arşivinde 405/2 sayılı dosyanın üzerinde yazan isim "Isak Rauf Feta"dır. Bilindiği üzere Osmanlı'dan sonra Yugoslavya Krallığı döneminde

16 Zeki Gürel, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı Balkanlarda Yücelcilerden ve Son Devrin Din Mazlumlarından Abdül Fettah Rauf Efendi Hayatı-Sanatu-Eserleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2023, 178-180.

17 Doğum Tarihi hakkında Muhammed Aruçi 1910 tarihini verirken, öğrencisi Bekir Sadak ise hocasının 1911 tarihinde doğduğunu belirtmiştir. Fahri Kaya ise eserinde Fettah Efendi'nin doğum tarihini Makedonya Devlet Arşivi'ndeki dosyasında 5 Şubat 1912 olarak kayıtlı olduğunu belirtmiştir. Bkz: Fahri Kaya, *Makedonya Türklerinden İz Brakanlar*, Üsküp, Divan Yayıncılık, 2008, 125. En son Doç. Dr. Zeki Gürel'in bulup eserinde yayınladığı "Abdulfettah Rauf Hocaefendi İle İlgili Mahkeme Tutanakları"nda da 5 Şubat 1912 tarihi kayıtlıdır. Bkz: Zeki Gürel, *Makedonya Türklerinden İz Brakanlar*, 333. Not: Yukarıda ayrıntılı olarak verdiğimiz, çeşitli eserlerde doğum tarihi hakkında verilen farklı yılların, Hicri ve Rumi tarihlerin miladiye çevrilmesindeki farklılıktan kaynaklandığını düşünüyoruz.(Y. Ağanoğlu)

18 Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi (1910-1963)" *TDVİA*, 12/483-484.

ve gerekse 1945'den sonra da Müslüman unsurlarda görülen üç isimden ilki kendi ismi, ikincisi baba ismi, üçüncüsü de dede ismi olmaktadır. Sonraki nesillerde ise günümüze kadar, ilk kaydedilen bu üçüncü isim ailenin soyadı olarak devam etmiştir. Dolayısıyla dosyanın içindeki evraklarda ise şu isimlerle kaydedilmiştir: “Feta Rauf Hacı Isak”, “Feta Rauf”, “Isak Rauf Feta”. Burada geçen isimler günümüz Türk imlasıyla uyum sağlamamaktadır. Makedonların ismi duyduklarında Kril alfabesine geçirdikleri şeklindeki yazılış imlasıdır.¹⁹ Adı geçen dosyada bir evrak ise şu açıdan önem arz etmektedir. Evrakta Fettah Rauf Efendi'nin mürekkepli kalemle kendi imzası: “Fettah Rauf” olarak atılmıştır.

Fettah Rauf'un babası Rauf Efendi, ailenin geçimini Üsküp'te manufakturacılık yaparak sağlamaktadır. Annesi şehirde saygın bir ailenin kızı olan Refiye Hanım'dır. Annesinin babası Hacı Abdullah, Sincilis'teki at çiftliğinin de sahibidir. Fettah Rauf'un baba tarafının, Konya'dan gelip, önce Debre'ye sonra da Dubrovnik'e geçtiği ifade edilmektedir. Oradan da Sırnova'ya ve Üsküp'e gelip önce Karadağ Mahallesi'ne yerleştikleri bilinmektedir. Bundan sonra üç kardeş Kadri, Hafız Aziz ve Rauf, Üsküp'ün Gazi Baba mahallesi'ne üç ev yapıp yerleşti. Yücel Teşkilatı'nın başkanı Şuayb Aziz İsak, bu üç kardeşten Hafız Aziz'in oğludur ve dolayısıyla Fettah Rauf ile amca çocuğudur. Fettah Rauf'un ve Şuayb Aziz efendilerin dedesi Hacı İshak, ticaretle uğraşırken, Hac vazifesi için gittiği Mekke'de vefat etti. Fettah Rauf'un iki erkek, iki de kız kardeşi vardır. Sırasıyla Fettah, Pembe, Mehmed Ali, Mukaddes ve Atıf. Kardeşi Atıf, Üsküp'te marangozluk yapılmaktaydı. Kısa bir süre önce vefat etti.

Müderri ve Şair Fettah Rauf, Hacı İshak sülalesindedir. Eşi Emine Yaya (d. 1922) ile olan evliliğinden ikisi kız olmak üzere üç çocuğu oldu. Oğlu Tarık Rıdvan (d. Üsküp 1942), kızı Refize (d. Üsküp 17 Mayıs 1945), kızı Mualla (d. Üsküp 1 Nisan 1954). Oğlu Tarık Rıdvan, babasının vefatından sonra, Türkiye'ye göç ederek İstanbul'da ticaretle uğraştı. Tarık Rıdvan Bey, İstanbul'da 2000 yılında vefat etti.²⁰

Abdülfettah Efendi'nin Babası Üsküp eşrafından Rauf Efendi, oğlunun iyi bir eğitim görüp memleketine, milletine yararlı işler yapması için elinden geleni yapmıştır. Özellikle, oğlunu kendi mesleği olan tüccarlığın dışında tutmaya çalışmıştır. Doğduğu zaman Osmanlı nüfus cüzdanına sahip bu insan hayatı boyunca

19 Not: Bu imla sorunu Makedonya, Sırbistan veya günümüzde Yunanistan'ın Batı Trakya'sındaki Türklerin isimlerinde de aynen görülmektedir. Yunanlılar da Sırlar gibi Türk ya da Müslüman isimlerini Yunanca yazarken Ahmet ismini Amet; İshak ismini İsak vb. imlasıyla yazabilmektedir. Bununla birlikte dil ve alfabe özellikleri sebebiyle Müslüman Arnavutlar da bizimle kullandıkları birçok isim ortak olsa da alfabelerindeki harfler yüzünden farklı bir şekilde yazmaktadır. Örnek: Taceddin=Taxhidin, Gonca=Gonxhe vb.

20 Zeki Gürel, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı*, 25-26.

Osmanlı'nın Balkanlar'dan çekilmek zorunda kalışının acısını yaşamıştır. Bunu şiirlerin birçoğunda görmek mümkündür.²¹

Fettah Rauf, ilköğrenimine Üsküp'te başlamıştır. 1929-1930 eğitim öğretim yılında Ata Medresesi veya daha yaygın ismiyle Meddah Medresesi'ne kaydettirilir. Dört yıllık iyi bir eğitimden sonra 15 Nisan 1934'de bu medreseden başarılı bir talebe olarak mezun olur. İcazet töreninde, mezunlar adına konuşmayı Abdülfettah Rauf yapmıştır. Bu icazet töreninde Meddah Medresesi'nin ilk kuşak mezunları arasında Abdülfettah Rauf ile birlikte Hafız Şaban Efendi, Hafız Necati Efendi, Hafız Sadullah Efendi, Mehmed Efendi ve Selim Efendi de vardır. Bu âlimler iki dünya savaşı arasında Makedonya Türklerinin son dönemde klâsik medrese eğitimi olarak yetişen nadir kişilerindedir.

Meddah Medresesi Müderrisi Ataulлах Efendi kendi eğitim hayatı ve icazet verdiği Abdülfettah Rauf ve diğer talebelerinden şöyle bahsediyor: *"1910'da üstâd-ı mağfûr Hüseyin Necmeddin Efendi'den icazet aldım. Kable'l-icâze ve ba'de'l-icâze tadrîs-i funûn ve ta'lîm-i ulûm ile iştigâl ettim. Tefsir ve hadise nevâkısmı istikmâl etmek maksadıyla 1911'de Mısır'a gittim. Üç sene kadar o sırada Şeyhül-Ezher ve üstâd-ı ekber Şeyh Selim el-Bişrî hazretlerinin tefsir derslerine mülâzemet eyledim. Bir taraftan da Revâkûl-etrâk'deki Türk talebesine usûl-i fıkıh tadrîs eyledim. 1914'de vatan-ı aslîm olan Üsküp'e avdet ettim. 1922 tarihinde Üsküp'te Meddah Medresesi müderrisliğine tayin edildim.*

1934'e kadar lâyenkat' funûn-ı şettâ-yi Arabiye ile beraber ulûm-ı âliye²² ve 'aliye-i Arabiye-i İslâmiyeyi²³ tadrîs ile iştigâl ettim. Ve usûl-i kadîme-i İslâmiye üzerine ve an'ane-i mefhûre-i ilmiyeye göre ilk sınıf talebeme 1934'de icâzet verdim."²⁴ Burada kastettiği ilk talebeleri Abdülfettah Efendi, Hâfız Şaban Efendi, Hâfız Sadullah Efendi, Hâfız Necati ve Selim Efendi, Mehmet Efendi idi.

Fettah Efendi, 1933-1938 yılları arasında Meddah Medresesi'nde kelam ve akaid müderrisliği görevinde bulunduğu gibi Üsküp'teki çeşitli camilerde de fahri vaizlik yaptı. Ramazan aylarında, hocası Atâ Efendi'nin doğum yeri olan Üsküp'ün Studeniçan köyünde vaaz ve irşad hizmetinde bulundu. 1938'de hocasının Üsküp Ulema Meclisi üyeliğine tayini üzerine Meddah Medresesi'nin baş müderrisliğine getirildi. Medrese kapatılıncaya kadar bu görevini sürdürdü ve burada birçok talebe yetiştirdi. 1944 yılında yapılan törende icâzet alan öğrencileri arasında Kemal Aruçi ve Türkiye'ye

21 H. Yıldırım Ağanoglu, Üsküp Kitabı, İstanbul: Fide Yayınları 2008, 148-150.

22 Ulûm-ı Âliye: Gramer, Sarf, Nahiv, Belâgat ve Mantık dersleri.

23 'Aliye-i Arabiye-i İslâmiye: Tefsir, Kıraat, Hadis, Marifetullah, Fıkıh, Kelâm, Ahlâk ilimleri.

24 Zeki Gürel, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı*, 26-27.

giderek İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü ile Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde uzun yıllar hocalık yapan Bekir Sadak da vardı.

1945'te Yugoslavya'ya komünist iktidarı hâkim olunca şer'î mahkemeler, çeşitli dini müesseseler ve medreselerle birlikte Meddah Medresesi de kapatıldı. Fettah Efendi ve arkadaşları tutuklanıp mahkemelerde yargıldılar. Düzmece bir iddianame ile rejim aleyhtarı, devlet haini ve savaş dönemi zengini olduğu iddiasıyla yedi yıl ağır hapis ve cebri iş, üç yıl da siyaset yasağına mahkûm edildi. Cezaevinde iken taş kırmak üzere bir yıl Bosna-Hersek'teki Doboy (Doboj) kasabasına gönderildi. Cezaevinden çıktıktan sonra uzun süre devlet tarafından takip altına alındı, işsiz bırakıldı ve meşhur bir müderris olmasına rağmen müezzinlik yapmasına bile izin verilmedi. Hayatının son yıllarında Makedonya Arşivi'nde Makedonya'ya ait Osmanlı belgelerini tercüme etmek üzere uzman olarak görevlendirildi.²⁵

Makedonya Anayasa Mahkemesi Başkanlığı da yapmış olan Hukukçu Salih Murat, Fettah Rauf Efendi için 2021'de yapılan bir anma toplantısında şu sözleri söylemiştir: *Dönemin hukuk konjonktürüne bakıldığında, şair hak etmediği bir ceza almıştır. Fettah Rauf Efendi, büyük bir otoriteye sahip olduğundan dönemin rejimi o zamanki Türk-Müslüman unsurlarıyla bu şekilde hesaplaşmıştır. Bizim için onun direnişi, onun duruşu çok önemlidir. Savunduğu değerler bugün de bizim değerlerimizdir.*²⁶

Hapisten çıktıktan sonra değer verdiği özel talebelerini gayri resmi olarak gizlilik içinde yetiştirmeye devam etti. Son talebelerinde biri de Cavit Saraçoğlu'dur.²⁷ Kendisiyle 2013 yılında yapılan bir röportajda Cavit Efendi, hocası Fettah Rauf'tan aldığı dersleri ve onun talebesi olduğunu şu sözlerle anlatmaktadır: *“Talebesi fakat medrese dışı talebesi, çünkü ben o dönemi çok fazla hatırlamıyorum çok küçüktüm, medreseyi kapattılar zannedersen. 1943'de medreseler dönemi bitti. Meddah Medresesi tamamen kaldırıldı. Bundan sonra malumunuz herkes evde tedrisatını*

25 Muhammed Aruçi, “Fettah Efendi (1910-1963)” *TDVİA*, 12/483-484.

26 <https://www.haberler.com/guncel/haberler-uskuplu-vatan-sairi-abdulfettah-rauf-un-siirleri-14443737-haberi/> Erişim Tarihi: 14.8.2023.

27 Cavit Saraçoğlu: 9 Haziran 1935'te Üsküp'te doğdu. Üsküp'te, “İrfan”, “Vuk Karaciç” ve “Tefeyyüz” okullarında okudu. 1957-1963 yılları arasında Müderris Abdülfettah Rauf'tan eski medrese usulünde ders ve feyz aldı. Arapça, Makedonca, Arnavutça'yı çok iyi derece de bilmekteydi. Ayrıca Osmanlıca'yı çok iyi bildiğinden, tüm yazılarını ve şiirlerini bu eskimez yazı ile kaleme almaktaydı. Genç yaşlarından itibaren dini ve milli şiirler yazmaya başladı. 1988 yılında Türkiye'ye göç etti. Osmanlıca'yı çok iyi okuyup yazabildiğinden dolayı T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde aynı yıl girdiği imtihanı kazanmış, ancak göreve başlanarak serbest çalışmayı seçmişti. Bundan sonraki tüm emeğini hazırladığı Kur'anı Kerim meali üzerinde sürdürdü. Meali neşredilmiştir. Evinde bir müddet hasta yattıktan sonra İstanbul'da vefat etti. Cenazesi 2 Ağustos 2013 tarihinde, İstanbul Bayrampaşa'daki Üsküp Camii'nde kılındıktan sonra defnedildi. Ruhu Şad Olsun.

devam ettiriyor. Rahmetli hocam haftada iki defa eve gelirdi, orada ders yapardık. Ara sıra babamın dükkânında müşteri yokken ders yapardık. Mağaza vardı, böyle eski usul. Hamam gibi, onun içinde her şey vardı, masa, sandalye vardı. Oraya girerdik, çırakları dışarı bırakıp biz içerde devam ederdik. Biraz yorgunluk olurdu ama yine de ders yapardık, Allah'a şükür bu ölümüne kadar devam etti.”²⁸

Abdül Fettah Rauf, İstiklal Marşımızın büyük üstadı Mehmet Akif Ersoy'a duyduğu hayranlık yanında, şiir yapılarındaki dil ve üslup benzerliği yüzünden “*Balkanların Akif'i*” ya da Ertuğrul Karakuş'un güzel bir benzetmesi ile “Üsküp'ün Akif'i” olarak anılmıştır.²⁹ Balkanların köklü ve siyasi haritaların değiştiği Balkan Harbi, I. ve II. Dünya Savaşları döneminde, vatanından uzak düşmek ya da vatan kaybetmenin acısını bütün toplum yaşasa da en çok acı çekenler içinde Abdül Fettah Rauf'un da bulunduğu Üsküp'ün duyarlı ve eğitilmiş hocaları, âlimleri, münevverleri ve eşrafıdır. Fettah Efendi'nin şiirlerindeki vatan hasreti tek yönlü değildir. Bu hasret iki yönlüdür. İlki vatandan yani Türkiye'den uzakta olmanın verdiği ayrılık acısından kaynaklanan hasret duygusudur. İkincisi ise her ne kadar vatana yakın olsa da şairin kendi vatani olan Makedonya ve Üsküp'teki siyasi ve kültürel değişimden dolayı bulunduğu mekâna yabancılaşmasından kaynaklanan geçmişin şaşaalı günlerine duyduğu hasrettir.³⁰

Fettah Rauf Efendi, 24 Nisan 1963'te Üsküp'te vefat etti. Fettah Efendi hece ve aruz vezniyle şiirler yazmıştır. Eldeki şiirlerinden onun Osmanlı Türkçesi yanında Farsça ve Arapça'ya da vâkıf olduğu görülmektedir. İlk şiirleri Üsküp'te neşredilen *Sadâ-yı Millet* (1925) gazetesinde neşredilmiştir. Şiirlerinin muhtevasını daha çok dinî, vatanî ve içtimaî konular oluşturmaktadır. Hayatı boyunca Osmanlı aydını olmanın gururunu taşıyan ve bunu şiirlerine de aksettiren Fettah Efendi, saltanatın sona ermesine ve vatanında gurbet hayatı yaşamasına rağmen hiçbir zaman mağlûbiyet duygusuna kapılmamıştır. Şiirlerinin büyük bir kısmında, mâziye karışmış tarihî mefâhirle kaybolup giden Osmanlı medeniyetinin mirasına karşı duyduğu hasret ve üzüntüyü dile getirmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Yugoslavya'dan Türkiye'ye başlatılan göçe karşı çıkmış, bu göçün dinî açıdan câiz olmadığını söylemiş ve bu görüşünü şiirleriyle de ifade etmiştir. Fettah Efendi'yi Balkanlar'da Osmanlı Türkçesi ile yazan ve aruz veznini kullanan son nesil şairlerinden biri olarak kabul etmek mümkündür.

28 Nedim Emin, “Üsküplü Cavit Bey İle Mülakat”, *Köprü dergisi*, 11/56 (Nisan-Mayıs-Haziran 2013) 31-35.

29 Ertuğrul Karakuş, *Üsküp'ün Akif'i Balkan Şairi Üsküplü Abdül Fettah Rauf'un Şiiri Üzerine Makaleler*, İstanbul: Kriter Yayınları, 2021, 101-106.

30 Ertuğrul Karakuş, *Üsküp'ün Akif'i*, 8.

Bazı gazetelerde makaleleri de çıkan Fettah Efendi'nin Mehmed Âkif'in ölümü üzerine kaleme aldığı bir yazısı ile mersiyesi Sofya'da neşredilen Medeniyet gazetesinde (6 Şubat 1937); yine aynı yazı ile ikinci bir mersiyesi ve “Tanrı”, “Allah'ım ile Birkaç Söz”, “Vasiyetim”, “Şanlı Peygamber Mesih” adlı şiirleri de Üsküp'te çıkan el-Hilâl dergisinde yayımlanmıştır. Fettah Efendi'nin Vančo Boškov ile birlikte kaleme aldığı iki önemli makalesi “Üsküp'teki Rifâî Tekkesi” ve “XVI. Yüzyıla Ait Bir Üsküp Vakıfnâmesi”, adlarını taşımaktadır. Ayrıca “Makedon halkının tarihine dair Türkçe belgeler” adı altında çıkan Makedonca neşriyat serisinde Metodija Sokolovski, Arif Starova, Vančo Boškov gibi müellifler arasında Fettah Efendi'nin adı Fetah İshak olarak kaydedilmiştir.³¹

Fettah Rauf'un şiirleri yaklaşık 60 yıldır, önce komünist rejmin şairi yok sayması, demokratik ortamın olmaması, şiir defterlerine ulaşmadaki zorluk vb. nedenlerden ötürü yayımlanamamıştı. Bu büyük eksiklik, Üsküp'te kurulan *Fettah Efendi Eğitim ve Düşünce Derneği*'nin İDEFE yayınları arasında neşredilen dört şiir kitabı ile giderildi. Bu kitaplardan ilki olan “Yine Vatan İçin” 2021 Eylülünde; ikinci kitabı “Zulmetten Nura” 2022 Şubatında Üsküp'te basıldı. Aşka dair lirik şiirler manasına gelen üçüncü kitabı “Garami Parçalar” ve dördüncü kitabı “Vardar” ise yine 2022'de Üsküp'te Osmanlıca aslından transkribe edilerek yayınlandı ve kamuoyunun büyük ilgisine mazhar oldu.

Şuayb Aziz

İleride Makedonya Türklüğü'nün en önde gelen mücadele adamlarından ve Yücel Teşkilatı'nın başkanı olacak olan Şuayb Aziz aynı zamanda amcası oğlu Fettah Rauf gibi Meddah Medresesi'nden mezun olmuştur. Aziz İshak ve Şükriye Mehmed çiftinin oğlu olan Şuayb Aziz 1910 yılında Üsküp'te doğdu.³² Babasının, Üsküp Gazi İsa Bey Bedesteni'nde tuhafiyeye dükkânı vardı. Meddah Medresesi'ni bitirdikten sonra el-Ezher Üniversitesi'nde Fıkıh, Kelam, Tasavvuf ve Nasranî felsefesi vb. birçok dersleri tahsil etti.

Mısır'dan 11 Kasım 1937'de “Kardeşim Cezmi” hitabıyla bir gence gönderdiği bir kartpostaldaki nasihat ve tavsiyelerine bakıldığında onun yüksek ahlakını, vatan aşkı ve idealist ruhunu görmek mümkündür: “Şerefli, terbiyeli yüksek bir

31 Muhammed Aruçi, “Fettah Efendi (1910-1963)” *TDVİA*, 12/483-484.

32 Not: Yücel mensuplarının ana baba isimleri doğum tarihleri gibi çok önemli bilgileri içeren ve Makedonya Cumhuriyeti Savcılığı Güvenlik Başkanlığı tarafından hazırlanan “Yücel Teşkilatı I. Grup Mahkeme İddianamesi”nin aslından aktaran: Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 406.

adam olmayı daima gözün önünde bulundur. Çünkü bu hayattan maksat, şerefli vatanın yüksek ve namuskâr bir adamı olmaktır”³³

Endonezyalı bir talebeden sonra ikinci olarak üniversiteyi bitirdi. Üsküp'e dönüşünden kısa bir müddet sonra Türkiye'ye giderek, Ankara Üniversitesi rektörü ve idarecileri ile görüşerek, Profesör ünvanı ile tayinini yaptırdı. Ailesini almak ve tamamen Türkiye'ye yerleşmek için Üsküp'e dönüp pasaport ve vize muamelelerine başladığı sırada II. Dünya Savaşı ve peşinen Alman işgali başladığından, hudutlar kapandı. Bu sebepten bir daha Türkiye'ye dönemedi. Üsküp'te kayınpe-deri ile birlikte çiftçilik yaparak hayatını sürdürdü.³⁴

Üsküp'te kurulan Yardım Derneği'nin bilinen son başkanı Şerafettin Ferit, Adem Baba Tekkesi Şeyhi Ferit Efendi'nin oğlu olarak 1921 senesinde Üsküp'te doğdu. Ailesinden aldığı dini eğitimin yanında, Üsküp'teki Sırp-Fransız Koleji'ni bitirdi. Yardım Derneği'nin başkanlığını üstlenen Şerafettin Ferit'in, zamanın en âlim Türk gençlerinden olan Şuayb Aziz'e gönderdiği 17 Şubat 1940 tarihli konferans davet mektubu, Yardım Derneği'ndeki gençlerle Şuayb Aziz'in buluşmasını ve ileride Yücel Teşkilatı'nın kurulmasını sağlayan ilk nüvenin teşekkülünü sağlayacaktı. Aslı Osmanlıca olan bu mektupta şunlar yazmaktadır:

“Muhterem Şuayb Efendi'ye

Yardım Cemiyeti namı altında teşekkül eden kıymetli birliği, cemiyetimizin nizam-ı tammesince [tam bir düzenince] cemiyete mensup olan gençliği asr ü ihtiyacı [olan] sahalarda irşad etmek [yol göstermek] hususundaki lüzum ve ihtiyacı göz önünde tutan cemiyetimizin Heyeti İdaresinin beşinci içti-maında 'İslam Kültürü ve Bugünkü İslam' mevzulu bir konferans verilmesi kararlaştırılmıştır. Cemiyetimiz namına, adı geçen konferansın zat-ı aliniz tarafından lütfen verilmesini rica eder, ricamızın isafı [kabulü] halinde kon-ferans gününün verilecek mevkii, bizzat veyahut bizimle anlaşarak tayin ile bu hususda cemiyetimizi haberdar etmek ricasıyla sonsuz saygıları sunarım.

17 Şubat 1940 Yardım Reisi

İmza: Şerafettin Ferit”³⁵

33 Bu kartpostal, Yücel Teşkilatı Genel Sekreteri Şerafettin Yücelden'in hususi evrakında bulunmaktadır. Bize bu dokümanı Eren Atala Eriş getirmiştir. Osmanlıcasını okuduktan sonra benim için en önemli satırlarımı bu vesileyle paylaşmış oldum. Eren Atala Eriş'e teşekkür ederim.

34 Eren Atala Eriş, *Yugoslavya'da Türk Direnişi –Yücelci Mehmet Arıdıncı'nın Hatıratı-*, İstanbul: Mavi Gök Yayınları, 2023, 173.

35 Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 58-60

Yapılan muhtelif toplantılardan ve yaşanan gelişmelerden sonra 1944 yılında Türklerin yeni kurulan devlette temsil edilmesi, demokratik hak ve hürriyetlerini temin için kurdukları teşkilata “*Yücel*” ismini Şuayb Aziz verdi. Teşkilatın en yaşlısı ve Mahkeme savcısının da söylediği gibi tüm Yugoslavya Türklerinin en bilgilisiydi. Kahire’de el-Ezher Üniversitesi’ni bitirdikten sonra Üsküp’e dönen bu dava adamı, şartları elverişli bulmadığı için mütegalibenin bütün ısrarlarına rağmen hiçbir memuriyet kabul etmeyerek, kendi çiftliğinde toprakla uğraşmayı uygun buldu. Memlekette komünizm tehlikesi belirmeğe başladığı sıralarda, Türkleri bu salgın hastalıktan korumak için bu Türk teşkilatına girdi. Teşkilatın tabii ve gerçek başkanıydı. Türklerin haklarını korumak ve danışmak için T.C. Üsküp Konsolosluğu ve Belgrad Büyükelçiliği ile teması kurdu ve teşkilat tüzüğü’nün önsözünü o kaleme aldı.³⁶

II. Dünya Savaşı’nın o karanlık yıllarında Yücelciler de toplantılarını son derece gizli yapmak zorundaydı. Bu sebeple her endişeli kadının vereceği tepki gibi eşi Nigar Hanım da, Şuayb Aziz’i şu sözlerle eleştirmişti: “*Her gittiğinde bağırıp çağırıyordum, gitme, başını belaya sokuyorsun, çocuklarını düşün biraz.*” Şuayb Aziz ise yine yüksek bir karakter, Türk toplumu için kendini feda etmekten çekinmeyen bir kahramana yakışır bir cevap vermişti: *Bu halkımın meselesi, toplumun meselesi. Kendimizi ezdirelim mi? Haklarımız var.*³⁷

Yücelciler’den Nazmi Ömer, Ali Abdurrahman, Şerafettin Ferit, Refik Şerif ile birçok kişinin vazife alıp, Yugoslavya’da Türkçe olarak çıkarılan Birlik gazetesinin ilk sayısı 23 Aralık 1944’te yayınlanmıştı.³⁸ Yine 26 Aralık 1944’de Makedonya’daki ilk Türk okullarından olup Yücelci öğretmenlerin görev aldıkları Tefeyyüz Okulu açılır. O günlerde Yahya Paşa Camisi’nin bitişiğindeki iki katlı eski bir binada olan Tefeyyüz okulu eğitime başlarken, 1924’de Kral Aleksandar Medresesi’ne karşı Ataullah Hoca tarafından kurulan ve Şuayb Aziz Efendi’nin amcasının oğlu Fettah Rauf’un 1938’den beri baş müderrisliğini yaptığı ve Osmanlı geleneksel eğitim sistemini sürdüren Meddah Medresesi ise kapatılmıştı.³⁹ Böylece Yugoslavya Krallığı hatta Bulgaristan ve Yunanistan’da, eski yazı ve eski usulle eğitim yapan Türk okullarında 1930’lu yılların sonuna kadar devam edilen İslam temelli Osmanlı kültür ve zihniyet yapısını yaşatan sistem sona erdiriliyordu.⁴⁰

36 H. Yıldırım Ağanoğlu, *II. Dünya Savaşı’nda Yugoslavya’da Bir Direniş Mücadelesi Yücel Teşkilatı*, İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 2012, 11.

37 Şuayb Aziz’in oğlu Ertan Yücel ile mülakat 6 Şubat 2021, İstanbul.

38 Refik Özer, “Üsküp’te Çıkarılan Birlik Gazetesi”, *Vardar Dergisi- Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Haber Bülteni*, İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, sy. 1 (Mart 1994) 11.

39 Fahri Kaya, *Makedonya Türklerinden İz Burakanlar*, Üsküp: Divan Yayıncılık, 2008, 127.

40 Tanıl Bora, “Türk Millî Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu”, *Yeni Balkanlar Eski Sorunlar ed. Kemali Saybaşılı- Gencer Özcan*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997, 197.

Böylece, Şuayb Aziz Efendi, Ataullah Hoca'nın Meddah Medresesi'nden mezun olmasına rağmen, amcasının oğlu Fettah Rauf Efendi'nin aksine, Ataullah Hoca'nın Y.R.Z. grubuna katılmayı reddetmiştir. Bu sebeple, Türkiye'de yapılan Atatürk inkılaplarının hemen hepsini Yugoslavya Türkleri için bir Türklük teşkilatı olan Yücelciler, yapmış ve yapacaktı.⁴¹

Yücel Teşkilatı

Yücel Teşkilatı'nın kurulmasını anlayabilmek için zamanın konjonktürüne kısaca da olsa değinmek gerekir. Eğer bu durum anlaşılmaz ise bu Türk aydınlarının çaba ve gayretleri de tam olarak anlaşılabilir. II. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefiki olduğundan Bulgaristan devleti, Balkan Harbi'nde hakkı olan birçok toprağın kendisinden alınması ve Büyük Bulgaristan ideali doğrultusunda Makedonya'nın neredeyse tamamını⁴² işgal etti. Üsküp'ü önce Almanlar işgal etse de, kısa bir süre sonra bölge Bulgarlara bırakıldı. Bulgarlar ise Türklere ve diğer Müslümanlara karşı genelde menfi bir tutum takınıyordu.

II. Dünya Savaşı'nın o karanlık ve yarınların ne olacağı bilinmediği 1941 yılında, Türklerin milli varlıklarını, manevi değerlerini, örf adet ve geleneklerini korumak ve Türkçe'yi yaşatmak üzere teşkilatın çekirdeği kuruldu. Teşkilatın kurulmasındaki en önemli sebeplerden bir tanesi de Vardar Makedonyası'nın, Almanya'nın müttefiklerinden olan Bulgaristan'a bırakılmasıydı. Bulgarlar idareyi ele geçirdikleri her dönemde Türklere karşı olan aşırı düşmanlıklarıyla tanınmıştır. Bulgarların, Makedonya'da Türklere yaptıkları baskıya karşı teşkilatın, Türk unsurunun sinesinde ve gerçekler içinde doğan bir tepki(reaksiyon) hareketi olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.

Bu noktada bir hatıra, konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bulgar işgalinde Üsküp'te ekmek, kömür vs. ihtiyaç maddeleri hep kuponla dağıtılmaktaydı. Bulgar subayı sıraya girmiş bir Türk'e, Çingene aradan çekil diye bağırıp aşağılamıştı. Bunun üzerine, *Beyefendi ben Çingene değil bu topraklarda 400 yıldır yaşayan bir Türk evladım* cevabı üzerine Bulgar subayı, *Daha kötü ya! Siz onlardan daha aşağılıksınız* diye cevap vermişti.⁴³

Bu işgal yıllarını yaşamış Strugalı bir Türk olan Muammer Raşit, Bulgar dönemini şu sözlerle nitelemiştir: *"En çok Bulgarlar ziyan yapmıştır. Böyle bir kıyas*

41 Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 167.

42 Not: Struga, Debre, Kalkandelen civarı hariçtir. Bu şehirleri Almanya'nın diğer müttefiki İtalya işgal etmiştir.

43 H. Yıldırım Ağanoğlu, *II. Dünya Savaşı'nda*, 21

edeyim. Struga'da cennet demek ki o zaman için. Ama Bulgarlar tutardı Ohri'de, sanki idi cehennem.”⁴⁴

Rade Gogov, *Halk Kurtuluş Savaşı'nda Türkler* adlı eserinde, Bulgar işgalini şu sözlerle aktarmaktadır: Makedonya'daki Türk ahali sürekli olarak Bulgar kuvvetlerinin baskılarına maruz kalmıştır. Bulgar polis ve memurları, Türklerin çoğunlukta yaşadıkları köylere baskınlar düzenleyerek, evlerindeki paralara el koyduğu, arama yapıp, ev sahiplerini hırsızlık vs. suçlayıp sürgün etmek gibi cezalara başvuruyordu.⁴⁵ Yani Türkler kimi zaman hayatlarını kaybediyor, kimi zamanda canından bezdiriliyordu.

Ömrünü doğduğu büyüdüğü memleketi Yugoslavya ve Makedonya'da devletine hizmetle geçirmiş devlet adamı, şair-yazar ve gazeteci Fahri Kaya,⁴⁶ Makedonya'daki Türk-İslâm varlığının eğitim ve kültür hayatına Yücelcilerin katkısını ve terörist olarak suçlanmalarındaki hukuksuzluktan şöyle bahsetmektedir:

“Yücelciler bir terörist örgüt değildi. Rumeli ve özel olarak Makedonya Türkleri, tarihte hiçbir zaman yıldırma, tehditçi ve terörist olarak görülmedi. Amaçlarında ve davalarında haklı olduklarını göstermek için terörü hiçbir zaman araç olarak kullanmadı. İki üç kişinin yabancı bir devletin (ana ülkenin) temsilcisiyle görüşmesi, ya da buradaki Türk halkının durumu ve geleceği hakkında fikir alışverişinde bulunması yüzünden görüşmeden habersiz olan 63 kişinin casus (ispiyon) olarak yargılanmaları da, akla sığar gibi değil.

Yargılananların büyük bir kısmını çok iyi tanıdığım için, bunların terörist ve casus olduğuna hiçbir zaman inanmadığımı gönül rahatlığıyla söyleyebilirim. Onlar zemin ve zamanın kurbanı oldu.

Evet, Yücelciler terörist ve casus değil, millî kimlikleri çok güçlü, Atatürkçü aydınlardı. Baş amaçları, yeni devlette yaratılan yeni imkânlardan tamamen yararlanarak Yugoslavya Türklerinin eğitim, kültür, sosyal ve ekonomi bakımından gelişmelerinde yol açmak, bunları toplumdaki öteki milletlerle birlikte eşit bir duruma getirmektir. Aralarında önemli bir kısmı öğrenim görmüş, bilinçli kişilerdi. Üsküp'te asil ailelerin çocuklarıydı. Ev eğitimleri düzenli, gelenek ve törelere son derece saygılıydılar. Evlerinde diğerleri arasında hem Atatürk'ün Nutuk'u, hem de Mehmed Âkif'in Safahat'ı bulunurdu.”⁴⁷

44 H. Yıldırım Ağanoglu, *Balkanlar'da Yetim Türkler*, İstanbul: Kızılay Kültür-Sanat Yayınları, 2023, 108.

45 Gogov'dan aktaran: Ercan Türksöylü, a.g.e, s. 40.

46 Fahri Kaya: Doğumu 15 Haziran 1930 Kumanova - Vefatı 23 Mart 2020 İstanbul.

47 Zeki Gürel, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı*, 6-7

Yücelciler meselesi, yıllarca üstü örtülü bir endişenin gölgesinde kalmıştır. Hapisten çıktıktan sonra Türkiye'ye göç eden Yücelciler, önceleri arkadaşları tarafından kendi evlerinde tertip edilen mevlitlerde anılmıştır. Evlere sığmamaya başlanınca, teşkilatın Genel Sekreterliğini yapan Şerafettin Ferit (*yaşayan en kıdemli Yücelci olması hasebiyle*) öncülüğünde diğer Yücelcilerin de katkılarıyla düğün salonlarında Pazar sabahları tertip edilen mevlitlerde anılmaya devam edilmiştir. Burada yapılan kısa konuşmalarda gelen insanları bilinçlendirme ve Yücelcileri kamuoyuna tanıtmaya maksadı olduğu dikkat çekmektedir. Yücel Şehitlerinin Şehadetinin 28. Yıldönümünde İstanbul Aksaray'daki Gül Salonu'nda yapılan anma programı bir takım kıpırdanmalara vesile olmuştur. İstanbul'da Şerafettin Ferit Yücelden'in 1976 yılındaki mevlitte yaptığı konuşmada söyledikleri Yücelcilerin şanlı davasının özetiştir:

“Yücel için Türk Milliyetçisi yalnız Türkçe yazan, Türkçe konuşan değildir. Elbette Türkçe konuşmak, Türkçe yazmak kadar, Türkçe düşünmek de önemlidir. Ama bir Türk milliyetçisi için daha önemli olabilecek, Türk gibi düşünmek ve her olay karşısında bir Türk gibi davranabilmektir. Bu anlamda değil midir ki; Yahya Kemal, ‘Kökü mazide olan atiyim’ diyor. Yine mütemmim anlamda değil midir ki; Atatürk Türk milliyetçisinin şu tarafını veriyor ‘Ne mutlu Türküm diyene’. Şimdi, bütün mesele, Türk’ün mazisiyle mücehhez olarak ‘Türküm!’ diyebilmesi ve Türk’ün atisine doğru seri adımlarla ilerlemesidir.”⁴⁸

Yücel Teşkilatı'nı kuran Türk gençleri, Makedonya'da Türkçe'nin var olması için ellerinden gelen tüm çabayı göstermişti. Buna dair vereceğimiz ilk örnek Üsküp Türk Radyosu'nun ilk faaliyetlerinde Yücelci gençlerin sunduğu katkılardır. Üsküp Radyosu Türkçe programı 28 Aralık 1944 tarihinde yayın hayatına başlamıştı. Yayını hazırlayan kadroda ise Yücelcilerden Hüsamettin Vardar ve Şerafettin Yücel de vardı. Üsküp Radyosu, 1946 yılında genişlettiği programları kapsamında kültür, edebiyat köşesi, kültür sanat derneklerinin faaliyet ve icraatlarına yer vermeye başlamıştır. 1950'li yıllara kadar radyo programlarında Türkçe müzik yayınları canlı olarak sunulmuştur. 1945–1960 arasında haftada iki kez olmak üzere on beşer dakikalık Türkçe redaksiyon programları da yayınlanmıştır.⁴⁹

Şerafettin Ferit ve Yücelci arkadaşları, Türkçe'nin yaşaması için öncelikle Türk öğretmenlerinin yetiştirilmesi gerektiğinin farkına varmışlar ve bu konuda Üsküp'te 30 Ekim 1946 tarihinde Öğretmen Pedagoji Kursu'nu açıp eğitim vermeye başlamıştı. Şerafettin Ferit'in Birlik Gazetesi'nde pedagoji kursundan ve

48 Fahri Kaya, “Kültür ve Eğitim tarihimizde Yücelciler”, *Köprü Dergisi*, Üsküp, 11 (Mart 2006) 7.

49 Sezgin Lutviyi, *1912-1990 Yılları Arasında Makedonya Türkleri: Eğitim, Kültür Ve Toplum Hayatı*, Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2019, 261-262.

faaliyetlerinden bahsettiği “*Türk Öğretmenleri Halk Arasında*” adlı bir haberi de yayınlanmıştır. Kursta haftada iki gün 5'er diğer günlerde ise 7'şer saat olmak üzere Türkçe, Makedonca, Tarih, Coğrafya, Yugoslavya Halk Cumhuriyeti Anayasası, Matematik, Fizik vb. dersler işlenmiştir.⁵⁰

Üsküp Ulema Meclisi Kurultayı

Meddah Medresesi kapatıldıktan sonra eski Baş Müderrisi Fettah Rauf Efendi ve Üsküp Uleması'ndan yakın arkadaşları, II. Dünya Savaşı ile birlikte faaliyetlerine son verilip, yetkileri Sofya ve Tiran müftülüklerine devredilen, Üsküp Ulema Meclisi'ni tekrar açmaya karar verirler. Bu maksatlarını gerçekleştirmek için 18 Mayıs 1945 tarihinde bir toplantı tertip ederler. Bu toplantıda büyük bir kurul-tayın düzenlenmesi kararı alınınca, Fettah Rauf Efendi kurultayı hazırlayacak heyete seçilir.⁵¹

Kurultay, Birlik gazetesinin 7 Temmuz 1945 tarihli nüshasında “*Makedonya Türklerinin ve Arnavutların İlk Kongresi*” manşetiyle haber yapılır.⁵² Kurultayın ikinci günü, Resne Türklerinden Avukat Nurettin Davud'un, 1936 tarihli İslam Birliği Yasası'nın değiştirilmesi teklifi üzerine tartışmalar yoğunlaşır. Nurettin Davut'un bu teklifine, Fettah Rauf Efendi ve gelenekçi delegelerin birçoğu karşı çıkar. Ancak Kurultayda yeni durum ve koşullara göre yeni bir yasa hazırlanması kararı alınır ve bunun icrası için 31 kişilik bir geçici meclis görevlendirilir.

Geçici mecliste Şerafettin Ferit tarafından tutulan toplantı tutanaklarına göre, Hafız Mahmut başkan seçilir. Bununla birlikte, Hafız Aziz, Yugoslavya Krallığı'nda milletvekilliği yapan Hasan Şükrü, Ohrili Abdülkerim Said, Fettah Rauf Efendi, Krallık döneminde Ulema Meclisi'nde görev alan Hafız Bedri Hamid, Müderris Mahmut Sadık, eski Cemiyet Partisi'nden Emin Yaşar, Hoca Sait İdris Efendi (*Osmanlı Mebusan Meclisi eski milletvekili*), Zeynel İbrahim Stayimiri gibi şahıslar yer almaktaydı. Fakat bunların yanı sıra Necati Agoli, Şükrü Ramo, Esat Doko, Nurettin Davut, Kemal Seyfullah gibi Yugoslav Komünist Partisi'nin önde gelen isimleri de bu geçici meclisin üyeleri olmaları dikkat çekicidir. Krallık dönemindeki Ulema Meclisi üyelerinden sadece Ataullah Kurtiş Efendi bu yeni oluşumda yer almaz. Çünkü yeni rejim için “tehlikeli bir kişi” olarak görülmektedir.⁵³

En yakın arkadaşı Şerafettin Ferit yıllar sonra kaleme aldığı bir makalesinde

50 Sezgin Lutviyi, *1912-1990 Yılları Arasında Makedonya Türkleri*, 145.

51 Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 183.

52 Bkz. Fahri Kaya, *Makedonya Türklerinden İz Bırakanlar*, kitabının 114. Dipnotu, 127.

53 Fahri Kaya, *Makedonya Türklerinden İz Bırakanlar*, 28-129.

Şuayb Aziz'i "dönemin en bilgili ve entelektüel kişisi" olarak tanımlar.⁵⁴ Dini bilgisi olsun olmasın, Makedonya'nın bütün ileri gelenleri bu toplantıya katılırken, Şuayb Aziz Efendi, bu kurultayda yer almaz. Bunun sebebi yeni yönetimi kuranların ideolojik tutumları ve baskıcı polis devleti uygulamaları yüzündendir. Bu sebeple, hem İslam Birliği'nin etkinliği müşahede edilmekte, hem de "tutucu" olarak görülen Atallah Kurtiş Hoca gibi saygın ve otorite sahibi din adamlarının saf dışı kalmaları için çaba harcanmaktaydı. Şuayb Aziz Efendi, her ne kadar ilerici olsa da, faaliyetlerine son verilen Meddah Medresesi'nin kurucusu Atallah Hoca'nın öğrencisi olması yüzünden bu toplantıdan dışlanmıştı. Meddah mezunlarından sadece bir kişi yani Fettah Rauf Efendi geçici meclise seçilmişti. O sıralarda, Hakim Nazmi Ömer ile birlikte Yücel Teşkilatı'nın tüzüğünü hazırlayan Şuayb Aziz Efendi, her ne kadar bu kurultaya katılmasa da Üsküp Adem Baba Tekkesi Şeyhi Ferit Efendi'nin oğlu olan Yücelci Şerafettin Ferit geçici mecliste yer almıştı.⁵⁵

Yücel Teşkilatı tüzüğünün kabul edildiği günlerde, İslam Dini Birliği Kanunu'nda değişiklik yapılması için oluşturulan geçici Üsküp Ulema Meclisi ilk toplantısını 3 Temmuz günü yapmıştır. Yeğeni Eren Atala Eriş'in yıllar sonra Şerafettin Ferit'in evrakları arasında bulduğu bir defterde, işte bu toplantı notlarına ulaşılmıştır. Hafız Aziz toplantıların reisliğini, Şerafettin Ferit ise sekreterliğini yapmıştır. Şerafettin Ferit, toplantının nerede, ne zaman başladığını, kimlerin katıldığını, neler konuşulduğunu ve alınan kararları satır satır yazdığından; toplantıdan dışlanan Şuayb Aziz Efendi'nin ve Yücel Teşkilatı mensuplarının toplantı muhtevsından haberi olabilmıştır. 3 Temmuz tarihli ilk toplantıda başkan, sekreter ve başkan yardımcılarının belirlenmiştir.

9 Temmuz'da yapılan ikinci toplantıda İslam Birliği Kanunu'nda yapılması teklif edilen değişiklikler görüşülmüştür. Burada söz alan Fettah Rauf Efendi ise "Vakıfları idare edecek bir evkaf heyetinin, ruhaniyetle uğraşacak bir dini heyetin, bir de evkafın mali kısmını kontrol edecek bir teftiş heyetinin seçilmesi" fikrini öne sürerken, Nurettin Davut ve Hafız Aziz bu düşünceye katılır. Toplantıda özetle Fettah Rauf Efendi'nin fikirleri kabul edilip üçüncü toplantıda seçimlerin yapılması kararı çıkmıştır. 14 Temmuz günü yapılan üçüncü toplantıda, Komünist Parti üyesi Necati Agoli bu karara karşı çıkar. Tekrardan başlayan tartışmalarda Fettah Rauf, "teşkilat-ı diniyyede program çizme ve İslam kültürünü yayma hakkının sadece ulemaya ait olması gerektiğini" savunurken, Partiden Esat Doko, Ulema Meclisi'nin

54 Şerafettin Yücelden, "Yücel", *Türk Dünyası Dergisi*, sy. 12, İstanbul: Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Yayınları, 1969, 7.

55 Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 191.

sadece ulemeden teşekkül etmesine muhalefet etmiştir. Hafız Kamil ise ASNOM prensiplerini öne sürerek “hiçbir şeyin gizli olmadığını görmeleri için dini teşkilatlara -ulemadan olmayan- sivillerin de girmesini” savunmuştur. Böylece Hasan Şükrü'nün teklifiyle Şaban Yaşar, Fettah Rauf, Esat Doko, Şükrü Ramo ve Zeynel Stayimiri'den oluşan bir alt komisyon kurulmuş ve alınacak karar bir sonraki toplantıya bırakılmıştır.

Geçici Üsküp Ulema Meclisi, son toplantısını 21 Temmuz 1945'de gerçekleştirmiştir. Komisyon tarafından hazırlanan kanuna göre 7 kişilik Ulema Meclisi, 7 kişilik Evkaf Meclisi, 5 kişilik kontrol ve 6 kişilik disiplin ile muhakeme heyetlerinin seçimleri yapılmıştır. Böylece, Fettah Rauf Efendi *Makedonya İslam Birliği Başkanı* olarak seçilirken, Geçici Meclis içindeki bilinen tek Yücelci olan Şerafetin Ferit Süleyman disiplin ve muhakeme heyetine seçilmiştir.⁵⁶

Yugoslavya Rejiminin Çarşaf ve Feraceyi Yasaklaması Karşısında İki Dava Adamının Mücadelesi

Makedonya Türk Toplumunda toplumsal dirençle sürdürülen Tesettüre karşı yürütülen Komünist Parti propagandaları Mayıs 1947'den itibaren dozunu arttırmıştı. O zamanlar onbeş günde bir yayınlanan Rejimin yayın organı Birlik gazetesinin 1 ve 15 Mayıs 1947 tarihli nüshalarında “*Kurulma işlerine daha faal iştirakimizi gerileten feracedir,*” “*Türk ve Şiptar kadınları feraceyi atmak için kanun arıyor,*” “*Müslüman dini ferace atmayı yasak etmiyor*”⁵⁷ ve “*Ferace taşımanın dinle hiçbir ilgisi yoktur*”⁵⁸ başlıklarıyla Türk ve Müslüman toplumunu fikrini değiştirme gayreti içeren propagandist haber ve yorumlar neşredilmiştir.

Bu günlerde, Üsküp İslam Birliği içinde kendilerini “*Liberal Hocalar*” olarak görenler, Fettah Rauf'u tehlike addettiklerinden, Birlik gazetesindeki bu yönlendirici haberlere destek vermiştir. Meddah Medresesi mezunu Makedonya İslam Birliği Başkanı Fettah Rauf Efendi ise bu propagandayı desteklemediğinden kendisi ve arkadaşları için zor günler başlamıştır.

Makedonya'da tesettürü yasaklayacak kanunu çıkarabilmek için, “*feracenin İslam'da yerinin olmadığına dair*”⁵⁹ fetvaya ihtiyacı olan Komünist Parti, bu konuyla ilgili belgeyi imzalamaması üzerine düzmece suçlamalarla Fettah Rauf Efendi ve arkadaşlarını 1947 yılının yaz aylarında tutuklamıştır. Tutuklular 5-6 Eylül 1947'de Üsküp Vilayeti Halk Mahkemesi tarafından “İstila devresinde Makedon

56 Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 194-196.

57 *Birlik Gazetesi*, Üsküp, 1 Mayıs 1947 Perşembe, sy. 36, 2.

58 *Birlik Gazetesi*, Üsküp, 15 Mayıs 1947 Perşembe, sy. 37, 2.

milleti ve bilhassa Şiptar ve Türk azınlıkları üzerine, istilacılar tarafından işken-
ce, imha ve tüketme politikası yürütülürken, suçlular bu politikanın maddi ve
manevi yardımında bulunmakla Halk Kurtuluş Savaşı'na darbe vuruyor. Bunlar millet
murtatı Sül Otlâ ile bağlanıyor” suçlamalarıyla yargılanmıştır. Mahkeme netice-
sinde Fettah Rauf Efendi 7, yakın arkadaşları Riya Celadin 1, Menduh Kayım 3,
Müderriş Mehmet Sadık 4, Cemal Emin 6 ve Hamdi İbrahim 6 yıl hapse mahkûm
edilmiştir.⁵⁹

Fettah Efendi, kendisinin 7 yıl hapse atılmasını, 7 ay hapis yatan Necip Fazıl Kı-
sakürek'e ithafen yazdığı şiirinde şu mısralarda mukayese etmiştir:

NECİP FAZIL KISAKÜREK'E!

Yedi ay mahpese düştün ve mukadder mazlum

Ağladın kasr-ı siyâhında a şâir!.. Mahkûm

Yedi yıl Yusuf-ı Kenan gibi kaldım orada

Yedi ayla yedi yıl farkına bir bak arada

Ben de Yusuf gibi bi-cürm ü kabahatdım âh

Beni de mahbese atmış idi a'da-i Allah

Tek suçum varsa benim din ile iman idi

Yine sermaye-i sabrım O'na itminân idi

Galiba Hak yolunun ilk konağı zindanmış

Çürüyen kasr-ı siyâhında bütün merdarmış

Orta insan arama saha-i zindânda heman

Ya erazil, ya beter ordu veya hak-gû sec'ân⁶⁰

Yugoslavya Türkleri arasında İslamiyet'e bağlılık çok güçlü olduğu ve toplumu etkileyecek din adamları ile ulemanın saygınlığı ve otoritesi devam ettiğinden Komünist Parti bu sefer modernleşme yanlısı Türk milliyetçilerinin yani

⁵⁹ Fahri Kaya, *Makedonya Türklerinden İz Bırakanlar*, 129-130.

⁶⁰ Zeki Gürel, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı*, 29.

Yücelcilerin desteğini almayı denemişti. Bu yüzden, Üsküp'teki Komünist Partisi'nin hazırlamış olduğu bir toplantıya Yücel Teşkilatı Başkanı Şuayb Aziz, Osmanlı Mebusan Meclisi Milletvekili Hacı Sait İdris Efendi ve Yücel Teşkilatı üyelerinden Fazlı Vehbi Şükrü, Ali Abdurrahman Ali ve Mehmet Şerif Dalip davet edilmiştir. Toplantıda konuşmaya başlayan Komünist Parti yetkililerinin sözlerini, Yücelcilere dair elimizdeki en önemli kaynaklardan Mehmet Şerif Dalip hatıratında şöyle aktarmaktadır: “[Bizlere] biraz sitemde bulundular. Neden birlikte hareket etmiyormuşuz, kendilerinden adeta kaçıyormuşuz, nedenmiş, anlamıyorlarmış. Başkaları kendileri ile çalışmayı şeref addettikleri halde ve teklifler hep karşıdakilerden geldiği halde, illaki bizlerle çalışmak isterlermiş.

Laf döndü dolaştı, Yugoslavya'da yapılmak istenen devrimlere ve kıyafet meselesine dayandı. Her şeyden önce kıyafet meselesinin halledilmesi gerekiyordu planları icabı. Bu devrim de örnek olmak şerefine bizlere verilmesi düşünülmüş. Bu fırsatı Türk ve Müslüman kadınlarına tanıdıklarını yarı emir şeklinde söylediler. “Feraceleri ve çarşafı ile dolaşan kadınları görmek utandırıyor bizleri. Cemaat reisleri olarak önce kendi kadınlarınızdan başlarsınız, diğerleri de uyar sözleri toplantıda ifade edilip, yapılmak istenen kıyafet reformunu Yücelcilerin desteklemesi talep edilmiştir.”⁶¹

Yücel Teşkilatı'nın mahkemesinden ceza almış tek kadın üyesi olan Didar Ali Hanım'ın kıyafet reformu girişimlerinden önceki zamanlarda da başörtüsü kullanmadığı Birlik gazetesindeki yazılardan anlaşılmaktadır.⁶² Ayrıca Yücelcilerin modernleşme yanlısı bir grup olduğundan Türk kadınının toplumsal hayata katılımını desteklediği bilinmektedir. Buna rağmen Yücel Teşkilatı, komünistlerin istediği bu kıyafet reformuna sıcak bakmaz. Didar Ali Hanım'ın Birlik gazetesinin ilk sayısında “*Ev ve Salon Kadını*” başlıklı yazısına bile tahammül edemeyen Komünist Partisi'nin “*“aile kavramını savunan bir burjuva yazısı”*” olarak değerlendiren eleştirmesini, Yücelciler partinin bu noktadaki samimiyetsizliğinin ispatı olarak görür.

Bu konuda Komünist Parti tarafından tertip edilen toplantıya Yücelciler davet edilerek, kıyafet devriminde örnek olmak şerefine Yücelcilere verilmesinin düşünüldüğü yarı emir şeklinde ifade edilmiştir. Komünist parti önderleri: “*Türkiye’de bakın nasıl halledildi. Oradaki kadınlarınız kim bilir nasıl da rahat yaşıyorlar. Mustafa Kemal’in cesareti de mi yok sizlerde? Çarşaf ve ferace göze hoş görünmüyor. Hem de tefrika yaratıyor. Feraceleri ve çarşafı ile dolaşan kadınları görmek utandırıyor bizleri. Cemaat reisleri olarak önce kendi kadınlarınızdan başlarsınız. Diğerleri de uyar”* sözleriyle Yücelcileri baskı altına almaya çalışmıştır.

61 Eren Atala Eriş, *Yugoslavya’da Türk Direnişi*, 80-81.

62 Birlik Gazetesi, Üsküp, 11 Ekim 1947 Cumartesi, sy. 46, 3.

Toplantının devamında Üsküp'ün en ünlü futbol takımlarından Sparta Spor Kulübü'nün başkanlığının Yücelci Mehmet Arıdııcı'dan alınmasından sonra vazifeye getirilen Çingene kırmacı, ahlaksız bir parti üyesinin haddini aşarak ve Yücelcilerin gözlerinin içine bakarak provokasyon amaçlı sözleri ortamı daha da germişti: “Kadınlarınızın güzelliklerini gizlemekle ne geçecek elinize? Atsınlar çarşaflarını efendim. Biraz da biz seyredelim. Siz de bir laf vardır hani; güzele bakmak sevaptır diye.” Mehmet Arıdııcı bunun üzerine kendi ifadesiyle bir “Osmanlı tokadı”nu bu ahlaksız adamın yüzüne patlattıktan sonra: “Senin ciğerinin kaç para ettiğini hepimiz biliriz. Hayvan demeyeceğim sana; çünkü onlar bile dövüşürler dişileri için, yuvaları için. Onlarda bile dişisine kıskançlık duygusu varken bunları söylemem boşunadır. Senin ve karın olacak sürtüğün mesleğinin ne olduğunu bilmeyen yok; alçak namussuz” demişti. Bu ahlaksız provokatör, salondan kendi arkadaşları tarafından sertçe dışarı atıldıktan sonra Şuayb Aziz Efendi yapılmak istenen kıyafet reformu için İslam dini üstünden fetva aranmasına şu sözlerle karşı çıkmıştı:

“Beyler, kadının örtünmesi dinimizce emredilmiştir. Buna setr-i avret deriz. Elimizdeki İslami ölçü budur. Bunların münakaşasını yapmak bile abesle iştigaldir. Sizinkilerle bizim fikirlerimiz oldum olası uyuşamamıştır. Böyle devam ederse de uyuşacağı yok. Şu anki durumumuzu ve yerimizi korumaktan başka bir düşüncemiz yoktur. Fetva beyan edecek durumumuz yok. Ferden yerimizin ne olduğunu da iyi bilirim cemaatimiz arasında. Radikalist de olamayız size yaranmak için. İslam, neyin nerede ve nasıl olacağını çok önceden tespit etmiş ve ümmetine sunmuştur. Münakaşa edilesi bir tarafı da kalmamıştır. Fertlere, dinimizce inançlara baskı yapılmayacağı gibi, cebre de boyun eğilmez. Şayet hala utanmaktan bahsediyorsanız diyeceğim şudur: bırakın bizler utanalım peçemizden çarşafımızdan sizin yerinize. Biz birkaç kişi gibi cemaatimizin tamamı da reddedecektir teklifinizi. Son sözümüz budur” diyerek konuyu kapatır.⁶³

Yugoslavyalı Türk kadınına “özgürleştirip(!)”, toplumsal hayata katılımını sağlanmasını hedefleyen bu girişim; hedeflenenin aksi sonuçlar getirmişti. Nitekim Yücelci Mehmet Arıdııcı, Yugoslavya’da yaşayan Türk kadınının, kıyafet reformu girişimlerinin, baskıya dönmesi sonucunda özgürleşmek şöyle dursun, tam tersine tamamen evlerine hapsolmalarını hatıratında ifade etmektedir: “İffetli Müslüman kadınları, eşlerimiz, analarımız, bacılarımız. Bizim her şeylerimiz. Sokaklarda tek başlarına dolaşmayı dahi ayıp addeden kadınlarımız, tamamen evlerine kapandılar ve bir daha da dışarı çıkmadılar.”⁶⁴

Tesettür tartışmalarının yoğunlaştığı 1947 yazında Şuayb Aziz Efendi’nin amcaoğlu olan, Makedonya İslam Birliği Başkanı Fettah Rauf Efendi beş arkadaşıyla

63 Eren Atala Eriş, *Yugoslavya’da Türk Direnişi*, 81-82.

64 Eren Atala Eriş, *Yugoslavya’da Türk Direnişi*, 83.

birlikte tutuklanır ve 5-6 Eylül 1947'de yargılanır. Nazileri destekleme, Bulgaristan'ın Üsküp'ten geri çekilmesinden sonra Sül Otlâ'nın çetesine katıldığı, camilerin kapanacağını söylediği ve sair yersiz iddia ve suçlamalara karşı hiçbir ciddi delil gösterilememiştir. Bunun aksine Eylül 1944'te Boyalı Han çevresinde toplanarak idareye geçmek isteyen Sül Otlâ'nın silahlı taraftarları karşısına çıkan Fetah Rauf Efendi'nin “*Yapmayın etmeyin, niyetinizden vazgeçin. Neredeyse Almanlar da buradan çekilecek. Başımıza bela açmayın*” dediği bütün eski Üsküplüler tarafından bilinmekteydi. Fahri Kaya bu davayı şöyle yorumlamaktadır: “*Bu davanın amacı o günlerde güçlü otoriteleriyle göze batan ve davranışlarıyla kimi eylemleri benimsemeyerek bunlara -sessiz de olsa- karşı koyan bir grup ulemayı susturmak ve etkinliklerini önlemekten başka bir şey değildi.*”⁶⁵

Bu davalar yanında, Şuayb Aziz Efendi ve Yücelciler ile birlikte tesettürün kalkması hakkındaki toplantıya çağrılan ve Komünist Parti'ye bu konuda destek vermeyen, Eski Osmanlı Mebusan Meclisi vekillerinden Hoca Sait İdris Efendi de, 1947 senesinde işgalci Almanlarla işbirliği yapmak suçlamasıyla 7 seneye mahkûm edilmişti. Hoca Sait İdris Efendi, 1950 senesinde 88 yaşındayken İdrisova cezaevinde vefat etmiştir.⁶⁶

Tutuklama ve yargılamalardan sonra, Fahri Kaya'nın “*Liberal Hocalar*”, Salih Murat'ın “*Pasif İmamlar*”, Yücelcilerin ise “*Sosyalist Hacılar*” olarak tanımlandığı gruptan Hafız Aziz Fettah, Hafız Bedri Hamit gibi isimler Makedonya İslam Birliği'nde etkin görev alırlar. Bu görev değişiminden sonra, 1947 senesinde, Fetah Rauf Efendi'nin başkanlık döneminde kesilen devlet yardımını tekrar almak için, Makedonya İslam Birliği siyasi özerklik imkânından vazgeçer ve tamamen Komünist Partisi'nin emrine girer.⁶⁷

Şuayb Aziz Efendi ile Yücel Teşkilatı Merkez Komitesi'nin tutuklanması, Fetah Rauf Efendi'nin ise hüküm giymesi ile beraber, parti yöneticileri dini otoritesi ile tanınan kişilerin olası muhalefetini kırmışlardı. Bununla beraber Komünist Parti'nin direktiflerini uygulayan veya “*yeni dönemin siyasetine ayak uyduran*” liberal hocaların veya diğer bir deyişle *pasif imamların* önu açılınca, 5 Ekim 1947 tarihinde Üsküp Ulema Meclisi'nin önyak olmasıyla İslam dini temsilcileri Üsküp'te toplanıp, tesettürün kaldırılması ile alakalı bir kongre düzenler.

Maksatlarına adım adım ve kararlılıkla devam eden Komünist Parti 1949 Mayıs ayında para karşılığı topladığı kalabalıklarla Üsküp şehir merkezinde bir gösteri

65 Fahri Kaya, *Makedonya Türklerinden İz Burakanlar*, 130-131.

66 Eren Atala Eriş, *Yugoslavya'da Türk Direnişi*, 213.

67 Eren Atala Eriş, *Yücelciler*, 260-261.

düzenlediğini Mehmet Arıdıncı'nın hatıratında yazmaktadır. Arıdıncı, bu mitinge katılanların büyük çoğunluğunun çingene kadınlarından oluştuğunu belirtir. Devamında, konuşma yapanların kendilerinin devrimci Müslüman kadınlar oldukları söylemiyle, çarşaf giymenin ve başörtüsü takmanın gerıcılık olduğu, toplumun böyle kıyafetlerle lekelenmeye gayret edildiğinden buna müsamaha etmeyeceklerini histeri kriziyle haykırdıklarını, söyler. Nihayet bu tiyatroyu andıran gösteride, başörtülerini hırsıyla yere çalanların, hemen halk önderi ilan edildiğini ekleyen Arıdıncı, bu üzücü gelişmelerden sonra Müslüman kadınların çoğunun tamamen evlerine kapandığı ve bir daha dışarı çıkmadığını, ifade etmektedir.⁶⁸

Bu gelişmelerle birlikte 1951 yılına gelindiğinde Makedonya Meclisi'nde, Müslüman kadınların kılık kıyafetini (ferace, çarşaf) yasaklayan kanun kabul edildi.⁶⁹

Mitinglerde başörtüsü takmanın gerıcılık olduğuna dair konuşmalar yapılırken, Üsküplü Hidayet İlimsever, şahit olduğu çarşaf atma olaylarından şöyle bahsetmektedir: “Hükümet emriyle çarşaf atıldığı zaman şehrin belli meydanlarında kadınlar toplanmıştı. Bütün kadınlara çarşafın atılacağı bildirilip, kendilerine düzgün kıyafetler hazırlamaları istenmişti. Üsküplü kadınların çoğunluğu yeni dikilmiş gri renkteki aynı kumaştan mantolarını giyerek ve başörtü takarak meydanlara toplanmışlardı. Bazı muhafazakâr ailelerin kadınları inatla çarşaf ve çintanlarının üstüne namaz başörtüsü ile meydana gelmişlerdi. Asker, böyle gelenlerin kıyafetlerini süngü ile kesmişti. O korkuyla bir daha kolay kolay sokağa çıkamadılar. Bütün bu zulümlere rağmen hayatı boyunca çarşafını çıkarmamış bazı Üsküplü orta yaşlı hanımlar, inançlarından taviz vermemek için hiç sokağa çıkamadılar.”⁷⁰

Fettah Rauf ve Şuayb Aziz'in Cezalandırılmaları Süreci: Hapis ve İdam

Yugoslavya Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Makedonya'da Yücelcilere yönelik kara propagandaların devam ettiği günlerde, İslam Dini Birliği'ne bağlı Evkaf ve Ulema Meclislerinin oturumları devam ediyordu. 16 Şubat 1948 tarihli toplantıda alınan kararlar “Millet Düşmanı Olan İslam Dini Camiası Üyelerini Mahkûm Ediyoruz” manşetiyle Birlik gazetesinde yayınlanmıştı. Böylece Makedonya İslam Dini Birliği, Yücelcilere hatta bir önceki başkanı Fettah Rauf Efendi'ye karşı olduğunu beyan etmişti.

68 Eren Atala Eriş, *Yugoslavya'da Türk Direnişi*, 83.

69 Ercan Türksöylü, *Yugoslavya Türklüğünün Direniş Mücadelesi: Yücel Teşkilatı*, 38.

70 Hidayet İlimsever, H. Yıldırım Ağanoglu, *Arka Bahçemiz Üsküp*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2010, 87.

İslam Dini Birliği'nin yeni Başkanı olan Hafız Aziz bir konuşmasında “Üsküp'te hükümet aleyhtarı unsurlara mensup, terörist ve beynelmilel reaksiya ajanlarının mahkemeleri icra edildiği zaman bu ayarda bir caniler grubunun mevcut olduğuna şahit olduk. Bu meclis azalarından Fettah Rauf, Şerafettin Ferit ve Mehmet Sadık, bu ayardaki canilerdendir” derken, İslam Dini Birliği, aldığı 4 numaralı kararlar, Yücel Teşkilatı Genel Sekreteri Şerafettin Ferit'i suçlayarak, Yücelcilerin teşebbüslerinden “nefret” duyduğunu ortaya koymuştu. Yetmezmiş gibi İslam Dini Birliği'nin yeni rejime bağlılığıyla aldığı kararları “Yaşasın Sevimli Önderimiz, Yugoslavya Mareşali Yosiç Broz Tito” sloganlarıyla Türk ve Müslüman topluluklardan oluşan kamuoyuna duyurmuştu. Bunun ödülü olsa gerek 1947 senesinde kesilen İslam Dini Birliği'nin tahsisatı, 1948 senesinde 1 milyon dinara yükseltilmişti.⁷¹

Halim Çavuşoğlu hocanın ulaştığı, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı belgelerine göre Yücelcilerin sayısı 500 civarındadır.⁷² Ancak Yücel Mahkemesi'nden hüküm giyen Türklerin sayısı 65'tir. Bunlar dışında Makedonya'da 1947-48 senelerinde toplam 79 Türk'ün daha “Halk karşıtlığı” suçlamasıyla tutuklandığı bilinmektedir. Aralarında, Gelenekçi kanattan Fettah Rauf Efendi ve arkadaşları olduğu gibi, Yücel Teşkilatı üyesi olduğu halde, davadan ayrı ferdi olarak yargılanan Ali Malik Yakup ile Hüsamettin Ömer Mehmet de yer almaktadır.⁷³

Sonuç

Tarihî meseleleri sadece günümüzden bakarak değerlendirmek tarafgirlik hastalığına düşme ile neticelenir. Bu durum meseleyi yanlış kavrama ve hatalı neticelere ulaşmaya sebep olur. Bu sebeptendir ki, II. Dünya Savaşı yıllarında Makedonya topraklarını fikirleriyle aydınlatmış iki mücadele ve dava adamı Fettah Rauf ve Şuayb Aziz efendileri, günümüzün siyasi ve ideolojik kalıp ve jargonlarıyla değerlendirmemek lazımdır.

Fettah Rauf Efendi, Osmanlı medreseleri eğitim sisteminin yetiştirdiği gelenekçi bir kültürel zeminde yetişen; İslamî emir ve yasakları uygulamayı önceleyen bir dava adamıydı. O, Yugoslavya Türklerinin Osmanlı geleneğini yaşatarak İslami değerlere bağlı bir hayat tarzı peşinde dini değerleri önceliğinde milliyetine sahip çıkmaları gerektiğini savunmaktadır.

71 Birlik Gazetesi, Üsküp, 20 Şubat 1948 Cuma, sy. 59, 4-5.

72 Halim Çavuşoğlu, “Yugoslavya- Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri”, *Bilig*, sy. 41 (Bahar 2007), Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 137.

73 Ercan Türksoylu, *Yugoslavya Türklüğünün Direniş Mücadelesi: Yücel Teşkilatı*, 153-154.

Yücel Teşkilatı'nın başkanı olan Şuayb Aziz ise din ve vicdan hürriyetini bütün gücüyle savunuyor; bunun yanında bazı konularda Fettah Rauf ile farklı düşünüyordu. Şuayb Efendi, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra bir daha geri gele-meyeceği bilinciyle, Türklerin örnek bir idare sistemi kurduğu Türkiye Cumhu-riyeti'ni örnek alma ana fikrinde, Atatürkçü ve milliyetçi bir düşünce sistemini Yugoslavya Türkleri için uygulama fikrindedir.

Ancak davalarında siyasi metot olarak birbirinden ayrılışlar da, Türkiye'de tek parti döneminin ezanın Türkçe okunma zorunluluğu, çarşaf ve feracenin kal-dırılması vb. yönündeki bazı hatalı tutumlarının aksine bu iki fedakâr ve öncü insan, 1945 Yugoslavyasında Türk ve Müslümanların dinî özgürlükleri yanında kadınların tesettürü noktasında neredeyse birebir aynı düşünüyordu. Sosyalist Yugoslavya rejimi ise Türkiye'deki devrimleri örnek gösterip, Yugoslavya'daki Müslümanları suiistimal etme peşindeydi. Sırf bu misal bile; 1923 sonrasında Balkan Türklerinin dinî, insanî, demokratik hak ve hürriyetlerini incelerken, Türkiye'nin kalıplarına göre değerlendirme ve sınıflandırma hastalığına düşül-memesi noktasında bize çok önemli bir mesaj içermektedir.

Fettah Rauf Efendi ve Şuayb Aziz Efendi ile Türklük, Türkçe ve İslamiyet nokta-sında can veren, işkence görüp hapis yatan arkadaşları ve tüm fedakâr şahsiyet-ler yanında Balkanlar'dan göç etmeyip, içinde yaşadıkları devletlerin kanunları-na tüm kalbiyle bağlı olan Türk, Arnavut ve Boşnaklara selam olsun. Aziz Ruhları şad olsun.

Hristiyanlar ile 600 yıllık ortak vatan ve geçmişimizde Balkanlarda şovenist mil-liyetçi bir grup azınlığın Müslümanlara karşı uyguladığı baskı, katliam, zulüm ve zorunlu göçler bir realitedir. Ancak, bütün farklı inanç ve geleneklerine rağmen ortak tarihimizin büyük kısmında Türk ve Müslüman komşularıyla çoğu zaman barış içinde yaşayan Ortodoks Makedon ve diğer Hristiyanlar da Balkanların de-ğişmez ve takdire şayan gerçeğidir. Emperyalist güçlerin her müdahalesi Balkan-lar'da kan ve gözyaşından başka bir şey getirmemiştir. Hristiyanı Müslümanı ile Balkan toplulukları, emperyalist güçlerden etkilenmeden, kendinden olmayana saygı gösterdiğinde, huzur ve güven içinde yüzyıllar boyu olduğu gibi yaşar ve bu topraklarda barış ancak kalıcı olabilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA, BEO, 1178/88297, 5 Ağustos 1314 [17 Ağustos 1898] tarihli tezkire müsveddesi.
BOA, DH. MUİ, 153/45. 13 Şubat 1327 [26.2.1912] tarihli telgraf.
BOA, YB.021 87/416, 7 Ağustos 1305 [19.8.1899] tarihli Üsküp Belediyesi tezkiresi.

Gazeteler

- Birlik Gazetesi, Üsküp, 1 Mayıs 1947 Perşembe, sy. 36.
Birlik Gazetesi, Üsküp, 11 Ekim 1947 Cumartesi, sy. 46.
Birlik Gazetesi, Üsküp, 15 Mayıs 1947 Perşembe, sy. 37.
Birlik Gazetesi, Üsküp, 20 Şubat 1948 Cuma, sy. 59.

Kitap, Tez ve Makaleler

- Abdül Fettah Rauf, *Yine Vatan İçin*, Üsküp: İdefe Yayınları, 2021.
Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Balkanlar'da Yetim Türkler*, İstanbul: Kızılay Kültür-Sanat Yayınları, 2023.
Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Bir Taşfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar'dan Türkiye'ye Göçler*, İstanbul: Kızılay Kültür-Sanat Yayınları, 2023.
Ağanoğlu, H. Yıldırım, *II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya'da Bir Direniş Mücadelesi Yücel Teşkilatı*, İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 2012.
Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Üsküp Kitabı*, İstanbul: Fide Yayınları 2008.
Aruçi, Muhammed, "Fettah Efendi (1910-1963)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12, Ankara 1995.
Aruçi, Muhammed, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Sofya 21-23 Nisan 2000, İstanbul: İRCICA Yayınları, 2002.
Ayverdi, Ekrem Hakkı, Yüksel, Aydın, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1981.
Bora, Tanıl, "Türk Millî Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu", *Yeni Balkanlar Eski Sorunlar ed. Kemali Saybaşılu- Gencer Özcan*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.
Çavuşoğlu, Halim, "Yugoslavya- Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilig*, sy. 41, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Bahar 2007.
Emin, Nedim, "Üsküplü Cavit Bey İle Mülakat", *Köprü dergisi*, 11/56 (Nisan-Mayıs-Haziran 2013).

- Eriş, Eren Atala, *Yugoslavya'da Türk Direnişi -Yücelci Mehmet Arıdıcı'nın Hatıratı-*, İstanbul: Mavi Gök Yayınları, 2023.
- Eriş, Eren Atala, *Yücelciler -Yugoslavya'da Gizli Türk Teşkilatı-*, İstanbul: Üsküp Sahafhane Yayınları, 2022.
- Furat, Ahmet Suphi, "Üsküp Medresesinde Hocalık Yapmış Osmanlı Âlimleri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Gürel, Zeki, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı Balkanlarda Yücelcilerden ve Son Devrin Din Mazlumlarından Abdül Fettah Rauf Efendi Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2023.
- İlimsever, Hidayet, Ağanoglu, H. Yıldırım, *Arka Bahçemiz Üsküp*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2010.
- Karakuş, Ertuğrul, *Üsküp'ün Âkif'i Balkan Şairi Üsküplü Abdülfettah Rauf'un Şiiri Üzerine Makaleler*, İstanbul: Kriter Yayınları, 2021.
- Kaya, Fahri, "Kültür ve Eğitim tarihimizde Yücelciler", *Köprü Dergisi*, sy. 11, Üsküp, Mart 2006.
- Kaya, Fahri, *Makedonya Türklerinden İz Bırakanlar*, Üsküp: Divan Yayıncılık, 2008.
- Lutviyi, Sezgin, *1912-1990 Yılları Arasında Makedonya Türkleri: Eğitim, Kültür Ve Toplum Hayatı*, Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özer, Refik, «Üsküp'te Çıkarılan Birlik Gazetesi», *Vardar Dergisi- Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Haber Bülteni*, sy. 1, İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, Mart 1994.
- Türksoylu, Ercan, *Yugoslavya Türklüğünün Direniş Mücadelesi: Yücel Teşkilatı*, Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Yücelden, Şerafettin, "Yücel", *Türk Dünyası Dergisi*, sy. 12, İstanbul: Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Yayınları, 1969.

BÖLÜM V

MEDDAH MEDRESESİ'NİN MEZUNLARI:
BEKİR SADAK-KEMAL ARUÇI-
ALİ YAKUP CENKÇİLER

ÜSKÜP'TEN İSTANBUL'A BİR ÂLİMİN BİBLİYOGRAFYASI: BEKİR SADAK VE HADİS KİTABI TÂC TERCÜMESİ ÜZERİNE

Abdullah Taha İmamoğlu

Prof. Dr, Trakya Üniversitesi

Giriş

Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet devrine geçiş sürecini yaşayan âlim ve mütefekkirler, Ahmet Yaşar Ocak'a göre modernleşme ve ideolojik projeler karşısında üç tür tepki vermişlerdir. a) Yeni Rejimi ve ideolojisini hemen benimseyenler ve kolaylıkla adapte olanlar b) Yeni rejimi ve ideolojisini protesto ederek Türkiye'yi terk edenler c) Herhangi bir şekilde yeni rejime ve ideolojisine ne açıktan karşı duran ne de destekleyenler.¹ Birbirinden farklılık arz eden bu üç tavra ilaveten ulus devletleşme sürecine giren Cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı bakiyesi topraklarından gelen ve kendisine kucak açtığı muhacir aydın ve âlim zümresinin tavırları da benzer bir tasnife tabi tutulabilir. Bu noktada Balkan coğrafyasından ülkemize hicret eden âlimlerden birisi olan Bekir Sadak'ın hayatı ve eserlerinin incelenmesi bu yazının başlıca konusudur. Osmanlı Devleti'nden ayrılan irili ufaklı birçok devlet uluslaşma sürecinde nitelikli insan kaynağına ihtiyaç duyduğu için yukarıda zikredildiği gibi benzer bir yüzleşmeyle karşı karşıya kalmışlardı. Bu ülkelerde yaşayan âlim ve mütefekkirler nasıl bir yol izlemeliydiler?

1941 yılında Almanlar Yugoslavya'yı işgal etmiş ve kısa bir süre sonra Makedonya'nın büyük bir kısmının dahili idaresi Sofya'ya verilmiştir. 1944'ün Eylül

---

1 Ahmet Yaşar Ocak, "Cumhuriyet'in İslamı Yeniden İnşa Sürecinde Son Dönem Osmanlı Ulema ve Sufiyyesi", *Yeni Türkiye* 9, sy. 53 (2013): 566.

ayına kadar bu bölge Bulgaristan idaresi altında kalmıştır.² Bu noktada Osmanlı Devleti'nin 1913 yılında Bulgaristan ile imzaladığı İstanbul Anlaşması'nın son maddeleri arasında yer alan Nüvvab Medresesi'nin açılış zeminini hazırlayan maddeden Meddâh Medresesi'nin de olumlu manada etkilendiği söylenebilir. 1945'li yılların başlarında Almanlar Üsküp'ü henüz terk etmemişlerdi ve Yalta konferansı da henüz yapılmamıştı. Bundan dolayı birçok şey yerli yerine oturmamış ve Balkanların en çok etnik unsurunu barındıran Yugoslavya'da dengeler yeniden kurulmaktaydı. Partizanlar iş başına geçmişler ve o günkü Yugoslavya'nın kurumlarını oluşturmak için faaliyetler düzenliyorlardı. Bu kurumlarda çalışıp görev almaları için Bekir Sadak hoca ve çevresindeki bazı insanlara da teklif sunuyorlardı. Bu tekliflere muhatap olanlar tereddüt içinde kalıp ne cevap vereceklerini kestiremiyorlardı. O esnada Meddâh Medresesi'nin kurucu hocası olan Ataullah Kurtiş Efendi şöyle bir görüş belirtiyordu: *“Bir işin içinde bulunmak dışında bulunmaktan daha iyidir; halka hizmet imkânları çıkabilir. Dışta, bu imkânların çıkmasına ihtimal yoktur.”* Bu genel kaide o dönemde Bekir Hoca ve çevresindekilerin genel davranışına bir rota çizip, tavır ve üsluplarını da tayin ediyordu.³

Ataullah Efendi ve Bekir Hoca'nın karşı karşıya kaldığı bu ikircikli durum Cumhuriyet Türkiye'sinde de de benzer şekilde cereyan ediyor ve yukarıda zikredilen üç tavidan biriyle neticeleniyordu. Balkanlardan Türkiye'ye hicret eden ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk dini kurumlarının ihyasında görev alan M. Tayyib Okiç, Ahmed Davudoğlu ve Bekir Sadak gibi alimlerin birinci tavrı sergiledikleri görülürken Ali Yakup Cençiler'in ise üçüncü tavrı yani sistemin içine girmeden, ancak belirlediği sınırları da çiğnemedi ve çatışmaya girmeden faaliyetlerini devam ettirdiği söylenebilir.⁴

Bekir Sadak'ın Hayatı

1920 yılında dünyaya gelen Bekir Sadak on iki çocuklu bir ailenin en büyük çocuğudur. 1931 tarihinde Meddâh Medresesi'ndeki eğitimine başlamış ve bu süreçte başladığı hafızlığı da yedi ayda tamamlamıştır (1933).⁵ Medresede Atâ Efendi (Ataullah Kurtiş) ve Fettah Efendi'den (Abdül Fettah Raûf) istifade etmiş ve icazet

2 Bekir Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık”. *Hilal* 4, sy. 23 (Ocak-Şubat 1991): 15.

3 Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık”, *Hilal* 5, sy. 26 (Mayıs 1991): 17; Erhan Erken, <https://www.dunyabizim.com/portre/bekir-sadak-balkanlar-i-terketmemeliydik-h24010.html>

4 Ali Erken, “Ali Yakup Cençiler, Feyzullah Hacıbayriç ve Medrese Sonrası Geleneğini Yeniden Düşünmek”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2019): 74.

5 Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık”. *Hilal* 4, sy. 22 (Mart 1990): 15.

almıştır. 1944 yılında medreseden mezun olan Bekir Sadak hoca Meddâh Medresesi'nin Fettah Efendi yönetimindeki üçüncü nesil mezunları arasına dahil olmuştur.⁶ Sadak'ın on bir yaşında başladığı medrese eğitimi yirmi dört yaşında nihayete ermiş ve gençliği hem hafızlığını ikmal ettiği hem de icazetle neticelenen verimli bir dönem olmuştur.

Atâ Efendi'den *Sahih-i Buhârî*'nin bir kısmını okumuş, aruz ve kafiye dersleri almıştır.⁷ Fettah Efendi'den de mantık ve kelam dersleri almıştır.⁸ Bu medreseden yetişen kişiler Balkanların ve hususiyetle Kuzey Makedonya'nın dini hayatında etkili olan Hafız Şaban Efendi, Hafız Necati Efendi, Mehmet Efendi, Bekir Sadak, Kemal Aruçi gibi üstün başarı gösteren talebelerdir.⁹ Meddâh Medresesi devletin resmi makamlarında kaydı olan ancak Osmanlı sonrası kurulan Yugoslavya Kralığı'ndan herhangi bir şekilde destek görmeyen, hatta rejimle uyumlu bir halde olmayan, Müslüman halk tarafından finanse edilen özel bir eğitim kurumuydu.¹⁰ Üsküp bombalandığı zaman Meddâh Medresesi'nin hoca ve öğrencileri Ata Efendi'nin doğduğu köy olan İstudenıçan'a intikal ettiler. Bekir Sadak hoca burada toplanan öğrencilere bir yılı aşkın süreyle Arapça ve akaid dersleri okuttu. 1946 yılının başında Yugoslavya komünist iktidarı bölgeye tamamen hâkim olunca şer'î mahkemeler ve çeşitli dinî müesseselerle birlikte Meddâh Medresesi de kapatıldı.

Bekir Sadak hoca, II. Dünya Savaşı'nın akabinde Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'e gitti (1947) ve Zagreb Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. 1956 yılında Hukuk fakültesinden mezun oldu ve aynı üniversitede Felsefe Bölümü'ndeki derslere iştirak ederek felsefe dersleri de aldı (1956-1957). Bekir Hoca, 1947 ilâ 1957 yılları arasında on yıl süreyle Zagreb'de ikamet etti. Aslında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurucu hoca kadrosu içinde yer alan M. Tayyib Okiç bir nevi kendisinin selefiydi. O da Bekir Sadak hocadan takriben on beş yirmi yıl önce Zagreb Üniversitesi'nde Latin dili ve edebiyatı imtihanlarını verip diploma almış (1926) ve aynı üniversitenin Hukuk Fakültesi'nde eğitim görmüş ve Belgrad Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. (1930).

Bekir Sadak, 12 Mart 1957 tarihinde Zagreb'den İstanbul'a göç etmiş ve iki yıl önce Burgaz adasına yerleşen ailesinin (1955) yanına gitmiştir. 1958-1961 yılları arasında üç yıl süreyle Beyazıt ve Süleymaniye kütüphanelerinde İstanbul

6 Muhammed Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddâh Medresesi", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 1, (2011): 97.

7 Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık". *Hilal* 5, sy. 26 (Mayıs 1991): 17.

8 Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık". *Hilal* 5, sy. 26 (Mayıs 1991): 17.

9 Ali, "Ataullah Kurtiş", 92.

10 Ali, "Ataullah Kurtiş", 92.

Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu üyesi olarak çalışmıştır. Bu süre zarfında İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda dışarıdan derslere girerek din dersleri ve Arapça öğretmeniği yapmıştır (1957-1959). 1959'da İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ndeki öğretim görevliliğine başlamıştır.

Bekir Sadak aynı zamanda fikirlerine hayranlık duyduğu Bosna'nın son dönem İslam âlimlerinden Mehmet Hancı'nın yaptığı gibi sosyal ve kültürel anlamda Türkiye'nin dinî ve fikrî hayatına katkı sağlayan gönüllü teşekküllerin de içerisinde yer almıştır. Kendisine rehber edindiği ifade edilen Bosna ulemasından Mehmet Hancı, Merhamet adındaki müslüman yardımlaşma derneğinin üyesi olmuş ve el-Hidaje derneğinin de kuruluşundan itibaren (1936) icra heyeti üyesi olarak görev yapmıştır. Daha sonrada bu derneğe başkanlık yapmıştır. (1939-1944). Bekir Sadak hoca da hukukçu olmasının etkisiyle merhum Ali Özek hoca ile beraber İslami İlimler Araştırma Vakfı'nın (İSAV) kuruluşunda görev almıştır.¹¹ Aynı zamanda İlim Yayma Vakfı'nın da ilk kurucuları arasında yer almıştır.

Hayatının son yıllarında İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nde (IR-CICA) "Balkanlar'da Türk-İslâm İzleri" projesi üzerinde uzman olarak çalışan Bekir Sadak hoca 5 Temmuz 1993'te İstanbul'da vefat etmiş ve Silivrikapı Mezarlığı'nda babası Hafız Mahmud Efendi'nin yanına defnedilmiştir.

Hocaları ve Çevresi

Bekir Sadak'ın gençlik dönemini geçirdiği medresenin ilk hocaları Atâullah Kurtiş ile Fettah Efendi'den önemli ölçüde etkilendiği ve ilmî birikimini Fatih medreselerinden tevarüs eden Meddâh'ın klasik tedrisatıyla elde ettiği söylenebilir. Ayrıca Meddâh Medresesi'ndeki öğrencilik yıllarında Kahire'den gelen dergilerden tanıdığı Reşid Rızâ, Muhammed Abdüh ve Seyyid Kutub gibi Mısırlı âlim ve mütefekkirlerin görüşlerini takip ettiğini kendisi belirtmiştir.

İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu üyesi olarak görev yaparken eski dersiamlarla ve tanınmış düşünürlerle teşrik-i mesaisi olmuştur. Bunlar arasında Tunuslu Safayihî Bey, Nihal Atsız, Mükrimin Halil Yınanç gibi şahsiyetler vardır.¹² Dersiam ve şeyhulkurra Bayındırlı Mustafa (Bilge) Efendi ve Şükrü Eren bey ve Ahmed Davudoğlu hoca ile de yakın temas kurmuştur. Ömer Nasuhi Bilmen, Bekir Hâki Efendi, Hasan Basri Çantay, Necip Fazıl Kısakürek ile tanıştığını ancak yakinen görüşemediklerini ifade etmiştir.¹³

11 Bekir Sadak, "Hancı, Mehmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 547-548.

12 Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık". *Hilal* 5, sy. 25 (Mayıs 1991): 18.

13 Sadak, "Biz Oralarda Kalmalydık". *Hilal* 5, sy. 26 (Mayıs 1991): 17.

Sadak'ın öğrencilerinden Ali Nar'ın ifadesine göre 1960'lı yıllarda İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nün dört sınıfının tamamında da mevcut olan Arap Dili ve Edebiyatı derslerine girmiştir. Bu süre zarfında Seyyid Kutub'dan yaptığı *Cihan Sulhü ve İslam* isimli tercümenin yayımlandığı yayınevi o dönemin koşullarında milliyetçi olarak bilinen Çağaloğlu Yayınevi'dir. Dönemin Maarif Kütüphanesi müdürlüğünü yapan M. İhsan Babalı'nın Türkçü çizgideki bu yayınevinde neşredilen Seyyid Kutub'a ait *İslam'da Sosyal Adalet* adlı kitap 1962 tarihinde iki cilt olarak Milli İstihbarat Teşkilatı'nın talimatıyla tercüme edilmiştir.¹⁴ Her ne kadar yayınevinin sahibi olan İhsan Babalı'nın siyaseten Türkçü bir çizgide olduğu iddia edilse de o, üniversite öğrencisiyken Yahya Efendi Dergahı'nın son şeyhi Abdülhay Efendi'ye intisab etmiş, onun vefatından sonra da Mahmud Sami Ramazanoğlu'nun yakın çevresinde olmuştur. Salih Tuğ, Enver Baytan ve Ali Yakup Cenkçiler gibi zevâtlarla da sık sık teşri-i mesaide bulunmuştur.¹⁵

Çağaloğlu yayınevi İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü hocalarının ders kitaplarını yayımladıkları ve bir nevi dinî bir muhit olarak nitelendirilebilecek millî değerlere ve mukaddesata önem veren bir yayıncıdır. Bu yayınevinden kitabı çıkan önemli isimler Necla Pekolcay,¹⁶ Kemal Kuşçu,¹⁷ Tahir Büyükkörükçü,¹⁸ İbrahim Beğen,¹⁹ Abdulkadir Şener, Şükrü Topaloğlu,²⁰ M. Adnan Mansur, Yaşar Tunagür,²¹ Ali Özek,²² Nihat Keklik,²³ İsmail Hakkı Şengüler,²⁴ Mustafa Varlı,

14 Hamza Türkmen, "Seyyid Kutub Türkiye'de Nasıl Algılandı?", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 369-378, 371.

15 Fatmanur Babalı, Kültür hayatımızda bir mümtaz sima: İhsan Babalı ve Çağaloğlu Yayınevi, erişim adresi: <https://www.dunyabizim.com/portre/kultur-hayatimizda-bir-mumtaz-sima-ihsan-babali-ve-cagaloglu-yayinevi-h25629.html>

16 *İslami Türk Edebiyatı*, 1967.

17 Çeviri: Meryem Cemile, *Batı Materyalizmi Karşısında İslam*, 1962; Muhammed Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, 1963.

18 *Hakiki Vechesiyle Mevlana ve Mesnevi, İslamda Edeb*, 1963; *Mübarek Ramazan ve Oruç*, 1969.

19 *Hız. Ali ve İnsan*, 1964.

20 Çeviri: Ebu Hamid Huccetülislam Gazzali, *İlahi Sır*, 1967.

21 Çeviri: Seyyid Kutub, *İslamda Sosyal Adalet*, 1962.

22 Çeviri: Muhammed Kutub, *İslam'ın Etrafındaki Şüpheler*, 1969.

23 *Manevi Kalkınma veya Ortanın Sağı*, 1967.

24 Çeviri: İsmail Yusuf, *Ömer ibni Abdülaziz*, 1969.

Ahmet Gül,²⁵ Osman Zeki Soyyiğit,²⁶ Ali Yakub Cenkçiler, Osman Öztürk,²⁷ Yusuf Ziya Kavakçı²⁸ ve Mahir İz²⁹ gibi münevver kişiler ve ilmi şahsiyetiyle tanınan simalardır.

Bekir Sadak'ın hocası Fettah Efendi'nin Mehmet Akif Ersoy'u çok sevdiği ve onun üslubuna uygun bir şekilde şiir yazdığı söylenebilir. Fettah Efendi şiirlerinde "Hâtif" mahlasını kullanmış ve talebesi Bekir Sadak'ın da "Hümâyî" mahlasıyla şiir yazmasını uygun görmüştür. Bekir Sadak'ın bazı şiirlerinin neşredildiği ifade edilmiştir. Ancak Zagreb'de bulunduğu süre zarfında dünya klasiklerini okumuş ve basit manzumeler yazdığını düşünerek şiir yazmayı devam ettirmemiştir. Bekir Sadak hocanın mizahi kişiliğinin öne çıktığı ve hazır cevap bir mizacının olduğu benim de mezunu olduğum Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarının ve mezunlarının naklettikleri hadise ve olaylarla da müsellemdir. Mizahın keskin bir zeka ürünü olduğu herkes tarafından kabul edilen bir hakikattir. Ayrıca maişet teminine dair yaptığı tercih onun dünyaya ve dünya nimetlerine karşı çok değer vermediğini söylememize imkan tanımaktadır. Avukatlık mesleğini değil de gerek kütüphanecilik gerekse dini kurumlarda öğretmenlik yapması bunun açık bir kanıtıdır. Ayrıca Bekir Sadak hoca avukatlık yaptığı dönemde Said Nursî'yi ve cemaatini savunan bilimsel mütalaalar ya da bilirkişi raporları veren hukukçular arasındadır.³⁰ Zira Bediüzzaman'ın Sultan V. Reşad'ın 11 ilâ 26 Haziran 1911 tarihleri arasında yaptığı Rumeli ziyaretinde Üsküp'te bulunduğu ve Bekir Sadak'ın babası Hafız Mahmud Efendi, hocası ve bazı alimlerin öbek öbek Bediüzzaman'ı ziyaret ettikleri ifade edilmektedir.³¹

Bekir Sadak'a ait çalışmalar ve hakkında yazılanlar tespit edebildiğimiz kadarıyla aşağıda künyeleri belirtilen araştırmalardır.

25 Çeviri: Abdühamid Cûde es-Sehhar, *Peygamberimiz Efendimiz: Siyer Kıssaları*, 1964.

26 Çeviri: *Seyyid Kutub ve Arkadaşları Niçin İdam Edildi*, 1970.

27 Çeviri: Muhammed Kutub, *20. Asrın Cahiliyeti*, 1967.

28 Çeviri: Mahmud Ahmed, *İslam İktisadı: Mukayeseli Bir Tedkik*, 1975

29 Çağaloğlu yayınevinden neşredilen *Eşrefoğlu Rumi Divanı*'na takriz yazmıştır. 1967.

30 Sebahattin Aksakal, *Hakkın Müdafası*, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1973), 91.

31 Erişim 10 Mart, 2024, https://www.yeniasya.com.tr/abdulbaki-cimic/bediuzzaman-in-uskup-kosova-seyahati-ve-iki-muallim-ile-mubahasesi_558447

Bibliyografyası

1. (1959). “Gerçek Medeniyet”, *Hilâl*, 1/10 (Ekim 1959), 20.

Bu yazı Alak suresinin tefsiri mahiyetinde kısa bir denemedir. Yazıda Hz. Peygamber’in vahye muhatap oluşu ve insanlığı cehaletten kurtarışı hikaye edilmektedir. Yazıda özellikle İslam medeniyetinin üstünlüğüne vurgu yapılmaktadır. “Birçok nizmler, İnan ve Turan hepsi hak din karşısında cehalettir. “Madde ve manayı derece safha kemale erdiren Yaradanın ismi ile oku.”

2. (1964). “Vesika No 7/Rapor”, *Uhuvvet*, 7 (20 Kasım 1964), 3.

Nur cemaati tarafından çıkarılan bu dergide Said-i Nursî’yi savunmak için verilen bilimsel mütalaa yer almaktadır.

3. (1969). “İmam Muhammed eş-Şeybânî” *İslâm Medeniyeti* 2/20 (1969), 19-23.

Yazıda, Hanefi mezhebinin fıkıh anlayışı ele alınmakta ve İmam Muhammed’in bu mezhebe yaptığı ilmi ve fikri katkılar aktarılmaktadır.

4. (1972). “Libya Cumhuriyeti Zekat Müessesesini Kanunlaştırdı”, *Sönmez*, 8/74-75 (Aralık 1972), 19-20.

Bu yazısında Arap Cumhuriyetleri Federasyonu’nun hukuki mevzuatını İslam hukuku olarak tayin etmesini yerinde bir karar olarak değerlendiren Sadak, Libya Arap Cumhuriyeti’nin “Zekatın Devlet Tarafından Toplanması” adı ile çıkardığı 28 Ekim 1971 tarihli kanunu değerlendirmekte, sosyal ve iktisadi problemlerin çözümünün milletlerin kendi bünyesinin şartlarına uygun olarak seçilmesinin önemli bir çözüm yolu olduğunu belirtmektedir.

5. (1968-1976). Şeyh Mansur Ali Nâsîf’dan tercüme *et-Tâcü'l-câmi' li'l-usul fî ehâdîsi'r-Resul*, 2. bs., (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, [t.y.]), 1. cilt, 351 s.

2a. (1968). Tâc tercemesi *Büyük Hadîs Kitabı*, Mansur Ali Nasif, trc. Bekir Sadak, İstanbul: Eser Kitabevi, 1968. 1/671.

2b. (1976). Tâc tercemesi *Büyük Hadîs Kitabı*, Mansur Ali Nasif, trc. Bekir Sadak, İstanbul: Eser Kitabevi, 1976. 2/658.

2c. (1976). Tâc tercemesi *Büyük Hadîs Kitabı*, Mansur Ali Nasif, trc. Bekir Sadak, İstanbul: Eser Kitabevi, 1976. 3/812.

2d. (1976). Tâc tercemesi *Büyük Hadîs Kitabı*, Mansur Ali Nasif, trc. Bekir Sadak, İstanbul: Eser Kitabevi, 1976. 4/846.

2e. (1976). Tâc tercemesi *Büyük Hadîs Kitabı*, Mansur Ali Nasif, trc. Bekir Sadak, İstanbul: Eser Kitabevi, 1976. 5/806.

6. [t.y.]. *Cihan Sulhu ve İslâm*, (İstanbul, ts.). Seyyid Kutub'un *es-Selâmü'l-âlemî ve'l-İslâm* (1386/1966) adlı eserinin tercümesidir. çev. Bekir Sadak, İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, [t.y.] 191 s. İkinci baskı: *Dünya barışı ve İslam*, (İstanbul: Ebru Yayınları, 1987).
7. (1978). "İslâm Hukukunda Alışverişte Kâr Haddi Araştırmasına Dair Ön Rapor", Bekir Sadak, Salih Tuğ, İstanbul, 1978, *Yıllık 1*, s. 135.
8. (1986). Bekir Sadak, "Kur'an-ı Kerim ve Meali", *İlim ve Sanat*, sy. 10, (Kasım-Aralık, 1986), 68.
9. (1988). Yazar belirsiz, İslami Edebiyat Çevresinde, *İslami Edebiyat*, 1/1 (Mayıs 1988), Röportaj, s.18.
10. (1988). Mayıs. Arayış, *İslami Edebiyat*, c. 1, sy. 1, Mayıs 1988, Şiir, 20.
11. (1988). Alexandre Popoviç, "L'Islam Balkanique", tanıtım: Bekir Sadak, *Batı Trakya'nın Sesi*, 1/2 (1988), 42-43.
12. (1989). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde madde yazımı, Bekir Sadak, "Ali Fehmi Câbiç", 2/393-394.
13. (1989). *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı*, haz. Bekir Sadak, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989), 604 s.³² Bekir Sadak hazırladığı mealin önsözünde, bazı yerlerde daha serbest ifade kullanabilmek için yaptığı çalışmaya "Kur'an tercümesi" veya "Kur'an meâlî" yerine "Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı" adını vermeyi tercih ettiğini belirtir. Onun tercümesinin özelliği diğer meâllerin aksine çevirilerde parantezlere yer verilmemesidir. Türkçe'de hazırlanan mealler açısından bir diğer yenilik de Mushaf tertibinde esas olan Arapça'ya göre değil Latin alfabesine göre soldan sağa doğru yayımlanmış olmasıdır.
14. (1989) Temmuz. Balkanlar, *İslam Aylık Mecmua*, sy. 71 (Temmuz 1989), 14. Şiirin Arapçasına da yer verilmiştir.
15. (1989). "Rumeli'de Bir Şair: Fettah Efendi/1 (1911-1963)", *İslami Edebiyat*, I/4, İstanbul 1989, 27-29.
16. (1989). Ali Nar, "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üstüne", *İslami Edebiyat*, II/1 (1989), 18-19.
17. (1989). Bekir Sadak, "Kur'an-ı Kerim Tercümelerinin Tarihi Gelişimi", İstanbul, 1989. *Kitap Dergisi*, sy. 25, 32-33. İlk Tercemeler, Kur'an-ı Kerim'in Batı

32 Bu mealin değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Durak Pasmaz, "Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali", *Congress Proceedings: Mediterranean International Congress on Social Sciences (MECAS II): Social and Cultural Integration in Balkans*, (2017), 183-204.

Dillerine tercemesi, Bizde Kuran Tercemeleri başlıklarına yer verilen yazıda sahabelen Selman-ı Farisi ile başlayan Fatiha suresi tercümesiyle birlikte zaman içerisinde tercümelerin çoğalmasına dikkat çekilmektedir.

18. (1990). “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalıydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma”, *el-Hilâl* (nşr. Starešinstvo na Islamska Zaednica vo SRM Skopje), IV/22, Üsküp 1990, s. 15; IV/23 (1991), s. 15; V/24, s. 18; V/25, s. 18; V/26, s. 17.³³
19. (1990). Ahmet Ersöz, “Av. Bekir Sadak ile... Biz Oralarda Kalmalıydık”, *Zaman*, sy. 9266, İstanbul (6 Mayıs 1990).
20. (1990). Bekir Sadak, *Bosna'da Tarih Düşürme Sanatı*, İstanbul, 1990. *İslami Edebiyat*, 3/2, 23-24.
21. (1992). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde madde yazımı, Bekir Sadak, “Bosnevî”, 6/306.
22. (1997). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde madde yazımı: Bekir Sadak - Muhammed Aruçi, “Hanciç, Mehmet”, 15/547-548.
23. (2002). *Filozofların Tutarsızlığı*. Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinin 1980 yılında yaptığı tercümesi olup aynı eserin öğrencisi H. Bekir Karlığa tarafından Türkçe'ye çevrilip yayımlanacağını öğrenince kendi tercümesini neşretmeyi durdurmuş ve (İstanbul: 1981) neşredilmesini istememiştir lakin eser Sadak'ın vefatından on üç yıl sonra yayımlanmıştır (İstanbul 2002).
24. (2011). Arayış, Şiirin Arapçasına da yer verilmiştir. *İslami Edebiyat*, 3/54, (Nisan-Mayıs-Haziran, 2011), Şiir, 25.
25. (tarihsiz). Üsküp'te Meddâh Medresesi.³⁴

Bunların dışında İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nde Balkanlar'da Türk-İslâm izleri projesi çerçevesinde bir eser hazırladığını kendisi ifade etmişse de maalesef bu eser yayımlanmamıştır.

Ayrıca kelâm, fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili olarak Üsküp'te kendi el yazısıyla hazırladığı birkaç defter tutarındaki ders notları özel kitaplığında bulunmaktadır.

Bekir Sadak hocanın bibliyografyasına yönelik genel bir değerlendirme yapılacak olursa en çok dergi yazılarının varlığı dikkati çekmektedir.(1, 2, 3, 4, 7, 8,

33 Kuzey Makedonya merkezli yayımlanan *el-Hilal* dergisi hakkında erişim 10 Mart, 2024, bkz. <https://yenibalkan.com/tr/kultur/hilal-dergisinin-35-yili>

34 Bu konuyla ilgili detaylı bir çalışma ve yazının künyesi için bkz. Süleyman Baki, “Üsküp Meddâh Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler”, *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 2: 269-292.

16, 17, 18, 20). Daha sonra başta Kur'an-ı Kerim meali olmak üzere yaptığı tercümelerin ikinci sırada yer aldığı görülmektedir (5, 6, 13, 23) Kendisiyle yapılan röportajlardan en çok Üsküp merkezli Hilal dergisinde yaptığı Rumeli göçleri ve Balkanlara dair değerlendirmelerin kamuoyunda ilgi uyandırdığı anlaşılmaktadır. (9, 18, 19) Yayımlanan şiirlerinin ise çok az olduğu müşahede edilmiştir. (10, 14, 24). Yine Balkanlara dair yazılan önemli bir kitaba yaptığı tanıtım (11) ve muhtelif ansiklopedi maddeleri (12, 21, 22) dikkat çekmektedir.

Vefeyât Yazıları

1. Yazar belirsiz, "Bekir Sadak Vefat Etti", *Yörünge*, sy. 134, (18 Temmuz 1993), 10.
2. Yazar belirsiz, "Bekir Sadak", *İslami Edebiyat*, 1/1, (Mayıs 1988), 18.
3. İ.E., İrtihal, *İslami Edebiyat*, 3/ 22, (Ekim-Kasım-Aralık 1993), Taziye, 106.
4. Yazar belirsiz, "Mevsimde Kaybettiğimiz Değerler (2) Bekir Sadak Hoca", *İslami Edebiyat*, 3/54, (Nisan-Mayıs-Haziran 2011), Deneme, 24.

Hakkında Yapılan Çalışmalar

1. Veli Ertan, Hasan Küçük, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Alimleri*, (İstanbul: TÜRDAV Basım Yayım, 1976), 138.
2. Durak Pusmaz, "Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali", Congress Proceedings: Mediterranean International Congress on Social Sciences (MECAS II): Social and Cultural Integration in Balkans, 2017, 183-204. Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yaptıktan sonra emekli olan Doç. Dr. Durak Pusmaz hoca Bekir Sadak hoca ile ilgili bu çalışmayı yaparken benimle de istişare etmiş, makale ve kitaplarına isim vermek noktasında çok maharetli olmadığını belirterek benden hazırladığı çalışma için başlık önermemi istemişti. Ben de kendisine aşağıdaki şu teklifleri sunmuştum. 1. Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca, 2. Üsküp'ten İstanbul'a Muhacir Bir Alim: Bekir Sadak Hoca, 3. Son Dönem İslam Alimlerinden Bekir Sadak Hoca, 4. Bekir Sadak Hoca: Hayatı ve Şahsiyeti, 5. 80 Neslinin Öncü Hocalarından Bekir Sadak, 6. Üsküplü Âlim Bekir Sadak: Hayatı ve Eserleri, 7. Üsküplü Âlim Bekir Sadak: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri, 8. Bekir Sadak Hoca: Hayatı ve Hatıraları, 9. Bekir Sadak Hoca Yüksek İslam Enstitüsü Hocalarından: Hayatı ve Eserleri
3. Muhammed Aruçi, Sadak, Bekir, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/382- 383. "Bekir Sadak'ın Hal Tercemesi", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bekir Sadak Dosyasını kullanmıştır.

4. Süleyman Baki, “Üsküp’ü İstanbul’a Bağlayan Köprü”, *Köprü*, 3/7, Üsküp 2005, 15-17, <https://fikircografyasi.com/makale/uskubu-istanbula-baglayan-kopru-prof-dr-bekir-sadak-hocaefendi>
5. Yazar belirsiz, *Filozofların Tutarsızlığı*, Yazıda *Filozofların Tutarsızlığı* kitabının kapak fotoğrafı bulunmaktadır, *Gerçek Hayat*, sy. 78, (19 Nisan 2002), Kitap Tanıtımı, 33.

Hadis Kitabı *et-Tâcu’l-Câmi* Hakkında

Bekir Sadak hocanın en meşhur ve hacimli tercümesi hadis ilmi alanında olmuştur. Sadak, Mısır’ın el-Ezher Üniversitesi âlimlerinden Seyyid Mansur Ali Nâsîf el-Hüseynî eş-Şafîi’nin telif ettiği *et-Tâcu’l-Câmiu li’l-Usul fi ehadisi’r-Resul* isimli eserini 5 cilt olarak Türkçe’ye kazandırmıştır. Müellif, ez-Zeynebi Camii’nde müderrislik yapmıştır. Ehl-i Beytten, âlim, ilmi ile âmil, mürşid ve kâmil bir zat olduğu ifade edilmektedir. Mansur Ali Nâsîf, eserine yazdığı önsözde *et-Tâc*’ı telif etmeye Recep 1341/Şubat 1923’de başladığını ve Zilhicce 1347/Mayıs 1949’da tamamladığını ifade etmiştir. *et-Tâc*, 1351/1933’de yani yazılmaya başlandıktan on yıl sonra cilt cilt neşredilmeye başlanmıştır. *et-Tâcu’l-Câmiu li’l-Usul fi ehadisi’r-Resul* adlı bu eser, Bekir Sadak hoca tarafından 1965 yılında “Tâc Tercemesi” adıyla tercüme edilmeye başlanmış ve tercüme 1975 yılında tamamlamıştır. Sadak, aynı zamanda yazarın muhtasar şerhi olan *Gayetu’l-me’mul: şerhu’t-tâci’l-câmi* isimli eserinden de hadislerle ilgili kısa değerlendirmeleri tercüme etmiştir. Abdülvehhab Neccar, eserin hadisin mübhemini açıklayan, mücmelini tafsil eden, manası anlaşılmayan kelimeleri izah eden bir şerh ile de taçlandığını ifade etmiştir.³⁵

Eser, bir konuyla ilgili en önemli rivayetleri bir araya getirdiği için taca benzetilmiş ve câmi unvanından dolayı da bir konuyla alakalı olan bütün rivayetler bir araya getirilmiştir. Eserin girişindeki takrizler Muhammed Bahit, ikinci takriz Abdülmeccid el-Lebban, Mevlana Yusuf ed-Dicvi, Seyyid Muhammed el-Beblavi, Muhammed Habibullah eş-Şinkiti, Abdülvehhab en-Neccar gibi saygın âlimlere aittir. Ancak Bekir Sadak hoca Emin Mahmud Surur’a ait şiir formunda yazılan takrizi bazı sebeplerden dolayı tercüme etmediğini dipnotta belirtmiştir.³⁶ Bu takrizde Emin Mahmud Surur *et-Tâc*’ı İbnü’l-Esir’in *Câmiu’l-usul*’üne ve bu eseri ihtisar eden Zebidi’nin *Teysiru’l-vusul*’üne benzetmektedir.

35 Mansur b. Ali Nasîf, *Tâc tercemesi*, trc. Bekir Sadak, (İstanbul: Eser Kitabevi, 1976), 1: XX-VIII.

36 Nasîf, *Tâc tercemesi*, Takrizler 1: XVII-XXVIII. sayfalar arasındadır.

et-Tâcu'l-Câmi isimli bu kitap a) İman, ilim ve ibadetler, b) Muamelat, ahkam ve adetler, c) Fezail, tefsir ve cihad, d) Ahlak ve semiyat bahislerinden derlenen dört ana bölümden ibarettir. Müellif, eserini şöyle tanıtmaktadır. Hadisler senedi en kısa olan en sahih hadis kitaplarından seçilmiştir ki bunlar Buhari'nin *el-Câmiu's-Sahîh'i*, Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh'i*, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen'i*, Tirmizî'nin *el-Câmi'i* ve Nesai'nin *Mücteba'sıdır*. Bu eserler ümmet arasında meşhur olan usul-i hamsedir. Hadis ilminde büyük değeri olan bu kitaplar İslam dininin bütün meselelerini ihtiva ettiğinden dolayı bir araya getirilmiştir.³⁷ Mükerrer olan rivayetler çıkartılmış, isnadda yalnızca ilk ravi ve muharriç zikredilmiştir. Bununla birlikte eserde, müctehid imamların mezheplerine kısaca temas edilmiş, amele ait hükümlerin en önemli amacı ve teşrii ruhu demek olan İslam adab ve ahlakının bir kısmı zikredilmiştir.³⁸

Bekir Sadak hocanın bu kitabı tercüme etmesi onun Meddâh Medresesi'nden mezun olduktan sonra medrese müfredatına yönelik bazı teklifler sunmasıyla gerekçelendirilebilir. Hilal dergisine verdiği mülakatta mantık derslerinin çok fazla olduğundan, miktar olarak bu derslerin azaltılıp *Sahih-i Buhârî*'den bir bölüm okutulmasının ve Kur'an-ı Kerim metni üzerine de bir ders açılmasının öneminden dönemin baş müderrisine teklif ettiğinden bahsetmektedir.³⁹ Ancak bu önerisini uygulama imkanını Türkiye'ye hicret ettikten sonra gerçekleştirebilen Sadak, gerek derleme hadis kitabı olan *et-Tâcu'l-Câmi'i*'yi tercüme ederek gerekse Kur'an-ı Kerim meali hazırlayarak bu idealini gerçekleştirmiştir.

Eserin her cildinde tekrar edilen önemli bir husus da Bekir Sadak'a ait şu bilgilendirme notudur. O aslında her cildin başında yazdığı bu not ile hadis okuyucusunu neo-selefi anlayışlardan uzak tutmaya çalışmaktadır. "*Hadis bilindiği gibi dini hükümlerin ikinci kaynağıdır. Hadisten dini ve fıkhi hükümler çıkarmak bir ihtisas işidir. Bir hadis-i şerifi görüp manasını anlayan her okuyucu bundan hüküm çıkarmaya çalışmamalıdır. Ana dili fasih Arapça olan Ashab-ı Kiram (r.a.) arasında bile hüküm çıkarma selahiyetini haiz olanlar belirli kimselerdi, yani kendini bu sahaya vermiş ve ihtisaslaşmış zevat-ı kiram idi. Hadis-i şerifi okurken zihnine takılan bir mesele ile karşılaşan okuyucu, bunu çözebilmek için ya anlayabildiği bir Fıkıh kitabına veya itimad ettiği bir Fıkıh âlimine başvurursa yanlış hükümlere varmak tehlikesinden kurtulur.*"⁴⁰

Türkiye'de Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2000'li yıllarda hadis derslerinde okutulmuş olan *et-Tâcu'l-Câmi'i* isimli bu eser aynı zamanda Kosava'da

37 Nasıf, *Tâc tercemesi*, 1: 8.

38 Nasıf, *Tâc tercemesi*, 1: XVII.

39 Sadak, "Biz Oralarda Kalmahydık". *Hilal* 4, sy. 23 (Ocak-Şubat 1991), 15.

40 Nasıf, *Tâc tercemesi*, 1: XVI.

İslam Birliğine ait İslami Araştırmalar Fakültesi'nin üçüncü yılında da ilim bölümünün okutulması suretiyle müfredatta yer almaktaydı.⁴¹ Bu kitabın İlahiyat Fakültelerinin sayıca arttığı bu dönemde hadis metinlerinin okutulacağı dersler için hâlâ ders materyali olarak kullanılması da imkan dahilindedir.

***et-Tâcu'l-Câmi'*ye Yönelik Tenkitler**

İslam dünyasının son dönem âlimlerinden ve neo-selefililiğin öncülerinden kabul edilen Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Mansur Ali Nâsîf'ın *et-Tâcu'l-Câmi* isimli eserini tenkit eden *Nakdu Kitabi et-Tâc fi'l-hadis* başlıklı bir makale kaleme almıştır. Bu makalede *et-Tâcu'l-Câmi'*ye yönelik on dokuz maddeden oluşan bir dizi eleştiri yöneltmiştir.

Eleştirisini gerekçelendirirken ilim talebelerinden oluşan bir mecliste Hz. Peygamber'in namaz kılariken ellerini göğsünün üzerine koyduğunu iddia eden el-Elbânî'ye bir öğrencinin itiraz ettiğini ve elleri göbek altına koymanın sünnet olduğunu söylediğini aktarır. el-Elbânî ile öğrenci arasında ilmî bir münakaşa gerçekleşir. Öğrenci bu konuya dair delil olarak *et-Tâcu'l-Câmi'*den bir hadis gösterir. el-Elbânî de bu hadisin ulemanın ittifakıyla zayıf olduğunu söyler ve Nevevî ve Zeylaî'den bazı karşı deliller getirir. Daha önce *et-Tâc* isimli bu eser hakkında herhangi bir bilgisi olmadığını söyledikten sonra Mansur Ali Nâsîf'ın Ebû Dâvûd'dan naklettiği bu hadis hakkında bir görüş beyan etmemesini bir kusur olarak görür ve bu olay üzerine eseri incelemeye karar verir ve birçok hata tespit ettiğini ifade eder.

Ayrıca yazarın şahsına saygı duymakla birlikte hadis ilminde yeterli bilgisinin olmadığını düşünür ve takriz yazarların da kitabı övmelerine rağmen baştan sona bu eseri derinlikli olarak okuyup incelemediklerini düşünür. Kendisine bu kitabı soranlara da ilmî bakımdan zayıf gördüğü için tavsiye etmediğini söyler. *et-Tâcu'l-Câmi'*nin yerine İbn Hacer'in *Büluğul-meram* isimli eserini tavsiye eder. Akabinde bu kitabın geneli hakkındaki tenkitlerini yayınlayacağını özellikle de ikinci baskısından sonra bir öğrencisine söz verdiğinden bahseder ve sünnete hizmet etmek gayesiyle aşağıdaki şu tenkitleri zikreder:

1. Zayıf ve mevzu hadisleri takviye etmek.
2. Sahih hadisleri zayıflatmak ki bu da *et-Tâc* isimli bu eserin en tehlikeli yönüdür.
3. Usul-i hamse'nin dışındaki başka hadis kitaplarından da nakilde bulunmak. Muallak olan, hadis kitaplarında bulunan ancak münker ve mevzu rivayetleri kaydetmek. Bu noktada da herhangi bir uyarı ve işarette de bulunmamak.

41 Bejadin Ameti, "Makedonya'da Hadis Çalışmaları" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008), 123.

4. Hadisin zayıflığı noktasında sessiz kalmak. Halbuki bir açıklama yada işaretle bulunması gerekirdi. Bu ilmi bir tavır değildir.
5. Beş hadis kaynağından birine müracaat edip hadisin tahririni yapmamak.
6. Hadisin tahriri noktasında zaaf göstermek. Ehl-i hadise göre büyük bir kusur sayılabilecek olan bazı kitaplardaki rivayetleri tüm musanniflere nisbet etmek.
7. Buhari'nin *Sahih*'inde olmayan ama *Halku efali'l-ibad* gibi başka kitaplarında olan rivayetleri Buhari ismiyle zikretmek. Bu nisbet okuyucunun hadisi sanki Buhari'nin *Sahih*'inde mevcut ve sahihmiş gibi algılamasına sebep olmuştur. Halbuki mezkur hadis sahih olmayabilir.
8. Rivayetlerin Sahihayn'a nisbet edilmesi bu hadislerin senedlerinin muttasıl olduğunu ifade eder. Ancak rivayetlerin senedinin zikredilmemesi hadislerin muallak olmasına sebep olur. Bu da mezkur rivayetlerin sahih ve müsned hadis gibi algılanmasına sebep olur. Halbuki musannifler bu hadisin zayıflığına işaret etmiş olabilirler. Yazar hadislerin zayıflığına işaret etmeyerek bu hususta sessiz kalmıştır.
9. Ebû Dâvûd'un salih isnad olarak zikrettiği ve hakkında sessiz kaldığı rivayetleri nakletmek. Halbuki okuyucular hadis âlimlerinin ıstılahı olan salih kavramını sahih veya hasen gibi delil olduğu zannına kapılabilirler. Ebû Dâvûd zayıflığı çok olan hadislerde bu kavramı kullanmıştır.⁴² Bu hadis âlimlerine ait özel bir ıstılahtır ve istişhad için kullanılır. Bazı âlimler salih kavramının hasen hadis olduğunu söylemişlerdir ki bu da tamamen hatalıdır. Bu aslında hadiste kuvvetli zayıflık olduğunu ifade eden bir kavramdır. Bazıları diğerlerinden daha sahih olan salih hadisler de mevcuttur. Ebû Dâvûd, şiddetli zayıflık içeren rivayetleri açıklamış, içermeyenlerde ise sessiz kalmıştır. Bundan dolayı Nevevî ve Münâvî gibi âlimler, Ebû Dâvûd, hadisin zayıflığı noktasında bir açıklama yapmadığında bunu belirtmişlerdir. Ebû Dâvûd, salih hadis ile zayıfı da, haseni de sahihi de kastetmiş olabilir.
10. Yazar, Ebû Dâvûd'un salih dediği rivayetlerde sessiz kalmakla ona tabi olduğunu söylese de sıhhat durumunu açıkladığı yerlerde ona uymayarak taklit etmekten ayrılmıştır. Yazarın bu sözünün aksine Ebû Dâvûd, salih ile zayıfı da, haseni de sahihi de kastetmiş olabilir. Müellif hadisin sıhhat derecesine dair bir açıklama yapmamıştır. Senedinde zayıflık olan hadiste de sahih olan hadiste de aynı tavrı sergilemiştir.

42 Sünen'deki rivayetleri Sahihayn'da bulunanlar, sıhhat şartlarını taşıyanlar, hasen li-zâtihi olanlar, başka cihetten takviyegörmek suretiyle hasen seviyesine yükselenler ve zayıf olanlar şeklinde beş gruba ayırmış ardından zikredilen kısımların her birinin Ebû Dâvûd'un nezdinde ihticâca sâlih olduğunu ifade etmiştir. Zeynep Ekici, "Hadis İlminde "Sâlih", "Sâlihu'l-Hadis" ve "Suveylîh" Terimleri", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 4, sy. 1 (2018), 16.

11. Zayıf hadis tesbitinde yazarın Tirmizî'yi taklit etmesi de sorunludur. Çünkü muhaddislere göre bazı hadislerin senedi hasen yada sahih olabilir. Bazı hasen hadisler hakkında da sahih hükmü vermesi gerekirdi.

12. Zayıf hadis tesbitinde yazar Tirmizî'ye ve bazı muhaddislere de muhalefet etmiştir. Onun zayıf dediklerine sahih demiştir.

13. Hadisi bir sahabîden nakletmiş ve bunu bazı beş temel hadis kitabından aktarıp Ebû Dâvûd'a nisbet etmiştir. Hadisi başka bir lafızla nakledip sanki o sahabî nakletmiş gibi ona nisbet etmiştir. Halbuki o hadis bu sahabîden değil başka bir sahabîden nakledilmiştir. Bazen de falan ravi nakletti, senedi itibariyle hasendir demiş ancak o hadisin iki farklı tariki olduğunu ve diğerinin sahih olduğunu söylememiştir. Çünkü hadis senedi bakımından zayıfsa diğer bir senetle takviye edilir. Hasen ise de diğer bir isnadla sahihliği artırılır.

14. Bir hadisi birçok musannife nisbet etmiş sonra da şöyle şöyle bir senedi var diye eklemeye bulunmuştur. Sened bir tane olduğu halde iki senedi birbiriyle karıştırmıştır. Halbuki birinci sened diğer bir tarikle de aktarılmış olabilir.

15. Hadisi sahabeden bir kişiye nisbet etmiş halbuki o sahabîden nakledilen bir isnad yok yada hadis başka birisinden nakledilmiştir.

16. Kendi naklettiği hadise diğer kaynaklarda olmayan ziyade lafızlar eklemiş ve başkasına nisbet etmiştir. Bazen de tam tersini yapmış ve rivayette olan lafızları çıkartmıştır.

17. Hadisi Nesaî'ye nisbet etmiş ve bununla da *Mücteba* olarak bilinen *Sünenü Süğrâ'*yi kastetmiştir. Halbuki hadis bu kitapta değil Nesaî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* ve *Sünenü Kübra's*ında zikredilmiştir.

18. Tirmizî'nin hasen yada sahih diye tanımladığı hadisi yanlış yorumlamıştır. Halbuki bu hadisler senedi bakımından hasen yada sahihtir. Bu da açık bir hatadır. Çünkü Tirmizî kitabının sonunda isnadında kizb ile itham edilmeyen bir ravi yada şaz bir ravi yoksa yahut başka bir tariki yoksa bu hadisin hasen olduğunu belirtmiştir.

19. Tercih edilen zayıf rivayetlere değil kuvvetli olmayan güvenilir rivayetlere dayanmıştır.⁴³

Derleme hadis literatürünün en muteber örneklerinden birisi olan Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbîhu's-sünne* adlı eseri İslâm âleminde büyük bir şöhrete sahiptir. Gerek ihtisar gerekse şerh ve hâşiye olmak üzere otuzdan fazla çalışmaya

43 Muhammed Nasıruddin el-Elbânî, "Nakdu Kitabi *et-Tâc fi'l-hadis*", *Mecelletü'l-müslimin*, 6: 1007-1012.

konu olmuştur.⁴⁴ Tasnif döneminden derleme dönemine geçişin ilk örneklerinden birisi olması *Mesâbihü's-sünne*'nin önemini daha da artırmıştır. *Mesâbih*'in en belirgin vasfı isnaddaki ilk râvinin zikredilip senedin tamamıyla hazfedilmesi ve hadislerin sıhâh ve hısân olarak iki ana başlık altında taksim edilmesidir.⁴⁵ Mansur Ali Nâsîf da selefi el-Begavî gibi *et-Tâcu'l-câmi*'de senedleri hazfetmiş ve sadece sahabî raviyi zikretmiştir. Ayrıca beş hadis kitabını kaynak göstermek suretiyle okuyucusunu doğrudan hadis kaynaklarına yönlendirmeyi tercih etmiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere *et-Tâcu'l-câmi* ile *Mesâbihü's-sünne* tertip bakımından birbirine çok benzemektedir. el-Elbânî'nin Mansur Ali Nasîf'ın *et-Tâcu'l-câmi* isimli eserine yönelik tenkitleri genel manada hadis ilmindeki klasik tavır ile neo-selefi ve yenilikçi anlayıştan kaynaklanan farklılığa ilişkindir.

et-Tâcu'l-Câmi ile Mesabihu's-Sünne'nin Muhteva Karşılaştırması

1. cilt	TÂC		1. cilt	MESABİH	
Bölüm No	BÖLÜM/KİTAB	BAB	Bölüm No	BÖLÜM/KİTAB	BAB
1	Kitabu'l-İslam ve'l-iman	7 bab	1	Kitabu'l-iman	5 bab
2	Kitabu'n-niyyeti ve'l-ihlas	3 bab	3	Kitabu'l-ilim	1 bab
3	Kitabu'l-ilim	3 bab	4	Kitabu't-tahare	14 bab
4	Kitabu't-tahare	8 bab	5	Kitabu's-salat	49 bab
5	Kitabu's-salat	13 bab	-	Kitabu'l-cenaiz	8 bab
2. cilt 6	Kitabu'z-zekat	9 bab	2. cilt 6	Kitabu'z-zekat	10 bab
7	Kitabu's-sıyam	8 bab	7	Kitabu's-savm	8 bab
8	Kitabu'l-hac ve'l-umre	7 bab	21	Kitabu fezail'l-Kur'an	1 bab
9	Kitabu'l-buyu ve'l-mezru ve'l-vakf	12 bab	26	Kitabu'd-deavat	9 bab

44 Mesâbih üzerine yazılan şerh ve hâşiye çalışmalarının ayrıntılı bir listesi için bk. Katib Çelebi, *Kesfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Maarif Vekaleti, 1941), 2: 1698-1702; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmiü'ş-şurûh ve'l-havâşî: mu'cemun şâmil li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslami ve beyâni şurûhihâ*, (Cidde: Darü'l-Minhac, 2017), 3: 1713-1722.

45 İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbihü's-sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29 (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 258.

10	<u>Kitabu'l-feraiız ve'l-vesaya ve'l-ıtk</u>	8 bab	-	Kitabu'l-menasiık	15 bab
11	<u>Kitabu'n-nikah ve't-talak ve'l-ıddeti</u>	10 bab	9	Kitabu'l-buyu	18 bab
3. cilt 12	Kitabu'l-hudud	7 bab	11	Kitabu'n-nikah	17 bab
13	Kitabu'l-imare ve'l-kaza	5 fasıl	10	Kitabu'l-ıtk	3 bab
14	Kitabu'l-eyman ve'n-nüzur	2 bab	-	Kitabu'l-kııas	5 bab
15	Kitabu's-sayd ve'z-zebaih	4 fasıl	12	Kitabu'l-hudud	7 bab
16	Kitabu't-taam <u>ve's-şerab</u>	5 fasıl	3. cilt 13	Kitabu'l-imare ve'l-kaza	5 bab
17	Kitabu'l-libas	5 bab	24	Kitabu'l-cihad	12 bab
18	Kitabu't-tıı ve'r-ruka	4 fasıl	15	Kitabu's-sayd ve'z-zebaih	4 bab
19	Kitabu'n-nübüvve ve'r-risale	8 fasıl	16	Kitabu'l-etime	5 bab
20	Kitabu'l-fezail	7 fasıl	17	Kitabu'l-libas	5 bab
4. cilt 21	Kitabu fezail'l-Kur'an	4 bab	18	Kitabu't-tıı ve'r-ruka	3 bab
22	Kitabu't-tefsir		23	Kitabu'r-rüya	1 bab
23	Kitabu'r-rüya <u>ve'l-emsal</u>	4 fasıl	28	Kitabu'l-adab	22 bab
24	Kitabu'l-cihad <u>ve'l-gazavat</u>	7 bab	27	Kitabu'r-rikak	9 bab
5.cilt 25	Kitabu'l-birr ve'l-ahlak	3 bab	29	Kitabu'l-fiten	8 bab
26	<u>Kitabu'l-ezkar ve'l-edi'ye ve'l-ıstıġfar ve't-tevbe</u>	5 bab	30	Kitabu <u>ahvali'l-kıyame</u> ve bedi'l-vahy	9 bab
27	Kitabu'z-zühd ve'r-rekaik	7 fasıl	4. cilt 20	Kitabu'l-fezail <u>ve's-şemal</u>	8 bab
28	Kitabu'l-edeb	7 fasıl	-	Kitabu'l-menakıı	14 bab
29	Kitabu'l-fiten <u>ve alamaıi's-saati</u>	7 bab	-		
30	Kitabu'l-kıyameı <u>ve'l-cenıeti ve'n-nar</u>		-		

Sonuç

Üsküp'ten İstanbul'a hicret eden, gerek dini gerekse milli ve manevi değerleri yaşayıp yaşatmak için bir ömür boyu mücadele eden Bekir Sadak hoca anayurdu olan Kuzey Makedonya'yı asla unutamamış ve vatan hasretini muhtelif vesilelerle dile getirmiştir. Bu özlemini aktaran aşağıdaki mısralar onun bu mücadelesini ifade etmektedir.

Dönüşü olmayan mazi

Sen onları,

Ebediyete giderken koynunda,

Bir ana yavrusunu taşır gibi taşı.

Bize kaldıysa ardından senin

Kaldı:

Hasretli bakışla kanlı gözyaşı.

Uçur,

Ölümden de korkmayan o hatıraları,

Ebediyetin geniş ufuklarında uçur!

Rüzgarlara, tufanlara göğüs geren

O memleketin

Dağları, taşları üzerinde

Onlardan çelenkler ör!

Bir yolcunun yolu düşer bir gün

O tepelere

Sinmiş bir geçmişin sesini duyar Sessizliğinde seni inleyen ovaların

Önünde durur;

Vadilerinde akan nehirlerin

Ahengine uyar.

KAYNAKÇA

Aksakal, Sebahattin. *Hakkın Müdafaası*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1973.

el-Elbânî, Muhammed Nasıruddin. "Nakdu Kitabi *et-Tâc fi'l-hadis*", *Mecelletü'l-müslimin* 6, 1007-1012, erişim 10 Mart 2024, https://www.alalbani.info/alalbany_misc_0070.php

Ali, Muhammed. "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddâh Medresesi", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 1 (2011): 85-106.

Ameti, Bejadin. "Makedonya'da Hadis Çalışmaları", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

- Aruçi, Muhammed. *Kemal Efendi Aruçi-Şiirlerim*, Üsküp: Logos-A, 1999.
- Aruçi, Muhammed. “İki Dünya Savaşı Arasında Makedonya’da İslami Eğitim Müesseseleri”, *Köprü* 4, sy. 14 (2006): 37-41; 4/15, 36-39.
- Aruçi, Muhammed. “Fettah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aruçi, Muhammed. “Fettah Rauf ve Onun Grubuna Dahil Balistlerin Yargılanması”. *Birlik*, Üsküp (Ekim 1947): 4.
- Aruçi, Muhammed. “İslami Edebiyat Çevresinde”, *İslâmi Kültür, Sanat ve Edebiyat* 1, (1988): 18-20.
- Baki, Süleyman. “Üsküp Meddâh Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler”, ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat* içinde, 2: 269-292. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020,
- Ekici, Zeynep, “Hadis İlminde “Sâlih”, “Sâlihu’l-Hadîs” ve “Suveylih” Terimleri”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 4, sy. 1 (2018): 7-39.
- Erken, Ali. “Ali Yakup Cenkçiler, Feyzullah Hacıbayriç ve Medrese Sonrası Geleneğini Yeniden Düşünmek”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2019): 61-79.
- el-Habeşi. Abdullah Muhammed. *Câmiü’ş-şurûh ve’l-havâşi: mu’cemun şâmil li-esmâi’l-kütübi’l-meşrûha fi’t-türâsi’l-İslami ve beyâni şurûhihâ*. Cidde: Darü’l-Minhac, 2017.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Mesâbîhu’s-sünne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Maarif Vekaleti, 1941.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Cumhuriyet’in İslamı Yeniden İnşa Sürecinde Son Dönem Osmanlı Ulema ve Sufiyesi”, *Yeni Türkiye* 9, sy. 53 (2013): 564-567.
- Türkmen, Hamza, “Seyyid Kutup Türkiye’de Nasıl Algılandı?”, ed. İsmail Kara-Asım Öz, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, 369-378. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Ekler

1. Bekir Sadak, 2. Ramazan Efendi, 3. Kemal Aruçi

İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Altıncı Devre Mezunları Albümü (1967-1968)

ÜSKÜP'TEN İSTANBUL'A İLMİ MİRAS: PROF. DR. BEKİR SADAK VE HADİS İLMİNE KATKILARI

Fatma Betül Altıntaş

Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Giriş

Balkanlar, İslâmî ilimlerin nesilden nesile geçişini mümkün kılan önemli medreselere ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı döneminde Üsküp'te kurulan ilk medreselerinden Meddah Medresesi, Osmanlı'nın son zamanlarında bir dönem çeşitli nedenlerle kapalı kalsa da İstanbul'da eğitimini almış olan Atâullah Kurtiş¹ ve onun öğrencisi Fettah Efendi² tarafından I. Dünya savaşı ile II. Dünya savaşı arasında yeniden faaliyete geçirilmiştir.³ Prof. Dr. Bekir Sadak, Meddah Medresesi mezunlarından.

Üsküp'ten İstanbul'a Uzanan Hikayesi

Asıl ismi Bekir Mahmud Bâki⁴ olan Bekir Sadak, 1920'de Üsküp'te doğmuştur. Dedesi Bâki Efendi, Babası Mahmut Efendi, annesi Lütfiye Hanım'dır. Yedi kardeşi

- 1 Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (2011): 90-92.
- 2 Ayıntılı bilgi için bk. Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).
- 3 Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya Nisan 21-23. 2000)*. ed. Ali Çaksu 181 (2002): 190. Açılış tarihi ile ilgili 1921, 1923 ve 1925 gibi muhtelif tarihler verilmiştir. Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", 91.
- 4 Ahmet Yıldırım, "Balkanlarda İslâmî İlimler ve Orada Yetişen Ünlü Alimler", içinde *Balkanlarda İslam*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, c. 3 (Ankara: Tika, 2016), 114; Muhammed Aruçi, "Sadak, Bekir", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 382.

vardır.⁵ Kendi ifadesiyle “sevgi ve ihtimamla dolu bir hava içinde”⁶ geçen çocukluğu, babası Hâfız Mahmut Efendi’den aldığı ilk eğitimi ile taçlanmıştır.⁷ 1926-27’de Türkçe ve Sırpça eğitim aldığı ilkokula başlamıştır. İlkokul’dan sonra Meddah Medresesi’ne başlamış, Hâfız İbrahim Efendi gözetiminde 7 ay gibi kısa bir sürede Meddah Medresesi’nin ikinci sınıfına devam ederken, 1933’te 13 yaşında iken hâfızlığını tamamlamıştır.⁸ 1931’de başladığı Medrese’nin 1944’te üçüncü grup mezunlarından⁹ olmuştur.¹⁰ Savaş dönemine denk gelmesi sebebiyle, icazeti merasimsiz gerçekleştirilmiştir.¹¹ Sadak, Meddah Medresesi’nde icazetten önce ders mütaalası ve hocalık ile uğraştığını bizzat kendisi söylemektedir.¹²

Sadak, “Üsküp’te Meddah Medresesi” yazısı ve “Biz Oralarda Kalmalydık” başlıklı yazı dizilerinde gerek medresenin işleyişi gerekse hocası Atâullah Efendi hakkında çeşitli bilgiler aktarması nedeniyle, Meddah Medresesi’ne dair önemli bir bilgi kaynağıdır. Sadak, Meddah Medresesi’ni “bünyesinde ilk, orta ve yüksek kısımları içeren bir okul” olarak tarif etmekte ve medreseyi bir Yüksek İslam Eğitim kurumu olarak tanımlamaktadır.¹³ Sadak, eğitim dilinin Türkçe olduğunu Meddah Medresesi’nde Fatih Medresesi’nde uygulanan ders programının bazı ilavelerle¹⁴ aynen takip edildiğini söylemektedir.¹⁵ Sadak, medrese müfredatı ile ilgili de kendisinin

5 Süleyman Baki, “Üsküp’ü İstanbul’a Bağlayan Köprü: Prof.Dr.Bekir Sadak Hocaefendi (1920-1923)”, *Köprü Dergisi* 3, sy 7 (2005): 15.

6 Bekir Sadak, “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma”, *Hilal Dergisi*, sy. 22 (1990): 15.

7 Aruçi, “Sadak, Bekir”, 382; Sadak, “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma”, 1990, 15.

8 Ataullah Ramadan, “Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri”, c. II (I Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, Bosna Hersek, 2016), 323-24.

9 Bu üçüncü grup mezunlar arasında Sadak ile birlikte Kemal Aruçi, Hâfız Sami Efendi, Cemal Cemali, Ramazan Efendi, Hâfız Salih Efendi gibi isimler de mevcuttur. Aruçi, “Üsküp’te Meddah Medresesi”, 194.

10 Bekir Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık”, *Prof. Dr. Bekir Sadak ile Konuşma*, *el-Hilal*, sy. 26 (1990): 15.

11 Sadak’ın 1933’te medresenin ilk dönem mezunları için tertip edilen icazet merasimi ile ilgili ayrıntılı anlatımı için bk. Sadak, “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma”, 1990, 15.

12 Baki, “Üsküp’ü İstanbul’a Bağlayan Köprü: Prof. Dr. Bekir Sadak Hocaefendi (1920-1923)”, 15; Sadak, “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma”, 1990, 15.

13 Sadak, “Biz Oralarda Kalmalydık”, 15.

14 Müfredat hakkında detaylı bilgi için bk. Ali, “Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi”, 93-94.

15 Sadak, “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma”, 1990, 15. Ataullah Kurtiş Efendi’nin Fatih Medresesi’nden icazetli olmasının bu durum üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

yaptığı bir iyileştirme teklifine baş müderrisin olumlu yaklaşımını zikretmektedir.¹⁶ Sadak'ın teklifi müfredatta ağırlıklı olarak var olan mantık derslerinin azaltılarak *Sahîh-i Buhârî*'den (ö. 256/870) daha fazla okunmasıdır.¹⁷ Medresenin ders işleme usulü ile ilgili de bilgi veren Sadak, Meddah Medresesi'nin kendine göre bir usulü olduğunu belirterek yüksek sınıflardaki talebelerin bazılarının aşağıdaki sınıflarda hocalık yaptığı hatta bundan da önce müzakere döneminden geçirildiğini söylemektedir. Sadak, icazet almadan önce kendisinin de bu uygulamaları yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca Sadak, öğrendiklerini halka aktarmak adına "cer"re¹⁸ de gönderildiğini ifade etmektedir.¹⁹ Sadak, hocaları hakkında da önemli bir bilgi kaynağıdır. Buhârî'nin *Sahîh*'inin bir kısmının okunduğu bir ders ile aruz ve kafiye dersleri aldığı ifade ettiği²⁰ Atâullah Efendi'nin ders anlatım tarzının açık ve veciz olduğunu, dersin son birkaç dakikasını eğitici mülahazalara ayırdığını söyler. Sadak, bunu eğitim ve öğretimin bir arada yürütülmesinin bir yansıması olarak görür. Zira bu şekilde verilen bilgiler, günlük olaylarla ilişkilendirilmiş olacak ve bu şekilde mücerred olmaktan kurtulup ictimaileşecektir. Atâullah Efendi, Sadak'ın ifadelerine göre en buhranlı anlarda telaşa düşmeden ve münakaşalara girmeden isabetli kararlar almasıyla da dikkat çekmektedir. Sadak, Fettah Efendi'nin de hocası Atâullah Efendi ile aynı özellikleri taşıdığını fakat konularla ilgili daha çok ayrıntılara girme temayülü olduğunu belirtmektedir.²¹

Mezuniyetinin ardından Sadak, medresede göreve devam etmiştir. O, medresede mezuniyetinin ardından geçirdiği dönemleri "mücadeleli" ifadesiyle tanımlamaktadır. Zira o dönemde tüm vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlanmasına rağmen, Meddah medreseleri eski müteveli heyetinin yönetimine bırakılmıştır. Müteveli heyeti ile baş müderrisin arasının açılmasıyla birlikte, medresenin başına yeni bir müderris tayin edilmiştir. Sadak, bu yeni yönetim döneminde derslere girdiğini ve bu esnada müderris ile yaşadığı bir tartışma neticesinde medreseden uzaklaştırılma hikayesini bizzat kendisi anlatmaktadır.²²

16 Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 15.

17 Bekir Sadak, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", *Hilal Dergisi*, sy 23 (1991): 15.

18 Mehmet İpşirli, "Cer", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

19 Sadak, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", 1991, 15.

20 Bekir Sadak, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", *Hilal Dergisi*, sy. 26 (1991): 17.

21 Sadak, 17.

22 Sadak, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", 1991, 15.

1944'te yaşanan bombalama ile Meddah Medresesi Stüdeniçan köyüne taşınmıştır. Burada toplanan talebelerine bir yıl kadar ders verdiğini söyleyen Sadak, yukarıda bahsi geçen medreseden uzaklaştırılma hikayesinin kendisi için medreseden ayrılmak anlamına gelmediğine işaret etmiş olmaktadır.²³ Medrese, bombalanmanın üzerinden geçen takriben bir yıllık sürenin sonunda tekrar Üsküp'te faaliyetine başlamıştır. Ardından medresenin faaliyetleri 1947'de Yugoslavya devleti tarafından durdurulmuştur.²⁴ Bu dönemde medrese ile ilişkili olan kişiler yargılanmış ve cezalandırılmıştır.²⁵ Meddah Medresesi mezunlarından Fettah Efendi, Kemal Aruçi ve Cemal Efendi gibi isimler hapishanede kalmış; Hakkı Efendi gibi bazıları ölüme mahkûm edilmiştir. Sadak, medresenin kapatılması ve Atâullah Efendi ile öğrencilerinin gördüğü kötü muamelelere şahit olmuştur.²⁶

Tüm bu yaşananların da etkisi ile Sadak 1948'de Hırvatistan'da Zagreb'e gitmiştir. Burada başladığı Hukuk Fakültesi'nden 1956 yılında mezun olmuştur. Burada, alkolle Mücadele Cemiyetinde de bir süre çalışmıştır. Sadak Zagreb'teki hayatı hakkında bilgisini artırmak için hep Mısır'a gitmeyi hayal ettiğini²⁷ fakat orada kaldığına pişman olmadığını ifade etmektedir.²⁸

Sadak 12 Mart 1957'de eşi Enise Ayşe Hanım ile birlikte Türkiye'ye göç etmiştir. Esasında hem Sadak hem de Meddah Medresesi'nin önemli isimleri, Türkiye'ye tehcir kanununu fikren desteklememişlerdir. Meddah Medresesi baş müderrisi Kurtiş ve öğrencileri, Yugoslavya Krallığı'nın Türkiye'ye tehcir politikasına karşı çıkmışlar ve tepki göstermişlerdir. Sadak'ın da II. Dünya Savaşı sonrasında Yugoslavya'dan Türkiye'ye başlatılan göçü tasvip etmediği bilinmektedir.²⁹ Sadak'ın Türkiye'ye göçmesi ile ilgili olarak, hocası Kurtiş'in görüşünü esasında haklı buluşu ve pişmanlığı, verdiği röportajlardan oluşan "Biz Oralarda Kalmalıydık" başlıklı yazısında görünür haldedir. Sadak, "*Ben ve benim gibi düşünenler hiç de o yerleri terk edip ana vatana sığınmanın kolaylığını tercih edenlerden değildik. Bulduğumuz yerde kalmalıydık. Annelerimizi, tarihimizi, bir tek kelime ile maddi ve manevi varlığımızı korumak için hayat mücadelesi vermeliydik. Vermedik. Bir an oldu ki bu mücadeleyi vermenin imkansızlığına inandık ve geldik.*" diyerek bu durumu

23 Sadak, 15.

24 Sadak, 15.

25 Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", 100.

26 Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 195.

27 Sadak Hoca'nın Ezher Üniversitesi mezunu olduğu söyleyen Gündüz, muhtemelen bunu sehven söylemiştir. Ethem Cebecioğlu vd., "İrfan Gündüz ile Mülakat", *Tasavvuf* 12, sy 5 (2004): 357.

28 Sadak, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalıydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", 1991, 15.

29 Aruçi, "Sadak, Bekir", 383.

anlatmaktadır.³⁰ Sadak, doğup büyüdüğü yerlerden ayrılışını hayatının en acı hatırası olarak nitelendirmektedir.³¹

Sadak, Türkiye'de 1957-1959 yılları arasında İstanbul İmam Hatip Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır. 1958-1961 yılları arasında Süleymaniye Kütüphanesi'nde tasnif komisyonunda ve Beyazıt Kütüphanesi'nde çalışmıştır. Aynı zamanda İstanbul Barosu'na bağlı şekilde, avukatlık da yapmıştır. Bu dönemde Said Nursi'nin de avukatlığını yaptığı ifade edilmektedir.³² 1959'da İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde göreve başlamış ve kurumun Marmara İlahiyat Fakültesi'ne dönüşmesinin ardından da görevine devam etmiştir. Sadak, 1970 yılında Ali Özek'le³³ birlikte İslâmî İlimler Araştırma Vakfı'nın (İSAV) kurucuları arasında yer almıştır.³⁴ Ayrıca IRCICA bünyesinde Balkanlar'da Türk-İslâm İzleri başlıklı projede de bazı hizmetlerde bulunmuştur.³⁵ 1993 yılında vefat etmiştir. Sadak, Türkçe, Boşnakça, Sırpça, Arapça, Makedonca, Arnavutça ve Bulgarca bilmekteydi.³⁶

Edebiyat ve şiire ilgisi olduğu bilinen Sadak'ın eserleri genellikle tercümelere olmaktadır. *Tâc Tercemesi Büyük Hadîs Kitabı, Cihan Sulhu ve İslâm, Filozofların Tutarsızlığı ve Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı*³⁷ yaptığı önemli tercümelere dir. Ayrıca *İslam Medeniyeti* dergisinde 1969 yılında İmam Muhammed eş-Şeybânî'ye dair makalesine benzer bazı ilmi makaleler kaleme almış, Saraybosna ve Üsküp'te sempozyum tebliğleri sunmuş ve *TDV İslam Ansiklopedisi* için Bosnalı âlimlerin biyografilerini içeren üç madde³⁸ telif etmiştir.³⁹

30 Bekir Sadak, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmahydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", *Hilal Dergisi*, sy 25 (1991): 18.

31 Sadak, 18.

32 Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", 99.

33 Özek'in Sadak hakkında verdiği bilgiler için bk. Ramazan Yıldırım, *Medreseden Üniversiteye Ali Özek* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2012).

34 Kuruluş hikayesi için bk. Yıldırım, 218-20.

35 Yıldırım, "Balkanlarda İslâmî İlimler ve Orada Yetişen Ünlü Alimler", 114; Aruçi, "Sadak, Bekir", 382-83.

36 Sırpça'yı ilkokul yıllarında gittiği okulda; Arnavutça'yı 1944'te gittiği İşkodra'da öğrenmiş ve Yugoslavya Devleti'nin açtığı Arnavutça Pedagoji derslerini almıştır. Aruçi, "Sadak, Bekir", 382.

37 Sadak'ın Kur'an Meali üzerine verdiği bir röportaj için bk. "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üstüne", *İslâmî Edebiyat*, 1989.

38 Bekir Sadak, "Ali Fehmi Câbiç", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989); Bekir Sadak ve Muhammed Aruçi, "Hancıç, Mehmet", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997); Bekir Sadak, "Bosnevî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

39 Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Aruçi, "Sadak, Bekir", 383.

Cumhuriyet Sonrası Tercüme Faaliyetleri ve *Tâc* Tercümesi

Sadak'ın çalışmaları arasında yer alan *Tâc Tercemesi*, onun en hacimli tercümesidir. Eserin yazıldığı dönem, tercüme faaliyetlerinin çok kıymetli olduğu bir dönemdir. Zira Cumhuriyet'in ilanının ardından harf inkılabı ve eğitim öğretim kurumlarında meydana gelen değişimlerle birlikte, halkın Arapça ve Osmanlıca yazılmış olan eserlere erişimi güç hale gelmiştir. Bu durumun yol açtığı yoksunluğun giderilmesine, hadislerin toplum tarafından erişilmesine ve anlaşılmasına katkı sağlayan tercüme türü, Cumhuriyet tarihinin ilk elli yıllık sürecinde sıkça görülmüştür. Bu tercüme faaliyetlerinin bazıları, devletin katkı ve etkisiyle gerçekleştirilmiştir. Mesela Diyanet İşleri Başkanlığı'nın katkıları ile 1928 yılında Ahmed Nâim'in (ö. 1934) Buhârî'nin *es-Sahîh*'i üzerine ez-Zebidî (ö. 893/1488) tarafından yazılmış *et-Tecrîdü's-Sarîh* adlı ihtisarının tercümesi bu çalışmalardandır.⁴⁰ Yine Hasan Hüsnü Erdem ve Kıvâmedin Burslan tarafından tercümesi yapılan *Riyâzü's-Sâlihîn* çalışması da bu kapsamdadır. Ahmet Hamdi Akseki'nin *Riyâzü's-Sâlihîn* tercümesine yazdığı mukaddimesinde bu eserin vaizlerin elinde sahîh ve itimada şayan bir hadis kitabı bulunması amacıyla tercüme edildiğine dair ifadeleri, dönem itibariyle sahîh bilginin hem din adamlarına hem de halka ulaştırılması konusundaki ihtiyaca işaret etmektedir.⁴¹

Hadis metinlerinin Türkçe'ye tercüme edilmesi faaliyetleri bireysel olarak da gerçekleştirilmiştir. 1950'lerden önce Münir Selami Yurdatap (ö. 1910)⁴² ve Ahmed Nâim (ö. 1934)⁴³ gibi isimlerce sayılı hadis derlemelerinin tercümelerini içeren eserler görülmüştür. 1960'lardan sonra, Hasan Basri Çantay (ö. 1964),⁴⁴ Ömer

40 Bu çalışma Ahmed Naim tarafından başlatıldıysa da ömrü eserin üçüncü cildinin neşrine vefa etmemiş; çalışma Kamil Miras tarafından tamamlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Hansu, "Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadis Projesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy. 21 (2013): 367-406.

41 Mustafa Canlı, "'Riyâzü's-Sâlihîn ve Tercemesi' Adlı Esere Yazmış Olduğu Mukaddime Bağlamında Ahmed Hamdi Akseki'nin Hadis ve Sünnete Bakışı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sy. 34 (2013): 126-43.

42 Selâmi Münir Yurdatap, *Bin Bir Hadis Tercemesi ve Tefsiri: Peygamberimizin Güzel ve Faydalı Sözleri* (İstanbul, 1941).

43 Ahmed Naim, *Kırk Hadis* (İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1922).

44 Hasan Basri Çantay, *On Kerre Kırk Hadis, Metin Meali İzahı (I-III)* (İstanbul, 1955). Çalışmanın aktüel değerine dair bk. Veli Aba, "Hasan Basri Çantay'ın (ö. 1964) Hadis Çalışmalarının Aktüel Değeri: 'On Kerre Kırk Hadis' Adlı Eseri Üzerine Sosyo-Teolojik Analizler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2017): 429-52.

Nasuhi Bilmen (ö. 1971),⁴⁵ Ahmed Davudoğlu (ö.1983)⁴⁶ ve Mehmet Sofuoğlu (ö. 1987)⁴⁷ gibi isimlerin kaleme aldıkları belirli sayıdaki hadisleri derleyerek tercüme eden eserler ile klasik hadis eserlerinin tercümesine yönelik çalışmalar hem halk hem de İlahiyat fakültelerinin yeni yetişen uzmanları için önemli işlevler görmüştür. Bu tercümeleler, her ne kadar ilmî telifat içerisinde bir alt kategori gibi düşünülse de sağladığı birikim sayesinde, elde edilen bilgi ve tecrübeyle cıtanın yükselmesine⁴⁸ ve Türkiye’de hadis ilminin alt yapısının oluşmasına katkı sağlamıştır.⁴⁹

Bekir Sadak’ın İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü’nde öğretim görevlisi iken tercümesine başladığı *Tâc Tercümesi* de Cumhuriyet sonrası dönemde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri arasında önemli bir konumdadır.⁵⁰ Zira Sadak’ın tercüme ettiği *et-Tâcu’l-câmi* isimli eser, Ezher Üniversitesi âlimlerinden Mansûr Ali Nâsîf tarafından altı yılda (1922-1928) tamamlanmıştır. Eser, fıkıh bablarına göre Buhârî, Müslim, Ebu Dâvud, Tirmizî ve Nesâî gibi önemli muhaddislerin kitaplarından seçilmiş hadisleri ihtiva etmektedir. *Tâc* eseri Türkiye’de 1930-1950 arasında yaşanan dinî eğitimdeki fetret döneminden sonra yeniden toparlanma sürecinde gerek akademik gerekse eğitim programlarında materyal olarak kullanılmıştır.

Sadak’ın tercüme için *Tâc* eserini tercih etmesinin nedeni hakkında kendisinin verdiği bir bilgi yoktur. Bununla birlikte, söz konusu tercihi sağlayan birkaç sebepten söz edilebilir. İlki, eserin önemli hadis kitaplarından bir derleme olmasıdır. İkincisi ise, çalışmanın Mısır’daki Ezher hocalarından birisi tarafından yazılmasıdır. Zira Atâullah Kurtiş Efendi,⁵¹ Şuayb Aziz,⁵² Bedri Hamdi⁵³ ve Ali Yakub Efendi⁵⁴

45 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hikmet Gonceleri: 500 Hadisi Şerif; Tercümesi ve İzahı* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1963).

46 Ahmed Davudoğlu, *Bülûğ’ül-Meram Tercüme ve Şerhi-Selamet Yolları*, (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1965).

47 Mehmed Sofuoğlu, “*Sahîh-i Müslim ve Tercemesi,(I-VIII)*”, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1389/1970).

48 Yavuz Ünal, “Cumhuriyet Dönemindeki Hadis Çalışmalarının Serencamı”, *İslamî İlimler Dergisi*, 2007, 230.

49 Ahmet Yıldırım, “İlahiyat Fakültelerinde Cumhuriyet Dönemi Hadis Çalışmalarının Genel Panoraması”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, sy. 1 (2009): 155-56.

50 Mücteba Uğur, “Cumhuriyet Devri Hadis Neşriyatı ve Hadis Öğretimi”, *50. Yıl*, 1973, 363.

51 Ramadan, “Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri”, 313-14.

52 Aruçi, “Üsküp’te Meddah Medresesi”, 193.

53 Ramadan, “Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri”, 322.

54 Ali, “Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi”, 99.

gibi Meddah Medresesi'nin kökeninde yer alan isimler, Ezher Üniversitesi'nde eğitim almışlardır. I. Dünya Savaşı'ndan II. Dünya Savaşı'na kadar (1918-1941) Bosna Hersek'ten yaklaşık 30 öğrencinin Mısır'daki Ezher Üniversitesi'nden mezun olduğu göz önünde bulundurulursa⁵⁵ Sadak'ın bu isimlerden geri dönenler vesilesiyle eserden haberdar olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca -her ne kadar Mısır'da okuma arzusuna erişemese de- Sadak'ın Mısır'a olan ilgisi bilinmektedir. Sadak'ın Medrese'de öğrenci iken Mısır'dan gelen dergileri takip ettiği bilinmektedir. Tüm bunlar, onun tercüme için *Tâc* adlı eseri tercih etmesinde etken oluşturmuş olabilir.

***Tâc Tercümesi'*ne Düşülen Notlar ve Açıklamalar Üzerinden Sadak ve Hadis İlmî**

1976, 1978, 1980 ve 1992 yıllarında Eser neşriyat tarafından farklı baskıları yapılan⁵⁶ *Tâc Tercümesi'*ne yapılan açıklamalarda yıldan yıla bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın özellikle eserdeki açıklama ve dipnotlara yoğunlaşan başlığındaki analizler için eserin 1992 baskısı tercih edilmiştir. Eser Neşriyat tarafından basılan esere başlanırken, kitabın Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizi, Nesai ve İbn Mace'den aktarılan 5887 rivayeti içerdiği hatırlatılmıştır.⁵⁷ Daha sonra *Kütüb-i Sitte* eserlerinin müellifleri hakkında kısaca bilgi verilerek bu kitapların her birinden kaç hadisin *Tâc* çalışmasında yer aldığına işaret edilmiştir.⁵⁸

Eserin orijinal halindeki önsöz, takdim ve yazıların tercümesine yer verilmiştir. Bu kapsamda Mısır Devleti eski müftüsü Muhammed Bahât, Abdülmecid el-Leb-bân, Yusuf ed-Dicvî, Muhammed el-Beblâvî el-Hasenî, Muhammed Habibullah

55 Husein Rızai, "Hüseyn Cozo (Husein Dozo) Ve İslâmî Modernist Düşünce'Nin Yugoslavya'Ya Yansıması" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2002), 73.

56 Eserin ilk baskısı 1965'te ilk cildi Sinan Matbaası'nda; ikinci cildi 1968'de Yaylacık Matbaası'nda, üçüncü cildi 1973'te Divan Matbaacılık ve dördüncü cildi 1974'te yine Divan Matbaacılık tarafından basılmıştır. İlk ciltte açıklama bölümlerine yer verilmezken, nadiren metne dair ufak açıklamalar dipnotlarda bazen de parantez içlerinde verilmiştir. Bunun sebebini ilk baskıda ilk cilde yazdığı önsözde belirten Sadak, birinci cild üzerinde daha çok durulmuş olan konularla ilgili hadisleri ihtiva ettiğinden hadislerle ilgili tefsir ve açıklama yapma ihtiyacı duymadığını, sonraki ciltlerde bunu yapacağını söylemiştir. Hakikaten de ikinci ciltte, açıklama bölümleri yer almaya başlamıştır. Üç ve dördüncü ciltlerde devam etmiştir.

57 Mansûr Ali Nâsîf, *Tâc Tercemesi*, çev. Bekir Sadak, 4. Baskı (İstanbul: Eser Yayıncılık, 1992), 1/5.

58 Sadak, metinde geçen hadis sayılarıyla ilgili eser içerisinde bazı düzeltmeler yapmaktadır. Eserin yedinci cildinde, iyilik ve ahlak kitabının sonunda, *Tâc*'ın aslında buradaki hadis sayısının 275 olarak kaydedildiğini fakat kendisinin bu sayıyı 283 olarak bulduğunu ifade etmektedir. Sadak, kendisinin hata etmediğine inanmadığını, sayı farkının *Tâc*'da aynı hadis gibi sayılan bazı hadisleri müstakil hadisler olarak görmekle alakalı olabileceğini söylemektedir. Mansûr Ali Nâsîf, 7/153.

b. Seydî Abdullah b. Mayabî ve Abdulvehhab Neccâr tarafından yazılmış 6 takriz yazısı ile eserin yazarı Mansûr Ali Nâsîf 'ın giriş yazısının tercümesi sunulmuştur.⁵⁹ Bununla birlikte, bu baskıda Bekir Sadak'ın eserin ilk baskısında yer verilen ön sözüne yer verilmemiştir. Bu önsöz, esasında Sadak'ın eser hakkındaki düşüncelerine işaret açısından pek önemlidir. Sadak, bu eserin en meşhur hadis kitaplarındaki rivayetleri konularına göre topladığını hatırlatır. Bu kitabın önemini okuyucunun bir konu ile ilgili hadisleri bir arada bulabilmesi, bu rivayetlerin hangi hadis kitaplarında olduğunu ve ilk râvisinin kim olduğunu görebilmesi şeklinde açıklar. Bu durum, Sadak'a göre, kişileri en sahih olan hadis kitaplarına başvurmadan müstağni kılmış olmaktadır.⁶⁰

Sadak, 7 cilt halinde basılan eserde kitap ve bölüm başlıklarını Türkçe ve Arapça şekilde sunmaktadır. Hadisi verdikten sonra rivayetin hangi kaynaktan geçtiğine dair bilgi, sayfa ya da bâb numarası olmaksızın sunulmaktadır.

Eserin 1992 basımında birinci cildin sonunda ciltte geçen sure ve ayetlerin fihristleri verilmektedir. Yine hadis râvilerinin rivayet ettikleri hadis numaralarının listesi de verilmektedir. Râvilerin bazılarının doğum ve vefat tarihleri ile künyeleri de sunulmuş ve rivayet ettikleri hadislerin sayfa numarası verilmiştir. Uygulama, diğer ciltlerde görülmemektedir. Bu durum, dönemin yayın şartları ile ilişkili düşünülmelidir. Yine benzer bir uygulama tutarsızlığı da açıklamaların içerikte görünürlüğü noktasındadır. 1992 yılı basımında üçüncü cildin sonundaki içindikiler kısmında mütercimim hadislerle ilgili açıklamaları da içerikte görünür halededir. Fakat diğer ciltlerde bu uygulama mevcut değildir.

“Açıklama” ve “Dipnot”larla ilgili Genel Çözümlemeler

Sadak'ın metni tercüme ederken eklediği “açıklama” kısımlarına bakıldığında, genel olarak hadislere sistemli bir şekilde açıklamada bulunmadığı görülmür. Bazen bir bölümde her hadis hakkında, bazen sadece bölümün sonundaki bir hadis hakkında açıklama yapılmakta; bazı yerlerde ise sayfalarca hiçbir açıklamaya yer verilmemektedir. Sadak'ın bazı ciltlerde açıklama başlığı açmadığı, bunun yerine dipnotlar verdiği gözlemlenebilir.⁶¹

Sadak'ın rivayetler hakkında verdiği açıklamalar, onun çok yönlü ilmi kişiliğini de yansıtmaktadır. Açıklamalar içerisinde hadis ilmini ilgilendiren boyutlar

59 Mansûr Ali Nâsîf, 1/7-10.

60 Mansûr Ali Nâsîf, *Tâc Tercemesi*, çev. Bekir Sadak, 1. Baskı (İstanbul: Eser Yayıncılık, 1965), III.

61 Sadak dipnotları bazen terimleri açıklamak için, bazen metinlerin tercümelerini vermek için kullanır.

olmakla birlikte daha çok fikhî açıklamalar görülür. Ayrıca kalamî problemlere,⁶² dinler tarihine,⁶³ tefsire,⁶⁴ İslam tarihinin çeşitli boyutlarına dair⁶⁵ de açıklamalara sıkça rastlanmaktadır.

Sadak'ın bu farklı ilim dallarındaki birikimiyle yaptığı yorumlardan en zengin olan kısmı fıkha ayrılmıştır. Zaten Sadak, tercümesinin ikinci cildinin başında hadislerin dini hükümlerin ikinci kaynağı olduğunu, bu hadislerden dini ve fıkhi hükümler çıkarmanın ihtisas gerektirdiği, sahabenin bile sadece bu konuda ihtisaslaşmış olanlarının hüküm çıkardıklarını, bu nedenle herkesin okuduğu hadislerden hüküm elde etmeye çalışmamaları gerektiğini hatırlatır. Bu hatırlatma aslında onun ilk cildin ilk baskısında, önsözde yer verdiği bir ilkedir.⁶⁶ Sadak, rivayetlerde geçen bazı konularla ilgili mezheplerin farklı uygulamalarına ve mezhep içi farklı görüşlere yer vermektedir.⁶⁷ Mesela aynı namazın birden fazla kılınması/kıldırılmasına dair Şâfiî'lere göre bunun caiz olduğunu Hanefî'lere göre ise caiz olmadığını hatırlatması,⁶⁸ Hz. Hamza'ya tek parça kefen yapıldığına dair rivayete zaruret durumunda bunun yeterli olduğunu ifade etmesi,⁶⁹ intihar eden kişinin cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı,⁷⁰ cenazenin kabir içinde konumlandırma şekli ve yeri,⁷¹ mevcut olmayan cenazenin yıkanması,⁷²

62 Kalamî açıklamalar genellikle iman ile ilgili bölümlerde yoğunlaşmaktadır. İmanın neliği, amelsiz imanın işe yarayıp yaramayacağı, imanın artması/eksilmesi, kader gibi konular bunlardandır. Kalamî konular incelenirken Mutezile ve Haricilerin görüşleri de zaman zaman eleştirel bağlamda dile getirilmektedir. Sadak, kendisinin ehl-i sünnet çizgisi ve düşüncesinde olduğunu zaman zaman kelami tartışmalar içerisinde tercihleriyle göstermektedir. Mesela, dünyada cezasını çeken kulun ahirette cezalandırılmasına dair bir tartışma içerisinde bu kararın Allah'ın meşietine bağlı olduğu, cezalandırmasının mümkün olduğu gibi affetmesinin de muhtemeldir olduğunu ifade etmektedir. Mansûr Ali Nâsîf , 1/15, 26, 45, 54.

63 Mansûr Ali Nâsîf , 1/41.

64 Mansûr Ali Nâsîf , 5/229; 6/255.

65 Mansûr Ali Nâsîf , 2/263; 6/173, 516, 518.

66 Mansûr Ali Nâsîf , *Tâc Tercemesi*, 1965, III.

67 Bazen rivayetler mezhepler arasında ihtilaf oluşturuyorsa bu rivayetin farklı mezhepler arasındaki ihtilafı oluşturmaktaki rolüne değinilir. Mesela Peygamber'in bayramda namazahtta hutbesini bitirdikten sonra koç kestiğine ve "Bu, benim adıma ve ümmetimden kurban kesmeyenlerin adına kurban edilmiştir" rivayetinden yola çıkarak Hanefîlerin kurban kesmeyi vacip, Şâfiîlerin sünnet-i müekkeke gördüğü vurgulanır. Mansûr Ali Nâsîf , 4/207.

68 Mansûr Ali Nâsîf , 2/18.

69 Mansûr Ali Nâsîf , 2/166.

70 Mansûr Ali Nâsîf , 2/183.

71 Mansûr Ali Nâsîf , 2/191.

72 Mansûr Ali Nâsîf , 2/178.

faydalanma hakkı, tazminat mecburiyeti,⁷³ ihtikar,⁷⁴ selem akdi,⁷⁵ bir satışta iki satış gerçekleştirilmesi,⁷⁶ köpek ve kedi karşılığında alınan ücret,⁷⁷ baldan zekat verilip verilmeyeceği,⁷⁸ zekatın kimlere verilebileceği,⁷⁹ nikahta denklik,⁸⁰ neseb sebebiyle nikahlanması haram olan kadınlar,⁸¹ eyyam-ı teşrik günlerinde oruç tutmanın hükmü,⁸² oruç bozmanın hükmü,⁸³ küçük kızın nikahlanması,⁸⁴ mehir,⁸⁵ zıhar,⁸⁶ iki kız kardeşin aynı nikahta bulunması, dörtten fazla eşini nikahta bulunduran kişilerin eş sayısının sınırlanması ile ne yapacağı,⁸⁷ din değiştirme nedeniyle boşanma,⁸⁸ mefkud'un durumu⁸⁹ ve miras miktarları⁹⁰ gibi bir çok konuda mezheplerin farklı görüşlerine yer verilmektedir.

Sadak, dipnotlarda, açıklamaların içerisinde veya parantez içlerinde zaman zaman çeşitli terimleri açıklamaktadır. Kaderiyye,⁹¹ Harûriyye,⁹² cebire,⁹³ levh,⁹⁴

73 Mansûr Ali Nâsîf , 3/106.

74 Mansûr Ali Nâsîf , 3/108.

75 Mansûr Ali Nâsîf , 3/129.

76 Mansûr Ali Nâsîf , 3/111.

77 Mansûr Ali Nâsîf , 3/94, 95.

78 Mansûr Ali Nâsîf , 2/254.

79 Mansûr Ali Nâsîf , 2/264-6.

80 Mansûr Ali Nâsîf , 3/267.

81 Mansûr Ali Nâsîf , 3/272-3.

82 Mansûr Ali Nâsîf , 2/363.

83 Mansûr Ali Nâsîf , 2/391.

84 Mansûr Ali Nâsîf , 3/279.

85 Mansûr Ali Nâsîf , 3/292.

86 Mansûr Ali Nâsîf , 3/386.

87 Mansûr Ali Nâsîf , 3/388.

88 Mansûr Ali Nâsîf , 3/390.

89 Mansûr Ali Nâsîf , 3/395.

90 Mansûr Ali Nâsîf , 3/203.

91 Mansûr Ali Nâsîf , 1/53.

92 Mansûr Ali Nâsîf , 1/201; 2/351.

93 Mansûr Ali Nâsîf , 1/213.

94 Mansûr Ali Nâsîf , 1/48.

sütre,⁹⁵ istiskâ,⁹⁶ hizb,⁹⁷ şehid,⁹⁸ istihâre,⁹⁹ şakk ve lahit,¹⁰⁰ Kabeliyye,¹⁰¹ rahile,¹⁰² ümmü veled,¹⁰³ cimar,¹⁰⁴ duhan,¹⁰⁵ murâbıt,¹⁰⁶ livâ,¹⁰⁷ rayet,¹⁰⁸ seriyye,¹⁰⁹ fey,¹¹⁰ müellefe-i kulûb,¹¹¹ fecr-i sâdık, fecr-i kâzib,¹¹² tekbir, takdis ve tahlil,¹¹³ fera ve atîre,¹¹⁴ müsâkât, hars,¹¹⁵ menâha,¹¹⁶ kelâle,¹¹⁷ müsinne, cezea, müsın¹¹⁸ Sadak'ın açıkladığı terimlerdir. Sadak, ayrıca sa, müdd, rıtl,¹¹⁹ kırat,¹²⁰ ve vasak¹²¹ gibi ölçülerin şeri ve örfi dirheme göre karşılıklarını vermiş ayrıca bu ölçü tartı birimleriyle mezheplerin farklı görüşlerine işarette bulunmuştur.¹²² Sadak, mekân isimlerini

95 Mansûr Ali Nâsıf , 1/285.

96 Mansûr Ali Nâsıf , 2/88.

97 Mansûr Ali Nâsıf , 2/119.

98 Mansûr Ali Nâsıf , 2/163.

99 Mansûr Ali Nâsıf , 2/124.

100 Mansûr Ali Nâsıf , 2/191.

101 Mansûr Ali Nâsıf , 2/248.

102 Mansûr Ali Nâsıf , 2/406.

103 Mansûr Ali Nâsıf , 4/40.

104 Mansûr Ali Nâsıf , 4/44.

105 Mansûr Ali Nâsıf , 6/62.

106 Mansûr Ali Nâsıf , 6/321.

107 Mansûr Ali Nâsıf , 6/375.

108 Mansûr Ali Nâsıf , 6/375.

109 Mansûr Ali Nâsıf , 6/379.

110 Mansûr Ali Nâsıf , 6/408.

111 Mansûr Ali Nâsıf , 6/419.

112 Mansûr Ali Nâsıf , 2/312.

113 Mansûr Ali Nâsıf , 7/180.

114 Mansûr Ali Nâsıf , 4/204.

115 Mansûr Ali Nâsıf , 3/164.

116 Mansûr Ali Nâsıf , 3/175.

117 Mansûr Ali Nâsıf , 3/204.

118 Mansûr Ali Nâsıf , 4/212.

119 Mansûr Ali Nâsıf , 2/256-7.

120 Mansûr Ali Nâsıf , 5/184.

121 Mansûr Ali Nâsıf , 3/164.

122 Mansûr Ali Nâsıf , 4/169.

de çeşitli coğrafi bilgiler vererek tanıtmaktadır. Revha,¹²³ Nemire,¹²⁴ Hece,¹²⁵ Keddî¹²⁶ ve Ebva¹²⁷ onun bir veya birkaç cümle ile tanıttığı coğrafi mekanlardır.

Sadak'ın rivayetler hakkında yaptığı açıklamalara dair dile getirilebilecek en mühim sorun, açıklamaların rivayetin farklı kelimelerle yeniden ifade edilmesinden ibaret oluşudur. Bu durum, benzer çalışmaların dönem itibarıyla yeni yeni görünmeye başlaması ile alakalıdır.

Sadak zaman zaman okuyucuyu bir konuda vermek istediği ama veremediği tafsilatlar ya da bilginin kaynağı için çeşitli eserlere yönlendirmektedir. Bu eserlerden bazıları; *Umdetü'l-Kârî*,¹²⁸ *Fethu'l-kadîr*,¹²⁹ Nevevî'nin Müslim Şerhi,¹³⁰ *Tecrîd-i Sarîh*,¹³¹ Kirmânî Şerhi¹³² ve İbnü'l-Esir'in sözlüğü¹³³ gibi hadis ilmiyle ilişkili kitaplardır. *el-Umde*,¹³⁴ *Dürer Tercümesi*, *Tatarhâniyye*,¹³⁵ Ömer Nasuhi Bilmen'nin *Hukukî İslâmîyye Kamusu*¹³⁶ gibi fıkıh ağırlıklı eserler ile Beyzâvî, *Medârik*, Hâzin tefsirleri¹³⁷ ve *Hak Dili Kuran Dili*¹³⁸ gibi tefsir ağırlıklı eserler, onun zaman zaman kaynak gösterdiği kitaplardır.¹³⁹ Sadak bazen bir konuyla ilgili bilgi için eserin bizzat kendi içerisine de referansta bulunmaktadır.¹⁴⁰

123 Mansûr Ali Nâsîf , 1/271.

124 Mansûr Ali Nâsîf , 3/17.

125 Mansûr Ali Nâsîf , 6/425.

126 Mansûr Ali Nâsîf , 6/498.

127 Mansûr Ali Nâsîf , 7/131.

128 Mansûr Ali Nâsîf , 1/19.

129 Mansûr Ali Nâsîf , 3/226.

130 Mansûr Ali Nâsîf , 3/315.

131 Mansûr Ali Nâsîf , 2/22, 219.

132 Mansûr Ali Nâsîf , 2/217.

133 Mansûr Ali Nâsîf , 7/8.

134 Mansûr Ali Nâsîf , 1/77.

135 Mansûr Ali Nâsîf , 2/252.

136 Mansûr Ali Nâsîf , 3/282.

137 Mansûr Ali Nâsîf , 6/100.

138 Mansûr Ali Nâsîf , 6/100.

139 Eser isimleri Sadak'ın referans verdiği şekilde kaydedilmiştir.

140 Mansûr Ali Nâsîf , 7/133, 413.

Sadak'ın Tercüme ve Yorumlama Teknikleri

Tercüme tekniği olarak titiz bir yöntemi olan Sadak'ın bazı terimlerin tam Türkçe karşılığı bulunmadığı gerekçesiyle olduğu gibi bırakması onun tercüme konusundaki titizliğini göstermektedir. Sadak, Tübban (تَبَّان), Kaba (كَبَاء) gibi Arapça kıyafet isimlerini oldukları şekliyle bırakarak tercüme etmemiş ve bu isimlerin Türkçe karşılıklarının olmadığını söylemiştir.¹⁴¹

Tercüme tekniği noktasında Sadak, metne sadık kalma taraftarıdır. Bu durumu ilk cildin ilk baskısına yazdığı önsözde de dile getirmiştir. Sadak bunu “Tercümede mümkün olduğu kadar metne sadık kalmak ve bugünkü Türkçemize uygun bir ifade kullanmağa çalıştık.” diyerek dile getirmektedir.¹⁴² Bu durumu elindeki malı tasadduk eden kullara, meleklerin “Ya Rabbi, verene elinden çıkanın yerini tutacak miktarda ver”, cimri davranana da “Ya Rabbi vermeyenin de vermeyip elinde tuttuğunu helak et” denileceğine dair rivayeti tercüme ederken bizzat kendisi vurgular. Sadak, bu metin parçalarının “Ya Rabbi, verene bolluk, vermeyene de yokluk ver” şeklinde ifade edilebileceğini fakat metne sadık kalmak adına ilk şekilde tercüme edildiğini söylemektedir.¹⁴³

Sadak, metne sadık kalsa da bazı yerlerde takdiri ve sembolik yönü kuvvetli tercüme yapmıştır. Mesela Allah'ın elinde “kabz” vardır ifadesini “mizan ve feyiz/bereket/ihsan” olarak tercüme etmiştir.¹⁴⁴ Sadak, metin tercümesi esnasında Arap dilinin sunduğu farklı tercüme ihtimallerine de tercümesinde yer vermektedir. Mesela zekât verilebilecek mallardan bahsedilen rivayetlerde “dişleri dökülmüş ihtiyar koyun; sakat koyun ve teke zekât olarak verilmez, yalnızca zekât veren yahut zekât memuru verirse kabul edilebilir” manasındaki tercümede, “zekât veren” şeklinde tercüme edilirse sadece teke; memuru manasında tercüme edilirse ise hükmün üç tür hayvana da raci olacağı şeklinde bir açıklama düşer.¹⁴⁵

Sadak, tercüme ettiği rivayetlerdeki bazı ifadeleri mübalağa olarak kabul etmekte ve buna göre yorumlamaktadır. Mesela intihar edenin ebediyen cehennemde kalacağını söylediği hadiste, Sadak'a göre azabın büyüklüğünü ifade etmek için bu ifadeler kullanılmıştır.¹⁴⁶ Benzer şekilde, Ramazan'da orucunu bozan kimsenin ömrü boyunca oruç tutsa o günü kaza edemeyeceğine dair rivayeti Sadak, mübalağalı bir

141 Mansûr Ali Nâsîf , 1/262.

142 Mansûr Ali Nâsîf, *Tâc Tercemesi*, 1965, III.

143 Mansûr Ali Nâsîf , 2/220.

144 Mansûr Ali Nâsîf , 2/289.

145 Mansûr Ali Nâsîf , 2/239.

146 Mansûr Ali Nâsîf , 4/10.

anlatım olarak görmüştür.¹⁴⁷ Yine o, Zilhicce'nin on gününde yapılan ibadetlerden bahsedilirken kullanılan ifadeleri de mübalağa kabul etmektedir.¹⁴⁸

Sadak, lafızların maksatları ile ilgili de yorumda bulunmaktadır. Mesela Ebû Hüreyre'nin hadımlaşmak konusundaki ısrarı neticesinde Hz. Peygamber'in "ister hadımlaş ister bırak" demesini bir tehdit ifadesi olarak yorumlamaktadır.¹⁴⁹

Sadak'ın metinde geçen ve tercümeyle yansıtılması güç olan sembolik anlatımları, açıkladığı görülür. Mesela rivayette geçen "Parmaklarının ikisi arasındadır" şeklinde tercüme ettiği ifade, "Allah'ın kudret ve tasarrufundadır" şeklinde açıklanmaktadır.¹⁵⁰

Sadak'ın makâsîdî yorumlarda bulunduğu görülür. Mesela izar ve gömleğin yere kadar sarkıtılmaması hususunda, bu hükümlerin o zamanda giyilen elbiseler için olduğu; meselenin esasında göze hoş görünmek ve gururlanmak olduğu vurgulanmıştır.¹⁵¹ Yine mesela bıyık, tırnak gibi kişisel temizlikte kırk günden fazlaya bırakılmamasına dair öneri, azami müddet beyanı olarak değerlendirilmiştir.¹⁵²

Sadak, rivayetlerin açıklamalarında ta'lillerde ve tevillerde bulunmuştur. Mesela, "Hacamat yapanın da yaptırmanın da orucu bozulur" rivayetinin ardından; hacamat yapanın boğazına kan kaçma; hacamat yaptırmanın da zayıf düşme ihtimaline binaen orucunun bozulduğuna karar vermiştir. Sadak, eğer boğazına kaçmayacak bir aletle alıyorsa, hacamat yapmanın orucu bozmayacağını söylemektedir.¹⁵³ Peygamberimizin eti bıçakla kesmenin yasaklandığı rivayeti, gayri müslimlere benzememek adına yapıldığı şeklinde yorumlamaktadır. Sadak, metinde geçen acemler kelimesini gayri müslimler şeklinde yorumlamış, bunda da *Tâc* sahibinin dipnotundaki ifadeleri kullanmıştır.¹⁵⁴

Sadak bazı yerlerde ilgi çekici yorumlar yapmaktadır. Mesela rüyanın peygamberliğin kırk altı cüzünden biri olduğunu ifade eden rivayeti, Kuran'ın nüzulünün 23 senede tamamlandığı, bu süreçte Hz. Peygamber'in 6 ay rüya gördüğü, bunun da kırk altıda bire tekabül ettiği ifade edilmektedir.¹⁵⁵

147 Mansûr Ali Nâsîf , 2/336.

148 Mansûr Ali Nâsîf , 2/379.

149 Mansûr Ali Nâsîf , 3/256.

150 Mansûr Ali Nâsîf , 7/353.

151 Mansûr Ali Nâsîf , 4/308.

152 Mansûr Ali Nâsîf , 4/319.

153 Mansûr Ali Nâsîf , 2/342.

154 Mansûr Ali Nâsîf , 4/226.

155 Mansûr Ali Nâsîf , 6/257.

Açıklamalarda Hadis ilmine dair bilgiler

Sadak, tercüme ağırlıklı eserinde zaman zaman yer verdiği açıklamalarda hadis usulü terimlerine dair tanımlamalara yer vermese de zaman zaman usul terimlerini kullanmakta ve rivayetlerin türleri hakkında da bilgi vermektedir. Mesela Sadak, yemin türlerine dair bahiste, bir rivayetin merfû diğerinin ise mevkûf olarak nakledildiğini aktarmaktadır.¹⁵⁶ Yine o, niyet hadisine dair açıklamada bulunurken rivayetin ilk râvisi bakımından garîb ise de son râvisi bakımından meşhûr olduğunu söylemektedir. Ona göre bu hadise mütevatir diyen de vardır fakat mütevatir olması için gereken şartlar mevcut değildir. Sadak, bu bilgi için *Umdetü'l-Kârî*'ye işarette bulunur.¹⁵⁷ Bu durum, onun açıklamalarının daha çok şerh ağırlıklı açıklamalar olduğunu ve klasik şerhlerden de istifade ettiğini göstermektedir.

Sadak, Zilhicce'nin on gününde yapılacak ibadetlerden bahseden rivayetlerin bazılarının senedlerinin zayıf olduğu üzerinde durmakta fakat teşvik ve terğîb manasında olduğu için senedinin zayıflığına takılmayı manasız bulmaktadır. Bu yorumdan, onun zayıf hadislerle amel konusundaki düşüncesi görülmektedir.¹⁵⁸ Hacerü'l-Esved ile ilgili bir başka rivayette ise, Sadak, konuyla ilgili *Tâc* müellifinin aktardığı zayıf bir rivayete vurgu yaparak, zayıf rivayette zikredilen vurgunun ancak bir ayetle veya zayıf olmayan bir hadisin desteğiyle anlaşılabilirliğine işaret etmektedir.¹⁵⁹

Sadak, bazen rivayetlerin sebab-i vürûdlarından bahsetmektedir. Mesela “günah sayılan bir şeye ait olan bir nezir ile insanın malik olmadığı bir şey hakkındaki nezri yerine getirmek lazım değildir” rivayeti ile ilgili olarak bu rivayetle bir kadının mâlik olmadığı halde bir deve boğazlamayı nezretmesi sebebiyle varid olduğunu aktarmaktadır.¹⁶⁰ Sahebeden Sa'd'la ilgili olarak Hz. Peygamber'in “Ey Allah'ım Sad'a şifa ver ve hicretini tamamla” dediği hadisi, Sa'd'ın bir iş dolayısıyla Mekke'ye geldiğini, orada hastalandığını ve Medine'ye dönmek istediğini; Hz. Peygamber'in bu şekilde dua etmesinin sebebinin bu durum olduğunu söylemektedir.¹⁶¹

156 Mansûr Ali Nâsîf , 4/150.

157 Mansûr Ali Nâsîf , 1/77.

158 Mansûr Ali Nâsîf , 2/379.

159 Mansûr Ali Nâsîf , 2/444.

160 Mansûr Ali Nâsîf , 4/161.

161 Mansûr Ali Nâsîf , 2/158.

Sadak, genel olarak hadislerin sıhhati hakkında bilgi vermemekle birlikte çok nadir de olsa bazı rivayetlerin ardından rivayetın senedi hakkında tek kelimelik değerlendirmeler eklemiştir,¹⁶² bazen bu değerlendirmeleri *Tâc* müellifi ödünç almıştır. Sadak, *Tâc* sahibinin yorumlarını aldıysa bunları belirtmiştir.¹⁶³

Sadak bazen olayların arka plandaki bağlamın anlaşılması için çeşitli açıklamalarda da bulunmaktadır. Mesela As b. Vâil oğullarına dostluk sözü vererek elni kana bulayan bir kişiden bahsedilirken, bu merasimin Cahiliyye döneminde iki taraf arasında dostluk akdedilirken and içilmesinin ardından kan ve za'ferân dolu bir kaba ellerin batırıldığını söyleyerek açıklamaktadır.¹⁶⁴

Sadak, hadisler arasındaki çelişkileri de gidermeye çalışmaktadır. Hz. Peygamber'in oturarak su içtiği ve ayakta su içtiği bilgisini veren rivayetleri, fakihlerin oturarak içmenin müstehap olduğunu, ayakta içmenin mekruh olduğunu söylediklerini hatırlatarak her iki şekilde su içmenin de caiz olduğu şeklinde anlar.¹⁶⁵ Hz. Peygamber'in dağlamayı yasakladığı ve kendisinin dağlanmaktan hoşlanmadığına dair rivayetlerle birlikte dağlanmanın "üç şifa"dan birisi sayıldığı rivayetleri, "başka bir tedavi usulü mevcut oldukça dağlama yapılmaması, zorunluluk durumunda ise bunda mahzur olmadığı" şeklinde telif etmiştir.¹⁶⁶ Hz. Peygamber'in saç uzunluğu ile ilgili rivayetlerin arası, saçlarının bazen kulak ile omuz bazen omuza kadar bazen de kulakların yarısına gelmiş olabileceği söylenilerek cem edilir.¹⁶⁷ Yine hangi sûrenin daha önce nâzil olduğuna dair rivayette geçen ifadeyi "harb ile ilgili son nâzil olan sûre" şeklinde, İbn Abbas'tan gelen bir rivayette geçen ifadeyi "kısa sûreler içerisinde son nâzil olan sûre" gibi anlamlarda tevîl edildiğinde rivayetler arasında ihtilafın kalmayacağını söylemektedir.¹⁶⁸ Yine kına ve keten ile saç boyamaya dair rivayetlerin olduğu kısımda, Enes b. Mâlik'ten Hz. Peygamber'in saç ve sakalını boyamadığına dair hadis ile Hz. Ebû Zer'den gelen saçını boyadığına dair hadisi, Hz. Enes'in Hz. Peygamber'in saçını

162 Mansûr Ali Nâsîf , 4/416; 5/77, 85, 86, 102, 114; 6/14.

163 Mansûr Ali Nâsîf , 1/198; 6/331, 340, 392, 431, 444, 461, 475, 518; 7/81. Sadak, bazen *Tâc* sahibinin görüşlerini de eleştirmektedir. Mesela "Ölümü arzulamanın yasak olması ve Allah'a Hüsn-i Zann Etmek" başlığındaki "hüsnüzan etmek" kısmını ölümü çok çok hatırlamak şeklinde yorumlamasına katılmaz. Sadak, bunun Allah'ın büyük merhameti anlamına geldiğini ve Allah'a hüsnüzan ederek ölmenin onun merhamet ve mağfiretine inanarak ölmek demek olduğu düşünmektedir. Mansûr Ali Nâsîf , 2/131-132.

164 Mansûr Ali Nâsîf , 4/499.

165 Mansûr Ali Nâsîf , 4/233.

166 Mansûr Ali Nâsîf , 4/380.

167 Mansûr Ali Nâsîf , 4/444.

168 Mansûr Ali Nâsîf , 5/380.

boyadığını görmediği şeklinde tevil ederek iki hadis arasında tenakuz olmadığını belirtmektedir.¹⁶⁹

Sadak, hadislerle ilgili açıklamada bulunurken nesihle ilgili de örnekler vermektedir. Şarap içenin bu günahı dördüncü defa tekrarladıktan sonra öldürülmesi ile ilgili rivayetin (fukahâya göre) mensûh olduğunu hatırlatır. Bu kişiye sopa cezası verilip şahsın öldürülmediğine dair hadisin, ölüm cezası öneren hadisi neshettiğini söyler.¹⁷⁰ Sadak, oruç tutmayanlara bir miskini doyuracak kadar fidye vermek gerektiğine dair hadisin “İçinizden kim o aya erişirse o ayda oruç tutsun” ayetiyle nesh edildiğini ifade eder.¹⁷¹ Sadak, üzüm ve hurmaların toplanmadan vereceği ürün miktarının (takriben) tahmin edilmesi gerektiğine dair rivayeti zikrettikten sonra Hanefilere göre bu durumun faize götürüleceğinin düşünüldüğünü, bu rivayetlerin faizi haram kılan ayetlerden önce vârid olduğunu ve bu rivayetlerin hükümlerinin faizi haram kılan ayetlerle nesh edildiğini söylemektedir.¹⁷²

Sadak zaman zaman sahabe, tabiîn ve diğer tabakadaki isimler hakkında kim olduklarına ve yaşantıları içerisindeki ayrıntılara dair bilgi verir. Abdurrahman b. Ka'b b. Mâlik,¹⁷³ Abdullah b. Amr b. As,¹⁷⁴ Atiyye,¹⁷⁵ Ümâme,¹⁷⁶ Ümmü Habîbe,¹⁷⁷ Zeyd,¹⁷⁸ Ömer b. Ebû Seleme,¹⁷⁹ Mus'ab b. Umeyr,¹⁸⁰ Selmân-ı Fârisi,¹⁸¹ Übeyy b. Ka'b,¹⁸² Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî, İbrahim en-Nehaî ve A'meş¹⁸³ Sadak'ın haklarında bilgi verdiği isimlerdir.

Sadak bazı durumlarda rivayetlerde geçen müphem isimlerin ve râvilerin kim olduklarına dair fikir sunmaktadır.¹⁸⁴ Mesela Sadak, iftira cezası tatbik edilen

169 Mansûr Ali Nâsîf , 4/325.

170 Mansûr Ali Nâsîf , 4/270.

171 Mansûr Ali Nâsîf , 5/287.

172 Mansûr Ali Nâsîf , 2/245.

173 Mansûr Ali Nâsîf , 2/30.

174 Mansûr Ali Nâsîf , 2/387.

175 Mansûr Ali Nâsîf , 3/232.

176 Mansûr Ali Nâsîf , 3/283.

177 Mansûr Ali Nâsîf , 3/286.

178 Mansûr Ali Nâsîf , 3/382.

179 Mansûr Ali Nâsîf , 4/219.

180 Mansûr Ali Nâsîf , 5/71.

181 Mansûr Ali Nâsîf , 5/145.

182 Mansûr Ali Nâsîf , 5/219.

183 Mansûr Ali Nâsîf , 2/344.

184 Mansûr Ali Nâsîf , 2/219; 1/372.

ve rivayette isimleri belirtilmeyen 2 kadın ve 2 erkeğin kimler olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁵ Sadak, zaman zaman rivayetlerdeki isimlerle ilgili çeşitli düzeltmeler de yapmıştır. Hz. Peygamber'den Kuran ezberlemiş olanların sayıldığı rivayette, Ebü'd-Derdâ şeklinde verilen künyenin aslında Übey b. Ka'b'a ait olduğu ifade edilmektedir.¹⁸⁶

Sadak'ın Tartışmalı Rivayetlere Bakışı ve Bilim-Din İlişisine Yaklaşımı

Sadak'ın hadis yorum tarzını anlamak için tartışmalı rivayetler hakkındaki yorumlarına da göz atmak gerekmektedir. Kadının¹⁸⁷ aklın ve dinen eksikliği hakkındaki rivayeti Sadak, rivayette söz konusu edilen eksikliğin, imanın kuvvet ve zayıflığı bakımından bir noksanlık değil de amel açısından bir noksanlık olarak anlaşılması gerektiğini söyleyerek tevil etmektedir.¹⁸⁸ Benzer bir yorumlama tarzı ile Ebû Hureyre'den gelen "Allah yolunda yüz sopa yemeyi bir veled-i zinâyı azad etmekten daha çok arzu ederim" rivayetini açıklarken, esasında çocuğun anne babanın günahlarının hiç birinden mesul tutulamayacağını fakat meşrû evlada nisbetle gıpta edilecek konumda olmadığını söylemektedir.¹⁸⁹

Sadak, zina edenin, hırsızlık yapanın ve içki içenin bunları işledikleri anda mümin olmadıklarına dair rivayeti, günah işleyen kişinin psikolojisi açısından ele almakta ve tevil etmektedir. Sadak'a göre zânî, katil veya sarhoş o esnada şuuru- na sahip olamaz ve bu sebeple bu fiillerin faili o esnada mümin değildir denilmiştir.¹⁹⁰ Yeryüzünde bir canlı yoktur ki üzerinde yüz sene geçtikten sonra hayatta kalabilsin rivayetini Sadak, büyük ekseriyetle yüz yıldan fazla yaşamadığı şeklinde açıklamaktadır.¹⁹¹

185 Mansûr Ali Nâsîf , 6/57.

186 Mansûr Ali Nâsîf , 5/241.

187 Sadak'ın kadınlarla ilgili görüşleri bazı rivayetlerle ilgili yorumlarında görünür halindedir. Hâkimin şartlarından bahsedilen bölümde, kadının hâkimliğinden bahsedilerek Hanefilere göre kadının da hâkim olabileceği fakat kısas ve benzeri cezaları gerektirecek hükümlerin kadına tevdi edilemeyeceği söylenmektedir. Sadak, bu durumla ilgili onların yaratılışındaki merhamet ve şefkat duygularının düşünüldüğünü söylemektedir. Mansûr Ali Nâsîf , 4/116. Hz. Aişe'nin yetim bir kızı evlendirirken eğlence düzenlediğine dair rivayette, kadın sesi meselesine dair görüşlerini belirtir. Burada Sadak'ın fitneyi uyandırmamak vurgusunda bulunduğu görülür. Mansûr Ali Nâsîf , 3/295.

188 Mansûr Ali Nâsîf , 1/28.

189 Mansûr Ali Nâsîf , 3/237.

190 Mansûr Ali Nâsîf , 4/12.

191 Mansûr Ali Nâsîf , 4/536.

“Güneş şeytanın boynuzlarıyla doğar” rivayetini Sadak, şeytanın faaliyetini bilimsel bilgiye aykırı bir ifade olarak görmekten ziyade, “Güneş, insanları Allah’tan başkasına taptırmak hareketine geçtiği zaman doğar” şeklinde açıklayarak güneşe tapanlara uymamak için bu zamanda ibadet etmenin Müslümanlara yasak kılındığı şeklinde bir yorumda bulunmaktadır.¹⁹² Benzer bir tarzda, “Kaderiyye, bu ümmetin Mecûsileridir” hadisini; ihtiyârî fiilleri kendilerinin yarattığını düşündükleri için Allah’tan başka bir yaratıcı kabul etmiş gibi olmaları ve bu şekilde de iki tanrıya inanmış olmaları nedeniyle Kaderîlerin Mecûsilere benzetildiğini ifade etmektedir.¹⁹³

Sadak’ın Meddah Medresesi’nde öğrenci iken Mısır’dan gelen dergiler üzerinden Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi isimleri tanıdığı ve fikirlerine önem verdiği ifade edilmektedir.¹⁹⁴ Bu etkilenmenin onun hadislere getirdiği açıklama ve yorumlarda görülüp görülmediğine bakılacak olursa, Sadak’ın bazı yorumlarının bilim-din ilişkisi konusunda, Abduh ve Reşid Rıza ile benzer görüşlerde olduğu görülür. Sadak’ın bu görüşleri özellikle bilim-din uyumuyla ilgili konularda belirgin hale gelmektedir.

Mesela bir hadiste gök gürlemesi, meleğin bulutları hızlandırması neticesinde meydana gelen bir ses olarak tasvir edilmiştir. Sadak, gök gürlütüsüne çağın bilgileri esas alındığında doğal bir hâdise olarak bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Sadak, mahiyeti itibariyle meleğin hızlandırmasında kast edilenin bulutların birbirine çarpması olduğunu söyleyerek cümleyi bir nevi soyut anlamıyla yorumlamıştır. Burada Sadak, ilmin ispat edemediğinin inkâr edilmesini anlamsız bulduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁵ Sadak’ın bilim konusundaki kabulü, hadislerden gerçekleştirilecek fıkhi çıkarımlara da yansımaktadır. Mesela mefkûd ile ilgili, kaybolan kişi erkek ise geride kalan hanımının gebe olup olmadığının teknoloji ile tespit edilebileceğini, bu şartlara rağmen kadının dört sene kocasını beklemesinin anlamı olup olmayacağını düşünmek gerektiğini söylemektedir.¹⁹⁶ Yine hamile bir cariyenin çocuğunun babasının kim olduğunun tespiti için efendisinin onunla birlikte olmaması yönündeki rivayetin sonunda, bir kadının hamile olup olmadığının ya da ne zamandan beri hamile olduğunun tıbbi müdahale ile tespiti mümkün olmayan hallerde bu hadisteki gibi davranılması gerektiği, tespit edilebildiği durumlarda ihtimalin kalktığını söyler.¹⁹⁷

192 Mansûr Ali Nâsîf , 1/249.

193 Mansûr Ali Nâsîf , 1/54.

194 Aruçi, “Sadak, Bekir”, 383.

195 Mansûr Ali Nâsîf , 5/483.

196 Mansûr Ali Nâsîf , 3/395.

197 Mansûr Ali Nâsîf , 3/315.

Rivayetlerin açıklamalarında Sadak'ın bilimin imkânları konusundaki vurguları fark edilmekle birlikte, zaman zaman Sadak'ın sadece maddi/bilimsel yön üzerinde durmadığı görülür. Mesela Hacerü'l-Esved'in esasında cennetten çıktığını ve insanların onu kararttığını belirten rivayeti Sadak, maddi yönden çok insanın temasıyla kararacağı şeklinde açıklamaktadır. Manevi tarafı ise Sadak'a göre akılla anlaşılmaz ancak ilâhî nur ile idrak edilebilir.¹⁹⁸ Yine benzer şekilde Hz. Süleyman'ın yüz karısı ile münasebette bulunduğu anlatıldığı rivayet hakkında açıklamada bulunurken, hepsinin onun karısı olmayabileceği, aralarında cariyelerinin de olacağını söylemektedir. Sadak, bu anlayışı bugüne göre mübalağalı görmekte, fakat geçmiş insanın hem biyolojik ve cinsel gücünün tam bilinemeyeceğini söylemektedir. Burada Sadak “Meselenin incelenecek yönü varsa rivayet bakımından doğruluğudur. Buhârî ve Müslim'in hadis babında itimada değer en sahîh kaynaklar olduğu Müslümanlarca kabul edilmiştir. Müslüman, bu kaynaklardan gelen hadisler karşısında fazlaca kuşkulanmak ızdırabını duymaz” demektedir.¹⁹⁹

Sadak'ın hadislerle ilgili açıklamalarda zaman zaman güncel yorumlar yaptığı görülür. Mesela Osman b. Maz'ûn'un kendisini dünyadan çekmesi ve uzaklaşması ile ilgili olarak yorum yapılırken hadim edilmek konusuna vurguda bulunmakta, iktisadi bozukluğun ve fakirliğin tek sebebinin nesle bağlanmasını makul görmemektedir. Batı'nın Şark'a bu konuda propaganda yaptığı fakat Batı'nın bizzat kendi müesseselerine hiç dokunmadığı vurgulanmaktadır.²⁰⁰

Sonuç

Meddah Medresesi mezunlarından olan Bekir Sadak, Cumhuriyet dönemi hadis tercüme eserleri arasında önemli bir çalışmaya imza atmıştır. Üsküp'ten İstanbul'a uzanan hikâyesi ile Sadak, klasik medrese geleneğinin Türkiye'deki üniversitelere taşınmasında da iz sahibi bir isimdir.

Sadak, *Tâc* eserini tercüme ederken bazen dipnotlarla bazen ise “açıklama” başlığı altında yorumlarla hadislerin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. O, hadislerin içinde geçen farklı terimleri, mekân isimlerini ve anlaşılması zor kelimeleri yalnızca tercüme etmekle kalmamış aynı zamanda tasvir ve tarif de etmiştir.

Sadak tercümelerinde metne bağlı kalmayı tercih etmekle birlikte, zaman zaman sembolik ve takdiri tercümeler yapmaktadır. Sadak, rivayetlerin anlamlarında

198 Mansûr Ali Nâsif , 2/443.

199 Mansûr Ali Nâsif , 3/257.

200 Mansûr Ali Nâsif , 3/255.

bir problem söz konusuysa genelde tevile başvurarak rivayeti anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Burada Sadak'ın hadislerin anlamına dair şüpheli yaklaşımına mesafeli durduğunu bizzat kendi ifadelerinden okumak mümkündür.

Açıklama kısımlarında Sadak'ın çok yönlü ilmi kişiliğini yansıtacak boyutlar görülür. Bununla birlikte Sadak, genellikle şerh tarzında ve daha çok fıkhi ağırlıklı açıklamalar yapmıştır. Sadak'ın klasik hadis şerhleri gibi farklı alan ve türdeki eserleri de kaynak olarak kullandığı yaptığı atıflardan anlaşılmaktadır.

Sadak, açıklamalarda zaman zaman hadis usulü terimlerini kullansa da bu terimleri açıklamak ya da bu terimlerle ilgili tartışmalara yer vermek gibi bir uygulaması yoktur. Rivayetlerde ve senedlerinde geçen sahabe, tabiin ve müphem kişiler hakkında bilgiler vermektedir. Sadak rivayetlerin sebeb-i vürûd ve bağlamları ile ilgili çeşitli açıklamalar yapmış, sıhhatleri hakkında zaman zaman bilgi vermiştir. Fakat bunların hiçbirisi her rivayet için tekrarlayan düzenli standart uygulamalar değildir. Sadak rivayetler arasında çelişki gördüğü durumlarda bunları tevil etmeye çalışmaktadır.

Sadak'ın hadis alanındaki tercümesi Tâc, yazıldığı dönem itibariyle hem halk seviyesinde hadislerin Türkçe tercümelerine ulaşılması noktasında hem de akademik olarak üniversitelerde öğrencilere metin olarak okutulması açısından önemli işlevler görmüştür.

KAYNAKÇA

- Ahmed Naim. *Kırk Hadis*. İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1922.
- Ali, Muhamed. "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 1 (2011): 85-106.
- Aruçi, Muhammed. "Fettah Efendi". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12:483-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- . "Sadak, Bekir". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35:382-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- . "Üsküp'te Meddah Medresesi". *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya Nisan 21-23. 2000)*. ed. Ali Çaksu 181 (2002): 198.
- Baki, Süleyman. "Üsküpü İstanbul'a Bağlayan Köprü: Prof.Dr.Bekir Sadak Hocaefendi (1920-1923)". *Köprü Dergisi* 3, sy. 7 (2005).
- "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üstüne". *İslami Edebiyat*, 1989.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hikmet Gonceleri: 500 Hadisi Şerif; Tercümesi ve İzahı*. Bilmen Yayınevi, 1963.

- Canlı, Mustafa. “Riyazü’s-Sâlihîn ve Tercemesi’ Adlı Esere Yazmış Olduğu Mukaddime Bağlamında Ahmed Hamdi Akseki’nin Hadis ve Sünnete Bakışı”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sy 34 (2013): 126-43.
- Cebecioğlu, Ethem, Mustafa Çakmaklıoğlu, Ali Çınar ve Osman Nuri Küçük. “İrfan Gündüz ile Mülakat”. *Tasavvuf* 12, sy. 5 (2004): 339-411.
- Çantay, Hasan Basri. *On Kerre Kırk Hadis, Metin Meali İzahı (I-III)*. İstanbul, 1955.
- Davudoğlu, Ahmed. “Bülüğü’l-Meram Tercüme ve Şerhi-Selamet Yolları”. *Sönmez Neşriyat*, 1965.
- Hansu, Hüseyin. “Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmed Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hadis Projesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy. 21 (2013): 367-406.
- İpşirli, Mehmet. “Cer”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7:388-89. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Mansûr Ali Nâsif. *Tâc Tercemesi*. çev. Bekir Sadak. 1. Baskı. İstanbul: Eser Yayıncılık, 1965.
- . *Tâc Tercemesi*. çev. Bekir Sadak. 4. Baskı. İstanbul: Eser Yayıncılık, 1992.
- Ramadan, Ataullah. “Üsküplü Ataullah Efendi, Meddah Medresesi ve Talebeleri”, II:308-26. Bosna Hersek, 2016.
- Rızai, Husein. “Hüseyin Cozo (Husein Dozo) ve İslami Modernist Düşünce’nin Yugoslavya’ya Yansımaları”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- Sadak, Bekir. “Ali Fehmi Câbiç”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2:393-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- . “Biz Oralarda Kalmalydık”. *Prof. Dr. Bekir Sadak ile Konuşma*, *el-Hilal*, sy. 26 (1990).
- . “Bosnevî”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6:306. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- . “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak İle Konuşma”. *Hilal Dergisi*, sy. 22 (1990).
- . “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak İle Konuşma”. *Hilal Dergisi*, sy. 23 (1991).
- . “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak İle Konuşma”. *Hilal Dergisi*, sy. 26 (1991).
- . “Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak İle Konuşma”. *Hilal Dergisi*, sy. 25 (1991).
- Sadak, Bekir, ve Muhammed Aruçi. “Hanciç, Mehmet”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15:547-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Sofuoğlu, Mehmed. “Sahîh-i Müslim ve Tercemesi,(I-VIII)”. İstanbul: *İrfan Yayınevi*, 1389/1970.
- Uğur, Mücteba. “Cumhuriyet Devri Hadis Neşriyatı ve Hadis Öğretimi”. *50. Yıl*, 1973, 345-66.

- Ünal, Yavuz. "Cumhuriyet Dönemindeki Hadis Çalışmalarının Serencamı". *İslamî İlimler Dergisi*, 2007, 2-2.
- Veli, Aba. "Hasan Basri Çantay'ın (ö. 1964) Hadis Çalışmalarının Aktüel Değeri:'On Kerre Kırk Hadis' Adlı Eseri Üzerine Sosyo-Teolojik Analizler". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30 (2017): 429-52.
- Yıldırım, Ahmet. "Balkanlarda İslami İlimler ve Orada Yetişen Ünlü Alimler". İçinde *Balkanlarda İslam*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, c. 3. Ankara: Tika, 2016.
- . "İlahiyat Fakültelerinde Cumhuriyet Dönemi Hadis Çalışmalarının Genel Panoraması". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, sy 1 (2009): 117-28.
- Yıldırım, Ramazan. *Medreseden Üniversiteye Ali Özek*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2012.
- Yurdatap, Selâmi Münir. *Bin Bir Hadis Tercemesi ve Tefsiri: Peygamberimizin Güzel ve Faydalı Sözleri*. İstanbul, 1941.

BEKİR SADAK'IN *KUR'AN-I KERİM'İN* *TÜRKÇE ANLATIMI ADLI MEÂLİ VE* *MÜTEŞÂBİH ÂYETLERE YAKLAŞIMI*

Mustafa Şentürk

Prof. Dr., Trakya Üniversitesi

Giriş

Bekir Sadak, Osmanlı Devlet-i Aliyyesi'nin önemli ilim ve irfan merkezlerinden biri olan ve “Rumeli'nin Bursa'sı” olarak anılan Üsküp'te doğup ülkemize hicret ve bilâhere hizmet etmiş değerli bir ilim adamıdır. Üsküp fâtihî Paşa Yiğit tarafından inşâ edildiği anlaşılan ve Osmanlı'nın bölgedeki ilk medreselerinden biri belki de ilki olan Meddâh Medresesi'nde¹ hıfzını tamamlamıştır.

Üsküplüler arasında “Medah Baba” literatürde de “Baba Meddah Mektebi”, “Meddah Baba / Paşa Yiğit Medresesi”, “Meddah Baba (Paşa Yiğit) Mektebi”, “Meddah Baba Medresesi” ve “Meddah Medresesi” gibi isimlerle anılan ve beş yüzyıl hizmet veren Meddâh Medresesi'nin tarihi, yapısı, müfredâtı hoca ve talebeleri hakkında yeterli bilgi mevcut değilse de; şifâhî kültürden anlaşıldığı üzere, medrese bölgenin ilim ve irfân hayatında çok etkili olmuştur. Osmanlı sonrası dönemde Meddâh Medresesi, eğitimini İstanbul'da tamamlayan ve “Atâ Efendi” olarak anılan, bilâhere başmüderriş olan Atâullah Kurtiş ile asıl adı Abdülfettâh Raûf olan Fettâh Efendi tarafından I. ve II. Dünya savaşları arasında yeniden faaliyete geçirilmiştir. Merhûm Bekir Sadak'ın tabiriyle onun yetiştiği dönemde “bünyesinde ilk, orta ve yüksek kısımları içeren bir okul” olup eğitim dili Türkçe'dir. Medresenin üçüncü nesil talebeleri arasında ülkemiz ilim ve kültür hayatında iz bırakmış Bekir Sadak ve Makedonya'da etkili olan Kemal Aruçi gibi ilim adamları da bulunmaktadır. Sadak'ın verdiği bilgilere göre klasik yöntem ve eserlerin takip edildiği medresede

---

1 Muhammed Aruçi, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Sofya 21-23 Nisan 2000, ed. Ali Çaksu, (İstanbul: İrcica Yay., 2002), 189.

Emsile, Binâ, Maksûd, Merâh(u'l-Ervâh), 'İzzî, Avâmîl, Emâlî, Halebî-i Sagîr, Mültekâ, Molla Câmi' vb. eserler ile mantık derslerinde *Îsâgûcî, Muğni't-Tullâb, Şemsiye* ve *Fenârî*'den bazı bölümler, ayrıca *tasavvurât* ve *tasdîkât* kitapları da sırayla okutulmaktadır. Meddah Medresesi'nin, komünist Yugoslavya dönemi de dâhil, Kosova ve Makedonya'yı içine alan bölgede din işlerini yürütecek kadronun yetiştirilmesinde büyük rol oynadığı görülmektedir.²

Bekir Sadak, Meddah Medresesi'nin üçüncü nesil mezûnları arasındadır. Bu çalışmanın amacı, onun *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı* adını taşıyan meâlîni ve bâhusus müteşâbih âyetlere yaklaşımını incelemektir.

Bekir Sadak'ın Hayatı ve Eserleri

Asıl adı Bekir Mahmud Bâki olan ve Türkiye'ye göç edince kendisinden önce gelen ailesi gibi Sadak soyadını alan merhûm Bekir Sadak, on iki kişilik bir ailenin en büyük çocuğu olarak 1920'de evlâd-ı fâtihân diyârı Üsküp'te doğmuş, burada yetişmiş ve ülkemize hizmet etmiş değerli bir ilim adamıdır. İlk dînî eğitimini Üsküp Hacı Gâzî Câmîi imamı olan babası Hâfız Mahmûd Efendi'den alan Bekir Sadak; 1926'da Üsküp Yahyâ Paşa Okulu'na, bilâhere 1931'de Meddâh Medresesi'ne başlamıştır. Sadak, medresede ilkin hâfızlığını tamamlamıştır. Kökü Osmanlı'nın bölgedeki ilk hâkimiyet yıllarına dayandığı ve zaman zaman eğitiminin kesintilere uğradığı anlaşılan Meddâh Medresesi'ni I. Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) sonra yeniden faaliyete geçiren kişi, "Atâ Efendi" olarak anılan başmüderri Atâullah Kurtiş'tir. Bekir Sadak, bu medresede Atâ Efendi ile asıl adı Abdülfettâh Raûf olan Fettâh Efendi'den dersler almıştır.³

Bekir Sadak, 1946'da Yugoslavya komünist iktidarının bölgeye hâkim olması üzerine, şer'î mahkemeler ve dînî müesseseler ile birlikte Meddâh Medresesi de kapatılınca, Zagreb Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydolmuştur. 1956'da fakülteyi bitirince bir müddet de üniversitenin ilgili bölümünde felsefe derslerini takip etmiştir. O arada Mostar ulemâsından olup "ilk Boşnakça Kur'ân tercümesini" yapmış olan Ali Rıza Karabeg'in kızı Ayşe Hanım'la evlenmiştir.⁴

Sadak, 1957'de İstanbul'a göç etmiş ve 1958-1961 yılları arasında "İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu Üyesi" olarak Beyazıt ve Süleymaniye

2 Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 188-196.

3 Muhammed Aruçi, "Sadak, Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yay., 2008), 382; Durak Pusmaz, "Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali", *Congress Proceedings: International Congress on Social Sciences (MECAS II): Socail and Cultural Integration in Balkans, 2017*, 184.

4 Aruçi, "Sadak, Bekir", 35/382.

kütüphanelerinde çalışmıştır. Bu yıllarda aynı zamanda İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda meslek dersleri ve Arapça öğretmenliği yapan Sadak, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Adlî Tıp dersinden sınava girerek denklik belgesi almış ve bir süre avukatlık yapmıştır. 1959 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde ders vermeye başlamıştır. İlerleyen yıllarda Ali Özek'le birlikte İslâmî İlimler Araştırma Vakfı'nın (İSAV) kuruluşunda bulunmuş, burada aktif görev ve hizmetler yürütmüştür. Sadak, 1983'te yaş haddinden emekli olduktan sonra İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nde (IRCICA) "Balkanlar'da Türk-İslâm İzleri" projesi üzerinde uzman olarak çalışmıştır. Bekir Sadak, 15. 01. 1414/05. 07. 1993'te İstanbul'da vefât etmiş ve Silivrikapı Mezarlığı'nda babasının yanına defnedilmiştir.⁵

Merhûm Bekir sadak, Türkçe'den başka Arapça, Makedonca, Arnavutça, Boşnakça ve Fransızca'ya vâkıf bir ilim ve kültür adamıdır. Sadak, Meddâh Medresesi'nde ders aldığı Atâ Efendi ile Fettâh Efendi'den, ayrıca Muhammed Abduh, M. Reşîd Rızâ ve Seyyid Kutub gibi Mısır ulemâsının görüşlerinden etkilenmiştir. *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi*'nde hakkında bir madde telif ettiği Bosna ulemâsından Mehmed Hanciç'e de hayran olduğu belirtilmiştir.⁶

Dînî, vatanî ve ictimâî konuları işlediği ve bazı dergilerde yayımlanmış şiirleri de bulunan merhûm Bekir Sadak'ın, yayımlanmış birer röportaj ve raporu, makaleleri, *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde telif ettiği az sayıda maddesi ve hepsi tercüme şeklinde verdiği eserleri şunlardır:

Röportajları

1. İslâmî Edebiyat, "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine", *İslâmî Edebiyat* (II/1), 1989, s. 18-19.⁷
2. Hilal Dergisi, "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalıydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", *Hilal Dergisi (Makedonya İslâm Dini Birliği Yayın Organı)* IV/22, V/23-25, Üsküp, 1990, s. 15-18.

Raporu

3. Bekir Sadak, Salih Tuğ. "İslâm Hukukunda Alışverişte Kâr Haddi Araştırmasına Dair Ön Rapor". *Yıllık* (1). s. 135.⁸

5 Aruçi, "Sadak, Bekir", 35/382-383.

6 Aruçi, "Sadak, Bekir", 35/383.

7 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Makaleler VT" (Erişim 2 Nisan 2023).

8 İSAM, "Makaleler VT".

Makaleleleri

4. Bekir Sadak. "İmam Muhammed eş-Şeybânî". *İslâm Medeniyeti* (II/20), 1969, s. 19-23.
5. Alexandre Popovic. "L'Islam Balkanique". Tanıtın Bekir Sadak. *Batı Trakya'nın Sesi* (I/2), 1988. s. 42-43.
6. Bekir Sadak. "Kur'an-ı Kerim Tercümelerinin Tarihi Gelişimi". *Kitap* (25), 1989, s. 32-33.
7. Bekir Sadak. "Rumeli'de Bir Şair Fettah Efendi (1911-1963)". *İslami Kültür, Sanat ve Edebiyat* (4) 1989. s. 27-29.⁹

Ansiklopedi Maddeleri

8. Bekir Sadak. "Ali Fehmi Câbiç". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (II/393-394), İstanbul: 1989.
9. Bekir Sadak. "Bosnevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (VI/306). İstanbul: 1992.
10. Bekir Sadak. "Hanciç, Mehmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (XV/547-548). İstanbul: 1997.¹⁰

Çevirileri

11. Bekir Sadak. *Cihan Sulhu ve İslâm*. İstanbul: ts.. Seyyid Kutub'un *es-Selâmü'l-'Alemlî ve'l-İslâm* adlı eserinin tercümesidir.
12. Bekir Sadak. *Tâc Tercemesi Büyük Hadîs Kitabı (I-V)*. İstanbul: 1968-1976. Mansûr Ali Nâsîf'in *et-Tâcü'l-Câmi' li'l-Uşûl fi Ehâdîşi'r-Rasûl* adlı eserinin çevirisidir.
13. Bekir Sadak. *Filozofların Tutarsızlığı*. İstanbul: 2002. Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinin 1980 yılında yapılmış tercümesi olup vefâtından sonra yayımlanabilmiştir. Sadak'ın bu çevirisi üzerine *Gerçek Hayat* dergisinin (78) 2002 sayı ve 33. sayfasında bir kitap tanıtım yazısı yazılmıştır.¹¹
14. Bekir Sadak. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*. İstanbul: 1989.¹² Sadak'ın bu meâl çalışması üzerine *İslâmî Edebiyat* dergisi tarafından "Bekir Sadak Hoca

9 İSAM, "Makaleler VT".

10 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA), "Muellif/Bekir-Sadak" (Erişim 2 Nisan 2023).

11 İslamcı Dergiler Projesi (İDP), "Filozofların Tutarsızlığı" (Erişim 5 Eylül 2023).

12 Sadak'ın eserleri ile ilgili bütün bu bilgiler için bkz. Aruçi, "Sadak, Bekir", 35/383.

ile Kur'an Meali Üzerine", başlığıyla bir röportaj yapılmış,¹³ ayrıca Durak Pusmaz tarafından "Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali" adıyla bir tebliğ sunulmuş ve yayımlanmıştır.¹⁴

Bekir Sadak'ın Kur'ân ve Meâl Anlayışı

Bekir Sadak, son ilâhî kitabın adı olan *Kur'ân* kelimesinin "okumak" ve "toplamak" anlamlarına ve "okurken ve yazarken kelimeler, cümleler toplanıp bir araya getirilir" şeklindeki değerlendirmesiyle bu iki anlam arasındaki ilişkiye temas eder ve Kur'ân'ın 23 yılda oluşan bir "konuşma" (*hitâb*) olduğunu ve dolayısıyla bir *kitap* üslûbundan çok bir *hitâb* üslûbuna sahip olduğunu belirtir. O nedenle daha çok yabancı araştırmacılar tarafından Kur'ân'ın tekrarlarla dolu, konu bütünlüğünün bulunmadığı, tasnîf ve telîf bakımından düzensiz olduğu şeklindeki eleştirilerin yersiz ve anlamsız olduğunu, zira nüzûl döneminde Kur'ân'a bu tarz tenkîtlerin yöneltilmediğini söyler. Ona göre Kur'ân'ın "örneksiz ve ulaşılmaz bir edebiyat ve belâgat şâheseri" ve mucize oluşunun sırrı tam da bu nokta(d)dadır. Çünkü Kur'ân'da konular değıştikçe üslûbun akışı ve âhenkli birleşimiyle insan rûhunu okşayan bir ses mûsikîsi meydana gelmektedir.¹⁵

Merhûm Sadak'a göre Kur'ân'ın temel amacı, yeryüzünün halîfesi olan insana hem bu dünya hem de âhiret için ışık tutmaktır. Nitekim Kur'ân ve vahiy, insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkarır.¹⁶ Vahiy, insana ilk yaratılışında rûhuna üflenmiş Büyük Gerçek (liği / Hakk)'ı sezme ışığına hitâb eder.¹⁷

Bekir Sadak, Kur'ân'ın *tevhid* konusu ve ilkesi temelinde insanlara ışık tuttuğunu, Kur'ân'a bir "giriş" mâhiyetinde olan Fâtîha Sûresi'nde tevhid temel konusunun üç unsurunun işlendiğini; buna göre *evvelâ* "ilk akıl" anlamında değil "Âlemlerin Rabbi" sıfatıyla varoluşun her aşamasında mutasarrıf ve aksiyoner olan Allah inancının, *ikincisi* "Rahmân ve Rahîm" sıfatıyla Allah'ın varoluş için merhamet kaynağı olduğunun, *üçüncüsü* de "din gününün mâliki" sıfatıyla insana

13 İslamcı Dergiler Projesi (İDP), "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine" (Erişim 5 Eylül 2023).

14 Pusmaz, "Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali", 183-204. Ayrıca Sadak'ın meâlinin sonraki İfav baskısı üzerine Halit Zevalisiz ve Cahit Baltacı tarafından okuma, tashîh ve ta'dîl çalışmaları yapıp bilâhère İfav tarafından tekrar yayımlandığı şeklindeki bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsir'in Serencamı*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012), 32 (32 numaralı dipnot).

15 Bekir Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, (İstanbul: Ötüken Yay., 1993), (Önsöz), 2-3.

16 İbrâhîm 14/1; Hadîd 57/9; vd.

17 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 3-4.

sorumluluğu ve hesâbı yükleyen bir mutlak hâkim inancının anlatıldığını belirtir.¹⁸

Sadak, 82 sûrenin *mekkî*, 20 sûrenin *medenî* olduğunu, 12'sinin ise bu anlamda tespit edilemediğine dikkat çektikten sonra gelenekten çok farklı olmayarak mekkî sûrelerin tevhid mihverinde; müşriklerden başka Ehl-i Kitâb ve münâfıklar karşısında İslâm toplum ve devletinin oluşmaya başladığı medenî dönem sûrelerinin ise ahvâl-i şahsiye ve ictimâiye konularını içerdiğini hatırlatır.¹⁹

Bekir Sadak, kendi meâlini hazırlama gerekçesini izah sadedinde, Kur'ân tercümelerinin nitelik bakımından kabaca iki kısma ayrıldığını; buna göre *bir kısmının* birbirinden alınmış ve deyim yerindeyse "herkese ve dolayısıyla hiçkimseye ait tercümeler", *diğer kısmının* ise şahsî ve ciddî emek mahsûlü "sahibinin tercümeleleri" olduğunu belirtir. Bu durumda Sadak'a göre meşhûr rivâyet ve dirâyet tefsîrlere mürâcaat etmek kaydıyla, Kur'ân metni üzerinde ciddiyetle yapılacak bir çalışma sonucu nitelikli Kur'ân tercümelerine ihtiyaç vardır. O bakımdan Kur'ân tercümelerinin niceliğinin artması yadırganmamalı, bilakis niteliğin artmasına vesîle olarak görülmelidir.²⁰

Merhûm Sadak'a göre metnin ifade ettiği bütün anlamları aktararak Kur'ân'ın başka bir dile tercümesi, münâkaşa konusu bile edilemeyecek derecede imkânsızdır. O yüzden Kur'ân tercümesi aslının yerini tutamaz ve alamaz. Kur'ân hakkında vârid olan ahkâm, tercümesi için söz konusu edilemez. Kur'ân tercümesi hüküm çıkarmak için bir kaynak niteliği taşımaz.²¹

Meâlin önsözünde yukarıdaki değinisi dışında tercüme anlayışı üzerine pek bilgi vermeyen Bekir Sadak'ın kendisiyle meâli üzerine yapılan bir röportajda *lafzî* ya da *harfî tercüme*yi değil *manevî/tefsîrî tercüme*yi benimsediği anlaşılmaktadır.²² Nitekim bunun örnekleri ileride verilecektir.

Bekir Sadak, meâlini hazırlarken Zemahşerî, Ebussuûd ve Elmalılı tefsîrlerini esas aldığını belirtmiştir.²³ Sadak'ın kendisi bir açıklamada bulunmasa da, malûm olduğu üzere, bu üç müfessirin ortak özelliği Türk asıllı ve Hanefî, ilkinin Mu'tezilî olmasına karşın son ikisinin Mâtûrîdî olmaları; tefsîrlerinin de dirâyet

18 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 4-5.

19 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 5-6.

20 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 1.

21 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 6.

22 Bekir Sadak, "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine" (Görüşmecî: İslâmî Edebiyat, Görüşme Transkripsiyonu), *İslâmî Edebiyat* II/1 (1989), 18.

23 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 6.

tefsîri olmasıdır. Durak Pusmaz'a göre Sadak, bu kaynakları sırf müellifleri Türk olduğu için değil, beğenip takdir ettiği için seçmiştir.²⁴ Nitekim bir vesîleyle "ilmine ve muhakemesine hayran olduğu" Elmalılı merhûmun tefsîrini "muazzam bir eser" olarak nitelemiştir.²⁵

Merhûm Sadak, meâlde âyetleri numaralayıp alt alta sıraladığını, mananın bir âyette tamamlanmadığı yerde anlam irtibâtını sağlamak için noktalama işaretlerinden yararlandığını ve bunun neticesi olarak devam eden anlamlarda her âyetin başında büyük harf kullanmadığını,²⁶ noktalama sırasında da secâvendlerden yararlandığını, çeviride ilke olarak parantez kullanmadığını ancak metinde yer almayan zımnî anlamı parantez kullanmadan verdiğini belirtmiştir.²⁷

Sadak'ın meâli yazmadan önce zihinsel ve araştırmaya dayalı bir hazırlık dönemi geçirdiği anlaşılmaktadır. Zira Sadak, meâlde kullanacağı üslûbu belirlemek için çeviriye başlamadan önce yabancı dillerdeki bazı tercümeleme de gözden geçirdiğini zikretmiştir. Meâlin daha geniş okuyucu kitlesine ulaşması amacıyla çeviride "serbest ifade" kullandığını ve *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı* adının da bu durumu imlediğini belirtmiştir.²⁸

Bekir Sadak'ın *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı* Adlı Meâlinin Genel Özellikleri

Bekir Sadak'ın meâli *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı* adını taşımaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, Sadak'ın kendisi bunu "bazı yerlerde daha serbest ifade kullanabilmek için" şeklinde gerekçelendirir. Burayı biraz açmak gerekirse, meâllerde genellikle "Anlatımı" değil de "Anlamı" kelimesinin tercih edildiği görülür. Anlaşılacağı üzere *anlam* kelimesi *metni*, *anlatım* kelimesi ise *mütercimi* merkeze alır. Sadak'ın bu meyândaki gerekçesi de göz önüne alındığında, *anlatım* kelimesi tercihi ile tercümenin *metin merkezli* değil, *mütercim merkezli* olduğu ve bunun arka planında bir taraftan Kur'ân metninin tercüme edilemezliği ve mütercimin bu husûsta âcizliği kabulü diğer taraftan da mütercime bir alan açmak düşüncesi olduğu anlaşılacaktır. Zira Sadak, "mucize tercüme yapmak kimin haddine!" diyerek Kur'ân'ın üslûp güzelliğini başka bir dile aktarmanın sadece zor değil, imkânsız olduğunu da söyler.²⁹

24 Pusmaz, "Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali", 189.

25 Sadak, "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine", 18.

26 Örnek olarak bkz. Me'âric 70/1-5. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 346.

27 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 6.

28 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 2, 6-7.

29 Sadak, "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine", 18.

Bekir Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı* adını taşıyan meâline 6 sayfalık bir *önsöz* yazmış ve burada meâli hazırlama gerekçesini, kaynaklarını, usûlünü; Kur'ân'ın önemini, muhtevâsını, mekkî-medenî sûrelerini, derlenip çoğaltılmasını, tercümesinin imkânını anlatmıştır.³⁰

Sadak'ın meâline şekil açısından bakıldığında; meâle içeriği yukarıda açıklanan bir *önsöz* yazdığı, meâlin Arapça metinsiz olarak basıldığı, -örneğin "1, Fâtiha Sûresi, Mekke - 7 âyet; 23, Mü'minûn Sûresi, Mekke - 118 âyet; 89, Fecr Sûresi, Mekke - 30 âyet" şeklinde- sırasıyla sûrenin Mushaf sıra numarası, adı, indiği yer ve âyet sayısının belirtildiği; âyet olarak geçen Fâtiha 1/1 ve Neml 27/30 hâricinde -belki de dilimizde ve kültürümüzde artık tamamen Türkçe/leşmiş olduğu düşüncesiyle- sûre başlarında yer alan besmelelerin çevrilmeyip "Bi'smi'llâh'r-Rahmâni'r-Rahîm" şeklinde verildiği; meâlin sonunda *biri* sıra numarasına göre, *diğeri* alfabetik olmak üzere sûrelerin sıra numarası, adları, âyet sayısı, sayfa numarasını gösteren iki adet *fihrist* konulduğu görülmektedir.³¹

Bekir Sadak, meâlinde hepsi dipnotlarda olmak üzere ve hepsi bu çalışmanın sınırları içerisinde verilebilecek çok sınırlı ilâve açıklamalar yapmıştır. Buna göre "... تَقُولُوا رَاعِيًا وَفُؤُولُوا انظُرْنَا / ...'râ'inâ!' tabirini kullanmayın, 'unzurnâ' deyin..." âyetinde bu fiilleri açıklayıp "çobanımız" anlamında ve sövmek maksatlı "رَاعِيًا / râ'inâ' ve/ya müşâreket bâbı ve anlamında "رَاعِيًا / râ'inâ' değil 'انظُرْنَا / unzurnâ' deyin" açıklaması, *vasiyet* âyetinin "neshedildiği" notu; *sabahın beyaz iplik ve siyah ipliği* metaforunu "sabahın ağarması" olarak anla(t)ması; Bakara 2/207. âyette *Allah'ın rızâsını kazanmak için kendisini fedâ eden kimsenin* "Süheyb-i Rûmî" olduğu, Bakara 2/223. âyetindeki *kendiniz için de bir şeyler hazırlayın* ifadesini "hayırlı evlâd yetiştirmek veya cinsel ilişki öncesinde eşi istekli hâle getirmek", *kocaların karlıları üzerindeki derece farkını* "aile işlerini yürütüp yönetme yükümlülüğü" şeklindeki açıklamaları; ayrıca (*üçüncü defa*) *zevcesini boşarsa* ifadesine "iki talâktan sonra" kaydını düşmesi, *haram ayın* "Zi'l-ka'de" olduğu, *Allah'tan bir kelime* ifadesini "Hz. Îsâ", *Îsrâiloğulları'nın kırk yıl dolaştıkları yeri* "Tîh çölü", *Hz. Mûsâ ve Îsrâiloğulları'nın Kızıldeniz'i geçince karşılaştıkları pagan kavmini* "Amâlika" şeklindeki notları; Enfâl 8/19. âyetteki "*Zafer istiyor idiyerseniz, geldi aleyhinize 'zafer!'*" ifadesinde kâfirlere hitâb edildiği, Tevbe 9/107-108. âyetlerde konu edilen mescidlerin sırasıyla "Mescid-i Dırâr" *takvâ mescidinin* ise "Kuba Mescidi" olduğu yönündeki bilgilendirmeleri; Yûnûs Sûresi'nin mekkî olduğunu söylerken İbn Abbâs'a göre sûrenin 94-96. âyetlerinin medenî olduğunu belirtmesi, Elmalılı'ya atıfla *Tennûr'u* "kazan" olarak açıklaması, *Ashâb-ı Hıcr'i*

30 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 1-7.

31 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 1-7, 15, 205, 229, 366, 377-383.

“Medine’nin kuzeyinde bulunan bölge ve Hz. Salih’in halkı”, *Kur’ân’ı parça parça ayıranları* “Yahûdî ve Hıristiyanlar”, *makâm-ı maḥmûd’un* “Kıyamet gününde Hz. Peygamber’in makamı”, *Ashâb-ı Kehf’in* mağarada kaldıkları 300 + 9 yılı, “güneş yılına göre 300, ay yılına göre 309” şeklinde notlandırması; *Hz. Mûsâ’nın fetâsını* Yûşâ b. Nûn b. Efrâim b. Yûsuf olduğu, Hz. Meryem’e “Hârûn’un kızkardeşi” denilmesini “temiz kalplilik, nâmûs ve iffet bakımından Hârûn’a benzetilmesi” açıklaması, Meryem 19/36. âyetteki ifadenin “Hz. İsrâ’nın konuşmasının devamı olduğunu” belirtmesi; Nûr 24/3. âyetin mensûh olduğu, “Güvenilen Rûh” şeklinde çevirdiği *Rûhu’l-Emîn’in* “Cebrâîl” olduğu, Kasas 28/38’de “Mûsâ’nın tanrısına çıkayım” diyen *Fir’avun’un* “alay ettiği”, *suçluların günahlarından sorulmamasını* “Allah suçlarını bildiği için” şeklindeki notları; Rûm 30/17-18. âyetlerin “beş vakit namaza işaret ettiği”, Ahzâb 33/4. âyet bağlamında *zihâr ve evlâdlığın öz evlâd yerine konulup onlarla ve/ya eşleriyle evlenmeme âdetinin* kaldırıldığı, Hz. İbrâhîm’in “Ben hastayım” cümlesinin “pagan kavminin şenliklerine katılamayacağını” ifade ettiği, *Hz. Dâvûd’un, verdiği kararla sınındığını anlayıp pişmanlık duyarak tevbe etmesini* “davalıların her ikisini de dinlemeyip sadece birini dinlemesi” şeklindeki açıklamaları; *Hz. Süleyman’ın nimete sevgi göstermesini* “atları seyre doyamaması”, yine *Hz. Süleyman’ın tahtında bir ceset gibi tutulmasını* “onun tahtına tam sâhip olamaması” olarak anla(t)ması; Câsiye 45/14. âyet bağlamında “Hz. Ömer’in kendisine söven adamı bu âyetin inmesi üzerine affettiği ve affin şahsî hâdiselerde de olabileceği”, *Sidretü’l-Müntehâ’nın* “maddî âlemin son bulup Allah’ın gayb âleminin başladığı nokta” olduğu, Nûh 71/23. âyette geçen *Vedd, Suvâ, Yegûs, Ye’ûk ve Nesr’in* “putların isimleri” olduğu şeklinde kısa açıklamaları bulunmaktadır.³²

Bu çalışmada merhûm Sadak’ın meâlinde çeviri uygulama, takdîr ve tercihleri örneklendirilecek ve bu yapılırken okuyucu için kolaylık olsun diye ilgili yerler altı çizili olarak gösterilecektir.

Sadak’ın meâlinde çeviri açısından ilk dikkati çeken husûs, Türkçe yazım kuralına uymayarak, “Ben”, “Ben/i/m”, “Bana” “Sen/i/n” “Senden”, “Sana”, “Biz” “Bizi”, “Bize” gibi Allah için kullanılan zamirlerin; ayrıca Kur’ân için kullanılan “Kitap” kelimesinin -bizce de doğru bir yaklaşımla- ilk harflerini büyük yazmayı tercih etmesidir. Ülkemizde “O”, “O’nun”, “O’ndan” gibi zamirler Allah için

32 Bakara 2/104, 180, 187, 207, 223, 228, 230; Âl-i İmrân 3/39; Nisâ 4/46; Mâide 5/2, 26; Arâf 7/138; Enfâl 8/19; Tevbe 9/107-108; Hûd 11/40; Hicr 15/80 (Mü’minûn 23/27); 91; İsrâ 17/79; Kehf 18/25; Meryem 19/28; Mü’minûn 23/27; Nûr 24/3; Şu’arâ 26/193; Kasas 28/38, 78; Rûm 30/17-18; Sâffât 37/89; Sâd 38/24, 32, 34; Câsiye 45/14, Necm 53/14; Nûh 71/23. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 23, 29, 31, 33-34, 43, 59, 70, 73, 103, 110, 123, 125, 135-136 (207), 160, 174, 177, 180, 184, 207, 211, 227, 236, 239, 244, 271, 275, 302, 319, 348.

kullanıldığında genellikle büyük harf ile yazılırken, birinci ve ikinci tekil ve çoğul şahıs zamirleri her nedense bu şekilde kullanılmaz. Sadak'ın bunu fark ettiği ve -bizce- doğru biçimde kullandığı görülmektedir.

“Yalnız Sana kulluk eder ve ibadet eder, sadece Senden yardım dileriz”³³; “Sizi Biz yarattık, ne diye tasdik etmiyorsunuz... Siz mi onu insan şeklinde koyuyorsunuz, Biz mi ona o şekli veriyoruz? Aranızda ölümü Biz takdir ettik; ve kimse engelleyemez Bizi”,³⁴ “...Artık onlardan korkmayın, Benden korkun ki, size olan nimetimi tamamlayayım... Şu halde Beni anın ki, Ben de sizi anayım ve Bana şükredin, nankörlük etmeyin!”³⁵ ve “Kullarım sana Beni sordukları vakit, Ben muhakkak onlara yakınım; Bana duâ ettiği zaman duâ edenin duâsını kabul ederim; onlar da Benim davetime koşsunlar, Bana iman etsinler ki, doğru yolun yolcusu olabilsinler.”³⁶; “Budur işte o Kitap...”³⁷ âyetlerinde görüldüğü gibi.

İkinci dikkati çeken husûs da çeviride bol bol *devrik cümle* kullanılmasıdır. Bu husûsun Kur'ân'ın üslûbundan başka Sadak'ın doğduğu topraklardaki Türkçe ağzıyla ilgisi, bize göre üzerinde durulmaya değer bir konudur. Zira Rumeli, özellikle de Makedonya Türkçesinde devrik cümle kullanımının yaygın olduğu malûmdur.³⁸ Bütün diller için geçerli olmak üzere, devrik cümlenin hatalı ve/ya bozuk değil, bilakis kasd-ı mahsûs ile yapılan bir çeşit edebî ve belîğ cümle olduğu ve Türkçe'de daha çok *yüklem*in, Arapça'da ise fil cümlelerinde daha çok *mef'ûlün/nesnenin*, isim cümlelerinde *haberin* başa alınarak yapıldığı malûmdur. Söz konusu kasdın vurgu ve/ya sanat amacı vardır. Nitekim Kur'ân'da bolca devrik cümleler bulunmakta, Bekir Sadak da, meâlin pek çok yerinde anlamın kolay aktarılması maksadıyla devrik cümleleri kullandığını beyân etmektedir.³⁹

Örnek vermek gerekirse; “Mühürlemiştir kalplerini ve kulaklarını onların Allah, gözlerinde de perde vardır; büyük azab beklemektedir onları”;⁴⁰ “Sürdür sabrını, sabah akşam Rablerine, rızasını dileyerek duâ edenlerle birlikte; dünya hayatının güzelliğini arzu ederek çevirme gözlerini onlardan, ve Bizi anmayı kalbine unutturup heveslerine

33 Fâtiha 1/5. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 15.

34 Vâkıa 56/ 57, 59-60. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 325.

35 Bakara 2/150, 152. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 27.

36 Bakara 2/186, 152. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 29.

37 Bakara 2/2. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 15.

38 Ahmet Günşen, “Rumeli Ağızlarının Söz Dizimi Üzerine-I (Makedonya ve Kosova Türk Ağızları Örneği)” *Turkish Studies* 5/1 (2010), 471-472.

39 Sadak, “Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine”, 18-19. Benzer bir değerlendirme için bkz. Puzmaz, “Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali”, 192.

40 Bakara 2/7. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 15.

uymuş ve işinde haddini aşmış olan kimselere uyma!";⁴¹ "Verildi savaş izni, kendilerine savaş açılmış olan müminlere, haksız yere saldırıya uğradıkları için -Allah'ın onlara yardım etmeye gerçekten gücü yeter-."⁴² âyetleri konu edinilebilir. Ancak bu noktada belirtilmelidir ki, verilen her üç örnekte de görüldüğü üzere, Sadak'ın devrik cümle kullanımları Kur'an'ın devrik cümle kullanımlarıyla her zaman örtüşmemektedir. Zira yukarıdaki her üç âyet kurallı cümlelerden oluşmaktadır.

Bekir Sadak'ın başta esmâ-i hüsnâ ifadeleri olmak üzere âyet sonlarını *mutlak* olarak değil *sibâk*na uygun bir şekilde *bağlamı* gözeterek çevirdiği, diğer bir ifadeyle çeviride *âyet içi bağlamı* dikkate aldığı görülmektedir. Bu durumlara; öncesinde Kur'an'ın hidâyet edici özelliğinden söz eden âyette *müttakîleri* "kötülüğe sapmaktan endişe içinde olanlar",⁴³ yine öncesinde ibâdetin ve kulğun anlatıldığı, bunları yerine getirmekten sakınmayı ifade etmek üzere *ittikâyı* "cezâdan korunmak",⁴⁴ Kur'an'dan şüphe edip onun benzerinin getirilebileceğini düşünen muhatapların anlatıldığı âyetin sonundaki *sâdik olmayı* "iddiada doğru olmak"⁴⁵ ve meleklerin insanın yaratılmasına tereddütlü yaklaşımlarına karşın ilgili âyetlerin sonundaki *sâdik olmayı* "görüşte doğru olmak",⁴⁶ Hz. Yûsuf'un hazînededen sorumlu bakan olmayı istemesini gerekçelendirirken kullandığı "إِنِّي خَافِيَةٌ عَلَيْهِمُ" ifadesini "çünkü ben hem tutumluyum, hem de neyin nereye harcama gerektğini iyi bilirim"⁴⁷ şeklindeki çeviri örnekleri verilebilir.

Tefsîrî çeviri ile *serbest çeviri* arasında bir benzerlik ve o nedenle bu iki çeviri biçimini aynileştiren yaklaşımlar olsa da⁴⁸ aralarında ciddi nüanslar olduğu muhakkaktır. *Tefsîrî çeviri*, "bir kaynağa dayanarak" metinde doğrudan değil zımnen bulunan anlamın aktarılmasıdır. Diğer bir anlatımla metnin *dediğinin* değil *demek istediğinin* aktarımıdır. *Serbest çeviri* ise adından da anlaşılacağı üzere mütercimim "kendi tasarrufu ile" metindeki doğrudan ve/ya dolaylı anlamı aktarmasıdır. Vurgulamak gerekirse, *tefsîrî çevirinin* merkezinde bir kaynak ve/ya bir rivâyet vardır, serbest çeviride ise kaynak doğrudan mütercim ve onun tasarrufudur.

41 Kehf 18/28. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 178.

42 Hac 22/39. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 203. Başka bazı örnekler için bkz. Puzmaz, "Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali", 192.

43 Bakara 2/2. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 15.

44 Bakara 2/21. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 16.

45 Bakara 2/23. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 16.

46 Bakara 2/30-31. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 17.

47 Yûsuf 12/55. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 145.

48 Süleyman Koçak, "Açık ve Anlaşılır Bir Kur'an Çevirisinin Temel İlkeleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2008), 305

Pek tabî Kur'ân ve onun tercümesinde, *serbest çevirideki* “serbestliğin” metnin şânına yakışır biçimde ve onun izin verdiği kadar olup *aşırı yorum* sınırına varmaması gerektiği vurgulanmalıdır. Belki bunu pergelin sâbit ucunun metne, ucunda kalem olan hareketli ucunun ise çeviri ve/ya yoruma benzetilebileceği ve hareketli ucun hareketinin sâbit ucun izin verdiği ölçüde geçerli olduğu bir “pergel metaforu” ile anlaşılır hâle getirmek mümkündür.

Bekir Sadak, *tefsîrî çeviriye* “yorumlu tercüme” der ve Ebussuûd’a da atıfta bulunarak Rahmân 55/4. âyeti örnek verir: “رَبِّ لَآ اِهْمَلُهَا / Ona meram *anlatma ve anlatmayı öğretti*”. Sadak, *beyân* kelimesinin “açıklama” ve “anlatma” anlamına geldiğini, ancak kendisinin meâle “anlama”yı da ilave ettiğini; “bu ikincisi sözlükte yok” şeklinde bir eleştiri gelse de ilâve edilen mananın *beyân* kelimesinin lazîmî anlamı olduğunu zira bir şeyin anlamadan anlatılamayacağını ve dolayısıyla bu anlamın ayetin manası içinde olduğunu söyler.⁴⁹

Sadak’ın *tefsîrî tercüme* yaptığı diğer yerlere ise şu örnekler verilebilir. *Rahmân*’ı “iyiliği tüm varlıkları kapsayan”, *Din Günü*’nü “cezâ ve mükâfât günü”,⁵⁰ *Qayyûm*’u “bütün varlıkları ayakta tutan ve onları gözetip duran”,⁵¹ *Muķit*’i, “her şeye gücü yeten ve her şeyi görüp gözetin”,⁵² *müttakîleri* “Allah’tan korkan, taat ve ibadette meşgul olanlar”,⁵³ Hz. Peygamber’e gelen *el-‘ilim*’i “vahiy”,⁵⁴ “Kur’ân”,⁵⁵ Hz. Mûsâ’nın ardından buzağıyı tanrı edinip tapınanları konu edinen ve genellikle “*nefislerinizi ya da içinizden buzağıya tapanları öldürün*” şeklinde çevrilen ifadeyi “...ve kendinizi ıslah edin...”,⁵⁶ Hac için genellikle manevî hazırlığın kastedildiği ve “*en hayırlı hazırlık ya da azık takvâdir*” şeklinde çevrilen ifadeyi “bu, başkasına muhtaç olup istemekten daha iyidir”,⁵⁷ “الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ...” âyetini “*Erkekler*

49 Sadak, “Bekir Sadak Hoca ile Kur’an Meali Üzerine”, 19; Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 322.

50 Fâtiha 1/2. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 41.

51 Âl-i İmrân 3/115. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 48-49.

52 Nisâ 4/85. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 62.

53 Âl-i İmrân 3/115. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 48-49.

54 Bakara 2/120, 145. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 24, 26, Sadak’ın bazen de tefsîrlerde açıklamalara göre aynı içerikli olup Sadak’ın da aynı anlamı vermesi beklenen durumlarda el-‘ilim kelimesini tercüme etmez ve “ilim/bilgi” şeklinde olduğu gibi aktarır. Bkz. Âl-i İmrân 3/19, 61; Ra’d 13/37; Kasas 28/80; Ankebût 29/49; Rûm 30/56, Şûrâ 42/14, Mücâdele 58/11. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 42, 45, 152, 239, 243, 247, 292, 330.

55 Yûnus 10/93. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 132.

56 Bakara 2/54. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 18.

57 Bakara 2/197. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 31.

kadınların işlerini yürütüp idare ederler...,⁵⁸ ve son olarak *gayb*'ı bir yerde “levh-i mahfûz”⁵⁹, diğer bir yerde ise “ezelî kitap”⁶⁰ şeklinde çevirir. Yine “...بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ...”⁶¹ âyetinin genellikle “iyilik yaparak” şeklinde karşılanan kısmını “Hayır, kim Allah’ı görür gibi ibadet ederek, O’na teslimiyet gösterirse...”⁶² ve “...إِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا...”⁶³ âyetini “silahlı ve silahsız hepiniz savaşa çıkın...”⁶⁴ diye çevirir. “الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ / bizden önce îman etmiş olanlar” âyetine de⁶⁵ atıfla, genellikle “Allah’a ve Hz. Peygamber’e ilk îman edenler”, “O’nunla iki kibleye de yönelmiş olanlar” ve/ya “O’na ilk bey’at edenler” şeklinde anlaşılır⁶⁴ “السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ / ilk öne geçenler/ilk önden gidenler” ifadesini “dine yardımda öncelik vasfını taşıyanlar” şeklinde çevirmiştir.⁶⁵ Genellikle “oruç tutanlar” ve/ya şeklinde anlaşılmalı olan,⁶⁶ “السَّائِحُونَ / sâihûn” ifadesini, Sadak, -kendisi de parantez içerisinde verdiği bu anlamdan başka- belki biraz da zamanın rûhuna uygun olarak “bilgi edinmek için seyahat edenler” şeklinde çevirmiştir.⁶⁷ Yine Hz. İbrâhîm’in Allah’tan “رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا...”⁶⁸ ifadesiyle dile getirdiği talebini “Ey Rabbim, bana olgun muhakeme gücü ver...” şeklinde çevirmiştir⁶⁸

Sadak’ın Kur’ân’da *takvâ*,⁶⁹ *gayb*,⁷⁰ *cizye*,⁷¹ *sûre*,⁷² *isrâf*⁷³ gibi “terim” olarak kullanıldığını değerlendirdiği bazı yerlerde bu kavramları olduğu gibi aktarıp çevirmediği veya terim anlamına uygun çevirdiği görülmektedir.

58 Nisâ 4/34. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 58.

59 Tûr 52/41. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 318.

60 Kalem 68/47. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 344.

61 Bakara 2/112. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 23.

62 Tevbe 9/41. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 118.

63 Haşr 59/10.

64 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fî Te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), XIV/434-438.

65 Tevbe 9/100. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 122.

66 Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XIV/502-505.

67 Tevbe 9/112. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 124.

68 Şuarâ 26/83. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 224.

69 Mâide 5/2; Arâf 7/26; Hac 22/32, 37. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 70, 95, 202.

70 Âl-i İmrân 3/44, 179. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 44, 53.

71 Tevbe 9/29. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 117.

72 Bakara 2/23; Tevbe 9/64, 86, 124, 127; Hûd 11/13; vd. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 16, 119, 121, 125, 134.

73 En’âm 6/14; Arâf 7/31; Furkân 25/67. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 91, 96, 220.

Bekir Sadak'ın *serbest çeviri örnekleri* olarak ise *gayb*'i “duyular ötesi âlem”⁷⁴ ve/ya “gizli olan şeyler”⁷⁵, *göklerin ve yerin gaybını* “göklerin ve yerin *sırrı*”,⁷⁶ *Allah'tan gayb'te korkmayı*, “kimsenin görmediği anda, zamanda ve/ya giyâbında korkmak”,⁷⁷ “عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ / âlimül-gaybi ve'ş-şehâdeh” ifadesini “görülme-yeni de bilir, görüleni de”⁷⁸, “gaybı da bilir, hazır olanı da”⁷⁹ şeklinde; “الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ / bilmeyenler” ifadesi bir yerde “gerçeği bilmeyenler”⁸⁰ olarak, “لَقَوْمٍ يُوقِنُونَ” ifadesini yerine göre “gerçekleri iyice bilmek isteyenler, kesin inanca sahip olanlar, kesin inanan bir topluluk”⁸¹ Allah'ın “حَلِيمٌ / halîm” sıfatını “cezada yumuşak davranırsa da ihmal etmeyen”,⁸² “cezalandırmada temkinli ve yumuşak davranan”,⁸³ “öfkesine hâkim”⁸⁴, “uyumlu davranış sahibi”,⁸⁵ “ılımlı davranan”,⁸⁶ ve/ya “sabırla muamele eden”⁸⁷ şeklinde; genellikle “bağışlayan” anlamıyla karşıladığı “عَفُورٌ / gafûr” sıfatını bir yerde “bağışlayandır, günahları örtendir”⁸⁸ şeklinde çevirmesi; yine “إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ...”⁸⁹ âyetini “Allah daima görür ve tanır o kulları”⁹⁰, “...الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ آيَاتِنَا وَمُؤْمِنُونَ...”⁹¹ vb. âyetleri “Allah'a ulaşacaklarına inananlar”⁹² ve son olarak “حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ”⁹³ âyetini “sonunda gidip kabirlerinizdekileri de hesapladınız”⁹⁴ şeklinde tercüme etmesi

74 Bakara 2/3. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 15.

75 Necm 53/35. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 319.

76 Bakara 2/33. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 17.

77 *Havf* fiili ile bkz. Mâide 5/94. *Haşyet* ile bkz. Enbiyâ 21/49; Fâtır 35/18; Yâ-sîn 36/11; Müлк 67/12. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 78, 197, 263, 265, 342.

78 En'âm 6/73; Ra'd 13/9; Secde 32/6; Haşr 59/22; Tegâbü'n 64/18. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 86, 150, 250, 333, 339.

79 Mü'minûn 23/92. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 209

80 Yûnus 10/89. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 131.

81 Bakara 271/18; Mâide 5/50; Câsiye 45/4, 20. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 24, 75, 301-302.

82 Nisâ 4/12. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 56.

83 Mâide 5/101. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 79.

84 İsrâ 17/44. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 171.

85 Ahzâb 33/51. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 256.

86 Fâtır 35/41. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 264.

87 Bakara 2/235. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 35.

88 Hac 22/60. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 204.

89 Âl-i İmrân 3/15. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 42.

90 Âl-i İmrân 3/120. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 49.

91 Bakara 2/46, 249. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 18, 36.

92 Tekâsür 102/2. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 372.

verilebilir. “أَوْ لَوْ الْأَتْبَابِ / Ülü'l-Elbâb” tabirini; “gerçeği kavrayabilecek idrâke sahip olanlar”, “aklı olanlar”, “özü kavrama yeteneğine sahip olanlar”, “gerçeğin özünü kavrama yeteneğine sahip olanlar”, “öze yönelik bir kavrayış sahibi olanlar” ve “iç idrâki uyanık olanlar” şeklinde çevirir.⁹³

Daha çok, yorumu gereken, dahası yorumun kaçınılmaz olan metinlerde, bâhusûs da Kur'ân çevirisinde görülen *parantez uygulamasını* gereksiz ve indî yorumlar olarak gören hatta “yönlendirme” ve/ya “tanrısal kelâm ile okuyucu arasına girme” olarak telakkî eden;⁹⁴ hadd-i zâtında bazen de metni ağırlaştırarak bu uygulamaya karşı bir dönem revâç bulan “anti-parantez” (*antrparantez* değil) anlayışına karşın; parantez uygulamasının *zamirler, işâret isimleri, edatlar, harfler* ile *mübhem, müşterek, vecîz ve mecâzî ifadelerde*⁹⁵ kullanılması yerinde olsa gerektir.

Sadak, meâlin önsözünde ve ilgili röportajda ilke olarak parantez kullanmadığını belirtmiş ancak metinde yer almayan zımnî anlamı da parantez kullanmadan vermek durumunda olduğunu söylemeden geçememiştir. Bunun çeviride bir eksiklik ve/ya kapalılığa sebep olup olmayacağı şeklindeki soruyu da; parantezli tercümelerin okuyucunun hoşuna gitmediği, parantez içinde verilen mananın âyetten anlaşılması durumunda o anlamı parantezsiz vermenin bir mahzûru olmadığı, hemen her dil gibi Arapça'da da mahzûf manaların bulunduğu, bunlar metinde olmadığı için bunların parantez içinde verilmesi zorunluluğu bulunmadığı şeklinde cevaplamıştır.⁹⁶

Örneğin “...وَيَقْتُطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهٖ أَنْ يُوصَلَ...” âyetini parantez kullanmadan ve âyetin muhtevâsında bulunan manayı açıkça yazarak “...Allah'ın riayet edilmesini emrettiği *akraba ilişkilerini keserler...*” şeklinde çevirmiştir.⁹⁷ “زِيلِيَالِ عَشْرِ” âyetini “Zilhicce'nin on gecesine”⁹⁸ şeklinde, “قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ...” âyetini “Onlara söyle: ‘Allah yanında *âhîret yurdu = cennet*, öteki insanlara değil de sadece

93 Bakara 2/179, 197, 269; Âl-i İmrân 3/7, 190; Mâide 5/100; Zümer 39/9, 18, 21; vd. . Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 29, 31, 39, 41, 54, 79, 278, 279; vd.

94 Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*, (İstanbul: Yeni Boyut Yay., 1998), 6.

95 Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 6; Zekeriya. Pak, “Meâllerde Parantez Kullanımının Gerekeçleri ve Anlam ve Dil Estetiği Açısından Yol Açtığı Problemler”, *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- 24-26 Nisan 2003, İzmir*, (Ankara: DİB Yay., 2007) 2/441-455.

96 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 6; Sadak, “Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine”, 18-19.

97 Bakara 2/27. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 17.

98 Fecr 89/2. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 366.

siz size mahsus ise'..."⁹⁹ şeklinde parantez kullanmada ve fakat “= / eşittir” işaretiyle vermiştir. Yine “فَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّبِعُوا يُعْطَرُ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنتُ الْأَوَّلِينَ” âyetinde kâfirlerin son vermeleri ve zımnen bir daha dönmemeleri istenen şey açıkça belirtilmemişken, Sadak “Söyle inkâr edenlere: Küfürden vazgeçerlerse geçmiş günahları bağışlanır; tekrar inkâra dönerlerlerse, bilmelidirler ki, daha öncekilere ilâhî kanun uygulanmıştır”¹⁰⁰ şeklindeki çevirisiyle söz konusu eylemin küfür ve inkâr olduğunu açıkça yazmıştır.

Ancak bütün bunlara rağmen Sadak'ın bir sayfada toplam dört yerde olduğu gibi parantez kullanmaktan kaçınmadığı yerler de¹⁰¹ vardır.

Bilindiği gibi parantez kullanımıyla da kısmen ilgili olan zamîrlerin merciinin tespiti ve bunların meâllerde karşılanarak mübhemliğin giderilmesi önemli meselelerden biridir. Sadak'ın bazı yerlerde zamîrleri parantez kullanmadan ve açıkça yazarak mübhemliği ortadan kaldırdığı, diğer bazı yerlerde ise zamîrleri olduğu gibi çevirip belirsizliği gidermediği görülmektedir.

“...بَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ... / ...Peygamber'i öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar...”¹⁰², “...فَلَا تَمْتَرَنَّ بِهَا... / ...o saat hakkında asla şüphe etmeyin...”¹⁰³ ve “وَلَا يَخَافُ عُقْبِيهَا” / hiç de korkmayarak o azabın sorumluluğundan.”¹⁰⁴ âyetleri ilk duruma; “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ” / Ey îman edenler, itâat edin Allah'a ve Resûlüne; yüz çevirmeyin O'ndan, sözünü işitme fırsatına kavuşmuşken”,¹⁰⁵ “أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَيْنَاهُ قَوْلَ إِنْ افْتَرَيْنَاهُ فَعَلَيْ إِبْرَاهِيمَ وَإِنَّا بِرَبِّهِ” / Yoksa ‘uydurdu mu onu?’ diyorlar. De ki: ‘Onu uydurdumsa, günahı bana; ve ben işlemekte olduğunuz suçlardan uzağım!’¹⁰⁶ “لِيُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً

99 Bakara 2/94. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 22.

100 Enfâl 8/38. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 111.

101 İbrâhîm 14/35; Tâ-hâ 20/65; Zuhruf 43/61, 68, 69, 80; Tekvîr 81/22. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 156, 190, 298, 361.

102 Bakara 2/146. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 26.

103 Zuhruf 43/61. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 298.

104 Şems 91/15. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 368.

105 Enfâl 8/20. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 110.

106 Hûd 11/35. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 135. Bu âyetin bağlamı ve âyette kullanılan gâib sîga ve zamîrler açısından âyete konu olay ve kişilerin ne/ler ve kimler olduğu husûsunda birden fazla ihtimal vardır. Âyetin bağlamına göre ilk ihtimal bu konuşmanın Hz. Nûh ile kavmi arasında geçmesidir. İkinci ihtimal ise bu cümlelerin bir *ara cümle* olarak Hz. Peygamber ile müşrikler arasında geçmesidir. İkinci ihtimal durumunda ise âyette uydurmaya konu olan ve zamirle ifade edilen meselenin ne olduğudur. Yani Hz. Peygamber tarafından “uydurulduğu” ileri sürülenin ‘Kur’ân mı yoksa Nûh Kısası mı’ olduğu meselesidir. Bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001) III/167.

وَاصِيًا / Allah'a ve peygamberine inanasınız, O'na yardımcı olasınız, O'na saygı gösteresiniz ve sabah akşam O'nu tesbih edesiniz diye"¹⁰⁷ âyetleri ise ikinci duruma örnek verilebilir.

Bilindiği gibi, ilk defa Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (560/1165) tarafından konulan *secâvendler*, tilâvet ve dolayısıyla tercüme ederken anlam bütünlüğü açısından *durulacak* ve *başlanacak* (*vakf* ve *ibtidâ'* / *istînâf*) yerleri gösterir. O nedenle merhûm Sadak da, anlam bütünlüğünü sağlamak için *noktalama işaretlerinden*, noktalama sırasında da *secâvendlerden* yararlandığını belirtmiştir.¹⁰⁸

Sadak, meselâ Mâûn Sûresi'ni buna göre çevirmiştir:

¹ Gördün mü o dini inkâr edeni!

² İşte odur o, yetimi kabalıkla iten,

³ yoksulu doyurmayı teşvik etmeyen!

⁴ Vay hâline o namaz kılanların ki,

⁵ namazlarını gereği gibi kılmıyorlar

⁶ onların ki, sadece gösteriş yapıyor(lar),

⁷ ve kimseye en ufak bir yardımda bulunmuyorlar!¹⁰⁹

Secâvendler konusunda “vakf-ı murâkebe”, “vakf-ı tecâzûb” şeklinde de anılan ve birkaç kelime arayla gelen, mushaflarda daha çok piramidal üç nokta ( ) ile gösterilen *vakf-ı muâneka*'ya ve Sadak'ın buralardaki çeviri tercihlerine birkaç örnek¹¹⁰ vermek yerinde ve yeterli olacaktır.

İlk örnek olarak Bakara 2/2. âyet verilebilir: “ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ / Budur işte o Kitap; onda asla şüphe yoktur; doğruya yöneltilir kötülüğe sapmaktan endişe içinde olanları”.¹¹¹ Sadak'ın bu âyette “رب / rayb” değil “فيه / fih” üzerinde durduğu ve çeviri tercihini buna göre yaptığı anlaşılmaktadır.

“يَسْتَبْشِرُوْنَ بِنِعْمَةِ مِّنَ اللّٰهِ وَقَضٰى وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ ﴿١٧١﴾ الَّذِيْنَ اسْتَجَابُوْا لِلّٰهِ وَالرَّسُوْلِ مِنْۢ بَعْدِ مَاۤ اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ... / sevinecekler Allah'ın nimet ve ihsânına ve mü'minlerin mükâfatını Allah'ın zâyi etmeyeceğine,¹²² o mü'minler ki, yara aldıktan sonra bile Allah ve Resûlü'nün çağrısına

107 Fetih 48/9. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 309.

108 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 6.

109 Mâûn 107/1-7. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 374.

110 Diğer bazı örnekler için bkz. Âl-i İmrân 3/7, 30; Arâf 7/91-92, 172. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 41, 43, 100, 106. Ayrıca bkz. Pusmaz, “Üsküplü Bir Âlim: Bekir Sadak Hoca ve Meali”, 193-195.

111 Bakara 2/2. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 15.

uydular..."¹¹² âyetinde Sadak'ın ilk değil de ikinci durakta yani "المؤمنين / el-mü'minîn" değil "الفرح el-karh" durduğu ve anlamı buna göre düzenlediği görülmektedir.

“فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ ﴿١٣﴾ مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أُخْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَخْيَاهَا...
...ve neticede yaptığına pişman oldu. ³² *Bunun için İsrâilîogullarına bildirmiştik ki, kim bir kişiyi bir kişi karşılığında olmaksızın, veya yeryüzünde bozgunculuk yapması sebebiyle olmaksızın öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur; kim bir insanın hayatını kurtarır-sa, bütün insanların hayatını kurtarmış olur...*"¹¹³ Sadak'ın bu âyetlerde ise ikinci durakta değil ilkinde yani "النَّادِمِينَ / en-nâdimîn" üzerinde değil "من اجل ذلك / min ecli zâlik" üzerinde durduğu ve meâl tercihini buna göre yaptığı anlaşılmaktadır.

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ...
/ Muhammed ALLAH'ın peygamberidir; onunla beraber olanlar, kâfirlere karşı şiddetli, birbir[ler]ine karşı da merhametlidirler; rükû ve secde edenler olarak görürsün onları, Allah'ın bol lûtfunu ve sonsuz hoşnutluğunu arzu eder oldukları halde; yüzlerindeki alâmetleri secdelerinin izidir; budur onların Tevrat'taki misalleri; İncil'deki misalleri ise, filizini çıkarmış, onu güçlendirmiş, sonra kalınlaşmış da sapı üzerinde doğrulmuş, çiftçileri sevindiren bir ekin gibidir..." Görüldüğü gibi Sadak, bu âyette ilk durakta durmuş ve Hz. Peygamber ile beraber olanların Tevrat'taki ve İncil'deki benzetmelerini ayırmış ve meâl tercihini buna göre yapmıştır.¹¹⁴

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı'nda Müteşâbih Âyetlere Yaklaşım

Bilindiği Kur'ân'ın kendisinin, âyetlerini anlaşılabilirlik bakımından *muhkem* ve *müteşâbih* şeklinde ikiye ayırdığı kabul edilir.¹¹⁵ Bu tasnife göre *muhkem*, hâricî bir delile ve/ya açıklamaya ihtiyaç duymadan kolayca ve genel olarak herkes tarafından aynı şekilde anlaşılabilen âyetler; *müteşâbih* ise birden fazla anlama ihtimâli olup bu manalardan birini tayîn için hâricî bir delil ve/ya açıklamaya ihtiyaç duyulan âyetlerdir. Bu tanıma göre ibâdetler ve emir-nehî gibi ahkâm âyetleri daha çok *muhkem*; Allah'ın zât, sıfat ve fiilleri ile hurûfu mukatta'a gibi âyetler de daha çok *müteşâbih* sınıfında kabul edilmiştir.¹¹⁶

¹¹² Âl-i İmrân 3/171-172. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 52-53.

¹¹³ Mâide 3/31-32. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 72-73.

¹¹⁴ Fetih 48/29. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 311.

¹¹⁵ Âl-i İmrân 3/7; Hûd 11/1; Zümer 39/23.

¹¹⁶ Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Ķur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, (Ka-hire: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1394/1974), III/3-5.

Müteşâbihler bilinebilir olmaları açısından *mutlak* ve *izâfî* olmak üzere ikiye; *izâfî müteşâbihler* de *lafzî*, *manevî* ve *hem lafzî hem manevî* olmak üzere üçe ayrılır.¹¹⁷

Bu başlık altında merhûm Bekir Sadak'ın meâlinde yukarıdaki tasnîfe göre örnekler üzerinden müteşâbih âyetleri çeviride izlediği yöntemi ele alınacaktır.

Bekir Sadak'ın muhkem ve müteşâbih ayırımının zemînini teşkil ettiği şeklinde değerlendirilen âyetlerden Hûd 11/1 ve Zümer 39/23. âyetlerin ilgili kısımlarını “*كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ / âyetleri sağlamaştırılmış*” ve “*كِتَابًا مُتَشَابِهًا / manaları birbirine benzeyen*”; özellikle de Âl-i İmrân 3/7. âyetindeki “*مُحْكَمَاتٍ / muhkemâtı*” “kesin anlamlı”, “*مُتَشَابِهَاتٍ / müteşâbihâtı*” ise “anlamları belirsiz olanlar” şeklinde çevirdiği, başka da bir açıklama yapmadığı,¹¹⁸ diğer bir anlatımla bu kelimeleri sonradan terimleştikleri hâlleri olan “muhkem” ve “müteşâbih” olarak tercüme etmediği görülmektedir. Ayrıca Âl-i İmrân 3/7. âyetin ilgili kısmını “*وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ...*... *يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا ...*” *Oysa, onların gerçek anlamını sadece Allah bilir, ve ilimde derinleşmiş olanlar: ‘Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır!’ derler...*” şeklinde çevirdiğine¹¹⁹ göre, “*وَالرَّاسِخُونَ / ve'r-râsîhûn*” kelimesindeki *vâv*'ı *atıf* değil *isti'nâfiyye* olarak aldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda aktarılan yaklaşıma göre, Sadak'ın müteşâbih âyetleri yorumu tâbi tutmadan olduğu gibi aktarması beklenir. Onun *mutlak* ve *izâfî müteşâbihler* arasında bilinebilirlik bakımından ayırım yapıp yapmadığı örneklerden sonra daha iyi anlaşılacaktır.

Bu çalışmada tefsîr literatüründe de, merhûm Sadak tarafından da pek sorun edilmeyen ve *izâfî müteşâbihlerin* Kur'an'ın indiği vasatın dilini ve kültürünü bilmeyi gerektiren ve *garîb* ve/ya *müşterek* olmaktan kaynaklanan “*عَبَّ / ebb*”¹²⁰ ve “*بِئْلِ يَمِينٍ / bi'l-yemîn*”¹²¹ gibi *lafzî çeşitleri* ile -bir yaklaşıma göre henüz bilimsel olarak keşfedilmediği için farklı anlaşılan ve/ya tam anlaşılabilen¹²² - “*بِرْزَحٍ / berzah*”¹²³,

117 Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, (İstanbul: İfav Yay., 2018), 157-170.

118 Hûd 11/1; Zümer 39/23; Âl-i İmrân 3/7. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 41, 133, 279.

119 Âl-i İmrân 3/7. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 41.

120 Sadak, bu kelimeye “çayır” anlamı verir. ‘Abese 80/31. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 360.

121 Sadak, bu kelimeye “sağ eliyle” anlamı verir. Sâffât 37/93. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 271.

122 Demirci, *Tefsir Usûlü*, 164-168.

123 Sadak, bu kelimeye “bölme bir duvar”, “engel” anlamı verir. Furkân 25/53; Rahmân 55/19-20. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 219, 322.

“ضيقًا / *dayyık*”¹²⁴, “لواقع / *levâkîh*”¹²⁵ ve “موسعون / *mûsi‘ûn*”¹²⁶ gibi *manevî müteşâbihleri*; ayrıca Allah’a izâfe edilen *görme*,¹²⁷ *işitme*,¹²⁸ *haberdar olma*,¹²⁹ *bilme*,¹³⁰ *kıssa etme/ anlatma*,¹³¹ *bekleme/mühlet verme*,¹³² *okuma/toplama/açıklama*,¹³³ *yazma/sayma*,¹³⁴ *yakın olma*¹³⁵ ve *utanma/çekinme*¹³⁶ gibi eylemlerin *antropomorfit/insanbiçimci* anlatımlarına yer verilmeyecek, daha çok sorun addedilen örnekler üzerinde durulacaktır.

Buna göre Sadak *mutlak müteşâbihlerden* sayılan *Rûh’u*,¹³⁷ *Sûr’u*,¹³⁸ *Kalem’i*¹³⁹ ve *el-Beytü’l-Ma’mûr’u*¹⁴⁰ çevirmez; herhangi bir açıklama da yapmaz.

Sidretü’l-Müntehâ’yı da çevirmez ancak dipnotta “maddî varlıklar dünyasının son bulunduğu nokta. Bundan ötesi Allah’ın gayb âlemi” şeklinde bir açıklama yapar.¹⁴¹

Rabbü’l-Arş, Zü’l-Arş tabirlerini “Arş’ın sahibi” şeklinde çevirir ve fakat herhangi

124 Sadak, bu kelimeye “daraltma” anlamı verir. En‘âm 6/125. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 360.

125 Sadak, bu kelimeye “aşılacağı” anlamı verir. Hicr 15/22. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 360.

126 Sadak, bu kelimeye “genişletmekteyiz” anlamı verir. Zâriyât 51/47. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 360.

127 Örnek olarak bkz. Bakara 2/96; Hüd 11/112. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 22, 140.

128 Örnek olarak bkz. Bakara 2/137; Şu‘arâ 26/220. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 25, 227.

129 Örnek olarak bkz. Fâtır 35/31. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 264. Sadak, burada *basîr* kelimesini “görüp gözeten” şeklinde çevirmiştir.

130 Tevbe 9/101; İsrâ 17/47; Meryem 19/70; Tâ-hâ 20/104; Mü‘minûn 23/96. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 122, 172, 186, 192, 210.

131 Yûsuf 10/3; Kehf 18/13. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 141, 176.

132 Tevbe 9/52. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 118.

133 Kiyâmet 75/17, 19. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 353.

134 Yâ-sîn 36/12. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 360.

135 Kâf 50/16; Vâkı‘a 56/85. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 360.

136 Bakara 2/26. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 17.

137 İsrâ 17/85. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 174.

138 En‘âm 6/73; Kehf 18/99; Kâf 50/20; vdğr. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 86, 182, 313, vdğr.

139 Kalem 68/1. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 343.

140 Tûr 52/4. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 317.

141 Necm 53/14, 16. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 319.

bir açıklama yapmaz.¹⁴² “...وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى السَّمَاءِ...” âyetini “...Arş’i da su üzerinde idi...” şeklinde çevirir ve herhangi bir açıklama yapmaz.¹⁴³ Arş’a *istivâ* tabirlerini “kâinât üzerinde hükümrânlık kurmak”, “bütün kâinâtı hâkimiyeti altına almak”, “Arş üzerine hükümrânlık kurmak”, “bütün kâinâtın hükümrânlığını yürütmek” gibi hemen aynı manaya gelecek ifadelerle, yorumlu olarak çevirir.¹⁴⁴

Dâbbetü’l-Arz’ı “yerden acayip bir hayvan”,¹⁴⁵ *Levh-i Mahfûz’u* “dikkatlice korunan levha”¹⁴⁶ şeklinde çevirir ve fakat herhangi bir açıklama yapmaz.

Allah’ın gökler ve yerdeki kürsîsi ifadesini “Gücü, hükümrânlığı ve yüceliği gökleri ve yeri kaplamıştır” şeklinde yorumlar.¹⁴⁷

Yine *mutlak müteşâbihlerden* sayılan *hurûfu mukatta’a’yı*, herhangi bir açıklama yapmadan, olduğu gibi verir.¹⁴⁸

Sadak; *lafzî* ve *manevî* çeşitleriyle *izâfî müteşâbihlerden* kabul edilen ve “...Allah’ın eli, onların elleri üstündedir...”,¹⁴⁹ “Yahûdîler, ‘Allah’ın eli sıkıdır!’ dediler... Hayır, iki eli de açıktır O’nun, istediği kadar harcar!” âyetlerinde¹⁵⁰ doğrudan lafzatullah’a izâfe edilen “...يد الله / *Allah’ın eli*” tabirlerini çevirmez, herhangi bir açıklama da yapmaz. *Mülkün*, *hayrın* ve *lütfun Allah’ın elinde* olduğunu bildiren âyetlerde; *mülkün* Allah’ın elinde olmasını yorumlayarak, *hayır* ve *lütfun Allah’ın elinde* olmasını ise yorumlamadan verir. Buna göre *mülkün Allah’ın “hâkimiyeti altında”*¹⁵¹ “kudret elinde”¹⁵² ve “mutlak hükümrânlığı altında”;¹⁵³ “...*Senin elindedir bütün hayır...*”, “*De ki: ‘Nimet ve ihsan muhakkak Allah’ın elindedir’*”, “...*lütf, bütünüyle*

142 Tevbe 9/129; Mü’minûn 23/86; Mü’min 40/7, 15; Burûc 85/15. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 125, 209, 282-283, 364.

143 Hûd 11/7. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 133.

144 A’râf 7/54; Yûnus 10/3; Ra’d 13/2; Tâ-hâ 20/5; Furkân 25/59; Secde 32/4; Hadîd 57/4. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 98, 125, 149, 188, 220, 250, 327.

145 Neml 27/82. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 232.

146 Burûc 85/22. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 364.

147 Bakara 2/255. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 37.

148 Örnek olarak bkz. Bakara 2/1; Âl-i İmrân 3/1; A’râf 7/1; Tâ-hâ 20/1; Neml 27/1; Yâ-sîn 36/1; Ahkâf 46/1; Kâf 50/1; Kalem 68/1. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 15, 41, 94, 188, 228, 265, 303, 313, 343.

149 Fetih 48/10. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 309.

150 Mâide 5/64. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 76.

151 Mü’minûn 23/88. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 209.

152 Yâ-sîn 36/83. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 268.

153 Mülk 67/1. Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 341.

*Allah'ın elindedir...*¹⁵⁴ şeklindedir çevirileriyle de *hayrın ve lütfun* “Allah'n elinde” olduğunu belirtir. Ayrıca *Allah'ın yapma ve yaratmayı* “*eller/imiz/le*” ve “*iki elimle*” şeklinde ifade ettiği yerlerde *el/ler* kelimesini “*kudret*”¹⁵⁵ şeklinde, yorumlayarak çevirir.

“*وجه الله / Allah'ın yüzü*” ifadesini; bağlamına göre “Allah'ın kıblesi”,¹⁵⁶ “Allah'ın rızası/hoşnutluğu”,¹⁵⁷ “*وجه ربّ... / Rabb...in yüzü*” tabirini; “Rabb...in rızası/hoşnutluğu”,¹⁵⁸ “Allah'ın varlığı”¹⁵⁹ “*جنب الله / Allah'ın yanı*” tabirini “Allah'ın huzuru”¹⁶⁰ yine daha çok Hz. Nûh bağlamında geçen ve Allah'a izâfe edilen “*على عيني / göz/ler/imün önünde*” tabirlerini “gözetimim/iz altında”¹⁶¹ şeklinde yorumlayarak çevirir.

“*وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا*” Rabbin ve meleklerin gelmesini, “*ve Rabbin emri geldiği zaman, melekler inip saf saf dizildiği zaman*”¹⁶² şeklinde yorumlu olarak çevirir.

“*Allah'ın konuşması*” tabirini bir yerde “*Allah ise Mûsâ ile gerçekten konuştu*”,¹⁶³ bir yerde “*...Rabbi de kendisiyle [Mûsâ ile] konuşunca...*”¹⁶⁴ şeklinde çevirir. Aslında “Allah'ın konuşmasını” açıklayan diğer bir âyeti ise ilginç bir şekilde “*Hiçbir insan için Allah'ın doğrudan doğruya kendisiyle konuşması mümkün değildir;..*”¹⁶⁵ şeklinde çevirir. Bu çeviri ilginçtir, zira bu durumda Sadak'ın Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşmasını aktarırken “gerçekten” vurgusu, merhûm açısından izaha muhtaçtır.

154 Âl-i İmrân 3/26, 73. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 42, 46.

155 Yâ-sîn 36/83; Sâd 38/75; Zâriyât 51/47. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 268, 277, 316.

156 Bakara 2/115. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 24.

157 Bakara 2/272; Rûm 30/38, 39; İnsan 76/9. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 39, 246, 354.

158 Ra'd 13/22, Leyl 92/20. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 151, 368.

159 Rahmân 55/27. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 323.

160 Zümer 39/56. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 281.

161 Hûd 11/37; Tâ-hâ 20/39; Mü'minûn 23/27; Tûr 52/48; Kamer 54/14. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 135, 189, 206, 318, 320.

162 Fecr 89/22. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 366.

163 Nisâ 4/164. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 69

164 A'râf 7/143. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 103.

165 Şûrâ 42/51. Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 294.

Sonuç

Bekir Sadak'a göre şahsî ve ciddî emek mahsûlü ve "sahibinin tercümeleri" niteliğini hâiz Kur'ân tercümelerine ihtiyaç vardır ve bu tür çalışmalar ancak meşhûr rivâyet ve dirâyet tefsîrlerine mürâcaat etmek kaydıyla yapılabilir. Nitekim kendisi meâlinde Zemahşerî, Ebussuûd ve Elmalılı tefsîrlerini esas almıştır.

Sadak'a göre, Kur'ân *kitap* üslûbundan çok bir *hitâb* üslûbuna sahiptir. O nedenle Sadak, Kur'ân'ın başka bir dile mutlak tercümesinin, münâkaşa konusu bile edilemeyecek derecede imkânsız olduğu kanaatindedir. O sebeple olsa gerek meâlinde *lafzî* ya da *harfî tercüme*yi değil *manevî/tefsîrî tercüme*yi benimsemiştir. Meâlin daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşması için çeviride "serbest ifade" kullanmış ve meâline verdiği *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı* adının buna işaret ettiğini beyân etmiştir. Bu isim bize göre aynı zamanda meâlin *metin merkezli* değil, *mütercim merkezli* olduğunu gösterir.

Merhûm Sadak, meâlinde âyetleri numaralayıp alt alta sıralamış, mananın bir âyette tamamlanmadığı yerde anlam irtibâtını sağlamak için *noktalama işaretlerinden*, noktalama için de *secâvendlerden* yararlanmıştı.

Çeviride ilke olarak *parantez* kullanmadığını ancak metinde yer almayan zımnî anlamı parantez kullanmadan verdiğini beyân etmişse de mutlak anlamda *parantez* kullanmaktan kaçınmadığı yerler olmuştur.

Bekir Sadak, meâlin *önsözünde* meâli hazırlama gerekçesini, kaynaklarını, usûlünü; Kur'ân'ın önemini, muhtevâsını, mekkî-medenî sûrelerini, derlenip çoğaltılmasını ve tercümesinin imkânını anlatmıştır. Meâlin sonunda *biri* sıra numarasına göre, *diğeri* alfabetik olmak üzere iki adet *sûre fihristi* konmuştur.

Bekir Sadak, meâlinde hepsi de dipnotlarda olmak üzere çok sınırlı ilâve açıklamalar yapmıştır.

Sadak'ın meâlinde çeviri açısından ilk dikkati çeken husûs, "Ben", "Ben/i/m", "Bana" "Sen/i/n" "Senden", "Sana", "Biz" "Bizî", "Bize" gibi Allah için kullanılan zamirlerin; ayrıca Kur'ân için kullanılan "Kitap" kelimesinin -bizce de doğru bir yaklaşımla- ilk harflerini büyük yazmayı tercih etmesidir. Ülkemizde "O", "O'nun", "O'ndan" gibi zamirler Allah için kullanıldığında genellikle büyük harf ile yazılırken, birinci ve ikinci tekil ve çoğul şahıs zamirleri her nedense bu şekilde yazılmaz. Sadak bunu fark etmiş ve -bizce- doğru biçimde kullanmıştır.

Sadak'ın çeviride oldukça fazla *devrik cümle* kullanması da ikinci dikkati çeken husûstur. Bize göre bu husûsun Kur'ân'ın *hitâb* üslûbu kadar, Sadak'ın doğduğu topraklardaki Türkçe ağzıyla da ilgisi vardır. Zira Rumeli, özellikle de

Makedonya Türkçesinde devrik cümle kullanımı yaygındır. Nitekim Bekir Sadak da, meâlin pek çok yerinde anlamın kolay aktarılması amacıyla *devrik cümleleri* kullandığını beyân etmektedir. Ancak Sadak'ın devrik cümle kullanımlarının Kur'ân'ın devrik cümle kullanımlarıyla her zaman örtüşmediğini, onun bazen Kur'ân'ın *kurallı cümlelerini* de *devrik cümleler* ile karşıladığını belirtmek gerekir.

Bekir Sadak'ın âyet sonlarını *mutlak* olarak değil *sibâkına* uygun bir şekilde *bağlamı* gözeterek çevirdiği, diğer bir ifadeyle çeviride *âyet içi bağlamı* dikkate aldığı görülmektedir.

Tefsîrî çeviri ile *serbest çeviri* arasında bir benzerlik ve o nedenle bu iki çeviri biçimini aynileştiren yaklaşımlar olsa da, biz bu iki çeviri biçimi arasında ciddî nüanslar olduğu kanaatindeyiz. Bize göre *tefsîrî çevirinin* merkezinde bir kaynak ve/ya bir rivâyet vardır, *serbest çeviride* ise kaynak doğrudan mütercim ve onun tasarrufudur. Merhûm Sadak'ın meâlinde, kendisinin “yorumlu tercüme” olarak da andığı *tefsîrî çeviri* ile *serbest çeviri* örnekleri oldukça fazladır.

Sadak meâlinde *takvâ*, *gayb*, *cizye*, *sûre*, *isrâf* gibi kavramları “terim” olarak kullanıldığını değerlendirdiği bazı yerlerde bu kavramları genelde olduğu gibi aktarıp çevirmemiş veya terim anlamına uygun çevirmiştir.

Merhûm Sadak, bazı yerlerde zamîrleri parantez kullanmadan ve açıkça yazarak âyetlerdeki mübhemliği ortadan kaldırmış, diğer bazı yerlerde ise zamîrleri olduğu gibi çevirip belirsizliği gidermemiştir.

Bekir Sadak, *muhkem* ve *müteşâbih* ayırımının zemînini teşkil eden Hûd 11/1 ve Zümer 39/23. âyetlerin *muhkem* ve *müteşâbihe* karşılık gelen ilgili kısımlarını “âyetleri sağlamaştırılmış” ve “manaları birbirine benzeyen”; özellikle de Âl-i İmrân 3/7. âyetindeki *muhkemâtı* “kesin anlamlı” *müteşâbihâtı* ise “anlamları belirsiz olanlar” şeklinde çevirmiş, başka da bir açıklama yapmamıştır. Ayrıca Âl-i İmrân 7/3. âyetin ilgili kısmını “...Oysa, onların gerçek anlamını sadece Allah bilir, ve ilimde derinleşmiş olanlar: ‘Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır!’ derler...” şeklinde çevirmiş; teknik izahıyla da “وَالرَّاسِخُونَ / ve'r-râsihûn” kelimesindeki *vâv'ı atıf* değil *isti'nâfiyye* olarak almıştır.

Buna göre Bekir Sadak, *mutlak müteşâbihlerden* sayılan *Rûh'u*, *Sûr'u*, *Kalem'i* ve *el-Beytü'l-Ma'mûr'u* çevirmez; herhangi bir açıklama da yapmaz. Yine *mutlak müteşâbihlerden* sayılan *hurûfu mukatta'a'yı*, herhangi bir açıklama yapmadan, olduğu gibi verir. *Sidretü'l-Müntehâ'yı* da çevirmez ancak dipnotta “maddî varlıklar dünyasının son bulunduğu nokta. Bundan ötesi Allah'ın gayb âlemi” şeklinde bir açıklama yapar.

Rabbü'l-Arş, Zü'l-Arş tabirlerini “Arş’ın sahibi” şeklinde çevirir ve fakat herhangi bir açıklama yapmaz. *Arş’a istivâ* tabirlerini “kâinât üzerinde hükümranlık kurmak”, “bütün kâinâtı hâkimiyeti altına almak”, “Arş üzerine hükümranlık kurmak”, “bütün kâinâtın hükümranlığını yürütmek” gibi hemen aynı manaya gelecek ifadelerle, yorumlu olarak çevirir. *Allah’ın gökler ve yerdeki kürsisi* ifadesini “Gücü, hükümranlığı ve yüceliği gökleri ve yeri kaplamıştır” şeklinde yorumlar.

Sadak; *lafzî* ve *manevî* çeşitleriyle *izâfî müteşâbihler*den kabul edilen ve doğrudan lafzatullah’a izâfe edilen “يد الله / *Allah’ın eli*” tabirlerini çevirmez, bir açıklama da yapmaz. *Mülkün, hayrın* ve *lütfun Allah’ın elinde* olduğunu bildiren âyetlerde; *mülkün* Allah’ın elinde olmasını yorumlayarak, *hayır* ve *lütfun* Allah’ın elinde olmasını ise yorumlamadan verir. Buna göre *mülkün* Allah’ın “hâkimiyeti altında” “kudret elinde” ve “mutlak hükümranlığı altında”; *hayrın* ve *lütfun* ise Allah’ın elinde olduğunu belirtir. Ayrıca *Allah’ın yapma ve yaratmayı* “*eller/imiz/le*” ve “*iki elimle*” şeklinde ifade ettiği yerlerde *el/ler* kelimesini “kudret” şeklinde, yorumlayarak çevirir.

“*Allah’ın/Rabbin yüzü*” tabirini bağlamına göre “Allah’ın kiblesi”, “Allah’ın rızası/hoşnutluğu”, “Allah’ın varlığı”; “*Allah’ın yanı*” tabirini “Allah’ın huzuru”, daha çok Hz. Nûh bağlamında geçen ve Allah’a izâfe edilen “*göz/ler/imün önünde*” tabirlerini “*gözetimim/iz altında*”; “*Rabbin gelmesi*” ifadesini de “*Rabbin emrinin gelmesi*” şeklinde yorumlayarak çevirir.

“*Allah’ın [Hz. Mûsâ ile] konuşmasını*” gerçek anlamıyla çevirir. Ancak “Allah’ın konuşmasını” açıklayan Şûrâ 42/51. âyeti ise “*Hiçbir insan için Allah’ın doğrudan doğruya kendisiyle konuşması mümkün değildir;..*” şeklinde çevirir. Bu durumda Sadak’ın Allah’ın Hz. Mûsâ ile konuşmasını aktarırken “gerçekten” vurgusu merhûm açısından izaha muhtaçtır ve fakat Sadak, buna dâir bir açıklama yapmamıştır.

Netice itibarıyla Sadak, Âl-i İmrân 3/7. âyetin “*وَالرَّاسِخُونَ* / *ve’r-râsîhûn*” kısmındaki *vâv’ı atıf* değil *isti’nâfîyye* olarak almış ve buna göre *müteşâbihâtın* ‘gerçek’ anlamını sadece *Allah’ın bilebileceği* kanâatini benimsemiş olsa da; onun *izâfî müteşâbihleri* bir nevi makbûl dirâyet tefsîri ile çevirisinde yorumlamaktan geri durmadığı ve *müteşâbih âyetleri* Ehl-i Sünnet anlayışına uygun bir şekilde anlamlandırdığı görülmektedir.

Genel olarak da Bekir Sadak’ın *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı* adını taşıyan meâlinin; müterciminin hedef ve iddiasına uygun olarak, yalın ve kolay anlaşılır üslûbu, devrik cümleleri, tefsîrî ve serbest çevirisi ile “şahsî ve ciddî bir emek mahsûlü” ve kendine has özellikleriyle “sahibinin tercümesi” olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aruçi, Muhammed. "Sadak, Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/382-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Aruçi, Muhammed. "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*. ed. Ali Çaksu. 181-198. İstanbul: İrcica Yayınları, 2002.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2018.
- Günşen, Ahmet. "Rumeli Ağızlarının Söz Dizimi Üzerine-I (Makedonya ve Kosova Türk Ağızları Örneği)". *Turkish Studies* 5/1 (2010), 462-494. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1267>
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlm-iyye, 1422/2001.
- İDP, İslamcı Dergiler Projesi. "BekirSadakHocaileKur'anMealiÜzerine". Erişim 5 Eylül 2023. <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/1141531/bekir-sadak-hoca-ile-kur-an-meali-uzerine>
- İDP, İslamcı Dergiler Projesi. "Filozofların Tutarsızlığı". Erişim 5 Eylül 2023. <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/1684641/filozoflarin-tutarsizligi>
- Koçak, Süleyman. "Açık ve Anlaşılır Bir Kur'an Çevrisinin Temel İlkeleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2008), 299-323.
- Öztürk, Mustafa. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsir'in Serencamı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1998.
- Pak, Zekeriya. "Meâllerde Parantez Kullanımının Gereklileri ve Anlam ve Dil Estetiği Açısından Yol Açtığı Problemler", *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- 24-26 Nisan 2003, İzmir*. Ankara: DİB Yayınları, 2007, 2/439-456.
- Sadak, Bekir. "Bekir Sadak Hoca ile Kur'an Meali Üzerine" (Görüşmecî: İslâmî Edebiyat, Görüşme Transkripsiyonu). *İslâmî Edebiyat* 2/1 (1989), 18-19.
- Sadak, Bekir. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1394/1974.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- TDVİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. "Muellif/Bekir-Sadak". Erişim 2 Nisan 2023. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>

BEKİR SADAK'IN *KUR'ÂN-I KERÎM VE TÛRKÇE ANLATIMI* İSİMLİ MEÂLİNDE KEVNÎ/TEKVÎNÎ AYETLERİN ANLAMLANDIRILMASI SORUNU

Yakup Bıykoğlu

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

Giriş

Kevnî olarak nitelenen ayetler, anlamsal kapalılık nedeniyle Tefsir literatüründe izafî müteşâbihler kategorisinde ele alınmaktadır. Binaenaleyh bu ayetler, mutlak kapalılık (müphemlik) değil de anlamsal olarak manevî kapalılık özelliği taşıdıklarından kesin ilmî gerçekler ışığında bunların anlamlarının muhkem hale gelmesi mümkündür.

Kur'ân-ı Kerîm, beşeriyeti hidayetle buluşturmak için insanları bilimsel meselelere yöneltip onları aklî deliller üzerinden ikna etmeye çalışır. Özellikle “kıyasu'l-gayb ale'-ş-şevâhid” ilkesi üzerinden özellikle vahdaniyet, isbât-ı vâcib ve ahiret ahvâli ile ilgili meselelerde akla dair hususlara yönlendirerek insanları dine davet eder. Binaenaleyh Yüce Kitap, insanların iman etmelerini kolaylaştırmak, müminlerin inanç duygularını pekiştirmek ve onları hurafelerden, mantığa ve delile dayanmayan inançlardan kurtarmak için sürekli düşünmeye ve ibret almaya teşvik eder.¹ Böylece Kur'ân, tahkikî bir inanca ulaşabilmek için evrene dair çeşitli, nesne ve olayları bir delil olarak sunar.²

Bu bağlamda Meddah Medresesi talebelerinden Bekir Sadak'ın (ö. 1993) meâline bakıldığında onun kevnî ayetleri yorumlamasında birtakım sorunların bulunduğu ve bunların da ilmî gerçekleri dikkate almadan meâl vermesinden

1 Halil Çiçek, *20. Asırda Kur'an ilimleri Çalışmaları* (İstanbul: Timaş Yay., 1996), 113.

2 er-Rûm 20/17-28.

kaynaklı olduğu görülür. Ancak pek çok ilmî malumatı dikkate alarak yaratılışa dair ayetlere anlam verirken ilmî gerçekleri de dikkate aldığı vakidir. Biz, bu çalışmamızda onun meâlinin tamamını değil, kevnî ayetler özelindeki birtakım ayetleri anlamlandırma tarzını örnekler vererek ele almaya çalışacağız. Konunun temellenmesi için de kevnî ayetlerin mahiyeti, kevnî ayetlerin müteşâbihler ile alakası ve lafzî tercümenin kifâyetsizliği meselesi gibi birtakım konulara değinilecektir.

Kevnî Ayetler ve İlmî Tefsir Hareketine Genel Bir Bakış

Son dönem âlimler, genel olarak ayetleri kavli ve fiilî olmak üzere iki başlık altında ele alırlar. *Kavlî ayetler*, peygamberlere indirilen tüm vahye dayalı naslardır. *Fiilî ayetler* ise kâinattaki nihayetsiz çeşitlilik ve farklılıkları süreklilik arzeden bir düzen ve kanuna bağlayan yaratıcının varlığını, birliğini ve yüce sıfatlarını gösteren delilleri ifade eden naslara denir. Bunlar, “kevnî”, “tekvînî” veya “ilmî âyet” olarak da isimlendirilmektedir.³

İstidlale konu olan kevnî ayetler, özellikle günümüz bilim çevrelerinin dikkatini çekmiş, birtakım müfessirler bu ayetleri modern teknik verileriyle izah etmeye çalışmıştır. Yakın zamanda birtakım müfessirler, bilimsel veriler ve teknoloji ile birtakım ayetleri tefsir etmeye çalışmışlardır.

Yakın döneme ait bazı müfessirler Kur’ân’ın i’câz yönünü, Yüce Kitâb’ın belâğat ve edebî üslubu yanında bu günkü ilmî verileri ihtiva etmesine de bağlamışlardır. Böylece onlar, bin dört yüz sene önce indirilen ayetlerin bilimsel olgulara işaret etmesini Kur’ân’ın i’câz yönü olarak nitelemişlerdir.⁴

Celal Kırcâ’ya göre Kur’ân’da insanın kendini tanıyıp bilebileceği konulara bakmayı emreden 350, yeryüzünü araştırmaya teşvik eden 50 ayet bulunmaktadır. Toplam olarak ise ilimlere işaret eden ayet sayısı yaklaşık 750’dir.⁵ Bu tür ayetleri izah edenler ise geçmişte örnekleri olsa da özellikle 20. Yüzyılda ortaya çıkan “İlmî Tefsir Ekolü” müntesipleridir.⁶ Bu ekolün ortaya çıkışında dinî, sosyolojik

3 Yusuf Şevki Yavuz-Abdurrahman Çetin, “Ayet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 4/243. Müfessir Elmalılı, kevnî ayetleri sadece âlimlerin farkına varabileceği tabiat kanunlarında mevcut umumi ayetler; güneş ve ay tutulması, gök gürlemesi gibi herkesin müşahade ettiği ayetler ve Mu’cize gibi harikulade olan ayetler olmak üzere üç kısımda ele alır. Bk. Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Yenda Yay., ts.), 5: 336.

4 Çiçek, *20. Asırda Kur’an ilimleri Çalışmaları*, 114.

5 Celal Kırcâ, *Kur’ân ve Bilim* (İstanbul: Marifet Yay., 2. Baskı, 1997), 33-34.

6 İlmî (Bilimsel) Tefsir Ekolünün tarihi serüveni şöyle özetlenebilir: Kur’ân’ın açıkça veya sem-

ve kısmen de psikolojik sorunlar önemli etken olup bu meyanda bilimsel tefsir hareketi birçok sorunu beraberinde getirmiştir.⁷

Günümüzde ilmî tefsirin meâller üzerindeki tezahürlerini görmek mümkündür. Dolayısıyla kevnî ayetlerin günümüz ilmî tezahüre tekabül ettiği anlamı vermek tabii bir durumdur. Zira kevnî ayetlerin bilimsel olgulara işaret etmesi ve bu bağlamda Kur'an'ın çağlar ötesi (evrensel) bir kitap olması âlimler arasında kabul gören görüştür. Ancak Kur'an'ın evrensel olduğuna karşı çıkan tarihselcilerin indirgemeci yaklaşımına bakıldığında tam aksi iddialar da söz konusudur. Binaenaleyh bu anlayış üzere olanlara göre bilimsel olgulara dayalı meâl vermek Kur'an'a ve onun verdiği din-ahlâk bağlamındaki mesajına terstir. Zira bu düşüncede olanlar; Kur'an'da zikredilen "arz" ifadesinin yerküre ile alakalı olmayıp sahra anlamında sahralar/yerler olduğu, Kur'an'a göre dağların yürümediği ve dünyanın döndüğüne dair bir anlamın bulunmadığı, bu ayetin kıyametle alakalı olduğu,⁸ Kur'an'a göre evrenin genişlemediği, ayetin ilahî kudretin sınır tanımazlığına, O'nun her şeye muktedir oluşuna işaret ettiği⁹ ve Kur'an'da kutupların basık oluşundan bahsedilmediği veya erozyonun söz konusu olmadığı¹⁰ gibi hususları dile getirirler.¹¹

Kevnî Ayetlerin Müteşâbihu'l-Kur'an ile İlişkisi

Tefsir usûlü kitaplarında müteşâbih ayetler, ana hatlarıyla mutlak ve izafî olarak iki kısma ayrılır. Mutlak müteşâbihler beşerin güç ve takatının üstünde olan, hakikatini yalnızca Allah Teâlâ'nın bilebildiği; izafî müteşâbihler ise rüsûh sahibi olan donanımlı âlimlerin manalarına nüfuz edebildiği naslardır.¹²

bol olarak birçok bilimsel hakikatten bahsettiği, buradan hareketle biyolojiden jeolojiye, zoolojiden botaniğe varıncaya dek bütün ilim dallarının modern bulgu ve icatların kevnî ayetlere müdellel kılma çabası olarak tanımlanır. Bu bağlamda yapılan tefsire dair izahlar "et-Tefsiru'l-ilmî" olarak da isimlendirilir. Bu ekolün Abbasiler sonrası ilk temsilcilerine dair kaynaklarda Gazâlî (öl. 505/1111) Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1209), Ebu'l-Fadl el-Mursî (öl. 655/1257) ve İmam Suyûtî (911/1505) vb. âlimlerden bahsedilir. Bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn* (Beyrût: Müesseetü't-Târîhi'l-'Arabî, ts.), 2: 321-328; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 230-235; Mustafa Öztürk, *Meal Kültürümüz* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016), 89.

7 Bk. Kırca, *Kur'an ve Bilim*, 58-66.

8 en-Neml 27/88.

9 ez-Zariyât 51/47.

10 er-Ra'd 13/41.

11 Mustafa Öztürk, *Meal Kültürümüz*, 89-112.

12 Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2015), 156.

Beşerin anlamaya kâdir olmadığı, hakikatini sadece Allah'ın bildiği müteşâbihlerdir. Hurûf-ı mukatta'a, Rûh, Dabbetü'l-arzın çıkış vakti, kıyametin saati, ahiret halleri, sûra üfürülme vakti, vb. konular bu mahiyettedir. Mutlak müteşâbihlerin te'vil edilemezliği hususunda İslâm âlimleri ittifak etmişlerdir.¹³ Günümüzde haberî sıfatlar bu kategoride zikredilse de bunların te'vil edilmesi konusunda âlimler arasında bir ittifak söz konusu değildir.¹⁴

Lafzî müteşâbihler, öncelikle lafzî (literal) ve manevî (anlamsal) olarak iki kısma ayrılmakta olup kevnî ayetler de Tefsir usûlü bağlamında manevî müteşâbihler katagorisinde mütalaa edilmektedir. Bu nedenle manevî müteşâbihler başlığı altında Allah Teâlâ'nın varlık ve kudretine işaret eden ayetler, kâinat ve yaratılışa dair bazı hakikatleri ifade eden ayetler beraber ele alınmaktadır.¹⁵

Muhsin Demirci, izâfî müteşâbihleri “kastedilen mananın anlaşılmasında bir karineye (delile) veya hâricî bir açıklamaya ihtiyaç gösteren hafî, müşkil, mücmel, mübhem, müevvel, mutlak ve âmm özelliği taşıyan hususların, garib kelimelerin ve dilticilerin manalarında ihtilaf ettikleri lafızların bulunduğu âyetlerdir” şeklinde tanımladıktan sonra ibarenin uzunluğu-kısalığının, takdim ve tehirinin müteşâbihliğe sebep olduğunu ve yine kozmolojik ayetlerin de bu kategoride ele alındığını ifade eder.¹⁶ Buradan hareketle söylenecek olursa kevnî ayetler kategorisinde ele alınan izâfî müteşâbihler, zamanla bilim ve teknolojinin imkânlarının gelişmesi ve bilim dallarının sunduğu bilgiler ve tecrübeler ile birlikte tefsir edildiğinde muhkem hale gelebilirler.¹⁷

Özetle söylenecek olursa kişiyi tefekküre sevk eden kevnî ayetlerin müteşâbihlik durumu, ilmin ışığında zamanla bilinmezlik durumundan çıkıp bilinebilirlik vasfına ulaşabilir. Nitekim Celal Kırca'ya göre ilimlerin gelişimine bağlı olarak bir takım ayetlerinin yorumlanmasında değişimler olabilir. Bu minvalde müfessirler, birtakım kevnî ayetlere eldeki ilmî veriler sadedinde manalar verme cihetine gitmişlerdir.¹⁸

13 Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 376-382; Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine* (İstanbul: Birleşik Yay., 1996), 68.

14 Haberî sıfatlar konusunda ihtilaf söz konusudur. Zira bu konuda kelâm ilminde; Müşebbihe ve mücessime'nin “teşbih ve tescîm”, Mu'tezile'nin “ta'tîl”, Selef'in “tefvîz” ve Halef'in “te'vil” yöntemlerinden bahsedilir. Bu hususta detaylı bilgi için bk. Vezir Harman, *İbrahim Lekânî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 176-177.

15 Bu hususta örnekler konusunda bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, 163-168.

16 Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, 86.

17 Demirci, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, 111-112.

18 Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler: (münasebeti-yorumu-yorumcuları)*, (İstanbul:

Lafzî Tercüme/Meâlin Kifâyetsizliği Meselesi

Genel bir ifade ile tercüme; “Bir kelâmın manasını, diğer bir lisanı dengi bir tabir ile aynen ifade etmek”¹⁹ şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla tercüme, bir dil ortamında zuhur etmiş bir metni o dili konuşan insanlar için ifade ettiği anlamı başka dilde konuşan insanlara aktarmak üzere yeniden inşa etmektir.²⁰

Kur’ân tercümesi için biri lafzî/harfî diğeri de tefsiri olmak üzere iki çeviri türünden bahsedilir. Yaygın olan anlayışa göre lafzî tercümede kaynak diline ait olan metne nazım ve tertip olarak birebir uygunluk göstermesi şart olarak gösterilir. Ayrıca bu tercüme türünde teknik olarak temel ve yan anlamların yanında biçimsel (formel) özelliklerin korunması da esastır.²¹ İstilah olarak harfî tercüme “nazmında ve tertibinde aslına benzemesi gözetilen tercüme veya diğer bir deyişle mürâdîfi müradifinin yerine koymaya benzeyen tercüme” şeklinde tanımlanır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere harfî tercüme yapan kişi, çevireceği metindeki her bir kelimenin yerine geçebilecek diğer dildeki her bir lafzı tek tek gözden geçirmelidir. Dolayısıyla bu tür tercüme tekniği ise çevirideki manayı aksettirmede büyük meşakkat meydana getirecektir. Bu zorluk nedeniyle Kur’ân’ın harfî tercümesinin yapılamayacağı üzerinde İslâm âlimleri ittifak etmişlerdir.²²

Bir sözün içerdiği anlamın, başka dildeki karşılığı ile aynen ifade edilmesinin imkân dışı olduğu malumdur. Her lisanın kendine has edebi özelliği, dile renk katan sosyo-kültürel arka planı, söylenen sözün zamansal bağlamı gibi unsurlar göz ardı edildiğinde bir metnin veya sözün tam çevirisinin yapılamayacağı aşikârdır. Dolayısıyla başarılı bir çeviri, önündeki engellerin kaldırılması, başka bir ifade ile başarılı bir tefsir sonunda gerçekleşebilecektir. Özetle doğru bir tefsir olmadan doğru bir anlama, doğru bir anlama olmadan da maslahata uygun bir çeviri ortaya konamayacaktır.²³ Nitekim günümüzde harfî çeviriden daha ziyade tefsirî tercümeyle itimat edilmiş ve bu tercümeyle öncelikli olarak ehemmiyet verilmiştir.²⁴ Binaenaleyh lafzî tercüme, Kur’ân’ın manasını başka bir dile

---

Marifet Yay., 1982), 264; Yine Kur’ân’a bilimsel yöneliş ve bunların problemleri konusunda bk. Celal Kırcı, *Kur’ân ve Bilim*, 58-66.

19 Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/3.

20 Zekeriya Pak, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Bilay Yay., 2021), 108.

21 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1: 19-20.

22 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991), 217.

23 Zekeriya Pak, “Meallerde Parantez Kullanımın Gerekçeleri ve Anlam ve Dil Estetiği Açısından Yol Açtığı Problemler”, *Kur’an Mealleri Sempozyumu-eleştirel ve öneriler-* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2007), 2: 439.

24 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 217.

yetkin olarak aktarmada yetersiz bir çeviri tekniğidir. Bu bağlamda tefsirî tercüme, daha kifayetli ve daha fonksiyoneldir. Zira tefsirî tercümede nazım ve tertibe bağlı kalma şartı yoktur.²⁵

Tercüme tefsirden bağımsız bir faaliyet değildir. Meâllerde anlam verirken çeviri yapan kişi tefsirci yönünü de ortaya koymalıdır. Zira meâl denince Kur'ân/Allah kelâmı okunmuyor, mütercimim yorumu ve onun Kur'ân'dan anladıkları ifade ediliyor şeklinde anlaşılmalıdır.²⁶ Tefsirlerden hâlî bir meâl ortaya koyma çabası harfî tercüme olacaktır ki bu çeviri ile de Kur'ân'ın ifade ettiği anlam tam olarak ortaya konamayacaktır. Bu açıdan çeviride parantez veya dipnot kullanımı elzem bir durumdur. Sonuç olarak tefsirî anlamının ortaya konması, metnin doğruya en yakın anlamının yakalanmasında önemli bir etkidir.

Bekir Sadak'ın Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı İsimli Meâli

Meâlinin Mukaddime Kısımına Dair Genel Bir Değerlendirme

Üsküp Meddah Medresesi mezunlarından Bekir Sadak, Ötüken Yayınları tarafından 1993'te İstanbul'da neşredilen "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Anlatımı" isimli meâline sayfa numarası belirtmeksizin yedi sayfalık muhtasar bir önsöz yazar. Önsözü hakkında kısa bir malumat verilecek olursa Sadak, evvela amaç olarak dil, rivâyet ve dirâyet hususlarında ihtisas yapmış birkaç müfessirin yorumlarından hareketle bir meâl yazmaya teşebbüs edişinden bahseder. Sonra o, Kur'ân tercümelerine talebin arttığına değindikten sonra tercümelelerde kurala: "Çeviride önemli olan, tercüme edilen eserin muhtevasını kavramak ve bu muhtevâyı çevirilen dildeki üslup ve ifade anlayışına göre, en güzel bir şekilde ifade etmektir" şeklinde işaret eder. Sonra da bu eseri ele almasındaki maksadının Türkçe tercümede bu güzelliği bulma denemesi oluşuna dikkat çeker.

Daha sonra sırasıyla Kur'ân kelimesinin anlam olarak hangi kökten geldiği; Kur'ân tarihi bağlamında vahiy süreci, vahyin yazı ile tespiti ve devrin imkanları bağlamında ayetlerin yazıldığı malzemeler; Kur'ân'ın i'câzı olarak dönemin inkarcılarını edebî üslup olarak aciz bırakması, Kur'ân'ın nazım, dil ve üslup bakımından bir mucize olması; Kur'ân'ın hidayet rehberi olması bağlamında insanlığı karanlıktan aydınlığa çıkararak ve sönmeyen sonsuz bir nur/ışık olması; döneme ait orta çağ filozoflarının, özellikle Aristo'nun akıl tahtından indirilişi sonrasında da bu özel ışığın (vahyin) desteğinden yoksunlukları için daima eksik

²⁵ Öztürk, *Meal Kültürümüz*, 46.

²⁶ Pak, *Tefsir Usûlü*, 109.

olmaları; Fâtiha sûresinin Kur'ân'ın giriş kısmı ve ana konusunun Tek Allah inancına vurgu olması; daha sonra ikinci ve üçüncü önemli unsur olarak Allah-İnsan ilişkisi, insanın ilahî nefha taşıyan özel bir varlık olması şeklinde birtakım konulara değinir. Yine Tefsir usûlü bağlamında ayetlerdeki mekkî ve medenîlik hususlarına değinir. Son olarak da vahy-i metlûv olan Kur'ân'ın ihtiva ettiği anlamların başka dillere tam olarak aktarılmasının imkânsızlığına ve bunun tartışma götürmez bir konu olduğuna dikkat çeker. O, meâlindeki metotuna dair aynen şu bilgilere yer verir:

“Bu çalışmayı yaparken kullanacağımız üslubu tespit ettikten sonra dil ve edebiyat bakımından Zemahşerî'nin tefsirini, ayetlerin açıklanması bakımından Elmalılı Hamdi Yazır ve Ebu's-Su'ûd'un tefsirlerini esas aldık. Ayetleri numaralayıp alt alta sıraladık. Mânânın bir ayette tamamlanmadığı yerlerde, noktalama yoluyla mânâ irtibatını sağlamaya çalıştık. Bunun neticesi olarak her ayetin başında yeni bir cümle imiş gibi büyük harf kullandık. Noktalamayı uygularken secâvendlerden yararlanmayı ihmal etmedik. İlke olarak parantez açıp kapamaktan kaçındık. Arapçada söylenmeden anlaşılan mânâları Kur'ân metninde olmadığı halde, tercemede parantez açmadan zikrettik. Mânânın kolay aktarılması için birçok yerde devrik cümle kullanmayı tercih ettik. Bazı yerlerde daha serbest ifadeler kullanabilmek için yaptığımız çalışmanın adını '*Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Anlatımı*' şeklinde verdik.”

Bekir Sadak'ın Kevnî Ayetleri Anlamlandırma Sorunu

Meâllerdeki en önemli sorunlardan birisi çevrilen dildeki üslubun bilinmeyişiştir. Bu minvalde Kur'ân'ı çevirirken son derece sıkıcı ve okunması zor hale getiren problem, meâl sahiplerinin kendi ana dillerini yetkin kullanamamasından ve daha da ötesi çevirilerinde çoğunlukla literal (lafzî)/ harfî/ motamot tercüme tekniğini seçmelerinden kaynaklanmaktadır.²⁷

Kur'ân-ı Kerîm'in son derece edebî bir metin olduğu müsellemdir. Sözel bir dil üzerine inzal edilen bu metnin tercüme edilebilmesi hususunda yetkinlik sahibi olmak hakikaten zor bir iştir. Nitekim Şâtübî'ye (ö. 790/1388) göre lafızların delaleatine dair Kur'ân'ı tercüme etmek bir yana herhangi bir Arapça metni tam olarak başka bir dile çevirebilmek imkân dışıdır. Bunun gerçekleşebilmesi için Arapça ile diğer dilin hem temel ve yan mânâ bakımından aynı vasıflara sahip olması gerekir. Özetle iki farklı dilin, her açıdan birbiriyle örtüşmesi mümkün değildir.²⁸

²⁷ Öztürk, *Meal Kültürümüz*, 43.

²⁸ İbrahim b. Mûsa b. Muhammed el-Grnâfî eş-Şâtübî, *el-Muvafakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Süleymân (y.y: Dâru İbni Affân, 1997), 2: 106-107.

Bekir Sadak, daha serbest ve kolay ifadeler kullanabilmek için yaptığı bu çalışmaya “Kur’an tercümesi” veya “Kur’an meâli” yerine “Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı” adını verdiğini meâlinin ön sözünde belirtir. Ancak böyle söylese de onun Kur’ân tercümesinin en bariz özelliği, tefsirî özelliğe sahip birtakım meâllerin aksine çevirilerde parantezlere yer vermeyişidir. Binaenaleyh bu husus da birtakım ayetlerdeki anlamsal kapalılığın giderilmesinde sorun teşkil etmiştir.

Günümüz İslâm âlimlerinden Bekir Sadak’ın kevnî ayetleri yorumlarken ilmî tefsir muvazenesinde ayetlere anlam vermesi kendisinden beklenen bir durumdur. Ancak o, bazı yerlerde ilmî tefsire dair anlamlandırma cihetine gitmez. Dolayısıyla Sadak, kevnî ayetlerin izahı için parantez kullanmadan anlam verme cihetine gider. Onun kevnî ayetlere meâl vermesindeki yaklaşımı, yer yer ilmî tefsire dayalı gerçekleri dikkate almaması ve alması şeklinde iki başlıkta ele alınabilir.

İlmî/Bilimsel Tefsire Dayalı Gerçekleri Dikkate Almaması

Bekir Sadak, bazı yerlerde kevnî ayetleri ilmî gerçekleri ve bilimsel tezahürleri dikkate almadan açıklama cihetine gittiğini ve bu konuda parantez de kullanmadığını görmek mümkündür. Onun meâlindeki bu yaklaşımını bir takım örneklerle açıklaya çalışalım.

Örnek: 1

Bekir Sadak, Mü’minûn sûresindeki 12-14. ayetlere “*Kesin olarak ifade edelim ki, ilk önce biz insanı çamurun özünden yarattık. Sonra onu bir tohum damlası olarak sağlam bir yere yerleştiriyor, arkasından o tohum damlasını yapışkan bir maddeye dönüştürüyor; bu yapışkan maddeyi bir lokmacık ete çeviriyor...*” şeklinde meâl verir.²⁹ Böylece onun, birtakım çevirilerde olduğu üzere *nutfeye* “sperm” anlamı vermesi gerekirken³⁰, Mustafa İslamoğlu’nun meâline benzer kullanım olarak “tohum damlası” sıra dışı bir anlam ihdas eder. Zira İslamoğlu, meâlinde *nutfe* için “hayat tohumu” tabirini kullanır.³¹

Burada onun *nutfe* için verdiği “tohum damlası” şeklindeki anlamın hem bilimsel gelişmelere hem de günümüz Türkçesine uygun düşmediğini, klasik döneme dair farklı bir tefsirî meâl verdiğini belirtmek isteriz.

Örnek: 2

Furkân sûresi 53. ayete; “*O’dur iki denizi birbirine yaklaştıran; birinin suyu içimi kolay ve tatlı, ötekinin tuzlu ve acı; aralarında birbirine karışmamaları için bölme bir*

29 Bekir Sadak, *Kur’an-ı Kerîm’in Türkçe Anlatımı* (İstanbul: Ötüken Yay., 1993), 206.

30 <https://www.kuranmeali.com>

31 <https://www.kuranmeali.com>

duvar ve görünmez bir engel koymuştur” şeklinde meâl verirken³² buradaki *berzah* kelimesine “bölme bir duvar” anlamı vermiştir. Yine burada Sadak, ilmî verilerle birebir örtüşmeyen zâhirî bir anlam verme cihetine gitmiştir. Zira meâllerin çoğunda bu lafız için maddî/şekli olmayan “perde/engel” anlamları verilmiştir.³³

Örnek: 3

Sadak, İnsan sûresi 2. Ayette zikredilen *nutfe-yi emşâc* terkinbine “katışık bir tohum hamuru” şeklinde geleneksel bir anlam verir.³⁴ Oysaki meâllerinin çoğunda bu terkip için; “*Doğrusu biz insanı imtihan etmek için karışık bir nutfeden (zigottan) yarattık.*” anlamı üzerinde durulduğu açık olarak görülür.³⁵

Örnek: 4

O, ‘Alak sûresi 2. ayette ‘*alak* kelimesine “yapışkan bir madde” şeklinde farklı bir anlamı vererek³⁶ bu lafza dair bilimsel olguları, gerçekleri dikkate alan Diyanet’in *Kur’ân Yolu* ve Süleyman Ateş’in meâlinde verilen “asılı tutunan zigot” veya “embriyo” şeklindeki çeviriden imtina etmiştir.³⁷ Oysa ki bu şekilde anlam verse idi, ‘*alak* kelimesinin ilmî tefsire dair tekabül ettiği anlam hususunda isabet etmiş, ilmî bir hakikate işaret etmiş olurdu.

Burada teferruata düşmemek adına bu kadar örnekle yetinmek istiyoruz. Kanaatimize göre onun birtakım kevnî ayetlerin anlamlarına dair ilmî verileri yansıtmayışının sebebi, meâlinde ilmî anlamdan daha çok edebî noktalara öncelik vermesinden; yine kevnî ayetleri anlamlandırma hususunda da doğrudan tefsirî tercümeyle yönelmesinden kaynaklanmaktadır.

İlmî/Bilimsel Tefsire Dayalı Gerçekleri Dikkate Alması

Bekir Sadak, bazı kevnî ayetlere anlam verirken kısmî de olsa ilmî/bilimsel verileri dikkate alarak tefsirî meâl verme cihetine gider. İlkesini bozmamak adına parantez kullanmaksızın çok az da olsa dipnotta bilgi verir. Onun bu tür yaklaşımlarını örnekle izah etmeye çalışalım.

32 Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatımı*, 219.

33 <https://www.kuranmeali.com>

34 Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatım*, 354.

35 <https://www.kuranmeali.com>

36 Sadak, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlatım*, 369.

37 <https://www.kuranmeali.com>

Örnek: 1

Bekir Sadak, Hûd sûresi 40. Ayete: “*Sonunda emrimiz gelip geminin kazanı kaynamaya başlayınca Nûh'a dedik: ‘Her hayvan cinsinden erkek ve dişi olmak üzere birer çift alıp gemiye yükle, aleyhinde hüküm gelmiş olandan başka aileni ve îman edenleri de gemiye bindir!’ Zaten onunla birlikte pek azından başka kimse îman etmişti.*” şeklinde meâl verir. Burada o, Elmalılı'nın tefsirindeki ilmî izah olarak geminin kuvve-i muharrikesi şeklinde günümüzde anlaşılan mânâyı vermesinden³⁸ müteessir olarak *Tennûr* kelimesine “kazan” anlamını verir.³⁹ Oysaki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meâlleri başta olmak üzere ekseri meâller bu kelimeye “tandır/tandırdı/fırında sular kaynamaya başlayınca” şeklinde anlamlar verirken⁴⁰, Sadak “gemi kazanı” şeklindeki tefsirî anlamı tercih eder. Yine Mü'minûn sûresi 27. ayette de “...*takdir ettiğimiz an gelip de geminin kazanı kaynayınca...*” şeklinde aynı anlamı verir.⁴¹

Örnek:2

Sadak, Kehf sûresi 25. ayete ise “*Onlar, mağaralarında üç yüz yıl kaldılar ve buna dokuz yıl daha kattılar*” ayeti için parantez kullanmadan Türkiye Diyanet Vakfı Meâli'ndeki benzer açıklama olarak⁴², Ashâb-ı Kehf'in mağarada kaldıkları sûreye güneş ve ay yıllarına göre anlamını zikretmek için, “güneş yılına göre 300, ay yılına göre de 309 yıl” şeklinde meâlinin dipnot kısmında ilmî tefsir bilgisine yer verir.⁴³

Örnek:3

Neml sûresi 88. ayete, “*Sen dağları yerinde sâbit kılmıdamaz görürsün, oysa bunlar bulutlar gibi hareket edip dururlar, her şeyi mükemmel var etmiş olan Allah'ın san'atı olarak; muhakkak ki O, bütün yaptıklarınızdan haberdardır*” şeklinde Diyanet İşleri Başkanlığı *Kur'ân Yolu* meâline⁴⁴ benzer anlam verme cihetine gider. Yine o, parantez veya dipnot şeklinde herhangi bir anlama dair bilgi yer vermez.⁴⁵

Ayrıca Sadak, kevnî ayetler için Furkân 53. ve Rahman 19-20. ayetindeki “*merace'l-bayreyn*” terkibine (iki denizin birbirine yaklaştırılması/salınması); En'âm

38 Elmalılı; *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/ 2782-2783.

39 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatımı*, 135-136.

40 <https://www.kuranmeali.com>

41 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatım*, 206-207.

42 <https://www.kuranmeali.com>

43 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatım*, 177.

44 <https://www.kuranmeali.com>

45 Sadak, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlatım*, 233.

125. ayetteki “يَصْعَدُ” fililine (göğe çıkmak/yükselmek); Hicr 22. ayetteki “لَوَاقِحَ” lafzına (rüzgârların aşılایıcı olması); Zâriyât 47. ayetteki “لَمَوْسِعُونَ” ifadesine (göğün genişlemesi) gibi meâller verir.

Görüldüğü üzere o, bu meyanda ilmî gerçekleri bazen kısmen bazen de tam olarak dikkate aldığı söylenebilir. Ancak bu tür açıklamalar hususunda parantez kullanımına gitmez. Şayet dipnotlarda ilmî tefsire tekabül eden noktalara işaret etse idi, ayetlerin ihtiva ettiği ilmî hususlar zihinlerde daha da belirginleşir; dolayısıyla bunlara dair müteşâbihlik durumu izale edilmiş olabilirdi.

Sonuç

Bekir Sadak, meâlinin ön sözünden de anlaşıldığı üzere dil, rivâyet ve dirâyet tefsiri bağlamında Zemahşerî, Ebussuûd ve Elmalılı'nın tefsirlerini esas alarak meâlini kaleme almıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere onun meâli harfî tercüme esaslı değil, tefsirî tercüme tekniği ile yazılmıştır. Zira meâlinin ön sözünde lafzî tercümenin kifayetsizliğine değinmiştir. Ancak tefsirî bir meâl tarzını seçmesine rağmen hiç parantez kullanmaması, devrik cümle kullanması ve dipnotları da çok az sayıda vermesi câlib-i dikkattir.

Meâl değerlendirmesi şeklindeki bu çalışmamızın medarını kevnî ayetlere inhisar ettiğimizden ayetlerin ilmî gerçeklere dair anlamlandırılması hususunu merkeze aldık. İnceleme sonunda Sadak'ın muasır âlimlerden olmasına rağmen yer yer kevnî ayetleri anlamlandırmada ilmî verileri dikkate almadığına; bazı yerlerde kısmen değindiğine, bazı yerlerde de gereğince ilmî tefsire dair anlamları dipnotta verdiği şahit olduk. Binaenaleyh kevnî ayetler özelinde bakıldığında yer yer zuhur eden bu tercüme farklılığının, meâlin bütünlüğünü koruma adına sorun oluşturduğunu söyleyebiliriz. Malum olduğu üzere yetkin ve iyi bir çeviride anlamsal bütünlük önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetle Sadak'ın bazı kevnî ayetleri anlamlandırmasında ilmî gerçeklere dair hususları parantez içinde vermemesi, bu tür ayetlerde kapalılığın tam olarak giderilmemesinde sorun teşkil etmektedir. Ancak şunu da belirtelim ki parantez kullanmama ilkesine bağlı kaldığından yaklaşık olarak yirmi yerde dipnot bilgisi verdiği görülmektedir. Oysaki o, kevnî bir takım ayetlere anlam verirken günümüz ilmî verilere tekabül eden anlam(lar) hakkında parantez kullanarak meâl verme cihetine gitse idi, hem ayetteki anlam kapalılığı giderebilir, hem de ilmî gerçeklerle örtüşen anlamı ıskalamamış olabilirdi. Nitekim meâlinin ön sözünde de belirttiği üzere serbest hareket etmek için meâlini “Türkçe anlatım” şeklinde isimlendirmesi savından hareketle onun kevnî ayetlere dair

ilmî gerçekleri dikkate almak surertiyle parantez kullanması, müteradif anlamlara işaret etmesi ve daha fazla dipnot bilgisi vermesi gerekirdi. Böylece bu tür ayetlerdeki kapalılık giderilmiş ve bu tür ayetlerin anlaşılmasında daha fazla katkı sağlanmış olurdu.

KAYNAKÇA

- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Baskı, 1991.
- Çiçek, Halil. *20. Asırda Kur'an ilimleri Çalışmaları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 29. Baskı, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 44. Baskı, 2015.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Yenda Yayıncılık, ts.
- Harman, Vezir. *İbrahim Lekanî'nin Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: Hiperyayın, 2020.
- Kırca, Celal. *Kur'an-ı Kerîm ve Modern İlimler: (Münasebeti-yorumu-yorumcuları)*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Kırca, Celal. *Kur'ân ve Bilim*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2. Baskı, 1997.
- Öztürk, Mustafa. *Meal Kültürümüz*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Baskı, 2016.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.
- Pak, Zekeriya. "Meallerde Parantez Kullanımının Gerekçeleri ve Anlam ve Dil Estetiği Açısından Yol Açtığı Problemler". *Kur'an Mealleri Sempozyumu (eleştiriler ve öneriler)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Sadak, Bekir. *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Anlatımı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- Şâtîbî. İbrahim b. Mûsa b. Muhammed el-Gırnâtî. *el-Muvafakât*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Süleymân. y.y: Dâru İbni Affân, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki- Çetin, Abdurrahman. "Ayet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Beyrût: Müessesetü't-Târihi'l-'Arabî, ts.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- <https://www.kuranmeali.com>.

BİR MEDDAHLI OLARAK KEMAL ARUÇI'NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE DAVASI

Meral Jahjai

Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi

Giriş

Osmanlı hakimiyeti, Kuzey Makedonya tarihinde en uzun süreli hakimiyet olarak bilinmektedir. Çirmen Savaşı (1371) ile başlayan ve Balkan Savaşları (1913) ile nihayete eren bu süreçte Osmanlı yönetimi diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da müesses bir ilmî geleneğin yer etmesini sağlamıştır. Bölgenin her köşesinde kurulmuş olan mektep ve medreselerde yetiştirilen talebeler ile hem İslam dini yayılmış hem de beraberinde getirilmiş olan kültür geleneğinin yerleşmesi temin edilmiştir. Medreselerin temsil ettiği klasik Osmanlı eğitimi akıl, kalp ve vicdan arasında bütünlüklü bir terkibi temin eden, bu sebeple, din, bilim, sanat, kültür ve ahlaki değerleri, insan tabiatında olduğu gibi birey ve toplumun hayatında da bütünleştiriyor ve geliştiriyordu.

Osmanlı hakimiyetinin sona ermesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalan bu bölgelerde, Osmanlı ilim geleneğinde yetişmiş olan aydınların önderliğinde kültürel kimliğe sahip çıkma ve devamının sağlanması noktasında yoğun bir çabaya rastlanmaktadır. Böylece, XX. yüzyıldaki hâkim kültür politikaları ve pratiklerine karşın bölge Müslümanları arasında İslâmî bilgi aktarımının şekillenişinde Osmanlı bakiyesi kurum ve geleneklerin tesirlerini devam ettirdikleri görülmektedir.

Üsküp fatihi Paşa Yiğit ile beraber anılan Meddah Medresesi, asırlarca Kuzey Makedonya topraklarında Osmanlı ilim geleneğinin devamı olarak aydınlığa açılan bir kapı gibi faaliyet göstermiş, Osmanlı sonrası dönemde ise bir süreliğine faaliyetlerine ara verilmiş olsa da, merhum Ataullah Kurtiş Efendi'nin (ö. 1946) gayretleri ile ihtiyaca binaen yapılmış olan bazı ilaveler eşliğinde klasik usulde eğitim vermeye devam etmiştir.¹

1 Bkz: "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalıydık. Prof. Bekir Sadak İle Konuşma", *el-Hilal* 4, sy 22, (Üsküp 1990): 15.

1920'li yıllarda tekrar faaliyete geçirildiğinde, okulun açılış sebebi olarak tarihi miras ile kültürel, dinî ve ilmî geleneği yeni nesillere aktarmak, toplumsal meselelere çözüm üretip manevî birliği sağlamak olarak ifade edilmişti.² Kişisel birikim ile bu yola girişen ilk nesil Atâullah Kurtiş, Abdülfettah Rauf gibi alimler, iki dönem arasında köprü vazifesini ifa ederek meşaleyi yeni nesillere başarıyla devretmişlerdir. 1923-1947 yılları arasında faaliyet göstermiş olan Meddah Medresesi beş nesil mezun vermiştir. 1931-1944 yılları arasında Meddah Medresesi'nde İslamî ilimler alanında tahsil gören Kemal Efendi (1920-1977), Prof. Dr. Bekir Sadak (1920-1993), Hafız Sami Efendi, Hafız Cemali Efendi (1913-1997), Hafız Ramadan Efendi ve Hafız Salih Efendi ile birlikte Meddah Medresesi'nin üçüncü nesil mezunları arasında yer almaktadır. 1944 yılında Ata Efendi'nin imzasını taşıyan icazetini o dönem Meddah Medresesi baş müderrisi görevinde bulunan Fettah Efendi'den almıştır.³

Yakın bir geçmişe ait olmasına rağmen Kemal Aruçi gibi Balkan Müslümanlarının dinî ve kültürel kimliğin korunmasında önemli katkısı bulunan alimler hakkındaki bilgiler, genellikle şifahi aktarımdan ibaretti. Dış dünyada kültürel yaşantıyı destekleyecek kurumlardan mahrum olduğu dönemlerde⁴ aile yükleri, bir önceki nesillerden öğrendiklerini camide duydukları ile harmanlayarak evin içinde sürekli tekrarlıyor, bilginin güncellenmesini ve yeni nesillere aktarılmasını sağlıyorlardı. Bilgi ile birlikte, bu bilginin kaynağı olarak aktarılan "Ata Efendi", "Fettah Efendi", "Kalkandelenli Ali Efendi", "Vrapçişteli Kemal Efendi" gibi burada adını sayamayacağımız daha nice alimlerin isimleri de zihinlerde yerlerini alıyorlardı.

Toplumsal hafızada bu şekilde yer etmiş olan alimlerin hayatı, faaliyet ve çalışmalarını gün yüzüne çıkarma, yazılı literatüre kazandırma faaliyetleri ise ancak 90'lı yıllarda başlar. Bu konuda Kemal Aruçi'nin oğlu ve öğrencisi merhum Prof. Dr. Muhammet Aruçi'nin önemli çabaları bulunmaktadır. Aynı ekolün temsilcisi olmaları hasebiyle babasının mirasını büyük bir itina ile korumakla kalmamış, kütüphanesindeki eserlerin ve çalışmalarının günümüze ulaşmasında olduğu gibi, yazılı literatüre kazandırılması noktasında da gayret sarfetmiştir. Burada rahmetle andığımız Prof. Dr. Muhammet Aruçi, babası ve hocası Kemal Aruçi ve Meddah ekolünü tanıtanın öncüsü olmasının ötesinde, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nde (İSAM) görevli olduğu yıllarda genelde

2 Ramiz Zekaj, *Zhvillimi i kultures İslame te shqiptarët gjatë shekullit XX*, (Tiranë: AIITC 1997), 85.

3 Meral Jahjai, "Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2017), 122.

4 II. Dünya Savaşı sonrası kurulmuş olan Sosyalist Yugoslavya dönemi kastedilmektedir.

Balkan Müslümanlarının tarihi, kültürü ve sosyo-politik durumları hakkındaki çalışmaları ve faaliyetleri ile Balkan Müslümanlarının İslam dünyasında görünürlüğü konusunda çok büyük emekleri bulunmaktadır.⁵ Günümüzde de çok sayıda araştırmacı, onun açmış olduğu bu çığırın peşinden giderek hem ömrünün vefa etmediği çalışmaları tamamlayıp okurun istifadesine sunmak hem de açığı genişletme suretiyle yeni yeni çalışmaların ortaya çıkması için gayret sarfetmektedirler.

Bir Meddahlı alim olarak toplumsal hafızada önemli bir yer edinmeyi başarmış Kemal Aruçi'yi günümüzde biz, kendisi hakkında yazılan yazılar, yapılan araştırmalar ve bu çalışmaların sonucu literatüre kazandırılan eserleri vasıtasıyla tanıma imkanına sahibiz. Kemal Aruçi hakkında bilgi veren en eski yazılar, Boşnak alim Kasım Dobraça ve Makedon Milli Tarih Enstitüsü'ndeki mesai arakadaşı Aleksandar Matkovski tarafından vefatı münasebetiyle kaleme alınmış olan vefeyât yazılarıdır.⁶ Muhammed Aruçi tarafından yayına hazırlanan ve Kemal Aruçi'nin şiirlerini ihtiva eden Şiirlerim eseri⁷ ve ansiklopedi maddesi⁸ bu konudaki önemli başucu kaynaklardır. 2017 yılında Prof. Dr. Muhammed Altaytaş hocamızın danışmanlığında hazırlamış olduğumuz “Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri” başlıklı Yüksek Lisans tezi,⁹ Boşnak alim Hüseyin Cozo'ya reddiye mahiyetinde kaleme almış olduğu Osmanlı Türkçesi alfabesi ile yazılmış olan “Bir Âyet-i Kerîmenin *Glasnik* Dergisinde Yazılmış İndî ve Hakikate Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap” başlıklı çalışmasının yayınlandığı “Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi” başlıklı makale¹⁰ ile Kemal Aruçi tarafından dönemin Sosyalist Yugoslavya Cumhuriyeti İslam Birliği Yüksek Meclisi Başkanı Hamdiya Çemerliçe'ye gönderilmiş olan bir mektup/dilekçe çerçevesinde dönemin ilim adamlarının genel durumunun ele

5 Aydın Topaloğlu, “Muhammed Aruçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. EK 1, (gözden geçirilmiş 2. basım), (Ankara: TDV Yay., 2020), 119-120.

6 Kasım Dobraça, “Sječanje na Kemal ef. Aruçija”, *Glasnik VIS* 40, s. 6 (Sarajevo 1977), 686-688; Александар Матковски, “Кемал Илјази Аручи”, *Гласник ИНИ* 21, sy. 2-3, (Скопје 1977), 243-244; Aleksandar Matkovski, “Vefeyât Kemal İlyazi Aruçi (1 Ağustos 1920-27 Ağustos 1977)”, *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*, trc. Meral Jahjai-Abas Jahjai, ed. Muhammed Altaytaş-Abdullah Taha İmamoglu, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022), 221-223.

7 Muhammed Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi Şiirlerim*, (Logos-A, Üsküp 1999).

8 Muhammed Aruçi, “Kemal Aruçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, (İstanbul: TDV Yay., 2002), 225-226.

9 Jahjai, “Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri”.

10 Jahjai, “Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi”. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 1 (2018): 52-104.

alındığı “Osmanlı Sonrası Kuzey Makedonya Ulemasının Durumuna Işık Tutan Bir Mektup”¹¹ başlıklı makale Kemal Aruçi ile ilgili yapılmış araştırmalar neticesinde yazılı literatüre kazandırılmış çalışmalardır.

Bu ve benzeri çalışmalarla biz, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulmuş olan Makedonya’da yaşamış Osmanlı ilim geleneğinde yetişmiş bir alim veya bir şairi tanımakla kalmayız. Kemal Aruçi’yi tanımakla, aynı zamanda ilgili dönemde kültür geleneğinin muhafazası için verilmiş gayret ve mücadeleye tanık olduğumuz gibi, bir eğitim kurumu olarak bu kişilerin inşasında önemli katkısı bulunan Meddah Medresesi’ni de tanımış olmaktadır. Bu bildiride, Meddah medresesi üçüncü nesil mezunlarından Kemal Aruçi’nin hayatı, faaliyetleri ve eserlerine dair bilgileri, hakkında yapılmış olan çalışmalar ile bütünleştirerek şahsiyeti ve davası hakkında bilgi sunmaya çalışacağız.

Kemal Aruçi’nin Hayatı

Kemal Aruçi Kuzey Makedonya’nın kuzeybatısındaki Gostivar’a bağlı Vrapçište beldesinde, 1920 yılında dünyaya gelmiştir. Balkanlar’da, dini duyarlılığa sahip köklü ailelerde yazılı olmayan bir kural eskiden beri uygulanagelmıştır. Şöyleki iki ve daha fazla erkek evladı olan aileler, maddi durumlarının da buna müsait olması durumunda oğullarından birini dinî ilimleri tahsil etmeye yönlendirirlerdi. Ticaretle meşgul olan ve halk arasında Hacı Vehap adıyla anılan Hacı Hâfız Abdülvehhâb da, ikinci oğlu Kemal’i baba mesleği tüccarlıktan uzak tutmuş, iyi bir eğitim alması için hiçbir fedakarlıktan sakınmamıştır. Böylece Kemal, Sırp dilindeki beş yıllık ilk öğrenimine devam ettiği sırada, Kur’an-ı Kerim okuma ve temel dini bilgilerden oluşan dinî eğitimin ilk aşamasını babasının yanında tamamlamıştır. 1931 yılında, on bir yaşındayken Meddah Medresesi’ne kaydını yaptırır. 1931-1944 yılları arasında Meddah Medresesi’nde eğitim görmüş olan Kemal Aruçi, on iki yıllık eğitim süresi boyunca eğitim-öğretimin bütün aşamalarına katılmıştır. Kendisi, Meddah Medresesi’nin toplum açısından önemli olduğunu ifade eder, bunu da şiirlerinde şu şekilde dile getirir:

Sönmüştü bir zamanlar irfan bu şen diyarda

Genç, ihtiyar, sönen bu ikbal için üzüldü

Bir medrese açıldı, birkaç kişi yetiştirdi

*Rûhen harap edilmiş bir memleket düzüldü.*¹²

11 Jahjai, “Osmanlı Sonrası Makedonya Ulemasının Durumuna Işık Tutan Bir Mektup”. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 3, (2020): 29-42.

12 Aruçi, *Şiirlerim*, 321.

Medresenin bir süreliğine kapanmış olduğundan duyduğu elemi de şu şekilde ifade eder:

*Parlardı bir sitâre ufk-ı vatanda hayfâ
Söndürdüler nihayet bu şule-i mübîni
İlm-i hüner denince ey mihr-i enver ağla!
Sustu bu yurdun artık âvâze-i hazîni
Bu medreseydi bizde bir tek sadâ-yı İslâm
Bu medreseydi sade bir tek nidâ-yı irfân
Hayfâ kapandı şimdi bunsuz da kaldık işte
Söndü demektir eyvâh bir lem'a-zâr-ı Furkân.¹³*

Meddah Medreseli olmanın tesiri hayatının sonuna kadar devam etmiştir. Eğitilmiş, okumuş din görevlilerine şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir dönemde¹⁴ Meddah Medresesi gibi yüksek seviyede eğitim veren bir kurumun mezunu olmasına rağmen, köyündeki üç camiden birinde bile resmi olarak görev yapmasına izin verilmemiştir.¹⁵ Mezun olduktan sonra köyüne döndüğünde, bir yandan Yeni Camii'de gönüllü vaizlik yaparken diğer taraftan, köylülerin de yardımıyla caminin avlusunda, 1944-1946 yılları arasında faaliyet gösterecek olan bir medrese yaptırıp talebe okutmaya başlamıştır. Ancak ülkedeki değişim rüzgarları, diğer medreselerle birlikte bu medresenin de kapatılmasını gerektirmiştir. Bu dönem, sadece medreselerin ve dinî okulların kapatılması ile değil, “Yücel” teşkilatının kurucuları olayında olduğu gibi, toplumun önde gelen aydınlarının sindirildiği bir dönem olarak hatırlanmaktadır. İşte bu dönemde Meddah Medresesi'nin faaliyetlerine kurulan yeni Yugoslavya yönetimi tarafından son verilirken, Başmüderris Fettah Efendi dahil önde gelen temsilcileri de değişik nedenlerle mahkemelere sevk edilip mahkum edilmişlerdir. Bu takip ve tacizden Kemal Efendi de nasibini fazlasıyla almıştır. İktidarın yeni düzeni benimsetme adına dini kurumlardan istediği özellikle “Müslüman kadının tesettürü” ve “kollektif” gibi konular ile ilgili gayri İslâmî fetvalara karşı çıktığı için 1950 yılında tutuklanıp iki yıl ağır hapis ve cebrî işe mahkum edilmiştir.¹⁶

Cezaevinden çıktıktan sonra uzun bir süre gene işsiz bırakılan Kemal Efendi, üç çocuklu ailesinin iâşesini hat sanatına dair meşk ettiği tablolarından, tütün

13 Aruçi, *Şiirlerim*, 87.

14 İsmail Bardhi, “İslam and Muslims in Macedonia”, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 36, sy.4, (July 2016): 34.

15 Jahjai, “Osmanlı Sonrası Makedonya Ulemasının Durumuna Işık Tutan Bir Mektup”, 39.

16 Aruçi, *Şiirlerim*, 31-32.

üreticiliğinden ve eşinin terzilik işlerinden temin etmekteydi. Vefatından kısa bir süre önce Yugoslavya Cumhuriyeti İslam Birliği Yüksek Meclisi Başkanı Hamdiya Çemerliçe göndermiş olduğu mektubundan, kendisinin 1977 yılında dahi Vrapçiste köyündeki Yeni Camii'nde vaizliğe devam ettiğini anlıyoruz. Ancak yine aynı mektuptan, otuz üç yıl boyunca yürütmüş olduğu bu vazifenin resmî bir görev olmadığından az sayıdaki diğer icazetli vaizlerin durumunda olduğu gibi karşılığında ne bir maaş ne de herhangi bir sağlık veya sigorta güvencesi elde edemediğini de öğrenmekteyiz.¹⁷

1963 yılı da, Kemal Aruçi için zorlu bir yıl olarak geçmiştir. Yeni Cami'de vâiz olarak görev yaptığı sırada aynı yıl meydana gelen Üsküp depreminin bazı çevrelerce hurafelere başvurup anlamlandırılmasına şiddetle karşı çıkması sonucu meydana gelen durum nedeniyle "huzursuzluktan" dolayı suçlu bulunup iki aylık hapse mahkum edilmiştir.¹⁸

1963 yılı, aynı zamanda hocası ve can yoldaşı Fettah Efendi'nin vefat ettiği yıldır. Sadece hocası ve arkadaşı değil aynı zamanda büyük bir alimin ölümünden dolayı hissettiği elem sonucu yazmış olduğu şiirinde duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

Görmedi mukadder ömründe ikbal
 Dünyaya iltifat etmedi bir an
 Bir derdi var idi geçmedi bundan
 Müslümanlık için aydın istikbal.
 Bir âlim değildi bir âlem idi
 Görmedim bu büyük dehâya bir eş
 Ne zevâl yâ Rabbi! Toprağa girdi
 Yurduma nur saçan bu feyyâz güneş.¹⁹

1963 yılında hocası Fettah Efendi'nin vefat etmesi üzerine, hocasının çalışmış olduğu Makedonya Arşivi'ne (Arhiv na SRM), yine hocasının vefatından önce bizzat yaptığı tavsiyeye uyularak araştırmacı ve uzman olarak tayin edilmiştir. Meşhur şarkiyatçı Aleksandar Matkovski'nin ısrarı üzerine 1 Ocak 1970 yılında Makedonya Arşivi'nden Makedonya Milli Tarih Enstitüsü'ne araştırmacı ve uzman olarak atanmıştır.²⁰ 1976-77 yılları arasında Kosova Arşivi'ne atanması gündeme

17 Jahjai, "Osmanlı Sonrası Makedonya Ulemasının Durumuna Işık Tutan Bir Mektup", 40.

18 Konu ile ilgili ilerde detaylı bilgi sunulacaktır.

19 Şiirin tamamı için bkz: Aruçi, Şiirlerim, 306 – 315.

20 Matkovski, "Кемал Илјази Аручи", s. 243-244; Matkovski, "Vefeyât Kemal İlyazi Aruçi", 223.

gelmişse de, ömrü buna vefa etmemiştir. 27 Ağustos 1977'de (12 Ramazan 1397) geçirmiş olduğu kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir.²¹

Bütün hayatı boyunca hüznünde de sevincinde de şiirini konuşuran Kemal Aruçi'nin vefatı esnasında da şiir konuşturulacaktır. Kabir taşında yer alan kitabe (Kitâbe-i Sengi Mezâr) oğlu Muhammed Aruçi'nin kaleminden dökülmüştür.²² Ölüm haberini alan İstanbul'daki arkadaşı Prof. Dr. Bekir Sadak ve Ata Efendi'nin oğlu Nimetullah Kurtiş da bu ölümden duydukları elemi şiir vasıtasıyla terennüm etmişlerdir.²³

İkisi erkek, biri kız olmak üzere üç çocuk sahibi olan Kemal Aruçi Kalkandelenli Hanife Hanım ile evliydi.

Kemal Aruçi'nin arkadaşlarına baktığımızda, aynı geleneğin temsilcileri olarak bütün Meddah Medresesi mezunlarının arasında sıkı bir arkadaşlık bağı olduğu görülmektedir. Sözelimi, Meddah Medresesi'nin ilk mezunları arasında yer alan Fettah ve Şaban Efendiler, Kemal Aruçi'nin hocası olma vasıflarının dışında ayrıca yakın arkadaşı olarak da bilinmektedirler. Kemal Aruçi ile birlikte Meddah Medresesi'nden aynı dönemde mezun olan Prof. Dr. Bekir Sadak, Hafız Sami Efendi, Hafız Cemali Efendi, Hafız Ramadan Efendi ve Hafız Salih Efendi yakın arkadaşı olarak zikredilmektedirler. Nikuştaklı Hafız Cemali Efendi ile başlayan dostluk bağları Kemal Aruçi'nin vefatından sonra da devam etmiştir. Hatta günümüzde de bu bağ "baba dostu" çerçevesinde her ikisinin hayatta olan çocukları tarafından devam ettirilmektedir. Yine, Meddah Medresesi'nin kapanması nedeniyle eğitimini tamamlamak üzere Kemal Aruçi'den ders gören Hafız Cavit, Hafız Şaip, Nimetullah Kurtiş gibi şahsiyetler aynı zamanda onun yakın arkadaşı olarak da bilinmektedirler.

Kemal Aruçi'nin İlmî Şahsiyeti ve Faaliyetleri

Meddah Medresesi mezun olan Kemal Aruçi Arnavutça, Makedonca ve Boşnakça (Sırpça-Hırvatça) dillerinin yanı sıra, Osmanlı Türkçesi, Farsça ve Arapça dilleri ve edebiyatları, İslam Hukuku, Türk İmparatorluğu Tarihi gibi genel olarak İslam Dini Bilimleri alanlarında sağlam bir eğitim görmüştür.²⁴

21 Aruçi, *Şiirlerim*, 35, 36.

22 Aruçi, *Şiirlerim*, 37.

23 Aruçi, *Şiirlerim*, 38-40.

24 Матковски, "Кемал Илџази Аручи", s. 243-244; Altaytaş ve İmamoğlu, *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*, 222.

Medreselerin temsil ettiği klasik Osmanlı eğitimi akıl, kalp ve vicdan gibi insanın bütün yönlerini ihmal etmeyecek bir eğitim sağlamaktadır. Böylece insan tabiatında olduğu gibi din, bilim, sanat, kültür ve ahlaki değerleri, birey ve toplumun hayatında da bütünleştiriyor ve geliştiriyordu. Bir Meddahlı olarak Kemal Aruçi de bu idealize edilen insan tipinin müşahhas bir timsali gibidir. Hakkında yapılmış olan çalışmaları bir araya getirdiğimizde kendisi bir müderris, derin ilmî vukufiyeti olan bir alim, kültür tarihimizin üzerinde çalışmaları bulunan bir araştırmacı ve yazar, eğitimci, din davetçisi, toplumsal sorumluluğu ve sosyal bilinci yüksek bir düşünür, düşünce ve duygu birikimini hünerle nazma dökmesini başaran bir şair ve bir hattat olarak karşımıza çıkmaktadır. Arşivlerde yapmış olduğu sayısız çalışmalar, kütüphanesinde bulduğumuz Akâid, Kelam, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü konusundaki yazıları, şiirlerinde işlemiş olduğu konular ve güncel bazı meseleler hakkında belirttiği görüşler ve sergilediği tavır bize düşünce dünyası hakkında fikir verdiği gibi, kütüphanesindeki eserler,²⁵ yazılarında atıfta bulunduğu çalışmalar,²⁶ kullandığı kaynaklar, etraflıca işlenen itikadî konuları büyük bir sarahatla yazıya döküp anlatması onun ilmî vukufiyeti ve kabiliyeti hakkında bilgi vermektedir.

Kemal Aruçi'nin eserlerini bir kaç grup şeklinde inceleyebiliriz,

a. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış müellif hattı olarak birkaç defter halinde ve üç yüz sayfayı aşan elimizdeki mevcut ders notları, *Akaid ve Kelâm Dersleri, Usûl-i Fıkıh Derslerinden Mülahasas ve Usûlü Fıkıhtan Bazı Mebâhis* başlıklarını taşımaktadırlar.

b. Boşnak alimi Hüseyin Cozo'nun bazı görüşlerine itiraz mahiyetinde kaleme aldığı üç makalesi bulunmaktadır. "Glasnik Mecmuası Müdüriyet-i Âliyesine, Semahatlı Hacı Reis Efendi'ye, Riyaset Müşaviri Hacı Hüseyin Cozo Efendi'ye", "Bir Âyet-i Kerîme'nin Glasnik Dergisinde Yazılmış İndî ve Hakikata Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap" ve "Teşkilât-ı Dîniyyemizin Şûrâ-i Âlisi Reis-i Muhteremi Hamdi Çemerliç Beyefendiye" başlıklı makalelerden sonuncusu Ahmed Davudoğlu tarafından *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri* adlı eserinde iktibas halinde neşredilmiştir.²⁷ "Bir Âyet-i Kerîme'nin Glasnik Dergisinde Yazılmış İndî ve Hakikata Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap" tarafımızdan latinize edilerek Trakya Üniversitesi *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*'nde makale olarak yayınlanmıştır.²⁸

25 Jahjai, "Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", 56-58.

26 Jahjai, "Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", 58-59.

27 Ahmed Davudoğlu, *Dini Tâmir Davasında Din Tahripçileri*, (İstanbul: Bedir Yayınevi 2015), 305-311.

28 Jahjai, "Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-İ Kitabin İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi".

3. Üçüncü grup çalışmalarında Makedonya Devlet Arşivi ve Makedonya Milli Tarih Enstitüsü'nde uzman olarak atandığı dönemlere ait çalışmaları yer almaktadır.

Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod (Makedon Halkının Tarihine Dair Türkçe Belgeler, III, Skopje 1969). “Arhiv na Makedonija, Serija Prva: 1607-1699” adı altında çıkan Makedonca neşriyat serisinde Metodija Sokolovski, Arif Starova, Vančo Boskov gibi müellifler arasında Kemal Efendi'nin adı Kemal Iljazi olarak geçmektedir. Aleksandar Matkovski ile birlikte Makedonca kaleme aldığı makalelerinin başlıcaları da şunlardır:

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, “Makedonija vo Hronikata na Mehmed Raşid-Efendi” (Mehmed Râşid Efendi'nin Kroniğinde Makedonya). *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, 19/1 Skopje 1975, 235-260.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, “Makedonija i Sosednite Oblasti vo Hronikata na Solak Zâde (1373-1633)” (Solakzâde'nin Tarihinde Makedonya ve Etrafındaki Bölgeler). *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, 19/3 [Skopje 1975], 233-260.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, “Izvadoci od Dve Turski Hroniki za Makedonija i Sosednite Oblasti – Makedonija i Sosednite Oblasti vo Hronikata Tevârîh-i Âl-i Osmân na Asik Pasa Zâde od 1359 do 1466 Godina” (Makedonya ve Etrafındaki Bölgeler Hakkında İki Türk Kroniğinden Seçmeler-1359-1466 Yılları Arasında Âşıkpaşazâde'nin Tevârîh-i Âl-i Osman Kroniğinde Makedonya ve Etrafındaki Bölgeler). *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, 21/1 [Skopje 1977], 231-250)

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, “Makedonija vo Silâhdar Tarihi na Fındıklılı Silâhdar Mehmed-Aga (1668-1694)” (Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa'nın Silâhdar Tarihi adlı eserinde Makedonya), *Istorija-Spisanie na Sojuzot na Drustvata na Istorîçarite na SR Makedonija*, 13/2 [Skopje 1979], 137-160.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, “Makedonija vo Turskata Hronika Tâdzu't-Tevârîh od Hodza Sadudin-Efendi (1361-1520)” (Hoca Sâdeddin Efendi'nin Tâcü't-Tevârîh adlı eserinde Makedonya), *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, 23/2-3 [Skopje 1979], 203-233.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, “Makedonija i Sosednite Oblasti vo Hronikata Bedâiu-l-Vekâi' od Kodza Husein (1328-1491)” (Koca Hüseyin'in Bedâyiu'l-vekâi' adlı eserinde Makedonya ve etrafındaki bölgeler), *Istorija-Spisanie na Sojuzot na Drustvata na Istorîçarite na SR Makedonija*, 15/2 [Skopje 1978], 137-176.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, “Nekolku Vakafnami i Berati za Gostivar i za s. Vrapçište”, (Gostivar ve Vrapçište Hakkında Birkaç Vakıfnâme ve Berat), *Muzejski Glasnik na İstoriskiot Muzej na Makedonija*, no:4, Skopje 1979, 59 – 67.

Stefan Piperkovski ile beraber hazırladıkları eserde, “Tursko Voeno Zname od Vtorata Polovina na XIX Vek” (19. Yüzyıl İkinci Yarısında Türk Askeri Sancağı) başlıklı makalesi, *Glasnik INI*, 20/2, Skopje 1976, 179 – 184; *Turkologischer Anzeiger (TA4)*, nşr. Institut für Orientalistik der UniversitätWien, (Wien 1978), 160 (1876).

Dörde Miljkoviç – Kemal Aruçi, “Nekolku nadgrobni spomenici na kulturata od vremeto na Osmanlisko–Turskata vlast vo Makedonija” (Osmanlı–Türk Kültürü Hakimiyeti Dönemine ait Birkaç Mezar Taşı”, *Muzejski Glasnik na İstoriskiot Muzej na Makedonija*, no:3, Skopje 1974, 101 – 106; *Turkologischer Anzeiger (TA4)*, nşr. Institut für Orientalistik der UniversitätWien, (Wien 1978), 196 (2404).²⁹

Makedonya Milli Tarih Enstitüsü'nün süreli yayınlarında basılmış olan bu makalelerin bir kısmına, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın (YTB), Akademik ve Bilimsel Araştırmalar Programı (ABAP) çerçevesinde, “Eski Yugoslavya Dönemi Makedonya Cumhuriyeti'nde Müslüman/Türk Âlimlerinin Osmanlı Tarihi ve Kültürüne Dair Çalışmalarının Araştırılması ve İncelenmesi” başlığı altında yapılmış olan araştırma projesi neticesinde ulaşılmıştır.

Bahsi geçen proje çerçevesinde, beşi Kemal Aruçi'nin Aleksandar Matkovski, biri de Stefan Piperkovski ile kaleme aldığı makalelerin dışında, Fettah Efendi'nin Vanço Boşkov ile Üsküp Rifâi Tekkesi hakkında yazmış olduğu makale ile birlikte toplam yedi makale Makedonca'dan Türkçe'ye tercüme edilerek her biri birer bölüm olarak tasarlanmak sûretiyle yayına hazırlanmıştır. Bu çalışmanın kitaplaştırılmasında ayrıca editörler (Prof. Dr. Muhammet Altaytaş- Doç. Dr. A. Taha İmamoğlu) tarafından yazılmış bir Giriş bölümü ve Kemal Aruçi'nin vefatından sonra Dr. Aleksandar Matkovski tarafından kaleme alınarak yayınlanan vefeyât yazısının Türkçe tercümesi ilave edilmiştir.³⁰

4.Şiirlerim - Kemal Aruçi kaleme aldığı şiirlerini hayatının sonuna doğru **Şiirlerim** başlıklı bir defterde bir araya getirmeye başlamıştır. Ancak bunu tamamlayabilmek için ömrü vefa etmediğinden dolayı onun ölümünden sonra oğlu Muhammet Aruçi, Kahire'de öğrenciliği sırasında şiirlerini bir araya getirme işlemini tamamlamıştır. Yugoslavya'da eskiye göre daha ılımlı bir döneme girildiği 1987–1990 yılları arasında bir kısım şiirleri Makedonya İslam Birliği yayın organı olan *el-Hilal* dergisinde yayımlanabilmiştir. Uzun bir çalışmanın neticesinde Prof. Dr. Hasan Aksoy, Prof. Dr. İskender Pala, Prof. Dr. Metin Yurdağür, Prof. Dr. Mustafa Uzun, Doç. Dr. Muhammet Yelten ve Dr. İsa Kayaalp'in oluşturduğu İnceleme Heyeti'nden çıkan şiirler, kitap haline getirilerek 1999 yılında oğlu

29 Aruçi, *Şiirlerim*, 54, 55.

30 Sözü edilen kitap için bkz: *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*.

Muhammet Aruçi tarafından hazırlanan geniş bir mukaddime ile neşredilmiştir. Kemal Aruçi'nin şiirleri Mithat Hoxha tarafından Arnavutça'ya tercüme edilip 2000 yılında *Vjershat e Mia* başlığı altında yayımlanmıştır.

Bir ilim adamı olmasının yanı sıra, Kemal Efendi bir eğitimci olarak da karşımıza çıkmaktadır. Meddah Medresesi'nde, öğretim elemanları okulun bünyesinde yetiştirilmekteydi. Şöyle ki, üst sınıflara geçmiş bulunan öğrenciler asistan olarak alt sınıflardaki öğrencilere ders vermekteydiler. Fettah Efendi, Şaban Efendi örneğinde olduğu gibi, Kemal Aruçi'nin de Meddah Medresesi'nde ders verdiği bilinmektedir.³¹ Hatta okulun kapanmasından sonra da, eğitimi yarım kalmış öğrencilerden Vrapçişteli Hafız Cavit, Toplitsalı Hafız Şuayb, Nimetullah Kurtiş gibi öğrenciler, eğitimlerini tamamlamak üzere Kemal Aruçi'nin evinde vermiş olduğu derslere katılmışlardır.³²

Kemal Aruçi'nin Meddah Medresesi'nden mezun olduktan sonra doğum yeri olan Vrapçişte köyünde kurduğu ve 1944-1946 yılları arasında faaliyet göstermesini sağladığı medrese, talebe yetiştirme faaliyetinin kurumsallaşması teşebbüsüdür. Klasik metodlarla eğitim veren bu kurumun eğitim-öğretim faaliyetlerini, Hocası Fettah Efendi'nin danışmanlığı ve refakatinde yürütmekteydi.³³ Ancak 1946 yılında diğer birçok dinî müesseseler ve medreseler gibi bu kurumun da rejime aykırı bulunduğu gerekçesiyle eğitim faaliyetlerine son verilmiştir.

Kemal Aruçi, eğitim faaliyetlerini cezaevinde tutuklu bulunduğu süreçte de sürdürür. Şöyle ki; hocalık yaptığı cezaevindeki kurslarda okuma yazma bilmeyen mahkumlara üç aylık süre içerisinde ailelerine mektup yazabilecek kadar okuma yazmayı öğretmeyi başarmıştı.³⁴

1967-1977 yılları arasında yine kendi evinde özel bir sınıf oluşturarak iki nesil öğrenci yetiştirmiştir. Klasik metodlarla eğitim veren bu ilim yuvasının “çalıştığı kuruma (M.C. Devlet Arşivi) eleman yetiştiriyor” düşüncesiyle rahat çalışmasına izin verilmiştir. Birinci nesil yedi, ikinci nesil ise beş öğrenciden oluşmaktaydı. Öğrencilerden dokuzu üniversite mezunu olup bunlardan Prof. Dr. Muhammed Aruçi (1956-2013), Prof. Dr. Nasir Hüseyini (1956-), Prof. Dr. Mehmet Zeki İbrahimgil (1958-), Prof. Dr. Galip Veliji (1960-2020) akademik çalışmalara yönelerek üniversite bünyesinde yer almış öğrencileridir.³⁵

31 “Vefeyât Kemal İlyazi Aruçi”, *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*, 223.

32 Jahjai, “Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri”, 66.

33 Hocasına yazmış olduğu mektubundan bu tür bir görüş alışverişi olduğunu öğrenmekteyiz. Mektup oğlu Muhammed Aruçi'nin özel kitaplığında bulunmaktadır.

34 Aruçi, *Şiirlerim*, 32.

35 Öğrencileri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Jahjai, “Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri”, 67-73.

Kemal Efendi, her cuma vermiş olduğu vaazlarla toplumun dinî, millî, sosyal ve kültürel sahalarda aydınlanma faaliyetlerine³⁶ ilaveten Osmanlı'da rastladığımız "Ulema Evleri"³⁷ geleneğini de başarıyla sürdürmüştür. Şöyle ki; haftanın belli gecelerinde, yatsı namazının akabinde Kemal Aruçi'nin kendi evinde veya dostlarının evlerinde cemaatin önde gelenleri ile bir araya gelerek dini-toplumsal meseleler mütalaa edilmekte, halkın bu konularda bilgilenmesi ve şuurlanması sağlanmaktaydı.³⁸

Meddah Medresesi'nin bir açılış nedeni de toplumsal meselelere çözüm üretmek olarak ifade edilmektedir. Bu noktada Kemal Aruçi, toplumu ilgilendiren meseleler konusunda duyarlı bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulanan sistematik baskı ve zulümler Müslümanları göç etmek zorunda bırakmıştı. Bu durumun Müslüman unsuru zayıflatacağını düşündüğü için daha sonra kendisi de siyasi olduğunu kabul etmekle birlikte "vatanı terk etmenin dinen caiz olmadığı" doğrultusundaki fetvanın savunucusu olmuştur.³⁹

Toplumsal meselelere ilgili bir diğer örnek, Iskat ve Devir gelirleri konusundaki uygulamasıdır. Alınan bilgilere göre Vrapçište köyünde devir paraları 1945 yılına kadar bölgedeki imam, vaiz, müezzin ve hafızlar arasında paylaştırılmaktaydı. Belli bir maddi geliri olmayan din görevlilerin maaş almaya başlaması sonucu artık bu paraların onlar arasında paylaşılmasını gereksiz gören Kemal Aruçi, cemaatinin de yardımı ile köydeki fakir ailelerin listesini yapıp devir paralarının fakirlere ulaşmasını sağlayacak bir uygulamayı başlatmıştı.⁴⁰

Kemal Efendi'nin hurafelere savaş açması da, toplumu ilgilendiren konulara eğilmesine bir örnek teşkil etmektedir. 1963 yılında meydana gelen ve çok sayıda can kaybıyla birlikte ağır hasara sebebiyet veren Üsküp merkezli depremden sonra bazı kişiler depremi hurafelere başvurarak açıklama yoluna girmişlerdi. Bilimin hızla ilerlediği, hemen her alanda etkin olduğu ve İslam inancının dönemin bilimsel gelişmelerden beslenen inkarcı akımların saldırılarına maruz kaldığı bir dönemde, tabi ki yapılacak en önemli iş İslam inancının sağlam deliller

36 Zeki Gürel, "Miraç Kandili ve Makedonya Türk Edebiyatında Bir Miraçnâme Yazarı Kemal Aruçi", *Hilal-İslami Kültür ve Haberler Dergisi*, sy. 127, 24.

37 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994), 93.

38 Aktarılan bilgilere göre, bu geleneğin sadece doğum yeri olan Vrapçište köyünde değil, civar bölgelere ziyarete gittiğinde de hayatiyet kazandırılmasına özen gösterilmekteydi. Sözgelimi Kalkandelen ziyaretlerinde, önceden haberdar edilen cemaatin yatsı namazından sonra Kalkandelen eşrafından gönül dostu ve aynı zamanda dünürü de olan Abdülaziz Baleza'nın evinde benzer toplantılar tertip edilmekteydi.

39 Aruçi, *Şiirlerim*, 50, 4. dp.

40 Jahjai, "Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", 79, 80.

ile savunulması olmaktadır. Böyle bir anlayışın sonucu olarak Kemal Aruçi de, bu tür hurafelere başvurmanın gereksiz olduğunu, meselenin bilimsel prensiplerle açıklanabileceğini ifade etmişti. Bir taraftan karşıt görüşü benimseyenlerin bu şekildeki ilmî bir yaklaşımı sindirememesi, diğer taraftan da Kemal Efendi'nin inanç dünyasını derin bir bağınazlığa iten bu görüşlere karşı durmaktan vazgeçmemesi halk arasında huzursuzluğun baş göstermesine neden olmuştu. Medya tarafından da yakın takibe alınan bu olay sonrasında, Kemal Efendi haklı bulunduğu halde halk arasında huzursuzluğun müsebbibi olarak görüldüğü için yargı önüne çıkarılarak iki aylık hapse mahkum edilmişti.⁴¹

Vrapçışte Hacı Ahmed Camii'nin yeniden inşa ettirilmesindeki gayretleri, Kemal Aruçi'nin önemli faaliyetleri arasında yer almaktadır. Kendisi, 1972 yılında yapımı tamamlanan Camii'nin inşasının her aşamasında büyük bir hevesle yer almış, halkını da coşkulandırmış ve nihayetinde tüm bu gayretleri tarih düşüren şiirleriyle taçlandırmıştır.⁴²

Başlarda da ifade ettiğimiz gibi, medreselerin temsil ettiği klasik Osmanlı eğitimi akıl, kalp ve vicdan arasında bütünlüklü bir terkibi temin ediyor din, bilim, sanat, kültür ve ahlaki değerleri insan tabiatında olduğu gibi birey ve toplumun hayatında da bütünlüştürüyor ve geliştiriyordu. Bunun izlerini Kemal Aruçi'nin de hayatında görmek mümkün olmaktadır. Şöyleki, buraya kadar bir ilim adamı ve toplumsal meselelere duyarlı bir düşünür olarak tanıdığımız Kemal Efendi'nin hayatını incelediğimizde onun sanatçı kişiliği ile de karşılaşmaktayız.

Balkanlar'da şiir, asırlarca medrese ve tekke çevresinde gelişmişti. Meddah Medresesi mezunu Kemal Efendi de, duygu dünyasını şiirsel bir dille ifade etme gayretinin geleneksel olarak yer ettiği bir çevrede eğitim görmüştü. Şiirleri *Hakk* dergisinde yayınlanan Süleyman Aşki'nin Meddah Medresesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı dersine girdiği bilinmektedir.⁴³ Hocası Müderris Fettah Efendi, aynı zamanda ardından geniş şiir külliyatı bırakan bir şairdir. Osmanlı eğitiminde bulunan Ulema Evleri geleneğini devam ettiren bu ekol, bir araya geldiklerinde ilmî ve toplumsal meselelerin yanısıra karşılıklı şiir teatisinde de bulunurlardı. Gerek kullanmış oldukları alfabe gerekse temsil ettikleri dünya görüşü nedeniyle yazmış oldukları bu şiirlerin, mevcut ilmî çevreler tarafından itibar görmediği

41 Aruçi, *Şiirlerim*, 34; Jahjai, "Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", 78,79.

42 Aruçi, *Şiirlerim*, 35.

43 Süleyman Baki, "Reisu'l-Ulema" Hâcı Hâfız Bedri Efendi Hamid (Abaz)", *Fikir Coğrafyası*, erişim 25 Mayıs 2023, <http://www.fikircografyasi.com/makale/reisul-ulema-haci-hafiz-bedri-efendi-hamid-abaz>.

gibi,⁴⁴ dönemin yayın organlarında da yer etmesine izin verilmemiştir. Dolayısıyla bu şiirler kendi dar çevrelerinin ötesine ulaşamamış, not defterlerinde çoğu kez dağınık bir şekilde kayıtlı kalmıştır. Ancak 1987 yılından sonra, Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği yayın organı *Hilal*'de oğlu Muhammed Aruçi'nin gayretleri sayesinde zaman zaman yer verildiği görülmektedir.

15 yaşından itibaren şiir yazmaya başlayan Kemal Aruçi'nin tamamlamaya ömrünün vefa etmediği son şiiri de Haziran 1977 tarihini taşımaktadır. Oğlu Muhammed Aruçi'nin gayretleri ile kitaplaştırılıp yayınlanan bu şiirlerin elimizde bulunmasının son derece önem arzettiği düşüncesindeyiz. Osmanlı sonrası Osmanlı Türkçesi ile eser vermeye devam eden akımın bir temsilcisi, belki de son temsilcisi olması hasebiyle önemli gördüğümüz bu çalışmaların, edebi yönünün değerlendirilmesi elbette edebiyatçılara düşmektedir. Bizim açımızdan ise bu şiirlerin varlığı, siyasi konjoktür nedeniyle fazla kayıt altına alınamayan bu dönemin fikriyatı, toplumsal meseleleri, varlık mücadelesi, itikadî yaklaşımları hakkında bir fikir vermesi açısından önemlidir.

Peygamber efendimizin velâdetine ithafen yazdığı şiirler⁴⁵ gibi, Hz. Hüseyin'in şehadetini anlatan şiirler, Bahariyye, Ramazaniyye, Bayramiyye, Miraciyye, Mersiye gibi edebi türlerde eserleri de mevcuttur. Şiiri, sadece *ideler*de değildir, onun şiiri çoğu zaman hayatın tam içerisinde; bazen ölmüş bir yakınına, dostuna, hocasına mersiye olarak karşımıza çıkarken, bazen inşa edilen yeni dinî yapılara tarih düşürülen kıtalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hayatının bir anında bile ihmal etmediği yeni nesillerin eğitimi gayretini şiirlerinde de görmek mümkün olmaktadır. Kaleme almış olduğu Çocuk Edebiyatı'na dair şiirleri, günümüzde bile hatim merasimlerinde çocuklar tarafından okunmaya devam etmektedir.⁴⁶

Kemal Aruçi'yi biz bir hattat olarak da tanımaktayız. Almış olduğu eğitim gereği hat sanatıyla tanışan Kemal Aruçi, daha sonraları bireysel merak sonucu bu yeteneğini geliştirip, meydana getirdiği eserler ile uzun bir süre cami duvarlarının süslenmelerine katkı sağlamıştır. Başta kendi evi olmak üzere akraba ve tanıdıklarının duvarlarını süsleyerek günümüze ulaşan tabloları, onun hat sanatındaki ustalığını göstermektedir. Bilhassa işsiz kaldığı dönemde hazırlamış

44 Suat Engüllü, "Üsküp'te Abdül Fettah Rauf da Yaşadı", *Yedi İklim-Aylık Sanat-Kültür-Edebiyat Dergisi*, sy. 64, (İstanbul) 21-25.

45 "Ya Resûlallah" adlı şiiri, "Mevludska Noč" başlığıyla Fejzullah Hažibajrić tarafından Boşnakça'ya tercüme edilerek yayınlanmıştır. Kemal Aruçi, "Mevludska Noč", *Glasnik VIS* 40, sy. 2, ter. Fejzulah Hažibajrić, (Sarajevo 1997), 187-189, (Akt.) Aruçi *Şiirlerim*, 49-50.

46 Aruçi, *Şiirlerim*, 210; 212; 217; 301; 318; 334; 338.

olduğu tablolar ile geçimini sağladığı bilinmektedir. Bu levhalar Vrapçişte, Gostivar, Kalkandelen, Struga ve bunun gibi birçok yerleşim yerindeki camilerde yer bulmuşlardı.⁴⁷

Kemal Aruçi'nin Davası

Asırlardır İslam kültürüyle yoğrulmuş Balkan Müslümanlarının, tarihi bağlarından koparıldıkça kendi kimliklerinden ve varlık gayelerinden uzakaşacağı kaygısı taşıyan hocaları gibi Kemal Aruçi'nin davasının da bu çerçevede şekillendiğini görmek mümkün olmaktadır. Bir Meddahlı olarak aktif olduğu dönem, temsilcisi olduğu tavrın yönetici elitler tarafından itibar görmediği bir dönemdir. Sınırlı sayıda yetkili din alimi olan bir dönemde, ülkenin en itibarlı okulundan ve en itibarlı hocaları tarafından yetiştirilmiş olmasına rağmen işsiz bırakılmış, sürekli takip altında tutulmuş hatta zaman zaman hapse atılma suretiyle taciz edilmiştir. Ancak yine de bu durum Kemal Aruçi'yi yıldırmamıştır. Bütün faaliyet ve çalışmalarında bu ilmî ve kültürel geleneğin muhafazası için gösterdiği çabayı görürüz.

Muhammet Aruçi'nin kütüphanesinde Osmanlı Türkçesi ile yazılmış müellif hatı olarak birkaç defter halinde ve üç yüz sayfayı aşan ders notlarına rastlamıştık. *Akaid ve Kelâm Dersleri, Usûl-i Fıkıh Derslerinden Mûlahhas ve Usûl-ı Fıkıhtan Bazı Mebâhis* başlıklarını taşımakta olan bu yazıların, itikadî geleneğimiz hakkında bilgi vermesi açısından önemli olduğu gibi, bir eğitim kurumu olarak sınırlı bilgi sahibi olduğumuz Meddah Medresesi'nin müfredatı hakkında bilgi sunması açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

Kemal Aruçi bahsi geçen ders notlarında olgunlaştırdığı düşünceleri ile makaleler de telif etmiştir. Nasıl ki zamanında devlet eliyle ikame ettirilmeye çalışılan Modernist yaklaşımlara karşı bu ders notlarının sağladığı eğitim ile karşı durabilmişse, günümüzde de, bu aynı ders notları, eski ulemanın selefiye anlayışında olduğu şeklindeki Neo-Selefi iddialarına karşı bir cevap mahiyetinde kullanılabilir.

Bir ilim adamı olarak Kemal Aruçi, hayatını ilmî araştırmalara adanarak birlikte bu birikimin yaygınlaştırılması ve özellikle kendi nesline yabancı kadroların yetiştirilmesine süratle devam edildiği bir süreçte, sahip olunan ilmî geleneğin yeni nesillere aktarılmasını sağlamanın ne denli önemli olduğunun bilincindedir. Bu birikimin vaazlarıyla cemaatine, dersleriyle öğrencilerine aktarılması için gayret gösteren Kemal Aruçi'nin hayatının sonuna kadar Yeni Cami'de gönüllü

47 Aruçi, *Şiirlerim*, 56; Jahjai, "Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", 85.

vaizlik yapması ve fırsat buldukça da talebe yetiştirmesi bu manada değerlendirilmektedir. Derslerine katılan talebelerin bazıları zaman içerisinde akademik çalışmalara yönelmiş ve üniversite bünyesinde görev almıştır.⁴⁸

Arşivlerde yürütmüş olduğu titiz çalışmalar, yine kültür tarihimize ışık tutabilmesi açısından önemli çalışmalar olarak nitelendirilmektedir. Sadece örnek olması açısından Stefan Piperkovski ile yayınlamış oldukları şu makaleyi zikredebiliriz.

İştîp Halk Müzesi'nde bulunan Osmanlı dönemine ait bir sancağın incelendiği "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Bir Türk Sancağı", başlıklı makalede yapılmış olan inceleme sonucunda sözü edilen sancağın üç yüz on üç Padişah askerine sahip Beşinci İmparatorluk Taburu'nun piyade ve topçu birliklerine ait olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu üç yüz on üç askerin de Kuzey Makedonya'da en yaygın olduğu bilinen Halveti tarikatına mensup dervişler olduğu tahmin edilmektedir. Makine işlemelerinden XIX. yüzyıla ait olduğu anlaşılan bu sancak, ilgili dönemdeki tekkelerin durum ve faaliyetlerine ışık tutabilmektedir.⁴⁹

Kemal Aruçi'nin Kuzey Makedonya Milli Tarih Enstitüsü bünyesinde yapmış olduğu çalışmaları da bu bağlamda değerlendirmek mümkün olmaktadır. Bilindiği gibi, Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi ile birlikte Balkan ülkelerinde bütün Osmanlı kültür mirası durumunda olduğu gibi tarih yazımına da ilgisizlik hakim olmuştur. Uzun bir süre gerek Batılı gerekse Balkanlı tarihçiler ısrarla Osmanlı tarihinin önemini görmezden gelmeye devam etmişlerdir. Sırp tarihçi Stojan Novakoviç ilk günden itibaren Türk kroniklerinin Balkan tarihi için önemine dikkat çekmiş olsa da, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Osmanlı Türkçesi ile yazılan tarih kaynaklarının Balkan halklarının ulusal tarihi için önemi farkedilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda Batı'da olduğu gibi Balkan ülkelerinde de Osmanlı kroniklerine yoğun ilgi gösterilmeye başlandığı görülmektedir. Romanya'da Mihail Guboğlu, Mustafa Mehmed, Yugoslavya'da Glişa Elezoviç, Arnavutluk'ta Selami Pulaha gibi araştırmacılar Türk kroniklerinin ilgili ülkeler ile bağlantılı bölümlerini tercüme ederek yayın hayatına kazandırmışlardır.⁵⁰

Osmanlı Türkçesi alfabesi ile yazılmış olan bu kronikleri okumak uzmanlık gerektiren bir eylemdi. Öyle anlaşılıyor ki, ilgili dönemde Meddah Medresesi'nin dışından böyle bir uzmanlık sağlayacak kurum olmadığından hocası Fettah Efendi gibi Kemal Aruçi de, bu kurumlarda uzman olarak kendilerine yer bulabilmişlerdi.

48 Öğrencileri için bkz: Jahjai, "Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri", 67, 74.

49 Makale için bkz: Stefan Piperkovski-Kemal Aruçi, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Bir Türk Sancağı", *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*, 215-220.

50 *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*, 134-137.

Çeviriler, çağdaş ve kültürel anlamda arabulucu olarak halkların, kültürlerin ve medeniyetlerin arasındaki diyaloga katılmak gibi bir faaliyet ifa etmektedirler. Kemal Efendi'nin yapmış olduğu çevirilerle hazırlanmış olan makaleler hem özlemi duyulan kültür ve tarihin gündeme getirilmesi hem de iki ülke ve toplumu yakınlaştıracak bir köprü olma umudu olarak görülebilmektedir.

Kemal Efendi'nin davasındaki ısrarını şiirler konusunda da görmek mümkün olmaktadır. On beş yaşından itibaren yazmış olduğu şiirlerinde dönemin fikriyatı, toplumsal meseleleri, varlık mücadelesi, itikadî yaklaşımları hakkında bir fikir vermesi açısından önemli olmaktadır. Kemal Efendi'nin şiirini okuduğumuzda çok farklı bir dünya ile karşılaşmaktayız. Ders ve vaazlarında ilim, din öğreten Kemal Efendi, şiirinde İslam kültürü ile yoğrulmuş Balkan Müslümanlarının tarihi bağlarından koparılmaya çalışılmasına karşı mücadele eder. Hüznün hakim olduğu şiirlerinde bazen sertleşir, feryadını dile getirir, hatta zaman zaman ümitsizliğe de kapılmış olduğu görülür ama çoğunlukla zaferin bir gün elbette inananlara ait olacağına dair inancını dile getirmekten de geri durmaz.

Bahsi geçen bu şiirler, üslubu, tavrı ve konusu gereği, rejim bekçilerinin ellerine geçmesi durumunda Kemal Aruçi'nin başını ağrıtabilirdi. Nitekim hocası Fettah Efendi'nin başını çok ağrıtmıştı zaten. Arkadaşlarının Fettah Efendi'ye ısrarla şiir yazmaması konusunda telkinlerde bulunduğu bir dönemde, Kemal Aruçi şiir yazmaya devam etmekle kalmaz, bu zor zamanlarda hocasının şiirlerini de korumaya alır. Hem hocasına hem de davasına duyduğu derin gönül ve mesuliyet bağı gereği yüklenmiş olduğu bu emanete vefatından sonra oğlu Muhammet Aruçi de sahip çıkacaktır. Alanında uzman kişilerle beraber uzun ve titiz bir çalışma sonucu babasının şiirlerini yayın hayatına kazandırmayı başaran Muhammed Aruçi, babasının korumaya aldığı ve konularına göre tasnif etmiş olduğu Fettah Efendi'nin şiirlerini de yayınlama niyetindedir.⁵¹ Hatta konu ile ilgili çalışmaları da başlatmıştı. Ancak, yoğun faaliyet ve çalışmalarına eklenen ağır hastalığı bunu ne yazık ki tamamına erdirmesine müsaade etmemiştir.

Kemal Aruçi'nin davasını sadece bilgi aktarımı ile sınırlandırmak doğru olmaz. Onu yetiştiren kurumun hedeflerinden biri, toplumun karşılaştığı meselelere çözüm üreten kişiler yetiştirmektir. Müslüman unsurun zaayıflamasını sağlayacak göç meselesine karşı çıkması, sosyal adaleti gözeterek Devir ve Iskat gelirlerinin dönüştürülmesini sağlaması ve toplumu bağnazlığa iten hurafelere savaş açması gibi eylemleriyle hem günün meselelerine el atmış hem de gelenekte olduğu gibi cami merkezli bir toplumun hayatiyeninin devam etmesinde katkıda bulunmuştur.

51 Aruçi, *Şiirlerim*, 51.

Sonuç

Son dönem Osmanlı ilim geleneğinde yetişmiş alimlerin, gayretleri ile faaliyete geçirilen Meddah Medresesi'nde yetişmiş olan talebeler, medresenin kapatılmasından sonraki dönemde de tesirinin devam etmesini sağlamışlardır. Üçüncü nesil mezunlarından olan ve tam on iki yıl boyunca Meddah Medresesi'nde hem talebe hem de hoca olarak eğitim-öğretimin bütün aşamalarına iştirak etmiş olan Kemal Aruçi'nin şahsında kendisini yetiştirmiş olan kurumun aşıladığı değerleri görmek mümkün olmaktadır. Din, bilim, sanat, kültür ve ahlaki değerlerin insan tabiatında olduğu gibi birey ve toplumun hayatında da bütünleştirilmesi ve geliştirilmesini hedefleyen medresenin rahlesinden geçmiş olan Kemal Aruçi, karşımıza bir eğitimci, vaiz, yazar, şair, hattat, toplumsal sorunları dert edinen, sözüne itibar edilen aydın bir âlim olarak çıkmaktadır.

Aktif olduğu dönem, temsilcisi olduğu tavrın iktidarlar tarafından itibar görmediği bir dönemdir. Yetkin din görevlisi eksikliğinin olduğu bir dönemde, ülkenin en itibarlı okulundan ve en itibarlı hocaları tarafından yetiştirilmiş olmasına rağmen işsiz bırakılmış, sürekli takip altında tutulmuş hatta zaman zaman hapse atılma suretiyle taciz edilmiştir. Ancak buna rağmen Kemal Aruçi, sürekli bilgiyi aktarma yolları arayışı içerisinde olmuştur.

Dönemin hususiyetleri nedeniyle yönetici elitler tarafından itibar görmeyen bir tavrın temsilcisi olması, Makedonya Milli Tarih Enstitüsü bünyesinde yürütmüş olduğu çalışmaların dışındaki bütün diğer çalışmalarının, kendi not defterleri arasında kütüphanesinin tozlu raflarına mahkum edilmesine neden olmuştur. Bu çalışmaları gün yüzüne çıkararak ilmî literatüre kazandırma faaliyetleri geçmişimizi anlama ve anlamlandırma noktasında olduğu gibi geleceğimize de köprü teşkil edebilecek niteliktedir.

Kemal Aruçi'nin hayatı ve faaliyetlerini tanıyarak aslında bir bakıma bu topraklarda itikadi ve kültürel geleneğin korunması için verilmiş olan mücadeleden haberdar olmaktayız. Eserlerini tanıyarak ise, buralarda hakim olan itikadî geleneğin kökeni hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Makedon Milli Tarih Enstitüsü'nde yapmış olduğu çalışmalar hem özlemi duyulan kültür ve tarihin gündeme getirilmesi hem de iki ülke ve toplumu yakınlaştıracak bir köprü olma umudu olarak görülebilmektedir. Yazıları, ilmî vukufiyetinin bir göstergesi olduğu gibi şiiri ve meşk etmiş olduğu tabloları da sanatçı kişiliğini ortaya koymaktadır. Bunun gibi, göç karşıtlığı, hurafelere savaş açması ve sosyal adalet duygusu gereği bazı uygulamaları değiştirme suretiyle toplumu ilgilendiren meselelere eğilmesi de yine almış olduğu eğitim kurumunun hedeflerinden biri olan toplumsal meselelere çözüm üretip manevî birliği sağlamak doğrultusundaki eylemleri olarak nitelendirilmektedir.

Elbetteki, bizim bu şekilde tanıdığımız Kemal Aruçi'de onu yetiştiren eğitim kurumunun ve hocalarının etkisi büyüktür. Bu manada, Kemal Aruçi'yi tanımak aynı zamanda kendisini inşa etmiş kurum olan Meddah Medresesi'ni de tanımak anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e kadar)*. 3. Baskı, İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994.
- Aruçi, Muhammet. *Kemal Efendi Aruçi Şiirlerim*. Üsküp: Logos-A 1999.
- Aruçi, Muhammet. "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* içinde, ed. Ali Çaksu, 181 – 198. Sofya: 2000.
- Aruçi, Muhammet. "Kemal Aruçi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Baki, Süleyman. "Reisu'l-Ulema" Hâcı Hâfız Bedri Efendi Hamid (Abaz)". *Fikir Coğrafyası*, erişim 25 Mayıs 2023. <http://www.fikircografyasi.com/makale/reisul-ulema-haci-hafiz-bedri-efendi-hamid-abaz>.
- Bardhi, İsmail. "İslam and Muslims in Macedonia", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 36, sy. 4, (July 2016):27-36.
- Davudoğlu, Ahmed. *Dini Tâmir Davasında Din Tahripçileri*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.
- Dobraça, Kasım. "Sječanje na Kemal ef. Aruçija". *Glasnik VIS* 40, sy. 6, (Sarajevo, 1977): 686-688.
- Engüllü, Suat. "Üsküp'te Abdül Fettah Rauf da Yaşadı". *Yedi İklim-Aylık Sanat-Kültür-Edebiyat Dergisi*, sy. 64, (İstanbul): 21-25.
- Gürel, Zeki. "Miraç Kandili ve Makedonya Türk Edebiyatında Bir Miraçnâme Yazarı Kemal Aruçi". *Hilal-İslami Kültür ve Haberler Dergisi*, sy. 127, (Üsküp 2016): 24-25.
- Jahjai, Meral. *Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2017.
- Jahjai, Meral. "Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (2018): 52-104.
- Jahjai, Meral. "Osmanlı Sonrası Makedonya Ulemasının Durumuna Işık Tutan Bir Mektup". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (2020): 29-42.
- Матковски, Александар. "Кемал Илџази Аручи", *Гласник ИНИ* 21, sy. 2-3, (Скопје 1977): 243-244.
- Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*. trc. Meral Jahjai-Abas Jahjai. ed. Muhammed Altaytaş-Abdullah Taha İmamoglu. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.
- "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalydık. Prof. Bekir Sadak ile Konuşma", *el-Hilal* 4, sy. 22, (Üsküp 1990): 15.
- Topaloğlu, Aydın. "Muhammed Aruçi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1.EK gözden geçirilmiş 2. Basım: 119-120. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zekaj, Ramiz. *Zhivillimi i kultures İslame te shqiptarët gjatë shekullit XX*, Tiranë: AIITC, 1997.

MEDDAH MEDRESESİ MEZUNU KEMAL ARUÇI'NİN ULÛHİYET ANLAYIŞI

Mehmet Kenan Şahin

Prof. Dr., Ordu Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti tarihte farklı kültür ve inanışların olduğu coğrafyaları da hakimiyeti altına almıştır. Osmanlı'nın bu bölgelerde hakimiyeti, bu bölgelerin gelişimine katkı sağlamış ve yeni bir kültürün ve medeniyetin oluşmasına vesile olmuştur. Diğer bir deyişle, Balkanlar'ın Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte İslâm medeniyetiyle de tanışmıştır. Osmanlı'nın hakimiyeti altında geçen yaklaşık beş asır boyunca bu bölgelerde, kültür ve sanat tarihi açısından muhteşem camiler, tekkeler, zaviyeler, kervansaraylar, köprüler ve benzeri yapıların imarında öncülük edildiği gibi ilim faaliyetini yürüten medreseler de kurulmuştur.¹ Medreselerde Anadolu'da egemen olan Ehl-i sünnet merkezli din anlayışının öğretimine önem verilmiştir. Bu uğurda fikir ve düşünce üreten ilim merkezlerinin yaygınlaşmasına ve bu merkezlerde görev alacak bilim insanlarının yetişmesine katkıda bulunulmuştur. Çalışmamızın konusu olan ve Makedonya'nın kuzeybatısındaki Gostivar'a bağlı Vrapçište'de 1920 yılında dünyaya gelen Meddah Medresesi mezunu Kemal Aruçi de bu medreselerde eğitim alarak yetişmiş, yine bu medreselerde hocalık yapmış ve kelâm ilminin temel konularını oluşturan ulûhiyet, nübüvvet ve âhirete dair meselelerde görüş bildirmiştir. Onun kendi el yazısı ile kaleme aldığı yaklaşık 300 sayfadan oluşan "*Akaid ve Kelâm Dersleri*" başlıklı ders notları incelendiğinde, her ne kadar sistematik bir tarzda itkâdî konuları ele alan bir eser olmasa da, bu eserde âlemin kıdemi, mârifetullah, Allah'ın sıfatları, rü'yetullah gibi, klasik kelâm eserlerinde, ulûhiyet bahislerinde ele alınan konulara da genişçe yer verdiği görülmektedir.

1 Lutfi Nexhipi, "XV-XVI. Yüzyıllarda Makedonya'da Kültür ve Medeniyet" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 25-35.

Biz de bu çalışmamızda Kemal Aruçi'nin ulûhiyet anlayışını ortaya koymaya ve onun ulûhiyete dair görüşlerinin kelâm ekolleri nazarında nerede durduğunu; bir bakıma da kelâmî manada bu görüşlerinin değerini ve önemini anlamaya çalışacağız. Böylelikle de Aruçi'nin ulûhiyet anlayışının özgün yanlarını tespit etme imkânı da bulacağız. Çalışmamızda önce Kemal Aruçi'nin hayatı ve bilimsel kişiliği hakkında kısa bir bilgi vereceğiz.

Kemal Aruçi (1920-1977):

Makedonya'nın kuzeybatısında Gostivar'a bağlı Vrapçište'de dünyaya geldiğini bildiğimiz Kemal Aruçi ilk öğrenimini Vrapçište'de, ilk din eğitimini ise, babası Abdülvehhâb Efendi'den almıştır. Daha sonra Üsküp'teki Meddah Medresesi'nde² öğrenim görmüş (1931) ve burada medresenin kurucusu Atâullah Kurtiş'ten ve Fettah Efendi'den dersler almıştır. 1944 yılında bu medreseden icâzet alarak Vrapçište'ye geri dönmüştür. Burada, kendisinin, Yeni Cami'nin avlusunda inşa ettirdiği özel bir medresede eğitim vermiştir. 1946'da Yugoslav yönetimi tarafından dinî kurumlar kapatılınca bu medrese de kapanmıştır.³ Bu süreçten sonra Kemal Aruçi, bir şiirinde:

“Bir kuşe-i vatanda hep münzevi gibi tek
 Biçare gönlümün ah geçti şeb ü neharı
 Gün görmedim niçin ah bilmem ne haldir bu
 Yok gönlümün cihanda bir an için kararı”⁴

ifadeleriyle dile getirdiği gibi çile ve acılarla dolu zor günler geçirmiştir. 1950'de devlet tarafından Müslüman kadının tesettürü ve ortaklık hakkında istenen fetvalara karşı çıkınca yönetim tarafından tutuklanmış hapse mahkûm edilmiştir. Aruçi özgürlüğüne kavuştuktan sonra ülkesini terk etmemiş, Vrapçište'deki Yeni cami'de vâiz olarak görev almıştır. 1963 yılında Üsküp'te bir deprem olmuştur. Meydana gelen deprem üzerine Aruçi'nin yaptığı çağdaş yorumlar geleneksel

2 Meddah Medresesi Osmanlı sonrası dönemde, Osmanlı ilim geleneğinin devamını sağlayacak şahsiyetlerin yetişmesini sağlayan dönemin en önemli eğitim kurumudur. Burası, Üsküp'ün fatihi olarak bilinen Paşa Yiğit Bey'in, hocası Meddah Baba adına yaptırmış olduğu cami, tekke ve medreseden oluşan külliyeinin içerisinde yer alır. (Bkz. Muhammed Aruçi, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya Nisan 21-23. 2000, ed. Ali Çaksu (İstanbul: İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2002), 184.

3 Muhammed Aruçi, “Kemal Aruçi”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.25 (İstanbul: TDV Yay., 2002), 226.

4 Muhammed Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi: Şiirlerim* (Üsküp: Logos-A, 1999), 85.

ulemânın pek hoşuna gitmemiştir. Bunun neticesinde halk arasında huzursuzluk yarattığı gerekçesiyle de hakkında soruşturma başlatılmış bu sebeple iki ay kadar hapiste kalmıştır.⁵ Serbest kaldığında vâzlik görevine tekrar dönmüştür. Bu süreçte dönem dönem Makedonya Arşivi'nde (Arhiv Na Makedonija) ve Makedonya Millî Tarih Enstitüsü'nde (Institut Za Nacionalna Historija) uzman olarak görev almıştır.⁶

Aruçi, yaşadığı dönemde önemli eserler bırakmıştır. Halkın dertlerinden uzak kalmamış, Mehmet Akif'e benzer bir hissiyatla milletin dertlerini dile getirdiği şiirler de kaleme almıştır.⁷ Onun şiirlerinin önemli bir kısmında, “maziye karışmış tarihi mefâhîrle kaybolup giden Osmanlı medeniyetinin mirasına karşı duyulan hasret ve üzüntü” dile getirilmiştir. Nitekim o bir şiirinde duygularını, halkı uyarıcı şu ifadeleriyle dile getirmektedir:

“Artık uyan vazife seni bekliyor bugün
Artık uyan, uyan, yetişir uykundan uyan
Artık uyan, hukukunu çiğnetme böyle âh
Tel'in eder uyanmaz isen memleket, vatan.”⁸

Kemal Aruçi, II. Dünya Savaşı sonrası Yugoslavya'dan Türkiye'ye başlatılan göçe de karşı çıkmıştır.⁹Bu göçün dinî açıdan câiz olmadığına hükmetmiş ve Müslüman toplulukların Balkanlar'daki topraklarını terk etmelerini engellemek için mücadele etmiştir. Bölgedeki Ortodoks Panslavist ideallerin gerçekleşmesine kendi imkanları dahilinde engel olmaya çalışmış, hissiyatını ve fikirlerini şiirlerinde açıkça dile getirmiştir. 1945 sonrası kurulan Yugoslavya komünist iktidarı tarafından Müslüman milletlere ve İslâm'a karşı izlenen siyaset karşısında da susmamıştır. Medrese imkânının tümünden kalktığı bu dönemde o, evlerde talebe yetiştirmeye devam etmiştir.¹⁰ Öyle ki Kemal Aruçi 1967-1977 yılları arasında klasik metotlara göre evinde başlattığı özel bir sınıfta iki nesil öğrenci yetiştirmiştir. Burada *Emsile*'den başlayarak Molla Cami adıyla meşhur olan *el-Fe-voidü'z-ziyâiyye* adlı esere kadar muhtelif İslâmî ilimleri okutmuştur.

Osmanlı ilim geleneğinde yetişen âlimlerin karakteristik özelliklerinden biri, gerek kültürel kimlik muhafazasında gerekse itikâdî geleneği korumada üstlendikleri

5 Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi: Şiirlerim*, 34.

6 Aruçi, *Üsküp'te Meddah Medresesi*, 196.

7 Aruçi, *Kemal Aruçi*, 225.

8 Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi: Şiirlerim*, 88.

9 Abdülmecit Nureddin, *Balkanlardan Türkiye'ye Göç ve Etkileri* (Ankara: Çağla Yay., 2011), 248.

10 Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi: Şiirlerim*, 29-40.

rol ve Ehl-i sünnet itikâdına aykırı her görüşe yaptıkları itirazlardır. Diğer bir deyişle Ehl-i Sünnet inancının itikâdî yönünü hedef alan modernist görüşlere pek sıcak bakmamalardır. Vrapçışteli Kemal Aruçi de yaşadığı dönemde modernist görüşleri ile bilinen Hüseyin Cozo'nun (ö. 1982) görüşlerine duyarsız kalmamıştır. “*Bir âyet-i Kerime'nin 'Glasnik' Dergisinde Yazılmış İndi ve Hakikate Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap*” adlı makalesiyle onun sünnî din anlayışına aykırı düşen fikirlerini eleştirmiştir.¹¹ Aruçi, Cozo'nun görüşlerinin dine zarar getirdiğini şu ifadeleriyle açıkça beyan etmiştir: “Bilmem! Hüseyin Efendi Glasnik sahifelerini doldururken yazı yazacak mevzu kıtlığımıza mı maruz kalmıştır, nedir? Kalemi eline alır, daima lüzumsuz, azîb mevzular üzerinde dolaşır. Haşır, haşır-ı rûhî imiş! İsa (a.s.) mevt-i tabii ile meyyitmiş! Zekatın ruhu'l-aşr olduğu Kur'an-ı Kerim ile sabit değilmiş. Ehl-i kitab salihin zümerasındanmış ve tabi müminmiş! Onlar da müsab olacaklarmış. Hele 11-12-1974 numaralı Glasnik'deki yazısı a'zabu azâib değilse nedir? Ben Cozo'nun bu yazıyı yazmakta maksadını anlayamıyorum. Bu yazı ile Cozo 'nun edyân-ı semâviyye müntesipleri arasında bir diyalog yapmak istediği göze çarpıyor. Bana kalırsa bu diyalog tahrif-i hakikatle yapılamaz. Böyle bir şeye bugünkü Ehl-i kitap da kanmayacaktır. Diyalogun başka yolları var. Bugün yalnız edyân-ı semâviyye müntesipleri arasında değil, idealist, ateist bütün efrâd-ı beşer arasında bir kardeşlik diyaloguna ihtiyaç var. İslâm her renkteki bütün insanlar arasında bir kardeşliğin tesisi için lazım gelen ahkâm-ı fâdile ve âdile ile doludur. Bu iş için İslâm'ın ahlak kuralları yeterdir. Böyle bir vazifenin ifası için tahrif-i hakâike gidilmez. Bence Cozo'nun bu yazılarından kâr beklenmez. Bu yazılar zararlıdır. Evet zararlıdır, zira Glasnik dünyanın her tarafına gönderilir. Bu yazı Mısır'da, Suriye'de, Cezair'de, Irak'ta İran'da veya Pakistan'da; hatta Fransa, İngiltere veya Amerika'da okunursa faydalı olmaz. Kar edecek yerde Cozo bu yazılarla kapanması kolay olmayan bir polemik kapısının açılmasına sebebiyet vermiş olabilir. Bunun için bu yazıları zararlıdır. Yapıcı değil yıkıcıdır.”¹² Osmanlı ilim geleneğinin Makedonya'da yetişmiş ulemâ zircirinin son halkalarından biri olan Kemal Aruçi, 27 Ağustos 1977'de vefat etmiş ve Vrapçışte'de defnedilmiştir.

11 Kemal Aruçi tarafından 1975 yılında Osmanlıca kaleme alınan “” başlıklı makale, latini-ze edilmiş olup, Trakya Üniversitesi *Bir Âyet-i Kerimenin Glasnik Dergisinde Yazılmış İndi ve Hakikate Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi'nin* Bahar/2018 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Bkz. Meral Jahcai, “Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 1 (Nisan 2018): 52-104.

12 Meral Jahjai, Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikâdî Durumu Hususundaki Reddiyesi, 97.

Kemal Aruçi'nin Ulûhiyet Anlayışı

Âlemin Kıdemi Meselesi

Âlemin ontolojik statüsü meselesinde temelde iki görüşten söz edilebilir. Birincisi âlemin hâdis olduğu, bir yaratıcı sayesinde yoktan varlığa getirildiği kelâmcıların görüşüdür. Diğer ise, âlemin kadîm olduğunu iddia eden ve yaratıcıyı inkâr eden ateist filozofların da savunduğu görüştür. Âlemin kadîm olduğu anlayışı farklı varyantlarda Aristoteles'e ait olan ezeli madde anlayışında ve Yeni-Eflatuncu filozoflara ait âlemin ezelde yaratıldığını savunan sudûr nazariyesinde görülmektedir.¹³ Kelâmcılar ise bu anlayışa şiddetle karşıdır. Kelâmcılara göre göre âlem zaman içinde yaratılmıştır ve başlangıcı vardır.¹⁴

Kelâmcılar açısından âlemin kıdemini kabul etmek Allah'a bir zorunluluk yüklemekte ve Allah'ın irâdesini ortadan kaldırmaktadır. Diğer bir deyişle irâdesiz bir Tanrı anlayışını doğurmaktadır. Kaldı ki İslâm'ın en karakteristik yönü, Yüce Allah'ın “Allah ki, O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, ebedî diridir. Varlığı kendinden olup bütün kâinatı yönetendir. O'nu ne bir uyuklama ne de bir uyku yakalayabilir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur.”¹⁵ mealindeki ilahî beyanda görüleceği üzere, saf tevhid inancına sahip olmasıdır. Müslüman kelâmcılar Yüce Allah'ın kıdem sıfatının bulunduğu hemfikirlerdir. Onlar Allah'ın dışında başka bir varlığın kıdem sıfatına hâiz olmasını ulûhiyet anlayışlarına aykırı görmüşlerdir. Bu nedenle de âlemin kadîm olduğu şeklinde bir görüşü tasvip etmemişler ve bu tarz bir iddiayı ileri süren filozoflara karşı, âlemin hadis olduğu tezini savunmuşlardır. Kemal Aruçi de, “Akaid ve Kelâm Dersleri” başlıklı ders notlarında, “Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlaline Mütakelliminin Vermiş Olduğu Cevaplar” başlığı altında konuyu ele almakta ve filozofların âlemin kıdemi konusunda sunmuş oldukları delilin mütakellimin tarafından hangi gerekçelerle reddedildiğini, filozofların savunduğu delili naklettikten sonra, kelâmcıların vermiş oldukları cevapları da maddeler halinde sıralamaktadır. Kemal Aruçi, filozofların âlemin kıdemi meselesini illet teorisine dayandırdıklarını söylemekte ve “İmkânın Ezeliyeti”, “Teselsülün Anlamı, Kısımları”, “Filozof ve Kelâmcılar Tarafından Butlan-ı Teselsülün Şerâiti” ve “Felasife Nazarında Şart-ı Terettüb” gibi başlıklar altında da bu meseleyi detaylandırıp bir değerlendirmeye de gitmektedir. Kelâmcıların “burhân-ı tezâyüf” ve “burhân-ı tatbik” ile teselsülü red

13 Gazzâlî, *Tehâfütü l- Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, nşr., Mahmut Kaya, trc. Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Klasik Yay., 2014), 79.

14 İmâmü l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü l-İrşâd (İnanç Esasları Kılavuzu)*, trc. Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz ve Faruk Sancar (Ankara: TDV Yay., 2012), 44-45.

15 Bakara 2/255.

ve iptal ettiklerini ayrıntılı bir şekilde dile getirmektedir. Kemal Aruçi'nin ayrıca, konu ile ilgili Gazzâlî (ö. 505/1111), Devvânî (ö. 908/1502) ve Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) açıklamalarına da geniş yer verdiği görülmektedir. Nitekim o "Esasât-ı Sabık Üzerine Muhakkık Tûsî'nin Mezheb-i Felasifede Yaptığı Tahlil ve Tercih" başlığı altında Nasîruddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) de teselsülün iptali etrafındaki delillere olan yaklaşımını konu edinmektedir. Kemal Aruçi, burada filozofların kabul etmiş olduğu âlemin kıdemi meselesinin kelâmcılar tarafından red ve iptal edilmesi için sunmuş oldukları cevaplara da yer vermektedir.¹⁶

Mârifetullah

Mârifet kavramı sözlükte "bir şeyi, eserlerini tefekkür ve tedebbür yoluyla tam olarak bilmek, idrak etmek"¹⁷ anlamına gelmektedir. Kelâmcılar mârifet kavramının sözlük anlamına da uygun olarak, yeryüzündeki ve âlemdeki varlıkları, varlıklar arasındaki düzen ve işleyişi fizik ötesi bir gücün varlığına delil ve bir gösterge olarak kabul etmişlerdir. Diğer bir deyişle, âlemin kendi kendisini var edemeyeceği ve bu mükemmel düzeni kuramayacağı düşüncesi, ilim, kudret ve irâde sahibi aşkın bir yaratıcının varlığını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla da kelâmcılar açısından mârifetullah, bir nesneyi duyarımız yardımıyla algıladığımız şekilde bilmek değildir. Mârifetullah, insanın nesnel âlemden hareketle aklını kullanarak edindiği deliller üzerinde tefekkürle Allah'ın varlığına ve kemal sıfatlarına istidlâl etmesi, O'nun kavraması ve tasdik etmesi anlamına gelmektedir.¹⁸ Nitekim kelâm düşünce geleneğinde mârifetullah konusu daha çok vücûbiyet kavramıyla ilişkilendirilmiş, bu çerçevede kişiye vâcip olan ilk şeyin ne olduğu hususu tartışma konusu edilmiştir.¹⁹ Öyle ki Mu'tezilî ve Eş'arî kelâmcıların yanısıra bir çok kelâm âlimi insanı Allah'ın varlığını, birliğini, sıfatlarını, hikmetini ve adaletini bilmeye götüren şeyin esasında istidlal ve nazâr olduğunu söylemişlerdir.²⁰ Kemal Aruçi'de "Akaid ve Kelâm Dersleri" başlıklı ders notlarında "Selef-i sâlihîn, ulemâ-i âmilin, eimme-i müctehidin ve ecille-i

16 Meral Jahjai, *Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2017),7.

17 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahânî, *el-Müfradat fi Garibi l Kur'an*, nşr. Muhammed Ahmed Halefullah, (Kahire: Mektebetü l-Enclo'l-Mısıriyye, 1970), 331; Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa, el-Huseynî el-Kefevî, *el-Kulliyât Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l- Luğaviyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011), 515.

18 Axıdıng Vusıman, *Saçaklızâde ve Kelâmî Görüşleri*, (İstanbul: y.y. 2019), 54.

19 Sadeddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, (Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1419/1998), 1:271.

20 Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerim Osmân, (Kâhire: y.y. 1416/1996), 39, 64, 66-69, 71-76.

müdükkikin hudûs ve fenâ-ı âlem üzerine icmâ ve ittifak ettiği gibi tahsili mârifetullah hususunda vücûb-ı nazar ve istidlal meselesinde de icmâ etmiştir.” ifadeleri ile, kelâmcıların bu konudaki fikir birliğine de işaret etmekte ve âlemin hudûsunda ittifak olduğu gibi nazar ve istidlal yoluyla Allah’ın bilinebileceğinde (mârifetullah) de görüş birliği olduğundan söz etmektedir.

Mârifetullah, filozofların yanı sıra kelâmcıların ve Ehl-i tasavvufun da önemle üzerinde durduğu temel meselelerden biridir. Kemal Aruçi de ders notlarında mârifetullah’ın önemine dikkat çekmekte, mârifetullah’ın önem ve gerekliliğini âyetlerden hareketle temellendirmeye çalışmaktadır. Bu konuda itikâdî İslâm mezheplerinin görüşlerine de ayrıntılı olarak değinmektedir. Öyle ki o, mârifetullah için nazar ve istidlalin vücûbiyetinin Mu’tezile için aklî bir vücûbiyet olduğunu, Eş’arîler için ise, şer’î bir vücûbiyet olduğunu açık bir şekilde belirtmektedir. Aristo gibi filozofların bu konudaki görüşlerinin kelâmcılar tarafından değerlendirme tarzına, konu ile ilgili felâsifenin, mütekellimlerin ve tasavvuf ehlinin de konuyla ilişkili tartışmalarının tafsilâtına inmektedir. Bir bakıma Kemal Aruçi, “Mârifetullah” başlıklı yazıda, Cenâb-ı Hakk’ın künhü ve hakikatının mârifetinin kabil olup olmadığı, mârifet-i sübhâniyenin neden ibaret olduğunu da sorarak, bu konuda hem filozofların hem de sufiyenin yaklaşımını gözler önüne sermekte, ayrıca Devvânî’nin bu konudaki görüşlerine de geniş yer vermektedir.²¹ Öyle ki, Devvânî’ye göre Allah’ın varlığının gerekliliği, O’nun kemâl sıfatları olan selbî ve subûtî sıfatları, nazar ve tefekkür yoluyla bilinecektir. Sonradan var olan her şey bir yaratıcıya ihtiyaç duymaktadır. Âlemin sonradan yaratıldığı ve Allah’ın varlığına bir delil olduğu kelâm ve felsefe geleneğinde farklı formlarda dile getirilmiş, kadîm ve tek olan bir varlığın zorunluluğuna delil olarak gösterilmiştir.²² Aruçi, nesnel alemde hareketle Allah’ın varlığına ulaşmayı da, “Meselâ “Allah vardır ve birdir” önermesi, naklî nass ve aklî zarûret ile sabittir. Bu mesele değişmeyen bir hakikatı ifade eder. Yalnız vücûd ve vahdaniyette keşf ve istidlal usulü değişebilir. Müçtehid, istidlal metodları hususunda ictihad eder. Bir zamanlar vücûd ve vahdaniyette “*De ki Allah birdir*”²³ âyet-i mübeccelesi ile istidlal edilirken, akıllar terakkî ettikçe, vücûd ve vahdaniyete delalet eden nefsi ve afâkî deliller keşfolunmuştur. Bugün meslek-i imkân, meslek-i gaye, meslek-i hudus, meslek-i ahlakî ve sair kat’i burhanlar ile istidlal edilmektedir.”²⁴ ifadeleri ile dile getirmektedir.

21 Jahjai, *Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*, 94; Kemal Aruçi, “Marifetullah”, Akaid ve Kelam Dersleri (Defter III), 1- 63;

22 Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İlahiyat Fakültesi Yay., 1999), 41-56.

23 İhlas, 112/1.

24 Kemal Aruçi, “*İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti*”, haz. M. Aruçi, (Üsküp: el-Hilal, 1988), 7.

Kemal Aruçi, insanların mükellef tutulduğu mârifetullahtan ne kastedildiğine ise, şârih Devvânî'den naklettiği bilgilerle açıklık getirmeye çalışmaktadır. Devvânî'ye göre mârifetullahtan kasıt, Cenabı Hakk'ın varlığını tasavvur ve tasdîkidir. Yani, Cenabı Hakk'ın varlığını, birliğini, sıfâtı kemâliye-i zâtıyye, subûtiyye ve selbiyye ile ittisâfını, beşere makdûr olan bir mârifetle tasavvur ve tasdik etme-ktir. Buna göre insan gücünün yettiği şeyden sorumludur. Gücünün yetmediği şeyden sorumlu olması teklîf-i mâ lâ yutâk kabilindedir. Bu yönüyle Aruçi insanın marifetullah için âleme yönelmesine ve akli kullanarak tefekkür etmesine işaret etmiş, bir anlamda akıl gücünden yararlanmanın gereğine inanmıştır. Nitekin Aruçi, *Kelam ve Akaid Dersleri* notlarında “İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti” başlığı altında İslam düşüncesinde akla verilen değeri gözler önüne sererek de insanın yaratılışında gözlemediği her şeyi araştırma ve inceleme kabiliyetiyle donatıldığını söylemiştir.²⁵

Sıfâtullah

Kur'ân'ı Kerim'de, Yüce Allah'ın Zâtı'nın mâhiyetine dair ilâhî beyanlar bulunmamakla birlikte, Allah için güzel isim ve sıfatların varlığı, O'nun Allah'ın “O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur.”²⁶ “En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsna) Allah'ındır. O halde O'na o güzel isimlerle dua edin.”²⁷ mealindeki beyanları ile haber verilmiştir. Kainatın yaratıcısının ehad-tek bir; eşsiz bir varlık olduğu birçok âyette zikredilmiştir.²⁸ İslâm'ın ulûhiyet anlayışı da esasında, Yüce Allah'ın Kur'ân'da bildirilen beyanları ile oluşmuştur. İslâm kelâm ekolleri, Yüce Allah'ın zâtının bir denginin (kûfûv) bulunmadığı; O'nun ehad-tek bir olduğu ve O'nun ancak sıfatları ile anlaşılabilceği hususunda görüş ayrılığı yaşamamışlardır. Ancak zât-sıfat ilişkisi söz konusu olduğunda, diğer bir deyişle, sıfatların ne şekilde ilâhî zâtla ilişkili olduğu meselesine gelince, kelâm alimleri düşünce sistemlerine bağlı olarak, farklı yorumlara gitmişler ve görüş ayrılığına düşmüşlerdir. İlâhî sıfatların ezeliyeti, taksimi, zâtla aynılığı ya da gayrılığı gibi meseleler bu tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Öyle ki kelâm ekollerinden Mu'tezile mezhebi tevhid ilkesi temelinde oluşturduğu ulûhiyet anlayışında, ilâhî sıfatları zât ile özdeşleştirmektedir. Onlar sıfatların ilâhî zât-tan ayrı veyahut zâta zâit/eklenmiş olarak kabulünün kadîmlerin çokluğuna yol açacağına inanırlar.²⁹ Mu'tezile'ye göre ilâhî sıfatlar Allah'ın zâtıyla aynı olmak

25 Aruçi, “İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti”, 7-10.

26 el-Haşr, 59/24.

27 el-A'râf, 7/180.

28 İhlâs, 114/4.

29 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 183.

zorundadır. Bu yönüyle Mu'tezile meseleyi daha çok Allah'a şirk/iştirâk bağlamında ele almıştır. Bu durum ister istemez onları sıfatlar konusunda daha ihtiyatlı olmaya sevk etmiş ve böylelikle de onlar "Allah âlimdir." ifadesini, Allah'ın zâtının âlim olduğu şeklinde anlamlandırmışlardır. Yine onlar "Allah kâdirdir." ifadesinden kastın Allah'ın makdûra tecelli ettiği zâtının kâdir olarak isimlendirilmesi olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Mu'tezilî âlimlerden Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf Mu'tezile'nin bu şekildeki anlayışını "O ilim ile âlimdir ve ilim O'dur. O kudret ile kâdirdir ve kudret O'dur. O hayat ile hayydır ve hayat O'dur." ifadeleriyle beyan etmektedir.³⁰ Dolayısıyla da Ebu'l-Hüzeyl "Allah âlimdir" ifadesinin anlamının Allah'ın ilminin olduğu, bu ilmin ise Allah'ın zâtı olduğu, bunun da O'ndan cehli (cehaleti) nefyetmek olduğunu düşünmektedir. Ebu'l-Hüzeyl'e göre bu durum diğer sıfatlar için de geçerlidir. Mu'tezilî müfessirlerden Zemahşerî ise *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidü't-tenzîl ve 'uyuni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* adlı tefsirinde Yüce Allah'ın "De ki: İçinizde olanı gizleseniz de açıklasınız da Allah onu bilir. O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir. Allah, her şeye kâdirdir."³¹ mealindeki âyetini açıklarken, Allah'ın zâtına ait bir ilim sıfatına sahip olduğunu, bu sıfatında bilgiye konu olan şeylerden (ma'lûm) bir kısmına taalluk edip diğerlerine taalluk etmemekle sınırlanamayacağını, Allah'ın bilgisinin bütün ma'lûmâta taalluk ettiğini ileri sürmüştür. Yine Mâtürîdî'ye göre Allah, zâtına ait bir kudret sıfatına da sahiptir ki o bu sıfatla kudret kapsamında olan her şeye (makdûrat) taalluk eder. Dolayısıyla Mu'tezile Allah'ın zâtı'nın dışında ilim ve kudret gibi ezeli sıfatların olamayacağına inanmıştır.³² İmâm Mâtürîdî ise O'nun zâtına isim ve sıfat nisbet etmenin gerekliliğine inanmıştır. Mu'tezile'nin aksine sıfatların ilâhî zâta nispet edilmesinden yana olmuştur. Bununla birlikte o, zât-sıfat ilişkisi açısından, ilâhî sıfatların, yaratılanlara nispetle anlaşılan manalar doğrultusunda anlaşıl-maması gerektiği düşüncesindedir.³³ Kemal Aruçi de, "Akaid ve Kelâm Dersleri" adlı ders notlarında Allah'ın sıfatları meselesinde felâsife, Mu'tezile, cumhûr-ı mütekellimin ve Eş'ariyye mezhebinin görüşlerine yer vermekte ve ilahî sıfatların nasıl anlaşılması gerektiğini ise, klasik kelâm âlimlerinin görüşlerine geniş yer verdiği "Sıfâtullah" başlığı altında ele almaktadır.³⁴

30 Muhammed Abdurrahim ez-Zîni, *Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf Ârâühü'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, (Mısır: Dâru'l-Yakîn, 2010), 77.

31 Âl-i İmrân, 3/29.

32 W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 308.

33 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/395.

34 Jahjai, *Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*,96; Kemal Aruçi, "Sıfâtullah", Akaid ve Kelâm Dersleri, 64 – 95.

Kemal Aruçi, Zât-ı Vâcib'in kemal sıfatları ile muttasıf olduğu ve nesnel alemde şahit olduklarımızın bizi Yüce Allah'ın her türlü kemal sıfatları ile muttasıf olduğu sonucuna götürdüğü görüşündedir. Nitekim o bu anlayışını: "Evet, Cenabı Hakk her türlü sıfat-ı kemâl ile muttasıf ve her türlü sıfat-ı noksandan münezzehtir diye vasfedilir. Bu da delâil-i kâtia-i akliyye ve nakliyye ile sabittir." ifadeleri ile dile getirmektedir. Kemal Aruçi, Allah'ın sıfatları meselesinde felâsife, Mu'tezile, cumhûr-ı mütekellimin ve Eş'ariyye olmak üzere temelde dört mezhep bulunduğu söz eder. "Sıfâtullah Meselesinde Hukemâ-i İlahiyyûn ve Mu'tezile'nin Nazariyesi" alt başlığı altında her iki mezhebin Sıfâtullah meselesine olan yaklaşımlarına değinirken "Sıfâtullah Meselesinde Hukemâ ve Mu'tezile'nin Deliline Mütekellimin-i Matüridiyye ve Eşâire'nin Cevapları" alt başlığında ise Allah'ın sıfatları konusunda tenzihçi bir yaklaşımla Allah'ın sıfatlarının zâtının aynı olduğunu söyleyen filozoflar ile bu konuda tamamen onlara iştirak eden Mu'tezile'ye karşı çıkan Mâtürîdî ve Eş'arî kelâmcıların görüşlerine ve onların bu konuda ileri sürdükleri delillerine yer vermektedir.³⁵ Böylelikle de Kemal Aruçi, Yüce Allah'ın bütün kemâl sıfatlara muttasıf ve acziyet bildiren bütün sıfatlardan münezzehtir bir zât olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır. Aruçi sıfâtullah meselesinde ashâb-ı hakk (Ehl-i sünnet) ile mücadele eden filozofların yanısıra birçok bidat ve dalâlet ehli olduğu görüşündedir.³⁶

Kemal Aruçi, "Vâcibu'l-Vücûd Hazretlerinde Sıfat-ı İrâde" başlığı altında da Yüce Allah'ın irâde sıfatını ele almaktadır. Burada Kemal Aruçi, mütekelliminin filozofların ve İslâm dairesinde bulunan bütün fırkaların Cenâb-ı Hakk'a bir irâde ve meşiet sıfatı ispat etmekte mütefik olduklarına, ancak irâde denilen bu mebd-i itikâdiyyenin künh ve hakikati konusunda mezhepler arasında ihtilaf olduğunu dile getirmektedir. Yazının devamında Ehl-i Sünnet'e muhalif bir takım nazariyeler tespit edilip, Ehl-i Sünnet tarafından bunlara verilen cevaplar aktarılmaktadır.

Rü'yetullah

Sözlükte dünyada ya da âhirette gözle müşâhede etme; bir şeyi duyu organı olan gözle olduğu gibi ispat ve idrak anlamına gelen rü'yet³⁷ teolojik bir mesele olarak, âhret günü Allah'ın görülüp görülmeyeceği meselesi temelinde Ehl-i Sünnet

35 Jahjai, *Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*, 96-97; Kemal Aruçi, "Sıfâtullah", Akaid ve Kelam Dersleri (8. Ders) (9. Ders), 1 - 15.

36 Jahjai, *Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*, 96-97; Kemal Aruçi, "Vâcibu'l-Vücûd Hazretlerinde Sıfat-ı İrâde", Akaid ve Kelam Dersleri, (20. ders), 1.

37 Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabü't-Tarîfât*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995), 109; Saadeddin et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: 1991), 34; Sırrı Giridi, *Nakdül-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, (İstanbul: Dersaadet, 1310/1892), 140.

âlimleri ile Mu'tezilî kelâmcılar arasında tartışma konusudur. Kur'ân'ı Kerim'de Yüce Allah'ın beyanlarında "rü'yetullah" ifadesi doğrudan kullanılmamakla birlikte, müşriklerin inanmak için Allah'ı görmek istemelerinden³⁸ ve Hz. Mûsâ'nın "Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda onun, "Rabb'im! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim." ilahî beyanında ifade edildiği gibi, Allah'ı görmek istediğinden haber verilmektedir.³⁹

Ehl-i Sünnet inancına göre Allah âhirette gözle görülecektir. Mu'tezile ise bu anlayışa karşıdır. Allah'ın âhirette gözle görülmesinin mümkün olmadığını ileri sürer. Onlar bu iddialarını aklî ve naklî delillerle temellendirmeye çalışmışlar ve bu konuda benimsedikleri görüşlerine aykırı düşen nasları da te'vil etmişlerdir. Allah'ın âhirette görülmeyeceği düşüncesi sadece Mu'tezile'nin benimsediği bir görüş de değildir. Mu'tezile dışında Hâricîler, bazı Mürciî fırkalar, Cehmiyye⁴⁰ Mücessime ve İslâm filozoflarının da rü'yetullah'ın gerçekleşmeyeceği yönünde görüş bildirdikleri görülmektedir. Âhirette rü'yetullahın imkanını reddedenler görüşlerine aklî gerekçeler ileri sürmüşlerdir. Öyle ki, Mu'tezile gözle, görmenin cismin gerekçelerinden olduğu ve bu nedenle görünme eyleminin Allah'a nispet edilemeyeceği düşüncesindedir. Mu'tezile'ye göre ancak cisimler gözle görülebilir. Yüce Allah cismânî özelliklerden münezzehtir. Dolayısıyla da O'nun görünmesi muhâldir.

Öte yandan Kur'ân'da rü'yetullahı nefyeden âyetleri görüşlerine delil olarak getiren Mu'tezilî âlimler, Kur'ân'da rü'yete işaret eden âyetleri ise te'vil etmişlerdir. Bu konuda rivâyet edilen hadislere ise âhad haberler olduğu gerekçesiyle pek itibar etmemişlerdir. Nitekim rü'yetullah meselesinde Mu'tezile'nin görüşlerini dayandırdığı âyetlerden biri, Yüce Allah'ın: "Gözler onu görmez (idrak etmez) O gözleri görür (idrak eder)"⁴¹ mealindeki ilâhî beyanıdır. Mu'tezile zikredilen âyette geçen idrak lafzının göz ile kullanıldığında görme anlamına geldiğini ve bu nedenle de Yüce Allah'ın bu âyetle kendisinin gözle idrak edilemeyeceğini beyan ettiğine inanmıştır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın zâtına yönelik bu övgünün aksini

38 Bakara 2/210; En'am, 6/158; Furkan, 25/21.

39 Araf, 7/143.

40 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Beyrut: y.y. 1411/1990), 1:338.

41 En'âm, 6/103.

ileri sürmek, ilahî zatta eksikliğe yol açacağından rü'yetin gerçekleşmesi imkân dahilinde olan bir husus değildir.⁴² Ancak Mu'tezile'nin rü'yetin gerçekleşmeyeceğine delil olarak öne sürdüğü "Gözler onu görmez (idrak etmez) O gözleri görür (idrak eder)"⁴³ mealindeki âyet, İmâm Mâtürîdî tarafından, Mu'tezile'nin tam aksine te'vil edilmiştir. Mâtürîdî'ye göre, eğer Allah'ın görülmemesi söz konusu olsaydı, bu âyetteki idrâkin nefyi için hiçbir hikmetten söz edilmezdi ve böylelikle de bu âyet anlamsız kalırdı.⁴⁴

Kemal Aruçi, *Kelâm ve Akaid Ders Notları'nda* "Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi" başlığa altında, uykuda rüyayla Allah'ın görülmesinin imkânını tartışma konusu etmektedir.⁴⁵ Kemal Aruçi, İmam Mâlik gibi bazı âlimlerin ve Allah'ın veli kullarının Cenâb-ı Hakk'ı rüyalarında gördükleri şeklinde rivâyetler olduğundan bahseder. Ancak Aruçi, bu rivâyetlerin râvilerin değerli kişiler olduklarını, rivâyet kurallarına göre söz konusu rü'yetin inkârının mümkün olmadığını söylemekle birlikte esasında o, bu rivâyetlerin olduğu gibi kabul edilmesinden yana da değildir. Nitekim o bu eğilimini İmam Gazzâlî'nin *el Munkiz mine'd-Dalâl* adlı eserinde dile getirdiği "Zamansız, mekansız, şekil ve suretsiz, tenâhisiz, semtsiz, cihetsiz bir tarzda Zât-ı İlâhî'nin bir kalpte böyle bir misal ile tecellisi kabildir. Böylelikle, Kibriyâ-ı İlâhî ile bir velinin kalbi dolu bir halde Cenâb-ı Hakk'ı görmüş olduğuna kanaat getirirse; aynı zamanda, gördüğünü açıklama imkânı olmadığına, bu gördüğü, Zât-ı İlâhî'nin bir misalidir." şeklindeki ifadelerini aktararak görüşlerine açıklık getirmektedir. Bir bakıma da o, Allah'ın dünyada görülmüş olduğuna dair sağlam senede dayanan rivâyetler, esasında, rüyada görülenin Allah değil, Allah'ın sıfatlarının birer tecellisi olduğu kanaatindedir. Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istediği ancak buna muvaffak olamadığını ve "ilâhî bir tecelli ile sınırlı kaldığını haber veren Yüce Allah'ın "Musa, tayin ettiğimiz vakitte gelip Rabbi onunla konuşunca, Musa: "Rabbim! Bana Kendini göster, Sana bakayım" dedi. Allah: "Sen Beni göremezsün ama dağa bak, eğer o yerinde kalırsa sen de Beni göreceksin" buyurdu. Rabbi dağa tecelli edince onu yerle bir etti ve Musa da baygın düştü; ayılınca: "Yarabbi, münezzehsin, Sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim" dedi"⁴⁶ mealindeki ilâhî beyanı kanaatine dayanak olarak getirmektedir.

42 Kadî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 4:144.

43 En'âm, 6/103.

44 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5:165-167.

45 Kemal Aruçi, "Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi", haz. M. Aruçi, Haziran-Temmuz, (Üsküp: 1988), 7.

46 Arâf, 7/143.

Kemal Aruçi, “Uyku Halinde Allah’ı Görme Meselesi” başlıklı yazısında da uyku halinde Allah’ın görülebildiği görüşünün tasavvuf erbâbı tarafından kabul gördüğünü ancak İslâm filozoflarınca reddedildiğini dile getirmektedir. Bununla birlikte o kelâmcıların bir kısmının konuyu mevzu bahis etmeye dahi gerek görmediğini bir kısmının ise, dünyada Allah’ı ‘ulu’l-azm peygamberlerin dahi göremediğini ileri sürmüş olduklarını ve bu durumun sadece Peygamberimize ait bir özellik olduğunu, fânî vasıtalarla Bâkî olan Cenâb-ı Hakk’ı idrakin gayri kabil olduğunu, fânî vasıtaların ancak sınırlı bir sûret veya cismin ihâta edebileceği, Cenâb-ı Vâcib’ul-Vücûd’un ise ne fânî veya cisim ve sâret sahibi bir mevcûd ne de misli veya misali olmadığı şeklindeki görüşlerini de dile getirerek konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır. Diğer bir deyişle o kelâmcıların dünyada Allah’ı görmenin mümkün olmadığı görüşünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Bununla birlikte Kemal Aruçi, bu konuda hicrî birinci yüzyıla ait herhangi bir rivâyetin bulunmayışını, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali gibi sahabeinin ileri gelenlerinden de herhangi bir bilginin sâdır olmadığını da ileri sürerek rüyada Allah’ı görmenin kabul edilebilir olmadığını temellendirmeye çalışmış ve rüyada Allah’ın görülebileceği şeklindeki yoruma katılmamıştır. Dolayısıyla Kemal Aruçi, Allah’ın rüyada görülmesinin imkânını kabul etmeyen kelâmcılarla aynı görüşte birleşmiş olmaktadır.⁴⁷

Sonuç

Her coğrafyanın kendine özgü bir tabiatı olduğu gibi kültürü ve tarihi bulunmaktadır. Bu tarihi şekillendiren faktörlerden biri kültür ve dindir. Kemal Aruçi de Osmanlı’nın yaklaşık beş asır hüküm sürdüğü bir coğrafyanın son dönem şair ve müderrislerindedir. Kemal Aruçi, Osmanlı’nın Balkanlar’da bıraktığı dinî mirası korumak için azimle çaba göstermiştir. Bu uğurda vaazları ile halkı aydınlatmış ve özel çabaları ile de talebe yetiştirmiştir. Mümessili olduğu itikâdî geleneğe sahip çıkmıştır. İslâm’ın doğru anlaşılmasına büyük önem vermiş; İslâm’ın itikâdî meseleleriyle de ilgilenmiştir. Medreselerin kapatıldığı bir dönemde, özel dersler vererek talebe yetiştirmiştir. İslâm’ın inanç esaslarına yönelen yıkıcı fikirlere karşı da mücadele etmiş, birçok olumsuzlukla karşılaşmış ve zor günler geçirmiştir. Ancak o hiçbir zaman mücadeleden geri durmamıştır.

Kemal Aruçi’yi tanımak esasında Balkanlara hakim olan din anlayışının kaynağına da inmek anlamına gelmektedir. Kemal Aruçi, Meddah Medresesi geleneğinden gelmektedir. O, “*Akaid ve Kelâm Dersleri*” başlıklı ders notlarında inanç ile ilgili konuları ele alırken, görüşlerini büyük ölçüde âyet ve hadislere

47 Kemal Aruçi, “Uyku Halinde Allah’ı Görme Meselesi”, 7.

dayalı olarak temellendirmeye çalışmakta ve aklî istidlallerde bulunmaktadır. Bu yönüyle onun, inanç esaslarını izahında klasik kelâm yöntemini dikkate aldığı görülmektedir. Aruçi'nin itikâdî meselelerde sarf ettiği görüşlerinde onun eğitim gördüğü son dönem Osmanlı Medreselerinde okutulan Ehl-i Sünnet geleneğine ait klasik eserinin payının büyük olduğu söylenebilir. Bu yönüyle de onun “*Akâid ve Kelâm Ders Notları*” adlı ders notları, klasik kelâm geleneğine dayalı olarak kaleme alınmış önemli bir çalışmadır. Aynı zamanda o eğitim gördüğü ve ders verdiği Meddah Medresesi'nin kelâm nosyonu hakkında bilgi sahibi olmamıza katkıda bulunduğu gibi eğitim tarihi hakkında da önemli ipuçları barındırmaktadır.

Kemal Aruçi, ulûhiyet anlayışında klasik kelâm geleneğine bağlı kalmaktadır. Onun “*Akâid ve Kelâm Ders Notları*” adlı eserinde ulûhiyete dair konuları ele alırken gerek konuların işlenişinde ve düzeninde izlediği usul gerekse nasları delil olarak getirmesi, aklı ve duyuları bir bilgi kaynağı olarak kullanması dikkate alındığında, esasında, onun görüşlerinin Osmanlı medreselerinde okutulan Ehl-i Sünnet merkezli klasik kelâm kaynaklarının bir tekrarı mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Onun ulûhiyet anlayışı her ne kadar İmâm Matürîdî'nin görüşlerine benzerlikler gösterse de Eş'arî geleneğinden de önemi ölçüde beslendiği, filozofların görüşlerine de dayandığı görülmektedir. Nitekim o ulûhiyet meselesine dair konularda önce itikâdî mezheplerin ve filozofların görüşlerini delilleriyle birlikte gözler önüne sermekte ve daha sonra ise, kanaatimizce sentez bir değerlendirmede de bulunmaktadır. Tercih ettiği Ehl-i Sünnet'in görüşünü ise, vurgulamaktan geri durmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülmeccit Nuredin, *Balkanlardan Türkiye'ye Göç ve Etkileri*. Ankara: Çağla Yayıncılık, 2011.
- Aruçi, Muhammed, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletler-arası Sempozyumu Tebliğleri*. (ed. Ali Çaksu), İstanbul: Yıldız Yayıncılık, 2002.
- Aruçi, Muhammed, “Kemal Aruçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Aruçi, Muhammed, *Kemal Efendi Aruçi: Şiirlerim*. Üsküp: Logos-A, 1999.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*. İzmir: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999.
- Aruçi, Kemal, “*Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi*”. (haz. M. Aruçi), Üsküp: el-Hilal, Haziran-Temmuz, 1988.
- Aruçi, Kemal, “*İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti*”. (haz. M. Aruçi), Üsküp: el-Hilal, 1988.

- el-Cüveynî, İmâmü l-Haremeyn, *Kitâbü'l-İrşâd* (İnanç Esasları Kılavuzu). trc., Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz, Faruk Sancar, Ankara:TDV Yayınları, 2012.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*. thk. Muhammed Muhyid-din Abdulhamid. Beyrut: y.y. 1411/1990.
- Gazzâlî, *Tehafetü l- Felasife* (Filozofların Tutarsızlığı), neşr., Mahmut Kaya, trc. Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Giridî, Sırrı. *Nakdû'l-Kelâm Fî Akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Dersaadet, 1310/1892.
- el-İsfahanî, *el-Müfradat fî Garibi l Kur'an*. neşr. Muhammed Ahmed Halefullah, Kahire: Mektebetü'l-Enclo'l-Mısriyye, 1970.
- Jahcai, Meral. "Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 1 (Nisan 2018): 52-104.
- Jahjai, Meral, "Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri". Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2017.
- Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osmân, Kâhire: 1416/1996.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed (1385/1965), *el-Muğnâ fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. Kahire:1385/1965.
- el-Kefevî, Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa, el-Huseynî, *el-Kulliyât Mu'cem fî'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l- Luğaviyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vilatü'l-Kur'ân*. (ed. Bekir Topaloğlu), İstanbul: 2005-2010.
- Nexhipi, Lutfi, "XV-XVI. Yüzyıllarda Makedonya'da Kültür ve Medeniyet". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- et-Teftâzânî, Sa'deddîn, *Şerhu'l-Mekâsıd*. thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1419/1998.
- Vusıman, Axıdıng. *Saçaklızâde ve Kelâmî Görüşleri*. Kahramanmaraş: y.y. 2019.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: 1991.
- Zînî, Muhammed Abdurrahim. *Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf Ârâühü'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*. Mısır: Dâru'l-Yakîn, 2010.

KEMAL ARUÇI'NİN EHLİ KİTAP KONUSUNDA HÜSEYİN COZO'YA TENKİTLERİNİN USÛLÎ AÇIDAN TAHLİLİ

Muhammet Altaytaş

Prof. Dr., Trakya Üniversitesi

Giriş

14. asrın sonlarından itibaren bugünkü Kuzey Makedonya'nın da dâhil olduğu Rumeli topraklarını fethettikten sonra Osmanlı, özellikle medreseler ve tekkele marifetiyle din, kültür ve zihniyet bakımından da bölgeye damgasını vurdu. Malum olduğu üzere Osmanlı döneminde Balkanlarda Felsefe, Kelam ve Tasavvufun birlikte yoğrulduğu Sünnî Hanefi ve Maturidi dini anlayış hâkim idi. 20. asrın başlarından itibaren Osmanlı'nın Balkanlardan çekilmek zorunda kalması, medreselerin ve tekkelerin kesintiye uğramasıyla beş asırlık Osmanlı ilim ve kültür geleneği de en önemli dayanaklarını yitirmiş oldu. 15. asırda kurulan ve 1923 yılında İstanbul Fatih Medresesi talebe ve dersiamlarından Üsküplü Ataulah (Kurtiş) Efendi (1872-1946) tarafından yeniden ihya edilerek ilim faaliyetlerine başlayan Meddah medresesi ve mensupları, bu zor dönemde Makedonya'da klasik Osmanlı ilim ve kültürünün tevarüs edilmesi ve imkân nispetinde idamesi konusunda hayati önemi haiz olmuştur. İlaveten Meddâh medresesi ve mensupları Müslümanların siyasi sahada yer tutması, gelenek temelinde kimliğin sürekliliği ve muhafazası, Balkanlardan göçün engellenmesi, Türkiye ile irtibatın devamı gibi konularda da kayda değer başarılar kaydetmiştir. İşte bu bağlamda akla gelen önemli isimlerden biri de Meddah talebesi ve hocası olan Gostivar'a bağlı Vrapçište'li Kemal Aruçi¹ (1920-1977) idi.

1 Makedonya'nın kuzeybatısındaki Gostivar'a bağlı Vrapçište beldesinde 1920 yılında dünyaya gelen Kemal Aruçi, ilköğrenimini tamamladıktan ve babasından Kur'an-ı Kerim okumayı ve temel dini bilgileri öğrendikten sonra 1931-1944 yılları arasında Meddah Medresesi'nde tahsil görmüş ve 1944 yılında üstün başarıyla mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra

Meddah'ın ihya edildiği yıllarda Türkiye'de de medreselerin kapatılması ve İstanbul ile Balkanlardaki ilim merkezleri arasındaki irtibatın kopması ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında Makedonya'daki Meddah medresesinin de kapatılması bölgedeki Müslümanların, dini eğitim için başta Mısır olmak üzere Arap ülkelerine yönelmesine sebep olmuştu. Bu dönemde ilim tahsili için Arap dünyasına yönelen bazı talebeler bölgede revaç bulan selefimeşreb, ıslahatçı ve modernist dini anlayışların etkisinde kaldılar. İşte bu bağlamda Balkan Müslümanlarının sahip olduğu klasik Osmanlı/İslâm anlayışının dokusuna uygun olmayan dini anlayışların Balkanlara taşınmasına vesile olan isimlerin başında, el-Menâr ekolünün Yugoslavya'daki temsilcisi olarak tanınan Hüseyin Cozo² (1912-1982) gelmektedir.

hayatını ilmin yayılması ve yeni nesillerin yetiştirilmesine adanmış Kemal Aruçi, doğum yerine dönüp Yeni Cami avlusunda bir medrese yaptırmış ve orada talebe okutmaya başlamış ve fahri vaizlik yapmıştır. Klasik metodlarla eğitim veren bu ilim yuvası, 1946 yılında komünist iktidarın aldığı karar neticesinde diğer medreseler, şer'i mahkemeler ve çeşitli dini müesseseler ile birlikte kapatılmıştır.

Döneminde hâkim siyasi rejimin beklentileri doğrultusunda verilen bazı fetvalara karşı çıktığı için tutuklanıp iki yıl ağır hapis ve cebri işe mahkum edilen Kemal Aruçi, cezaevinden çıktıktan sonra uzun bir süre işsiz bırakılmıştır. Fakat talebe yetiştirmek ve irşad faaliyetleri ve fahri vaizliği hayatı boyunca hiç terk etmemiştir.

1963 yılında hocası ve dostu Fettah Efendi'nin vefat etmesi üzerine, hocasının çalışmış olduğu Makedonya Arşivi'ne (Arhiv na SRM), yine hocasının vefatından önce bizzat yaptığı tavsiyeye uyularak araştırmacı ve uzman olarak tayin edilmiştir. Kemal Aruçi 27 Ağustos 1977'de (12 Ramazan 1397) tarihinde vefat etmiştir. İlmi yönü yanında şairliği de bulunan Kemal Aruçi, vefat ettiği anda cebinden çıkan tamamlanmamış şiirinin son mısralarında şu ifadeler bulunmaktadır: “İşitirdim derlerdi hayat bir serâb imiş/Mânasını bilmezdim ben böyle bir mecâzın/ Ne derinmiş.” (Bilgi için bk. Meral Jahjai, *Son Dönem Makedonya Âlimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilim Enstitüsü, 2017 (Yüksek Lisans Tezi); Kemal Aruçi, Aleksandar Matkovski, *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*, ed. Muhammet Altaytaş, A. Taha İmamoğlu, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022), 27.

- 2 3 Temmuz 1912'de Gorajde'nin (Goražde, Bosna-Hersek) Ilovaća beldesine bağlı Bare köyünde doğan Hüseyin Cozo, orta öğrenimini ülkesindeki farklı medreselerde tamamladıktan sonra 1934 yılında Vakıflar Müdürlüğü tarafından Ezher Üniversitesi'ne gönderildi. 1939 yılında Külliyyetü'ş-şerîa'dan mezun oldu. Döndüğünde bir süre Arapça öğretmenliği yaptıktan sonra Yugoslavya Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki reisü'l-ulemâ makamında dinî eğitim sorumlusu görevine tayin edildi. II. Dünya Savaşı sırasındaki Almanlara yakın siyasi tutumundan dolayı Yugoslavya'nın komünist iktidarı tarafından 1945'te tutuklanıp beş yıl hapse mahkûm edildi. Hapisten sonra bir müddet farklı işlerde çalıştıktan sonra 1960'ta komünist iktidar tarafından kendisine dönemin Yugoslavya Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışma izni verildi. Bu tarihten itibaren vefatına kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Dinî Eğitim müdürlüğü, Bosna-Hersek İlmiyye Meclisi'nde başkanlık, Diyanet teşkilatının yayın organlarında yönetici ve yazarlık, 1977 yılında Saraybosna'da kurulan Saraybosna İlahiyat Fakültesi'nde hocalık gibi görevler üstlenen Hüseyin Efendi, 30 Mayıs 1982'de Saraybosna'da vefat etti. (bk. Muhammed Aruçi, Mustafa Hasani, “Hüseyin Efendi, Cozo”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/543-544.)

Yugoslavya İslâm Birliği'ne bağlı resmi yayın organlarında uzun bir süre kurucu üye, başyazarlık, köşe yazarlığı gibi vazifeler üstlenmiş olması onun fikirlerinin hem etkisini hem de yaygınlığını temin ediyordu. Cozo'nun dönemin siyasi konjunktürüne uygun, yaşanan güncel sorunları hafifletiren görüşleri bir yandan büyük ilgiye mazhar olurken diğer yandan da klasik sünni anlayışa muhalif itikadî yaklaşımları ve fikhî icthatları, bazen siyasi tavırları başta Kemal Aruçi olmak üzere klasik anlayışa bağlı olan âlimlerin şiddetli tenkitlerine sebep olmuştur. Bu bağlamda Cozo'nun Yahudi ve Hıristiyanlığı iman ve kurtuluş bakımından İslâmiyet'le eşit gören yaklaşımına reddiye olarak Kemal Aruçi, "Bir Âyet-i Kerîmenin *Glasnik Dergisi*'nde Yazılmış İndî ve Hakikate Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap" başlığıyla kaleme aldığı makaleyi, teksir makinesiyle çoğaltarak bir mektup eşliğinde birer nüshasını Reis Hacı Naim Efendiye, Cozo'ya, Gazihüsrev Bey Medresesi Müdüriyeti'ne, Bosna Hersek Diyanet İşleri Riyasetine, Priştina Diyanet İşleri Riyaseti'ne, Priştina'da Alaeddin Medresesi Müdüriyeti'ne, Üsküp Diyanet İşleri Riyaseti'ne, Titograd Diyanet İşleri Riyaseti'ne, Zagreb'te Cozo'nun fikriyatında olan Süleyman Maşoviç ve Profesör Kazım Hacı'e gönderdiğini fakat karşılık alamadığını, kimseyi uykusundan uyandıramadığını ifade eder. "Bizi inşallah Sur-i İsrail uyandırır" diyerek kinayeli bir şekilde temennilerini dile getirir.³

Kemal Aruçi bu mektubunda kendisi ve görevi hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Yugoslavya'da Müslümanların itikatta Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine, ahkâmda ise Hanefi mezhebine bağlı olduğunu hatırlatır. Buna mukabil Hüseyin Cozo'nun, mezheplere iltifat etmediğini, Müslümanların benimseyeceği liberal yaklaşımlar ortaya koyduğunu, alalede bir mukallit olmasına rağmen kendisini müçtehitlerin üzerinde gördüğünü, halef ve selefe, hemen bütün ulemaya dil uzatmaktan çekinmediğini, yeterli birikim ve ehliyeti olmadığı halde Kur'an'ın Felsefe yoluyla tefsir edilmesini önerdiğini dile getiriyor. Akabinde kendisine reddiye olarak yazdığı makalesinin konusunu teşkil eden Yahudi ve Hıristiyanlar hakkındaki görüşlerine temas ettikten sonra da, bu görüşlerini şahsi mecralarında dile getirebileceğini ama Yugoslavya Müslümanlarının resmi yayın organı olan *Glasnik*'te yazmasının mahzurlarına dikkat çekerek mektubunu tamamlar. O dönem yayınlanamayan Aruçi'nin bu makalesi ilk defa Meral Yahya Hanım tarafından latinize edilerek 2018 yılında *Trakya Üniversitesi Rumeli İslâm Araştırmaları* dergisinde yayınlanabilmiştir.⁴

Bu çalışmada Hüseyin Cozo'nun Ehl-i kitabın imanı ile ilgili görüşleri özetlenecek, akabinde Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya tenkitleri aktarılacak ve

3 Ahmed Davudoğlu, *Dini Tâmir Davasında Din Tahripçileri* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015), 143-147.

4 Bk. Meral Jahjai, "Makedonyali Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 1 (2018): 52-104.

nihayetinde, her iki şahsiyetin tavrı dönemin şartları, İslâmî ilimler ve metodolojik boyutu ile tahlil edilecektir. Günümüzde İslâm'ın anlaşılmasında Kemal Aruçi'nin temsil ettiği klasik usûl ile Cozo'nun temsil ettiği selefimesreb, islahatçı, modernist yöntem hâla Müslümanlar arasında tartışma konusudur. Fakat bu tartışmanın Balkanlar için daha hususi boyutları vardır ki çalışmamızda bu noktalara da temas etmeye gayret edeceğiz.

Hüseyin Cozo'nun Ehl-i Kitabın İtikadi Durumuna Dair Görüşleri

Bosna-Hersek'in XX. yüzyıldaki tanınmış âlim, araştırmacı ve fikir adamlarından olan ve *el-Menâr* ekolünün Yugoslavya'daki temsilcisi olarak görülen Cemâled-dîn Efgânî, Muhammed Abduh ve M. Reşîd Rızâ'dan başka Muhammed Mustafa Merâgî, Muhammed İkbâl ve Mahmûd Şeltût gibi son dönem İslâm mütefekkirlerinin çizgisini takip eden Hüseyin Cozo,⁵ iman ve necat için Hz. Muhammed'e (s.a.v.) imanı ve Müslüman olmayı zorunlu görmemiş bu fikrin Balkanlarda yayılması için çaba sarfetmiştir.

Hüseyin Cozo, dönemin Yugoslavya Diyanet İşleri Reisliği'nin resmi yayın organı olan *Glasnik*⁶ dergisinde kaleme aldığı Tefsire dair yazılarında Yahudi, Hıristiyan ve Sabiilerin de Allah'a, ahirete iman edip salih amel işlediklerinde mümin sayılacakları ve ahirette mükafata nail olacaklarını, Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik arasındaki farkların yalnızca formaliteden ibaret olduğunu öne sürer. Âl-i İmrân sûresi 113,⁷ Bakara sûresinin 62. âyetlerine de atıfla onların Hz. Peygamber'e iman etmeseler, Müslüman olmasalar bile kendi dinlerince Allah'a ve ahirete iman edip salih amel işlediklerinde mükafata nail olacaklarını ifade eder. Yani Cozo'ya göre mümin olmak ve uhrevi mükafatlara nailiyet için Ehl-i kitap yani Yahudi ve Hıristiyan olmak kafidir:

“İyi amelden dolayı mükafatlandırılmayı Muhammed (s.a.v.)'in Allah'ın peygamberi olduğu inancı ile kayıtlayan, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini inkar edenin Allah'a inanıyor olsa bile amelinden dolayı ecre layık görülmeceği şeklinde bir düşünce şekli yer etmiş bulunmaktadır.” “Allah'a îmân etse bile Hz. Muhammed'in

5 Muhammed Aruçi, Mustafa Hasani, “Hüseyin Efendi, Cozo” (*DİA*, İstanbul, TDV: 1988), 18, 543-544.

6 Dergi 1933 yılında Yugoslavya Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayın organı olarak Belgrat'da yayın hayatına başlamış, arada fasilalar olmakla birlikte hâla Saraybosna'da yayın hayatına devam etmektedir. Bk.: <http://www.islamskazajednica.ba/component/content/article?id=266:o-glasniku>

7 “Hepsi bir değıldirler. Kitap ehli içinde doğruluk üzere bulunan bir ümmet (topluluk) vardır ki, gecenin saatlerinde onlar secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar.”

(s.a.v.) risaletine îmân etmeden hiç kimsenin uhrevî mükafata nail olamayacağı fikri bir hayli insan tarafından kabul edilmiştir. Bu fikir kabul edilemez. Zîrâ Kur'ân-ı Kerim'in zâhiriyle kabil-i telif değildir. Vaktiyle böyle bir tutum o zamanın şartlarına göre hayli insan tarafından kabul edilebilirmiş. Ama bugün bu tutumun sûret-i kat'ide yeri yoktur.⁸ Halbuki Kur'ân-ı Kerim kişileri yapmış olduğu iş ve davranışına göre değerlendirmektedir. Bu durumda hiçbir başka tanımlama söz konusu olamaz. İnsanların isimlendirilme şekline, tercihlerine, inançlarına, şekilsel uygulamalarına bakılmaksızın hepsi için aynı kıstas kullanılmaktadır. Birilerinin resmiyette Müslüman, Hristiyan veya Yahudi olarak isimlendirilmesinin hiçbir anlamı bulunmamaktadır. İnançlar arasında hiçbir fark yoktur. Bütün dinler bir tek yola yönelirler o da Allah yoludur.⁹ “Bütün dinlerin temel öğretisi Allah'a, ahiret gününe îmân ve ahlak ile ilgilidir. Niye bir takım formel farklılıklardan dolayı birbirimizle çekişelim ki! Önemli olan Allah'ın varlığını kabul etmektir, bu ikrâra ulaşma şekli değil. Esas olan hesap günü ve ölümden sonraki yaşama dair bilgiden çok bunlara îmân etmektir. Önemli olan Allah'a nasıl dua edileceğinden çok, dua etmektir”¹⁰

Kemâl Aruçi hüsnüzan besleyerek “Merhûm Efgânî, merhûm Abduh, Reşid Rızâ veya Şeltût hayatta olsalardı bu mesele üzerine Hüseyin Efendi'nin görüşlerini kesinlikle tasvip etmeyeceklerini” söylese de Cozo'nun bu görüşleri kendisine mahsus olmayıp Reşid Rıza ile Abduh'un *Menar* tefsirinden müktebestir.

Bakara sûresinin 62. ve Âl-i İmran sûresinin 113. âyeti gibi âyetlerin yorumundan hareketle Ehl-i kitabın, yani Yahudi ve Hıristiyanların itikadî durumu hususunda İslâm ilim geleneğimizdeki kırılmanın ilk ve en bariz örneğini Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'da görmekteyiz. Yeni dönemin ruhuna da uygun olan onların bu anlayışı oldukça etkili olmuş, hatta modern çağda kendilerinden sonraki benzer yorumlara kaynaklık etmiştir.

Zira *Menar* tefsirine göre Bakara sûresinin 62. âyet-i kerimesinde, önceki peygamberlerden herhangi birinin hidayetine tutunan ve geçmiş semavi şeriatlardan herhangi birisine mensup olan herkesin iman üzere olduğu, kavimlerin, renklerin, “mensup olunan dinlerin” ve diğer hususların Allah Teâlâ'nın rızası ve gazabı veya bir kavmin yücelmesi veya alçalması ile hiçbir alakasının bulunmadığı mesajı verilmektedir. Dünya ve ahiret mutluluğunun asıl dayanağı, kişinin nefsinin derinliklerinden gelecek burhan ve vicdanının katkısı neticesinde

8 Husein Đozo, “Prijevod Kur'ana s komentarom” (Kur'an'ın tefsirli tercümesi), *Glasnik VIS u SFRJ*, Sayı 11/12, Sarajevo, 1974, 54.

9 Husein Đozo, “Prijevod Kur'ana s komentarom” (Kur'an'ın tefsirli tercümesi), *Glasnik VIS u SFRJ*, Sayı 11/12, Sarajevo, 1974, 464.

10 Preporod 1975. Ayrıca bk. Bk. Meral Jahjai, “Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi”, 52-104.

kalben tasdikle, sadık bir şekilde Allah'a imandır. Bu imanın Allah'ın zat ve sıfatlarına layık olmayan teşbih, temsil gibi şaibelerden de arınmış olması gerekir. İşte kişinin ahlakını, amelini ıslah edecek olan hakiki iman budur.

Reşid Rıza hocasının görüşü istikametinde ayetin tefsirine şöyle devam eder: Ayetin başındaki iman edenlerle (إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا) kast edilen Hz. Muhammed'e tabi olan Müslümanlardan, Yahudi, Hıristiyan ve Sabiilerden her kim yukarıda belirtildiği şekilde Allah'a ve ahirete iman eder, salih amel işlerse onların ecirleri Allah katındadır, onlar için korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. Yani Allah Teâlâ'nın hükmü bütün kavimler ve semavi din mensupları için eşit olacaktır. Müfessirlerimize göre bu ayette hem geçmişe ve geleceğe dair Allah Teâlâ'nın uyguladığı sünnet ortaya konulmuş hem de hidayet ve kurtuluşun kendi dinlerine mahsus olduğunu savunanlara cevap verilmiştir. Reşid Rıza ve üstadı, Nisa süresinin 123. ve 124. ayetlerine¹¹ de atıfla, "Ahiret saadeti dini mensubiyetlerle değil, sadece nefis üzerinde yaptırım gücü olan sahih ve sâdık bir iman ve salih amelle elde edileceğine" dair görüşlerini izhar ederler. Buna göre gerek dünyevi gerekse uhrevî saadet için semavi bir dine mensup olması kaydıyla Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ya da Sabiî olmasının önemi olmadığı anlaşılmaktadır.¹²

Açıkça anlaşılacağı üzere Cozo'nun görüşleri Abduh ve Reşid Rıza'nın tercümesi gibidir. Cozo yazılarında sıkça taklitçilikten şikâyet etmekte fakat her ne kadar Kur'an'a atıfta bulunuyorsa da kendi görüşlerinin neredeyse tamamı başta Abduh ve Afgani olmak üzere dönemin yenilikçi/modernist ekole mensup şahsiyetlerin taklidine dayanmaktadır.

Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Reddiyesi

Gostivar Kazasına bağlı Vrapçişte Vaizi Meddah'lı Kemal Aruçi 1975 yılında Hüseyin Cozo'ya karşı "Bir âyet-i Kerîmenin "Glasnik" Dergisinde Yazılmış İndî ve Hakikate Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap" başlıklı bir

11 Ayet-i kerimelerin meali şöyledir: "Sizin kuruntularınızla değildir, Ehl-i kitabın kuruntuları ile de değildir. Her kim bir kötülük yaparsa onunla cezalandırılır. Ve kendisi için Allah Teâlâ'dan başka ne bir yâr ve ne de bir yardımcı bulamaz. Ve erkekten ve kadından herhangi bir kimse, mü'min olduğu halde iyi işlerden bir şey işlerse işte onlar cennete gireceklerdir ve bir çekirdeğin arkasındaki bir çukurcuk kadar bile zulme uğramayacaklardır." (Nisâ 4/123, 124). Bahsi geçen ayeti kerimelerin klasik tefsirlerimizdeki yorumlarına dair bk. Muhammet Altaytaş, *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap, İtikadî Açıldan Yahudilik ve Hıristiyanlık* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları: 1996), 226-228. Ayetlerin Türkçe çevirisinde Ömer Nasuhi Bilmen'in meali kullanılmıştır. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Genel Dağıtım, ts.)

12 Zikri geçen görüşler için bkz., Muhammed Reşid Rıza, *Tefsirü'l-menar* (Beyrut, Dâr'ül-fikr: 1954), 1/334-339.

reddiye kaleme alır. Kendisini böyle bir reddiyeyi yazmaya sevk eden amilin İslam akaidini tahrif olarak değerlendirebilecek Cozo'nun bu görüşlerinin, milyonlarca Müslümanı temsil eden Diyanet teşkilatının resmi yayın organlarında ve eğitim kurumlarında dile getirilmesi ve gündün güne yaygınlaşmasıdır. Zira o *Glasnik* dergisi'nin sayfalarından başka Gazi Hüsrevbeg ve Alâuddin medreselerinde okuyan talebelerin ders notlarında bu görüşlerin savunulduğuna şahit olmuştur. Gayesi Müslümanların bu kıymetli müesseselerinde bu köksüz ve fasid fikirlerin okutulmasına mani olmak ve Müslümanların itikadını muhafaza konusunda üzerine düşen mesuliyeti yerine getirmektir. Zira Aruçi, bu konuda duyarsız kalmanın ağır bir vebali olduğunu, fakat sorumluluk mevkiinde olup da susanların veballerinin kat kat daha ziyade olduğunu sıkça hatırlatır.

Kemal Aruçi, insanların icad ettiği kanunları konu alan seküler hukukun, madenin kanunlarını konu alan bilimin açıklanmasında alanın uzmanlarının konuşması zorunlu iken, din diyanet konularında ihtisas ve usûle riayet edilmeden rastgele konuşulmasından, ayet ve hadislere indi teviller yapılmasından müştektir. İlâveten böyle bozuk fikirlerin düzgün bir ifadeye büründürüldüğünde rağbet görmesini de ayrı bir problem olarak zikreder. Ona göre bu fikirler, ilmin revaç bulduğu, gerçek âlimlerin bulunduğu bir vasatta dile getirilemezdi. Mesela merhum Muhammed Efendi Hancı (1906-1944) merhum Muhammed Efendi Tufo (1882-1939), Muhammed Efendi Dizdareviç veya Salim Efendi Mufitiç (1876-1938) gibi mütehhassıs âlimler hayatta olsalardı Cozo'nun bunları asla yazamayacağını ifade eder. Hiçbir ilmi temeli bulunmayan bu türden muharref yaklaşımlara yeterli tepki gösterilmemesinden, Cozo gibilerin İslâm birliğinin resmi yayın organlarında dilediği gibi yazabildiği halde mütehhassıs âlimlerin bu imkândan mahrum bırakılmasından yakınır.

Kemal Aruçi reddiyesini yazarken Cozo ile müzakere edecek ortak bir esas ve usûl bulmakta yaşadığı zorluktan bahseder. Zira ona göre Cozo, İslâm âlimlerini tanıyan, akâid, kelâm ve usûl-i fıkıh esaslarının, hatta Kur'an ve Sünnet'in kadrini takdir eden bir şahsiyet değildir. Bilhassa hadis ilminde hiç bir ihtisası olmadığı halde hesabına gelmeyince bu hadis "zayıftır" veya "haber-i vâhiddir" diyerek uydurur. Özetle Aruçi'ye göre Cozo'nun asla vazgeçmediği fasid zanlardan mürekkep kendine has bir felsefesi vardır. Halbuki Aruçi, itikadi ve nakli meselelerden olan Ehl-i kitap meselesinde, kendisinin Kitap ve Sünneti esas almakla birlikte İslam âlimleri ve ilimleri çerçevesinde deliller serd ettiğini ifade eder. Zira Aruçi, îmân-ı şer'î'nin tahakkuku için Peygamberin (s.a.v.) Allah tarafından getirdiği her şeye, bütün bunlar arasında son Peygamberin peygamberlik davasına da îmân etmenin lüzumu üzerinde, bin dört yüz sene içinde icma hasıl olduğuna dikkat çeker:

“Resul-i Kibriyâ bu şekilde îmân etmişti.¹³ Ashab-ı güzînin, tabînin ve ondan sonra bugüne kadar yetişen bütün müctehidîn-i dîn-i mübînin, bütün müfessirîn-i Kur’an’ın, bilcümle muhaddisînin, kâffe-i mütekellimînin, bütün ulemâ-i dînin, hatta her asırda kâffe-i müslimînin itikadı bu yolda imiştir. Cozo bunu hilekârâne bir şekilde inkar etmek istemiş. Ama edemez. Edemez, zîrâ İslam tarihinde hiç bir zaman hiç bir mesele hakkında bundan büyük bir icma in’ikad etmemiştir.”

Cozo’nun Ehl-i kitabı mümin sayan bu görüşleri dile getirmekteki maksadının semavi dinler arasında diyalog tesis etmek olarak görüldüğünü söyleyen Aruçi’ye göre hakikati tahrif etmekle diyalog yapılmaz. Zira Aruçi’ye göre de sadece semavi dinlerin müntesipleri arasında değil, beşeriyetin bütün fertleri arasında bir kardeşlik ve diyaloga ihtiyaç vardır. Fakat böyle bir kardeşliğin tesisi için gerekli olan adil ve faziletli itikadi, hukuki ve ahlâki zemin İslâm’da ziyadesiyle mevcuttur. Böyle bir maksadın tahakkuku için hakikatin/İslâm’ın tahrifi değil bilakis muhafazası lazımdır. Aruçi’ye göre Cozo bu görüşleriyle Vatikan’ı ve beynelmilel siyonizm teşkilatlarını çok memnun etmiş olmalıdır.

Kemal Aruçi’nin reddiyesinde dile getirdiği başlıca hususları şöylece özetlemek mümkündür.

Şer’î İmanın Mahiyeti ve Çerçevesi

Kemal Efendi delil mahiyetinde zikrettiği ayet-i kerimeleri tefsir ederken başta Taberî, Ebussuud Efendi, İbn Kesir olmak üzere klasik müfessirlerin tefsirlerine müracaat ederek görüşlerini delillendirmeye gayret eder. Kur’an-ı Kerim’de meselâ Bakara sûresinin ilk beş ayetinde tarif edilen imanın çerçevesi Ehl-i kitabı iman dairesinin dışında bırakmaktadır.¹⁴ Bahsi geçen ayet-i kerimelerde müminin iman etmesi gereken “gayb”ı (imân-ı bi’l-gayb) Ebüssuûd Efendi’ye (ö. 982/1574) müracaatla “Gayb hisden ve akıldan gaybet-i kâmile ile gâib olan ve ibtidâen bila ikame-i delil his ve akıl ile idrak edilemeyen şey demektir.” diye tarif eder. Aruçi gaybın iki kısım olduğunu, ilkinin “Ve gaybın anahtarları O’nun (Cenâbı Hakk’ın) yanındadır. Onları O’ndan başkası bilemez.” (el-En’âm 6/59) âyet-i kerimesinde zikri

13 “Peygamber, kendisine Rabbinden indirilene îmân etti, mü’minler de, hepsi de Allah Teâlâ’ya ve O’nun meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine îmân etti. “Biz Allah Teâlâ’nın peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayız” dediler. “Ve biz dinledik, itaat da ettik, mağfiretini dileriz, ey Rabbimiz.” (diye niyaz ettiler)” (el-Bakara 2/285).

14 “Elif, lâm, mîm. İşte bu kitap ki, bunda bir şekk yoktur. Muttakiler için bir hidâyettir. O mütakiler ki, gayba inanırlar, namazı da doğruca kılarlar ve kendilerini merzûk ettiğimiz şeylerden de infakta bulunurlar. Ve onlar o kimselerdir ki sana indirilmiş ve senden evvel indirilmiş kitaplara da îmân ederler ve onlar âhirete de yakînen kâni olurlar. İşte onlar Rabb-i Kerim’leri tarafından bir hidâyet üzeredirler. Felâh bulanlar da ancak onlardır.” (el-Bakara 2/1-5).

geçen “delili olmayan ve insanın bilemeyeceği gayb” olduğunu, ikincisinin ise akli ve nakli delil ile bilinebilen gayb olduğunu ifade eder ki, Allah Teâlâ'nın varlığı, sıfat-ı celîlesi, nübüvât, nübüvât'a müteallik ahkâm ve şerâî, ba'su ba'de-l mevt, haşir ve neşir, hesap ve ceza”nın bu kabilden gayb olduğunu hatırlatır. Buna göre, “gayba iman ederler” sıfatıyla muttasıf olan mümin, “aklî ve naklî delil ile kat'î sûrette subûtu bilinen mugayyebâta cezmen îmân eden insan” demektir. Biraz daha tafsil edildiğinde nihayetinde gayba iman Allah'ın varlığına, O'nun kemal sıfatlarına, peygamberlerine ve husûsan Resûl-i Ekrem Efendimiz'in risaletine, hatta onun nebilerin sonuncusu olduğuna, bütün ilahi kitapların orjinallerine ve hususen Kur'an-ı Kerim'in Allah katından nazil olduğuna, meleklerin varlığına, öldükten sonra dirilmeye, amel defterlerinin verileceğine, hesaba, mükafat ve cezaya, cennet ve cehenneme ve bütün ahiret hallerine cezmen îmân etmek” demektir. “*Namazı da doğruca kılarlar ve kendilerini merzûk ettiğimiz şeylerden de infakta bulunurlar*”, âyet-i celîlesinde ifade buyurulduğu üzere iman kalpten sonra namaz ve infak gibi salih amellerle kendisini organlarda da gösterir. Takip eden 4. âyet-i kerimede -ki tefsir kitaplarında bu âyetin Ehl-i kitap hakkında nazil olduğu açıklanmıştır- önceki peygamberlere ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) nazil buyurulan Kur'an-ı Kerim'e iman etmeleri zorunlu görülmüş, ancak böyle bir iman ile muttasıf kimselerin felaha erecekleri ifade edilmiştir. İmanın gerekleri olan bu esasların tümü bir bütün olduğundan birinin yokluğu bile imanı ifsad ederken herbirinin sıhhatinin dayanağı olan Hz. Peygamber ve ona nazil olan Kur'an-ı Kerim'i inkâr eden kimsenin sahîh şer'î imanından söz edilemez. İşte Allah'a îmân Resûl-i Ekrem Efendimiz'e inzâl edilen her şeye, ayrıca ondan evvel gelen bütün rusul-i kirâma ve onlara inzâl edilen Tevrat, Zebur, İncil ve suhûf'a îmânla beraber ahirete de kesin imanı mecburi kılar. Bunların herhangi birine îmân etmeyen, ister müşrik, ister Ehl-i kitap, isterse sâbii olsun îmân-ı şer'î ile mümin değildir. Şu halde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risaletini tasdik edemeyen Yahudî ve Hıristiyanlar (Ehl-i kitap) îmân-ı şer'î ile mümin değildir. Kurtuluş ve bütün uhrevî nimet ve mükafatlar îmân-ı şer'î ile mümin olanlar için mümkündür. Peygamber Efendimiz'e îmân etmeyen, tabî olmayan Ehl-i kitap zahirde Allah'a îmân etmiş gibi görünür, ama bu îmân îmân-ı lugavî'dir. İmân-ı makbûl-i şer'î değildir. “*Muhammedun Resulullah*” kavli-i kerimindeki hüküm-i celîli kabul ve tasdik edemeyen bir kitâbî, Allah'ı tekzip etmiş ve malesef îmân edememiş sayılır.

Hüseyin Cozo'nun Ehl-i Kitabın Şer'î İmana Muhalif Bazı Tavırları

Aruçi uhrevî kurtuluş, nimet ve mükafat için îmân-ı şer'î'nin zorunlu olduğunu zira iman ile küfür arasında bir merteye olmadığına göre îmânın mukabilinin ancak küfür olduğunu, kâfirlerin ise asla azaptan kurtulamayacaklarını âyet-i

kerimelere¹⁵ de atıfta bulunarak delillendirir. Ehl-i kitabın ise niçin “iman-ı şer’î” ile mümin sayılamayacağını açıklar. Bu bağlamda zikrettiği delillerin bazıları özetle şunlardır:

Peygamberlerin Allah ile ve Birbirleriyle Arasını Ayırmak

Kur’an-ı Kerim’de bütün peygamberlere ve ilahi kitaplara iman emredilmiş, kitaplardan veya peygamberlerden herhangi birinin, risaletten sonra ise bilhassa Kur’an-ı Kerim’i ve Efendimiz’i (s.a.v.) inkâr küfür olarak görülmüştür.¹⁶ Ayette de buyurulduğu üzere Allah cennet nimetlerini kâfirlere haram kılmıştır.¹⁷

Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i kitap hakkında nazil olan bazı âyet-i kerimelerde Allah ile Peygamberlerinin arasını ayırmak isteyenler, Peygamberlerin bazısına iman edip bazısını inkar edenler için “*İşte kâmilen kâfir olanlar onlardır.*” buyrulur.¹⁸ Ehl-i kitaptan Yahûdiler Mûsâ (a.s.) ve Tevrat’a îmân eder, Îsâ (a.s.) ve İncîl’e, Muhammed (s.a.v.) ile Kur’ân-ı Kerim’e îmân etmezlerdi. İşte onlar Allah’a iman ile resüle imanın arasını tefrîk ederler. “Îmân-ı bi’l-kül” ile “küfr-i bi’l-kül” arasında bir vasıta ihdas etmek istiyorlardı. Bu vasıta Allah’a iman ile birlikte bazı resulere iman idi. İşte böylesinin mümin olmayacağına dair “*İşte kâmilen kâfir olanlar onlardır*”; âyet-i celîlesi en sarîh delillerdendir. Aruçi, Allah ile peygamberlerinin ve rasüllerinin arasını ayıranlarının mümin olamayacağını hatırlattıktan sonra, Cozo’ya kimlerin mümin sayılacağını öğrenmek istiyorsa akabindeki âyet-i kerimeyi okumasını tavsiye eder:

15 “Şüphesiz o kimseler ki kâfir oldular, eğer yerde bulunanların cümlesi ve onunla beraber bir misli daha onların olup da Kıyamet günününün azabından dolayı onları feda edecek olsalar kendilerinden kabul edilmez ve onlar için elîm bir azap vardır.” (el-Mâide 5/36).

“Şüphesiz o kimseler ki, kâfir oldular ve kâfirler oldukları halde öldüler, artık onların hiçbirinden yeryüzü dolusu altın feda edecek olsa elbette kabul edilmeyecektir. İşte onlar için elîm bir azap vardır. Ve onlar için yardımcılardan bir kimse yoktur.” (Âl İmran 3/91).

“Ve nâr ehli, ashâb-ı cennete nidâ ederek: ‘Suyunuzdan veya Allah’ın sizi merzûk ettiği şeylerden bizim üzerimize döküveriniz’ diye yalvaracaklar. Onlar da: ‘Şüphe yok ki, Allah Teâlâ bunları kâfirler üzerine haram kılmıştır’, diyecekler.” (el-A’râf 7/50).

16 “Îmân etmiş olanlar! Allah Teâlâ’ya ve O’nun Peygamberine ve Peygamberine indirmiş olduğu kitaba ve daha evvel indirmiş olduğu kitaba îmân ediniz. Ve her kim Allah Teâlâ’yı ve meleklerini ve kitaplarını ve peygamberlerini ve ahiret gününü inkar ederse muhakkak ki pek uzak bir dalâletle sapıklığa düşmüş olur.” (en-Nisâ, 4/136).

17 el-A’râf 7/50

18 “Muhakkak o kimseler ki, Allah Teâlâ’yı ve O’nun peygamberlerini inkar ederler ve Allah Teâlâ ile peygamberlerinin arasını ayırmak isterler ve, ‘Bazısına îmân eder ve bazısını inkâr eyleriz,’ derler ve bunun arasında bir yol tutmak isterler. İşte kâmilen kâfir olanlar onlardır. Kâfirler için ise (pek) aşığlayıcı bir azab hazırladık.” (en-Nisâ 4/150 - 151).

“Ve o kimseler ki, Allah Teâlâ’ya ve peygamberlerine imân etmişlerdir ve onlardan hiçbirinin arasını ayırmamışlardır. İşte onlara da mükâfaatlarını elbette verecektir. Ve Allah Teâlâ gafûrdur, rahîmdir.” (en-Nisâ 4/152).

İşte âyette de ifade buyurulduğu üzere Cenâb-ı Hakk uhrevi mükafatı bütün peygamberlere ve kitaplara iman eden bu müminlere tahsis etmiştir. Kaldı ki bu meselede hiç bir icma’a benzemeyen büyük bir icma hasıl olmuştur. Ashab-ı güzînden başlayarak, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve bugüne kadar yetişen bütün müctehidîn-i izâm ve bütün eimme-i din bunun üzerinde böylelikle icma ve ittifak etmişlerdir. Dolayısıyla bu konuda Cozo’nun temelsiz, delilsiz, indi tevillerinin bir kıymeti yoktur.

Kur’an-ı Kerim’i ve Son Peygamberi İnkâr

Kemal Aruçi’ye göre Ehl-i kitabın şer’î imanına ve ahirette kurtuluşuna mani olan hususların en önemlilerinden biri de son Peygamber Muhammed (sas)’i ve onun getirdiği Kur’an-ı Kerim’i inkâr etmeleridir. Bu konuda Aruçi’nin zikrettiği bazı delilleri şöylece özetlemek mümkündür:

1. Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de önceki peygamberlere vahyettiği gibi Resûl-i Ekrem Efendimiz’e de vahyettiğini haber veriyor.¹⁹ Mütevatir olan Kur’an-ı Azîm’in bir tek kelimesini inkâr bile küfür iken Allah’ın âyetlerinin tümünü inkâr eden Ehl-i kitap nasıl mümin kabul edilebilir.

Bizzat âyet-i kerimelerde Cenab-ı Hakk’ın da, meleklerinin de risâlet-i Muhammediye’ye şehâdet ettiklerini ifade edilmişken²⁰ Ehl-i kitabın inkarı nasıl mazur görülecek ve küfür addedilmeyecektir.

Dağda, çölde veya baskı ve zulüm rejimleri altında yaşayıp da peygamberleri ve onların getirdikleri dinleri işitmemiş (şahikul’l-cebel), fetret ehli kabul edilebilecek kimseler müstesna bisetten sonra Ehl-i kitap dahil herkes Kur’an-ı Kerim’e ve Hz. Peygambere iman etmekle yükümlüdür. Şu halde son Peygamberin risaletinden sonra Resûl-i Ekrem Efendimiz’e imân etmeyen Ehl-i kitabın imanı geçersizdir.

2. Kur’an-ı Kerim’de Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Allah tarafından gönderilmiş bir resûl olduğu fakat yalnızca bir resûl değil, Peygamberlerin sonuncusu (hâteme’n-nebiyyîn) olduğu da ifade ediliyor.²¹ Halbuki Yahudiler Mûsâ (a.s.)’ın Hı-

¹⁹ en-Nisâ 4/163-166.

²⁰ Kur’an-ı Kerîm ayrıca, “Fakat Allah Teâlâ (senin nübüvvetine) sana indirmiş olduğu (Kur’an-ı Mübin) ile şehâdet ediyor ki onu kendi ilmiyle indirmiştir. Melekler de şehâdet ediyorlar. Mamafih Allah Teâlâ şahit olmaya kâfidir.” (en-Nisâ 4/166).

²¹ “Muhammed (s.a.v.) sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir, velâkin Allah’ın resûlüdür ve peygamberlerin hatemidir ve Allah her şeyi tamamen bilendir.” (el-Ahzâb 33/40).

ristiyanlar ise İsa (a.s.)'ın son peygamber olduğunu iddia ettiler. Kur'ân-ı Azîm ise bu vasfı Hz. Muhammed'e (s.a.v.) vermektedir. Efendimiz'in risaletini ve "hâteme'n-nebiyyîn" olduğunu inkar gibi bir cinayeti irtikap etmekte olan Ehl-i kitap Cenab-ı Hakk'ın kelamını tekzip etmişlerdir. Kur'ân'ın bu sarih hükmüne de razı olmayanlar Allah'ın varlığını inkar etmeseler de Allah'ı tekzip ettikleri için mümin değildirlere. Ayet-i kerimede de buyurulduğu üzere *"Ve bir mü'min ve bir mü'mine için sahih değildir ki, Allah ve Resûlü bir işe hükmettiği vakit onlar için kendi işlerinden dolayı (o hükm-ü ilâhîye karşı) bir muhayyerlik olsun. Ve her kim Allah'a ve Peygamberine isyan ederse artık apaçık bir sapıklık ile sapmış olur."* (el-Ahzâb 33/36).

3. Müminlerin tarif edildiği bir âyeti kerimede *"Mü'minler ancak o zâtlardır ki, Allah'a ve O'nun Peygamberine imân etmişlerdir, sonra bir şüpheye düşmemişler ve mallarıyla ve nefisleriyle Allah yolunda mücâhedede bulunmuşlardır. İşte sâdik olanlar da onların tâ kendileridir."* (el-Hucurât 49/15) buyurulmuştur. Aruçi dil tahlillerine de müracaat ederek, ayet-i kerimeden Allah'a ve Resûlü Hz. Muhammed (s.a.v.)'e imânın şart olduğu manasının anlaşıldığı ifade eder.

4. Muhammed sûresinde Allah yolundan men edenlerin ve kendilerine hidâyet apâşikâr belli olduktan sonra Peygambere (s.a.v.) muhâlefette bulunanların kafir oldukları, amellerinin iptal edildiği beyan edilir.²² Bahsi geçen âyet-i kerimenin tefsirinde Aruçi, Fahreddîn er-Râzî'den aktardığı şu ifadelerle, meramını izah ediyor:

'Kendilerine hidâyet apâşikâr belli olduktan sonra' ifadesindeki kasıt 'Peygamber Efendimiz'in vasıflarının Tevrat'da geçtiğine şahid olmaları ile Efendimiz'in elinde vuku bulan mucizelerdir'... "Burada 'kafir olanlar'dan kasıt Ehl-i kitap'dır. Onlar Peygamber'in (s.a.v.) gönderilişinden önce amel-i salih sahipleriydiler ancak, Peygamberi yalanlamalarından dolayı bu amelleri Allah tarafından iptal edilmiştir. Bu durumda haşre, peygamberlere ve tevhid'e inanmış olmaları kendilerine bir fayda sağlamayacaktır. Kafir olan müşriğin amelinin iptal edilmesi, haşrı tanımamasına rağmen başlangıçtan itibaren asıl şeriat üzerinde olmayışlarından dolayıdır.

Aruçi "Benim nazarımda Kur'an-ı Azîmü- şan'ı Cozo değil Fahreddîn er-Râzî anlamıştır" diyor ve ekliyor: "O halde imânda imân-ı bi'r-resûl şarttır."

5. Kemal Aruçi'nin bu bağlamda ısrarla durduğu hususlardan biri de Hz. Muhammed'in bütün insanlığa peygamber olarak gönderilmiş olmasıdır. Bütün

22 "Şüphe yok, o kimseler ki kâfir oldular ve Allah yolundan men ettiler ve kendilerine hidâyet apâşikâr belli olduktan sonra Peygambere muhâlefette bulundular, elbette Allah'a hiçbir zarar vermiş olmadılar ve onların amellerini iptal edecektir. Ey imân etmiş olanlar! Allah'a itaat ediniz ve Peygambere itaat ediniz ve amellerinizi iptal etmeyiniz." (Muhammed 47/32, 33).

insanlar derken dünyanın her kıtasında, her ikliminde yaşayan, Mûsevî, İsevî, putperest, pagan, ateşperest, Budist veya ateist bütün inanç sahipleridir. Resûl-i Ekrem Efendimiz bu sebeple Kisrâ'ya mektup yazdığı gibi Herakleus ve Mukavkis'e de mektup yazmıştı. Efendimiz'in (s.a.v.) bütün insanlığa gönderildiği, kat'î Kur'an nasları ile sabittir. İlâveten bu hususta bin dört yüz senenin müctehidleri arasında da değişmez ve hiç bir icma'a benzemeyen çok muazzam bir icma vardır. Bu konuda çok sayıda delil zikredilebileceğini ifade eden Kemal Aruçi, delil sadedinde birkaç kat'î nassı zikretmekle yetineceğini ifade eder:

Meselâ Sebe suresinde “*Ve seni, ancak bütün insanlar için bir müjdeleyici ve bir korkutucu olarak gönderdik. Fakat insanların pek çoğu bilmezler*” (Sebe' 34/28), ayet-i kerimesinde hiç bir şekilde Ehl-i kitab istisna edilmemiştir. O halde Resûl-i Ekrem Efendimiz, yalnızca ilâhi menşeli kitaplara ve dinlere iman etsin ya da etmesin, bütün insanlara gönderilmiştir. Elbette herkes iman edip etmemekte hürdür. Lakin son peygambere iman etmeyenlere mümin diyemeyiz. Ayrıca, Aruçi “*Mûsâ bile, hayatta olsaydı bana tâbi olmaktan başka yapacağı bir şey yoktu*”²³ hadîs-i şerifini de hatırlatır.

6. Yine Kur'ân-ı Kerim'de felaha ereceklerin vasıfları arasında yanlarında bulunan Tevrat ve İncil'de yazılmış olan ümmi nebiye uydukları ifade edildikten sonra: “*De ki: 'Ey nâs! Şüphesiz yok ki ben hepimize Allah Teâlâ'nın bir resûlüyüm. Öyle Allah ki, göklerin ve yerin mülkü O'na mahsustur. O'ndan başka ilâh yoktur. Hem diriltir ve hem öldürür. Artık Allah Teâlâ'ya ve bir Nebi-yi Ümmî olup Allah'a ve O'nun kelimelerine inanan Resûlüne îmân ediniz ve O'na tâbi olunuz ki, hidâyete erişebilirsiniz.*” (el-A'râf 7/157, 158) buyrulur. Aruçi hem Arapça gramer kuralları hem de başta Razi olmak üzere klasik tefsirlere müracaatla Ehl-i kitabın da Peygamber Efendimiz'e îmânla mükellef olduğunu delillendirir. Hatta sıradan bir Yahudi ve Hıristiyan değil Katolik dünyasının reis-i ruhaniyesi olan Papa bile Hz. Muhammed'e (s.a.v.) îmân ve tabi olmakla mükelleftir.

7. Başka âyetlerde de cennetin Allah'a ve peygamberine iman edenler için hazırlandığı ifade edilmiştir.²⁴ Yani yalnızca Allah'a îmân edenler için cennet vâdi yok. Şu halde Cozo'nun bahsi geçen makalelerinde îmân ile uhrevî mükafat (*nagrada*) nedir ve nasıl bir şeydir acaba?

23 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/338.

24 “Koşunuz Rabbinizden bir mağfirete ve bir cennete ki, onun eni gök ile yerin eni gibidir, Allah'a ve Peygamberine îmân etmiş olanlar için hazırlanmıştır. İşte bu, Allah'ın fazlıdır. Bunu dilediği kimseye verir ve Allah pek büyük fazl sahibidir.” (el-Hadîd 57/21)

8. Kur'an-ı Kerim'de Peygamberlerin getirdikleri beyyineleri inkâr edenlerin kafir oldukları vurgulanmıştır.²⁵ Buna göre âyet-i celîlede mutlak âyet ve mucizelerle gelen peygamberleri tasdik etmeyenlerin kafir oldukları açıklanmıştır. İsa (a.s.)'ın risaletini tasdik etmeyenler hem Hıristiyanlara hem de Müslümanlara göre kafir olmuşlardır. Bunun gibi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risaletini kabul ve tasdik edemeyen bugünkü Ehl-i kitap da şer'î iman ile mümin değildirler. Kaldı ki akabindeki âyet-i celîlede de “*Onun için Allah'a, Peygamberine ve indirdiğimiz o nûra (Kur'an'a) inanın. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*”²⁶ buyuruluyor. Açıkça anlaşılacağı üzere bu âyet-i kerimede de îmân-ı şer'î Allah'a ve Peygamberine îmân ile mukayyet addedilmektedir.

9. Yine bir âyet-i Kerime'de “*Ey kendilerine kitap verilmiş olanlar! Sizin beraberinizde bulunanı tasdik edici olarak indirmiş olduğumuz (Kur'an) a îmân ediniz.*”²⁷ buyurulmaktadır.

Âyet-i kerimede Allah Teâlâ, Ehl-i Kitap'tan olan Yahudilere Peygamberimiz'e îmân etmelerini emretmektedir. Zira onların, Allah'a imanları yeterli görülmemiş son Peygamber Muhammed (s.a.v.) ve ona inzâl edilen Kur'an-ı Kerim'e îmân ile emrolunmuşlardır.

Ehl-i kitabın Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a iman etmeleri gerektiğini beyan eden bu açık nassa göre onlar Fahr-i Âlem Efendimiz'e îmân ile Tevrat'a da îmân etmiş olacaklardı. Zîrâ, Tevrat'ta da Peygamber Efendimiz'in bir gün gönderileceği, onun sıfatları ve ona îmânın lüzumunu ifade eden âyetler vardı ve bunu dönemin Yahudi uleması gayet iyi biliyordu. Bu sebeple tefsirlerimizde de izah edildiği üzere Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risaletine îmân etmeyince onların Kur'an-ı Kerim'e olduğu gibi Tevrat'a da kâfir oldukları anlaşılabilir olur. Bunun için de onlar bu âyet-i celîlede yalnız kâfirlere mahsus olacak büyük bir azab ile tehdîd olunmaktadırlar. Benzer şekilde Hıristiyanlar da “*Benden sonra Ahmed isminde gelecek bir peygamber ile müjdeleyici olarak sizlere Allah'ın Resûlüyüm.*” (es-Sâff 61/6). âyet-i celîlesinde de ifade edildiği üzere, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kendilerine peygamber olarak gönderileceği haber verilmiş ve ona iman etmekle emrolunmuşlardı. Öyle ise son Peygamberin risaletinden sonra onu ve ona verilen kitabı inkar edenin imanından, kurtuluşundan ve uhrevî nimetlere kavuşmasından bahsedilemez.

25 “Size evvelce kâfir olmuş olanların haberi gelmedi mi ki, onlar, işlerinin vebâlini tattılar ve onlar için pek acıklı bir azap vardır. Şundan dolayı ki, şüphe yok onlara Peygamberleri beyyineler ile gelir olmuşlardı da onlar: ‘Bir beşer mi bizi doğru yola ileticek?’ demişler, sonra kâfir olmuşlar ve yüz çevirmişlerdi. Allah da (onlardan) müstağni olmuştur. Ve Allah bihakkın ganîdir, hamîddir.” (et-Tegâbun 64/5, 6).

26 et-Tegâbun 64/7.

27 en-Nisâ 4/47.

Ehl-i Kitabın Küfrüne Dair Bazı Deliller

Kemal Aruçi Ehl-i Kitabın şer'an mümin sayılamayacaklarını delillendirdikten sonra onların küfrüne dair edille-i şer'iyeden deliller getirir. Bu vasatta Kemal Aruçi'nin zikrettiği delillerden bazıları şunlardır:

1. Bakara süresi'nde Yahudiler hakkında nazil olan bir âyet-i kerimede, yanlarındaki Tevrat'ı tasdik edici Kur'an ve tanıdıkları Peygamber (sav) geldiğinde onu inkâr edenler hakkında “*Artık Allah'ın lâneti kâfirler üzerinedir.*”²⁸ buyurulmuştur. Fahreddin Razi'nin tefsirinden de alıntılar yaparak Hz. Peygamberi ve Kur'an-ı Kerim'i inkâr eden Ehl-i kitabın Kur'an-ı Kerim'de de kafir olarak nitelendiğini ifade eder.

2. Yine Ehl-i Kitap Peygamberlerin bazısını inkâr etmekle küfre düştüğü gibi teslise iman etmekle, İsa'ya (a.s.) uluhiyet atfemekle de tevhid'i inkâr etmiştir. Bu sebeple onların şirke bulanmış olan Allah'a imanları da şer'an makbul değildir.²⁹ Allah'a ancak son peygambere nazil buyurulan, korunmuş yegane ilahi belge olarak elimizde bulunan Kur'an-ı Kerim'in tarif ettiği çerçevede iman sahih olacaktır.

Mâide süresinin 17. ve 72. âyet-i kerimelerinde “Şüphesiz Allah, o Meryem'in oğlu Mesih'tir” diyenlerin, 73. âyet-i kerimede “Tanrı şüphesiz için üçüncüsüdür” diyenlerin kâfir oldukları açıkça beyan edilmiştir.

Meryem sûresinde Allah'a veled isnad edenler şiddetle kınanır.³⁰ Yahudiler Üzeyr'in, Hıristiyanlar Mesih (a.s.)'in Allah'ın oğlu olduğunu iddia ediyorlardı. Arap müşrikleri ise melâike-i kirâmın Allah'ın kızları olduklarını söylüyorlardı. Allah Teâlâ her üç sınıfı reddetmek üzere bu âyet-i kerimleri nazil buyurmuştur.

28 İlgili âyet-i kerimelerin mealleri şöyledir: “Vaktâ ki onlara taraf-ı ilâhîden yanlarındakini musaddık olan bir kitap geldi, halbuki evvelce kâfirlere karşı fetih ve nusret isterlerdi. Fakat o bildikleri şey kendilerine gelince onu inkar ettiler. Artık Allah'ın lâneti kâfirler üzerinedir. Nefisleri, mukabilinde sattıkları şey ne kötü bir şey! O şey Allah'ın fazlından olarak kullarının dilediği zâta inzal etmiş olmasına haset ederek Allah Teâlâ'nın inzal ettiğini inkar etmeleridir. Artık gazaptan gazaba uğradılar. Kâfirler için bir mühin azap da vardır. Onlara: 'Allah'ın inzal ettiklerine imân ediniz' denilince, 'Biz, bizim üzerimize indirilmiş olana imân ederiz', derler. Onun ötesindeki inkar ederler. Halbuki O da kendileriyle beraber olanı (Tevrat'ı) musaddık olan hak (bir kitap)tır. De ki: 'Eğer siz imân etmiş kimseler iseniz, bundan evvel Allah'ın peygamberlerini ne için öldürüyordunuz?'” (el-Bakara 2/89, 90, 91).

29 en-Nisâ 4/171, 172, 173; el-Mâide 5/73.

30 “Ve dediler ki, Rahmân kendisine veled ittihaz ediverdi. Andolsun ki, pek çirkin bir şey ortaya atmış oldunuz. Az daha ondan dolayı gökler çatlayacak ve yer yarılacak ve dağlar yıkılıp yerlere geçecekti. Rahmân'a veled isnat etmelerinden dolayı. Halbuki, veled ittihaz etmek, Rahmân için layık olamaz. Göklerde ve yerde olan şeylerin hepsi de Rahmân'a kul olarak vücûda gelmiş şeylerden başka değildir.” (Meryem 19/88-93).

Doğmamış ve doğurulmamış olmakla muttasıf olan ulu Allah hakkında veled isnadının küfür sebebi olduğu tartışmasıdır.

Aruçi'ye göre iddia edildiğinin aksine bugün İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik arasındaki farklar yalnız şekli ayrılıklardan ibaret değildir. Tevhid ile teslis arasındaki fark şekli bir ayrılık değildir. Yalnız Allah'ın varlığına îmân kafi değil ilâhi sıfatlar meselesinin sıhhatli idraki de son derece mühimdir. Zira sıfatlar meselesinde Ehl-i kitap şöyle dursun, birçok İslâm fırkası bile iman çerçevesinin dışında kalmıştır.

3. Maide sûresinin 65. âyet-i kerimesinde “*Ve eğer Ehl-i kitap îmân etseler ve ittikada bulunsalar idi, elbette Biz onların günahlarını setreder ve elbette onları nîmetleri bol cennetlere girdirirdik.*” buyrulur. Kemal Aruçi âyetin gramatik tahlillerine de ve tefsirlere de müracaat ederek, âyet-i kerimenin mefhumunu şu şekilde özetler: “Onların seyyiâtını affederek onları cennetin nimetlerine dahil etmedim. Zîrâ onlar Allah ve Peygamberi Hz. Muhammed'e iman etmediler.” Aruçi'ye göre bu âyet-i kerime de Ehl-i kitabın küfrüne delalet eden bir delildir.

Allah Katında Dinin İslâm'dan İbaret Olduğuna Dair Bazı Deliller

Kemal Aruçi öteden beri Allah katında makbul dinin İslâm olduğunu vurguladıktan sonra Kur'an-ı Kerim'den bazı deliller zikreder:

1. Kur'an-ı Kerim'de “inne” lafzı ile tekid edilerek “Allah indinde dinin, İslâm'dan ibaret olduğu beyan buyruluyor.³¹ Bu da İslâm'dan gayri makbul, Allah'ın razı olduğu din bulunmadığı manasına gelmektedir. Üstelik bu âyet-i kerime Peygamber Efendimiz tarafından tebliğ edilen İslam'ı ve nübüvvetini inkar ettiklerinden dolayı Yahudî ve Hıristiyanlar hakkında nazil olmuştur.

Yine Maide sûresinde insanlar için din olarak İslâm'ı seçtiğini beyan etmesi de Cenâb-ı Hakk'ın razı olduğu dinin yalnızca İslâm olduğunun bir diğer delilidir.³²

Şu halde Cenab-ı Hakk indinde makbûl dinin yalnız İslâm olduğu hakkındaki âyetin inkârı asla küfürden başka bir şey ile tefsir edilemez. Akabinde şeriatte İslâm'ın iman demek olduğunu ifade eden Aruçi, bazı hadis-i şerifler de zikreder, Allah ile birlikte Hz. Peygamber'e iman etmeden yani Müslüman olmadan mümin olunamayacağını tekraren vurgular.

31 “Şüphe yok ki Allah indinde din, İslâm'dan ibarettir. O kendilerine kitap verilmiş olanların ihtilatta bulunmaları ise kendilerine ilim geldikten sonra aralarındaki mücerret hasetten dolaydır. İmdi her kim Allah'ın âyetlerine küfür ederse, şüphe yok ki Allah Teâlâ hesabı seri olandır.” (Âl-i İmran 3/19).

32 “Bugün sizin üzerinize nîmetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâmiyet'e razı oldum.” (el- Mâide 5/3).

2. Kur'an-ı Kerim'de İslâm'dan başka bir din arayanların dinlerinin kabul edilmeyeceği onların ahirette hüsrana uğrayacakları ifade edilir.³³ Aruçi, bu âyet-i kerimenin tefsiri bağlamında Fahreddin er-Râzî'ye de atıfta bulunarak İslâm'dan başka makbul din bulunmadığından, son peygamberin risaletinden sonra Müslüman olmayan gayrimüslimlerin ahirette hüsrana mahkum olduğunu ifade eder.

3. Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ'nın her kime hidâyet etmek isterse onun göğsünü İslâm'a açacağı kimi dalâlete düşürmek dilerse onun göğsünü daraltacağı ifade edilir.³⁴ Açıkça anlaşılacağı üzere âyet-i kerimeye göre hidâyet İslâm, gayrısı ise küfür ve dalalettir.

Netice

Yazısının nihayetinde Aruçi, şer'i imanın vukuu bakımından bütün peygamberlere ve bilhassa son Peygambere imanın ve Allah'a da son peygamberin kitabında tavsif edildiği tevhid anlayışı çerçevesinde imanın şart olduğu hususunun güneşten daha vâzih bir hakikat olduğunu vurgular. Kur'an-ı Kerim'e dayanarak zikrettiği delillerin başka kaynaklara da müracaat edilerek kat kat zenginleştirilebileceğini ifade eden Aruçi, Cozo'nun bu şekildeki indî tefsirlerinin din ilimleri açısından hiçbir dayanağı ve kıymeti olmadığına ve kendisini derin bir dalalete sürükleyebileceğine dikkat çeker. Akabinde de Cozo'yu tevbeye davet eden Aruçi, eğer mert ve ilmine güveniyor ise bu makaleyi *Glasnik*'de neşri teklif eder fakat bu makale hiçbir zaman yayınlanmaz.

Aručî'ye göre Ehl-i kitap Hz. Muhammed'i (s.a.v.) tasdik etmediği için iman-ı şer'î ile mümin değildir. Mümin olmayanlar ahirette mükafa nail olamayacaklardır. Cennet müminler için yaratılmış bir nimet yurdudur. Bu şahsi bir görüş veya yorum değil Kur'an-ı Kerim, Sünnet, icma-ı ümmet ile sabit bir hakikattir.

Bu hakikati inkâr küfrü gerektirdiğinden, münkirine tecdid-i iman lazım gelir. Aruçi, üzerinde bu şekilde icma edilen itikadî bir hükmün, müctehid bile olsa hiç kimse tarafından kıyamete kadar değiştirilemeyeceği hatırlattıktan sonra müctehid hatta mütehasıs bile görmediği Cozo'yu tevbeye davet eder.

33 "Ve her kim İslâm'dan başka bir din ararsa elbette ondan kabul edilmez ve o ahirette hüsrâna uğramışlardan olur." (Âl-i İmran 3/85).

34 "İmdi Allah Teâlâ her kime hidâyet etmek isterse onun göğsünü İslâm için genişletir. Ve her kimi dalâlete düşürmek dilerse onun göğsünü daraltır, sıkışmış bir hale getirir, sanki zorla göğe yükselecek imiş gibi (bulunur). İşte Allah Teâlâ imân etmeyenlerin üzerine böylece pisliği (havale) kılar." (el-En'âm 6/125).

Sonuç

Geçen asrın başlarına kadar başta Akaid ve Kalam ile Tefsir âlimleri olmak üzere ulemanın cumhuru, son peygamberin risaletinden sonra iman ve necatin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve kendisine verilen Kitab'a hem zahiren hem de batınen iman ve bu ikisinin öğrettiği şekilde tevhidi, ahireti tasdik ile salih amel işleme, yani müslüman olma şartına bağlı olduğu hususunda icma etmişlerdir. Tabi olarak bu çerçevenin dışında kalmak da dalâlet ve küfür olarak addedilmiştir. Ehl-i kitabın itikadı hakkındaki kitap çalışmamızda³⁵ da ortaya koyduğumuz üzere, Kur'an-ı Kerim'de özellikle Medeni sûrelerde yoğunlaşan Ehl-i kitap hakkında nazil olan onlarca manası sarih âyet-i kerimede, iman ile küfür arasındaki miyarın Hz. Peygambere, Kur'an-ı Kerime ve bu ikisinin öğrettiği çerçevede tevhide iman olarak konulduğuna şahit oluyoruz. Klasik Kelâm kaynaklarında imanın çoğu zaman Allah'a iman bile zikredilmeden "Hz. Peygamberi ve onun Allah tarafından getirdiklerini tasdik etmek"³⁶ şeklindeki tarifi de aslında Kur'an ve Sünnetin bu yaklaşımının bir neticesidir. Buna göre sahih imanın ve nihayette necatın anahtarının iki şahadetin ilkinden yani "lâ ilâhe illallah" ifadesinden ziyade ikincisinde yani "Muhammedun rasûlullah" ifadesinde saklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira tevhidin daha evvel kendilerine kitap verilmiş olanların ihtilâf ve ihtilâtlarından âri sahih tarifi, yalnızca son peygambere verilen ve tahriye uğramayan tek ilahi belge olan Kur'an-ı Kerim'de ve bu belgenin sahih anlayışının miyarı olan sünnette mevcuttur. Bu sebeple İslâm ilim geleneği açısından bakıldığında Kemal Aruçi'nin reddiyesinde haklı olduğu tartışmasızdır. Kemal Aruçi'nin Cozo'ya reddiyesi ile Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i kitabın itikadî durumuna dair bahsi geçen çalışmamdan sonra karşılaşmış idim. Fakat Aruçi'nin benim temas ettiğim hususların birçoğuna temas ettiğini ve nihayetinde aynı sonuca ulaşmış olduğumuzu memnuniyetle müşahede ettim.

Özellikle Bakara sûresinin 62. âyetinin Yahudi ve Hıristiyanların imanına, her üç dinin semavi dinler altından eşitlenmesine mesned olarak gösterilmesinin ilk örneklerinden biri Fransız müsteşrik Kazimirski'nin (ö. 1887)³⁷ *Kur'an Meali* esas alınarak Fransızca olarak hazırlanan *Tahlil Edilmiş Kur'an*³⁸ isimli fihristtir.

35 bk. Altaytaş, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap, İtikadî Açından Yahudilik ve Hristiyanlık*, 267. Bu iddianın ayrıntılı olarak temellendirilmesi için adı geçen eserin tamamına bakılabilir.

36 Bk. Ebü'l-Muin en-Nesefi, *Tebziratü'l-edille fi usûli'd-din*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993), 2/421.

37 Albin (Albert) de Biberstein Kazimirski, 1808 yılında doğmuş bilhassa *Le Koran* (Paris 1840) isimli Kur'an-ı Kerim tercümesi ile tanınan Polonya asıllı Fransız şarkiyatçısıdır.

38 Orijinal adı *Le Koran Analyse* (Paris 1878) olan eser Jule la Baume tarafından hazırlanmış bir Kur'an fihristidir.

M. Hamdi Yazır'ın, tefsirinde verdiği bilgiye göre maksadı, kitaplarıyla kandırabilmeleri için Müslümanlar üzerine memur olacak Fransızlar'a Kur'an'ın muhtevasını öğretmek ve bilhassa Cezayir müslümanları üzerinde Fransız siyasetine hizmet etmek olan bu çalışmada Frenkler, Bakara sûresinin 62. âyeti ile Maide sûresinin 69. âyetini hoşgörü (tolerans) ayeti olarak tasnif etmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki, müsteşrikler, her ne kadar Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve getirdiği kitaba iman etmeseler de, âyeti bu şekilde yorumlayarak Kur'an'a atıfla, Müslümanlara Yahudilik ve Hıristiyanlığın İslâmiyet'le aynı hizada hak dinler olduğunu benimsetmeyi ve bu dinlere karşı Müslümanların geleneklerinden getirdikleri yargıları esnetmeyi amaçlamışlardır.³⁹ Metinde de ifade ettiğimiz üzere bahis konusu ayet-i kerimelerin Yahudi ve Hıristiyanların imanına ve necatına mesnet olarak gösterilmesinin Müslüman dünyadaki ilk ve en bariz misali Abduh ve Reşid Rıza'nın *Menar* tefsiridir. Daha sonra bu anlayış İslâm dünyasının farklı coğrafyalarına taşınmıştır. İşte Balkanlar'da bu noktada öne çıkan isim Hüseyin Cozo iken meselâ Türkiye'de Süleyman Ateş⁴⁰ olmuştur.

Özellikle Batı'nın Aydınlanma sonrası yaşadığı zihniyet devrimi ile bilim, teknoloji ve sanayi alanında gerçekleştirdiği atılımın neticelerinin Müslümanları etkisi altına aldığı 19. asırda bazı âlimler savunma yöntemi olarak Kur'an ile geleceği birbirinden ayırmak suretiyle Kur'an-ı Kerim'i savunmak adına bir bakıma geleneği feda ettiler. Onlara göre Kur'an çağın revaç bulan değerleri olan adalet, hürriyet, müsavat, meşveret (demokrasi) gibi değerlere, akla, bilim ve teknolojiye büyük önem atfederken buna mukabil tarihi gelenek dindışı bidatlar, akıl ve bilim dışı hurafelerle doldurulmuştur. İşte bu bağlamda doğrudan Kur'an-ı Kerim'e, asr-ı saadete, kaynağa dönüşü merkeze alan selefi meşreb diyebileceğimiz yeni bir usûl önerilmiştir. Şer'î delillerin ikincisi olan sünnetin tartışmalı hale getirilmesi, icman görmezden gelinmesi, Müslümanların 1400 yıllık ilmî, tarihi, kültürel tecrübesinin paranteze alınmak suretiyle itibardan düşürülmesi ve doğrudan Kur'an-ı Kerim'e müracaat edilmesi, Cozo'nun da takipçisi olduğu bu yeni usûlün esasını teşkil eder.

Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya reddiye yazarken yaslandığı kadim Ehl-i Sünnet usûlü de her halükarda Kur'an ve Sünnet'i esas alıyordu. Aslında ilim geleneğimizde de her dönemde hemen bütün İslâmî ilimlerde Kur'an ve sünnete temel kaynak olarak müracaat edilmiş ve dönülmüştür. Bahsi geçen iki usûl arasındaki temel fark ana kaynaklara hangi yöntem ve hangi güzergâh takip edilerek

39 Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara, Diyanet İşleri Reisliği: 1935), III, 1743, 1744.

40 Bk. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar, 1989.); Süleyman Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 3/1, (Ocak 1989), 7-24.

dönüleceğidir. Kur'an ve Sünnete klasik ilim geleneğinin usûlünü takip ederek döndüğünüzde bu yöntem, çizdiği bazı hudutlarla yorum özgürlüğünü kısıtlar fakat karşılığında hem aslın/akaidin tahriften hem de Müslümanın dalaletten korunmasına yardımcı olur. Fakat modern dönemdeki selefi meşreb yöntemle ana kaynaklara doğrudan dönen, Kur'an'ı Kerim'de aradığını rahatça bulabilmek üzere Sünnet ve icma gibi şer'i delillerin koyduğu ve ilim geleneğimizde şekillenen hudutları rahatça ihlal eden modern özne yorum özgürlüğü elde etmiş olur. Böylece aldığı eğitim ve içinde bulunduğu kültürün şekillendirdiği modern zihin, modern değerleri kolayca Kur'an-ı Kerim'e onaylatma imkânı elde eder. İşte Hüseyin Cozo'nun tevarüs ettiği Ehl-i kitabın iman ve necatına imkân veren, modernist anlayış bu yeni selefimeşrep usûlün mahsulü idi.

Ehl-i kitabın itikadi durumu ile ilgili bu yeni anlayışta modern çağa damgasını vuran hâkim Batılı söylem ile oryantalizmin tazyik ve tesiri de önemli rol oynamıştır. Şüphesiz bu yeni fikirlere vücut veren ilkelerden biri de meselâ Fransız İhtilali'nin "müsavât" söylemiydi. Buna göre müslim ile gayri müslim eşit olmalıydı. Özellikle geçen asrın sonlarında itibaren revaç bulan, Medine sözleşmesi tartışmaları, bir arada yaşama ve hoşgörü edebiyatı, çok hukukluluk, dinler arası diyalog, medeniyetler ittifakı gibi "ılımlı ve liberal İslâmî söylemler" bahsi geçen zihniyetin devamı ve günümüzdeki yansımaları olarak değerlendirilebilir.⁴¹ Balkanlar özelinde düşünüldüğünde, Cozo'nun bu modernist yaklaşımlarının, dönemin Titocu Sosyalist Yugoslavya rejiminin Müslümanları dönüştürme ve İslâm'ı reforme etme siyasetiyle örtüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Klasik dini anlayışın yayın ve eğitim kurumlarına her türlü engel konulurken modernist fikirlerin resmi Diyanet teşkilatının yayın organlarında ve eğitim kurumlarında revaç bulması da bunun göstergesidir. Aslında II. Dünya Savaşıyla eğitim faaliyetleri bilfiil son bulan, 1945 yılında Tito önderliğinde kurulan Yugoslavya Federasyonu döneminde bütünüyle kapatılan Meddâh Medresesi'nin mensuplarının da etkisizleştirilmesiyle Makedonya'da Müslüman/Türk kimliğinin, dini anlayış ve kültürünün yeni dönemin siyasi şartlarına göre reformasyon ve deformasyonunun da önü açıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Öte yandan 90'lı yıllardan, özellikle Bosna Hersek savaşından sonra daha da çeşitlenen Selefi meşreb modernist eğilimlerin, Balkanlarda Osmanlı'nın taşıdığı Matürîdî Hanefî sünnî anlayış ile mayalanan, kültür vasıtasıyla hayatın kılcal damarlarına kadar sirayet eden İslâm anlayışına ve Müslüman kimliğine vereceği hasar iyi düşünülmelidir. İtikadi söylemleri bir yana Mevlid'ten musikiye, tarihi

41 bk. İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak, Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih ve Medeniyet* (İstanbul, Dergah Yayınları: 2017), 39.

eserlere, mimariye kadar gündelik dini hayatın omurgası ve taşıyıcısı konumundaki birçok kültürel unsuru şirk ve bidat olarak damgalayan yeni selefi anlayışların aslında Balkanlarda Osmanlı mirasını silme, İslâm'ı hayattan koparma ve marjinalleştirme potansiyeli taşıdığı da gözden ırak tutulmamalıdır.

Hüseyin Cozo'yu döneminde çığır açıcı özgün, derinlikli bir âlim veya mütefekkir olarak değerlendirmekten ziyade Mısır merkezli modernist ekolün fikirlerini Balkanlara taşıyan ve bölge koşullarında yeni bir ifadeye kavuşturan bir şahsiyet olarak görmek daha isabetli olacaktır. Bilhassa Yugoslavya'nın komünizm yıllarının zor siyasi şartlarında Diyanet teşkilatında güttüğü siyaset, verdiği bir takım fetvalar ve yaptığı açıklamalarla Müslümanların varlık sahalarını genişletmeye ve işlerini kolaylaştırmaya yönelik çalışmaları, önemli bir tecrübe olarak, hatasıyla savabıyla değerlendirilmeli, takdir veya tenkit edilmelidir. Öte yandan bugün Cozo'nun selefimeşreb modernist anlayışını, tenkide tabi tutmadan, fikirlerindeki döneminin siyasi tesirlerini tahlil etmeden idealleştirmenin, onu müstakil bir âlim ve büyük bir mütefekkir olarak takdim ederek yüceltmenin Balkanlardaki ilim ve fikir hayatına katkı sağlayacağı kanaatinde olmadığını da ifade etmeliyim. Taklitçilikten çokça şikâyet etmesine rağmen nihayetinde Cozo'nun da tesciri altında kaldığı yenilikçi şahsiyetlerin bir mukallidi olduğu inkâr edilemez. Bu bağlamda özellikle Türkiye'de Cozo ile ilgili yapılan ve çoğu zaman övgüden öteye gitmeyen tez çalışmalarının⁴² umut vâdedici olduğunu söylemek zordur.

Elbette günümüz dünyasında ve Balkanların siyasi konjonktüründe tarihî ilim ve kültür mirası aynıyla ihya edilemez. Bu sebeple tarihin akışına, siyasi ve sosyolojik vasatın değişimine paralel olarak, sabiteler gözetilerek İslâm ilim ve düşünce mirasını da her dem yenilemek ve mirasla yenilenmek kaçınılmazdır. Fakat mirası tanımadan, anlamadan, ona sadakat göstermeden sürekliliği temin etmek ve yenilenmek suretiyle kimliği sıhhatle muhafaza etmek de mümkün görünmemektedir. Bu sebeple İslâm ilim gelenek ve kültürünü paranteze alarak itibarsızlaştıran hatta yer yer düşmanlaştıran, doğrudan ana kaynaklara dönüşü savunan, selefimeşrep, modernist dini anlayışlarla klasik Müslüman kimliğinin ve itikadının sıhhatli bir mecrada devamı zor görünmektedir. Kanatimizce bu yenilenmenin, Balkanlardaki dini hayatın dokusuna yabancı Cozo'nun temsil ettiği selefimeşreb modernist usûlden ziyade köklü ve yerli Meddah ekolünün, Fettah Efendi'nin, Kemal Efendi'nin temsilcisi olduğu klasik Sünnî ilim geleneği çerçevesinde devamı daha sıhhatli olacaktır.

42 Hanifed Kajkus, *Bosna Hersek'te Tefsir Çalışmaları ve Hüseyin Cozo Efendi Örneği* (Bursa: Yüksek Lisans Tezi, 2012); Demal Haliti, *Hüseyin Cozo'nun Fikhî Konularla İlgili Fetvalarının Tahlilî* (Edirne: Yüksek Lisans Tezi); Samed Ömerdiç, *Husein Cozo Hayatı, Eserleri, Yenilikçiliği ve İtikadi Görüşleri* (Bursa: Yüksek Lisans Tezi, 2012).

KAYNAKÇA

- Altaytaş, Muhammet. *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap, İtikadî Açından Yahudilik ve Hristiyanlık*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016.
- Aruçi, Kemal. Matkovski, Aleksandar. *Osmanlı Kroniklerinde Kuzey Makedonya*. Ed. Muhammet Altaytaş, A. Taha İmamoğlu. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.
- Aruçi, Muhammed. "Kemal Aruçi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/225-226.
- Aruçi, Muhammed. Mustafa Hasani. "Hüseyin Efendi, Cozo". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/543-544. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ateş, Süleyman *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar, 1989.
- Ateş, Süleyman, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 3/1, (Ocak 1989), 7-24.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Genel Dağıtım, ts.
- Davudoğlu, Ahmed. *Dini Tâmir Davasında Din Tahripçileri*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.
- Dozo, Husein. "Prijevod Kur'ana s komentarom" (Kur'an'ın tefsirli tercümesi), *Glasnik VIS u SFRJ*, 11/12 (Sarajevo, 1974): 464.
- en-Nesefî, Ebü'l-Muin. *Tebsratü'l-edille fî usûli'd-din*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.
- Haliti, Demal. *Hüseyin Cozo'nun Fikhî Konularla İlgili Fetvalarının Tahlili*. Edirne: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Jahjai, Meral. "Makedonyalı Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya Ehl-i Kitabın İtikadi Durumu Hususundaki Reddiyesi". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 1 (2018): 52-104.
- Jahjai, Meral. *Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi ve Kelâmî Görüşleri*. Trakya Üniversitesi: Edirne: Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kajkus, Hanifed. *Bosna Hersek'te Tefsir Çalışmaları ve Hüseyin Cozo Efendi Örneği*. Bursa: Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Kara, İsmail. *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak, Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih ve Medeniyet*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Muhammed Reşid Rıza. *Tefsirü'l-menar*. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1954.
- Ömerdiç, Samed. *Husein Cozo Hayatı, Eserleri, Yenilikçiliği Ve İtikadi Görüşleri*. Bursa: Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Rizai, Husein. *İslam Modernizm Anlayışı ve Balkanlar*. İstanbul: DM Kitapçılık, 2016.
- Sadak, Bekir - Muhammed Aruçi. "Hancı Mehmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/547-548.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1935.

MEDDAH MEDRESESİ ÖĞRENCİLERİNDEN ALİ YAKUP CENKÇİLER'İN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE FAALİYETLERİNİN TÜRKİYE'NİN DİN EĞİTİMİ ALANINDAKİ ETKİSİ

Feyza Betül Köse

Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Giriş

Meddah ve diğer Balkan medreselerinin İslâm dünyasının sonraki dönemlerine etkilerini ortaya koyabilmenin en önemli yollarından biri bu kurumlarda öğrenim görmüş isimlerin izlerini sürerek faaliyetlerinin tesirini araştırmaktır. Ali Yakup Cenkçiler, bu medreselerde talebe olarak bulunmuş, İslâmî ilimlerin temelini burada kazanmış, edindiği müktesebatı ve Balkan kültürünü gittiği coğrafyalara taşımış bir isimdir. Yürüttüğü ilmî faaliyetler ve rahle-i tedrisinden geçen talebeler, hem kendisinin hem de temsilcisi olduğu Balkan medrese kültürünün farklı yelpazedeki alanlara tesirini öne çıkarmaktadır. Çalışmamızda bu etkiyi somut bir şekilde ortaya koymak için Meddah Medresesi öğrencilerinden Ali Yakup Cenkçiler'in faaliyetlerine yoğunlaştık.

Ali Yakup Cenkçiler, yaşadığı dönemin önde gelen münevverlerinden olması nedeniyle çok yönlü bir şahsiyettir. O bir ilim insanıdır; cemaat lideri veya mensubu değildir ancak tüm mutedil cemaatlerin kendisine kıymet verdiği ve fikirlerini aldıkları bir kanaat önderidir; Turgut Özal, Necmettin Erbakan, Vehbi Dinçerler gibi siyasilerin istişare için kendisine başvurdukları bir merciidir; edebiyata ilgi duyan Arap, Fars ve Türk edebiyat tarihi ve edebî metinlere vâkıf ve Necip Fazıl gibi edebî kişiliklerle de yolu kesişmiş bir münevverdir. Bununla birlikte çalışmamızın genel çerçevesini, dinî eğitim oluşturduğu için Cenkçiler'in diğer önemli yönlerine eğilmeyerek ilmî yönü üzerinde duracağız.

Tüm biyografi ve hatıratlarda olduğu gibi Ali Yakup Cenkçiler'e dair yazılan eserlerde de yanlılık problemi bulunmaktadır. Cenkçiler gibi sadece ilmî yönüyle değil insanî yaklaşımıyla da münasebette bulunduğu kişilere etkide bulunmuş bir isme dair yazılanların akademik ve tarafsız incelemeyi güçleştiren duygusallık ve yanlılık sorunlarını taşıdığını belirtmeliyiz. Cenkçiler hakkında yazılan eserlerden biri 13 yaşında kendisiyle tanışan ve o yıldan itibaren talebeliğine devam eden Mustafa Atalar'a aittir. Atalar, Ali Yakup'un kendisine, "Mustafa, oğlum! Sen benim ardından bir şeyler yazarsın, değil mi?" dediğini ifade etmektedir.¹ Bir diğeri ise Türkiye'de geçirdiği yıllarda talebeliğini yapmış veya kendisi ile yakın ilişki içerisinde bulunmuş isimlerin hatıralarını aktardıkları bir hatırat kitabıdır. Bunun dışında hayatı bir bilimsel makale² ve DİA maddesine³ konu olmuştur.

Ali Yakup Cenkçiler'in Hayatı

1913 yılında Kosova'nın Gilan kasabasında dünyaya gelen ve aslen Arnavut olan Cenkçiler, İşkodralılar olarak bilinen ünlü bir aileye mensuptur. İşkodralılar, Osmanlının Balkanlara sahip olması ile birlikte İslâm'a geçmiş olan Katolik bir ailedir. Cenkçiler'in de sülalesi ve milletinin İslâm'ı kabulüne vesile oldukları için Osmanlı ve Türklere ayrıca bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Ailesinin kendilerini sadece Müslüman anlamına gelmesi nedeniyle değil, millet olarak da Türk kabul ettikleri, iki amcasının Kosova'da oluşturulan gönüllü birliğe katılarak Çanakka-
le'ye geldikleri ve burada şehit düştükleri bilinmektedir.⁴

Cenkçiler'in babası Hâfız Hüseyin, annesi Hurişah Hanım'dır. Ablaları olduğuna dair notlar aktarılmakla birlikte sayıları ve isimlerine rastlayamadık. Kendisi Mısır'da iken Mümin ve Şükrü adlarındaki erkek kardeşlerinin Gilan'da okudukları bilgisi bulunmaktadır⁵ ancak başka erkek veya kız kardeşlerinin olup olmadığı bilinmemektedir.

Cenkçiler, 1936 yılında Balkanlardan ayrılmış ve 1957 yılına kadar bulunacağı Mısır'a gelmiştir. Dolayısıyla I. Balkan Savaşı sırasında dünyaya gelen, Osmanlının

1 Mustafa Atalar, *Hocamla Yıllarım -Ali Yakup Cenkçiler'in İlim ve Fikir Dünyası-* (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2020), 1: 26.

2 Ali Erken, "Ali Yakup Cenkçiler, Feyzullah Hacıbayriç ve Medrese Sonrası Geleneği Yeniden Düşünmek", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 56 (2019): 61-79.

3 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cenkçiler, Ali Yakup", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

4 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 225-26.

5 Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010), 1: 305.

Balkanlardan çekilme sürecinde ve I. Dünya Savaşı sırasında bebeklik ve ilk çocukluk çağında olan Ali Yakup, II. Dünya Savaşı sırasında ise Mısır'dadır. Mısır'da öğrenim gördüğü dönemde 1938 ve 1939 yıllarında şehir halkının yoğun talepleri üzerine Gümülcine'de Ramazan ayında vaaz vermek amacıyla bulunmuştur.⁶

Mısır'da Kahire ve Ezher Üniversitelerinde on yıl süren öğreniminin ardından⁷ 1945-1956 yılları arasında Kahire Üniversitesi Kütüphanesinde işe başlamıştır.⁸ Ali Yakup'un Türkçeye vâkıf olması nedeniyle Mısır Hariciyesi kendisini istihdam etmek istemiş, Kahire Üniversitesi onay vermeyi reddetse de yaklaşık üç sene süren yazışmaların ardından Mısır Hariciyesi Cenkçiler'i kadrosuna dâhil etmiştir. Çalışma hayatı döneminde özel eve geçmek yerine Yozgatlı İhsan Efendi'nin nâzırı olduğu Sultan Mahmud Medresesinde ikamet ederek ilmî ortamdan ayrı kalmamıştır.⁹

Ezher Üniversitesi diploması, Cenkçiler'in önüne dünyanın farklı ülkelerinde çok iyi iş imkanları sunmuş olmasına, Kahire Üniversitesi Türkiyât Bölümünde hocalık teklifi almasına ve farklı üniversitelerde öğretim elemanı olarak çalışma olanaklarına rağmen, o Mısır'da daimi olarak bulunmayı düşünmemiş¹⁰ hatta büyük sevgi ve saygı beslediği Mustafa Sabri Efendi'nin kendisini Mısır'dan evlendirme ısrarlarına da direnerek burada yerleşmeyi kabul etmemiştir. Ali Yakup Cenkçiler, Balkanlara büyük sevgi ve özlem duymasına, dönmek istemesine mukabil bu coğrafyanın Müslümanlar için barındırdığı sıkıntılar ve dönmesi halinde çok kısıtlı bir hayat yaşamaya mecbur kalacağı yönünde yakınlarının ikazları üzerine Balkanlara dönmeyi gündeminden çıkarmak zorunda kalmıştı. Bu durumda daimi ikamet için önündeki en güçlü seçenek Türkiye idi.¹¹ Annesinin vefat etmesi ve iki erkek kardeşinin Türkiye'ye yerleşme kararı almaları, Cenkçiler'in burayı seçmesinde önemli tesirde bulunmuştur.¹² Balkanların Müslüman olmasındaki rolü nedeniyle Osmanlı ve Türklere sevgi ve saygı duyan

6 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, I: 305.

7 İsmail Lütfi Çakan vd., "Ali Yakup Hocanın Dünyası", içinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı* (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 47.

8 Halit Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", içinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 28.

9 Necdet Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", içinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 58.

10 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, 1: 314.

11 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 511-12.

12 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, 1: 316; Cenkçiler'in annesinin bu sırada yaşadığı, annesi ve iki kardeşini Türkiye'ye getirenin kendisi olduğu da belirtilmiştir. Bk., Çakan vd., "Ali Yakup Hocanın Dünyası", 48.

Cenkçiler'in Türkiye'ye göç etmesinde bu duyguları da etkili olmuştur.¹³ Kendisi Türkiye'de yaşama arzusunu şu sözlerle dile getirmiştir:

"...Mısır'da ben buraya daha fazla meyyâl idim. Evet, İslâm diyarında idim ama Türkiye bambaşka idi. Türkiye benim vatanım idi yahu. Sana ne diyeyim, ana vatanım olarak telakki ediyorum. Sanki burada doğmuşum. Öyle bir his var. Mısır'da evlenmedim, meselâ. Mustafa Sabri Efendi çok ısrar etti, evlenmedim. Hatta bana, vefatından bir gün önce ziyaretine gittiğimde takıldı: 'Ah seni evlendirmek istedim, evlenmedin' dedi. Çünkü hep aklım buraya gelmekte idi."¹⁴

1957 yılında ülkemize gelen Ali Yakup Cenkkiler'in Türk vatandaşlığına geçtiği yıl, kendisi tarafından 1959 veya 1960 olarak belirtilmiştir.¹⁵ 1961 yılında, yakın dostu Abdurrahman Gürses ve eşinin aracılığıyla Muammer Hanım ile evlenmiştir.¹⁶ Muammer Hanım, İstanbul Fatihli idi ve soyu Arnavut ve Çerkezlere dayanan bir aileden gelmekte olup Dârulmuallimâttan mezundu.¹⁷

Ali Yakup Cenkkiler, Türkiye'de bulunduğu otuz bir yıl içerisinde İslâmî ilimlere dair yoğun faaliyetler yürütmüş, ders halkaları oluşturmuş ve her kesimden binlerce talebe yetiştirmiştir.

Yüksek şekerden mustarip olan Cenkkiler, felç geçirerek yatağa bağımlı hale gelmiştir. Yaklaşık beş yıl süren hastalığın ardından 21 Mayıs 1988 tarihinde vefat etmiştir. Kabri Edirnekapı Sakızağacı Mezarlığında bulunmaktadır.¹⁸

İlmî Kişiliği

Ali Yakup Cenkkiler, aile ortamında ilimle buluşmuş ve çok küçük yaşlardan itibaren İslâmî ilimlere yönlendirilmiştir. Cenkkiler'in babası Hâfız Hüseyin Efendi ve amcaları İstanbul Fatih Medreselerinde öğrenim görmüşlerdir. Ablaları ise hafızlıklarını tamamlamışlardır. Niş Medresesi mezunu olan büyük dedesi Hacı Yakup Efendi'nin kasabadaki Hıristiyanlar tarafından dahi "evliya" olarak nitelendirildiği ve çok sevildiğini bizzat Cenkkiler aktarmaktadır. Dolayısıyla Ali Yakup Cenkkiler, ilim ile hemhâl olmuş bir ailenin ferdidir.¹⁹

13 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 100.

14 Çakan vd., "Ali Yakup Hocanın Dünyası", 49.

15 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", 28.

16 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 57.

17 Cemâleddin İmamoğlu, "Aziz Hocam", içinde *Ali Yakup Cenkkiler Hatıra Kitabı* (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 97.

18 Ahmet Turan Arslan, "Ali Yakup Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz", içinde *Ali Yakup Cenkkiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 74.

19 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 223.

Cenkçiler, 8 yaşında Gilan'da bulunan bir Sırp okulunda dört yıllık ilkökul eğitime başlamıştır. 11 yaşında iken Kur'an'ı hatmetmişti.²⁰ İlkokulu bitirdiği 12 yaşında, daha önce babası ve ailenin diğer bazı üyelerinin devam etmiş oldukları Gilan Medresesine kaydolan Cenkçiler, 1924-1927 yılları arasında burada öğrenim görmüş, sarf, nahiv konularını ve *Izhâr*'ı tamamlamıştır.²¹ İstanbul'da okumuş olan Abdurrahim Efendi adlı bir müderristen eğitim alan Cenkçiler, ileri seviyedeki Arapçasını bu medresede öğrendiğini belirtmiş ve en çok feyz aldığı medresenin burası olduğunu söylemiştir.²²

1927 yılında Gilan Medresesindeki eğitimini tamamlamasının akabinde Ali Yakup Cenkçiler, iki yıl ortaokula giderek Sırpça okumuştur.²³ 1927 yılı aynı zamanda Üsküp'teki Meddah Medresesine başladığı yıldır.

Meddah Medresesi, 1392 yılında Üsküp'ü fetheden Osmanlı ordusunun kumandanı Yiğit Bey tarafından silah arkadaşı ve hocası olan, Meddah lakaplı Muhiddin Hoca anısına inşa ettirilmiştir. Osmanlı'nın en eski medreselerinden olan Meddah Medresesi, Üsküp'ün Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1912 yılına kadar faaliyetini sürdürmüş ancak bu tarihte kapatılmıştır. Atâullah Kurtiş tarafından 1922-1923 yılında tekrar açılmış ve Atâullah Efendi buranın baş müderrisliğini üstlenmiştir.²⁴ Cenkçiler'in Meddah Medresesindeki eğitimi, medresenin âdeti ikinci kurucusu kabul edilen Atâullah Efendi'nin buraya dönüp kurumu nitelikli hoca kadrosu ve ders programıyla ihya ettiği döneme rastlaması bakımından da önemlidir. Ali Yakup Cenkçiler, Atâullah Efendi'den bizzat tedriste bulunmuştur. Cenkçiler'in ismi her ne kadar medresenin Prof. Dr. Bekir Sadak, Müderris Hâfız Şaban, Mehmet Efendi Sadık, Hasan Efendi Bekir, Kemal Aruçi gibi öğrencileri arasında zikredilse²⁵ de bu isimlerle aynı dönemde kurumda bulunması mümkün görünmemektedir. Zira bu öğrencilerin kendisinden dört yıl sonra 1931 yılında medresede eğitime başladıkları, medresenin 1923 yılında faaliyete yeniden geçtiği, Ali Yakup'un ise 1927 yılında burada öğrenim gördüğü bilinmektedir. Bu durumda kendisinin, medresenin Abdülfettah Rauf, Şuayb Aziz, Preşovalı Hafız Necati, Üsküplü Mehmet, Selim, Hafız Sadullah ve Hafız Şaban Efendilerden ibaret icazetli ilk nesil

20 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", 23.

21 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", 24.

22 Şeref Arslan, "Ali Yakup Hoca ile Arapça Üzerine", içinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz (Şenyıldız Matbaası, 2009), 37.

23 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", 24.

24 Ayrıntılı bilgi için bk., Ertan Emin, "Üsküp Medreseleri" (Doktora, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023), 40-44.

25 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 235-36.

öğrencileri²⁶ döneminde burada bulunmuş olması daha muhtemeldir. Atâullah Efendi'nin eğitimini İstanbul'da almış olması,²⁷ Cenkçiler'in dinî tahsilinde bilgi ve geleneğin İstanbul-Üsküp-İstanbul arasında dolaşımı anlamına da gelmektedir. Medresenin Osmanlı dönemi müfredatına ilişkin bilgiler net değilken, Osmanlı sonrası döneminde *Emsile, Bina, Maksûd, Merah, İzzî, Avâmil, Emâlî, Halebî-i Sagîr, Mülteka, Molla Câmi* eserlerinin, *İsagûci, Muğni't-Tullâb, Şemsiye* ve *Fenârî*'den bazı bölümlerin yanı sıra tasavvurat ve tasdikât kitaplarının da sırayla okutulduğu aktarılmaktadır.²⁸ Dolayısıyla Cenkçiler'in burada bulunduğu sırada bu eserler üzerine tahsil gördüğü ortaya çıkmaktadır. İlköğrenimine başlamasından itibaren Türkçe öğrenmeye özel gayret sarf eden Cenkçiler, eğitim dili Türkçe olan²⁹ Meddah Medresesinde de Seyfeddin Efendi'nin belâgat ve Türk Edebiyatı derslerine devam etmiştir³⁰ ve onun bu alana ilgisi ömrü boyunca sürecektir.

1928-1929 yıllarında Gilan'da devlet okuluna devam eden Cenkçiler, Saraybosna Ulemâ Meclisi âzâlarından Şakir Mesihoviç'in telkinleriyle Mekteb-i Nüvvâb'a yönelmiştir. Bu kurum kâdı yetiştirmek üzere açılmış bir yüksek din eğitimi kurumudur.³¹ Mekteb-i Nüvvâb'daki üçüncü yılında babasını kaybetmesi ve kendisinin hastalanması, buradaki eğitiminin sona ermesine neden oldu. Ailesinin büyük oğlu olarak geçim sağlamak görevini üstlenmesi ve onların yanında olması gerekmişti.³²

Diyaret İslâm Ansiklopedisi Ali Yakup Cenkçiler'in 1936 yılında Mısır'a gittiğini kaydederken,³³ talebesi Mustafa Atalar'a göre 1936 yılı, Hoca'nın Balkanlardan ayrılıp ilim tahsil etmek amacıyla Mısır yolculuğuna başladığı yıldır. O dönemin şartlarında zorlu ve uzun süren bir yolculuk akabinde 1937 yılında Mısır'a ulaşmıştır.³⁴

26 Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", içinde *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, ed. Ali Çaksu (İstanbul: İRCİCA, 2000), 193.

27 Muhammed Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (2011): 86.

28 Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", 192.

29 Süleyman Baki, "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler", içinde *Balkanlar ve İslâm – Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-* (İstanbul: Ensar Yay., t.y.), 279.

30 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 227.

31 Vladimir Lasica, "Bosna Hersek ve Hırvatistan'da İslami Eğitim Araştırması", içinde *Balkanlarda Din Eğitimi* (İstanbul: DEM, 2016), 95.

32 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", 24-25.

33 İhsanoğlu, "Cenkçiler, Ali Yakup", 371.

34 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 287.

Ali Yakup Cenkçiler, Mısır'da Osmanlının Son Şeyhülislam'ı Mustafa Sabri Efendi, onun oğlu İbrahim Sabri Bey, Hasan el-Bennâ, Mustafa Sâdık er-Râfîî, Şeyh Bâhit, Yusuf ed-Dicvî, Düzceli Zâhid el-Kevserî, Yozgatlı İhsan Efendi, Seyyid Kutup gibi önemli ilim ve fikir adamları ile bir arada bulunma, çoğu ile dostluk münasebetine girme, kendilerinden ders alma, onlarla ilmî ve entelektüel sohbetler gerçekleştirme imkanı bulmuştur. Mısır'daki ortamını kendisi:

“Azizim, Allah için, o zamanlar Ezher'de ilim ve Mısır'da gerçek âlimler vardı. Benim için de istifade edebileceğim, bildiğini iyi bilen, bilmediği konuda söz söylemeyen, çilelerin içinden gelmiş, görmüş ve geçirmiş pek çok şahsiyet de Mısır'da toplanmıştı”

sözleriyle ifade etmektedir.³⁵

Meşihât-ı İslâmiyyede ders vekilliği yapan, fıkıh, hadis ve ricâl-i hadiste emsali bulunmayan büyük bir âlim olduğunu belirttiği Zâhid el-Kevserî, Cenkçiler'in sıklıkla görüştüğü bir ilim erbabıydı.³⁶ Bununla birlikte kendisinin en fazla tesislerinde kaldığını ifade ettiği üç isim, İmam-ı Gazali, Mustafa Sabri Efendi ve Hasan el-Bennâ'dır.³⁷ Bu isimlerden ikisinin Mısır'da tanışıp dost olduğu isimler olması dikkat çekicidir. Meddah Medresesinden hocası olan Atâullah Efendi'nin, İstanbul'da bulunduğu dönemde siyasî alanda beraber hareket ettiği³⁸ son Osmanlı Şeyhülislam'ı Mustafa Sabri'yi henüz Balkanlarda iken gıyaben tanıyan, kendisi ile tanışmayı arzu eden Cenkçiler, Mısır'a gidişinin ikinci gününde kendisini evinde ziyaret etmiş ve böylece başlayan münasebetleri baba-oğul derecesine yükselmiş ve Şeyhülislam'ın vefat ettiği 1954 yılına kadar sürmüştür. Cenkçiler, Mustafa Sabri'den İslâmî ilimlerin yanında İslâm âleminin ahvaline dair geniş malumat edinmiş ve fikrî sahadaki derinliğinden istifade etmişti.³⁹ Ali Yakup'a göre Mustafa Sabri Efendi “Asrın Gazâlî'si” idi.⁴⁰ Cenkçiler ile Mustafa Sabri'nin birlikteliğinin mücessem sonuçlarından biri, Mustafa Sabri'nin hazırlanması yaklaşık on beş yıl süren ve yazarken yaşlılığının etkisiyle ellerinin titremesi sonucu anlaşılması zor olan *Mevkîfü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem* isimli eserinin Ali Yakup tarafından başından sonuna temize çekilmesidir. Okunamaması

35 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 294.

36 Eren, “Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk”, 30.

37 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 316.

38 Ali, “Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi”, 91.

39 Geniş malumat için bk., Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 365-82.

40 Çakan vd., “Ali Yakup Hocanın Dünyası”, 47.

nedeniyle dizgicilerin üzerinde çalışmayı kabul etmedikleri bu eser, kendisinin gayretiyle yayımlanma imkanına kavuşmuştur.⁴¹

Cenkçiler'in, "Bugüne kadar, İslâm'ın esaslarını, hocalarımdan ve bilhassa Mustafa Sabri Efendi'den işitmiş, öğrenmişim. Şimdi tatbikatını, Hasan el-Bennâ'da görüyorum: İslâm nasıl yaşanır, nasıl yaşatılır, nasıl yayılır." ifadeleri bu iki ismin, hayatındaki yerine işaret etmektedir.⁴²

Mısır'daki çevresinde Türkiye ve Balkanlardan buraya eğitim için gelen isimler de bulunuyordu. Atalar'ın, "teklifsiz tekellüfsüz birbirlerine en çok gidip geldikleri arkadaşları" olarak tanımladığı bu çevrede Ali Ulvi Kurucu, Mustafa Runyun, M. Emin Saraç gibi isimler vardır. Kendisinden yıllar sonra Mısır'a gelen bu isimlerle Cenkkiler arasında hocalık, abi-kardeşlik ve dostluk ilişkisinin oluştuğu ve Cenkkiler'in onlara Mısır'da hem ülkeye alışma hem de eğitim bakımından rehberlik yaptığı anlaşılmaktadır. Öğrencilerin fakülte dersleri dışındaki zamanlarda yetişmelerine katkıda bulunacak metin ve kitapları beraber okuyup mütalaa etmek için okuma halkaları kurması da bu kabil faaliyetlerindendi.⁴³ Mısır'daki dönem arkadaşlarından biri de Bulgaristan'dan gelmiş olan Ahmed Davudoğlu'dur.⁴⁴

Cenkçiler'in Mısır'da öğrenim görmeyi çok istemesinin sebeplerinden biri de Mehmet Akif Ersoy'un burada bulunmasıydı. Ancak Mısır yolculuğunun hemen öncesinde Kosova'da iken Milli Şair'in vefat haberini almış ve çok müteessir olmuştu. Mısır'da bulunduğu yıllar, Mehmet Akif'in manevi, edebi mirasına vukufiyet noktasında Ali Yakup Cenkkiler için büyük imkanlar sunmuştur. Mehmet Akif ile yaklaşık on yıl bir arada olan Yozgatlı İhsan Efendi ile burada tanışmak, onun Mehmet Akif'in fikir, sanat ve aksiyon yönlerine vâkıf olması için vesile olmuştur. O tarihe kadar *Safahat*'ı üç kez baştan sona okuduğunu belirten Cenkkiler, diğer arkadaşları ile aldığı ders öncesinde *Safahat* okumaları yapmalarını İhsan Efendi'den istirham etmiş ve hocasının bunu kabulü üzerine uzun bir dönem sürecek olan karşılıklı *Safahat* okumaları başlamıştır.⁴⁵ *Safahat*'a olan ilgisi aslında ilköğrenim yıllarından itibaren özel derslerle Türkçe öğrenmesi, Meddah Medresesinde Seyfettin Efendi'den Türk Edebiyatı ve Belagatı derslerini alması ve hayatı boyunca Türkçe ve Türk Edebiyatı'na duyduğu ilginin bir tezahürüydü. Bu ilmî merakı sayesinde Cenkkiler'in bu dili ileri seviyede yazıp konuştuğu, inceliklerine vâkıf olduğu, edebî boyutunu çok iyi bildiği anlaşılmaktadır.

41 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, 1: 310.

42 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, 1: 311.

43 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 345-46.

44 Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", 63.

45 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 411-12.

Cenkçiler'in araştırma ve öğrenme için ayırdığı zamanın Ezher mezuniyeti sonrası daha da arttığı görülmektedir. Kahire Üniversitesi Kütüphanesinde memur olarak görev almayı da ilim iştiağı sebebiyle kabul etmiştir.⁴⁶ Burada pek çok alandaki matbu kitaplara doğrudan ulaşma ve kendisini geniş yelpazedeki ilmî alanlarda besleme imkanına erişmesinin, ilmî kişiliğinin olgunlaşmasında büyük etkisi vardır.

Ali Yakup Cenکçiler, hayatını İslâm dünyasının üç önemli bölgesinde geçirdiğinden hem bu bölgelerde hem de buralarla etkileşimde olan diğer coğrafyalardaki Müslümanların durumuna hâkimdir. Kuşkusuz bu yönü, onun fikrî ve aksiyoner tarafını beslemiştir. Cenکçiler, özellikle İslâm âlimlerinin kendilerinden daha üstün veya hiç olmazsa kendilerine denk seviyede ilim adamları yetiştirmesini, Müslümanların sıkıntılarına çözüm bulunması açısından zaruri görmektedir. Onun açısından ilim sahibi olmak, beraberinde aksiyonu da getirmelidir.⁴⁷

Cenkçiler'e göre ilim, bazıları tarafından amaç edinilmiş hatta putlaştırılmıştır. Oysa ilim Allah'a götüren bir araçtır. Allah'a yaklaştırmayan ilmin hiçbir değeri yoktur.⁴⁸

Cenkçiler, bilgileri sebep-sonuç ilişkisi içerisinde vermeyi, aradaki bağlantıları talebelerinin anlayabilmelerini önemseyen bir ilim insanıdır. Her olayın arkasında, o şekilde gelişmesini netice veren etkenler bulunduğunu talebelerine kavratmaya çalışmıştır. Aynı zamanda bilgilerin aktarıldığı gibi kabul edilmesinin yanlış olduğunu, mutlaka tenkit süzgecinden geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁹ Talebelerinin soru sormaları, sorunlar üzerinde derinlemesine düşünmeleri, bir sorunun birden fazla çözümünün olabileceğini kabul etmeleri, eleştirel düşünceye sahip olmaları üzerinde önemle durmuştur.⁵⁰

Ali Yakup Cenکçiler'in talebeleri onun sürekli bir araştırma gayreti içerisinde olduğunu belirtmişlerdir. Anlatımlara göre Cenکçiler'in yöntemi, araştıracağı konuda önce tüm literatürü okuyup öğrenmeye çalışmak, mevcut bilgilerin kritiğini yapmak, aralarında bağlantılar kurmak, eksik noktaları tespit edip bunları ortaya çıkarmak olarak aktarılmıştır.⁵¹

46 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 105.

47 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 125.

48 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 134.

49 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 155.

50 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 78.

51 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 104.

Dinî ilimler ve tasavvufun yanı sıra edebiyat, şiir, el yazmaları, kültür ve sanat gibi geniş yelpazedeki ilmî ve entelektüel ilgisi nedeniyle yakınları Ali Yakup Cenkciler'e "çok şey bilen" anlamında "Hezârfen" lakabı vermişlerdir. Onun sadece Doğu değil Batı'nın bilim, kültür ve tarihine dair ilgisi olduğu ve buranın felsefî, fikrî akımlarını yakından tanıdığı anlaşılmaktadır.⁵² Üzerinde önemle durduğu ve sayısız talebenin katılımıyla yaptığı derslerde *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i okuturken de bu eserin muhteiyatını, sosyoloji, psikoloji, felsefe ve Batılı önemli bilim insanlarının görüşleri ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır.⁵³

İhyâ, Ali Yakup Hoca'nın Mısır yıllarından beri üzerinde çalıştığı, Arapça metnini senelerce okuttuğu ve onun ilmî yönünde önemli bir eserdir. Kendisi İmam Gazâlî ve *İhyâ* hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirir:

"Hakikaten tarih-i beşerde Gazâlî kadar büyük bir psikolog yetişmemiştir. İmam Gazâlî kadar kimse anlatmamıştır insanı. Kitap ve Sünnet'e dayanarak, insanı gayet güzel anlatmış. İnsanın evsafını, neden mürekkebe olduğunu. Hakka nasıl vasıl olacağını. *İhyâ* ile çok uğraştım. Daha gençliğimde, Mısır'da da ilgileniyordum. Türkiye'de muhasebe işinde çalışırken geceleri gelen talebeleri okutuyordum. 15 sene de camide, Emir Buhârî'de *İhyâ* okuttum. Gelen talebelerin adını bile bilmiyorum. Bazen sokakta rastlıyoruz. Halimi hatırlar soruyorlar."⁵⁴

Yirmi yıla yakın bir süre *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* dersleri okutmasına rağmen, yoğun ısrarlara rağmen bu eseri tercüme etmeyi kabul etmemiştir. Bunun nedenini ise, "*İhyâ*'yı tercüme edecek kimsede Gazâlî'nin ihlası olması lazımdır, değilse tercüme kuru bir metinden ibaret kalır" sözleriyle ifade etmiştir.⁵⁵

Cenkciler'e göre Arapçayı bilime ulaşmak için bir araç değil, amaç olarak görüp gramerinden ileriye gidememek büyük yanıltır. "Molla Câmî'yi ezberleyecekleri yerde, keşke İslâm'ın ve Kur'ân'ın ruhunu anlamaya, anlatmaya, kavramaya, kavratmaya uğraşsalar çok daha hayırlı bir iş yapmış olurlardı" sözleri ile de bu konudaki görüşlerini dile getirmiştir.⁵⁶

Ali Yakup Cenkciler'in anadili Arnavutçanın haricinde Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce, Hırvatça ve Sırpça bildiği, bu dilleri okuyup yazmak ve

52 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 106-7.

53 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 93.

54 Çakan vd., "Ali Yakup Hoca'nın Dünyası", 51.

55 Kerime Macit Tunçbilek, Örnek Bir Şahsiyet, Bir Ahlak Abidesi: Ali Yakup Cenkciler, t.y., <https://www.dunyabizim.com/portre/26770/ornek-bir-sahsiyet-bir-ahlak-abidesi-ali-yakup-cenkiler>.

56 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 110.

konuşmakta ileri seviyede olduğu görülmektedir. Bu durum Cenkçiler'in şahsi azminden kaynaklandığı gibi, Balkanların ilim, edebiyat, sanat, kültür ve yabancı dil alanlarındaki gelişmişliğinden de besleniyordu.⁵⁷ Mahmud Bayram Hoca, Cenkçiler'in bu yönü ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Bir Arnavut'un Türkçeyi, Osmanlıca'yı bu kadar güzel bilmesi, Arapçanın bu kadar inceliklerine, derinliklerine vakıf olması hayretlere sezadır. Uçuk ibareler, beyitler görürüm ki, lügate bakmakla filan zor anlarım. Hocayı görünce sorduğumda: Azizim Mahmud! diyerek önce gönlümü alır, sonra da manayı söyleyiverir.”⁵⁸

Cenkçiler'in oryantalist çalışmalara genel anlamda bakışı mutedil görünmektedir. “Bizim dinimizi, bizim çoğu hocalarımızdan daha iyi bilen müsteşrikler bile var. Müsteşrikler tarafından yazılmış ama Müslüman âlimlerce de en sağlam kaynak olarak kabul edilen pek çok kitap ve eser mevcuttur” diyen Cenkçiler, onlarda iman ve ihlasın bulunmaması ve ilmî araştırmalarının gayesinin İslâm'a zarar vermek olması nedeniyle ilimlerinin kendilerini Allah katında alçalttığını düşünmektedir.⁵⁹ Ezher Üniversitesinde ve Kahire'de bulunduğu yıllarda oryantalist kaynaklara ulaşabilme ve onları orijinal dillerinde okuyabilmesini bir kazanç saymaktadır. Batıyı ve Batılıları kendi kaynaklarından öğrenmenin ehemmiyetine vurgu yapan Cenkçiler, Müslümanları da Batı'yı yeterince tanınamaları ve buna gerek görmemeleri nedeniyle eleştirmektedir.⁶⁰

Ali Yakup Cenkçiler, kitap yazmamış olup bunun iki nedenden kaynaklandığını ifade etmiştir. İlki okumak ve okutmanın çok vaktini alması; ikincisi ve daha önemlisi ise Türkiye dışında yetişmesi, buralarda kendine göre bir usûl, üslup ve dil geliştirmesi ve bunların Türkiye'deki yeni nesle yabancı gelmesi. Cenkçiler, yeni neslin, kendisinin yazdıklarını okuyup anlayabilmesinin çok güç olacağı düşüncesindedir.⁶¹ Bununla birlikte çeşitli tercümeleri bulunmaktadır. Bunlardan biri, Muhammed Kutub'un *Câhiliyetü Karni'l-İsrâin* adlı eseri olup Cenkçiler tarafından *Yirminci Asrın Cahiliyeti* adıyla tercüme etmiştir. *Safahat*'ın birinci kitabındaki “Fâtih Camii” başlıklı şiiri ve altıncı kitabında Çanakkale Savaşı'nı tasvir eden kısmı da Kahire'de iken Arapçaya çevirmiştir. Fatih Camii çevirisi *Mecelletü'l-Edeb*'de yayımlanmıştır.⁶²

57 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 476.

58 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, 1: 314.

59 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 135.

60 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 335-36.

61 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 55-56.

62 İhsanoğlu, “Cenkçiler, Ali Yakup”, 371.

Türkiye'deki Faaliyetleri

6 Mart 1340/3 Mart 1924 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilk maddesi ile Türkiye'de faaliyet gösteren tüm eğitim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmış, böylelikle medreseler ve dinî eğitim veren kurumlar kapatılmıştır. Bu, aynı zamanda Osmanlının dinî eğitim geleneğinin kopması demektir. Halktan gelebilecek tepkileri bertaraf etmek üzere de ilgili kanuna "Maârif Vekâleti, yüksek dînîyât mütehasısları yetiştirmek üzere Dârulfünûnda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imâmet ve hitâbet gibi hidemât-ı dînîyyenin îfâsı vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektebler küşâd edecektir"⁶³ şeklindeki dördüncü maddesi eklenmiştir. Bu kanunun gereği üzere sınırlı sayıda açılan İmam Hatip Okullarının sayısı tedricen azaltılmış ve 1930 yılında tamamen kapatılmıştır. İlahiyat Fakültesi ise 1933 yılında faaliyetlerine son vermiştir. Edebiyat Fakültesi bünyesinde İslam İlimleri Enstitüsü kurularak yüksek din eğitimi, bu kurum üzerinden devam ettirilse de 1936 yılına gelindiğinde o da tamamen kapatılmıştır.⁶⁴ 1936 yılından başlayarak yirmi yılı aşkın bir süre din eğitimi veren resmi kurumlar mevcut olmadığı gibi, mevcut resmi eğitim kurumlarının müfredatlarında da din dersleri bulunmamaktadır. Bu süreç Türkiye'de resmi din eğitimi sekteye uğratmakla birlikte halkın bu alana temayülünün devamını engelleyememiştir. Dolayısıyla Ali Yakup Cenkçiler'in Türkiye'deki din eğitimi faaliyetlerini bu açıdan da değerlendirmek ve devletin uzun yıllar boyunca mesafeli durduğu bu alanda halkın ve kendisini dinî ilimlerde yetiştirmek isteyenlerin taleplerine cevap olarak görmek gerekmektedir.

Ali Yakup Cenkçiler'in Türkiye'ye göç etmesi aslında ani veya kısa sürede verilen bir karar sonucu olmamıştır. Balkanların İslâm'la buluşmasına vesile olmaları nedeniyle gençliğinden itibaren Osmanlı ve Türklere büyük sevgi ve sadakat besleyen,⁶⁵ Türk dili, kültürü ve edebiyatına vakıf olmaya yönelik olarak kendisini yetiştiren, Türk ilim ve fikir çevrelerini takip eden Ali Yakup, Ezher Üniversitesinde de Türk öğrenci ve hocalarla çok yakın ilişkiler kurmuş, bu kurumda Türk öğrencilerin kaldığı Revâku'l-Etrâk denilen öğrenci yurduna hemen her gün uğrayarak buradaki Türk öğrencilerle ilmî ve insani açılardan ilgilenmiş, okumalar yapmıştır.⁶⁶ Mısır'da ikamet eden, Sultan Abdülaziz'in torunu Mahmud

63 Resmi Gazete, 6 Mart 1340, 6.

64 Ayrıntılı bilgi için bk. İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 24-26.

65 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, 1: 320.

66 Alim Kahraman, "Ali Ulvi Kurucu", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 457.

Şevket Efendi,⁶⁷ Sultan Abdülhamit'in torunu Adile Sultan gibi Osmanlı hanedan üyelerini ziyaret etmesi⁶⁸ de onun Osmanlı ve Türk milletine bağlılığının yansımalarıydı. Kendisi, sonradan Türk olduğunu ve Türkiye'yi anavatani saydığını dile getiriyordu.⁶⁹

Türkiye'nin Ali Yakup Cenkçiler'in hayatının üçüncü safhası oluşu, Mısır'ın Ankara Büyükelçiliğinin açtığı tercümanlık sınavı ile başlayan bir süreçle mümkün olmuştur. Cenkçiler, Türkiye'ye yerleşmek ve Türk vatandaşlığına geçmek arzusunun gerçekleştirilebilmesi için bu sınavı bir fırsat olarak görmüş ve Mısır'daki çevresinin karşı çıkmalarına rağmen sınava girmiştir. Sınavı kazanmasıyla birlikte Kahire Üniversitesindeki memuriyetinden ayrılmış ve Türkiye'ye gelerek Ankara'daki Mısır Büyükelçiliğinde Arapça tercümanlık kadrosunda işe başlamıştır.⁷⁰

Cenkçiler, Ankara'ya gelmesi ile birlikte iş dışında kalan zamanında talebe yetiştirmek, mükteşebatını aktarmak için uygun kurumlar arayışına girmiş, esnafı, tasavvufi cemaatleri ziyaret ederek her şeyin devletten beklenemeyeceğini, Müslümanların dinlerini aktaracak ortamları kendilerinin de oluşturabileceklerini ısrarla anlatmışsa da bir netice elde edememiştir. Bunun üzerine buradaki işinden istifa ederek 1960 yılında İstanbul'a yerleşmiş ve aynı arayışı burada başlatmıştır.⁷¹

İstanbul, Ali Yakup Cenkçiler'in arzu ettiği ortamı kendisine hemen sunmamıştır. İlk önceliği kalacak bir yer ve geçinmesi için bir iş bulmaktır. Demokrat Parti döneminde Ezher diplomalarının geçersiz sayılması, Ali Yakup'un iş bulma imkanlarını oldukça sınırlandırmış,⁷² bu süreç, beklediğinden çok uzun sürmüştür. Bu süre zarfında Mısır'dan tanıştığı ve beraber hac yolculuğu yaptığı, o sırada Bayezid Camii başımamı olan Abdurrahman Gürses ve eşinin ısrarları neticesinde Ali Yakup onların evine misafir olmuştur. Yaklaşık bir yıl sonra Ali Yakup'un Topbaş ailesine ait Bahariye kumaş fabrikasının muhasebe bölümünde iş bulmasıyla bu misafirlik sona ermiştir.⁷³ 1961 yılında, kırk sekiz yaşında evlenmesiyle de Fatih'te eşine ait evde yaşamaya başlamıştır.

67 Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", 58.

68 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 488-90.

69 Muhammet Altaytaş, "Ali Yakup Cenkçiler ve Balkanlarda Türk Kimliği", *Second Mediterranean International Social Sciences Congress(MECAS II)*, 2017, 382-85.

70 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 14.

71 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 21-24.

72 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 32.

73 Bk., Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 40-43.

Ali Yakup Cenkçiler'in Türkiye'de çok farklı bir ilmî ortam tahayyül ettiği ve bulamadığında hayal kırıklığına uğradığı anlaşılmaktadır. Geniş bir ilmî müktesebata sahip olan, henüz talebeliğinde dahi öğrenci yetiştiren Cenkçiler'in, Osmanlı bakiyesi olması, İslâm dünyasının merkezi, liderliğini üstlenmesi nedeniyle burada kendisini ifade edebileceği, talebe yetiştirebileceği ve müktesebatını aktarabileceği kurumsal ortamlara kolaylıkla ulaşabileceği düşüncesi, Türkiye'ye yerleştiğinde karşılık bulmamıştı. Dinî eğitim verebileceği resmi veya sivil kurumlardan yoksunluk kendi ders programını oluşturmada sağladığı serbestlik açısından ise olumlu bir netice vermiştir. Medreselerin kapalı olduğu, İslâmî eğitim kurumlarının faaliyet gösteremediği bir dönem ve şehirli, seküler toplum yapısı içerisinde Cenkçiler'in, geleneksel yöntemlere dayalı olarak klasik İslâmî öğretimde bulunması, İslâm ilim geleneğinin kesintiye uğramaması bakımından önem arz etmektedir.⁷⁴

Bununla birlikte evliliği ve talebelerin "Hacı Anne" olarak nitelendirdikleri eşi Muammer Hanım'ın kendisini desteklemesi de ona önceden arzu ettiği gibi olmamakla birlikte ilmini aktarmada yeni fırsatlar sunmuştu. Eşine ait dört katlı evin bir katı Ali Yakup'un kitapları için bir kütüphane, talebelerini yetiştirmek için bir eğitim mekanı ve misafirleri için bir misafirhane işlevi görüyordu. Bu da Cenkçiler'in yoğun iş mesaisi dışında kalan zamanında, arzu ettiği ilmî ortamı bir nebze sağlıyordu.⁷⁵

Fatih'in üniversite öğrencisi nüfusu yoğun bir yer oluşu, evi burada olan Ali Yakup Hoca'nın ders ve sohbetlerine çok sayıda öğrencinin katılmasına imkan vermiştir. Kısa zaman içerisinde Cenkçiler'in ismi daha bilinir olmuş ve programlara İstanbul'un diğer ilçelerinden gerek talebe gerekse dinleyici olarak katılanlar çoğalmıştır.⁷⁶

Bir müddet sonra Ali Yakup Cenkçiler'in ders ve sohbetleri evinin dışına da taşmış ve Kur'ân kursları, camiler ve talebelerinin evlerinde programlar icra edilmeye başlamıştır. Cenkçiler, iş haricindeki zamanının büyük kısmını bu programlara ayırmış ve her bir ders veya sohbe mutlaka hazırlanarak gitmiştir.

Cenkçiler gibi büyük bir İslâm âliminin bir fabrikada muhasebeci olarak gününün yarısını geçirmesi, hem kendisini hem ilme sunabileceği katkıları oldukça sınırlayan bir durumdu. Bu durumun yakın çevresini çok üzdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim dostu ve kendisi de ömrünü talebe yetiştirmeye adanmış bir İslâm âlimi olan Mahmut

74 Erken, "Ali Yakup Cenkçiler, Feyzullah Hacıbayriç ve Medrese Sonrası Geleneği Yeniden Düşünmek", 65.

75 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 59.

76 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 66.

Bayram Hoca,⁷⁷ Ali Yakup Efendi'nin çalıştığı fabrikanın sahiplerinden biriyle karşılaştığında ona durumu aktarmış ve maaşını tam ödemelerini ancak Cenkçiler'in ilmî faaliyetlerde bulunması için işe devam etmemesine müsaade etmelerini rica etmiştir. Fabrikanın muhasebecisinin aslında bir İslâm âlimi olduğunu o anda öğrenen bu kişinin bugüne kadarki durumdan esef duyarak teklifi kabul ettiği⁷⁸ ancak Cenkçiler'in, "Resulullah, dini para ile öğretmedi, ben de geçimimi emeğimle sağlayıp hizmetimi fi sebîlillah yapmalıyım" diyerek çalışmadan ücret almayı reddettiği⁷⁹ hatta kendisine sormadan bu girişimde bulunduğu için Mahmut Bayram Hoca'ya gücendiği aktarılmaktadır. Fabrika sahiplerinin ısrarları sonucu Ali Yakup Efendi, zaten olması gerekenden düşük miktarda maaş alıyor olmasının buna imkan sağladığına ikna olarak yarım gün izinli sayılmayı kabul etmiştir. Yeni çalışma şartlarının ilmî faaliyetlerine daha fazla zaman ayırmasına imkan sağlamasının Cenkçiler'i belirli ölçüde rahatlattığı anlaşılmaktadır.⁸⁰

Onun ilmî faaliyetlerinin daha da yoğunlaşması ve çeşitlenmesi emekliliği ile mümkün hale gelmiştir. Emekli olduktan sonra Diyanet Haseki Eğitim Merkezi, Tuba Kız Kur'an Kursu, İsmailağa, Emir Buhârî ve Atikalı Paşa Camilerinde programlı ve düzenli ders icra eden Ali Yakup Cenkçiler, ayrıca Edirnekapı Mihrimah Sultan, Fatih, Mesih Paşa gibi camilerde de dersler vermekteydi.⁸¹ Esasen Cenkçiler'in eğitim metodu klasik metinleri okutmak üzerine kurulmuştu.⁸² Derslerinde İmam Gazâlî'nin (505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mâverdî'nin (450/1058) *Edebu'd-Dünyâ ve'd Dîn*, İbn Kesîr'in (774/1373) *Tefsîru İbn Kesîr*, Ali el-Cârim ve Mustafa Emin'in *el-Belâğatu'l-Vâdiha*, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (710/1310) *Medâriku't-Tenzîl* ve Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî'nin (354/965) *Dîvânu'l-Mütenebbî* gibi eserlerini okutmaktaydı.⁸³ Ayrıca Farsça ve Osmanlıca öğrenmek isteyenlere de bu dilleri gramer ve metin üzerinden öğretmekteydi. Osmanlıca derslerinde okuttukları arasında *Terkîb-i Bend*, *Tercî-i Bend*, *Pîrizâde Mehmed Sâhib Efendi'nin* (1162/1749) *İbn Haldun Mukaddimesi* de bulunuyordu.⁸⁴

77 Bk. İsmail Kara, ed., *Muallimliğe Adanan Bir Ömür: Mahmud Bayram Hoca* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, 2012).

78 Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*, 1: 313.

79 Mustafa Ballı, "İlmin Meçhul Askeri Ali Yakup Hoca (Rh.A.)", içinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı* (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 80.

80 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 60-61.

81 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 65.

82 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 66.

83 Tunçbilek, *Örnek Bir Şahsiyet, Bir Ahlak Abidesi: Ali Yakup Cenkçiler*; Arslan, "Ali Yakup Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz", 71; İhsanoğlu, "Cenkçiler, Ali Yakup", 7: 371.

84 Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", 60.

Emir Buhârî'deki derslerine ilişkin notlar, Cenkçiler'in dersleri hakkında bir fikir vermektedir. Yaklaşık on beş yıl boyunca her Cumartesi⁸⁵ öğlen namazından sonra ikinci vaktine kadar son cemaat mahallinde yapılan bu derslerde katılımcılar Ali Yakup Hoca'nın etrafında halka oluşturacak şekilde oturuyor⁸⁶ ve Arapça metni hem dil hem içerik açısından ve başka ilimlerin verilerinden de istifade ile tahlil ederek okutması nedeniyle her bir derste yaklaşık iki sayfa ancak okunabiliyordu.⁸⁷ *İhyâ'yı* bir ihtifal yaparak bitirmeyi arzu etmekle birlikte geçirdiği felç nedeniyle arzusunu yerine getirememiş, metnin sona ermesine sadece sekiz sayfa kalmıştır.

Bu kurumlardan Tuba Kız Kur'an Kursunda Emin Saraç'ın aracı olarak istirhamı ile Arapça hocalığı yapmış ve on yedi yıl sürdürdüğü bu görev karşılığında herhangi bir ücret almamış ve evinden kursa ulaşımını yürüyerek sağlamıştır. Ücret kabul etmemesinin sebebini ise Osmanlıya, Balkanları İslâm'la tanıştırmassından kaynaklanan minnet borcunun bulunması olarak açıklamıştır.⁸⁸

1975 yılında hocalık görevine başladığı Diyanet Haseki Eğitim Merkezindeki görevinden kurum idarecilerinin öğretim sürecine ve usûlüne müdahil olmaları nedeniyle 1979 yılında ayrılmak durumunda kalmıştır.⁸⁹

İstanbul, Ali Yakup Cenkçiler'in sohbet ve derslerini icra ettiği tek şehir değildir. Zaman zaman davetler üzerine farklı şehir ve ilçelere giderek buralarda ikamet eden talebelerini ziyaret etmiş ve ilmî programlarda konuşmacı olarak bulunmuştur.⁹⁰

Ali Yakup Cenkçiler, Mısır'da edindiği çevreden olup da Türkiye'ye gelenlerle irtibat halinde olmuştur. Bunlardan biri, 1936-1957 yılları arasında uzun dönem İslâmî ilimler ve Safahat dersleri yaptığı Yozgatlı İhsan Efendi'nin oğlu Ekmeleddin İhsanoğlu'dur. Mısır'da iken kendisine sıklıkla mektup yazan Cenkçiler, Türkiye'ye yerleşmesinden sonra da onunla sık sık bir araya gelmiş, iletişimlerini devam ettirmiştir.⁹¹ Bir diğeri de Türkiye'yi ziyaretleri sırasında mutlaka Cenkçiler'i ziyaret eden Ali Ulvi Kurucu'dur.

85 Bu derslerin bir Osmanlı geleneği olarak Pazar günleri yapıldığı da belirtilmiştir. Süleyman Zeki Bağlan, "Bağlandığım Hatıralarda Hocam Ali Yakup Hocaefendi", içinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı* (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 76.

86 Arslan, "Ali Yakup Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz", 69-70.

87 Ballı, "İlmin Meçhul Askeri Ali Yakup Hoca (Rh.A.)", 80.

88 Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", 59.

89 Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", 60.

90 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 52.

91 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 420.

İslâm dünyasının farklı bölgelerinden önemli isimler, Ali Yakup Cenkçiler'i ziyaret etmişlerdir. Mısır'dan Zeyneb Gazâlî, Hindistan'dan en-Nedvî, Kudüs Müftüsü Emîn el-Hüseynî, Suriye'den Abdulfettah Ebû Gudde bu ziyaretçilerden bazılarıdır.⁹²

Balkan kökenli gençler, Ali Yakup Hoca'nın hem Mısır hem de Türkiye'de özel ilgi odağını oluşturmuştur. Onların sorunlarını çözmek, yetişmelerine katkıda bulunmak, uygun eğitim kurumlarına yerleşmelerini temin etmek Cenkçiler'in her zaman vakit ve emek harcadığı hususlardır.⁹³

Türkiye'deki çalışmalarında Ali Yakup Cenkçiler'in yolu önemli ilim ve fikir insanları ile kesişmiştir. Bunlardan biri kendisine büyük saygı duyduğu ve ilminin büyüklüğünü ifade etmek için "Tam bir hocadır" dediği Halil Günenç'tir. İki isim Diyanet Haseki Eğitim Merkezinde aynı dönemde hocalık yapmışlardır.⁹⁴ Aynı kurumda yakın münasebetleri Mısır yıllarına uzanan Emin Saraç, Ömer Biçer,⁹⁵ Mehmet Savaş'la da beraber çalışmışlardır.⁹⁶

Tasavvufî çevrelerden de Ali Yakup Cenkçiler'in sıklıkla görüştüğü, sevip saydığı insanlar olmuştur. Mehmet Zahit Kotku, Mahmud Ustaosmanoğlu, Mahmud Sami Ramazanoğlu bu bağlamda örnek verilebilir. Mahmud Sami Efendi'nin müritlerinin kıskanmasına sebep olacak kadar Ali Yakup Hoca'ya muhabbet beslediği aktarılmaktadır.⁹⁷ Emin Saraç, Cenkçiler'in Sami Efendi'ye intisap ettiği, Sami Efendi'nin kendisini halife tayin etmeyi istediği ancak Ali Yakup Hoca'nın, "Bu bir mes'uliyet-i azîmedir, benim kaldıracığım iş değildir" diyerek halife olmayı kabul etmediğini belirtmektedir.⁹⁸

Ali Yakup Cenkçiler, Türkiye'deki dinî grup ve cemaatlerin "Menem, diger nist", "Ben olayım da başkası olmasın" düşüncesinde ve çok mutaassıp olduklarını, birbirlerini desteklememek bir tarafa aleyhinde olduklarını yine de faydalarının

92 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 59.

93 Ali İlhan, "Ali Yakup Hocam", içinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı* (İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009), 94.

94 Fatma Zehra Şenyüz, "Günümüz Fakihlerinden Halil Günenç ve Fıkıh Anlayışı" (Yüksek Lisans, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2017), 26.

95 Ayşe Esra Şahyar, "İsmail Lütfi Çakan ile Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, sy 11 (2013): 158.

96 Tayyar Altıkulaç, "Türkiye'de Din Eğitiminin Yakın Tarihi", içinde *Gelenekten Geleceğe Haseki Konferansları 2*: ed. Adil Bor (İstanbul: Haseki Mezunları Derneği, 2020), 19.

97 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 120, 132.

98 Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", 63.

bulduğunu ifade etmiştir.⁹⁹ Kendisi aslında Said Nursi, Süleyman Hilmi Tunahan gibi etrafında cemaatlerin oluştuğu önemli isimlerin henüz hayatta oldukları bir dönemde Türkiye'ye yerleşmiştir. Cemaatlerin teşekkül ettikleri bu dönemde çok sayıda insana hitap eden, ders halkaları olan, sayısız talebe yetiştiren Ali Yakup Cenkçiler'in bir cemaatinin bulunmaması dönemin genel iklimiyle paralel olmayan bir durumdur. Ancak Cenkçiler'in etrafındaki insanları, ilme teşvik etmesi; bir kişiye, bir görüşe, bir kitaba bağlanmak konusundaki menfi tavır ve bilgilerin mutlaka tenkit süzgecinden geçirilmesine yaptığı vurgu bu durumu izah etmektedir. O, Müslümanların kendisine bir cemaat lideri gibi bağlanmalarını değil, kendilerini İslâmî ve müspet ilimlerde yetiştirerek nitelikli, sorgulayıcı ve medeniyet inşasında inisiyatif alan bireyler olmaları için çabalamıştır.

Talebeleri

Henüz gençlik çağında iken öğrencilerle ilgilenen, klasik metin okumaları düzenleyen Ali Yakup Cenkçiler için talebe yetiştirmek, İslâm âleminin ayağa kalkmasını sağlayacak en önemli adımlardan biriydi. Hayatına ilişkin bilgilerden onun her aşamadaki en büyük kaygısının talebelerini, İslâmî ilimler ve İslâm kültürü alanlarında yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ali Yakup Cenkçiler'in, talebelerini yalnızca İslâmî ilimlerle sınırlamadığını bilakis Müslümanların farklı bilim alanlarında çalışmalarını, İslâm medeniyetinin ayağa kalkmasının şartı olarak düşündüğünü söylemek mümkündür. Onun düşüncesine göre talebeler mühendislik, tıp, hukuk, mimarlık gibi alanlara da yönelmelidirler bununla birlikte İslâm kültür ve düşüncesine, İslâmî ilimlere de vâkıf olmalıdırlar. Bu da talebelerinin geniş bir yelpazeye dağılmalarını netice vermiştir. İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakültelerinin yanında diğer bilim kurumlarından da çok sayıda talebeleri olmuştur. Bir röportajında Tıp Fakültesinden gelen 12-13 kişilik bir öğrenci grubunun zekalarına, İslâmî ilimler ve İslâm düşüncesine ilgilerine hayran kaldığını ifade etmiştir.¹⁰⁰ Talebelerini akademik kariyere yönlendirmiş ve neticede çok sayıda talebesi üniversitelerde çeşitli kariyer basamaklarında bulunmuşlardır.

Cenkçiler'in talebelerinin bir kısmı evine gelerek kendisinden özel ders alan ve yetişmelerini birebir takip ettiği, "asıl talebeleri" olarak da niteleyebileceğimiz isimlerdir. Bunun yanında cami gibi kurumlarda ders halkaları teşekkül ettirerek sürdürdüğü, düzenli olan ve bir programın takip edildiği derslerine devam eden kısım da vardır. Bir üçüncü kısım ise, Ali Yakup Efendi'nin belirli bir

99 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", 34.

100 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", 34.

ders programını takip etmediği, cami ve diğer yerlerdeki sohbetlerine devam edenlerdir.

Cenkçiler'in ders ve sohbetlerine katılanlar lise ve üniversite talebelerden ibaret değildi. Üniversitelerde görev yapan öğretim üyeleri, araştırma görevlileri,¹⁰¹ çeşitli mesleklerden insanlar da kendisinden ders almakta veya sohbetlerine iştirak etmekteydiler.

Hangi türde olursa olsun Ali Yakup Cenkçiler'in hiçbir talebesinden ücret almadığı, aksine maddi imkansızlık yaşayan talebelerine yardım ettiği bilinmektedir.¹⁰²

Cenkçiler'in talebelerinin sayısını ve isimlerini tam olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Araştırmamızı yürüttüğümüz kaynaklarda karşılaştığımız isimler arasında Prof. Dr. Mahmut Kaya, Prof. Dr. Ahmet Turan Aslan, Prof. Dr. Osman Öztürk, Prof. Dr. Halit Zevalsiz, Sayıştay Başkanı Mustafa Atalar, Diyanet Haseki Öğretim Görevlileri Ali Rıza Temel ve Yahya Alkin, Hattat Yusuf İzzeddin Sav, İlahiyatçı Cemâleddin Kapusuz, İlahiyatçı Ali İlhan, İşadamı Mustafa Ballı, Dr. ve İslâm Tarih ve Kültür Araştırma Merkezi Başkanı Halit Eren, işadamı ve siyasetçi Cüneyt Zapsu, abisi Aziz Zapsu gibi isimler vardır.

Tuba Kız Kur'ân Kursundaki hocalığı haricinde de Cenkçiler'in talebeleri arasında kız-erkek ayrımı olmadığı kızlara da erkeklerle aynı dersleri okuttuğu nakledilmektedir.¹⁰³

Ali Yakup Cenkçiler'in talebesi olarak nitelendirelememekle birlikte kendisi ile uzun yıllar beraber olmuş, ilmî yönünden istifade etmiş, onun gözetiminde bulunmuş isimler de bulunmaktadır. Bunlardan biri Ali Ulvi Kurucu'dur. 1940 yılında 18 yaşında iken Ezher'e gelen Kurucu ile Cenkçiler'in münasebeti ilk gün başlamış ve 1946 yılında Kurucu'nun Mısır'dan ayrılıp ailesinin yanına Medine'ye dönüşüne kadar yüz yüze, sonrasında mektup ve haberleşme şeklinde devam etmiştir. Kurucu'nun, Ezher'den çok kendisinden istifade ettiğini belirttiği Ali Yakup Cenkçiler, ondaki edebiyat ve şiir yeteneğini ilk kez tespit eden ve onu bu alana yönlendiren isimdir.¹⁰⁴

101 Arslan, "Ali Yakup Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz", 71; Ballı, "İlmin Meçhul Askeri Ali Yakup Hoca (Rh.A.)", 80.

102 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 2: 70.

103 Yılmaz, "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine", 60.

104 Atalar, *Hocamla Yıllarım*, 1: 474-75.

Sonuç

Ali Yakup Cenkçiler, her ne kadar Balkanlarda doğmuş, burada ve Mısır'da ilim tahsil etmiş olsa da yürüttüğü dersler ve yetiştirdiği talebeler ile ülkemizin din eğitimi alanına büyük katkılarda bulunmuştur. Sohbetine katılan, derslerine devam eden talebelerin isimleri dahi Hoca'nın etkisini ortaya koymaktadır.

Cenkçiler'in Balkan kökenli oluşu, Mısır'da uzun yıllar kalması ve en sonunda İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden olan ülkemizde yaşaması dolayısıyla kendisinin üç büyük Müslüman kültür havzasını yakından tanınması, İslâm aleminin durumu ve sorunlarına vâkıf olmasını beraberinde getirmiş aynı zamanda düşünce dünyasını zenginleştirmiştir.

Ali Yakup Cenkçiler, tüm mesaisini minnet borcu hissettiği Türk Milleti'nin yetişmesine adanmış, İslâm medeniyetinin ayağa kalkmasının yegâne yolunun Müslümanların ilmî yönden kuvvetlenmesi olduğu düşüncesiyle hareket etmiştir. Eğitimin kurumsal çatı altında sürdürülmesinin, amaçlara ulaşmak açısından hayati öneme sahip olduğu kanaatinde olduğu anlaşılan Cenkçiler, Türkiye'ye geldiğinde kurumsal bir iş, yapıda daimi olarak çalışmamıştır. Talebelerinin ifadeleri, Cenkçiler'in böyle bir arayış veya hiç olmazsa arzu içerisinde olduğunu düşündürmektedir.

Cenkçiler, İslâmî ilimlere vukûfiyeti, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarına olan ilmî ve entelektüel ilgisi, sosyoloji, psikoloji gibi modern bilimlerdeki derinliği ve çok sayıda yabancı dili bilmesiyle çok yönlü bir âlimdir. Onun bu özelliği, derslerinin verimini artırmış, başarılı talebelerin yetişmelerine büyük katkı sağlamıştır.

Talebelerini akademik hayata yönlendirmek, onları dünyaya açık, çok yönlü bireyler olarak yetiştirmeye teşvik etmek, Ali Yakup Cenkçiler'in vizyoner kişiliğine işaret etmektedir. Ülkemizde bulunduğu otuz bir yıllık dönemde yürüttüğü ilmî faaliyetler ve yetiştirdiği talebeler ile Ali Yakup Hoca iz bırakmış, bu talebeler edebiyattan sanata, akademiden siyasete, mühendislikten ticarete sayısız alanda etkili isimler olmuşlardır. Bu da Ali Yakup Cenkçiler'in günümüz Türkiye'sinin yapıtaşlarından biri olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ali, Muhammed. "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 1 (2011): 85-106.
- Altaytaş, Muhammet. "Ali Yakup Cenkçiler ve Balkanlarda Türk Kimliği". *Second Mediterranean International Social Sciences Congress(MECAS II)*, 2017, 378-86.
- Altıkulaç, Tayyar. "Türkiye'de Din Eğitiminin Yakın Tarihi". İçinde *Gelenekten Geleceğe Haseki Konferansları II*, ed. Adil Bor, 9-30. İstanbul: Haseki Mezunları Derneği, 2020.
- Arslan, Ahmet Turan. "Ali Yakup Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz, 69-74. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.
- Arslan, Şeref. "Ali Yakup Hoca ile Arapça Üzerine". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz, 37-44. Şenyıldız Matbaası, 2009.
- Aruçi, Muhammed. "Üsküp'te Meddah Medresesi". İçinde *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, ed. Ali Çaksu, 181-98. İstanbul: İRCİCA, 2000.
- Atalar, Mustafa. *Hocamla Yıllarım -Ali Yakup Cenkçiler'in İlim ve Fikir Dünyası-*. 2 c. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2020.
- Bağlan, Süleyman Zeki. "Bağlandığım Hatıralarda Hocam Ali Yakup Hocaefendi". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, 75-78. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.
- Baki, Süleyman. "Üsküp Meddah Medresesi ve Kapatılmadan Önce Yetişen Müderrisler". İçinde *Balkanlar ve İslâm - Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-*, 269-92. İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.
- Ballı, Mustafa. "İlmin Meçhul Askeri Ali Yakup Hoca (Rh.A.)". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, 79-81. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.
- Çakan, İsmail Lütfi, Mustafa Eriş, Ahmet Maraşlı, Abdullah Sert, Hasan Kamil Yılmaz. "Ali Yakup Hocanın Dünyası". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, 45-55. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.
- Düzdağ, Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu -Hatıralar-*. 5 c. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.
- Emin, Ertan. "Üsküp Medreseleri". Doktora tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023.
- Eren, Halit. "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz, 23-35. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.
- Erken, Ali. "Ali Yakup Cenkçiler, Feyzullah Hacıbayriç ve Medrese Sonrası Geleneği Yeniden Düşünmek". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 56 (2019): 61-79.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Cenkçiler, Ali Yakup". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/370-71. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İlhan, Ali. "Ali Yakup Hocam". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, 93-94. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.
- İmamoğlu, Cemâleddin. "Aziz Hocam". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.

- Kahraman, Alim. "Ali Ulvi Kurucu". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/457-58. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kara, İsmail, ed. *Muallimliğe Adanan Bir Ömür: Mahmud Bayram Hoca*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, 2012.
- Lasica, Vladimir. "Bosna Hersek ve Hırvatistan'da İslami Eğitim Araştırması". İçinde *Balkanlarda Din Eğitimi*, 77-100. İstanbul: DEM, 2016.
- Parmaksızoğlu, İsmet. *Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Şahyar, Ayşe Esra. "İsmail Lütfi Çakan ile Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi*, sy. 11 (2013): 131-65.
- Şenyüz, Fatma Zehra. "Günümüz Fakihlerinden Halil Günenç ve Fıkıh Anlayışı". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017.
- Tunçbilek, Kerime Macit. Örnek Bir Şahsiyet, Bir Ahlak Abidesi: Ali Yakup Cenkçiler, t.y. <https://www.dunyabizim.com/portre/26770/ornek-bir-sahsiyet-bir-ahlak-abidesi-ali-yakup-cenkçiler>.
- Yılmaz, Necdet. "Emin Saraç Hocaefendi ile 'Ali Yakup Abi'si' Üzerine". İçinde *Ali Yakup Cenkçiler Hatıra Kitabı*, ed. Necdet Yılmaz, 57-63. İstanbul: Şenyıldız Matbaası, 2009.

ÜSKÜP'TE MEDDAH MEDRESESİ

Elinizdeki bu eser Osmanlı sonrası yeni bir medeniyetin iktidarında azınlık olarak var olma mücadelesi veren Müslümanların yeni dünya düzenine karşı verdikleri kurumsal cevabın kısa bir hikayesini tarihe not düşmeyi amaçlamaktadır.

Balkanlarda ilk dönem Osmanlı medreselerinden biri olan Meddah Medresesi'nin 1923 yılında Fatih medresesi mezunu Ataullah Kurtiş tarafından yeniden ihya edilip yeni bir çehreye büründürülmesinden sonra aradan yaklaşık bir asır geçti.

Bu doğrultuda 07-08 Kasım 2023 tarihlerinde Üsküp'te Balkan Çalışmaları Vakfı, İslami İlimler Araştırma Vakfı, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Üsküp Müftülüğü ve Sofya Yüksek İslam Enstitüsü işbirliğinde bir sempozyum gerçekleştirildi. Sempozyumda sunulan metinlerin yeniden düzenlenip geliştirilmesiyle ortaya çıkan bu çalışmanın alanında kaynak bir eser olması temenni edilmekte ve Osmanlı sonrası Balkan Müslümanlarının yaşadığı, yüzleştiği, cevap ürettiği birçok meseleyi içerdiği düşünülmektedir.

İDEFE

İSAN
İSLAMİ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI

9 786084 944133